TÜRK MİLLÎ KÜLTÜRÜ

Prof. Dr.
İBRAHİM KAFESOĞLU

ÖTÜKEN

Prof. Dr. ibrahim Kafesoğlu

TÜRK
MİLLÎ
KÜLTÜRÜ

ÛTÜKEN

YAYIN NU: 376
KÜLTÜR SERİSİ: 128

1. **Basım:** 1977, T.ICA.E.
İkinci Basım: 1982
Düzeltilmiş ve Genişletilmiş Üçüncü Basım: 1984

Onbeşinci Basım: Ekim 1997, Ötüken
Onaltıncı Basım: Kasım 1997, Ötüken

ISBN 975-437-236-5

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Caddesi. Ankara Han 99/3 80060 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212)251 03 50 • Faks: (0212)251 00 12

Kapak Düzeni: Nur-Olcay Okan
Kapak Baskısı: Birlik Ofset
Dizki-Tertip: Ötüken
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul -1998

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM I

GİRİŞ KÜLTÜR VE
MEDENİYET

BÖLÜM D
TARİH

BÖLÜM III
KÜLTÜR
BOZKIR KÜLTÜRÜ

BÖLÜM IV
İSLÂM-TÜRK DEVRESİNDE
TÜRK KÜLTÜRÜ

ÖNSÖZ.

Rahmetli İbrahim Kafesoğlu 1977 yılında bu kitabın Ok baskısında surdan söylemiş idi: "Her millet maddî imkânları ve mânevi değerleri ile bir kültür bütünüdür. Bir millet yaşamakta ise, onun bir kültürü olacaktır. Biz de, aş.yk. 4000 yıllık tarihe sahip Türk milletinin kültürünü araştırdık. Asya bozkırlarında geliştirilen bu kültürü çeşitli cepheleri ile, belirtmeye çalıştık. Kültür unsurlannın da zamanın ve çevrenin şartlarına uygun bazı değişiklikler gösterdiği, fakat ana vasıflarını daima koruduğu gerçeğinden hareket ederek yaptığımız iş, bütün yönleri ile Türk mOletince ortaya konup geliştirilmiş kültürün çatısını kurmak ve onun yüzyıllarca karakterini muhafaza eden özelliklerini tesbit etmek gayretinden ibarettir. Konu açısından ilk deneme durumunda olan bu eser yurdumuzda, gelecek ilmî araştırmalara bâr yon verebilirse kendimizi bahtiyar sayacağız."

Kafesoğlu'nun son 25 yıllık emeğinin mahsulü olan bu eser yayınlandığı o tarihte büyük yankılar uyandırdı ve çabucak tükendi. Bu eser ile Cumhuriyet tarihinde ilk defa *"Türk Mili! Kültürü",* ilmî temeller üzerine oturtuldu.

Türk Milli Kültürü, bugün tarihçi olsun veya olmasın geçmişini merak eden herkesin elinden düşmeyecek *kaynak,* bir eser hüviyetini taşımaktadır. İşte bunun içindir ki, son 20 yılda yazılan tarih kitaplannda bütün yazarlar, Kafesoğlu'nun ortaya koyduğu ilmî gerçekler dışına çıkma cesaretini gösterememişlerdir. Ayrıca eser bugün Tarih Bölümü'nün olduğu bütün Fakültelerde ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Eserin ikinci baskısı 1982 yılında yapıldı. Bunu takip eden her yılda bir baskısı daha yapılarak 1997'de 15. baskıya ulaştı. Ülkemizde ilmî bir eserin her yıl yeni bir baskı yapması ender görülen hâdisedir. Bu da eserin yalnızca üniversite çevresinde değil, aynı zamanda halk arasında da okunduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Maalesef *Türk Millî Kültürü* adlı eser bundan önceki baskılarında -rahmetlinin de sağlığında şikâyet ettiği gibi-, hocanın şanına yaraşır bir şekilde basılmadı. Hurufat sistemi arzu edilen teknik güzellikte değildi. Merin içerisinde "italik" tarz da yoktu.

Şatolar sıkışık idi ve gözleri oldukça yoruyordu. Ciltlerde iplikli dikiş kullanılmadığı için yeni alınan kitaplar hemen dağılıyordu.

İste bütün bu olumsuz durumlara son vererek eseri "istenilen ve de arzu edilen seviyede" basma işini üzerine alan, bunda da muvaffak olan Ötüken Neşriyat yetkililerine, husûsiyle tertip, tanzim ve tashihinde hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan Erol Kılınç dostumuza ailesi ve şahsım adına şükranlarımızı sunarız. Ayrıca eserin yeniden dizilmesi sebebi ile tashihi ve indeks'inin hazırlanmasında büyük emek sarfe-den asistan arkadaşlarımız Ali Ahmetbeyoğlu, Mualla Uydu, Orhan Doğan ve Abdurrahman Kaplan'a teşekkür ederiz.

Eser, rahmetli hocamın arzu ettiği şekilde basıldığı için, o kadar mutluyum ki....

Abdülkadir DONUK

KISALTMALAR

AE	- Archaeologiai Ertesitö (Budapest)
AH	- Archaeologia Hungarica (Budapest)
APAW	- Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften (Berlin)
ATİM	- Alttürkische İnschriften der Mongolei (Petersburg)
Act. Or.	- Açta Orientalia (Budapest, Copenhague, Leyden)
BGA	- Bibliotheca Geographorum Arabicorum (Leyden)
BOH	- Bibliotheca Orientalis Hungarica (Budapest)
BSOAS	- Bulletin of the School of Oriental and African Studies (London)
Byz. turc.	- Byzantinoturcica (Gy. Moravcsik)
CAJ	- Central Asiatic Journal (The Hague)
DLT	- Divan-ü Lûgat'it-Türk
DTCF. Derg.	- Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Ankara)
Eİ	- Encyclop^die de l'Islam
ESA	- Eurasia Septentrionalis Antiqua (Helsinki)
EUS	- Eski Uygur Türkçesi sözlüğü (A. Caferoğlu)
ETY	- Eski Türk yazıtları (Ankara)
GAL	- Geschichte der Arabischen Litterature (C. Brockelmann)
GMS (NS)	- Gibb Memorial Series (Neu Series) (Leyden)
HJAS	- Harvvard Journal of Asiatic Studies (USA)
HMK	- A honfoglalö Magyarsâg kialakulâsa (Gy. Nömeth)
Hb. d. Or.	- Handbuch der Orientalistik (Leiden/Köln)
İA	- İslâm Ansiklopedisi (İstanbul)
JA	- Journal Asiatique (Paris)
JRAS	- Journal of the Royal Asiatic Society (London)
JSFou	- Journal de la Societe Finno-ougrienne (Helsinki)
KB	- Kutadgu-Bilig
KCsA	- Körösi Csoma Archivum (Budapest)
KSz	- Keleti Szemle (Budapest)
MNy	- Magyar Nyelv (Budapest)

MSFou	- Me'moire de la Societö Finno-ougrienne (Helsinki)
MTM	- Millî Tetebbu'lar Mecmuası (İstanbul)
Nyt. K	- Nyelvtudomânyi Közlemenyek (Bp.)
PİAC	- Permanent International Altaistic Conference
Ph. T. Fund.	- Philologiae Turcicae Fundamenta (Wiesbaden)
RO	- Rocznik Orientalistyczny (Krakovv)
SAD	- Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Ankara)
SBAW	- Sitzungsberichte der bayenschen Akademie der Wissenschaften (München)
SPAW	- Sitzungsberichte der preussischen Akademie der VVissenschaf-ten (Berlin)
Sem.Kond.	- Seminarium Kondakovianum (Praha)
TDAY	- Türk Dili Araştırmalan Yıllığı (Ankara)
TDED	- Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İstanbul)
TED	- Tarih Enstitüsü Dergisi (İstanbul)
THİT	- Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası (İstanbul)
TM	- Türkiyat Mecmuası (İstanbul)
TP	- Toung Pao (Paris)
Turkisch	- An etymological Dictionary of pre-thirteenth Century Turkisch (S.G.Clauson)
TTKZ	- Türk Tarih Kongresi Zabıttan
UAJhb	- Ural-Altaische Jahrbücher (Wiesbaden)
ZDMG	- Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft (Le-ipzig)

Bölüm I
GİRİŞ
KÜLTÜR ve MEDENİYET

A- KULTUR VE MEDENİYET FARKI

Kültür kelimesinin çeşitli mânaları vardır. Aslında Lâtince'de *"toprağı işleme"* demek olan bu tâbir, sonraları Batı Avrupa dillerinde kazandığı *"yüksek umûmî bilgi"* mânası ile Türkçe'ye de girmiştir. Kültür sözü biraz daha hususîleştirilerek şu tâbirlerde de kullanılmaktadır: *İbtidaî kültür, ileri kültür, beşerî kültür, teknik kültür, yerleşik kültür, aşiret kültürü, kültür kavimleri-tabiat kavimleri* vb... Fakat bu deyimlerde de "kültür"ün mânası, gereği kadar açık değildir. Başta sosyologlar ve sosyal psikologlar olmak üzere, umumiyetle kültür tarihçilerince "kültür" kelimesinin ilmî yönden ifade ettiği kavram aşağıdaki şekillerde belirlenmeğe çalışılmıştır:

"Bilgiyi, imanı, san'atı, ahlâkı, hukuku, örf-âdeti ve insanın cemiyetin bir üyesi olması dolayısiyle kazandığı diğer bütün maharet ve itiyatları ihtiva eden mürekkep bir bütün." (E. B. Taylor)

"Bir topluluğun yaşama tarzı." (C. Wiesler)

"Atalardan gelen maddî-manevî değerler yekûnu." (E. Sapır)

"İnsanın tabiatı ve kendini idare etme yolu ile bizzat meydana getirdiği eser." (A. Young)

"Bir toplulukta örf ve âdetlerden, davranış tarzlarından, teşkilât ve tesislerden kurulu ahenkli bütün." (R. Thurnwald).

"Umûmi olarak inançlar, değer hükümleri, örf ve âdetler, zevkler, kısaca insan tarafından yapılmış ve yaratılmış herşey." (A. K. Kohen)

"Bir millet fertlerinin iştirak hâlinde bulunduğu manevî hayat." (F. A. Wolf)[2].

A. Vierkand şöyle der: "Bir yabana, bir kabilenin hudutlarını âdet ve yaşayış şekillerinin değişmesi ile kavrar; giyinmenin ve süslenmenin başka

[1] Tafsilât için bk. M. Turhan, *Kültür Değişmeleri,* s. 27-36; M. Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç, s.* 83 vd. **[2] M. İzzet, *Milliyetçilik Nazariyeleri,* s. 144.**

bir tarzı, ev eşyalarının ayrılıkları, başka silâhlar, yeni şarkılar, danslar vb... Diğer taraftan bütün bunlar aynı kabilenin kültüründe değişmez"[3].

Görüldüğü üzere, bu tariflerde dikkati çeken ortak noktalardan biri "kültür"ün daha ziyâde her topluluğun kendine mahsus yaşayış ve davranış tarzı olmasıdır. Kültürün bu mânası Z. Gökalp tarafından yapılan tarifte daha da açık olarak belirmektedir: *"Kültür (hars), bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, muakalevî (intellectuel), bedîî (estetUjue), lisanî, iktisadî, fennî (thecnique) hayatlarının ahenkli mecmuasıdır"**.

Demek ki, belirli bir topluluğa âit sosyal davranış ve teknik kuruluşlar "kültür"ü meydana getirmektedir.

Medeniyet ise başka bir mâna taşır. *Medeniyet milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür**. Bu ortak değerlerin kaynağı kültürlerdir. Meselâ "Batı medeniyeti" denildiği zaman, din bakımından Hıristiyan toplulukların manevî-sosyal değerleri ile, müsbet ilme dayalı teknik anlaşılır. Halbuki Batı medeniyetine bağlı milletlerden herbiri ayrı bir kültür topluluğudur: Müsbet ilim sahasında benzer anlayış içinde olmalarına, "teknik"i ortaya koyma ve kullanmada birbirlerine yakın yollar takip etmelerine rağmen, bu milletler başka başka diller konuşurlar; âdetleri, gelenekleri, ahlâk telâkkileri, edebiyatı (şiiri, mecazı, hattâ latifeleri), masalları, destanlan, güzel san'atları, folkloru ve hattâ giyinişleri bir değildir. Hattâ, hepsi de Hıristiyan inancı içinde bulunmakla beraber din karşısındaki tutumları da farklıdır. İşte bu ayn ayrı inanış, eğilim, düşünce, kullanış ve davranış tarzları her milletin kültür unsurlarını teşkil eder. O hâlde her topluluk bir kültür sahibidir; diğer bir deyişle, her kültür ayrı bir topluluğu temsil etmektedir. Türk milleti de dili, töresi, dini, hukuku, düşüncesi ve hâdiseler karşısındaki husûsî davranışları ile asırlardan beri yaşamakta olduğuna göre bir millî Türk kültürü mevcut demektir.

Buraya kadar yazdıklarımızdan şu neticeleri çıkarmak mümkündür:

1. Kültür, karakter bakımından "husûsî", medeniyet "umûmî'dir.
2. Medeniyet, "kültür"lerden doğar.
3. Bir kültürün varlığı bir milletin mevcudiyetini veya bir topluluğun varlığı bir kültürün mevcudiyetini gösterir. Kültürün doğuşunda, aşağıda görüleceği gibi coğrafî durum ve insan unsuru başlıca rol oynadığından ve toplu-

' Bk. *Sosyoloji Dergisi,* III, s. 174. Z. Gökalp, *Türkçülüğün Esaslar,* s. 30; aynı görüşü paylaşan B. Malinovvski, vb...'nin düşüncesi için bk. M. Eröz, *ayn. esr.,* s. 86-90.

[5] Arapça'da aslen şehir mânasındaki "medine" sözünden üretilmiş olan "medeniyet" tâbiri, lügat manasıyla "şehirlilik" demektir ve "bedevi" (çöl halkı, göçebe)'nin zıddı olarak kullanılmıştır. Böylece de, -herbiri kendi kabile hayatını sürdüren çöl halkına karşılık-, çeşitli soy, dil, din ve geleneklere sahip kütlelerin doldurduğu şehirde gelişen yaşayış birliğini ifade etmiştir. Oolayısiyle sosyal gerçeğe uygun bir deyimdir.

luluklar ancak yaşadıkları bölge şartlarının etkisi altında kendi kültürlerini kurabileceklerinden, çeşitli kültürler arasında *ikrilik, yükseklik* vb. gibi, ayırımlar yapmak, bazılarını *üstü»,* bazılarını *ibtidaî* saymak ilmî anlayışa uygun düşmez. Bu gibi hükümlere, ancak, tek bir kültürün tarih içinde seyrinde müşahede edilen gelişmeler açısından, yâni aynı kültürün çeşitli devreleri birbiri ile karşılaştırılırken gidilebilir. Zira kültürler de, temsil ettikleri cemiyetle birlikte, zaman ve çevre icaplarına uyarak, bizzat sosyal değerler ortaya koyma veya dış tesir yolu ile gelişirler. Şu şartla ki, her kültür öz vasfını kaybetmez. "Ana-kültür kalıbı" belirli bir karakter hâlinde devam edip gider.

Bu tarihî-sosyal gelişmeyi gözden kaçıran bir kısım Avrupa fikir adamı ve bilgini bazı yanlış "sınıflandırma"lar yapmışlar, kendi kültürlerini yüksek ve üstün, diğerlerini geri ve ilkel sayarak; işi, kültür ile medeniyeti aynı şey kabul edecek kadar ileri götürmüşlerdir. Onlara göre, gerçek kültür Batı medeniyetinden ibarettir ki, bunun da esası "köylü kültürü", yâni tarıma dayalı "yerleşik" hayattır. Nitekim aşağıdaki teoriler bu temele oturtulmuştur.

B. MEDENİYETLERİN MENŞEİ HAKKINDA NAZARİYELER

A. EVOLUTİON (GELİŞME. TEKÂMÜL) NAZARİYESİ

Bu teoride medeniyetin, vahşet devirlerinden zamanımıza kadar devamlı ilerleme kaydeden insan kültürünün mahsûlü olduğu, ilerlemenin de basitten karmaşığa doğru düz bir çizgi hâlinde, birbiri ile tutarlı merhaleler aşılmak suretiyle vukua geldiği iddia edilmiştir. Buna göre, gelişmeye ayak uyduramadıkları için iki bin yıl öncesi seviyede kalan günümüzdeki ibtidaî kavimlerin kültüründe, ilk merhalelerin canlı izlerini görmek mümkündür. Yâni bunların teşkilâtında, örf-âdetlerinde, inanç ve san'atlannda kadîm medeniyetin ön hatıraları hâlâ mevcut bulunmaktadır . Evolution teorisi, insan ruhunun her yerde bir ve aynı olduğu düşüncesine dayanmaktadır, dolayısiyle çeşitli topluluklar eşit şartlar altında aynı şeyleri vücuda getirmeğe, birbirine paralel şekilde düşünmeğe ve aynı mahiyette keşifler ve icatlar yapmağa muktedirler. Bu sebeple "paralelci"ler de denilen evolution nazariyesi taraftarlarınca her kavimde ayrı ayrı meydana çıkan medeniyetler, paralel şekilde, kendiliklerinden gelişip giderler.

Fakat bu görüş tenkitlere uğramıştır: Birçok sahalarda kültürel ve sosyal ilerleme bir çizgi hâlinde ve aynı yönde gelişme göstermemektedir; zaman zaman değişmeler, duraklamalar dikkati çekecek kadar açıktır. Nazariyenin en zayıf tarafı, insanlık tarihinde tek bir kültür türünün kabul edilmesidir. Halbuki aynı kültür dünyanın her yerinde mevcut değildir; birçok kültürler vardır. Aralarındaki farklar bilhassa teknik âletlerde, din, san'at, sosyal dayanışma gibi manevî alanlarda görünür. Bu itibarla "evolution"cuların karmaşık kültür olgularını basitleştirmeleri doğru bulunmamıştır .

* *Sk* Bu nazariyenin başlıca temsilcisi: A. L. F. Pitt-Rivers, *The Evolution ofCulture,* Oxford 1916 Tafsılen hk. M. Turhan, *aynesr.,* s. 4 vd.

B. DİFFUSİON (YAYILMA, İNTİŞAR) NAZARİYESİ

Bu teori insanlar arasındaki sosyal münasebet temeline dayanır. Gerçekten en ibtidaî kavimlerin bile birbirleri ile daima temas hâlinde olduklarına şüphe yoktur. Böylece medeniyet "yayılma" imkânına kavuşmuştur. "Diffusion"cular da, esasta kültürde "gelişme"yi kabul etmektedir, fakat bu "gelişme" sebebini, toplulukların karşılıklı tesirlerine bağlamaktadırlar. Böylece bir kültürden ötekine sirayet eden kültür unsurlarının kaynaklarını tâyin etmek üzere tarihe başvurulduğu için bu nazariyeye *"tarihçi ekoF'* adı da verilir. Alman bilgini A. Bastian ile başlayıp (1881), tanınmış etnolog, coğrafyacı ve jeopolitikçi F. Ratzel'in *"Völkerkunde"* (I-I11,1885-1888) adlı eseri ile temeli atılan bu teorinin hareket noktası da insanların taklit eğilimleridir. "Diffusion"culara göre, insan her yerde başkalarında gördüğünü kolayca alabilmekte, keşif ve icat gayretleri ikinci plânda gelmektedir.

"Tarihçi ekol" mensupları iki gruba ayrılmışlardır: *İngiliz Diffusionculan* ve *Viyana Diffusionculan.*

1. İngiliz Diffusionculan

İngiliz grubunun başında yer alan G. Elliot Smith (ölm. 1937)'e göre, dünya medeniyetinin beşiği Mısır kıt'asıdır. Medeniyet yeryüzüne oradan yayılmıştır. İddiaya göre, yüksek bir kültürün meydana gelmesi için, buna elverişli bir çevreye ihtiyaç vardır; her yerde "elverişli çevre" mevcut olmadığı için de "paralel" kültürler ortaya koymak mümkün değildir; halbuki Mısır, medeniyetin yaratılmasına en uygun imkânlara sahip bulunuyordu; nitekim medeniyet, bu kıt'aya uzaklıklarına göre çeşitli bölgelerde gittikçe zayıflamaktadır vb...

İlk devirlerde insanların kültür adına ne varsa hepsinden mahrum bir hâlde, âdeta maymundan farksız bir hayat sürdüğü düşüncesinden hareket eden G. E. Smith, medeniyetin ilk ışığını Nil nehrinde tesbit ettiği kanaatindedir: Bu nehir yılın belirli mevsiminde muntazaman taşar ve mecrama çekilirken verimli kil tabakası bırakır. Burada kendiliğinden yabanî arpa yetişir. Nehrin taşması eski Mısırlı'ya sulama tertibatının kurulması lüzumunu duyurmuş, arpanın zuhuru da ziraat yapma fikrini vermiştir. Diğer taraftan, taşan nehir sularının kurak günler için muhafazası, çanak, çömlek yapımını

ve depolar inşâmı hatıra getirmiş, bu da bina ihtiyacını ortaya koymuştur. Dolayısiyle ilk defa Mısır'da sabit meskenlerde oturan çiftçi bir halk kütlesi görünmüştür. Ayrıca, Nil'in hep aynı mevsimde taşması da Mısırlıda zaman ve takvim fikrini uyandırmış, antropoloji ve astronomi bu yolla ilerlemiş, bundan da, inanç sistemi olarak Güneş kültü teşekkül etmiştir. Nil'in taşma

zamanının yaklaştığını ilân ederek halkı uyaran Firavun, halkın gözünde ölmezliğe yükselmiş, hâkimiyet telâkkisi böylece belirmiş ve hükümdarın ebedîliği düşüncesi mumyaların, tapınak inşâmın, ölü gömme törenlerinin ve **bununla** ilgili olarak musikinin meydana gelmesine yol açmıştır[6].

G. E. Smith'den başka, W. J. Perry ve W. H. R. Rivers vb. gibi taraftarlar[9] ve diğer kültür tarihçilerince medeniyeti "Mısırlılaştırma" ("Egyptionisante") veya Tan-Egyptologiste" teorisi diye ad takılan bu nazariyenin elbette birçok eksik ve yanlış tarafları vardır. Önce, zikredilen medeniyet belirtilerinin Mısır'da ne zaman ortaya çıktığı ve hangi tarihlerde, nerelere kadar yayıldığı tesbit edilememiştir. İkincisi, aslında megalitik (büyük taş) eserler inşâı üzerine kurulu ve Güneş kültürüne dayalı bu "hanedan medeniyetinin bütün Ön-Asya'yı, İndonezya adalarını ve Okyanus'u aşıp Amerika'ya kadar uzandığı ve oradaki Mexico-Andien medeniyetine temel olduğu iddiaları teori üzerinde şüpheler uyandırmıştır. Üstelik arkeolojik keşiflerle de hayli yıpranan bu teori Mısır'da benzeri bulunmayan Sümer çivi yazısı ile Fenike yazısını izah edememektedir[1] . Nihayet Mısır medeniyetinin oldukça geç bir devre âit olduğu, yâni yeryüzünde ondan da eski "kültür çevrelerinin bulunduğu beyan edilmiştir[11].

Tafstlcn bk. G.E. Smith, *in the Beginning, The Origin of Civilisation;* ayn. müell., *Human History, s.* 181,267-297; M. Turhan, *ayn. esr.,* s. 7 vd.

İngiliz Diffusioncuları için bk. R. H. Lovvie, *The History ofEtnological Theory,* s. 156-176. Buna başta "run" tipi yazı olmak üzere diğerleri de ilâve edilebilir. [11] Bk. aş. "Viyana ekolü". Bununla beraber, medeniyetin tek bir bölgeden cihana yayıldığı tarzındaki Diffusioncu görüşün müdafaacıları henüz vardır. Ancak medeniyetin çıkış noktası değiştirilmiş, Mıstr yerine Mezopotamya konulmuştur. Buna göre, ilk tarıma geçen topluluk Sümerlerdir ki, yerleşme sahalan olan Dicle-Fırat nehirleri arasında taşkınlara karşı yapılan sedler ve sulama kanalları vb. dolayı siyi e, yerleşik nüfus arasında beliren bir nev'i iş-bölümü ilk medeniyet ışığı olmuştur. Bu medeniyet, Nil, Indus vb. gibi nehir bölgelerine ve sonra dünyaya yayılmıştır. İddiaya göre, birçok yerlerde medeniyetin çeşitli türlerde görünmesi, bölgenin ve halkın kendi özel durumlarından ilen gelmektedir (Tafsilen bk. W. H. Mc Neill,/4 *World History,* New York 1967. Sü-merierden çok daha eski devirlerde "medeniyet"in 4 merkezinden biri: Yakın-Doğu, bk. P. L. Zambotti, *Les origines et la diffusion defa civilisation,* Paris 1949). Ancak nehir kıyılarını ve büyük vadileri temel alan bu görüşe de karşı çıkılmış ve haklı olarak, eski çağlarda, meselâ Mısır ve Mezopotamya ile aynı iklim şartlarındaki Rio Grande, Colorado River bölgelerinde (Birleşik Amerika'da), yine Akdeniz adaları ile benzer çevreye sahip meselâ Japon adalarında neden medeniyet-tenn görünmediği sorulmuştur *(Bk* A- Toynbee,^ *Stıtdy of History (Abridged),* s. *51* vd.).

2. Viyana Diffusioncuları **(aşağıda görülecektir)**

C. "YÜKSEK KÜLTÜR" NAZARİYESİ

Bu teoride topluluklardaki kültür ve tarih ortaklığı esas alınmakta ve aralarında siyasî bağlantı ile dil birliği bulunan yerleşik kütlelerin, aynı zamanda "medeniyet" kavramını ifade eden *yüksek kültür*[n]*\cx* ortaya koydukları ileri sürülmektedir. Meselâ eski Mısırlılar; Çinliler; Asur, Babil, Fenike, Kaide grubu bu suretle "kültür ve tarih ortaklığına dayanan tipte medeniyetler kurmuş topluluklardır. Teorinin başlıca temsilcilerinden olan tanınmış Rus Pan-İslâvist'i N.Y. Danilevsky (ölm.1885)[12] bu medeniyetin; parçaları birbirine ve bütüne, bütünün de parçalarına bağlı bir "organizm" teşkil ettiğini, organizm (canlı uzviyet) kadar sıkı şekilde bütünlük gösterdiğini söylemiş, medeniyet unsurlarının da, tıpkı organizm gibi, doğup, büyüyüp, olgunlaşıp, nihayet öldüklerini iddia etmiştir. "Yüksek kültür" nazariyesinde, belirli topluluklar arasındaki tarih ortaklığı ve kültür birliği (veya benzerliği) hâlinin medeniyetlerin karakterini yansıttığı ve bu sebeple meselâ eski Grek medeniyetinin estetik, Hind medeniyetinin dinî, Batı mederuyetinin mekanik-teknik vasıf taşıdığının tesbit edilebildiği ileri sürülmüştür. Buna göre de, medeniyet ile sosyal sistem âdeta ayrılmaz bir çift gibi düşünülmekte, diğer bir deyişle, her medeniyet bir sosyo-kültürel bütün sayılmaktadır.

Bu teoriyi işleyenler arasında önemli yeri olan O. Spengler (ölm. 1936)[13] "yüksek kültür" tipi medeniyetleri birbirinden açık şekilde ayırt eden bir takım "ana semborier tesbitine çalışmıştır. Dediğine göre, her medeniyet onun sahibi olan topluluk ile alâkalıdır, hattâ bahis konusu sosyal grup (millet) ile ortaya koyduğu "yüksek kültür" arasında tam bir aynilik görmek bile mümkündür. Bu medeniyetleri sembollerle ifadelendirmek gerekirse, Antik-çağ (Eski Yunan-Roma) medeniyetine Apolloncu, Ortaçağ medeniyetine Büyücü, zamanımız Batı medeniyetine Faustcu demek doğru olur: Apolloncu medeniyeti "hisli insan vücudu", Faustcu medeniyeti ise "saf bir feza ile iradecilik" karakterize eder. Spengler, bu "ana sembol"lerin her yüksek kültürde çekirdek teşkil ettiği ve medeniyetin gelişmesinde birinci derecede rol oynayan çekirdek muhtevasının bütün o medeniyet unsurlarında

[12] N. Y. Danilevsky (Eseri *"Rusya veAvrttpa"* 1869) daha ziyade, kendi zamanında siyâsî ve kültürel dağınıklık içinde yaşayan İslâv kavimlerini, Rusya'nın liderliği altında toplayıp birleştirmek maksadına hizmet eden bu "teori'si ile Pan-İsiavizm (İslâv birliği) hareketinin fikriyatını besleyen çok tesirli düşünürlerden biri olmuştur (Tafsilen bk. A. N. Kurat, *Panslavizm,* s. 263*278).

'* Başlıca eseri, *Der Untergang des Abendlandes,* Heidelberg 1922.

mevcut olduğu iddiasındadır; dolayısiyle her yüksek kültürde yer alan unsurlarla bütün arasında "manalı" bağlılık vardır. Ancak, medeniyetlere birer başlangıç, oluş ve ölüm sınırları çizen ve herbiri için bir yaşama süreci tâyinine çalışan Spengler'e göre, böyle "yüksek kültür'ier daha ziyâde "devlet kisvesi"ne bürünmüş milletlerde ortaya çıkar ve o devlet tarafından temsil edilir.

Çağımızın şöhretli tarih felsefecisi A. J. Toynbee [14](ölm. 1974)'nin düşünceleri de yukarıdakilere yakındır. Avrupa'da Batı medeniyetinden başka bir medeniyet tanımayan yaygın görüşe haklı olarak karşı çıkan ve "medeniyeti Mısırlılaştırma" taraftarlarını da tenkid eden Toynbee, bazı kuruluş ve tekniklerin cemiyetten cemiyete intikalini tabiî saymakla beraber, çeşitli toplulukların, zaman içinde yokluğunu hissettikleri bazı ihtiyaç madde ve âletlerini kendi fikrî faaliyetleri neticesinde keşf etmeye, aynı maksada yönelik buluşlar ortaya koymaya muktedir olduklarını, dolayısiyle tek bir merkeze bağlı kalmaksızın benzer kültür değerlerinin meydana çıktığım belirtmiştir . Ancak, esasta "yüksek kültür" teorisi izinde yürüyen Toynbee, medeniyet ile sosyal grup (topluluk, millet) arasında ayrılmazlık, aynilik kabul ederek ve incelemeğe çalıştığı bütün insanlık tarihini bu açıdan değerlendirerek başlı başına birer "bütün" gibi gördüğü 20'den fazla "medeniyet" tesbit etmiştİT. Bilhassa din unsurunu başlıca kültür faktörü olarak aldığı sezilen Toynbee, medeniyeti "Bütün sosyal, siyasî, iktisadî faaliyetler ve manevî unsurların tek bir sosyal bütün içinde koordine edilmiş olma durumu" diye tarif ettiği hâlde, tarihte, yerleşik ve "devlet kisvesi"ne bürünmüş hissini uyandıran, din cephesi çok belirli topluluklar dışındakileri "yüksek kültür"e lâyık görmemiştir.

Anlaşılmaktadır ki, bu teori taraftarları:

1. Yüksek kültür veya medeniyet dedikleri şeyi gerçek bir bütün olarak kabul etmektedirler.

2. Belirli karakter taşıdığını ileri sürdükleri yüksek kültür veya medeniyetleri belirli sosyal gruplara bağlamaktadırlar.

3. Medeniyetleri belirli "sosyal gruplar"la kaaim saydıklarından, "yüksek kültürlerin de ilgili topluluklarla birlikte nihayet bulduğunu düşünmektedirler. Bundan dolayı "yüksek kültür" nazariyesine *"kapalı medeniyet"* teorisi de denilmektedir. .

" En mühim esen olan, .4 *Sluty of Hisıory* (I-X, 1934-1954) adlı kitabın bir cilt hâlinde kısaltılmış ^ Sekli: A. *i* Toynbee, *A Study of Hisıory /Abridged ediıion I* London 1962. *A Shuty afHiaory, Abridged.* s. 40 d.

Ç. "ANA KÜLTÜR KALIBI* NAZARİYESİ

Buna "kültür-proto-tipleri" teorisi adı da verilir. Çünkü, buna göre, tarihin her çağında herhangi bir topluluk veya millet belirli bir kültür ilk-tipinin veya anakültür kalıbının taşıyıcısı olabilir. Ancak kültür prototipi, taşıyıcısı ile mâhiyet aynılığı içinde olmayıp, ondan başka bir varlık hâlinde mevcudiyetini muhafaza eder. Belirli bir anakültür kalıbının tarih boyunca çeşitli sosyal gruplarla birleşmiş olması da bunu gösterir. Meselâ eski Yunan ve Roma cemiyetleri nihayete ermiş, fakat onların kültür sistemi birçok unsurları ile, "kültür değerleri" olarak yaşamağa devam etmiştir: Felsefe, resim, heykel, mimarî, müzik vb. Demek ki, "ana kültür kalıbı"nın veya kültür prototipinin değerleri, daha sonra, başka toplulukların iç âhenkleri ile uyuşarak gelişebilmekte ve farklı kültür sistemleri içine sirayet ederek "sosyal ve manevî gerçeklere oturma" esnekliği ölçüsünde yeni kültürün unsurları ile tutarlılık kazanmakta ve yaşamaktadırlar. Böylece, belirli "medeniyef'leri belirli sosyal gruplara bağlamayan, kültür bütünlerinin topluluklardan müstakil olduklarını ileri süren bu görüşe *"açık medeniyet teorisi"* de denir. Açık medeniyet teorisinin tesbit ettiği esaslardan biri de "medeniyet" adını verdiğimiz sosyal belirtinin "vahdetli bir bütün olmayıp", birbirinden farklı birçok kültür değerlerinin, ahenk içinde, bir araya gelmesinden doğduğu düşüncesidir[17] ki, kültürlerin gelişmesi ve medeniyetlerin kuruluşuna dâir baş tarafta verdiğimiz izahata uyar.

[16] Tafsilen bk. Sorokin - Toynbee, *Sosyal Değişmeler Üzerine Denemeler,* s. 2-6; M. Eröz, *ayrı. esr.,* s. 90-94. Bunların kanaatine göre bir medeniyetin hayatı, temsil ettiği topluluğun dağılması veya siyâsî istiklâlin sona ermesi ile kapanır; başka bir medeniyet ise, diğer bir topluluğun tarih sahnesinde görünmesi ile başlar. Nitekim Toynbee, dünya tarihinde tesbit ettiği medeniyetlerden 16 tanesinin "ölmüş" olduğu, geri kalan 5'inin de Batı medeniyeti tarafından yok edilme tehlikesine düştüğü, hattâ Batı medeniyetinin bile buhranlı bir devreye gitdiği görüşündedir (A. Tonybee, *ayn. esr.,* s. 15-35). Bu endişesinden dolayı Toynbee, birçok yerlerde, bu arada memleketimizde verdiği konferanslarda Batı'nın kurtarılması için dine (Hıristiyanlık) önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu bakımdan Danilevsky'nin Batı Avrupa'nın can çekiştiği (onun vazifesini İslâv dünyasının üzerine alması gerektiği) iddiası ile Spengler'in eserinin *"Balının Çöküşü"* adını taşıması, manalıdır.

" Schubart, Schweitzer, Northrop, Kroeber ve Sorokin taraflarından temsil edilen bu görüş için tafsilen bk. *Sosyal Değişmeler,* s. 4 vd.

Medeniyetin mâhiyeti konusunda elde edilen yukarıdaki sonuçlar en iyi şekilde çağdaş sosyolog P. A. Sorokin tarafından pekiştirilmiş görünmektedir. "Yüksek kültür" veya "kapalı medeniyet" teorisini şiddetle tenkid ederek, medeniyetler "vahdetli sistemler midir, yoksa kültür yığınları mı? sorusunu cevaplandırırken, bizzat Danilevsky, Spengler ve Toynbee'nin verdikleri tarihî örnekleri ele alan; biraz daha ayrıntıya inerek, Antik-çağ medeniyetinden başka, Asur, Bâbil kültürlerinin bile türlü kültür unsurlarım ihtiva ettiğini, bunların hiçbiri için "vahdet"in bahis konusu olamayacağım belirten ve zamanımız Batı medeniyetindeki bazı felsefî, fikrî, estetik, teknik unsurların ve davranışların Antik-çağdaki köklerini şahit göstererek "ebedî kültür değerlerinin daima canlı kaldıklarını; bu itibarla medeniyetlerin bu ölümsüzlüğü karşısında, "kapalı medeniyet" müdafaacısı yukarıdaki üç düşünürü "medeniyet mezarcıları" olarak vasıflandırmakta haklı bulunduğunu söyleyen Sorokin, kendi nazariyesini; 1. *kültür yığını, 2. kültür yarıyığını,* 3. *milli birlik,* 4. *mânah-illî birlik* şekillerine dayalı "süper sistenTler olarak kurmuştur*[1]* . Oldukça güç anlaşılmakla ve pek tabiî bazı itirazları davet etmekle beraber Sorokin, kültür anlayışı ve medeniyet olgusunun tahlilinde tarihî ve sosyal gerçeklere parmak basmış görünmektedir.

^ P A. Sorokin, *Socnbgjcal Thtones of Today,* 1966; ayrıca bk. *Sosyal Değişmeler,* s. 1-12,20 vd. Meselâ A. Toynbee, *Sorokin in Tarih Felsefesi,* bk. *Sosyal Değişmeler,* s. 46 vd.

C. MEDENİYETİN DOĞUŞ SEBEPLERİ

Medeniyetler veya medeniyet meydana getiren kültür değerleri niçin, nasıl ve ne gibi şartlar altında ve hangi topluluklarda doğmaktadır? Bazı kütleler maddî-mânevî alanlarda çeşitli kültür vasıta ve davranışları ortaya koyabildikleri hâlde, bir takım sosyal gruplar böyle bir varlık göstermekte güçlük çekiyorlar. Neden? Kültür tarihçileri için halli müşkül başlıca meselelerden biri bu olmuştur. Soruyu cevaplandırmaya çalışanlar arasında, Diffusioncularda gördüğümüz üzere, meseleyi coğrafî-iktisadî şartlara bağlayanlar olduğu gibi, metafizike müracaat edenler veya doğrudan doğruya şahıs psikolojisini hareket noktası alanlar vardır.

Meselâ O. Spengler'e göre "yüksek kültür", esrarlı kozmik kuvvetlerin dünyadaki insan hayatına müdahalesinden doğar. Danilevsky'ye göre ise, medeniyetin belirmesindeki faktörlerden biri, dil birliği ile bağlı kütlelerin siyasî istiklâli, öteki de bu gnıplardaki etnografik malzemenin zenginliğidir. Fakat her iki cevap da tatminkâr değildir, çünkü bir meçhulü çözmeğe çalışan Spengler meseleyi "daha karanlık ve karmaşık" hâle getirirken, Danilevsky de medeniyetin çekirdeği durumundaki "etnografik zenginlikken ne kastedildiğini, yâni bu zenginliğin vasfını açıklamamakta, üstelik her siyâsî istiklâlin mutlaka bir "medeniyet" yaratacağı yolunda izahı güç bir iddiada bulunmaktadır[20] .

Toynbee'nin ileri sürdüğü çözüm tarzı şudur: Medeniyetlerin ortaya çıkması ve gelişmesi; 1. coğrafî çevre şartlarına; 2. toplulukta bir yaratıcı grubun var olmasına; 3. çevre ile insan arasında devamlı bir "meydan okuma" ("challenge") hâlinin mevcut bulunmasına bağlıdır[21]. Burada cemiyetleri durgunluktan (static) dinamizme geçiren başlıca faktör olarak coğrafî çev-

[20] Danilevsky'nin asıl maksadının İslâv dünyasını kurtarmak olduğunu yukarıda söylemiştik.

[21] A. Toynbee, *ayru esr.,* s. 60 vd.

reye ağırlık verilmesi dikkat çekicidir. Ona göre, çevre çok çetin ise büyük medeniyet ya doğmaz veya doğsa da gelişemez. Çevre çok elverişli ise, ona karşı koyabilmek için inşam gerekli gayrete zorlayacak ortam yok demektir. İnsan ne fazlası ile müsait, ne de aşın derecede çetin olmayan şartlar altında "yaratıcı azınlık grup" vasıtası ile "meydan okuma" durumuna girer ve bu hâl devamlı şekilde yaratıcı kuvvetlerin daha da çeşitlenme ve gelişmesini sağlayarak, medeniyet seviyesine ulaşır[22]. Bu görüş hem tabiî, hem beşerî gerçeklere dayandığı için dikkate değer bir vasıf taşımaktadır. Nitekim insanda mevcut olan "mücadele" hassesi daha önceleri filozof E. Kant (ölm. 1804) tarafından incelenerek, bunun (insan ile coğrafî çevre arasında değil, fakat insanların birbirleri, -yâni cemiyet- arasında) kültür zenginliğine, medenîleşmeğe doğru itici bir kuvvet teşkil ettiği belirtilmişti[23]. Ayrıca, kültürlerin doğuşu ve gelişmesinde coğrafya ve iklim şartlarının etkisi üzerinde çoktan beri durulduğu malum olduğu gibi, insandaki "mücadele" ve cehid hassesinin kültür değerleri ortaya koymada işgal ettiği mevkî, aşağıda göreceğimiz "Motivation" teorisi ile doğrulanmaktadır.

Bu konuda Sorokin'in düşüncesi de, bilhassa insan unsuru bakımından tamamlayıcı vasıfta görünüyor. Ona göre, -kendi deyimi ile- "mânah-illî kültür bütünlerinin doğuşunda iki dereceli beşerî faaliyet (a. Zihinde tasarlama, b. Bu tasarının maddî taşıyıcılarda objektifleşmesi)[24] kültür değerlerinin ortaya konmasında insan unsurunun mühim yerini göstermektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, Sorokin, insan faaliyetlerinin bu bakımdan verimli olabilmesi için, -Danilevsky'nin "siyâsî hürriyet" fikrine karşı olarak- "kültür hürriyeti" prensibini şart koşmuştur[25]. Ayrıca Sorokin'e göre, yukarıki iki safhada elde edilen sonucun "sistemli" bir kültür unsuru hâline gelmesinde bir üçüncü adıma ihtiyaç vardır ki, o da bu unsurun başka fertler arasında veya gruplar içinde yerleşmesi, yâni topluluk tarafından benimsenmesidir.

Buraya kadar verdiğimiz özetlerden de anlaşılacağı üzere, herhangi bir medeniyetin, daha doğrusu medeniyeti meydana getiren kültür değerlerinin doğuşunda başlıca üç faktör yer almaktadır:

a. Coğrafî çevre
b. İnsan unsuru
c. Cemiyet (topluluk)

A. Tovnbce,*ayn. esr.,* V - VII. bölümler.
Ök M Gökberk, *KaniUe Herder'in Tarih Anlayışları,* s. 90-105. '* Sorokme göre ilmî, felsefi veya ahlâkî, estetik, teknolojik sistemler önce yaratıcısının kafasında ^ t^artanır, sonra o tasarı objektifleşir, yâni meselâ bir kâğıda yazılır veya bir taşa işlenir vb. " *Sonal Değtşmgfa,* s. 26.

A. COĞRAFÎ ÇEVRE

Birinci faktör üzerinde ayrıntılı olarak durmağa herhalde ihtiyaç yoktur. Bir topluluğun hayatında ve kültürünün teşekkülünde bölge coğrafî şart ve imkânlarının: iklim, göller, denizler, akar sular, bitki örtüsü, tarım ürünleri, orman, mâdenler vb.nin; asalak, çiftçi ve çoban hayatı, yerleşme ve göç hareketleri, sanayi şekillen gibi sosyal, iktisadî faaliyetlere ve dolayısiyle hukukî, dinî vb. kültürel davranışlara ne kadar etki yaptığı aşikârdır ve hattâ bu konuda sosyolojide birçok bilginin meşgul olduğu başlı basma bir *"coğrafi ya ekolü"* teessüs etmiştir[26]. Ancak coğrafî faktörün medeniyet kuruluşunda kâfi gelmediği bellidir[27]. Bu durum insan unsuru üzerine de eğilmemizi gerektirir.

B. İNSAN UNSURU

Bilindiği üzere insanın biri bedenî, diğeri ruhî olmak üzere iki yapısı vardır. Kültür ortaya koyma bakımından bu yapılar üzerinde ayrı ayn durulmuş ve fizikî antropoloji tarafından ırk konusu işlenmiştir. Vaktiyle âdeta el üstünde tutulan "ırkçıhk"(raciologie)ın (insan beden yapısının / cilt rengi, kafatası biçimi vb. / kültür yaratma ve kültür değerlerini benimsemede etkin rol oynadığı düşüncesinin)[8] bugün artık ilmî bir kıymeti olmadığı, kültürleşme veya medenîleşme eğiliminin daha ziyâde millî kültür unsurlarının (dil,

Tafsilen bk. Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi,* s. 32-38. Coğrafî durum ve iklim şartlarının insan hayatı üzerindeki tesirleri meselesi hakkındaki düşünceler oldukça eski tarihlerde başlıyor görünmektedir. Büyük İslâm tarih felsefecisi Ibn Haldun *Unvân'ül-İber* adlı tarih kitabının ünlü "Mukaddime" (önsöz)sinde eski Grek coğrafyacısı Ptolemaios'un eserinden (yazılışı, M. 160-170 arası) ve bazı İslâm coğrafyacılarından faydalanarak yeryüzünü aş. yk. Ekvator'dan itibaren kuzey yan küresini doğu-batı istikametinde 7 iklime ayırmış, bu iklimlerin herbirini 10'ar bölgeye bölerek» doğrudan doğruya coğrafî durum ve iklimin tesirleri altında yaşayış ve kültürlerini tanzim ettiklerini ileri sürdüğü her bölgedeki insan gruplarının zihnî faaliyet ve karakterini çizmeğe çalışmıştır (bk. Ibn-Haldûn, *Mukaddime,* Türk. terc/M. E. B. Şark-îsiâm Klasikleri Serisi, 1, s. 106-227; ayrıca bk. Z. F. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat II. Metodoloji Sazariyeleri,* s. 91-100). Bu sebeple İbn Haldun, ırkların doğuşunda, ahlâk ve seciyenin çeşitliliğinde en büyük faktörün iklimler olduğunu söyleyen "determinist" bir tarih felsefecisi olarak bilinir. Tabiî fiziki çevre faktörü için son olarak bk. A Kurtkan, *Fındıkoğlu Armağanı,* s. 149 vd.
Bk. not 11. (Toynbee, eserinin gösterilen yerinde şunu da belirtmektedir: Avrasya bozkırlarında hareketli bir hayat müşahede olunmuş iken, aynı besicilik ve çobanlığa çok elverişli olan meselâ Kuzey Amerika çayırlıklarında ve Avusturalya mer'alarında neden benzer beşeri faaliyetler görülmemiştir?).
Batıda biyoloji bilgini Linnaeus (1770'ler) ile kendini gösteren bu hareket, geçen asırda Comte de Gobineau'nun "İnsan ırkları arasında eşitsizlik" *(L'Essai sur Tinegatiti des races httmaines,* Paris 1855) adlı eseri ile ideolojiye bürünmeğe başlamıştı.

din, gelenek, davranış vb.) bir nesilden ötekine aktarılması işleminden ibaret aile terbiyesi ve umûmî eğitim ile ilgili bulunduğu anlaşılmış[29], böylece üstün ırk, geri ve kabiliyetsiz ırk gibi bir tasnifin yanlışlığı ortaya konmuştur. Fakat yine de milletleri birbirinden ayıran bir soy faktörünün varlığı inkâr edilememiştir. Nitekim De Lapouge ve D. Ammon gibi sosyologlar fizikî yapı ve hayat şartlan yönünden binlerce kişi üzerinde yaptıkları tecrübe ve müşahedelerde bazı soy özelliklerinin babadan evlâda geçtiği, soylar arası karışmalarda, toplulukların karakter değişikliğine uğradığı neticesine varmışlardır. Nüfûs hareketlerini inceleyen A. Coste da sosyal hâdise, teşkilât, din ve ekonomik problemlerin ilgili topluluğun damgasını taşıdığını belirtmiştir[30]. Millet dediğimiz topluluklar, atalarından devraldıkları millî kültür verasetine eklenen biyolojik kalıtımlar sayesinde ayrı "kişilikler kazanmaktadırlar. Yüzyıllardanberi yanyana yaşamakta olan sınır komşusu milletleri bile birbirinden ayıran başlıca faktör de bu "kişilik" farklılığıdır. O hâlde, kültür ve medeniyet konusunda soydan gelen "millî seciye"ye de kuvvetli bir tesir payı tanınması icap etmektedir.

Kültür bakımından insan unsurunun diğer bir cephesi de şahsî davranış, yâni ferdî psikolojidir. Sosyal hayatın oluş ve gidişinde çevrede "biyolojik" tesirlerin rol oynadığını, fakat asıl faktörün insanın duygulan ve iç-tepkileri olduğunu, kültürün gelişmesinde zekânın faal bir durumu bulunduğunu söyleyen Oı. A- Ellwood[31]'dan ve "içtimaî hâdiseler arzu, istek ve eğilimlere dayanan ferdî psikolojik faaliyetlerin, karşılıklı etkileri neticesidir" diyen G. Tarde 'dan sonra, bu sahada en kjsin gibi görünen sonuca, H. A. Maslovv tarafından çeşitli gruplara mensup fertler arasında yapılan uzun araştırmalar neticesinde vanlmıştır denebilir. Bu denemeler insanın bir takım ihtiyaçların tesirinde olduğunu ve bu "ihtiyaçların insanı harekete, faaliyete sevk eden "iticilik" (motivation) gücü taşıdığını göstermiştir.

Beyaz »rkaı üstünlüğü hükmüne dayan ünlü *"Aryanizm"* teorisinin tenkidi için tafsilen bk. S. M. Aral, *MHByet Duygusunun Sosyolojik Esastan,* s. 27-40; A. Toynbee, *ayn. esr.,* s. 50, 55.

* Tafsilen bk. N. Ş. *Kötemiha) ayn, esr.,* s. 49-74. Biyolojik faktör için son olarak bk. A. Kurtkan, *ayn. yer** s. 147. Tanınmış sosyolog V. F. Pareto (ölm. I923)'ya göre de, "sosyal organizasyon, fertlere etkili olduğu gibi, bir cemiyetteki üyelerin karakteri sosyal organizasyona tesir eder", *ayn.* esr.,* 328 vrf.

[31] N. Ş. Kösemihai.ayn- «r.» «■ »28 vd., 133 vd.

* N. Ş. Kösem ıha 1, *ayn. esr.,* s. 128 vd., 133 vd.

C. MOTİVATİON NAZARİYESİ

Maslow'un araştırmalarına göre, insanın "ihtiyaçları" ehemmiyet sırası ile şunlardır:

1. *Fizyolojik:* Hayat için gerekli maddeler (su, şeker, tuz, protein, kalsiura, oksijen vb.). Beden bunlardan herhangi birinde eksiklik hissederse, insan derhal o ihtiyacı karşılamağa girişir. Aç olan insanın bütün zihnî melekeleri (şuur, idrak, muhakeme) karın doyurma çareleri üzerinde toplanır, başka şey düşünülmez olur. Böyle bir insan ekmeğe kavuşunca artık hiçbir arzusu olmayacağını sanır. Fakat doğru değildir. Bu ilk fizyolojik ihtiyaç giderilir giderilmez aynı insan ikinci "ihtiyaç"ı duymaya başlar.

2. *Emniyet:* Bu defa insan korunma (can güvenliği, barınak vb.) yollarını arayan bir makine hâline gelir (yetişkin kimselerde oldukça örtülü durumda görünen bu ihtiyaç çocuklarda ve ilk gençlik çağındakilerde çok belirlidir). Topluluk hayatında meydana çıkan teşkilâtlanmalar, nüfuzlu kimselerin himayesine sığınma, huzur sağlamağa yönelik fikrî, felsefi akımlar vb. hep bu "emniyet ihtiyacından doğan faaliyet sahalarıdır.

3. *Sevgi ihtiyacı* (dost, arkadaş, sevgili edinme).

4. *İtibar* (çevrede takdir görme, şöhrete ulaşma). Bu ihtiyaç insanı cemiyette ehliyet sahibi olma, güç kazanma, kendini çevresine kabul ettirme faaliyetine sevk eder.

5. *"Kendini gerçekleştirme"* ihtiyacı. Sayılan ilk dört ihtiyaç safhasında tatmin edilmiş duruma yükselmekle beraber insan, eğer psikolojik arzularını yerine getiremiyor, ferdî kaabiliyetinin icaplarını ortaya koyamıyorsa yine memnun değildir; "ihtiyaç" içindedir. Meselâ edebî duygusu kuvvetli ise şiir, roman, hikâye, piyes yazmalı; sese karşı hassas ise müzik eserleri bestelemeli, bir enstrüman çalmalı; san'atı cazip buluyorsa, resim, heykel, mimarî ile meşgul olmalı; teknik ile ilgili ise icatlar yapmalı; zihnî kapasitesi elverişli ise felsefe, ilim ile uğraşmalıdır. "Kendini gerçekleştirme" ihtiyacının gideril mesinde bir şahsın, gayesinin şart ve imkânlarına sahip bulunup bulunma ması önemli değildir, diyen Maslow'a göre, insan hedefine varmak için ken dini devamlı şekilde "bilme ve anlama" gayretleri ile takviye etmek istidadmdadır. İşte bu, yüksek kültüre yöneliş ve ilerleyiştir[33]. İhtiyaçlardan herbirinin yüzde yüz tatmininin şart olmadığı, bir ihtiyacın yarıdan fazlası giderilin ce, ondan sonraki ihtiyacın hissedilmeğe başlandığı Maslovv tarafından tesbit edilmiştir.

" Tafsilen bk. A. H. Maslovv, "A Theory of Human Motivation", *Psychokgicat Review,* Sayı 50, s. 370-390; Ayrıca, M. Turhan, ayn. *esr.,* s. 37 *vö., Fmdıkoğlu Armağanı,* s. 219-228.

Motivation nazariyesinden şu sonuçlan çıkarmak mümkündür:

1. Hangi şart altında ve nerede olursa olsun, sıralanan "ihtiyaçları karşüayabilen herhangi bir fert kültür yaratma iktidanndadır.

2. İnsanları hiçbirşey düşünemeyecek duruma sokmak için fizyolojik ihtiyacı tatminden uzak tutmak kâfidir.

3. Sun'î yoldan da olsa bir terör havasının baskısı altına alınan insanlar -daha yüksek seviyedeki sevgi ihtiyacı gibi beşerî ve itibar ihtiyacı gibi sosyal tatminleri hatıra getiremeyecekleri için- kolayca, her emre boyun eğen "sürü'ier hâline gelebilir.

Maslow'un belirttiğine göre, dördüncü sırada yer alan "itibar" ihtiyacının karşılanması "hürriyef'i gerektirmektedir. Zira insan ancak bu safhada hürriyetin lüzumunu anlamakta ve -topluluk ölçüsünde alındığı takdirde- bu anlayış, siyâsî istiklâl arzusu olarak ortaya çıkmaktadır.

Psikolojik tecrübe ve araştırmanın ortaya koyduğu bu netice ile sosyolojinin vardığı sonuç arasındaki yakınlık dikkat çekicidir. Sorokin de medeniyetin doğması için "hürriyef'in şart olduğunu ileri sürmüştü. Ayrıca onun "her kültür sisteminin önce zihinde tasarlandığı" görüşü ile "Motivation"un beşinci ihtiyaç safhasında tesbit edilen husus uygunluk göstermektedir.

4. Son ihtiyaç safhasında her insanın kendi kültür çevresini aşamayaca ğı, ortaya konacak her kültürel gelişmenin millî kültür çizgisinde gerçekleşe ceği unutulmamalıdır ki, burada "cemiyet"in rolü ortaya çıkar.

Ç. CEMİYET

Kültür unsuru, bir topluluk içinde ortaklaşa değer vasfını kazanan ürünler ve davranışlar olduğuna göre, fertlerin ortaya koyduğu kültür belirtilerinin cemiyet tarafından kabul edilmesi lâzımdır. Bu itibarla kültürlerin doğup gelişmesinde cemiyetin tesiri kesindir. G. Tarde (ölm. 1904)'ın *"taklid nazariyesi"* bu noktayı açıkça belirtmektedir. Burada, topluluktaki karşılıklı sosyal münasebetler önemli rol oynar; asıl kültürel gelişmeyi fikir, görüş alışverişi sağlamakta, değerlerin cemiyetçe benimsenmesi, ayrıca kültür birikimlerinin gelecek nesillere aktarılması böylece mümkün olmaktadır. Sorokin'in dediği üzere, medeniyetler ölümsüzlüğe bu yol ile ulaşır. Bir kültür sisteminde unsurlar artık şahısların münferit takdir ve davranışları olmaktan çıkmış, binlerce, yüzbinlerce insandan kurulu cemiyetin malı hâline gelmiştir. Dolayısiyle, böyle gelişen bir kültür bütününde fertler düşünce ve tutumlarını cemiyetin benimsediği çizgiye göre ayarlamak zorundadırlar. İşte bu, cemiyetin kontrol gücüdür. Cemiyet, kültür konusunda kendiliğinden "ayırt edici" bir organ gibi, yeni değerler karşısında hassaslaşarak, kendi yapısına, seciyesine, umûmî telâkkilerine uygun düşenleri kabul, aykırı olanları reddetmektedir. Kültürler, topluluklardaki bu dikkat çekici sosyal olgu sayesindedir ki, karakterlerini bozmayan, mevcut değerlerle ahenkli şekilde yaşamağa elverişli yeni davranış ve ürünlerle aşılanıp canlanarak varlıklarım devam ettirirler. Milletlerin örf ve âdetleri, ana-kültür kalıbına aykırı düşmediği için yeni katkılarla asıl karakterinden birşey kaybetmeksizin hayatiyetini sürdürmeği başaran kültür birikimleridir[3]. Görülüyor ki, örf ve âdetler, bazılarınca sanıldığı gibi taşlaşmış, donmuş tutum ve davranışlar olmayıp, yenilenmelere tâbidir ve ancak bozucu, karakter değiştirici ahlâkî, dinî, hukukî vb. dış kültürel müdahalelere karşı cemiyette âdeta bir emniyet supabı durumundadır.

Daha ziyâde, tanınmış sosyolog E. Durkheim (ölm. 1917) tarafından ısrarla müdafaa edilen, topluluk hayatının bütün cephelerinde "cemiyefin kesin hüküm sahibi olduğu ve fonksiyonun "cemiyefte bulunduğu düşüncesinin coğrafî çevre, ırkî seciye ve psikoloji alanlarında son yanm asırdaki ilmî araştırmalarla çok şey kaybettiği görülmektedir. Bugün kültürler ve ortak medeniyet tek yanlı değil, sayılan türlü açılardan ele alınarak incelenmektedir. Burada, gerekli şartlar mevcut olduğu takdirde herhangi bir yerde, herhangi bir insanın kültür değerleri koyabileceği hususunda Motivation teorisini hatırlatarak, Türklerin de, fert veya topluluk olarak, bu kaidenin dışında kalmasının düşünülemeyeceğini belirtmek ve millî Türk kültürünün tesbit ve izahında; coğrafî çevre başta olmak üzere, eski Türk topluluğunun "insan unsuru" bakımından özelliklerini ve sosyal yapısında müşahede edilen hususîliğini hareket noktası yapmak zaruretine işaret etmek yerinde olacaktır.

Örf-âdet ve bid'at meselelerinin en iyi açıklanması için bk. Z. Gökalp, *Örf Nedir?*, s. 118-121. Levy-Bruh! tarafından kurulan "Science des mocurs" (örf-âdetler ilmi) için bk. N. Ş. Kösemihal, *ayn. eser.,* s. 260-265.

Ç- GÖÇEBELİK MESELESİ

Böylece kültür tarihçiliğinin, bilhassa Türk topluluğu açısından çok mühim bir konusuna gelmiş bulunuyoruz. Türklerin aslen göçebe bir kavim olduğu kanaati ilim dünyasınca yaygındır ve bizzat Türk ilim adamları arasında da bu kanaate katılmayan hemen yok gibidir. Halbuki göçebeliğin, ekonomik faaliyeti dışında, sosyal muhtevası henüz iyi bilinmeyen bir cemiyet tipi olduğu gözden kaçırılmakta; Türk milleti hakkında hüküm verilirken de, yalnız ekonomik görüntüler tesirinde kalınarak, -bir topluluğu yaşatan kültürün (dolayısiyle o topluluğun) doğru anlaşılması için yukarıdaki kıstaslar göz önüne alınmaksızın- ilim dışı ön-yargılarla hareket edilmektedir. O kadar ki, aslî Türk kültürüne nisbetle "yerleşik" vasfı ağırlık kazanmış olan Selçuklu ve Osmanlı Türklüğü dahi bu hükümden kurtulamamıştır[35]. Türk dili ve kültürü araştırıcılarından meşhur Rus (aslı Alman) bilgini W. Radloff (ölm. 1918)'un, yüzyıllarca Moğol, sonra Rus idaresinde kalmış ve neticede hayli kültür kaybına uğramış mahkûm Türk zümreleri arasında, geçen asrın 2. yarısında yaptığı incelemelere dayanarak ileri sürdüğü, kadîm Türk devlet ve sosyal hayatı hakkındaki gerçeğe aykırı fikirlerin bu umûmî menfî hükümde fazlası ile etkili olduğunu belirtelim[36].

" Bu hususta "Science sociale" ekolünün görüşü ve bazı Türk "sosyologların düşüncesi için bk. N. Ş. Kösemihal, *Türkiye'nin Düzeni Üzerine,* s. 9 vd.

Radloff un yanlış olarak bütün bir milletin (Türk milletinin) siyâsî, hukukî ve sosyal hayatında temel kabul ettiği, bu basit ve mahallî müşahedelere dayanan, Türk içtimaî yapısı ve devleti hakkındaki "teorisinin esasları şunlardır: l- Geniş aile, 2- Ortak mülkiyet, 3- Seçimsiz iş başına gelen "bey", 4- Gaasıp (zorba) iktidar, 5- Aile hâkimiyeti, 6- İmtiyazlı zümre idaresi, 7- Yağmacılık, 8- Hukûkî ilkelerden mahrum "imparatorluk". (Tafsilen bk. W. Radloff, *Das Kudatkıı Bilik,* I, 1891, s. LII, vd.). Orhun Türk kitabelerinin okunuşu (1893)'ndan önceye ait olan bu hükümlerin, kitabeler okunduktan sonra dahi, W. Barthold, V. Thomsen, Gy. Nemeth, A. Alföldi, F. Laszlö, A. v. Gabain vb. gibi şöhretli araştırıcılar ve daha sonra, ikinci planda gelenler (A. BernStam, P. Vâczy, E. A. Thompson vb.) taraflarından doğru sayılması hayret verici bir husustur. Aşağıda Radloff "! eori"sinin temelsiztiği görülecektir.

Göçebelik konusunun ele alınışı çok eskidir. Eski Yunan filozofu Eflâtun *"vah§i aile grupları"* dediği göçebe çobanların ilkel kütleler olduğunu ve "medeniyefe ancak tarım hayatı ile geçildiğini iddia etmiştir[37]. Mensup oldukları kültür'ün temelinde "köylülük"ün yattığını bilen ve insanlık tarihindeki kültürel faaliyetleri daima bu noktadan değerlendirmek alışkanlığından kurtulamayan Batılı bir kısım araştırıcılar, aynı izi takip ederek, kolayca Türklere yakıştırdıkları "göçebelik"in, medenî kabiliyetsizlik yönünden, doğrudan doğruya "fıtrî" (yâni doğuştan gelen) bir karakter olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişlerdir. Halbuki, herhangi bir hayat tarzının teşekkülünde, yaşanan bölge imkânlarının yön verici faktör olduğunu, meselâ tarıma elverişli büyük nehir vâdilerindeki kütlelerin güçlük çekmeden ziraî hayata intibak edebileceklerini, buna karşılık, tarım yapılamayan, fakat geniş otlakları bulunan bölge insanlarının da zarurî olarak hayvancılık yoluna gireceklerini kabul etmek için fazla mantık zorlamasına ihtiyaç yoktur. Bu itibarla vahşet -göçebe (çobanlık)- ziraî hayat gibi bir medeniyet kademelendirilmesi ilmî gerçekliğe uygun düşmez. Her kültür ve yaşayış tarzı kendi içinde tutarlı bir bütündür; aralarında "kültür değeri" bakımından bir fark mevcut değildir.

Meşhur İslâm tarihçisi ve tarih felsefecisi tbn Haldun da (ölm. 1406) göçebeliği medenîlikle karşılaştırmak suretiyle "sosyolojik" vasıfta fikirler ileri süren düşünürlerin başında gelmektedir. Ona göre, insanlar: a. *Bedevi* (göçebe), b. *Hazerî* (medenî) olmak üzere iki cemiyet tipinde yaşarlar; bir reisin idaresinde aşiret tarzında hayat süren bedevilere karşılık, hazerîlik şehirlerde oturmak ve devlet teşkilâtına sahip olmak demektir; çöl sahası ve susuz, kurak bölge halkı, -gerekli coğrafî şartlar mevcut olmadığından- medenîleşme şansına sahip değildir. Ünlü *yedi iklim"* teorisinden anlaşılacağı üzere İbn Haldun'a göre, Arabistan çöllerini andıran, kuzeye doğru 5. ve 6. iklimlerdeki bozkırlar sahasında oturanlar (Türkler) için de "umrân"(medenîyet)a ulaşmak ihtimal dışında sayılmak gerekir[38]. Kuzey Afrikalı (Tancalı) İbn Haldun'un kendi memleketinin güneyindeki kum sahraları ahalisi "Zenâta" bedevilerinin kültür ve hayat Şekillerini yansıttığı bilinen bu müşahedeleri, şüphesiz, hakikî göçebeler veya "göçebe tipi"nde yaşayan top-

[37] A. Şenel, *Eski Yunanda Siyasal Düşünüş* s. 206, 212 vd. Daha sonraları yapılan topluluk tasnifleri: A. R. Turgot (1750): Avcı-çpban, göçebe-ziraatçi; Danilevsky (1869): Medeniyet kuranlar - medeniyet yıkanlar- medeniyet kuracak veya yıkacak kadar yaratıcı olmayanlar; R Spencer (1876): Basit (savaşçı) -karmaşık (barışçı); L.H. Morgan (1877): Vahşi-barbar (göçebe) - medenî; F. Tönnies (1877): Cemaat -cemiyet ve buna benzer; E. Durkheim: "Horde" (sürü)- aşiret vb. veya mekanik dayanışma -organik dayanışma, bk. B. Güvenç, *Kültür Sınıflaması Denemeleri, s. 9-19.*

[M] tbn Haldun, *ayn. esr.,* s. 187-203; 318-343; aynca bk. Z. F. Fmdıkoğlu,gö5/. *yer.*

luluklar için doğrudur. Fakat aynı İbn Haldun'un çöl ile bozkır iklimini ayıramamaktan doğan ve dolayısiyle Türklerin de göçebeler (Bedeviler, Berberîler, Moğollar) arasına katılması fikrini hazırlayan büyük hatası, asırları aşarak, zamanımız mütefekkiri AToynbee'ye kadar tesirini serpiştirmiş görünmektedir.

Avrasya (Avrupa-Asya) bozkırları ile Afrasya (Afrika-Asya) bozkırları aynı "tip" toplulukların yerleridir [9], düşüncesinden hareketle Toynbee, sıraladığı 20'den fazla "medeniyet" sahasının dışında kalanları (Eskimolar, İndonezya kabileleri gibi "durgun" medeniyete sahip olanlar hariç), geniş mânası ile *"nomad"* (göçebe) kabul eder ve Hıristiyanlık, İslâmiyet, Budizm, Hinduizm, Osiris (güneş tann) vb. gibi herhangi bir inanç sisteminden bile yoksun saydığı nomadları *"horde"* (sürü, başı-boş insan yığını) olarak vasıflandırır. Bununla beraber, ona göre, göçebelerin bazı meziyetleri de vardır: *Meselâ hayvan yetiştirmek ve iradeli bir karaktere sahip olmak.* Ülkelerindeki şiddetli kuraklık zamanlannda, komşu yerleşik bölgelerdeki siyâsî iktidar boşluklarından faydalanarak yaptıkları akınlarla etrafı istilâ eden göçebelerin bütün tarihleri de bundan ibarettir. Yâni göçebe *"tarihi olmayan"* bir cemiyetin insanıdır. Onlann bir bölgeyi ele geçirmeleri "interregnum" (fetret, kanunsuzluk) devrine işarettir. İbn Haldun bile bedevilerin şehirlileşerek "devlet", teşkilât meydana getirebileceklerini söylediği hâlde, buna da taraftar görünmeyen Toynbee'ye göre, "sonu olmayan" göçebelik, tıpkı "duraklamış" ("arrested") medeniyetler gibi ölüme mahkûmdur. Türkler de bu tarihsiz, kanunsuz nomadlardan bir kütle olup, istilâ ettiği ülkelerde nihayet "bekçilik" yapabilmiş Osmanlıların dahi tarihte başarı kazandıkları pek iddia edilemez .

Halbuki, Türk milleti "tarihsiz" değil, aksine parlak uzun mazisi ile tarihî zenginliği ortada olan bir kütledir ve "kanunsuz" değil, kültürün ayrılmaz bir parçası olan teşkilâtçılığı sayesinde birçok devlet kurarak yürürlükte tuttuğu hukuki mevzuatla seçkinleşen bir millettir; buna göre de, Türklerin tamamen zıt mâna ve mahiyette nomad(göçebe) cemiyet sayılması mümkün değildir.

Cemiyette göçebelik-medeniyet tasnifini yapan ve toplulukların aşiret hayatı yaşadıktan sonra şehirlere yerleşerek devlet kurduklarını söyleyen Z. Gökalp ise, Türk kültürü açısından "medîne" (çite) tâbirini, teşkilâtlı hâlde "şehir"de yerleşmekten ziyâde, dağınık kabilelerin, muntazam bir devlet kuruluşu içinde birleşmeleri olarak yorumlamaktadır. Ona göre meselâ Gök-Türk "ili" böyle bir devlet kuruluşu iken, aynı devirde 'Tatar'lar aşiret hayatını sürdüren "bedevfler durumundadır[41]. Burada da eski Türk sosyal yapısının, biraz da zorlanarak, yabancı topluluklardakinin paraleline yerleştirilmeğe çalışıldığı meydandadır.

" A. Toynbee, *ayn.esr.*, s. 57.
Tafsilen bk. A. Toynbee, *ayru esr.,y* s, 57, 164-178. A. Alföidi'nin Avrupa Hunları münasebeti ile ileri sürdüğü "kozak teorisi" de bunun aynıdır. Ona göre, Attilâ zamanında küçük Hun grupları çeşitli yerlerde (Rus imparatoriuğundaki kozak müfrezeleri gibi) sadece bekçilik yapıyorlardı (bk. A. Alföldi, *Leletek a Hım korszakböl..,* s. 35; B. Szasz,/4 *Hı'tnok törtenete...,* s. 535 vd.).

Burada hemen kısaca belirtelim ki, Türk kültüründe iki temel unsur olan *at* ve *demir,* aslî göçebe kültüründe mevcut değildir (aş. bk. Bozlar Kültürü).

[41] Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi,* s. 148. Sosyolojik açıdan göçebeliğin "tasvirî" mahiyette açıklama tecrübesi olarak F. Oppenheimer'in görüşü için bk. II. Freyer, *Sosyolojiye Giriş,* s. 121 vd.

D- VİYANA DIFFUSIONCULARI ("KÜLTÜR ÇEVRELERİ" TEORİSİ)

Şimdi konunun yukarıda bıraktığımız yerine dönebiliriz. Viyana Diffusioncuları tarafından ileri sürülen teorinin en mühim özelliği, sadece kroniklerden sağlanan basit bilgiye veya doğrudan doğruya spekülâsyona değil, fakat kültürün maddî ürünleri olan etnograflk malzemeye dayanmakta oluşudur. Teorinin 1885'lerde temelini atan F. Ratzel (ölm. 1904)'in maddî kültür materyalinin, başka toplulukiarca kabul edilerek, yer değiştirmek (göç teorisi) suretiyle vukua gelen kültür yayılması görüşü, öğrencisi L. Frobenius tarafından, benzer materyallerin çok sayıda olması gerekliliği (çokluk kıstası) ilâvesiyle (1898) kuvvetlenmiştir. Nihayet Almanya'da Köln müzesi müdürü olan F. Graebner ile Berlin etnografya müzesi memurlarından B. Ankermann, biçimde benzerlik ve benzer materyallerde çokluk yanında, böyle materyallerin tarihî gelişimlerini dikkate almak lüzumunu ortaya atarak (tarihî-etnolojik metod), incelemelerini bu yolda sürdürmek suretiyle birkaç "kültür çevresi" ("kulturkreis") tesbitine muvaffak olmuşlardır (1905)[42]. Her "kültür çevresi"nin bir merkezden etrafa yayılan bir kültür "kompleks"! (kültür terkibi) olduğu prensibine dayanan bu teori, W. Schmidt, W. Koppers taraflarından işlenmiş, O. Menghin, F. Flor taraflarından geliştirilmiş ve "Viyana ekolü" teşekkül etmiştir. Ancak Frobenius daha sonraki araştırmaları ile her kültürün bir bütün olduğunu, bu sebeple belirli bir "kültür çevresi" vücuda getiren kültür unsurlarının arasında mantıkî veya teknik ilişkiler, bağlantılar bulunması gerektiğini söyleyerek, Viyana ekolü'nden biraz farklı düşüncesine açıklık getirmiştir (1929). Çağımızın tanınmış sinolog-etnoloğu W. Eberhard da bu düşünceye katılır[43].

Her teori gibi bazı tenkidlere hedef olmasına rağmen[44] doğruluğu müdafaa edilen[45] ve son yayınlarda bilhassa "tarih kriteri" yönü ile ilmîliği belirtilen[46] bu teorinin en ilgi çekici taraû, bozkırlar sahasının bir "kültür çevresi" olarak tesbit edilmiş bulunmasıdır. Taş devrinden itibaren insanlığın kültür tarihi üzerinde yaptığı araştırmalarda O. Menghin'in ortaya koyduğu 12 "çevre"den biri çobanlık("pastorar")'tır ki, bunun ikinci safhasında at besleme ("cavalier") kendini göstermiş, nihayet bozkırlarda "savaşçı-çoban ("hirtenkrieger", "pastoralo-guerriere") kültür çevresi" şeklinde karakterini bulmuştur. Teoriye göre bu "çevre"nin merkezi Avrasya bozkırları olmakla beraber, Menghin, hareket noktasının Asya'da Altay-Ural dağları arasında bulunduğu, dolayısiyle çevreye mahsus kültür unsurlarının oradan dünyaya yayıldığı, buna göre de "savaşçı-çoban" kültürü esas sahiplerinin Ural-Altay kavimleri olabileceği neticesine varmıştır[47]. Yukarıda adları geçen "Viyana ekolü" mensubu araştırıcılar dışmda, tanınmış Fransız etnologu G. Gontandon'un da kabul ettiği ve "kültür çevreleri" (="cycles culturels") merkezlerinden biri olarak gösterdiği bozkır "çoban-kültür çevresi" (="cycle pastoralinin veya J. Darko'nun ifadesi ile "Turan kültür çevresi"nin başlıca özellikleri ile yayılma yol ve sahaları artık iyice belirgin hâle gelmiş durumdadır . Ancak, O. Menghin'in umûmî şekilde, Türklerin dahil bulunduğu

[41] F. Graebner, *Kulturkreise und Kulturschichten in Ozeanien;* B. Ankermann, *Kulturkreise und Kulturschichten inAfrica,* Zeitschrift für Ethnologie, 1905 (ikisi bir arada).

[43] Tafsilen bk. W. Eberhard, *Bugünkü Avrupa 'da Etnolojinin Esas Cereyanları,* s. 1-15. Burada Diffusion temel görüşünden doğarak geliştirilen çeşitli kültür teorileri (fonksionelist-kültür çevresi, kültür tipleri, evolüsyonist vb.) hakkında izahat verilmiş, tenkidler yapılmıştır. Ayrıca bk. H. Demircioğlu, *Etnoloji ve Tarih,* s. 132-135.

[44] Meselâ, R. H. Lowie, *The History of Ethnological theory,* s. 119-127, 177-195; P. L. Zambotti, *Les origjnes et la diffüsion...,* s. 26 vd.

[45] Bk. W. Koppers, *İlk Türklük, İlk İndo-Gemıentik,* s. 440 vd.
B. Güvenç,*ayn. esr.,* s. 14.

[47] Bk. O. Menghin, *Die weltgeschichtliche Rolle der ural-altaischen Völker,* s. 289-301.

[48] Bk. G. Montandon, *Traite d'Ethnologie cyclo-culturelle et d'Ergotogie systetnatüjue,* s. 27-47 (muka yese için, s. 45 ve 47'deki tablolar), 151-157 vb.

Avrupa'da Macaristan ovalarından Asya'da Baykal gölüne ve Ordos bölgesine kadar uzanan Avrasya düzlüklerinde görülen kültür birliği: Bu sahada yaşamış toplulukların hayat tarzlarında, ekonomik faaliyetlerinde ve binlerce arkeolojik buluntunun ortaya koyduğu üzere, silâhlarının ve diğer âletlerinin cins ve biçimlerinde, san'atlannda, süsleme özelliklerinde, savaş usûllerinde belirir. Bütün bu belirtiler, Avrupa'ya mahsus Hallsatt kültürü (M.Ö. 9.-8. yy.)'nden, Kuzey Almanya'daki mezarlarda temsil edilen yerli Batı kültüründen ve Ön Asya kültüründen tamamen farklıdır. Bozkırlı şartlar içinde geliştirilen bu kültüre, ağırlık merkezi durumundaki Turan bölgesinin (Ceyhun-Al taylar) kadîm adından dolayı 'Turan kültür çevresi" de denilmiştir (Bk. J. Darkö, *Turâni hatâsok...,* s. 4).

Ural-Altay kavimlerine âit saydığı bu bozkır kültürünü, Frobenius'un ileri sürüp, W. Eberhard'm da katıldığı görüşün ışığında, doğrudan doğruya Türk topluluğuna bağlamak mümkündür[49]. Nitekim aşağıda açıkça görüleceği üzere, diğer Urallı ve Altayh kavimlerin (Fin-Ugorlar, Moğollar vb.) kültür değerleri üe yapılan karşılaştırmalarda bozkır kültürünün temelde Türk olduğu ve gelişme boyunca da Türk topluluğunun karakterini muhafaza ettiği ortaya çıkmaktadır[50]. Aynca belirtmek lâzımdır ki, bozkırlarda yaşamanın zarurî kıldığı -araştırıcıları yanıltan- bazı ekonomik faaliyetler dışında gerçekte göçebelikle bir ilgisi olmayan Türk bozkır kültürünün değerlerinden çoğu (devlet kuruculuk, ordu teşkilâtı, dinî hoşgörülük, yaygın adalet, üniversel ülkücülük vb.) aşağıda görüleceği gibi, derece derece bütün tarihî Türk devlet ve topluluklarında, Türk tesirinde kalmış milletlerde ve nihayet bütün dünyada yüzyıllarca yaşamağa devam etmiştir.

Bk. aş. Bozkır Kültürünün Menşei Nazariyeleri.

Bu nokta, kültürün, zaman ve sosyal çevre içinde "içtimaî ihtiyaçları karşılamak üzere doğan sosyal teşkilât, maddî teçhizat ve inançlardan kurulu üç cepheli organik bir bütün" olduğunu söyleyen B. Malinovvski (ölm. 1942)'nin "fonksiyonel"ci (bk. M. Eröz, *ayn. esr.,* s. 80) teorisine de uyar. Bundan dolayı, umumiyetle "çoban-kültür çevresi" veya 'Turan kültür çevresi" olarak anılan Bozkır kültürü terkibine, bazı araştırıcılara göre, doğrudan doğruya 'Türk kültür çevresi" demek de mümkündür (bk. aş. Kültür: Düşünce ve Ahlâk).

Bölüm II TARİH

TARİH

En eski ve devamlı topluluklardan biri olan Türkler aşağı yukarı dört bin yıllık mazileri boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıt'alanna yayılmış büyük bir millettir. Orta Asya'daki anayurttan etrafa yaptıkları sürekli göç hareketleri Türklerin aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunu da gösterir. Türkler bu nüfus çokluğu ve faal durumları dolayısiyle dünya tarihinde mühim rol oynamışlardır. Türk tarihini değerlendirirken onu hem zaman, hem coğrafî bakımdan diğer toplulukların tarihinden ayıran şu noktalar göz önünde tutulmak gerekir:

a. Bütün diğer milletlerin fertleri toplu olarak bir arada bulunduğu için, herhangi bir zamanki durumunu açıkça tesbit ve tetkik etmek mümkün ol duğu hâlde, dağınık şekilde yaşayan Türk kütlelerinin birbirlerinden farklı gelişme yolları takip etmeleri sebebi ile Türk tarihini belirli bir zaman kesi minde bütün hâlinde değerlendirmek kolay olmamaktadır.

b. Tarihleri, sınırı belli bir coğrafî çevre içinde cereyan eden diğer mil letlerin yayılmaları da değişmeyen vatan topraklan civarında vukua gelir ken, çeşitli Türk kütleleri asırlarca yeni iklimler, yeni yurtlar arayarak, tarih lerini çeşitli bölgelerde yapmışlardır.

Bu itibarla mazinin herhangi bir devresinde ayn ayrı yerlerde çeşitli Türk topluluk, idare ve devletlerini müşahede etmek mümkün olduğundan, Türk tarihi denilince, tek bir topluluğun belirli bir mahaldeki tarihi değil, fakat Türk adı veya husûsî adlar altında ve ayn hükümdar ailelerinin idaresinde görünmekle beraber, dili, dini, töresi ve gelenekleri ile aynı "mütii" kültürün taşıyıcısı olan Türk zümrelerinin çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu "tarih'lerin bütünü anlaşılmalıdır.

Bu coğrafî ve siyâsî bölünme neticesi olarak Türklerden bir kısmı "Bozlarlı tip"i olarak yaşarken, diğer bir kısmı yerleşik hayata bağlanmış, bir bölgede siyâsî nüfuzunu kaybederken, diğer bölgelerde iktidarın zirvesine ulaşan Türk kütleleri aynı zamanda mevcut olmuş ve Türk tarihi, eski, yeni birçok milletlerin tarihi ile bir arada, hattâ iç-içe gelişmiştir. Geniş Türk tarihinin ilmî yollardan araştırılıp incelenmesini fevkalâde güçleştiren bu durumu, bir bakıma, Türk milletinin dünya tarihinde derin iz bırakan kudret ve faaliyetinin belgesi saymak gerekir.

1- "TÜRK" ADI

Türklerin kadîm bir millet oluşu, araştırıcıları Türk adını en eski tarih kaynaklannda aramağa sevketmiştir. Geçen asırdan beri birçok bilgin tarafından ileri sürülen görüşlere göre, Herodotos (M.Ö. V. asır)'un Doğu kavimleri arasında zikrettiği *Targita'laı* (J. v. Hammer, 1832), "İskit" topraklarında oturdukları söylenen *"Tyrkae"* (Yurkae)ler (W.Tomaschek, 1887), kutsal kitap *Tevrat'ta* adı geçen, Yâfes'in torunu *Togharma* (J. v. Hammer, 1832), eski Hind kaynaklannda tesadüf edilen *Turukha* (veya Turuşka)'lar (V. de St. Martin, 1899; J. Marquart, 1901), *Thrak'laı* (F. Erdmann, 1862), eski Ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen *Turukkulaı* (H. Z. Koşay, 1955), Çin kaynaklarında M.Ö. 1. bin içinde rol oynadıkları belirtilen *Tüc* (veya Diyier (De Groot, 1921) ve hattâ 7>oâ*'lılar vb. bizzat Türk adım taşıyan Türk kavimleri sanılmıştır, islâm kaynaklannda ayrmtıh şekilde nakledilen İran menşeli *Zend-Avesta* rivayetleri ile İsrail menşeli *Tevrat* rivayetlerinde de "Türk" adı aranmış, Nuh'un torunu (Yâfes'in oğlu) *Türk* de (Taberî, Mes'ûdî, İbn'ül-Esîr, İbn Hurdâdbih, Gerdîzî, Kâşgarh Mahmud vb.) veya İran rivayetindeki hükümdar Feridun (Thraetaona)'un oğlu *Tûrac* veya *Tür* (Turan, buradan geliyor) da[2] 'Türk" adım taşıyan ilk kavim gösterilmek istenmiştir. Türkler uzun bir maziye sahip bulunmakla, hattâ "İran-Tûran" mücadelelerine ait hâtıralarda zikredilen *Afrâsyâb* (Tunga Alp Er veya Alp Er Tunga) aslında bir Türk başbuğu olmakla beraber, son arkeolojik araştırmalar ve kültür tarihi tetkikleri sonuçlarına aykırı düşen yukarıdaki faraziyelerin "linguistique" bakımından da doğruluğu tesbit edilmemiştir . Bu kelimelerin bir kısmına göre, Türk adının M.Ö.'ki asırlarda dahi bugünkü telâffuzu ile yâni tek heceli olarak söylenmiş olması gerekirdi. Halbuki adın tek heceli duruma Gök-Türk çağında (M.S. 6.-8. asır) geçmekte bulunduğunu

[1] Gy. Moravcsik, *Byzantinische Humanisten überden Volksnamtn* Tüı*", s. 381 vd.

[2] Et-Taberî, El-Mes'ûdî, İbn'ül-Esîr. Ayrıca bk. *İA. Turan* mad.

[3] Bk. Gy. NĞmeth, *Der voLksname "Türk",* s. 275-282.

Orhun kitabeleri göstermektedir. Bu kitabelerde ad *"Türk",* fakat daha çok 'Türük" şeklinde kaydedilmiştir. Nitekim adın Çince transkripsiyonu da iki hecelidir: *Tu-küe*[4] (Çince'de r sesi yoktur). Son araştırmalarda 'Türk" kelimesinin 6.-8. asırlardan önce yalnız çift heceli söylendiği, daha eskiden ise *"Törük"* şeklinde olabileceği belirtilmiştir[5].

Ayrıca, adları Türke benzediği ileri sürülen bütün topluluklarla Türk kavmi arasında ırkî, lisanı, ekonomik vb. bağ tesbit edilememiştir.

Türk adına gerek kaynaklarda, gerek araştırmalarda türlü mânalar verilmiştir: *Tu-küe* (Türk)= miğfer[6]; *Trk* (Türk) = terk edilmiş [7]; *Türk* = olgunluk çağı ; *Takye*— deniz kıyısında oturan adam; cezb etmek vb. gibi[9]. Geçen asırda A. Vâmbery(1879)·nin ilmî izaha doğru ilk adım kabul edilen fikrine göre "Türk" kelimesi "türemek"ten çıkmıştır. J. Deny (1939) de bu fikirdedir. Z. Gökalp (1923), adı "türeli" (kanun ve nizâm sahibi) diye açıklamıştır. W. Barthold (1927)'un düşüncesi de buna yakındır. Kelimenin *Törük>Türük>Türk* şeklinde gelişmesini mümkün görmeyen ve bir kabile adı da olmadığım belirten G. Doerfer(1965)'e göre, Orhun kitabesindeki "Türk" tâbiri daha ziyade *"devletin esas halkını teşkil eden millet"* ("Staatsvolk") mânasına gelmektedir. Fakat "türk" sözünün cins ismi olarak *"güç-kuvvet"* (sıfat hâli ile: Güçlü-kuvvetli) mânasını taşıdığı 1911'de neşredilen eski bir Türkçe vesikadan anlaşılmıştır . Burada geçen "türk" kelimesinin millet adı "Türk" sözü ile aynı olduğu A. v. Le Coq tarafından ileri sürülmüş[11] (1912) ve Gök-Türk kitabesinin çözücüsü V. Thomsen tarafından da kabul edilen (1922) bu görüş, daha sonra Gy. Nemeth'in araştırmaları ile (1927) kesinlik kazanmıştır[1] . Türk kelimesi "semantique" olarak; meydana çıkmış, şekil al-

[4] Bu Çince şeklin asıl söylenişi hakkında türlü görüşler: *Türküt* (P. Pelliot, 1915,1926); *Türkit* (A. v. Gabain, 1943,1955); *Türküz* (P. A. Boodberg, 1951, 1962); *Türkü* (G. Clauson, 1962), *Türk* (E.G. Pulleyblank, 1965), *Türk* (G: Doerfer, 1965), *Turkyt* (J. Harmatta, 1972). Kelime Çince'ye Sogd dilindeki şeklinden *(Twrky,* çoğul *Twrkyt* = Turkit, Turkid) geçtiği için sondaki +t'nin Moğolca ile ilgisi yoktur. Bk. J. Harmatta, Açta Orientalia, XXV, s. 263 vd, 273.

[5] L. Bazın, *Notes sur les mots "Oğuz" et "Türk",* s. 315-322.

[6] Çin kaynakları: Bk. Liu Mau Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschtchte der Ost-Türken,* I, s. 40.

[7] İslâm kaynaklan: İbn'ul-Fakih; BGA, V, s. 224; Gerdizî, bk. KSz, II, s. 2.

[8] Kâşgarlı Mahmud, *DLT,* 1, s. 351.

Çeşitli araştırmalarda, bk. Gy. Nemeth, *göst. yer.* [10] Bk. F. W. K. Müller, *Uigurica* II, s. 10, 97. Diğer Uygur vesikalarında (bk. R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s. 388) ve *Kutadgu-Bilig* (III, s. 481)'de, *DLT* (I, s. 353)'de verilen mânanın da "güç-kuvvet" ile ilgisi .açıktır; R. Grousset, *L'Emp. d. Steppes,* s. 125, n. 1. *Ein maruchaischer Buch-Fragment atış Chotscho,* s. 151.

Gy. Nemeth, *ayrı esr.,* s. 278; Ayn. *muc\\.,A Türk nepnev,* s. 273; A. v. Gabain, *Hunnisch-Türkische Beziehungen,* s. 18; G. Doerfer, *Türkische und mongolisehe Elemente im Neupersischen,* II, 1965, s. 483-495.

mış, gelişmiş, çok gelişmiş, kuvvet(li) mânalannı kazanmış olmalıdır[1] . Çin kaynaklarına göre 'Türk" deyimi ünlü Aşma ailesinin mensup olduğu kabileyi tavsif etmekte idi (bk. aş. Gök-Türk Hakanlığı).

Cins ismi hâlinde çok eskiden beri Türkçe'de mevcut olması gereken "Türk" kelimesinin "Altaylı" (Seyhun ötesi, Turanlı) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde, daha sonra, yine cins ismi olarak, 515 yılı hâdiseleri dolayısiyle *"türk-Hun"* (kuvvetli Hun) tâbirinde zikredildiği bildirilmektedir[14]. Fakat "Türk" kelimesini Türk devletinin resmî adı olarak ilk kullanan teşekkül Gök-Türk imparatorluğudur (552-744). Bütün bunlar "Türk" adının belirli bir topluluğa mahsus "ethnique" bir isim olmayıp, siyâsî bir ad olduğunu ortaya koymaktadır[15]. Gök-Türk hakanlığının kuruluşun-, dan itibaren, önce bu devletin, daha sonra bu imparatorluğa bağlı, kendi husûsî isimleri ile de anılan, diğer Türklerin ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek üzere millî ad payesine yükselmiştir. Millet ve devlet adı olarak "Türk" kelimesi, ilk defa; Çin'de Chou sülâlesi (557-579) yıllığında, Batı'da Bizanslı tarihçi Agathias(ölm. 582)'ın eserinde , Arapça'da Câhiliyye devri şâiri Nâbigat'uz-Zubyânî (ölm. M. 600'e doğru)'ninZ>*van'ında ve İslavca'da 12. asır "ilk Rus kroniki"nde zikredilmiştir.

Coğrafî ad olarak *"Türkiye"* (=Turkhia) tâbirine ilk defa Bizans kaynaklarında tesadüf edilmektedir. *VI. asırda "Türkiye" tâbiri Orta Asya için kullanılıyordu* (Menandros). *9.-10. asırlarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar olan sahaya bu ad verilmekte idi.* (Doğu Türkiye = Hazarların ülkesi, Batı Türkiye = Macar ülkesi). *13. asırda "Türk Devleti" zamanında Mısır ve Suriye'ye "Türkiye" deniliyordu. Anadolu ise 12. asırdan itibaren "Türkiye" (Turcia) olarak tanınmıştır .*

[13] Bk. L. Bazin, *ayn. esr.,* s. 322. Ancak G. Doerfer *(ayn esr.,y* s. 492), aslında "güç-kuvvet" mânasına geldiğini ve daima Türk" şeklinde okunması gerektiğini söylediği kelimenin "zuhur etmek" mâna sını taşımadığı düşüncesindedir.

[14] H. V. Haussig, *Theophyfoktos, Excurs überdie skytischen VÖlker,* s. 310, n. 92; Ayrıca bk. ayn. müelL, CAJ, II, 1, s. 23; W. Samolin, CAJ, II, 4, s. 314. Asya Hun hükümdar ailesi veya kabilesinin adı olan Tu-ka kelimesinin aslında "Türk" sözünün Çince transkripsiyonu olması ihtimali belirtamiştir. Bk. W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 137; ayrıca aş. n. 107.

[15] Bk. G. Doerfer, *ayn esr.,y* II, s. 485.

[16] Bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica,* I, s. 104.

[17] T. Kowalski, *Die aeltesten Envaehnungen der Türken in der arabisehen Literatür,* s. 38-41.

[18] Tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Tarihte "Türk* Adt,* s. 306-319; A. N. Kurat, *Gök-Türk Kaganhğt,* s. 2-6; Cl. Cahen, *Le probleme ithniaue en Anatotie* s. 360. n. 12; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 258 vd., n. 150.

2-TÜRK SOYU

Tarihte Türk toplulukları hakkındaki antropolojik tavsifler oldukça karışıktır. Gerek Çin yıllıklarında[19], gerek Batı kaynaklarında[20] Türkler daha çok Moğol tipinde (san renkli ve dolikosefal) tasvir edilmişlerdir. Türklerle Moğollar arasında dil birliği bakımından bir münasebet olmadığı[21], etnoloji yönünden bir ilgi bulunmadığı[22] ve bilhassa Orta Asya'daki kazılarda elde edilen antropolojik malzemenin incelenmesi sonucu olarak, bu iki kavim arasında soy birliğinin bahis konusu edilemeyeceği ortaya konduğuna göre, eski çağlarda Türklerin "mongoloid" gösterilmeleri, o zamanın Türk devletlerinde Moğol unsurunun çokluğu ile açıklanabilir. Türklerin tarih boyunca en sıkı temasları yakın komşulan Moğollarla olmuş, kalabalık Moğol kütleleri Türk idaresine alınmış (Asya Hunları'nda, Tabgaçlar'da olduğu gibi) ve onbinlerce Moğol, Türklerle birlikte uzun göçlere katılmıştır (Batı Hunlannda ve Avarlar'da olduğu gibi). Ayrıca sıkı temasların mümkün kıldığı bazı ırkî kanşımlar da düşünülürse, yabancıların dıştan müşahedelerine hayret etmemek gerekir. Son yarım asır içinde yapılan antropolojik incelemeler Türklerin beyaz ırka mensup bulunduklarını göstermiştir[24]. Yeryüzünde mevcut dört büyük beyaz ırk grubundan "Europid" adı verilen grubun *"Turanid"* tipindeki *"brakisefar* Türklerin, kendilerini, başta "dolikosefal Mongoloid"ler olmak üzere diğer ırklardan ayıran antropolojik çizgilere sahip oldukları anlaşılmıştır .

Ayrıca, bilindiği üzere, *Tevrat'ta* nakledilen eski geleneklerde Türk soyu (Hâm ve Şam'dan değil, Yâfes'den türemiş olarak) beyaz ırktan gösterilmiştir[26]. *Turan tipini temsil eden Orta Asya, Mâveraünnehir ve diğer yakın doğu Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü Cay yüzlü, badem gözlü"), endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınları ile Orta-çağ kaynaklarında güzelliğe örnek olarak gösterilmiş, hattâ Iran edebiyatında "Türk" sözü hazan "güzel insan" mânasında alınmıştır* (bk. aş. IV. Bölüm).

[19] Bk. R. Grousset,*L'Empiredes Steppes,* s. 55.

[20] Bk. P. Vâczy, *Hunlar Avrupa'da,* bk. *Attilâ ve Hunlan,* s. 60 vd.

[21] J. Nemeth, *Dit türkisch - mongotische Hypothese,* s. 549-576; M. F. Köprülü, İA, mad. *Altaik;* J. Benzing, *Einführung in das Stıtdium der altaischen Philohgie und der Türkotogie,* s. 27, 42; L. Bazın, *Appartenances lingutstiques,* s. 135 vd.; İ. Kafesoğlu, *Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi,* s. 113-125; G. Clauson, *The Case against the Altaic theory,* s. 181-187; ayn. müell., *The earliest Turkish...,* s. 174-187; ayn. müeli., *Türk, Mongol, Tungus,* s. 109-112; G. Doerfer, *ayn.* I, s. 51-105. Bazı Mongolistler (G. J. Ramstedt, 1915, N. Poppe, 1926, U. Posch, 1958 vb.) aksi iddiadadırlar.

"* Bk. W. Eberhard, *Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri,* s. 189; ayn. müell., *Çinin Şimal Komşulan,* s. 45-64; ayn. müell., *Eski Çin Kültürü ve Türkler,* s. 27, Aile, din, hükümranlık, ekonomi ayrılıkları, bk. aş. Kültür Bölümü.

[25] Tafstlen bk. B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 3-14,47-49, 196; ayrıca bk. W. Eberhard, *Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya 'da At Cinsleri,* göst. yer.

Bilhassa Asya'da M.Ö. 3. binden beri mevcut kurganlardan çıkarılan iskeletler üzerinde: G. F. Debets, 1948, 1950,1958; V. V. Ginzburg, 1946, 1950, 1954 vd. Türk ırkı: Brakisefal, savaşçı, beyaz ırk: "Andronovo insanı" (=Türk ırkı), bk. B. Ögel, *göst. yer.* Rus antropologlarının son tesbitlerine göre Andronovo tipi: "Dunkles Haar, geblich-weisse Hautfarmittlere Körpergrousse (um 167 cm.), einen kubischen, brachy-kephalen Kopf, lângliches ovales Gesicht, breite Backenknocken, nicht mongol id Augen, aber hâufige FaUung des Lidspaltenrandes..." = "Koyu renkli saç, hafif esmere çalan beyaz [buğday rengi] ten, brakisefal kafa, orta boy (ortalama 167 cm.), uzun-cabeyzî [değirmi] yüz, hafif çekik, fakat mongoloid olmayan göz [badem] vb." Bk. A. Kollautz, *Geschichte und Kuttur...,* I, s. 197. Krş. aş. n. 25,621.

[25] Uzak-doğu ve Orta-doğu'da asırlarca ikametin ve anayurt dışındaki bölgelerde coğrafi şartların sebep olduğu bazı değişiklikler dikkate alınmak üzere *Türk'ün* ('Turan" tipinin) dominant vasfı; beyaz renk, düz burun, değirmi çehre, hafif dalgalı saç, orta gürlükte sakal ve bıyıktır. Bk. L. Bartucz, *A. Magyar ember,* Budapest, 1938, s. 414 vd., L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 9; B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 196; Moğol'dan ve "sarı" Çinli'den farklı beyaz Türk ırkı. J. Deniker, *Les races et Us peuples de ta tene,* Paris 1926, s. 459; G. E. Smith, *Human History,* s. 146; W. M. McGovern, *The Eariy*

Empires Of Central Asta, s. 95 vd., W. Eberhard , *Eski Çin Kültürü ve Türkler,* s. 27. Eserini Attilâ'nın ölümünden yüz sene sonra yazmış olan Jordanes'in Atillâ'yı halis Moğol tipinde tasvir eden ve oradan Batı'da okul kitaplarına da aktarılan satırlarının gerçekle ilgisi olmadığı hakkında bk. Bölüm III, n. 495.

[26] Bk. İ. Kafesoğlu, *Tarihte "Türk" Adı,* s. 308 vd., ayrıca bk. Urfalı Mateos, s. 171, n. 154.

[27] Örnek olarak, Gök-Türk prensi Kül Tegin'in büstü: bk. *Belleten,* sayı 107, s. 408, resim II; bir Sel çuklu prensesinin başı, bk. A. V. Pope, *A Sttrvey of Persian Art,* VI, London, 1939, (New York Metropolitain müzesinde).

3- TÜRKLERİN ANAYURDU

İlk Türklerin göçlerden önce oturduğu topraklar meselesi geçen asırdan beri münakaşa edilen bir konudur. Batılı bilginlerden çoğu meseleyi kendi meşgul oldukları ilim dallan bakımından ele aldıklarından bu hususta çeşitli neticelere varmışlardır. Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak, *Altay dağlarını* Türklerin anayurdu kabul ederken (J. Klaprothe, 1824; J.v. Hammer, 1832; W. Schott, 1836; M. A. Castren, 1856; A. Vambery, 1885; E. Oberhummer, 1912), san'at tarihçileri *Tanrı dağları - kuzey-batı Asya sahasını* (J. Strzygowsky, 1936,) bazı kültür tarihçileri *İrt'ış-Urallar arasını* (İ. Zichy, 1938), *veyaAltaylar-Ktrgız bozkırları arasını* (O. Menghin, 1937), veya *Baykal Gölü'nün güney-batısını* (W. Koppers, 1937) göstermişler, bazı dil araştırıcıları *ûzAltaylar'ın doğusunun* (W. Radloff, 1891; L. Ligeti, 1940), veya *Ringan silsilesi bölgesinin* (G. J. Ramstedt, 1928), veya *90. boylam'ın doğusunun* (K. H. Menges, 1968) Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bunlara bakarak eski Türk yurdunun coğrafî sınırını çizebilmek az-çok mümkün olmakla beraber, belirli ve daha dar bir bölgenin tâyini oldukça müşküldür. Bunun sebebi Türklerin daha ilk zamanlardan itibaren geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir. Son "linguistique" araştırmalar ise bu sahanın Altay-Ural dağları arasına alınması, hattâ Hazar denizinin kuzey-doğu bozkırlarının aslî Türk yurdundan sayılması ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Çünkü M.Ö. 2. bin ortalarına (1500'ler) ait bazı dil yadigârlarının ortaya koyduğu gibi Türklerin o tarihlerde hem kuzey-batıdaki eski Urallı kavimlerle, hem de güney-batıdaki Hind-Avrupa dillerini konuşan Ârîlerle temas edebilmeleri[29] ancak bu coğrafî kesimde mümkün olabilirdi[30].

Orta Asya'da S. V. Kiselev ve S. S. Çernikov taraflarından yapılan arkeolojik araştırmalar M.Ö. 2. binden daha önceki durumu, yâni Türk anayurdunu tesbitte daha kesin neticeler vermiştir. Buna göre, Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700)[31] ile bilhassa aynı bölgedeki Andronovo kültürü (M.Ö. 1700-1200)[32]'nün temsilcileri olup etraftaki dolikosefal mongolidlerden ve keza dolikosefal "Akdeniz tiplerinden farklı bulunan "brakisefal savaşçı beyaz ırk" Türk soyunun proto-tipi idi ve Taş Devri'nin ilk çağlarından beri *Altaylar-Sayan dağlarının güney-batı bölgesinde* (aş. yk. *Minusinsk - Tuva -Abakan bozkırları) yaşamakta idi* .

Gy. Nemeth, *A* ***honfoglalâ*** *mogyanâg kialakutâsa,* s. 93 vd.; 1. Kafesoğlu, *Türk Tarihinde* ***Moğollar..., *.\l9vâ.***

Son olarak bk. L. Rasonyi, *Tarihte Türklük,* s. 7. Ayrıca bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 26. [w] Bk. Gy. Nemeth, 'Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü,* sayı 88, s. 299-304; sayı 90, s. 509 vd.; **ayrı. müell.** *Probleme der türkischen Vrzeit,* s. 58-63, 84-95; krş. H. Haussıg *Indogermanische und attaische* Nomadenvölker im Grenzgebiete İrans*y* s. 233-248. [M] Bk. F. Hancar, *Dos Pferd in praehistorischer undfrüher historischer Zeit,* s. 225-230. [32] Bk. F. Hanâar, *ayn esr.,* s. 230-250; A. M. Tallgren, *Some North-Eumsum Scutptures,* **ESA,** XII,

1938. [M] Tafsilen bk. B. *Ögt\,ayn. esr., s.* 3-8,128,196; ayrıca bk. yk. n.
24.

TÜRKLERİN YAYILMALARI

Eski ve Orta-çağlar dünya tarihinde bilhassa Türk toplulukları için karakteristik olan büyük göç hareketlerinin başlangıç devri yukarıdaki incelemeler ışığında artık oldukça aydınlık kazanmıştır. Bundan 40 yıl kadar önce ilim adamları M.Ö. 4. asırda Gobi'nin güneyi, Kan-su, Huang-ho dirseği dolaylarında görülen Türklerin (askerî, ekonomik özellikleri, dil, din ayrılığı vb. dolayısıyle) dışarıdan geldiklerini belirtmişlerdi[34]. Son zamanlarda varılan arkeolojik ve antropolojik neticeler ise, daha çok "Asya Hunları" diye tanınan bu Türk kütlelerinin anayurt bölgesinden çıkış tarihini ve göç yönlerini tesbite imkân vermektedir. Yukarıda söylendiği gibi, "Taş Devri'nin ilk çağlarından beri" Altaylar-Sayan dağlarının güney-batı kısmında yaşayan brakisefal beyaz ırk, Afanasyevo kültürünün gelişmesi ile karakteri daha belirli hâle geldiği sezilen "Andronovo insanı"nın temsilcisi olarak S. V. Kiselev ile S. S. Çernikov'un teshillerine göre, "göçebe ve savaşçı" kütleler hâlinde, M.Ö. 1700'den itibaren, etrafa hâkim olmağa başlamış ve sonraki iki asır içinde Altaylar'ı ve Tanrı dağlarını kaplamıştı. Diğer taraftan, aynı ırk mensuplarının, yâni proto-Türklerin (Türklerin atalarının) bir kısmı bugünkü Kazakistan üzerinde Mâveraünnehr'e kadar yayılarak oradaki dolikosefal "Akdeniz" ırkları ile temas kurarken, batıya doğru açılan gruplar da Ural (Fin-Ugor) kavimleri ile bağlantı sağlamışlardı[3] ki, bu durumun, yukarıda belirtildiği üzere M.Ö. 1500'lerde bir yandan Ural dili, diğer yandan İn-do-Avrupa dilleri ile Türkçe arasında kelime alış-verişini gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Proto-Türk yayılması veya genişlemesinin yönünü ve zamanını çeşitli yerlerde görülen Andronovo kültürü özelliklerine bakarak takip etmek mümkündür (bk.aş. Bozkır Kültürünün Menşei: Altaylı Nazariyesi). Buna göre, Türkler M.Ö. 700'e kadar Altaylar'a yerleşirken, bir yandan da,

[H] L. ligeti, *Asya Hunlan,* s. 30; W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü \e Türkler,* s. 22-25,29. "
Bk B. Ögel, *Türk Küüıır Tarihi* s. 5-8.

belki M.Ö. 1100'lerden itibaren, kalabalık kütleler hâlinde, Çin'in ku-zey-batısındaki Kan-su, Ordos bozkırlarına doğru kaymağa devam etmişlerdir. Çünkü burada, güney Çin menşeli olup, tarıma dayanan Lung-shan adlı eski kültür yerine, Moğollar ve Tibetlilere nisbetle Türklerin daha tesirli müdahalesi sonucunda farklı bir kültür meydana gelmiştir. "Yang-shao" diye .anılan -ve bugünkü Çin kültürünün esasını teşkil eden- yeni kültürde, bunun siyâsî alanda belirtisi olan Chou devleti (M.Ö. 1050-256)'ndeki görüntülerinden anlaşıldığı üzere, iktisadî (at besleme), dinî (gök kültü), idarî (gelişmiş askerî karakter), san'at (hayvan üslûbu) vb. gibi aslî Türk unsurları müşahede edilmiştir[36]. Sonraki Çin kayıtlarında "Hiung-nu" adı ile gösterilen topluluğun çekirdeği şüphesiz bu Asya Hun (Türk) kütlesidir.

Yang-shao kültürünün başta gelen bir özelliği olarak boyalı keramiği gösterilmektedir ki, bu tür keramiğin daha ziyade Ön-Asya menşeli oluşu bu iki bölgenin münasebetlerini ortaya koyar. Bağlantıyı sağlayan unsurun Türkler olabileceğini ileri süren W. Eberhard'ın düşüncesi daha sonraki kazılarla desteklenmiş gibidir. Nitekim, "Andronovo kültürü"nün üç köşe veya "meander" şeklindeki basma desenlerle süslenmiş keramiği, M.Ö. 2. binde yavaş yavaş "Andronovo kültür çevresi"ne giren Harezm'de (Uzboy kültürü) aynen mevcuttu[38]. Böylece M.Ö. 1300-1000 sıralarında bir kısım Türklerin Türkistan sahasında bulunduklarına ve bu bölgenin daha sonra Hind-Avrupalılara geçtiğine dair görüş[39] kuvvet kazanmış oluyor. Esasen tarihî devirlerde Mâveraünnehr'de yaşadığı bilinen Sogd bölgesi halkının atalarının (ihtimal Alp Er Tunga'nın hükümdarlık ettiği eski Kang-kü halkı)[40], Ceyhun güneyi, İran, Pamir ve Afganistan'daki dolikosefallerden ayrı ve Altay brakisefalleri ile çok yakın akraba olan "Tûranid ırk" (V.V. Girnzburg, 1950) veya "iki nehir arası tipi" (İ. Schvvidetskiy, 1950) olduğu belirtilmiştir[41]. "Andronovo kültür çevresi" daha M.Ö. 2. bin ortalarında oldukça genişlemiş durumda idi: Doğuda Baykal gölü ve Selenga kıyılarına, güneyde Tanrı dağlarına, güney batıda Kazakistan'a ve Harezm'in güneyine, batıda Sibirya üzerinden Don nehrine kadar yayılmış ve Andronovo'nun özelliklerinden olan at ve koyun besleme bütün buralarda görülmeğe başlamıştı[4]". Saydığımız yerlerde kenarlardan merkeze gittikçe kuvvetlenmek üzere And-

Tafsilât için bk. W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler,* ş. 25-29; ayn. müell., *Çinin Şimal Komşuları,* s. 144 vd.; ayn. müell., *Çin Tarihi,* s. 33-39,69. *Eski Çin Kültürü ve Türkler,* s. 26.

[w] B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 25, 27.
W. Eberhard, *Çin Kaynaklarına Göre Otla ve Garbı Asya Halkları,* s. 184.
Buna dair *Avesta'da* da bazı hâtıralar görülür. Bk. *İA,* mad. *Turan.* B. Ögel, *ayn esr.,* s. 6 vd.
[42] B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 18, 24,27. Ayrıca G. Clauson, *The earliest Turkish...,* s. 180.

ronovo kültürü devam ederken ve bu kültür Çu vadisi, güney Moğolistan ve Batı Çin (Ordos bölgesi) ile sıkıca bağlı bulunurken (K. Jettmar, 1951; Kiselev, 1951), merkezdeki bir kesinti dikkati çekmektedir: "Karasuk" adlı buluntu yerinin (Minusinsk havalisi) temsil ettiği bu kültür Andronovo'dan farklı idi. M.Ö. 700'lerden itibaren güney Sibirya'yı, Baykal bölgesini, Moğolistan'ı, Yedisu havzasını tesirine alan Karasuk kültürü , Çin ile Rusya arasında teması sağlayan kavimler kütlesine aitti ve diğer taraftan, bu tarihlerde mongoloid bir ırkın Yenisey bölgesinde, güney Sibirya'da etnik yönden üstünlük kazandığı görülüyordu. Yine Karasuk kültürü zamanında Türkistan ve Harezm'e İran'dan bazı kütlelerin geldiği seziliyordu[44]. Demek ki, Altay-Sayan dağlan güneybatısındaki (Tuva-Minusinsk-Abakan bozkırları) anayurt sahasını âdeta boşaltan proto-Türkler doğuda Ordos'a doğru ve batıda Volga'ya, Karadeniz'in kuzeyi düzlüklerine doğru olmak üzere iki kısma ayrılmışlar ve güney-batıda da Asya'nın kuzey-batısına doğru yönelmişlerdi. Bu coğrafî ayrılık aslî Türkçe'de de bazı değişikliklerin meydana gelmesine, lehçelerin doğmasına yol açmış görünmektedir. Nitekim Gy. Nemeth önce iki büyük Türk lehçesini tesbit etmiştir. Biri *y'li Türkçe* (Doğu Türkleri lehçesi), diğeri *s*B Türkçe* (Yakut ve Çuvaş Türkleri lehçesi). (Farklar bilhassa kelime başlarında görülür: Doğu Türkçesi'nde yedi /7/, Yakutça'da *sette,* Çuvaşça'da *süte:* Doğu Türkçesi'nde *yaka,* Yakutça ve Çuvaşça'da *sağa, suga* vb. Yakutların kendilerine *"Saka"* demeleri de bu y-s farkından dır). Yakutlar şimdiki uzak kuzey-doğu Sibirya'daki yurtlarına bu tarihlerde çekilmiş olabilirler, çünkü dilleri çok zor anlaşılacak kadar değişen Türk kavmi budur[45]. Bir müddet birlikte yaşayan bu iki Türk kavminden Çuvaşların ayrılarak batıya yöneldikleri, yahut Yakutlar şimdiki yurtlarına çekilirken, bugün Çuvaş dediğimiz kütlenin Ural dağlarının güneyine doğru geldikleri, Çuvaş lehçesinin aynı zamanda Batı Türkçesi özelliklerini taşımasından anlaşılıyor[46]. Zira, Türk lehçelerinde ikinci büyük farklılaşma z ve r seslerinde vukua gelmiştir[47]. *Doğu Türkleri* (Hunlar; Tabgaçlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Sabarlar /kısmen/, Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar, Oğuzlar ve dolayısiyle Azerbaycan, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkan Türkleri) *zTı Türkçe* konuşurlarken, *Batı Türkleri* (Ogurlar, Bulgarlar ve Çuvaşlar) *r'li lehçeyi* konuşmuşlardır . Son araştırmalara göre, bu ayrılma 3. asırda artık gerçekleşmişti[49]. Batı Türklerinden bir kısmının M.Ö. 5.-3. asırlarda Hazar-Volga etrafında ve hattâ daha batıdaki bozkırlarda İranı asıllı İskitlerle birlikte ve ihtimal hâkim zümre olarak ("Kralı İskitler") yaşadıkları[50], bir kısmının da, M.Ö. 3. asırda kurulan Asya Büyük Hun imparatorluğuna dahil olarak İç Asya'nın kuzey-batı bölgelerinde iken, daha sonra batı Sibirya'ya doğru yollandıkları anlaşılmaktadır (bk. aş. Ogurlar).

Diğer taraftan Hindistan'ın İndus-Pencâb havalisine doğru ilk Türk hareketinin M.Ö. 1. bin başlarına rastladığı tahmin edilmiştir . Daha eski tarihlerde Türklerin İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş olmaları da mümkündür. Bunlar ilk "medenî" kavim sayılan Sümer'lerdir ki, dilleri, Sâmî veya Hind-Avrupaî olmayıp, Türkçe'nin dahil bulunduğu "bitişken" gruptandır[52]. Ancak Sumerlerin menşei meselesi halledilmemiş, daha doğrusu, aslen Orta Asyalı ve muhtemelen Türk soyundan geldikleri ilim dünyasınca henüz kesinlikle kabul edilmemiştir[53].

Milâd'dan Sonra'ki asırlarda vukua gelen Türk göçlerine katılan boylar ve göç zamanları hakkında oldukça kesin tarihî bilgilere sahip bulunuyoruz: *Hunlar Orhun bölgesinden güney Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a* (1. asır sonlan, 2. asır ortaları) ve *Avrupa'ya* (375 ve müteakip yularda); 350'lerde *Uar-hun'lar Afganistan ve kuzey Hindistan'a* (Ak Hun-Eftalitler); *Ogurlar güney-batı Sibirya'dan güney Rusya'ya* (461-465 yılları) *Oğuz'lar Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına* (10. asır) ve sonra, *Mâveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya* (11. asır); *Avar'lar Batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya* (6. asır ortası); *Bulgarlar, Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a ve Volga nehri kıyılarına* (668'den sonraki yıllarda), *Macarlarla birlikte bazı Türk boyları, Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya* (830'dan sonra); *Sabarlar Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a* (5. asrın ikinci yarısı); *Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlardan bir kol) Hazar denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlar'a* (9.-11. asır), *Uygur'lar, Orhun nehri bölgesinden İç Asya'ya* (840'ı takip eden

[43] Tafsilen bk. F. Hancar, *ayn esr.,* s. 250-256.

[44] Tafsilen bk. B. Ögel, *ayn esr.,* s. 29-33.

[45] Tafsilen bk. Gy. Nemeth, 'Türklüğün Eski Çağı," *Ülkü,* sayı 90, s. 513; ayn. müell., *Probleme der tiirkischcn Urzeii,* s, 87; N. Poppe, *Die jakuûsche Sprache,* s. 53-60.

[46] Bk, Jf. Benzing, *Dos Tshuwaschische,* Hb. d. O. *ayn esr.,* s. 61-71.

[47] Tafsilen bk. O. Pritsak, *Der Rhotazismus und Lambdaizmus,* s. 337-349.

[48] Meselâ Tengiz=deniz~tenger, öküz~*ökör, kız~khır vb. gibi. Tafsilen bk. Gy. Nemeth,^4 *hon* foglalâ...,* s. 85-98; İ. Kafesoğlu, *Türk Tarihinde Moğollar...,* s. 116-125; L. Rasonyi, *Tarihte Türk* lük,* s. 14; R. Rahmetî Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi,* s. 96 vd., 129.

[49] Bk. K. Czegl6dy, *Nomâd nepek vandorlâsa,* s. 108 vd., ayrıca bk. ve krş. G. Clauson, *Türk, Mangal, Tungus...,s.* 117.

[50] B. Ögel, *ayn. esr., s.* 34; K. Jettmar, *Diefrühen Steppenvötker,* s. 15 vd.

[51] W. Ruben, Hindistan'ın En Eski Demircileri..., s. 237.

[52] Son bir araştırma olarak, bk. M. Tosun, *Sümer Dili ile Türk Dili Arasında Karşûastuma,* s. 147-168.

[53] Şimdilik bk. W. Koppers, *Cihan Tarihinin Işığında ilk Türklük ve tik İndo-GermenUk,* s. 444-447; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* I, s. 40-48. Ayrıca M.Ö. 2. bin başlarında Orta-Doğu'da görülen "Saka'lann Türklük ile ilgisi bulunmayan Hind-Avrupah kütleler olduğunu da belirtelim.

yıllarda) *göç etmişlerdir*[54]. Bunlardan özellikle Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapılmış, hem de çok mühim tarihî sonuçlar vermiştir. Bu göçleri, yeni vatan kurma maksadını güden büyük çapta fütuhat karakterize eder. Türk göçlerini belirli gayelerden yoksun ve sonu meçhul birer macera girişimi olmaktan kurtarıp başarılı şekilde hedeflerine ulaştıran başlıca sebep de hemen bütün göçlerin Türk hükümdar ailesi mensupları tarafından sıkı bir disiplin altında sevk ve idare edilmesidir. Böylece eski Türk hükümranlık anlayışına göre (bk. aş. Kültür) kutsal sayılan hanedan üyelerinin başta bulunması, onlara karşı duyulan saygı ve bağlılık dola-yısiyle, Türk kütlelerinin, hareket birliklerini muhafaza ederek çeşitli iklimlerde tarihî misyonlarım gerçekleştirmelerini mümkün kılmıştır.

Tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de "sızma" diyebileceğimiz yoldur ki, kendi ülkelerinde iktisadî sıkıntı içinde kalan bazı kalabalıkça boy parçalarının veya ailelerin veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları suretinde belirir. Bu şekilde dahi Türklerin katıldıkları topluluklar içinde üstün bir kabiliyet göstererek askerî kuvvetlere veya siyâsî hayata hâkim oldukları, hattâ devletler kurdukları bilinmektedir (Meselâ Mısır'da, Hindistan'da, aş. bk.)[55].

Türklerin gerek "fütuhat", gerek "sızma" vasfında olsun etrafa yayılmaları şüphesiz her zaman kolay cereyan etmiyor, bazan şiddetli çatışmalara sebep oluyordu. Bu durum, ağır darbelere mâruz kalan yabancılar tarafından Türklerin sevimsiz karşılanmalarına yol açıyordu. Bozkırların coğrafî şartlan icabı haşin, sert, iradeli ve mücadeleci bir ruh hâline sahip, fakat aslında iyi, haksever ve âdil insanlar olan Türkler hakkındaki hayal mahsûlü türlü suçlamalar bundan ileri gelmiş olmalıdır.

Eski dünyanın üç büyük kıt'asında görülen geniş Türk yayılmalarının pek ciddî sebeplere dayanması gerekir. Tarihte göçler konusunun araştırıcıları, en ilkeli dahil, hiçbir kavmin kendiliğinden ve keyif için yer değiştirme-

Sıraladığımz Türk göçlerinin tarihini başarısız bir özetleme denemesi için bk. K. H. Menges, *The Turfôc Languages and Peoples,* s. 16-53. Başlangıçtan 13. asra kadar Türk tarih ve kültürünü özetleme bakımından aynı durum şu eserde de görülüyor: L. Kwantcn, *Imperia! Nomads...,* s. 9-68. Yeni yayınlanan (1979) bu bir çeşit Moğol tarihinde başarısızlık, yazarın, konu ile ilgili literatüre yabancı kalmasından ileri gelmiştir.

İktisadî sıkıntı sebebi ile yabancı ülkere "sızan" bu Türkler, anlaşılacağı üzere, köle değildiler. Askerî hizmet yapan ve bu görevlerine karşılık para alan kimselerdi. Kendi basanları ile hükümdar oluyorlar, hanedanlar kuruyorlardı. İslâm kaynaklarının bunlardan bahsederken "memlûk" deyimini kullanmaları araştırıcıları yanıltmış ve onların yanlış olarak "köle" gösterilmelerine sebep olmuştur ("Kölemen sultanlar", "Slave Kings" gibi). Kölelik ile hükümdarlık aynı şahısta birleşemez. Kölelik başka şeydir (bk aş. Kültür, Halk, s. 227, n. 133).

diğini, oturulan topraktan ebediyen ayrılmanın bir insan için çok müşkül olduğunu ve göçlerin ancak bir takım zaruretler yüzünden vukua geldiğini göstermişlerdir[56]. Tarihî kayıtlarda Türk göçlerinin de *iktisadî sıkıntı,* yâni Türk anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması dolayısiyle olduğu belirtilmiştir[57]. Büyük ölçüde *kuraklık*[56]*, nüfus kalabalıklığı* ve *otlak darlığı*[59] Türkleri göçe mecbur etmiştir[60]. Tabiat verimlerinin kısırlığı dolayısiyle, nüfusu beslemeğe kâfi gelmeyen bozkırlarda, cüzî ziraat dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türklerin normal bir hayat sürebilmek için, çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası vb. gibi başka iktisadî vasıtalara da ihtiyaçları var idi ki, bunlar, iklimi elverişli, tabiat servetleri zengin ve o çağlarda pek az nüfuslu komşu ülkelerde mevcut olup, yeteri kadar faydalanılmadan toprakta yatmakta idi. Türk tarihine dâir kayıtlarda göçlerin ve alanların başlıca sebebi olarak zikredilen bu hususlar Türklerin yalnız başka memleketlere yönelmelerine değil, bazan iktisadî ve ticarî yönden nisbeten daha fazla imkânlara sahip diğer Türk topraklarına saldırmalarına da sebep oluyordu. Böylece tarihî devirlerde Türklerden bir kütle başka bir Türk zümresini yerinden çıkararak göçe mecbur etmiştir (Meselâ 9.-11. asır göçleri). Gerek bu şekilde, gerek yabancı ağır dış baskıya mâruz kalan (Meselâ 5. asır Ju-an-juan baskısı; 11. asır Moğol K'i-tan hücumu) Türkler, tâbiiyeti kabul edip istiklâlden mahrum kalmaktansa, memleketi terk etmeği tercih ediyorlardı. Yerleşik kavimler tarafından gerçekleştirilemeyen bu durum, bozkırlı için mümkündü (bk. aş. Kültür: Ülke).

Türklerin birbiri arkasına çeşitli yönlerde yayılmalarında kolaylık sağlayan başka bir âmil de Türk maneviyatının sağlamlığıdır. Zaruret neticesi de olsa, bilinmeyen ufuklara doğru akmak, her ân karşılaşılacağı aşikâr tehlikeleri göğüslemeğe hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm-kalım savaşı içinde yaşamak, her millet için tabiî sayılacak bir davranış değildir. Türklerde açık şekilde müşahede edilen ve onların tarih boyunca, hareketli bir topluluk hâlinde sürekliliğini

56 Bk. A.C. Haddon, *The Wanderings of Peoples,* s. 1-6; P. L. Zambotti, *Les origines et la diffusion de la civilisation,* s. 20 vd.

57 Batı Asya bozkırlarında büyük kuraklığa sebep olan "devri" iklim değişiklikleri hakkında E. **Hun**tington'un görüşü için bk. W. Samolin, *East Türkistan to the 12th. Century,* s. 13 vd.

58 Meselâ Hun göçü için bk. F. Altheim, *Attüâ et les Huns,* s. 72, 219; Uygur göçü için **"Kutlu Dağ** Efsanesi" bk. Atâ Melik Cuveynî, *Târih-i Cihângusâ,* I, s. 45; B. Ögel, *Sino-Turcica,* s, II vd.

59 Oğuz göçü için bk. Şeref üz-Zaman Mervezî, *Tabâyi'ul-hayavân,* İng. tere. s. 29 vd., 95, metin, s. 18; Er-Râvendî, *Rahat'us-sudûr,* s. 86; Hamd\ıllah Mustavfî, *Târih-i Güzide,* I, s. 434.

60 Açlığın değil, daha ziyade tokluğun istilâlara sebep olduğunu ileri süren ve Avrasya bozkırların daki iklim değişikliklerini Atlas Okyanusundan kalkıp Altaylara kadar giden yağmur taşıyıcı sik lonların istikametine bağlayan L. N. Gumilev'in görüşü için bk. S. Szyszman, *Dtcouverte **de** la Khazarie,* s. 81 vd.

mümkün kılan bu ruhî zindelik, başarılarla birlikte daha da artmış, her askerî muvaffakiyet yeni bir siyâsî hedefe yol açmış ve ülkeler zapt edildikçe yeni fetih arzulan kamçılanmıştır. Bu durum Türklerde, zamanla, dünyayı huzur ve barıfa kavuşturmağı gaye edinen bir fütuhat fekefesi ve her yerde âdil, eşitlikçi Türk töresini yürürlüğe koymak üzere bir cihan hâkimiyeti ülküsü doğurmuştur fbk aş. Kültür: Hükümranlık).

TÜRK DEVLETLERİ

Aslında çöl değil, yayla iklimine sahip bozkırlar halkı olan Türklerin, yayılmaları esnasında, bozkır coğrafî ve iktisadî şartlarının yer almadığı ve kültürlerinin yaşama imkânının zayıfladığı sınırlarda durakladıkları; ormanlık, sıcak veya çok rutubetli bölgelere pek girmedikleri görülmektedir. Kendi hayat tarz ve anlayışlarına uymayan coğrafyaya ve yabancı kütleler baskısının şiddetli olduğu bölgelere nüfuz etmiş Türk zümrelerinin ise, oralarda fazla barınamamaları ve çok kere varlıklarını kaybetmeleri dikkat çekicidir (Çin'de Tabgaçlar, Balkanlar'da Bulgarlar, kuzey Hindistan'da çeşitli Türk devletleri vb. gibi). Bu itibarla Türklerin irili ufaklı siyâsî kuruluşlar meydana getirerek mevcudiyetlerini devam ettirdikleri saha, daha ziyade kuzey Çin'den başlayarak, bütün Orta Asya'yı, İran'ı ve Anadolu'yu içine alacak şekilde, Avrupa'da Tuna dirseğine kadar devam eden geniş coğrafî kuşak olmuştur. Bugün de Türk toplulukları umumiyetle aynı kuzey Çin-Orta Avrupa geniş kuşağı üzerinde yaşamaktadırlar.

1- HUN İMPARATORLUKLARI

A. ASYA HUNLARI

Türk göçlerinin doğu yönünde devam ettiği asırlarda Çin'de kurulan Chou devletinin (M.Ö. 1050-256) Türklerle ilgisi üzerine dikkat çekilmiş, hükümdar sülâlesinde Gök dini, Güneş ve yıldızların kutlu sayılması gibi inançlarla, askerî kuvvette harp arabalarının bulunması ve devletin daha çok Türklerle meskûn bölgede (Şen-si, Batı Şan-si, Kan-su) kurulmuş olması çeşitli ilim dallarından bazı bilginleri (F. Hirth, B. Karlgren, Ed. Chavannes, J. C. Anderson, R. Wilhelm, W. Eberhard vb.) bu hanedanı» aslen Türk olabileceği, veyahut devlette Türk unsurunun hâkim bulunduğu düşüncesine

sevk etmiştir[61]. Bununla beraber, aslında daha ziyade Türk kültürü tesiri fazla belirli bir Çin devlet ve cemiyeti gibi görünen Chou devletine âit bu faraziye kesinlik kazanıncaya kadar Asya Türk tarihini Hunlarla başlatmak yerinde olacaktır.

Çin kaynaklarında M.Ö. 4. asırdan itibaren Türklerle birlikte Moğol, Tunguz soyundan bazı gruplann başındaki "Kuzey barbarları hânedanı^nı belirlemek üzere Hiung-nu (Hsiung-nu) diye anılan kütlenin hangi soydan oldukları hakkında türlü görüşler ileri sürülmüştür: Bu görüşlerde, eskiden, Çin kaynaklarının Hiung-nularla ilgili olarak verdikleri örf, âdet ve ekonomik faaliyetlere âit iyi incelenmemiş bilgi dikkate alınmış, son zamanlarda ise hayli ilerleyen dil ve kültür araştırmaları esas teşkil etmiştir. Bunlara göre, *Hiung-nular Türk'tür* (J. De Guignes, 1757; J. Klaproth, 1825; F. Hirth, 1899; J. Marquart, 1903; P. Pelliot, 1920; O. Franke, 1930; Gy. Nemeth, 1930; McGovern, 1939; R. Grousset, 1942; W. Eberhard, 1942; B. Szâsz, 1943; L. Bazin, 1949; F. Altheim, 1953; H.V. Haussig, 1954; W. Samolin, 1958; O. Pritsak, 1959; G. Clauson, 1960 vb.). K. Shiratori[62] önce Türk kabul etmiş, sonra[63] da Moğol olduklarını söylemiştir[64]. L. Ligeti[65]'ye göre Hi-ung-nuların kimliğini tesbit etmek müşküldür. A. v. Gabain[66] Türk-Moğol karışımı oldukları fikrindedir. Her ne kadar, Hiung-nuların büyük imparatorluğunda Türkler yanında Moğol, Tunguz vb. yabancı kavimlerin de yer almaları tabiî ise de, devleti kuran ve yürüten asıl unsurun Türk olduğunda şüphe yoktur. Bu devlette, -aslında orman kavmi olan Moğol ve Tunguz[67] değil- Türk bozkır kültürü hâkim olup[68] Gök Tann'ya inanılıyor (aslında to-temci olan Moğollara Tanrı sözü sonra Türklerden intikal etmiştir. Bk. aş. Kültür: Din), aile "baba hukuku" üzerine kurulu bulunuyordu (bk. aş Kül-

[61] Bk. W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler,* s. 25; ayn. müell., *Çin Tarihi,* s. 33-39; B. Ögel, *İs-lâmdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi,* s. 243; M. N. Özerdim, *Chou'lar ve...,* s. 1-23 (Chou'lardan önceki devirler için Çin yıllığında verilen bilgiler hayalîdir; masaldan ibarettir. Bk. L. Ligeti, *Asya Hunlan,* s. 27 vd.).

[62] *Vberdie Sprache der Hiung-nu und der Tunghu-stâmme,* Toks'o, 1900, bk. KSz, IV, 1903, s. 240 vd. *Sur Toriğine des Hiung-nu,* s. 71-82.
Ayrıca bk. B. *Szksz,A Hunok törtenete, Attilâ Nagykirâty,* s. 24.
Asya Hunlan, s. 28 vd.
Hun-Türk münasebetleri, s. 908; ayn. müell., *Hunnisck-Türkische Beziehungen,* s. 27. [67]
G. Clauson, *Türk, MongoU Tungus,* s. 110 vd.
Çin kaynaklarında "Hiung-nuların kültür maddeleri olarak nelerden bahsediliyorsa, bunlar aynen Gök-Türkler için de tekrarlanır"; W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* s. 90 vd. Moğol ve Türk kültürleri arasındaki farklar için bk. W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler,* s. 21, 29: Meselâ Türkler at yetiştirmişler ve tarihleri boyunca asla domuzla ilgilenmemişlerdir. Halbuki Moğollar ve Tunguzlar iyi domuz besleyicisi idiler. Ayrıca bk. W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* s. 51, 62 vd., 94. Türklerde *kurt* efsanesine karşılık Moğollarda *köpek* rol oynar.

tür: Sosyal Yapı)[69]. Nihayet Hiung-nu devletinde idareci zümre ve hanedanın dili Türkçe idi[70]. Siyâsî ve kültürel münasebetler vesilesi ile Çin yıllıklarında Hiung-nu dilinden zapt edilen şu kelimeler: *Tann, kut, börü, il* (el), *ordu, tuğ, kılıç* vb. Türkçe olup[71] Türk dilinin en eski yadigârlanndandır . Ve nihayet devletin sahipleri kendilerine, Türkçe'de "kavim, halk" manâsından olan *"Hun"* (Khun=£wn) diyorlardı[73]. "Hun" adı, bir görüşe göre, M.Ö. 1. bin başlarında Kwan, Gun, 5. asırdan önce Kun, 4-3. asırlarda ise Khun telâffuz edilmişti[74]. Ağırlık merkezinin, Orhun-Seîenga ırmakları ve Türklerce kutlu ülke sayılan Ötüken havalisi-Ongın ırmağı üzerindeki Karakum ile Ordos bölgesi arasında bulunduğu anlaşılan Hun siyâsî birliğinin kesin tarihini M.Ö. 4. asırdan itibaren takip etmek mümkün olmaktadır. Hunlarla ilgili en eski yazılı vesika olarak M.Ö. 318 yılında yapılan bir anlaşma zikredilmiştir[75]. O zaman Chou iktidarının zayıflaması sonucu meydana çıkan 14 kadar büyük derebeyliğin mücadele sahası olan Çin'de birbirleri ile savaş hâlindeki bu feodal "muharip devletlerden Ch'in (Ts'in)'in gittikçe kuvvetlenmesinden endişelenen komşu beş "krallık" (derebeylik) zikredilen yılda Hun birliği (Hiung-nu) ile ittifak andlaşması yapmıştı. Hunlar daha sonra Çin topraklarında baskıyı artırdılar. Mahallî hanedanlar, uzun müdafaa savaşları sırasında, korunmak maksadı ile, meskûn sahaları ve askerî yığmak yerlerini surlarla çeviriyorlardı. Chou'lardan iktidarı M.Ö. 256'da tamamen devralan Ch'in devleti(Şen-si'de)'nin ünlü hükümdarı Shih-huang-ti (M.Ö. 247-210) kuzey taarruzlarına karşı sınırlarını büsbütün kapamak için, surla-

[69] Moğollarda aile maderşahî (ana-erkil) idi. Bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 56.

[70] Bk. Gy. Nemeth,*A honfoglalö Magyarsâg..,* s. 141-149; B. *Szâsz,AHunok törtenete...,* s. 29 vd.; G. Clauson, *Türk, Mongol, Tungıts,* s. 114 vd.; W. Eberhard, *DTCF Dergisi,* V, 4, s. 460; Asya Hunla-rTnın bir kolu olan Orla Doğu Hunlarınıın daha o tarihlerde 'Türk" diye aruidığı hakkında bk. aş. n. 181.

[71] Bk. A.v. Gabain, *Hunnisch-Türkische,* s. 21 vd.; W. Eberhard, *Belleten,* sayı 35, s. 322, 332 vd. Ay nca Çincede bozulmuş şekilleri ile ihtimal *deve, büyü, doğru (t'o-ki)* vb. gibi kelimeler, bk. B. Szâsz,/4 *Hûnok törtenete,* s. 26 vd.

[72] Asya Hunlarının Türk olduğu, bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 90 vd. Ayrıca aş. bk. Gök-Türkler.

[73] Gy. Nemeth, *A honfoglalö...,* s. 145-149; ayn. müell., *Hunlann DUi,* s. 223; P. Pelliot - L. Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan,* s. 306; Hiung>Hung>Khun=Hun, bk. Gy. Nemeth, *A Hiung-nuktöl az Oszmanli nyelvtanig,* s. 325; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica,* U, s. 203. Veya adın aslı, Türkçe güç, kuvvet mânasında: *"qun"* sözü ile ilgili, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen, l,* s. 8,29.

[74] O. Pritsak, *Xun, der Volksname der Hsiung-nu,* s. 27-34; buna karşı bk. O. Maenchen-HeIfen,/4nr-*haistic Names ofthe Hiung-nu,* s. 249-261; buradaki itiraza karşı Hiung-nu=Hun ayniliği için bk. R. Shafer, *The Eariiest Huns,* s. 4-8.

[75] M. De Groot, *Die Hunnen der vorchrisûichen leit,* I, s. 38; L. Ligeti, .Arya *Hunian,* s. 28; B. Szâsz, *ayn. esr,,* s. 50* "Hiung-nu" adı ilk defa bu münasebetle geçer; A Kollautz, *Geschichte und Kuttur...,* I, s. 42.

nn iç tasımlarını yıktırarak elde ettiği malzeme ile dış surları birbirine bağlamak ve boş yerleri tamamlatmak sureti ile meşhur *Çin Seddi'm* (15 m. yükseklik, 9 m. genişlik, düz bir hat halinde uzunluk 1845 km.) meydana getirdi (MÖ. 214)[7] . Böylece Çinlilerin en tesirli korunma tedbiri aldıklarına kanaat getirdikleri bu sırada iki mühim hâdise vukua geldi: Çin'de uzun müddet dirayetli imparatorlar yetiştiren Han sülâlesi (İlk Han M.Ö. 206- M.S. 22, İkinci Han M.S. 24-220)'nin kurulması ve Hun devletinin başına da *Mo-tun* (veya Mao-tun, Mav-dun; eski okunuşlar: Moduk, Mei-tei, Mo-te, Me-te)' un geçmesi (M.Ö. 209).

Çin kaynaklarında Hunlarm Tu-ku (=Türk?) adlı aile veya kabilesine mensup olduğu bildirilen Mo-tun[77] (Beğ-tun), kendi oğlunu tahta getirmeği tasarlayan üvey anasının teşviki ile babası Tu-man tarafından tahttan mahrum bırakılması teşebbüsü karşısında, emrindeki demir disiplin altında yetiştirilmiş 10 bin atlı ile katıldığı bir sürek avında Pu-man'm öldürülmesi üzerine Hun hükümdarı ilân edilerek (M.Ö. 209-174), Hun dilinde "imparator" mânasında *"sonsuz genişlik, yücelik, ululuk"* ifade eden ve Asya Türk devletlerinde 6 asır kadar kullanüan *Tanhu* (türlü okuyuşlar: Tanju, Jenuye, Şanu ve son olarak, aynı Çince işaretin bugünkü söylenişi ile Şan-yü, Şany) unvanmı aldı[78]. Devletini yeniden düzenledi ve kendisini iyi tanımadıkları anlaşılan Tung-hu'ların (doğudaki Moğol-Tunguz kabileler birliği) ısrarla toprak talepleri karşısında savaş açarak onları perişan etti. Böylece hâkimiyetini kuzey Peçili'ye kadar genişlettikten sonra, Orta Asya'da Tanrı dağları-Kansu havalisindeki, Hind-Avrupa menşeli sanılan Yüe-çi (Yü-eh-ch'ih)leri[79] mağlûp etti (M.Ö. 203). O sırada Hun devleti "Sol Bilge 61ig'i"nin Shang-ku'da "Sağ Bilge eligT'nin Shang-kün(Şen-si)·de ikamet et-

[76] Tafsilen bk. O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches,* I, s. 195, 241-244; R. Grousset, *L'Emp. <t Steppes,* s. 54; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 83. Pekin'in kuzeyinden denize ulaşan, batıda da Kan-su'ya kadar uzanan bu duvar, daha sonraki asırlarda aralıksız tamir ve takviye edilmiş ve 15. asırda bugünkü görünümünü almıştır.

Bk. W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 137,144,174. Türkçe adın Çinceleşmiş şekli olan Mo-tun kelimesinin aslı: Bagatur? veya Davgu=Yabgu?: G. Clauson, Asia Majör, N.S. VIII, 1, s. 115; veya -gerçeğe en yakın olan- Vikhtun - *Biktun* (aş. bk. Bulgar Hakanları listesi, bk. V. Beşevliev, *Dieprotobuigarischen İnschriften,* s. 322)=ö^-r«n=(Beg nesli) Bey-soy (Fürstensippe), tafsilen bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* I, s. 20-24. Türkçe beg>bey kelimesi Çincede umûmîyetle "Mo" şekline giriyor (örnek: Mo-ç'o=Beg-çpr, bk. aş. II. Gök Türk Hakanlığı); tun=ilk doğum, ilk nesil, bk. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkisch,* s. 513a; ayrıca bk. *DLTy* III, s. 137. Diğer bir Asya Hun başbuğunun adı Ta-tun idi (W. Eberhard, *Birkaç Eski Türk Ünvam Hakkında,* s. 325).

"" Bt De Groot, *ayn esr.,* s. 47-50.

[79] Tafcüen bk. W. Eberhard, *Orta ve GarbîAsya Halfdan,* s. 140-150,170-175.

tiği tahmin edildiği bu dönemde Mo-tun, daha sonra, Çin topraklarına yöneldi, 3 yıl kadar sürdüğü anlaşılan (201-199) bu savaşlarda Ma-i, Tai-yuan bölgelerini zapt etti. Han sülâlesinin kurucusu İmparator Kao-ti (M.Ö. 206-195)'nin 320 bin kişilik ordusunu, Pai-teng'de bozkır usûlü sahte ric'at gösterisi *("Turan Taktiki"* bk. aş. Kültür: Ordu) ile çember içine aldı. İmparator, bozkır bölgelerinin Hun devletine terki, yiyecek ve ipek verilmesi ve yıllık vergi şartları ile kendini ve ordusunu kurtarmağa muvaffak oldu[81]. Doğu Asya tarihinde iki büyük devlet arasında akdedilmiş ilk milletlerarası mukavele olduğu belirtilen bu andlaşma[82] (M.Ö. 201) gereğince Mo-tun'un bir Çin prensesi ile de evlenmesi sonucu Çin ile dostluk havası içinde, İmparatoriçe Lü (M.Ö. 195-179) ve İmparator Wen-ti (M.Ö. 179-157) zamanlarında da devam etmiş olan ticarî münasebetler geliştirilirken, Mo-tun, Baykal gölü kıyılarından İrtiş yatağına kadar olan bozkırları ve daha batıdaki Ting-ling'ler, bazı Ogur (Ho-chieh - O-k'ue) kolları (bk. aş. Ogurlar) ile meskûn araziyi, kuzey Türkistan'ı zaptetti ve oradaki Yüe-çi'lerin komşusu Wu-sun'ları himayesine aldı[83]. Bu suretle büyük Hun hükümdarı o çağda Asya kıt'asında yaşıyan Türk soyundan hemen bütün toplulukları kendi idaresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. İmparatorluk sınırlarının doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal gölü ve Ob, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral gölüne, güneyde Çin'de Wei ırraağı-Tibet yaylası-Karakurum dağları hattına ulaştığı bu tarihlerde Hunlara tâbi olanlar arasında Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar ve Çinliler de vardır. Mo-tun tarafından Çin hükümetine gönderilen M.Ö. 176 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre, yalnız İç Asya'da Türk devletine bağlı kavim ve şehir-devletçiklerinin sayısı 26 idi ve hepsi, Tanhu'nun ifadesi ile *"yay gerenlerle "tek bir aile"* hâlinde birleşmişlerdi[85].

Mo-tun M.Ö. 174 yılında öldüğü zaman, sivil ve askerî teşkilâtı, iç ve dış siyâseti, dini, ordusu, harp tekniği ve san'atı ile yüksek vasıflı bir cemiyet hâlinde, daha sonraki bütün Türk devletlerine örnek olan, tarihi kesin ilk Türk siyâsî teşekkülü; "Büyük Hun Devleti" kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Görüldüğü üzere bu devlet, idaresindeki kısıtlı tanm sahalarma karşılık, da-

[80] Bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 58; ayrıca bk. W. Samolin, *East Türkistan,* s. 20; K. Shiratory, *On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and his Metal Statuesfor Heaven-wonhip, s.* 5 vd.

[81] De Groot,*Die Hunnen...,* s. 63 vd.; B. Szâsz,^ *Hûnok..,* s. 52 vd.

[82] Bk. W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 89.

[83] M. Ö. 176'ya kadar. Tafsilen bk. B. Ögel, *Çin Kaynaklarına Göre VVusun'İar ve Siyasî Sınırlan Hakkında Bazı Problemler,* s. 259-278.

[84] Bunlar hakkında bk. W. Eberhard, *göst. yer.*

[85] Fr Hirth, *Hunnenforschungen,* s. 84; De Groot, *ayn. esr.,* s. 76 vd.; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 55; L Ligeti, *ayn.esr.,* s. 40; Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen m China vom IJh. bis zum 6. Jh n. Chr,* I, s. 119.

ha ziyade, otlağı bol, besiciliğe elverişli bozkırlar bölgesinde kurulmuştu. Ekonomisinin temeli başta at olmak üzere, hayvan yetiştiricilik idi. Buna göre sosyal durumu da, toprağa bağlı "köylü" kültüründeki geniş arazi sahibi Çin "gentry" tabakası ile köle sınıfından çok farklı idi. Ne malikânelere, ne de toprak kölelerine rastlanmayan Hun bölgelerinde halk, kan akrabalığı ile birbirine bağlı ailelerin meydana getirdiği sosyal ve siyâsî birlikler olarak disiplinli ve kendilerini müdafaa için daima silâhlı kabileler (boylar) hâlinde yaşıyor ve devlet bu kabile birliklerinin (bodunlar) kendi aralarında sıkı işbirliği yapmalarından doğuyordu. Devlet, bu kuruluşu icabı ve bilhassa ordunun Mo-tun tarafından tanziminden sonra merkezden idare edilen bir "askerî teşkilât" niteliği kazanması sebebi ile askerî karakterde idi ve gerekli şartlar (bozkırda eğitilmiş olmak, at ve silâh) hazır olduğu için de fütuhata açıktı. Bu yönden de "köylü" Çin devletinden ayrılıyordu. Çin'de esas rejim "feodalite" olduğu hâlde [6], Hun devletinde merkeziyetçilik dikkati çekecek kadar belirli idi. Küçük memurlar ve bazı müşavirler belki Çinli idi, fakat emirlerindeki silâhlı kuvvetlerle aynı zamanda birer kumandan olan bütün yüksek görevhler ile birinci derecede sorumlu makam sahipleri hep Hun asıldan oldukları gibi, devlet teşkilâtının da (meselâ, sağ-sol veya doğu-batı taksimatı vb.) Çinlilik ile hiç ilgisi yoktu ; Mo-tun tarafından gerçekleştirilen ve toplulukta kabilecilik gayretlerini kırarak âdeta devlete millî topluluk havasını getiren ordudaki 101u tertip de Türk idi (bk. aş. Kültür: Ordu). Esasen devletin millî karakterinin korunmasına dikkat edildiğine dair bazı davranışlar göze çarpıyordu: Meselâ Pai-ıeng'de imparator idaresindeki Çin ordusunu kuşatan Mo-tun'un, Çin içlerine dalarak bozkırdan uzaklaşmasına zevcesi ve herhalde devlet meclisi tarafından engel olunmuştu[88]. İnanç yönünden de ne Moğol totemciliği, ne de Çin toprak tanrıcılığı ile ilgisi bulunmayan bozkır Türk Gök-Tann itikadındaki Hun devleti (bk. aş. Kültür: Din)'nin meydana gelişinde "Çin imparatorluğumun model olduğuna dair yaygın görüş -normal ölçülerdeki karşılıklı kültür tesirleri dışında- doğru sayılmamalıdır. Zira bu düşüncenin gerekçesinde ileri sürülen, "Hiung-nu hükümdarının, tıpkı Çin imparatoru gibi Gök'ün (Tann'nın) oğlu olarak görünmek ve Çin'dekine benzer saray erkânına sahip olmak lüzumu" Hun dev-

[m] O tarihlerde Çin'de senyörlcr sayısının 2000'c çıktığı devirler olmuştur. Tafsilen bk. W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 34-80. [c] W. Eberhard,
Ülkü, sayı 92, s. 190.
De Groot, *ayn. esr,ıs.* 63 vd.; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 89
B. Szâsz,*ayn.* «r., s. 54; W. Eberhard,*ayn. esr.,* s. 88 vd.; A. Kollautz, *Oeschichie und Kultur...,* **I,** s. 44

leti için zarurî değildi. Önce, devlet Çin topraklarında değil, "Hiung-nu'lar sahasında kurulmuştu[90]; dolayısiyle Çin meşruiyet prensiplerini bu devlette aramakta isabet yoktur. İkincisi, Mo-tun'un *"Gök'ün oğlu"* diye bir unvan takındığı şüphelidir, çünkü onu tavsif eden: *T'eng-U Ko-to* (aynı Çince işaretin bugünkü söylenişi ile, Ch'eng-li ku-t'u) *Tanhu*[91] tâbirindeki şimdiye kadar "oğul" mânasına geldiği sanılan ikinci kelimenin "kut" (siyâsî iktidar) demek olduğu anlaşılmıştır (bk. aş. Kültür: Kut). Üçüncüsü, Çin devletinde "Gök'ün oğlu" kavramı da aslen Çin değil, Türk menşelidir. (Tafsilen bk. a§. Kültür: Hükümranlık). Bütün bunlardan dolayı, Mo-tun zamanında kesin şeklini aldığı görülen Büyük Hun devleti, etnik yönden ve hâkimiyet anlayışı, sosyal yapısı, idarî ve askerî kuruluşları (sosyo-politik üniteler, devlet meclisi = toy, sağ-sol teşkilâtı, bilge elig'ler vb.) dini ve dünya görüşü ile, Türk milletinin tarih ve kültüründe feyizli etkilerini iki bin yıl sürdüren bir ana kaynak durumundadır. Bu itibarla, Türk ve dünya tarihinde çok büyük önem taşır.

Mo-tun'un oğlu tanhu *Ki-ok* (Chi-yü. /Kök?/ veya Lao-shang[92], M.Ö. 174-160) Hun imparatorluğunun bu büyüklüğünü muhafaza etmeğe çalıştı. Yurtlarından oynattığı Yüe-çi'lerin Afganistan'a giderek Baktria (Belh) bölgesinde vaktiyle İskender tarafından kurulmuş olan Grek hâkimiyetine son verdikleri tarihte (M.Ö. 166), kalabalık ordusu ile Çin'e girerek başkent Ch'ang-an yakınındaki imparator sarayını yakan Ki-ok, bu seferdeki gayesine uygun olarak Çin ile iktisadî ilişkilerini dostane bir şekilde sürdürmek için, bir Çin prensesi ile evlendi. Şüphesiz Çin sarayı ile devam ettirilen akrabalık siyâsî mahiyette bir davranıştan ibaretti. Fakat bu suretle ileride, Çin ile temas hâlindeki hemen bütün Türk devletleri bakımından kötü neticeler verecek olan bir çığır derinleştirilmiş oldu. Çünkü hanedanlar arasındaki bu yakınlaşmalar, her zaman, Çin hile makinesinin harekete geçmesi için fırsat teşkil etmekte idi. Hun merkezinde Çinli prensesin himayesinden faydalanan Çin diplomat ve vazifelileri Hun imparatorluğu topraklarında serbestçe gezip dolaşıyorlar, Türkler ve tâbi kavimler arasında kötü propaganda yapıyorlar, devleti sinsice kuvvetten düşürmeğe çalışıyorlardı. Bundan başka, ticaret malı olarak memlekete sokulup Hun ileri gelenleri arasında revaç bu-

*' Bununla beraber bu devlette Moğol, Tunguz veya TİbcT çizgisi de hemen hiç görülmez. Bk. W. Eberhard, *ayn. esr.,* s. 16-18,147,153 vd. [vı] De Groot, *Die Hıtnnen...,* s. 53 vd.; G. Clauson, Asia Majör, N.S. VIU, 1, s. 115. *" "Koca ve en yüksek" veya "semavî ve yüksek" manalarına gelen *Ltw-shang* deyiminin (B. SzAsz.
ayn, esr., s. 77, n. 46) aslında Türkçe bir kelime olması mümkündür (De Groot, *ayn,* esr., s, 80).

lan Çin ipeği, lüks zevki yolu ile rehaveti arttırmakta idi[3]. Ki-ok devrinde fazla hissedilmeyen bu menfî durumlar onun oğlu *Kün-çin* (Chün-ch'en) zamanında (M.Ö. 160-126) gerçek bir huzursuzluk kaynağı olarak kendini gösterdi. Keza Han sülâlesine dâmad olan bu tanhu, babası ve dedesi ölçüsünde dirayetli ve asker ruhlu bir hükümdar olmadığı için Hun iktidarında sarsıntılar belirdi. Çinlilerin bu devirde (İmparator Ching-ti: 157-141) sınır boylarında ufak çaptaki akınları durdurduğu görülüyordu. İlk defa imparator Wu-ti (M.Ö. 141-87) kalabalık ordular teşkil ederek Hun hâkimiyetinin yıkılmasını hedef tutan plânlarım tatbike girişti. Propagandayı arttırdı. Gayelerinden biri de, Çin için büyük gelir kaynağı olan ipeğe batı bölgelerinde yeni pazarlar bulmak ve İç Asya-İran üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan meşhur *"İpek-yolunu*[94] emniyet altına almaktı. Doiayısiyle Orta ve Batı Asya'da yabancıların kudretini kırması lâzımdı. Bilindiği gibi, aşağı yukarı M.S. 1. bin sonlarına kadar Türk-Çin mücadelelerinin temel sebeplerinden biri, bu kervan yoluna hâkimiyet meselesi olmuştur[95]. Wu-ti'nin İpek-yolu üzerindeki memleket ve kavimleri öğrenmek ve Hunlara karşı onlarla işbirliği sağlamak maksadı ile batıya gönderdiği yüksek rütbeli bir asker olan Çang-k'ien(Chang-ch'ien)'in, gizli vazifesini yaparken Hunlar tarafından bir süre gözaltında tutulmasına rağmen, buralarda geçirdiği uzun müddet içinde (M.Ö. 138-126) edindiği bilgiyi, temaslarını ve hükümete tavsiyelerini ihtiva eden mühim rapor imparatoru memnun etmiş ve sonraki Çin siyâseti için başlıca rehber vazifesini görmüştür . Bu arada Çinliler çok ehemmiyetli bir basan daha elde etmişlerdi ki, o da ordularını Türk usûlüne göre yetiştirmeleri ve Hun silâhlan ile teçhiz etmeleri idi. Daha Mo-tun'dan çok önceleri, 318 andlaşması ile ilgili olup Hunlara karşı askerî gücünü takviyeye çalışan Chao (Şan-si'de) krallığında Wu-ling (M.Ö. 325-298) zamanında başlayıp, daha sonra, kuzey Çin'de feodal hükümetlerin yerini alan büyük Ch'in devletinin imparatoru Shih-huang-ti zamanında hızla devam eden bu askerî ıslahat hareketleri, Han imparatoru Wu-ti'nin kumandanlanndan

[93] Hun devletinin ekonomik çöküntüye gidiş sebebleri için bk. W. Eberhard, *Conquerors...,* s. 74. Hun halkını "yozlaştırıp" devleti içten çökertmek için Çin tarafından alınan tedbirler (Hunlara sunulan "5 yem") için bk. aş. Kültür: Diplomasi (Eiçi-bilgelik).

* Bk. Ed- Chavannes, *Lespays d'occident d'apres le Wei Uo* (M. 3. asır) TP, II, s. 528-539, 552-563; A. Herrmann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien,* Berlin 1910; bk. R. Grousset, *L'Empire des Steppes,* s. 78 vd.; A. T'serstevens, *Les Pricurseurs de Marco Polo,* s. 20-29.

* Tarihî yönden tafsilât için bk. W. Samolin, *East Türkistan to the Twelfih cenlury,* The Hague, 1964. O. Franke,*ayn. esr.,* 1. s. 337 vd.; R. Grousset,*ayn. esr.* s. 70 vd.; B. *Szisz,A Hıtnok...,* s. 58 vd., L. Ligeti, *BUmmeyen İç Asya,* s. 51-58. Seyahat raporunun İngilizce'ye tere. F. Hirth, *The Story of Chang K'ien. Cfilna's Pionier in WestemAsia,* Journ. Amer. Or. Soc. 1917, s. 89-152; Almanca'ya tere. M. De Groot,/>*> *Westtande Chinas in der vorchristlichen Zeit,* II, 1926, s. 9-51.

Wei-ts'ing ile Hun tarzında 140 bin kişilik bir süvari kuvveti çıkaran Ho K'ü-ping tarafından büyük başarıya ulaştırılmıştı. M.Ö. 127-117 yıllan arasında Ordos'daki Hunlara karşı kazandıkları zaferler Hun ağırlık merkezinin Gobi'den kuzeye, Orhun nehri bölgesine kaymasına sebep olmuştu.

Hunlar artık eskisi gibi değildiler. Akınları duraklamış, bilhassa Tanhu *Tsü-ti-hou* (Chu-t'e-ho) zamanından itibaren (M.Ö. 101-96) 40 yıl devamınca, zengin güneybatı topraklarının (Tanrı dağları-Cungarya, Turfan, yarkent, Kuça vb.) düşman istilâsına uğraması ile devlet geliri azalmış, o zamana kadar Çin'den vergi ve hediye olarak sağlanan mâlî destek kesilmişti. İç huzursuzluk, idarecilerle başbuğların arasını açmağa yönelen kesif Çin propagandası ile gittikçe derinleşiyordu. Hun prenslerinin birbirleri ile olan anlaşmazlıkları mücadeleyi şiddetlendirdi. İktisadî darlık ve askerî güçsüzlük karşısında, maddî yardım temin edilir düşüncesi ile çıkar yol olarak Tanhu *Ho-han-yeh* (M.Ö. 58-31)'in Çin himayesini isteme meyli durumu büsbütün karıştırdı. Sol Bilge eliği (Sol kanat kralı) olan *Çi-çi* (Chih-chih, Tsit-ki) bu kardeşinin tanhuluğunu tanımadı. Mesele Hun devlet meclisi (Türkçesi: toy. bk. aş.)'nde ağır münakaşalara yol açtı. Ho-han-yeh'in teklifi; istiklâlin feda edilmesini *"gülünç ve utanç verici"* bir davranış sayan ve kendilerinden ülkenin devrahndığı atalara karşı hürmetsizlik kabul eden Çi-çi taraftarlarınca reddedildi (bk. aş. Kültür: İlde istiklâl)[57]. Tanhu'nun fikrinde direnmesi Hunlan ikiye ayırdı (M.Ö. 55). Devlet birliğinin parçalanması ile Çin üzerindeki Hun tehdidi ortadan kalktığı için Doğu Asya tarihinde bir dönüm noktası olan bu yıllarda Hun prensleri arasında iyice alevlenen açık mücadele sonunda, rakiplerini mağlûp, bu arada tanhuluk merkezini de işgal ederek Hun imparatoru durumuna yükselen Çi-çi karşısında Ho-han-yeh, kendine bağlı kütlelerle birlikte, desteğini sağladığı Çin'in kuzey-batı sınır bölgesine (Ordos, Ping-çu) çekildi (M.Ö. 54) .

Devletini güçlendirmek ve iktisadî imkânlara kavuşturmak bakımından hâkimiyetini batıya doğru yaymağı uygun gören Çi-çi Tanhu M.Ö. 51'de harekete geçti. Önce Tanrı dağlan kuzeyi -Işık göl havalisindeki Wu-sun'lann mukavemetini kırdı"; Tarbagatay bölgesindeki Ogurlan, daha kuzeydeki Kırgızları ve İrtiş etrafındaki Ting-ling'leri tâbiiyetine aldı. İki yıl içinde kazandığı bu başarılardan sonra, Wu-sun akınlarının tedirginliğinden kurtulmak isteyen Kang-kü (Çu-güney Kazakistan bozkırı-Mâveraünnehir) kralının arzusu üzerine -bu devleti himaye etmek vesilesi ile- Aral gölüne kadar

[1,7] De Groot, *ayn. esr.,* s. 209 vd., 220 vd. **

Tafsilen bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 214-222.

[w] Bk. B. Ögel, *Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'tar...,* s. 259-278; ayn. müell., *İlk TöUs Boyhn, s.* 801-805.

bütün batı bölgesini idaresi altına alarak geniş Orta Asya Hun imparatorluğunu ihya etti. Çi-çi, hükümetinin kuzey Moğolistan'daki ağırlık merkezini de Çu-Talas nehirleri arasına kaydırarak orada etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent inşâ ettirdi (M.Ö. 41)ki$_7$ böylece, mevkii dolayısiyle İran, Afganistan, Hindistan, Doğu ve Orta Avrupa kıt'alan bakımından Asya tarihinin bundan sonraki gelişiminde sürekli tesiri görülecek olan Türkistan sahasına, Türk halkının iyice nüfuzunu sağlamış oluyor (Batı Hunları) ve Fergane, Baktria (Belh) havalisini kendine bağladıktan sonra, Çin kaynaklarına göre, An-si bölgesini yâni güney-batı sınırlan tâ Anadolu'ya kadar uzanan Parth imparatorluğunun kuzey-doğu kısmını zaptetmek için plânlar hazırlıyordu^.

Fakat Çi-çi'nin hâkimiyeti uzun sürmedi. Topraklan çok genişti ve Hun devleti bu bölgelerde henüz iyice yerleşmiş, idari nizamı kurmuş, tâbi kütleler ve komşuları ile normal münasebetlerini geliştirmiş değildi. Çi-çi'nin harekâtını adım adım takip eden Çin, ^tfu'sun'ları, Kang-kü devletini kendine çekmeği bildi ve derhal saldırıya geçti. Etraftan aldıkları yardım ve 70 bin kişi civarındaki ordulan ile baskın şeklinde Hun topraklarına girerek sür'atle ilerleyen Çin'liler tarafından kuşatılan, Talaş ırmağı üzerindeki surlu Hun başkenti tamamiyle tahrip edildi (M.Ö. 36). Başkentte hayrete değer bir müdafaa yapılmış, sokaklarda kanlı savaşlar verilmiş, hattâ tanhuluk sarayı içinde oda oda çarpışılmış ve Çi-çi, oğlu ve hâtûnlar dahil, saray mensuplarından 1518 kişi ellerinde kılıç, devletleri uğruna hayatlarını feda et-
• ı J-101
mislerdi

Çi-çi'nin batıya uzaklaşmasından sonra kendini toplayan ve Çin hükümeti ile anlaşma yaparak (M.Ö. 43), devlet meclisinin kararı üe başkentini Orhun bölgesine nakleden, fakat M.Ö. 36'dan itibaren tekrar Çin tâbiliğine giren Ho-han-yeh (ölm. M.Ö. 31)'e bağlı kütleler, onun evlâtları tarafından bir müddet idare edildikten sonra, tekrar toparlanmağa başlamışlar ve kudretli bir devlet adamı olduğu anlaşılan *Yu* (Ho-to-dzsi-si) Tanhu zamanında (M. 18-46) Çin'e karşı istiklâllerini elde ederek doğuda Mançurya'ya, batıda Kâşgar'a kadar olan geniş bölgeyi tekrar idarelerine almağa muvaffak olmuşlardı. Fakat Yu'nun ölümünden itibaren iç anlaşmazlıklara düşmeleri ve uzun süren kıtlık yıllarının sebebiyet verdiği çok sayıda hayvan kırımı ile ülkede başgösteren açlık Hunları müşkül duruma soktu. Yu'nun oğlu Tanhu *P'u-nu'ya* karşı mücadele açarak kuzeydeki Hun kabileleri arasına çekilen

[100]Tafsilen bk. McGovern, *The Earty Empires ofCentral Asta, s.* 185-194; B. Szasz, *ayn. esr.*$_y$ s. 66 vd.; K. Czegledy, *Nomâd nipek vândorlâsa,* s. 40 vd. [101] Tafsilât için bk. De Groot, *Oie Hunnen...* s. 225-238; McGovern, *ayn. esr.,* s. 194 vd.; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 68 vd.; W. Eberhard, *Belleten,* sayı 29, s. 143 vd.; Liu, *Kıtscha undseine Beziehungen zu Ouna...*,s. 119 vd.

A(P'u-nu'nun yeğeni)'nin orada kendini tanhu ilân etmesi hâdisesi (M. 48) Hunları tekrar ve artık bir daha birleşememek üzere ikiye ayırdı: *Kuzey Hunları* (Kuzey -veya dış- Moğolistan'da) ve *Güney Hunları* (Güney -veya iç-Moğolistan'da).

Böylece M. 48'de ayrı siyâsî vasıfları kesinlik kazanan iki Hun devleti arasındaki büyük fark, Güney'dekinin Çin tâbiiyetini devam ettirmesi, Kuzey devletinin ise istiklâlini daima koruması idi. Bundan başka, Güney Sibirya, Cungarya ötesine kadar Batı ve İç-Asya'da iktisadî ehemmiyeti bilinen bütün şehir-devletleri de Kuzey Hun devletinin idaresinde idi. Dolayısiyle siyâsî ve askerî Çin saldırılarının ana hedefini teşkil ediyordu. Daha Hun imparatorluğunun bölünmesi ile sonuçlanan iç mücadeleleri ustaca istismar eden Çin, Hunlara bağlı doğudaki Moğol-Tunguz karışımı Wu-huan ve Sien-pi (Hsien-bi) kütlelerini kışkırtmış, bunların sürekli baskıları neticesinde Hun devleti, doğu Moğolistan'da kontrolü kaybederken, batı bölgesinde de tahrikçi Çin siyaseti ile karşılaşmıştı. Bu sebeple, en tesirlisi Yarkent "krallığı" olmak üzere, Şan-şan (iou-lan, Lob-nor'un güneyi), Turfan vb. bölgelerdeki ayaklanmalar ile uğraşmak zorunda kalındı (46-60 yıllan)[102]. Hun devletinin buralarda, bilhassa Çin'in sömürücü tutumu ile Yarkent kralı Kien'in çok merhametsiz davranışından perişan düşen halk tarafından kurtarıcı gibi karşılanması ve duruma hâkim olduktan sonra, yeniden baskı altına aldığı Çin'i sınır kasabalarında serbest ticarete mecbur etmesi (61-65) Çin'i tam kararlılık içinde ve doğrudan doğruya askerî harekâtla Hun devletini çökertmek hazırlığına şevketti. İmparator Ming-ti (58-75), Ç'eng-ti (75-89) ve Ho-ti (89-105) devirlerinin ünlü generali Pan Ç'ao'nun yüksek kumandasında kalabalık Çin ordularının 30 yıl süren harekâtı sonunda Kang-k'ü'ye kadar (Kâşgar, Hami, Yarkent, Hoten dahil) sayısı 50'yi bulan zengin ve kervan yolu üzerinde olduğu için, iktisadî yönden önemli şehir Çin idaresine geçti[10]. Bilhassa 73-74, 89-90-91 yılları harekâtında ağır kayıplara uğrayan Hunlar İç-Asya'da hâkimiyetlerini kaybederken, doğuda da Sien-pilerin hücumlarına (en şiddetlisi 89-91 arasında) mâruz bulunuyorlardı. İki cephede sürekli savaşlar vermek zorunda kalan Kuzey Hun devleti, son tanhulann başarılı müdafaalarına rağmen, kuvvetten düştü, durum aleyhte gelişti. Hâkimiyetlerini Güney Sibirya'ya ve Cungarya'ya kadar genişletmeğe muvaffak olan Sien-pi'lerin hükümdarı Tan-shih-huai (aş. yk. 147-156) tarafından nihayet saf dışı edilen Kuzey Hunlarımn (ihtimal Tanhu Avitokhol zamanında

Tafsilen bk. McGovern, *ayn. esr.* s. 231-254; B. Szâsz, *ayn. esr.*$_ı$ s. 69-74; W, Eberhard, *Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış,* s. 346-349. [1Ѳ] 73-101 yıllarında. Tafsilen bk. W. Eberhard, *Muahhar Han Devrinde...,* s. 354-364; McGovern, *avn. esr., s.* 255-291; W. Samolin; *East Türkistan..., s.* 21 vd,; Liu, *Kıtscha...,* s. 139-145.

/bk. a§. Büyük Bulgarya/) toprakları düşman kabilelerin istilâsına uğradı. Siyasî iktidarlarının zayıflamağa yüz tuttuğu tarihlerde esasen memleketi terk etmeğe başlayan Hunlar (büyük çapta göçler 91[104î]de ve 155'e doğru. Bk. aş. Bulgar Devletleri)dan, Kuça civarında kalan Yüepan-Yüeban/[15,]lar dışındaki kalabalık kütleler batıya çekilmişlerdi ki, bunların şimdiki Güney Kazakistan bozkırındaki soydaşlarına (Çi-çi Hunları) katıldıkları anlaşılmaktadır.

M. 48'den beri Çin sınır bölgesinde yaşayan ve kuzeyden gelecek saldırılar için Çin'in ileri karakolu bir tampon devlet durumunda olan Güney Hunları da pek huzurlu değildi. Kukla tanhulara karşı Hun kabileleri sık sık başkaldınyorlardı. 94, 124 ve 140 yıllarında görülen ayaklanmalar güçlükle bastırılmış, bunları 153,158 isyanları takip etmişti. Bu senelerde Kuzey Moğolistan'ı işgal eden Sien-pi'Ier güneye doğru baskılarım artırarak, Hun devleti için tehlikeli olmağa başladılar (177den itibaren). 188'de Çin hükümetince tâyin edilen tanhunun tamamen Çin'e teslim olma kararı üzerine Hunlar tarafından öldürülmesi, devleti başsız bıraktı. Kabileler diğer tayinli iki tanhuyu da tanımadılar ve dağınık kabile hayatına döndüler. Son tanhunun Çin başkentinde hapsedilmesi ve ülkenin 5 eyâlete bölünerek Çinli askerî valilerin gözetimine verilmesi ile Güney Hun devleti de sona erdi (M. 216)[106].

Bununla beraber, Sien-pi baskısı yüzünden bilhassa 3. yy.'ın 2. yarısında güneye gelmek suretiyle Çin'de sayılan gittikçe artan Hunlar, Çin idaresi altında ve Çinli halk arasında varlıklarını korumağı bildiler. Çin'de, Han sülâlesi iktidarının zayıflamağa yüz tuttuğu tarihlerde (180'den itibaren) birbirleri ile mücadeleye girişen generallerin tutumu büyük değişiklik meydana getirmiş, siyâsî birliğin parçalanmasına yol açmıştı ("16 Devlet" devri). Sui hanedanının birliği ihya ettiği 589 yılına kadar süren bu devrede Türk kütleleri, başta Tabgaç (Wei) sülâlesi (bk. aş.) olmak üzere müstakil devletler kurmuşlar ve Han iktidarının son bulması ile M.S. 220'lerde, tekrar sahnede görünen Güney Hun kabile başbuğlarının idaresinde nüfuzlarını artırarak zamanla hemen bütün Kuzey Çin'i Türk hâkimiyetine almağı başarmışlardı. Bunu sağlayan kuvvet, yukarıda zikredilen âsî generallerden biri olan Ts'ao-Ts'ao'nun, savaşlarında yardımları olduğu için Şan-si bölgesine yerleştirdiği 19 Hun kabilesi idi. Kalabalık olan ve her fırsatta Çin idaresine baş-kaldıran (msl. 271, 294, 296 yıllarında) bu Türk kütlesi millî benliğini koruyor ve eski tanhu ailesi mensuplarına karşı saygı beslemeğe devam ediyordu.

[I(M] Bu göçe katılanlar 123 yıllarında Aral golüne kadar Ona Asya'ya hâkim olmuşlardı (bk. M. Mori, *Kuzey Asya'daki Eski BozkırDevtetlennin Teskilûıt,* s 219)

[a*] W. Eberhard, *Çinin Şimal KomsuUm,* s 89; K. Czegledy, *Nomâd nepek...,* s. 51.

[ûh]Bk. McGovern, *ayn. esr.,y* s. 292-314; B. Szasz, *ayn. esr.,* s. 84-87. W. Eberhard. *Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine...,* s. 337-385-

19 kabileden biri T'o-pa (Tabgaç), biri de büyük Tanhu Mo-tun ailesinin indiği Tu-ku veya Tu-ko[10] idi. Hun Tu-ku (Tu-ko) başbuğu, eski tanhular neslinden ve Hun elig'lerinden olan Liu Yüan (Lîu, bu devirde Tu-ku ailesine Çinlilerin verdiği addır) çetin bir hürriyet mücadelesi verdikten sonra, dikkat çekici bir siyâsî kavrayışla, 500 sene önceki atalarının eski Han sülâlesi ile olan dostluklarını ve "kardeşliklerini de ileri sürerek ve hattâ kendi sülâlesine "Han" adını vererek bu Çin bölgesinde (merkez: P'ing ç'eng) Türk devletini kurmağa muvaffak oldu (304-329. 1. Chao). Çin başkenti Lo-yang'ı zapt etti (311). Kendisinden sonra, Çin'in öteki başkentini de ele geçiren kardeşi Liu Ts'ung'un geliştirdiği bu siyâsî hâkimiyet şuuru, idare başbuğ aileleri arasında el değiştirmesine rağmen, devam etti (başlıca Hun sülâleri: 2 *Chao:* 329-351, *Hsia:* 407-431, *Kuzey Liang:* 401-439 ve bunun devamı: *Lou-lan krallığı,* 442-460; Turfan edvarında). Aynı şuur Tsü-kü (Chu-ch'ü) Mengsün tarafından kurulmuş olan son Hun devleti *"Kuzey Liang"m* 439 yılında Tabgaç hükümdarı Tai-wu'nun baskısı ile -başkent Gu-tsang işgal edilerek- yıkılması üzerine buradan kaçıp kurtulduğu anlaşılan Türk Aşına ailesinin temsil ettiği büyük Gök-Türk hakanlığına ulaştı[1] (aş. bk.).

Çin sahasında Hun adı altındaki siyâsî hayatları böylece tarihe karışmakla beraber, M.Ö. 1. asırda Çi-çi iktidarının yıkılması neticesinde, etrafa dağılmış olarak Sogdiana /Seyhun-ötesi/'nın doğusunda, Kafkaslar'ın kuzeyinde, hattâ Dinyeper nehri civarında[109] ve bilhassa Aral gölünün doğu bozkırlarında varlıklarını devam ettiren Türk kütleleri, oradaki diğer Türk zümreleri ve 1. asır sonlarından 2. asnn 2. yansına kadar doğudan gelen Hun kalıntıları ile çoğalmışlar ve uzunca bir müddet sakin bir hayat yaşamak suretiyle güçlerini artırmışlardır. Bunların, büyük ihtimalle iklim değişikliği yüzünden (bk. yk. Türklerin yayılmaları) veya son yıllarda gelişen yeni bir görüşe göre[110], 350 yıllarında doğudan gelen Uar-hun baskısı karşısında batıya

[107] Bk. M. Köymen, *Hsiung-nu 'lann Tu-ku Kabilesi,* s. 51-59 (burada Tu-ku*Türk olduğu ileri sürülmüştür). W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 137, 144,174; O. Pritsak, UAJbb. XXVI, s. 218, 220- L. Bazin'e göre Tu-ku=Tuglug=Tug'lu=tuğ sahibi, baş kabile; bk. F. Altheira, *Geschiehte der Hunnen,* I, s. 24.

[10,]TafsiIen bk. W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 123-153, 164, 182; ayn. müell.,Liu *Yüan ve Tsımg'un biyografileri,* 1942; McGovern, *ayn. esr,* s. 316-355; A Kollautz, *Geschiehte un Kuttur...,* I» s. 295 vd.

[m] Bk. A. Berthelot, *L'Asie ancienne centrale et sud-orientale, daprtsPtottmte** s. 100 vd.,216; F. Altheim, *Geschiehte derHunnen,* I, s. 3; B. Szâsz,/* *Hunok...,* s. 39.

[110]K. Czegledy, *Nomâd nipek vândorlâsa...* s. 14vd,, 53-64.

yöneldikleri ve sonra Avrupa Hun imparatorluğunu kurdukları anlaşılmaktadır[111]. Bu kütlelerin, Batı Sibirya'ya doğru Çin sahasından uzaklaşmalarından dolayı haklarında 2 asır gibi uzun bir süre yazılı bilgi bulunmadığı gerekçesine dayanılarak Hiung-nularla aynı kavim sayılamayacakları yolundaki bazı iddialara[112] rağmen, Attilâ zamanında bütün Avrupa'da Türk hâkimiyetini gerçekleştirenlerin bu Asya Hunlan neslinden oldukları çeşitli vesikalarla belgelenmektedir.

B. BATİ (AVRUPA) HUNLAR1

Kimlikleri hakkında 200 yıldan beri türlü tahminler yürütülen ve bazı bilginler tarafından Moğol (K. Shiratory, Asya Hunlannı Moğol saydığı için), Türk-Moğol karışımı (P. Pelliot, R. Gıousset), Türk-Moğol-Mançu karışımı (L. Cahun vb.), Fin-Ugor (Klaproth, K. F. Neumann vb.) oldukları veya doğrudan doğruya İslâv menşeinden geldikleri (Venelin, İlovayski, Zabelin, Inostrantsev), yahut Germen soyuna mensup bulundukları (Müllenhoff, A. Fick, R. Much, J. Hoops), veya Kafkas kavimlerinden bir kol teşkil ettikleri (L. Jeliç, Gy. Meszaros) ileri sürülen Batı Hunlarının[113] Asya Hunlarının torunları oldukları son zamanlardaki araştırmalarla daha da açıklık kazanmıştır. Bu hususta birçok tarihî, coğrafî, linguistique ve kültürel deliller gösterilmiştir: Coğrafyacı Strabon (ölm. 25) Hunların Grek -Baktria krallığının doğusunda olduklarını söylerken, tarihçi Plinius (ölm. 125) adı geçen krallığın Hunlar tarafından yıkıldığını kaydeder ki, bu Hunlar'ı Çin kaynaklan Hiung-nu olarak tanıtmıştır. Orosius (1. asrın sonları) ve Ptolemaios (M.Ö. 160-170) haritalarında "Hun'ların oturdukları bölgeler[114] Çin kaynaklarında Hiung-nulann topraklan olarak belirtilmiştir[115]. Batı Hunlarının Asya Hunlanndan geldikleri hakkında kuvvetli bir delil de Fr. Hirth tarafından ortaya konmuştur. Buna göre, 355-365 yıllarında Alan ülkesinin (Hazar-Aral arası) istila edilmesi münasebeti ile Çin kaynaklan (Wei-shu) bu memleketin Hiung-nular tarafından zapt olunduğunu kaydederken, o devir Lâtin yazarı A. Marcellinus (4. asır sonu) fethin Hunlar tarafından yapıldığını belirtmiştir[116]. Aynı hâdise üzerinde birbirini doğrulayan bir Uzakdoğu ve bir Batı kaynağının tesbit ettiği Hiung-nu=Hun ayniliği, Çin'de, Hun başbuğu Liu Yüan sülâlesi (304-329) tararından Lo-Yang'ın zaptında (311) esir düşen Sogdlu tacirlerden bahseden, -Çin Tabgaç hükümdarı Kao-çung (452-465)'a yazılmış- Sogd dilinde bir metin ile de ayrıca te-yid edilmektedir[11] .

Geniş Hun imparatorluğu topraklarında başta Gotça olmak üzere çeşitli Germen lehçeleri, İslâv, İranî ve Fin-Ugor dilleri, Lâtince ve Grekçe konuşulmakta idi. Kaynaklarımızda Hunlardan kalma dil yadigârlarından bir kısmının bu yabancı dillere âit olması tabiî görülebileceği gibi, hattâ Hun hükümdar ailesinden veya yakın akrabalarından bazılarının adlarının -bilhassa Gotlarla çok sıkı münasebet dolayısıyle -Gotça'dan gelmiş olması da mümkündür. Fakat hükümdar sülâlesinin soyca Türk olduğunda ve Hun kütlesinin Türkçe konuştuğunda şüphe yoktur[11] . Hükümdar ailesinde tesbit edilen adlar şöyledir: *Karaton* (kara don = siyah renkte elbise. Veya Ka-ratun /güçlü soy/: Kara için bk. aş. Kültür: Halk), *Muncuk* (boncuk, aynı zamanda "bayrak" mânasında, Attilâ'nın babası), *Attilâ*[120]*, İkk*[n]\ *Dengizik* (=dengiz = deniz'den), İrnek[122] (Attilâ'nın üç oğlu), *Aybars, Okîar* (Attilâ'nın amcaları), *Ankan* (Arıg-han)[123]. Tanınmış kimseler: *Basık, Kurstk,*

[111] De Groot, *Die Hunnen...,* s. 220 vd.; L. Bazin, *Appartenances Lİnguistiaıtes...,* s. 134; B. Ögel, *İlk Töles Boylan,* s. 797, n. *9,* 801; ayn. müelh, *Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar,* s. 101; F. Altheim,/4tt//tf..., s. 72,119.

[112] O. Maenchen - Helfen, *Huns and Hsiung-nu,* s. 222-243; Ph. T. Fund, 1,685 vd.

' * Adları geçen araştırıcılar için bk. B. *SzAsz,A Hunok...,* s, 24, L. Ligeti, *Attilâ Hunlarının Menşei,* s. 23; OM. - Helfen,*ayn. esr.,* s. 223.

[1] Bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* gösı. yer.

"'Tafsilen bk. B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 14-16. Bir görüşe göre Hunlar daha M. Ö. 250 yıllarında eski Hind kayıtlarında batıda Keşmir havalisinde olarak zikredilmişlerdir. Bk. R. Shafer, *The Earliest Huns,* s. 4.

Tafsilen bk. Fr. Hirth, *Veber Wolga Hunnen und Hiung-nu,* s. 245-278; ayn. müell., *Hunnenforschungen,* s. 84-87; B. Szâsz, *A Hûnok...,* s. 16-20.

W. B. Henning, *The Date ofthe Sogdian Ancient Letters,* s. 615; F. Altheim, *Attilâ...,* s. 52 vd. Ayrıca, B. Ögel, *DTCF* Dergisi, XVII, 1-2, s. 162, 272; R. Shafer, *The Eariicst Huns,* s. 5-8; K. Czeg-16dy, *Nomâd Nepek...,* s. 15 vd., 64 vd., 70 vd, 95, 121. Ayrıca bk. ve krş. K. Enoki, *Sogdiana and the Hsiung-nu,* s. 43-62; W. Samolin, *Hsiung-nu, Hun, Türk, s.* 143-150.

118 Meselâ, Rua-Ruga-Roa-Rugila; Laudaricus; Bleda; bk. Gy. Nemeth, *Hunların Dili,* s. 217-220 (bk. aş. Kültür: İl'de Teşkilât). Bk. L. Ligeti, *Attilâ Hunlarının Menşei,* s. 26. Doğduğu yer

119 olduğu tahmin edilen *Atıl, Etil^İtil* (=Volga) adından, bk. Gagy G6za, *Magyar Tör-tenet* I, s. 295; J. Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen İnschriften, s.* 77; W. Samolin, **CAJ.** III, *2,* s. 144 n. 8. Bizans kaynaklarında (bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.,* II, s. 81) adın *AttUâs* (=Volga nehri) olarak kaydedilmesi (Lâtince şekli *Attilâ)* de bunu destekler. Adın Türkçe aslı *Etil* olmalıdır (L. Rasonyi, *Sur Quelques Categories des Nonts de Personnes en Turc,* s. **349; ayn.** müell., *ThePsychoolgyandCategpries...,* s. 216).

İlek=İHig=61ig (kral)=İlig. Bk. Gy. Nemeth, *A Honfoglatö..., s.* 134; B. Szâsz, *ayn, esr., s.* 32. II veya daha doğru söylenişi ile *il* için bk. W. Eberhard, *Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkmda,* s. 319 vd.;G. Clauson, *An Etymological Dictionary..., Türkish,* s. 121b. [!] İrnek "Küçük-er", Gy. Nimeth, *ayn. esr.,* s. 135.

[1] Gy. Moravcsik, *Bvz. Turc.* II, s. 137 / » "Arıg- kan (han)" « güzel, aslî hükümdar (kraliçe); Gy. N6meth, *ayn, esr.,* s. 191; Bu dört Türkçe isim için ayrıca bk. Gy. Nimeth, *Hunlan* Dik* s. 220-223.

Atakam, Eşkam. Topluluk: *Akatir, Şar* (Sarı « ak) - *Ogur.* Ayrıca, kımız[124]. Hattâ Dura-Europos (Fırat nehrinin orta mecramda Suriye-Irak sınırına yakın yerde buluntu yeri)'da ele geçen M. 3. yüzyıl ortalarından kalma Parth ve Parsî dilindeki kitabede Güney Kafkasya'daki Hunlarm *Erk Kapgan, Topçak, Tarkan-beg, Kubrat, Kurtak* gibi Türkçe adlar taşıdıkları ileri sürülmekte ve Batı Hun hükümdar ailesinin Asya tanhulanndan indiklerini tespit bile mümkün görülmektedir[126].

Hunlar 4. asrın ortalarında Alan ülkesini ele geçirdikten sonra, 374'de İtil (Volga) kıyılarında göründüler. O tarihlerde Karadeniz kuzeyindeki düzlükler bir Germen kavmi olan Got'ların işgali altında idi. Don-Dinyeper nehirleri arasında Doğu Got'ları (Ostrogot), onun batısında Batı Got'ları (Vizigot) bulunuyordu. Daha batıda Transilvanya ve Gaüçya'da Gepid'ler, bugünkü Macaristan'da Tisza nehri havalisinde Vandal'lar vardı. Bu dört Germen kavmi dışında aynı bölgede İranlı ve İslâv kütleler, daha başka küçük Germen toplulukları da yaşıyordu. Hun başbuğu Balamır (veya Balamber)'ın idaresindeki büyük taarruz önce Doğu Got'larına çarptı ve bu devleti yıktı (374), kral Ermanarikh intihar etti. Yerine geçen Hunimund[127] Hunlar tarafından "tâyin" edilmişti. "Hayret edilecek bir hareket kabiliyeti ve gelişmiş bir süvari taktiği ile" devam eden Hun taarruzu[128]'nun Dinyeper kenarında vurduğu ağır darbe Batı Got'larını da çökertti ve kral Atanarikh, kalabalık Vizigot kütleleri ile batıya doğru kaçtı (375). Böylece Hun askerî gücünün harekete geçirdiği ve çeşitli kavimlerin birbirlerini yerlerinden atarak, topraklarından çıkararak, Roma imparatorluğunun kuzey eyâletlerini alt-üst ederek tâ İspanya'ya kadar uzanmak suretiyle Avrupa'nın ethnique çehresini değiştiren tarihî *"Kavimler Göçü"* başlamış oldu. Ânî ve şiddetli Hun darbelerinin, beklenmedik mahallerde görünen Hun akıncı müfrezelerinin Doğu Avrupa kavimleri arasında uyandırdığı dehşet, Batı dünyasında korkunç akisler yaratmış, Hunlar aleyhine, çoğu Lâtin ve Grek kaynaklarında kayıtlı, inanılmaz rivayet ve hikâyelerin çıkmasına ve yayılmasına sebep olmuştur[129]. Hunlar Gotlardan, Alanlardan ve Germen Taifallardan teşkil ettikleri yardıma kuvvetlerle takviyeli olarak ilk defa 378 baharında Tuna'yı geçtiler ve

[124] Priskos (5. yüzyıiyda, bk. B. Szâsz, *A Hûnak...,* s. 27.
[125] F. Altheim - R. Stiehl, *Dos erste auftreten der Hunnen...,* Baden 1953, bk. B. Ögel, *ayrı. esr.*, s. 270; Krş. J. Harmatta, *Studia Antiaua,* II, 4.1955» s. 290; O. Maenchen • Helfen, *Akatir,* s. 286.
[1] O. Pritsak, *Die sogennannte bulgarische Fürstenüste und die Sprache der Protobulgaren,* s. 193 vd., 218,220,232; Krş. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen, l.* s. 16-2$. Bu hususta başka görüş için bk. L. Ligetı. *Attilâ Hunİannm Menşei,* S. 19-22.
[127] "Hun + ağızlı, bk. B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 112,135; F. Altheim, *Attilâ,..* s. 180.
[128] Alföldi'den naklen L Râsonyi, *Tarihte Türklük, s.* 68 vd.
^Tafsilât için bk. F. Altheim, *ayn. esr.*, s. 78-106.

Romalılardan mukavemet görmeksizin Trakya'ya kadar ilerlediler. Ancak Roma topraklarında görünen bu kuvvetler keşif vazifesini yapan öncülerdi. Nitekim aynı tarihlerde bugünkü Macaristan ovalarına kadar akınlar tertiplenmişti[13] . Hunlardan korkan, bugünkü Avusturya arazisindeki Markomanlarla Kuadlar Roma topraklarına geçmeye hazırlanırken, İran asıllı Sarmatlar sınırları ("limes") aşıp Roma imparatorluğu'na giriyor, önce Transüvanya'da duraklamış olan Batı Gotları da Roma hudutlarını geçiyorlardı (381). Diğer taraftan bir kısım Germen menşeli kütlelerle İranlı Başlamalar Pannonia (Batı Macaristan'dan Alplere doğru sarkarak İtalya'yı tehdide başlamışlardı.

Hunlar Roma İmparatoru Theodosios Fin ölüm yılı olan 395'te yeniden harekete geçtiler. Bu hareket iki cepheli idi: Hunlardan bir kısmı Balkanlardan Trakya'ya ilerlerken, daha büyük sayıda diğer bir kısım Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yöneltilmişti. Hun devletinin Don nehri havalisindeki "doğu kanadı" tarafından tertiplenen Anadolu akını, Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde idi. Romalıları olduğu kadar Sâsânî imparatorluğunu da telâşa düşüren bu akında Hun süvarileri Erzurum bölgesinden itibaren Karasu, Fırat vadilerini takiben Melitene (Malatya)'ye ve Kilikia (Çukurova)'ya ilerlemişler, bölgenin en tahkimli kaleleri olan Edessa (Urfa) ve Antakya'yı bir müddet kuşattıktan sonra, Suriye'ye inerek Tyros (Sûr)'u baskı altına almışlar, oradan Kudüs'e yönelmişlerdi. Çok sür'atli cereyan eden bu harekâttan korkuya kapıldıkları için Hunlara dair acâip hikâyeler uyduran kilise adamlarının[131] dehşet dolu gözleri önünde, akıncılar sonbahara doğru, kuzeye çark ederek Orta Anadolu'ya, Kappadokia - Galatia (Kayseri-Ankara ve havalisi)'ya ulaştılar ve oradan Azerbaycan-Bakû yolu ile kuzeye, merkezlerine döndüler (395-396)[132]. *Bu, Türkler'in Anadolu'da, tarihî kayıtlarla sabit ilk görünüşleri olmalıdır.* 398'de daha küçük çapta tekrarlanan bu akınlar karşısında Doğu Roma'mn genç imparatoru Arkadius hiçbir ciddî tedbir alamamıştı.

Batıda Hun baskısı, 400 yılına doğru, başbuğ Uldız [133] kumandasında iyice hissedildi. Balamır'ın oğlu veya torunu olduğu sanılan Uldız, Atülâ'nın son yıllarına kadar takip edilecek Hun dış siyâsetinin esaslarını tesbit etmişti

[m] B. Szâsz, ayn. *esr.,* s. 115-118.
[m] St. Hieronymus, St. Ephraim ve Eufemia efsaneleri ile Edessa kronikindeki kayıtlar için bk. B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 123 vd., 158, 568; S. Eckhardı, *Efsanede Attilâ,* s. 145 vd. '"B. *Sz&sz,AHûnok...,* s. 123 vd.; F. Altheim,*ayn. esr.,* s. 29. '" *Grek kaynakiannda:* Uldız, Gy. Moravcsik, *Byz. turc.* II, s. 198. Latince seldi; Huldin, Uldin, F. Altheim, *Attilâ....,* s. 109 vd.; A. Vâmbery'ye göre, Uldız=Türkçe Udız (Yıldız), bk. B. Szâsz, *ayn, esr.,* s. 29.

ki, buna göre, Doğu Roma, yani Bizans daima baskı altında tutulacak, Batı Roma ile iyi münasebetler devam ettirilecekti. Çünkü Bizans'ın Hun nüfuzuna alınması ilk hedefi teşkil ediyor, buna karşılık, Batı Roma topraklarına tecavüz ederek huzursuzluk çıkaran "barbar" kavimler aynı zamanda Hunlanı da düşmanları oldukları için, Batı Roma ile müşterek hareket gerekiyordu. Nitekim Uldız'ın Tuna'da görünmesi ile Kavimler Göçü'nün 2. büyük dalgası başlamış, Asding Vandalian, Hunlardan kaçan Vizigotlar İtalya'da görünmüşlerdi. Alarikh'in idaresindeki bu Got tehlikesi Romalı kumandan Stilikho tarafından güçlükle önlendi (Nisan 402). Fakat daha korkunç bir barbar belirdi ki, bu da, Hun korkusu ile yerlerini terk etmiş olan Vandal'Iarı, Sueb'leri, Kuad'lan, Burgondları, Sakson'ları, Alaman'ları vb. kendi demir yumruğu altında birleştirmiş olarak Roma üzerine atılan Radagais idi. İtalya'da müthiş tahribat yapıyor, Roma'yı yeryüzünden kaldıracağını ilân ediyordu. Stilikho'nun bile Pavia savaşında durdurmağa muvaffak olamadığı bu barbar şef, ancak Türkler karşısında mahkûm oldu. Büyük Feasulae (= Fiesole, Floransa'nm güneyinde) muharebesinde bizzat Uldız'ın kumanda ettiği, Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu tarafından mağlûp edilen Radagais yakalandı ve idam edildi (Ağustos 406). Bu zaferi ile Uldız Roma'yı kurtarmış oldu[1] . O aynı zamanda Hun kudretinden bir kere daha ürken Vandal, Alan, Sueb, Sarmat, Kelt vb. kütlelerini Ren nehri ötesine, Galya'ya gitmeğe zorlamakla, Hunlann batıya yönelik yolları üzerindeki engelleri kaldırmış, buralarda Hun kuvvetlerinin serbest hareketlerine imkân hazırlamıştı.

Sınırları Asya'da Aral gölünün doğusuna kadar uzandığı anlaşılan[135] Hun imparatorluğunun "batı kanadı" kralı (= 61ig, bk. aş. Kültür: Hükümdar) olduğu tahmin edilen Uldız[116] 404-405 yıllarında ve bilhassa 409 yılında Tuna'yı geçerek, nehrin güneyinde bazı köprü-başlarını tutmak suretiyle Bizans'a Hun tehdidinin ekşitmediğini göstermiş ve Grek kaynaklarına göre (Sozomenos, *Codex Theodosianos* vb.), kendisi ile banş müzakeresi için gönderilen Trakya umumî valisi (magister müitum)'ne *"Güneş'in battığı yere kadar her yeri zaptedebilirim"* diyerek meydan okumuştu[137]. Uldız'ın ölümü (410 sıraları)'nden sonra Hun imparatorluğunun başında Karaton bulunuyordu. Bunun hakkında bildiğimiz sadece 412 yılında Bizans elçisi Olympiodoros'un onun yanma gitmiş olduğudur[1] . Karaton daha çok doğu işleri ile uğraşmış görünmektedir. 422'ye kadar Hunlar hakkında bilgi verilmediğinden o kanattaki meşguliyetin on sene kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. 422 yılı Avrupa Hunlan tarihinde yeni bir devrin başlangıcı gibidir. Bu senede Hun hükümdar ailesine mensup dört kardeşten *(Rua, Muncuk, Aybars, Oktar)* biri olan *Rua,* imparatorluk makamını işgal ediyor, Muncuk (Attilâ'nın babası) erken öldüğü için, diğer iki kardeş "kanat eligleri" durumunda bulunuyorlardı. Siyasette Uldız'ın izinde yürüyen Rua, Bizans'ın, Hun ordusunu isyana teşvik etmek ve tâbi kavimleri Hun'lardan ayırmak maksadı ile Hun topraklarında faaliyete geçirdiği casusluk şebekesini ve propagandacıları ileri sürerek tertiplediği Balkan seferinde (422), mukavemet göstermeyen Bizans'ı yıllık vergiye bağladı: 350 libre altın (25,200 solidus)[139]. İmparator Theodosios II. (408-450)'nin, 423'te henüz 4 yaşında iken Batı Roma imparatoru ilân edilen Valentinianus III. karşısında Roma'ya sahip olmak iddiası ile İtalya'ya ordu ve donanma sevk etmesi Batı Roma'yı Hunlara daha çok yaklaştırdı. Roma Senatosunun da küçük imparatorun yerine 1. "Notarius" (devlet baş müsteşarı) Johannes'i seçmesi üzerine o sırada 35 yaşmda bulunan ünlü asilzade F. Aetius (Aesius), yardım sağlamak için Rua'nın yanma geldi[140]. Hun imparatoru 60 bin süvari başında İtalya'ya yöneldi. Savaşa girmeden kuvvetlerini çeken Bizans'tan ağırca bir harp tazminatı alındı. İleride Attilâ ile hesaplaşacak olan Aetius gençlik çağının Roma tahtı işlerine karışmaktan doğan buhranlı anlarını Hun yardımı ile atlatmış, "magister militum" iken "konsül'lüğe yükseldiği 432 yılında Afrika'da Vandal kralı Geiserikh ile mücadele eden rakibi Bonifacius karşısında, canını Rua'ya sığınmak suretiyle kurtarmış, imparator Valentinianus'un annesi Placidia da Hun kuvvetlerinin İtalya'ya yönelmesi üzerine Aetius ile uzlaşmağa mecbur olmuştu.

Bütün bunlar Rua'nın kuvvetli şahsiyeti ile Hun devletinin her iki Roma'nın iç ve dış siyâsetlerine yön verdiğini göstermekte idi. Artık Hunlara tâbi "barbar" kavimlerin Roma'ya güvenerek herhangi bir harekete kalkışmaları bahis konusu değildi. Ancak, Bizans tarihçisi Priskos'un ifadesi ile "Rua'dan barışı yılda 350 libre altınla satın almış olan Theodosios IT[UI] yine de, Hun idaresinde yaşayan yabancıları gizlice kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bu sebeple Rua o zamana kadar mutad olan, Bizanslıların Hun imparatorluğundaki yabancılardan ücretli asker toplama faaliyetlerini ve Bizanslı tacirlerin Hun topraklarında ticaret yapmalarını yasak etti. Ülkesi dahilinde hiçbir Grek serbest dolaşamayacak ve ticaret belirli sınır kasabalarında yapılacaktı. Bu arada Rua, bir müddet önce Bizans'a sığınmış olan Hun ileri ge-

[134] Bk. B. Szâsz, ayn. *esr.,* s. 127; F. AKheim, ayn. *esr,* s. 109

[LW] B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 180,202 vd ; P. Vâczy, *Hunlar Avmpada,* s. 82,124.

[m] Lâtin kaynaklarında da "regulus" * "küçük kral" olarak tanıtılır, bk. P. Vâczy, *ayn. esr.,* s. 75.

[13'] B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 129.

[,M] Gy. Moravcsik, *Byz. turc.* /, s. 288.

[m] B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 165, 171. Bir libre aş. yk. 450 gram. [HÜ] F. Altheim,a.v". *esr.,* s. 110. [141] B. Szâsz, ayn. *esr., s.* 169.

tenlerinden Mama ile Atakam'ın oğullarının ve diğer Hun kaçaklarının iadesini istedi. Theodosios II. süratle andlaşma yolu bulmak ümidi ile elçilik hey'etini Hun başkentine göndermeğe karar verdi. Fakat o sırada Rua öldü (434 bahan). Bizans kudretli bir düşmandan kurtulduğu için seviniyor, piskopos Proculos, vaazlarında Tann'nın, dindar İmparator llıeodosios'un dualarını kabul ederek Bizans üzerinden bir tehlikeyi kaldırdığını söylüyordu . Fakat Hun sınırlarına gelen Bizans elçilik hey'eti Rua'yı da gölgede bırakan bir başbuğ ile karşılaştı: *Attilâ* (Etil).

Hunlann başına geçtiği zaman 39-40 yaşlarında olan Attilâ, babası Muncuk erken öldüğü için, amcası Rua'nın yanında yetişmiş, onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak imkânını bulmuş, devlet idaresini ve Hun iç ve dış siyasetinin esaslarım öğrenmişti. Memleketi büyük kardeşi *Bieda* (sonraları Macarlar tarafından Buda diye anılmıştır) ile birlikte devralmışlardı. Fakat kaynaklarda açıklandığına göre, eğlenceden hoşlanan, enerjisi kıt Buda, ikinci plânda kalarak, devleti ciddî bir hükümdar vasfım taşıyan kardeşine bırakmıştı. Ordu ve dış ilişkilerin düzenlenmesi Attüâ'nın elinde idi. Amcaları *Aybars* (doğu kanadı elig'i) ve *Oktar* (batı kanadı elig'i), Rua zamanındaki yerlerini muhafaza ediyorlardı. Aralarında iddia edildiği gibi bir rekabet bahis konusu olmadıktan başka, Bieda da "iktidar hırsı ile yanan" Attilâ tarafından ortadan kaldırılmış değildi. Attüâ'nın yardımcısı sıfatı ile 11 yıl Hun imparatorluğunun idaresine katılan Bieda 445'te eceli ile ölmüştür [43].

434 yılı baharında Hun sınırlarına gelen Bizans elçilerini Attilâ, Tuna ile Morava nehrinin birleştiği yerdeki Bizans Margos (bugünkü Dubravica) kalesinin tam karşısında- Tuna'nm kuzey kıyısında- bulunan Konstantia surları önünde, at üzerinde karşıladı ve dinlenmelerine dahi izin vermediği elçilerin biri konsül-general, diğeri seçkin bir diplomat olan temsilcilerine, taleplerini, barış şartları olarak yazdırdı. Konstantia Barışı (veya Margos Barışı) diye anılan bu andlaşmanın başlıca maddelerine göre, Bizans bundan böyle Hunlara bağlı kavimlerle müzakerelere, ittifaklara girişmeyecek, Hunlardan kaçanlara -esir alınmış Bizans teb'ası dahil- sığınma hakkı tanımayacak, Bizans elinde bulunanlar iade edilecek (Grek asıllı olanlar için fidye verilebilecek), ticarî münasebetler yine belirli sınır kasabalannda devam edecek ve Bizans'ın ödemeyi taahhüt ettiği yıllık vergi iki katına (700 libre altın veya 50,400 solidus) çıkarılacaktı[144].

F. Altheim, *ayn, esr.,* s. 133, B. Szâsz, *A Hunâk.* , s. 173.
Öldürülme iddiaları ve karşı deliller için bk. B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 194 vd., 212, n. 84.
F. Altheim,i4/lâfS..., s. 134; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 178 vd.

Theodosios U'nin aynen kabul ettiği bu anlaşmanın hükümleri icabı olarak, Hunlara iade edilen kaçakları Attilâ, daha Bizans ülkesi içinde, Trakya'da Karsus (Bulgaristan'da Hirsovo) kalesinde astırdı. Bu durum Hunlar arasında olduğu kadar Bizans'ta, Roma'da ve diğer kavimler arasında Attilâ adının dehşet saçan bir otoritenin timsâli haline gelmesine yardım etti. Bundan sonra Attilâ, imparatorluğun doğu bölgelerinde, at üzerinde, aylarca süren bir teftiş gezisi yaparak, İtil (Volga) kıyılarındaki Şaragur (Ak-Ogur)'ların ayaklanma teşebbüsünü bastırdı (435). Batı kanadının ağırlık merkezi Tuna etrafında, doğu kanadının ağırlık merkezi Dinyeper havalisinde olduğu tahmin edilen bu tarihlerde Hun imparatorluğunda, kaynaklardan (Priskos, Jordanes, P. Diaconus, J. Honorius vb.) takip edilebildiği kadar, başlıca şu topluluklar yer almışlardı:

a. Germenler (doğudan batıya): Doğu Got, Gepid, Turciling, Sueb, Markoman, Kuad, Herul, Rugi, Skir.

b. İslâvlar (Orta ve Batı Rusya'da): Veneda, Ant, Sklaven.

c. İranlılar (Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar, dağınık hâlde): Alan, Sarmat, Baştarna, Neur, Roxolan.

d. Fin-Ugorlar (Ural'dan BaltüVa kadar): Çeremis, Mordvin, Merya, Veşi, Çud, Est, Vidivari.

e. Türkler: İmparatorluğun her tarafına yayılmış olarak Hunlar, Kara deniz kuzeyi düzlüklerinde Volga'ya kadar Beş-ogur, Altı-ogur, On-ogur, Şaragur, Azak'ın batısında Akatir[145]. Volga'mn doğusunda Sabar ve başka Türk kütleleri[146].

Sayıları 45'e varan ve çeşitli dil ve soydan olan bu kavimler yalnız siyâsî yönden bir birlik teşkil etmekte, yabancı kavim veya zümreler ancak reisleri, şefleri ve kralları vasıtası ile devlete bağlı bulunmakta idiler. Hun imparatorluğu dahilinde sükûnet vardı. 442 yılında, Hun devlet meclisi başkam ve başbakan olan[147] (bk. aş. Kültür: Hükümranlık, Hükümet) Onegesios[1] ile Attüâ'nın büyük oğlu İlek idaresindeki Hun orduları tarafından bastırılan

45 Priskos'da -5. asır- *Akatir;* Yordanes'de -6. asır- *Akatzir.* Eskiden Türkçe Ağaç-eri diye kabul edilen adın bu açıklanması haklı tenkidlere uğramış ve daha doğru izah tecrübeleri yapılmıştır: *l* Hamilton'a göre, *(ToqıaOguz et On Uygur,* s. 34) Hazar (Kazar) Türklerinin ataları veya bir Hazar kolu olması muhtemeldir: (Aq-Qazır=Ak Hazar). Bu ve benzeri izahlara kar* itirazlar için bk. O. Maenchen - Helfen, iterin s. 275-286.
146Tafsilen bk. B. Szasz,/! *Hunok...,* s. 180, 202 vd.
147 Bk. B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 494 vd.
148 Priskos'da böyle. *Oneki+siyos:* Ad, aslen Türkçe'dir. Türkçe'de şahıs adı olarak da kullanılan *On iki"* (eski ve orta Grekçe'de isimlere ilâve edilmesi âdet olan "sios" son eki ile birlikte). Bk. L. Râsonyi *Les noms de nobmbre dans Vanthroponymie Turaue,* s. 64 vd. (Adın yine Türkçe üe ilgili diğer izah tecrübeleri de buradadır). Veya *Onûga* (On-üge+z: z eski Türkçede çoğul eki; *ûge* Türk çe unvan, bk. aş. Kültür: Devlet Meclisi).

Akatir isyanı dışında bu sükûnet bozulmamıştı. Halbuki Roma imparatorluğunda, Kavimler Göçü dolayısiyle hareket hâlinde olan kavimlerin geçiş yollan üzerinde geniş ölçüde tahribat yapmaları, yerli halkın mahsulâtını zorla ellerinden almaları vb. yüzünden patlak veren ve genişleyen köylü ("BagaudHlax) isyanları nizam ve asayişi iyice sarsmış, buna karşı Roma, Aetius vasıtası ile bir kere daha Hunlara müracaat zorunda kalmıştı. İki yıl kadar süren müdahale sonunda, Attilâ'nın gönderdiği Hun müfrezelerinin yardımı ile isyana elebaşılar Aetius tarafından ortadan kaldırıldı ise de[149], bu defa da, Kral Gundikar idaresinde bugünkü Belçika bölgesine saldıran Burgond-larla savaşmağa mecbur olundu. Bilhassa Necker nehri boyunca cereyan eden muharebelerde Hun ordusuna batı kanadı elig'i Oktar kumanda ediyordu ki, rivayete göre, Kral Gundikar dahil 20 bin Burgond'un öldüğü bu Hun-Burgond mücadelesi Almanlarm meşhur "Nibelungen" destanlarına konu teşkil etmiştir[1] . Bütün "Germania"nın Hunlar tarafından zaptını tamamlayan bu savaşlar neticesinde, 436'yı takip eden yıllarda, şu kavimlerin de Türk idaresine alındığı anlaşılmaktadır: Burgondiar, Bayavurlar, Yut-hanglar, aşağı Ren sahasındaki Franklar, Türingler, Longobardlar Hun hâkimiyetinin "Okyanus adalarına, yâni Kuzey Denizi ve Manş kıyılarına ulaştığı, hâdiselere çağdaş tarihçi Priskos tarafından bildirilmiştir[151].

440'dan itibaren Attilâ Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Çünkü Theodosios II, Konstantia andlaşmasımn hükümlerine aykırı olarak, Hunlardan kaçanları iadede ağır davranıyor, hattâ bunlardan bazılarını yüksek makamlara getiriyordu. Meselâ Got menşeli Arnegisclus'u "general" rütbesi ile Trakya'da Hun sınırında vazifelendirmişti. Müşterek pazar yerlerinde Grek tacirleri Hunları aldatıyorlardı. Margos piskoposu, Konstantia civarında, kıymetli mâdenlerden yapılmış silâhlan ve ziynet eşyası ile birlikte gömülen Hun büyüklerinin mezarlarını soymuş[152], bu davranış Hunları infiale sevk etmişti. Nihayet Bizans, yukarıda geçen Akatirler isyanında tahrikçi rol oynamıştı. Diğer taraftan Kuzey Afrika Vandal kralı Geiserikh, Akdeniz'deki harekâtım engelleyen Bizans'a karşı Attilâ'dan yardım istemişti. Bu sebeplerle Attilâ'nın idaresinde olarak, Margos'un zaptı ile başlayan 1. Balkan seferi (441-442), Singidunum (Belgrad) ve Naissus (Niş) üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken, Batı Roma'nın aracılığı neticesinde hızını kesti. Roma orduları başkumandanı Aetius, bundan böyle Theodosios'un andlaşma şartlarina riayet edeceğini garantilemek üzere kendi oğlu Karpilio'yu Hun sarayına rehine olarak göndermişti[153]. Bu sefer sonunda Tuna boyundaki kaleler Hun idaresine geçmiş, daha geri hatlardaki tahkimat yıktırılmış, Balkanlar'da Hunlara karşı durabilecek mukavemet yuvaları kaldırılmıştı.

[1]**536'da F. Alfheim, *Attilâ...,* s. 115.

[150] F. AJtheim, *ayn. esr.,* s, 117-124; B. Szâsz. *ayn. esr,* s. 183 vd.: Ş. Akkaya, *Eski Alman Destanlarında Attilâ'nın Akisleri,* s. 561-568.

[151]B. *Szâsz^A Hunok...,* s. 207.

[Ln] F. Aitheim, *ayn. esr.,* s. 146; ayn. mUell., *Ceschkhte der Hunnen,* IV, s. 290, V, s. 269; B. Szisz, *ayn. esr.,* s. 190.

445'te Bleda'nın ölümü üzerine tek başına Hun imparatoru olan Attilâ, iktidarının şahikasına yükselmekte idi. Batı Asya ile Orta Avrupa'ya hâkimdi. Her iki Roma'nm durumları meydanda idi. Attilâ'ya karşı koyabilecek bir kuvvetin kalmayışı, bir psikolojik belirti olarak, *"savaş tanrısı Ares"in* kılıcını Attilâ'nın ellerine verdi. Priskos'a göre, uzun zamandan beri kayıp olan bu kutlu kılıç bir Hun çobanı tarafından bulunarak Attilâ'ya getirilmişti. Artık dünyanın fethi yakındı, zira Ares'in kılıcı vasıtası ile yeryüzüne hükmetme yetkisinin Tanrı tarafından Attilâ'ya tevdi edildiğine inanılıyordu[154].

Bu duruma ilâveten Bizans'ın kaçakları geri vermekten çekinmesi, yıllık vergiyi ödemede isteksizliği 2. Balkan seferinin açılmasına sebep oldu (447). Attilâ'nın idaresi altında birkaç noktadan Tuna'yı geçen Hun ordusu, iki koldan ilerleyerek kaleleri, Sardika (Sofya), Philippopolis (Filibe), Markianopolis (Preslav), Arkadiopolis (Lüleburgaz) müstahkem mevkî ve şehirlerini zapt ede ede ve Tesalya'da Termopil'e kadar geniş bir daire çizdikten sonra, Bizans başkentini kuşatmak üzere Athyra (Büyük Çekmece)'ya ulaştı. Orada, barış yapmak için Theodosios'un sür'atle gönderdiği magister ve patricius Anatolios, Attilâ tarafından kabul edildi ve anlaşmaya varıldı (Anatolios Barışı). Buna göre, Tuna'nın güneyinde beş günlük mesafedeki yerler askerden arındırılacak, buralardaki pazarlar yerine, artık bir Hun sınır şehri hâline gelen Naissus(Niş)'da ortak pazar kurulacak[155], Bizans, harp tazminatı olarak 6000 libre altın ödeyecekti. Ayrıca yıllık vergi üç katma (2100 libre altın veya aş. yk. 150.000 solidus) çıkarılmıştı[156].

Bizans bakımından en ağır şart yıllık vergi idi. Her sene bu kadar altın tedarik edilmesi imparatorluğun takatini aşıyordu. Şaşırdığı anlaşılan Theodosios, sarayındaki ileri gelenlerin de tavsiyesi ile, garip bir kurtuluş yolu buldu: Bir suikast ile Attilâ'yı ortadan kaldırmayı plânladı. Başında Edekon (umumiyetle kabul edildiğine göre, Skir Germenlerinin şefi. Fakat A. Vâmbery'ye göre Türk. Adın aslı Edikkün) ve Orestes (Pannonia'lı bir Romah)'in bulunduğu Hun elçilik heyeti ile birlikte Bizans başkentinden Attilâ'nın devlet merkezine, yâni Orta Macaristan'a doğru yola çıkan, tanınmış

[113]F. Aitheim, *Attilâ...,* s. 168; B. Szâsz, s. 193.

[154] B. Szâsz, *ayn. esr., s.* 215, 249, n. 1; F. Aitheim, *ayn, esr,* s. 133; S. Eckhardt, *Efsanede Attilâ,* s. 149. Ayrıca bk. aş. Kültür: Hükümranlık ve Ghân Hâkimiyeti.

[1"] Bk. P. Vâczy, *Hunlar Avrupa'da,* s. 88.

[156] Hunların Balkan seferleri için tafsilen: İ. Kafesoğiu, *XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları,* s. 1-6.

hukuk bilgini Maximinos başkanlığındaki hey'ette, seyahat notları, başta Attilâ ve çağı olmak üzere 5. asır Avrupa Türk tarihini ayrıntılı şekilde öğrenmemize yardım eden kâtip Priskos da dâhil bulunuyordu. Suikastı gerçekleştirmekle vazifeli Bigiİa'nın da katıldığı heyet 448 yılı yazında Hun başkentine (yeri belirlenememiştir) geldiğinde, durumdan Edekon vasıtası ile haberdar olan Attilâ,* yaptığı alenî sorguda Bigila'ya maksat ve faaliyetlerini itiraf ettirdi. Bizanslıların hiçbirine dokunmadı, fakat Theodosios'a hitaben yazdığı şu mesajı husûsî elçi ile imparatora yolladı: *"Theodosios, Attilâ gibi, asîl bir babanın oğludur. Attilâ, babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attilâ'mn haraç-güzân olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisi olan Attilâ'nın canına kıymak istemiştir"*[l]*. Attilâ'yı teskin etmek üzere Bizans'tan, derhal, yukarıda adı geçen Anatolios ile magister ve kançılar Nomos başkanlığında ikinci bir heyet yola çıkarıldı. Bu elçiler Hun başkentinde Attilâ'yı, tahminler hilâfına, sakin ve yumuşak buldular. Zira Hun dış siyaseti değişmekte idi: İmparator Theodosios'un şahsında Bizans'ı tamamen kendi iradesine bağlı kabul eden Attilâ, artık Batı Roma'ya yönelme zamanının yaklaştığı kanaatine varmış bulunuyordu.

Batı Roma'ya esasen son mühim askerî destek 439 yılında yapılmış, ondan sonra yardımlar tedricen kesilmişti. Batı Roma. Hun devletine yıllık vergisini muntazaman ödemekle beraber[558], gelişen yeni durumun farkında olan başkumandan Aetius, muhtemel bir Hun*Roma çatışmasına hazırlanmakta idi: "Barbarlarla münasebetlerini düzeltmiş, onlardan aldığı ücretli askerlerle, Türk usûlünde, çoğu süvari birliklerinden kurulu ordular teşkiline girişmiş, Hunlar'a bağlı bazı kavimlerle gizli temaslar aramağa başlamıştı. Buna karşılık Attilâ da 443 yıllarında tekrar alevlenen ve Galya'dan İspanya'ya da sıçrayan köylü isyanları ile yakından ilgileniyor, Roma'ya karşı Vandallarla işbirliği imkânlarını araştırıyordu. O da, şüphesiz, Roma imparatorluğu ve "barbarlardan meydana gelen bütün bir Batı dünyası ile hesaplaşacağı için işin ehemmiyet ve nezaketini takdir etmekte idi.

448'lerden itibaren iki yıl kadar süren Hun siyâsî ve askeri hazırlığı tamamlanınca, Attilâ ilk diplomatik taarruzunu Roma'ya yöneltti. İmparator Valentinianus IU'ün kızkardeşi olup, vaktiyle, evlenmek arzusu ile Attilâ'ya nişan yüzüğü gönderen ve 425'ten beri imparator hukukunu hâiz olduğunu belirlemek üzere *"Augusta"* unvanı ile anılan, delişmen tabiatlı Honoria'yı zevceliğe kabul ettiğini bildiren Attilâ, çehiz olarak imparatorluğun Honoria'nın hissesine düşen yansını veya "Augusta"nın kocası sıfatı ile Roma imparatorluğunun idaresine iştirak hakkını istedi[159]. Önce oyalama yolunu tutan Valentinianus ile Aetius'un teklifi nihayet açıkça reddetmeleri, büyük Hun seferini meşru duruma soktu. Ren kıyılarındaki Ripuar Frankları ve Vizigotlarla ilgili bir iki anlaşmazlık da savaş havasını olgunlaştırdı.

[157] Priskos, FHG. IV. 96-97, bk. B. Szâsz./! *Htmok...,* s. 245.261; P. Vâczy, *Hanlar Avrupa'da,* s. 104.
[IW]F. Altheim,/1/ttM.., s. 169.

451 başlannda Orta Macaristan'dan batıya harekete geçen Hun kuvvetlerinin mevcudu, 80-100 bini Türk, bir o kadarı da yardımcı Germen ve İslâv olmak üzere 200 bin kişi civarında idi. Hun orduları Mart ayı ortalarına doğru Ren nehrini üç noktadan aşarak Galya'ya girdiği sırada, İtalya'dan yola çıktıktan sonra, Hun düşmanı "barbarların sağladığı takviyelerle sayısı yine 200 bine yükselen Aetius kumandasındaki Roma ordusu Garya'da kuzeye doğru hızla ilerliyor; Hun orduları Mettis (Metz)'i (7 Nisan) ve Durocortorum (Rheims)'i zaptederek Paris yakınındaki Aurelianum (Orleans) şehrine ulaştığı zaman, Aetius da oraya yetişmiş bulunuyordu. Fakat karşılaşma Attilâ'nın Türk taktiğine daha uygun gördüğü *Katalaunum* (veya Campus Mauriacus /Kampus Mavriyakus/ sahası. Troyes şehrinin batısında Champagne ovasına doğru)'da oldu (20 Haziran 451)[1] . Batı dünyasının iki yarısının birbiri üzerine yüklendiği, nihayet 24 saat süren ve iki tarafın çok ağır kayıplar verdiği (Jordanes'e göre 165 bin ölü!) muhakkak olan bu büyük savaşta kimin galip geldiği hâlâ münakaşa edilmektedir['61]. Avrupalı tarihçiler, tâ A. Thierry'den beri (1856), Attilâ'mn yenildiğini söylerler ve buna Roma kuvvetlerinin imha edilmeden Hunların çekildiğini delü gösterirler. Ancak son araştırmalar meseleye biraz daha ışık tutmuş görünmektedir: Anlaşılmıştır ki, savaş gününün akşamı Roma ordusu dağılmış[162], birlikleri arasında irtibatı kaybeden başkumandan Aetius bile yanlışlıkla düştüğü Hun kıt'alan arasından güçlükle kurtulmuş[163], ertesi gün erken saatlerde, Roma'ya bağlı Batı Got ordusu, savaşta ölen kral Theodorikh'in oğlu Thorismund idaresinde, muharebe meydanından uzaklaşmış, ağır kayıplara uğrayan Frank kuvvetleri de onları takip etmişti. Ayrıca bu savaşta Attilâ'mn gayesine ulaştığı da aşikârdı. Batıyı hâkimiyetine alabümek için Roma imparatorluğunun insan ve asker deposu durumunda olan Galya barbarlarım saf dışı etmek isteği ile önce Galya'ya yürümüş olan Attilâ, Roma'nın bu tabiî müttefiklerinin savaş gücünü kırarak, Roma'yı desteksiz bırakmağa muvaffak olmuştu. Ünlü Aetius'un Roma'da gözden düşmesi[164] bunun neticesi idi. Ordularım

[1,9] F. Altheim, *ayn. esr.,* s. 172; B. Szâsz, *ayn.* «r, s. 270.
[,6Ü]F. Altheim, oyn. «r, s. 177; tafsüenbk. ayn. *müelU Geschichte der Hunnen.* IV, s. 321-329.
[161] Tafsilen bk. B. Szâsz, *ayn. esr., s.* 296-299,339-343.
[162]1. Alföldi, *Magyarorszâg Nipel is a Römai birodahm,* s. 55 vd.
[163] F. Altheim. *Attüâ...,* s. 178.
[164] B. Szasz, *ayn. esr.,* s. 356; Alföldi, *göst. yer.*

Galya ortasından oldukça sağlam ve disiplin içinde 20 gün kadar bir zamanda kendi başkenti bölgesine getirebilen Attilâ kudret ve "korkunçluğunu" muhafaza ettiğine göre, Kampus Mauriakus'ta Batı imparatorluğunun ne kazandığı, o sırada Roma'da sık sık sorulan suallerdendi. Nitekim, daha bir yıl geçmeden Attilâ, İtalya seferine başladığı zaman Roma'nın Hunlara karşı çıkaracak kuvveti kalmamıştı. Hâdiselere çağdaş Prosper Tiro (Papa Leo Fin kâtibi)'nun kaydettiğine göre[165], Aetius, mukavemet imkânsızlığı dolayısiyle, İmparator Valentinianus'un İtalya'dan ayrılmasını tavsiye etmekte idi.

Attilâ 452 baharında çekirdeğini süvari kuvvetlerin teşkil ettiği 100 bin kişilik ordusunu Julia Alpleri'nden geçirerek bugünkü Venedik düzlüğüne indirdi. Oradaki meşhur Aquileia kalesini zaptettikten sonra Po ovasına girdi. Aemilia bölgesini işgale başlayıp Roma imparatorluğunun o zamanki başkenti Ravenna'yı tehdit etmesi meselenin nihayete erdirilmesine kâfi geldi. Roma sarayı endişeli, halk telâşlı, Senato ne olursa olsun banş yapmak kararında idi. Kilise de bu arzuya katıldı. Sür'atle bir hey'et hazırlandı. Hitabeti ile meşhur Papa Leo I ("Büyük Leo") başkanlığında konsül G. Avianus ve eski "praefecture" Trygetius'dan kurulu bu hey'et, Mincio ırmağının Po nehrine döküldüğü düzlükte ordugâhını kurmuş olan Attilâ tarafından kabul edildi (452 Temmuz ortası). Papa, imparator ve bütün Hıristiyan dünyası adına, büyük Türk başbuğundan Roma'yı esirgemesini rica etti. Beş yıl kadar önce kahir bir kuvvetle Çekmece'ye kadar geldiği hâlde nasıl İstanbul'u tahrip etmekten kaçınmış ise, Papa'nın ağzından Roma'nın teslim olduğunu öğrendikten sonra bu eski medeniyet merkezini korumayı da vazife sayan Attilâ, muzaffer ordusu ile başkentine dönerken, şüphesiz, tıpkı Bizans gibi, Batı Roma imparatorluğunun da kendi iradesine bağlandığı kanaatinde idi[166]. Priskos'un, 448'de Hun başkentinde Batı Roma elçisi Romulus'dan duyarak belirttiği üzere , şimdi sıra Orta-doğudaki Sâsânîlerde idi. Oranın da himayeye alınması ile "dünya hâkimiyeti" gerçekleşecekti. Fakat bu, Attilâ'ya nasip olmadı. İtalya seferinden dönüşte, rivayete göre zifaf gecesinde -herhangi bir iç kanama neticesi- ağzından, burnundan kan boşanmak suretiyle öldü (453)[168]. Yaşı 60 civarında idi.

Attilâ, milletlerin hafizalarında ölümsüzlüğe ulaşmış tarihin nâdir simalarından biridir. Hâtırası etrafinda İtalya'da, Galya'da, Germen memleketlerinde, Britanya'da, İskandinavya'da ve bütün Orta Avrupa'da asırlarca ağadan ağıza dolaşan efsaneler türemiş™[9], romancılara, ressamlara, heykeltıraşlara konu olmuş, hakkında en çok kitap yazılan şalısiyetlerden biri durumuna yükselmiş, tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir[1] . Son yarım asırda yapılan tarafsız tarih araştırmaları onun, Hıristiyan Orta-çağının taassup kokulu uydurmaları ile ilgisi bulunmadığını, Nibelungen destanları başta olmak üzere, çağdaşı kayıtların onu iyilik sever, babacan, çok yüksek vasıfta bir hükümdar olarak tanıdığını ortaya koymuştur

Attilâ'nm ölümünden sonra, hatunu Arıg-kan'dan doğan üç oğlu; arasiyle İlek, Dengizik, İrnek, babalarının yerini tutamadılar. İmparator olan İlek, ayaklanan Germen kavimleri ile yaptığı Nedao (Avusturya'da) savaşında hayatını kaybetti (454). Çok cesur, fakat siyâsî zekâdan mahrum Dengizik, imparatorluk birliğini yeniden kurmak için neticesiz mücadeleler içinde çırpına çırpına nihayet bir Bizanslının kılıcı ile can verdi (469). İrnek ise, büyük kardeşlerinin ölümünden sonra, artık Orta Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anlayarak, savaşlarda yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile Karadeniz'in batı kıyılarına döndü.

İrnek idaresindeki Hunların, önce Güney Rusya düzlüklerinde görünen, sonra Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da birer devlet kuran Bulgarlar ile Macarların teşekkülünde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Tarihî kayıtlarda Bulgar-Türk devletinin hükümdar ailesi olan *Dulo* (Doulo) sülâlesi (bk. aş. Büyük Bulgarya Devleti)'ne mensup gösterilen İrnek, Macar geleneklerinde, Macar kabilelerini Tuna boyuna getirerek orada yerleştiren Arpad hanedanı tarafından ata tanınmaktadır. 4. asırda Hunlara, Volga'dan batıya doğru rehberlik eden geyik motifli *"Süıirli Geyik"* efsanesinde de, Hunlarla Macarlar (Hunor-Moger) kardeş gösterilmiştir (bk. aş. Hazar Hakanlığı). Nihayet Macaristan'da yaşamış olan Sekellerin Hunların çocukları olduğu zannını uyandıran bir başbuğ Çaba Efsanesi vardır

Avrupa Hun kütlesi yalnız bu Türk devlet ve topluluklarının oluşuna ve kültür yönünden Batı Avrasya'sına sağlam bir zemin vermekle kalmamış, daha mühim olarak, Asya kıt'asında yer darlığı, kıtlık yüzünden veya siyâ-sî-askerî bir sebeple sıkıntıya düşen ve bu tedirginlikten kurtulmak için hu-

[w] **Bk. B.** Szâsz, *A Hûnok...* s. 348.

[,Aft] Bu kanatle ilgili olarak *"4 köşe" * butung:* 1- İskitya, 2- Gcrmanya, 3- Doğu Roma ve 4- Batı Roma görüşü, bk. aş. Kültür: Hükümranlık.

'*[7]F. *Althcim, Attilâ ..,* s 169; B. Sz£sz,ovn. *esr.,* s 298, F. *A\i\\cim,Geschıchte...,* II, s. 182.

[168] Ölümü hakkında diğer rivayetler ve tcnkidlen için bk. B. Szâsz, *ayrı. esr.,* s. 365-368; S. Eckhardt, *Efsanede Attilâ,* s. 149-152.

[i69]TafsiIen bk. S. Eckhardt, *ayn. esr.,* s. 140-214.

[170]Tafsilen bk. B. Szâsz, ayn. *esr.,* s. 414-417.

[171] S. Eckhardt,*göst. yer.;* A. Alföldi, *Menschen, die Geschichte maehten I,* Wien 1931, s. **229-234; Ş.** Akkaya.gört, *yer.*

[172] S. Eckhardt, *ayn. esr.,* s. 150, 189 vd.; Gy. Nimetti, *Hunİar ve Macarlar,* s. 261-265; R Szâsz, *ayn. esr.,* s. 400-408; Ayrıca bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 578-581; A. Ahmetbeyoğlu, ***Avrupa Hunlannm** "Sihirli Geyik Efsanesi",* s. 65-68.

[173] B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 408 vd.; S. Eckhardt, *ayn. esr., s.* 198 vd.

zurlu, rahat, hür yeni iklimler arayan Türk kütlelerine Batı yönünün açıcısı olmuştur. Aynı zamanda, yol üzerindeki İndo-İranî ve Germen gruplarım (Alanlar, Sarmatlar, Gotlar vb.) ileriye, uzaklara iterek veya kısmen kendi içinde eriterek temizlemek suretiyle bu yolu, sonraki 900 yıl müddetle Türk göçlerinin hizmetine hazırlamıştır. Bu noktanın bilhassa belirtildiği [4] batı araştırmalarında, Hunlar üzerinde Avrupa'nın çeşitli kültürel tesiri konusunda düşülen aşırılık da dikkatten kaçmamaktadır [75].

Attilâ'mn sarayında, yabancı kökenden görevlilerin bulunduğu, bunların yüksek mevkiler işgal ettiği ve Türk, Got, Lâtin dillerinin aynı ölçülerde konuşulduğu doğrudur. Ancak, halkı Germen ve Lâtin olan Avrupa kıt'asında tabiî sayılması gereken bu durumun, derin kültür tesirinden ziyâde, Hun-Türk imparatorluğunun niteliğinden doğduğunu kabul etmek daha isabetli olur. Nitekim Hun topluluğu ne dil, ne de hayat tarzı yönlerinden değişikliğe uğramamış[176], siyâsî iktidar sona erince de oraları bırakıp Türk çevresine dönmek tercih edilmiştir. Buna karşılık, Hun hâkimiyeti çağının Avrupa'da şu derin etkileri olmuştur:

a. "Kavimler göçü" yolu ile etnik (Avrupa ahalisinin birbiri ile karışması, aş. yk. bugünkü durumun temeli);

b. Savaşlar veya dostça münasebetler yolu ile edebî (Nibelungen Desta nı, efsaneler vb.);

c. Bozkır san'atı yolu ile estetik ;

ç. Batı Roma imparatorluğunun yıkılması (476. İtalya'nın ilk yabancı kralı Odovakar, Attilâ'nın sadık adamlarından Edekon'un oğlu idi) ve büyük istilâ hareketlerinin başlaması üzerine çok mühim bir tarihî gelişme olarak, Roma-Germen gruplaşma eğiliminin uyanması[178] yolu ile siyâsî;

d. Hattâ köylünün ve güçsüzün korunmasına yönelik "şövalyelik" (dar mânada, atlı savaşçılık) hayatının ve Roma imparatorluk kavramına karşı millî duyguların yaratıcısı olarak sosyal ;

e. Avrupa ordularının Türk sistemine göre ıslahı hareketleri (bk. aş. Kültür: Ordu) dolayısiyle askerî bakımlardan Türk kültür tesirleri Batı'da hemen bütün Orta-çağlar boyunca devam etmiştir.

[174] **Msl.** bk. *Attilâ ve Hurdan,* s. 278. '"Hülâseten bk. *TM,* IX, s. 191-198. [174] Bk. A. Alföldi, *Magyarorszâg ttepeu..,* s. 50 vd.

JIT Bk. N. Fettich, *Hunlann Arkeolojik Hattralan,* s. 245-260; B. Ögcl, *Türk Kültür Tarihi,* s. 91-108.

**£ Aitheiro, *Attilâ.-.,* s. 6.

[179] Bk. M. Percberon, *Les conauemnts d'Asie,* Paris 1951, s. 60 vd.; Gy, Ndmeth, *Attilâ ve Hunlan,* s. 6.

C- ORTA • DOĞU

HUNLARI Ak Hun-Eftallt

Devleti

Büyük kısmı Volga'dan batıya geçen Hunlardan Güney İran'a ve Batı Afganistan'a inen bir bölük olduğu tahmin edilen Orta Doğu Hunlan[180?]mn, hiç olmazsa, Ak Hun-Eftalit devleti hanedan ailesi ile hâkim zümresini teşkil ettikleri ileri sürülmüş; veya bu devlet, Töleslerden Chao-ch'â (Kao-kü)= Uygurların atalan)'lere bağlı Hua kolu mensuplarının Cungarya bozkırlarından Horasan bölgesine geçerek 5. asrın ortalarına doğru bir siyâsî teşekkül hâline gelmesi ile ilgili görülmüştür[181]. Hun tarihinin bu noktası oldukça karanlık bir manzara taşımaktadır. Hâkimiyetini Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a, Afganistan'a, İç Asya'ya kadar genişleten bu kavmin veya kavimler topluluğunun çeşitli vesikalarda birbirinden farklı adlarla anılması[182] durumu daha da karıştırmakta gibidir. Vaktiyle Ed. Chavannes Yeta'larm neş'et ettiği Hua (Hoa) topluluk adı ile "Hun" kelimesinin yakın ilgisi bulunduğunu düşünmüş ve J. Marquart[184] türlü adlarla zikredilen bu kavmin, Priskos'daki Kidarita (Sâsânî imparatorluğu hududunda Kafkaslar'da oturan Hunlar)'lardan ibaret olduğunu ileri sürmüştü. Bizanslı tarihçi Theophanes(8. asrın 2. yansı)'e göre *"Ephtalit"* adı, Sâsânî imparatoru Pe-roz (Fîrûz. 459-484)'u mağlûp eden Hun hükümdarı Ephtalanos'tan alınmıştır[185]. Bu adın aslında, Eftalit paralan üzerinde görülen Hephthal-khion olduğu ve birinci kelimenin sülâle adını, ikincisinin de kavim ismini gösterebileceği bildirilmiştir[186]. Diğer taraftan İskenderiyeli Kosmas İndikopleustes (545-549 arası) ile Bizans tarihçisi Prokopios (545-550 arası)'un eserlerinde ve eski Hind vesikalarında aynı kavimden *Ak Hun* 'lar (Bizans: Devkhoi

[180] F. Altheim, *ayn, esr.,* s. 71; L Ligeti, *Attilâ Hunlanntn Menşei,* s. 25-

[181] B. Ögel, *İlk Töles Boylan,* s. 826. Bu Hıraların daha o tarihlerde Sâsânî devri Pehlevîce vesikalarında (Bundahişn, Nemokre-Hrad, bk. A. Kollautz, *ayn. esr.,* I., s. 94) ve Bizans kaynaklarında (bk. H.W. Haussig, *THeophylactos excurs...,* s. 311. n. 96) 'Türk" denildiği belirtilmiştir.

[182] Priskos'da "Kidarita veya Kidara Hunlan". İhtimal Türkçe *kiderti, kıdmi-bau* (A. v. Gabain.^/f. *Gram.,* 1941, s. 314) sözünden: "Batı Hunlan", yâni Ak Hunlann batı kanadı, bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* I, s. 39 vd. (R. Ghirshman'a göre, Kidara aslen Yüeh-çi'dir. Bk. *ayn. esr.,,* s. 190). Diğer Bizans kaynaklarında: *Khunni, EphtaÜta,* Gok-Türk hakanı Tardu*nun mektubunda: *Abdel;* Ermeni kayıtlarında: *Hephtag, ThedaL* İran dillerinde: *Khyon, HŞaona, Haytal;* Hind kayıtlarında: *Huna;* Lâtin kaynaklarında: *Khionita;* Süryânî'de: *Khiyonaye; İon;* Baktria-Eftalit paralarında: *Oiono;* Soğdca'da: *Khun, Khyon;* Çin yılhklannda: *Yeh-ta, Yeh-ta-i,* /-ta, *Yeh-tai-i-U-Co,*

IM Ed. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaıa,* s. 222 vd.

'"i. Marquart, *Überdas Volkstum derKomanen,* s. 70 vd.

[185] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 223.

[186] Bk. W. Samolin, *East Türkistan..,* s. 53 n. 30.

Ounni; Hind: Şveta-Huna) diye bahsedilmiştir[187]. 520 yılında Ak Hun-Eftalit hükümdannı ziyaret eden Çinli seyyah Song Yün'ün notlarından bu kavmin Hunlarla akrabalığı anlaşılıyordu . 5. asnn ilk yarısında Sâ-sânîlerle çarpışan Ak Hun hükümdarı *"Khakan"* unvanmı taşıyordu ve Afganistan bölgesindeki Ak Hun prensinin unvanı da "Tegin" idi[189]. Bölge yerli halkının İranı asıldan olduğu şüphesizdir[190].

Ak Hun-Eftalit meselesi son zamanlarda bilhassa K. Czegledy'nin geniş araştırması ile[1] oldukça açıklık kazanmış görünüyor. Buna göre, tarihî gelişme M. 350 yıllarında Altaylar havalisinden batıya doğru cereyan eden büyük göç hareketi ile ilgilidir. İç Asya'da Hun idaresinden sonra iktidara gelen Sien-pilerin yerine kurulan büyük Juan-juan devleti (bk. aş.)'nde Uar ve Hun adlarında iki kabile grubu 350'lilerde bilinmeyen bir sebeple o devletten ayrılarak bugünkü Güney Kazakistan bozkırına gelmiş, buranın eski Hun halkını Volga'ya doğru ittikten (Avrupa Hunlan) az sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan bölgesine inmişti. 367'ye doğru, buradaki eski Kuşan (Büyük Yüe-çi) ülkesine hükmeden "Kidarita" hanedanı (ihtimal İran asılh)'nı da Baktria (Belh havalisi)'ya süren bu İç Asyalı kütle, söylendiği gibi, Uar (= Avar; bk. aş. Avar Hakanlığı) ve Hun kabileler birliği idi. Bu birlik daha sonra Kang-kü (Çu-Mâveraünnehir) ve Sogd (Semerkand ve havalisi)'un hâkimleri olarak (Çince'deki Hiung-nu ve Avrupa dillerindeki Hun şekilleri arasında mahallî söylenişlere göre bazı ufak değişiklikler gösteren) yukarıda sıraladığımız adlar altında anılmıştır[192]. Hâkimiyetini batıda Hirkania (Gurgan. Hazar denizinin güneyi)'ya kadar genişleten bu devlet 5. asır ortalarından itibaren Heftal adında yeni bir hükümdar ailesine sahip olmuş (bu ad ilk defa 457'de görülüyor) ve yıkıldığı 557 yılma kadar hem sülâle, hem kavim olarak -öteki adlar ve Ak Hun adı üe birlikte- bu adı da taşımıştır. Yapılan tesbitlere göre, devlette rol oynayan kabilelerden bazıları

[187] Bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc. I,* s. 306; H. Humbach, *Baktrische Sprachdenkmaeler,* s. 31; W. Samolin, *ayn. esr.,* s. 51.

[1] Ed. Chavannes, *Voyage de Song Yun dans İ'Vdyana et la Gandhara,* s. 402 vd.

[189]Bk. F. Lâsziö,i4 *kagân es csalâdja,* s. 31; B. Szasz, *ayn. esr.,* s. 459; Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 225.

[1W]R. Ghırshman, *Les Chionnes-Hephthalites,* Caıro 1943. Bk. W. Samolin,/4 *Not on Kidara...,* s. 295; G. Clauson, *Asta Majör,* N.S. VIII, 1, s. 105; ayrıca, Hephtalit grubu için; W. Eberhard, *TM,* VIII, s. 139 vd., 170 vd.

[m]*Nomâdntpek Vândorlâsa..., s.* 16,64, 53-74.

[192] Uar-Hunların Asya Hun-Türk kollan olduğunu belirleyen bu çeşitli adların aynı kökten geldiği hakkında tafsilen: K. Czegledy, *ayn. esr.,* 6. 75-89, W. Samolin, *Hsiıtng-nu, Türk,* s. 148 vd.; F. Altheim, *Attilâ...,* s. 34-38. Çin kaynaklarındaki Hua adı da, "Hun" kelimesinin değil, *Uar* adının Çince şeklidir. *Hoa* ise Kunduz civarındaki başkentin adıdır: Bk. K. Czegledy, *avn. esr.,* s. 48, 87, 121; krş. doğuda "Hua devleti" için, Liu. *Kutscha...,* s 165; H.W. Haussig, *Die Quetİen..., s.* 34, n. 54.

şunlardı: Kadis-hun (Herat civarında. Pers kaynaklarında Hvon, Prokopi-os'da Eftalit diye zikredilen bu kabile sonra İran'ın batısına göçmüştür; "Ka-disiya" yer adının menşei), Zavul (Zabul; bundan Zâbulistan), Çol (Çöl? Gurgan = Curcaniye, havalisinde), Kermikhion (Karmir-hyon= Kızıl? Hun), Askılı Eskil[193]. Bunlardan hiç olmazsa bir kısmının yerli olduğu aşikârdır.

Sogd bölgesini ele geçirdikten sonra İran üzerine baskı yapan Uar-hunların 9 yıl kadar süren (358'e doğru) şiddetli hücumları karşısında yıkılma tehlikesi geçiren Sâsânî imparatorluğu Şapur H'nin gayretleri ile kurtuldu. Hattâ iki taraf arasında ittifaka varan bir andlaşma oldu ve bu durum üç nesilden fazla bir süre devam etti (bu arada, Şapur'un, 359'da Ami-da (Diyarbakır)'yı kuşatmasında yardımcı olarak Hun kuvvetleri de bulunmuştu). Fakat Bahram Gor zamanında (420-438) başlayan yeni taarruzlar (427'den itibaren), Sâsânîleri sarstı. Sogd bölgesinden Ceyhun'un güneyine doğru gelişen istilâ hareketinin Bahram Gor tarafından basan ile durdurulması onun en şöhretli ("kurtarıcı") İran imparatorlarından sayılmasına vesile oldu. Halefi Yazdgird II zamanının (438-457) sonlarına doğru Uar-Hun (Ak Hun)'ların başında büyük hükümdar, Eftal (Abdet) hanedanından, Kün-han (Kun-kan[194], Priskos'da Kougkhas, İslâm kaynaklarında Akh.ş.n.var vb.) İran iç işlerine kanşarak, himayesine aldığı velîahd Peroz(Fîrûz)'u Sâsânî tahtına çıkarmış (459-484), hâkimiyetini Kuzey Hindistan'a doğru genişleterek orada, başında Skandagupta'nın bulunduğu Gupta devletini dağıtmıştı (470'e doğru). 484 yılında Ceyhun kıyılarında Ak Hun-Eftalitler tarafından mağlûp edilerek Herat bölgesini kaybeden ve yıllık vergiye bağlanan Sâsânî-ler[1] [5]'in bu sırada geçirdiği dinî-içtimaî bir sarsıntı ülkelerini ihtüâle sürükledi. Bu, *Mazdek* isyanı idi. Mazdek, Mani inancındaki "ikili" telâkki (ışık-karanlık, iyilik-kötülük mücadelesi) üzerine sosyal huzursuzluk âmillerini de ekleyerek, o tarihlerde yorulan ve iktisadî darlık içine düşen topluluğu kurtarmak iddiası ile düşüncelerini yaymağa başlamıştı. *Buna gpre, insanların saadetini bozan iki unsur vardı. Biri servet, diğeri kadın. Bunlardan fier ikisi de herkesin ortak malt olduğu takdirde yeryüzünden kötülük kalkacaktı.* Bu tipik komünist propaganda neticesinde arazi ve servet sahipleri ile aile müessesesine karşı kışkırtılan halk, Mazdek ve müridleri tarafından ayaklandırıldı. Din adamları ve asiller öldürüldü, kadınlar tecavüze uğradı, evler

[193] Bk. K. Czegledy, *ayn, esr.,* s. 62-74. "Kermikhion" (Don nehrinin doğusundaki Türkler? Ogur'lar?)lar için bk. Ed. Chavannes, *Documents,..,* s. 231 vd,; C.A. Macartney, *ayn. esr.,* s. 272, 274; H. W. Haussig, Die Quellen..., s. 37 vd. veya Kermı: "Böcek"? A. Kolla ulz,*ayn. esr.,* 1., s. 163-

[m]Gy. Moravcsik, *Byz. tun:* II, s. 147; A. Kollautz, *ayn. esr,* 1, s. 127.

[M] R. Grousset, *L'Empire dit Levam,* s. 75; K. Hannestad, *Les relations...,* s. 434-444.

ve konaklar yağmalandı, tahrip edildi. Devletin sıhhat kazanacağı hususunda Mazdek'e inanmak gafletini gösteren Şah Kavad (veya Kubad, 488-496 ve 498-531) da hapsedilmişti; fakat o kurtulmak imkânını bularak komşu Ak-Hunlara sığındı (4%). İran'da ohıp bitenleri yakından takip eden Ak Hun hükümdarı, insanlık yararına hiçbir şey göremediği Mazdek hareketini kırıp yok etmek için, Kavad'ı 30 bin kişilik Hun süvari birliği başında İran'a gönderdi. Bu suretle Şah, ihtilâli bastırdı (498-499) ve hâdiselerin gelişmesinden felâketin derecesini kavrayan halkın da yardımı ile Mazdek ve taraftarları yakalanarak idam edildi. Tabiatiyle temizlik ve ülkenin sükûnete kavuşturulması uzun bir zamana ihtiyaç gösterdiğinden, Sâsânî imparatorluğunda hak, adalet ve mülkiyet esasında normal nizam, daha ziyâde, Kavad'ın oğlu Husrev I. Anûşîrvân (531-579) devrinde kurulmuştur ki, bu şehinşah tarihte "Âdil" lâkabı ile anılır[196].

Çin kaynaklarına göre, İç Asya'da Hoten, Kuça, Aksu, Kâşgar ve etrafını hâkimiyetlerine alan Ak Hun-Eftalitier[1*7], bu arada Kuzey Hindistan'ı da zaptetmişlerdi[298]. Bu harekât "Tegin" unvanını taşıyan ve Kabil'de oturan Toramana adındaki başbuğ tararından idare edilmişti[199]. 6. yüzyılın ilk yansında ise Toramana'mn oğlu Mihiragula (Gollas, 515-545) imparatorluk güney kanadının en azametli hükümdarı görünmektedir. Ordusunda daima 700 savaş filinin bulunduğu rivayet edilir. Fakat Budist rahipler (Song Yün ve ondan bir asır sonra buraya gelen Hiuen-tsang) bu "Huna kralı"ndan hoşlanmamalardır. Çünkü Mihiragula Budizmi ülkesi halkı için tehlikeli sayıyor ve Budistler! kontrol altında tutuyordu[200]. Buna karşılık, İskenderiye'den Hindistan'a giden tüccar (sonra keşiş) Kosmas tarafından ve 530 tarihli Gwalior kitabesi ile Sanskrit yazılı "Keşmir vekayinâmesi"nde Mihiragula Hindistan'ın en büyük hükümdarı olarak tasvir edilmektedir[201].

İran'da Anûşîrvân büyük bir devlet adamı olarak belirdikçe Ak Hun-Eftalitler sönükleşti. 552 yılında Orta Asya'da Gök-Türk hakanlığı kurulup İstemi Yabgu Mâveraünnehir bölgesinde faaliyete geçtiği zaman ise, iki büyük imparatorluk arasında sıkışan Ak Hun-Eftalit devletinin,

^Tafsilen bk. A. Chnstensen, *L'İran sous les Sassanldes,* s. 311-435; R. Grousset, *ayn. esr.,* s. 80; F. Aitheim, *Geschichte der Hunnen,* III, s. 61-94. [ıv7] Ed. Chavannes, *Documents...,* &. 222-225, B. Ögel, *İlk Töies Boylan,* s. 827 vd.; Liu, *Kutscha..., s.* 70,165. [lw]Bu husustaki Gwahor kitabesi için, Au. Stein, *Mıite Huns and Kindred Tribes in the History ofthe Indian North-west Frontıer,* s. 13 vd. [lw]Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 225, n. 3; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 463 vd.
Ed.Chavannes,*ayn. esr., s.*224vd.; Au.Stein,*ayn. esr^* s. IJ.
Au. Stein, *göst. yer.;* B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 463 vd.

Gök-Türklerin mücadeleye giriştikleri Juan-juan'larla olan siyâsî ve sıhrî rabıtaları da fayda vermedi. Anûşîrvân üe İstemi'nin ortaklaşa hareketleri neticesinde Ak-Hun iktidarı yıkıldı ve ülke Gök-Türklerle İranlılar arasmda paylaşıldı (557)

Üç kol hâlinde gelişmiş olan Hun siyâsî hâkimiyeti -Kafkasya'daki (Derbend kuzeyi-Hazar denizi arasında) Hunlarm Hazar Hakanlığı idaresine girinceye kadar süren kısa hâkimiyetleri dışında- bu suretle tarihe karışmakla beraber, Hunlara mensup Türk soyundan çeşitli kütleler, büyük Hun çağında şahsiyetini bulan zengin kültürleri ile göreceğimiz gibi, Asya, Avrupa ve Afrika kıt'alarında, Tabgaç, Gök-Türk, Türgiş, Karluk, Uygur, Oğuz, Bulgar, Sabar, Hazar, Kuman, Peçenek vb. gibi türlü adlar altında ve yeni, güçlü devletler, imparatorluklar kurarak yaşamağa devam etmişlerdir. Türk milleti denilen büyük ailenin çocukları olan bu kütleler, aynı zamanda Rus, Macar, İslâv-Bulgar, Romen, Gürcü devletlerinin kuruluş ve gelişmelerinde başlıca rol oynamışlar ve daha sonraki bütün Îslâm-Türk siyâsî teşekkülerine askerî, hukukî ve sosyal yönlerden anakaynak vazifesini görmüşlerdir.

[3)2] Bk K Czegledy, *Nomâd nepek..,* s. 114. Tafsilen bk. Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 225-229; F. Aitheim, *Geschichte der Hunnen,* I, s. 32-56,11, s. 47-58, 259 vd., 265-290; K. Hannesttd, *Us rehtions* s 445 452. Orta-Doğu Hunları ile ilgili paralar için bk. R. Gobl, *Documtntt zur Gesduchle der iranischen Hunnen in Baktrien und tndien,* I-IV, 1967. Kafkaslarda kalan Hun kolu için »on olarak bk. P.B. Golden. *Khazar Studies...,* s. 90-93.

2-TABGAÇ DEVLETİ

4. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin'de (Şan-si'rün kuzeyi) kudretli bir siyâsî teşekkül meydana getiren, Çinlilerin *To-ba* (veya To-pa) dedikleri topluluğu Türkler *"Tabgaç"* diye anrruşlardır[203]. Orhun kitabelerinde sık sık geçen ve Gök-Türkler aracılığı ile Bizans kaynaklarına da *"Taugast"* şeklinde[204] intikal eden 'Tabgaç" kelimesi "Çin" mânasına da alınmıştır. Çünkü Gök-Türklerin ilk zamanlarında Türklerce "büyük" tanınan bu sülâle Doeu'nun kudretli hanedanı olarak Çin'de hüküm sürmekte idi. Aslında Türkçe *"ulu, muhterem, saygıdeğer"* mânalarını ifade eden Tabgaç tabiri" bilindiği gibi, sonra bâzı Kara-Hanlı hükümdarları tarafından unvan olarak *(Tafgaç, Tamgaç)* kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un, Türklerden bir bölük olduğunu kaydettiği Tabgaçlar[206], Çin yıllıklarına göre Asya Hunları'ndan bir kısımdır ve sülâlenin resmî tarihinde (Wei-shu) Mo-tun, eski To-pa (Tabgaç) hükümdarı olarak gösterilmiştir[20] . Tabgaçlann örf, âdet ve geleneklerinden çoğu, *Kurt efsanesi; mağara, dağ, orman kültleri* vb.[2] ve *Göç efsanesi* (bk. aş. Kültür: Destanlar) Türklerle ilgili bulunduğu gibi, dillerinin de Türkçe olduğunu ortaya koyan deliller vardır: *Bitegçin* (bitikçi, kâtip; dış-işleri bakanı?), *kapukçın* (kapıcı; hâcib?), *atlaçm* (atlı, süvari birliği), *tabagçın* (yaya, piyade birliği), *korakçın* (koruyucu, muhafız kıtaları), *yamçın* (posta sürücüsü), *hiencin* (posta menzilleri idarecisi; hancı?), *a§çtn* (aşçı; mutbaftçı başı?), *törü* (kanun, töre), *il* (devlet) vb.[209]. Tabgaç hükümdarının ağzından şöyle bir Türkçe ibare nakledilmiştir: *"Atıg belguteg"* (yâni "bir (başbuğa verilen) isim, (onun yaptığı) işi belirtmeli=belgeIemeli)[M21°], *Wei-shu, Nan ch'i-shu, Liu-Sung-shu* gibi Çin kaynaklarına geçen bu kelime ve tâbirler, aynı zamanda Tabgaçlann devlet idaresi ve askerî kuruluşları hakkında da bilgi verir durumdadır. Bununla beraber, bu Türk devletinde oldukça büyük ölçüde Moğolların da yer aldığı anlaşılıyor. Araştırmalarda kendileri bile bir ara Sien-piler arasında görünen Tabgaçlara bağlı kabilelerden kimlikleri tesbit edilebilenlerin yarısından fazlasının Moğol menşeli olduğu neticesine varılmıştır[211]. Ancak Moğollar, diğer Tunguzlar ve Çinli halk ile birlikte, şüphesiz teb'a durumunda idiler.

Önce kuzey Şan-si'de Tai başkent olmak üzere küçük "Tai veya I. To-pa" devletini (315-376) kuran Tabgaçlar, daha ilk başbuğları olarak bilinen Şa-mo-han(ölm. 277)'dan itibaren diğer küçük Hun devletleri ve Sien-pi kütleleri ile mücadeleye giriştiler ve nihayet Ch'in devleti başındaki, Tibet menşeli Fu-Chien iktidarının çökmesi (384) üzerine etraftaki mahallî hükûmetçikleri (16 kadar) idareleri altına alarak büyük devlet hâline geldiler[212]. Tabgaç devleti (386-556), Çinlilerin Wei (Pei-Wei = Kuzey Wei) adını verdikleri hükümdar ailesinden K'uei zamanında (386-409) verimli toprakların Doğu Çin'deki dağınık Siyen-pi gruplarından zaptedilmesi ile gelişti. Küçük Ts'in (394'de) ve Liang (403'de) devletleri tâbiiyete alındı. Başkenti P'ing-ç'eng (Tai) şehri idi. Az sonra devletin nüfuzu, bir yandan Pekin yakınlarına, bir yandan Huang-ho nehri dirseğine kadar uzanmıştı. Kuzey istikametinde, Siyen-pilerin vârisi olarak 4. asır sonlarından itibaren kudretli bir siyâsî teşekkül durumuna giren Moğol menşeli Juan-juanlar yüzünden ciddî bir genişleme olamıyordu. İki devlet arasında bazan çok şiddetli cereyan eden mücadele 150 yıl kadar sürmüştür. Hükümdar Sseu (409-423)'dan sonra Çin'in başkentleri Lo-yang, (Ho-nan'da) ve Ç7ang-an(bugün Si-nganfu, Şan-si'de)'ı ele geçirerek hâkimiyetini Sarı-nehir bölgelerine yayan ve bütün Kuzey Çin'i tek idarede birleştiren büyük imparator Tai-wu devrinde

Tabgaç'ın Çinceleşmiş §ekti=To-ba (veya T'o-pa), bk. P. Pelliot, *T'oung Pao,* 1912, s. 732; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 168; H. Franke, *Oriens III,* l, s. 136.

' Gy. Moravcsik, *Byz. turc.* II, s. 255; Gv. Nemeth, *A Honfogiatö....* s. 101; Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 265 n. 5.

[1] Kâşgarlı Mahmud, *DLT,* I, s. 453; a>rtca: Türkçe *"tab+gaç"*- sahip "possesseur", bk. Bazin, *Caniers d'histoire mondiale I,* 1, s. 135; ayn. müel., *TP,* 39, s. 294; J. R. Harailton, *Toquz-oguz...,* s. 54.

'DLT, l,s.458.

'P. A. Boodberg, *The Language ofthe To-pa Wei,* s. 179.

[1] W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* s. 79 vd.

[w] P. A. Boodberg, *ayn. esr.,* s. 168-185. Ayrıca bk. P. Pelliot, *M, I,* 1925, s. 254 vd.; ayn. müeü., *TP. XXVII,* s. 194 vd.; L. Ligeti, *KCsA, II,* s. 326-329; X. Eberhard, *Belleten,* sayı 35, s. 332; G. Clauson, *Türk, Mongol, Tungus,* s. 116.

[210] Bk. P. A. Boodberg, *ayn. esr.,* s. 175; daha bk. L. Bazin, *Recherches sur Us parUn T'o-pa,* s. 228 vd.

[211] W. Eberhard, *Toba'lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girerler?,* s. 19-32; ayn. mücll, *Çin Tarihi,* s. 136 vd. "Kabilelerin a§. yk. % 60'ı Türk, % 35'i Moğol; 2 Tunguz ve bir Hind-Avrupalı kabile", bk. W. Eberhard, *Conquerors and Rulers,* s. 68 vd.

[212] W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 137-159.

[2%] P. Pelliot, *TP. XXXI,* 4, s. 235. Tafsilen bk. P Olbricht, *ÜAJhb. XXVI,* 1-2, s. 90-100; W. Samolin, *East Türkistan...,* s. 52.

(424-452) Tabgaç devleti en parlak çağım yaşadı. Önce 2. Ts'in devletini kendine tâbi kılan, 427'de Hun Hsia devletinin başkentini alarak, bütün topraklarım ele geçiren (431) ve 425'ten itibaren Juan-juan'ları mağlûp ederek bugünkü İç Moğolistan'ı istilâ eden (436) ve 435-439'da hâkimiyetini batı'ya doğru genişleterek, İç Asya'daki Wu-sun, Yue-pan ülkelerini ve Kuça, Kâşgar, Karaşar, Turfan başta olmak üzere 30 kadar şehir-devlet- çiklerini idaresine bağlayan Pai-wu, 439'da Kansu (Gu-tsang=Kan- çou)'daki Hun devletini (Kuzey-Liang) ortadan kaldırdı[21] . Böylece ünlü İpek-yolu güzergâhı tekrar Türk hâkimiyetine girmiş oldu. 450'de güneyde Yang-tse nehrine de ulaşan Tai-wu[215], Çin askerinin *"taydan ve düveden farksız"* olduğunu söylüyor ve kendisi *"Börü"*[216] lâkabım taşıyordu[217]. İmparatorluk merkezini Türk hayat şartlarına oldukça uygun gelen bozkır bölgesinde (Kuzey Şan-si) tutan Tai-wu, o sıralarda Çin'de yayılmakta olan Budizm'in Türkler araşma nüfuzunu önlemeğe çalışıyor, idaresi altındaki Çin topraklarında bile Budistle-rin faaliyetlerini kontrol ediyordu. Tapınaklarda âyinler dışında din propagandasını yasaklayan bir emirname çıkarmış (438) ve 446'da emre riayet etmiyenlerin şiddetle takibini emretmişti[218]. Tai-wu*nun Türk bünyesi ve seciyesini Budizm'in bozucu tesirinden korumak maksadını güden bu tutumunun mâna ve değeri çok sonra anlaşılmıştır. Tedbirlerin ehemmiyetini farkedemeyen halefleri zamanında, yasak emri gevşetilen Budizm'in hattâ himâyesi cihetine gidildi. İmparator Wen-ç'eng (Siun veya Sün, 452-465) ve Hong I (Hien-wen, 465-471) zamanlarında İç Asya'da tâbiliğe alman şehir-devlet sayısının 50'ye çıkarılması (456), Juan-juanlann ağır mağlûbiyete uğratılması (458-459)[2 9], Güney Çin devletinden (Liu Sung) bâzı bölgelerin alınması (466-469 arasında) gibi büyük askerî başarılara rağmen, gittikçe gelişen Budizm'in yayılışı, sonra büsbütün hızlanarak Tabgaç topluluğunun

Liu, *Kutscha...,* s. 68 vd., 158 vd. Tafsilen, O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* II, s. 182-205. A. Kollautz, *ayn. esr.,* I, s. 113 vd. [215] Bk. O. Franke, *ayruesr., U,s.202;R.Gro\ı$xX,L'EmpiredesSteppes,* s. 103-106. [216]Böri=Kurt, Çince şekli Fo-li, Fu-li, bk. P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Cengis Khan,* s. 189 vd

[217] P. A. Boodberg, *The Language...,* s. 178.

[218] Tafsilen, J. R. Ware, *Wei shou on Buddhism,* s. 137-143; R. Grousset, *ayn. esr.,* s. 106; W. Eber hard, *DTCF Dergisi,* IV, 3, s. 299 vd.; A. Kollautz, ***ayn.*** *esr.* I, s. 292.

[219] Kalabalık bir Juan-juan kütlesinin (bk. aç. Avar Hakanlığı) kuzeybatı istikametinde çekilmesine yol açan bu zaferin çok mühim bir hâdise olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kaçan Juan-juan kütlesi nin baskısı karşısında, 461-465 yıllarında. Sibirya'daki yurtlarını batıya doğru terke mecbur kalan Sabar Türklerinin tarih sahnesine çıkması ve bunların önünden çekilerek Kuzey Kafkaslar'a va ran Ogur Türk boylarının Bizans ile temas kurması bu hâdise sonucu mümkün olmuştu. Bk. J. Hamiltoo, *Toquz-Oguz et On-Uygur,* s. 34; A. Kollautz, *ayn. esr.,* I, s. 138 vd.; ayrıca bk. aş. Sabarlar, Ogurlar.

Çinlileşmesine zemin hazırladı. 480'den itibaren Kuça ve etrafını Ju-an-juanlara kaptıran ve 494'de başkenti, Devlet Meclisi'nin muhalefetine rağmen, bozkır bölgesinden güneydeki eski Çin merkezî Lo-Yang'a nakleden İmparator Hong II (Hio-wen, 471-499), Türk töresine karşı ağırlık kazanan bu soysuzlaşmayı (479'da yalnız başkentte 100 tapmak ve 2000'den fazla rahip bulunuyordu) 495 yılında, Türk örfünü, geleneklerini, giyimini, Tabgaç dilini ve hattâ yazışmalarda Türkçe tâbirlerin kullanılmasını yasaklamakla tamamladı[220]. Buna karşı çeyrek asır kadar devam eden tepkiler bastırıldı. Süan-wu(499-515)'dan sonra idareyi devralan İmparatoriçe Hu (515-528) Budizm'e o kadar düşkün idi ki, yabancı memleketlerdeki "dindaşları" ile de alâkalanıyordu. 520'ye doğru Hindistan'da Ak Hun-Eftalit hükümdarı Mihiragula'yı ziyaret ettiğini gördüğümüz Çinli Budist rahip bu kraliçenin arzusu ile seyahat ediyordu. Tabiatiyle "Türk atalarının askerî vasfım kaybeden Tabgaç devleti[221] yeni bölgenin ve yerli Çin halkının yol açtığı iktisadî[222] ve sosyal[223] sebeplerden de gittikçe gücünü kaybetmekte idi. Bütün Kuzey Çin'e hükmetmiş olan bu devlet 534'e doğru Doğu (Honan'da) Wei'leri ve Kuzey veya Batı (Ç'ang-an'da) Wei'leri olarak ikiye ayrıldı ve kısa zaman sonra bütün arazileri Çinli hanedanlara intikal etti (Doğu VVei'leri yerine Ts'i (Ch'i) sülâlesi: 550-577, Baü Wei'leri yerine Chou sülâlesi: 557-581)[224].

[220] W. Eberhard, *DTCF Dergisi,* 1, 2, s. 19; O. Franke, *ayn. esr.,* s. 213.

[221]R. Grousset,*ayn, esr.,* s. 108; J. R. Ware, *ayn. esr.,* s. 178 vd.

[222] Tafsilen bk. W. Eberhard, *Toba'lann Hayvancdıfr* s. 485-494; ayn. muell., *Tuba'larda Ziraat,* s. 81-95 [m] Çin geniş aile sistemi karşısında değişen Tabgaç küçük ailesi, **bk. W.** Eberhard, *Çin* ***Tarihi**** s. **lfö.** [224] Tafsilen O. Franke, *ayn. esr.,* II, s. 228-250; W. Eberhard, *Das Toba-Rtich Norachinas,* **1949; bk.** H. Franke, *Oriens,* III, 1, s. 136-139.

3-GOK-TURKLER

Asya 'Büyük Hun" imparatorluğundan sonra, her bakımdan temsil ettiği Türk kültürü itibariyle 2. "süper" Türk imparatorluğu niteliğinde olan Gök-Türk hakanlığı, *"Türk"* sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak benimsemekle bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, Doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı bütün kütleleri kendi idaresinde birleştirmiştir. Hakanlığın yıkılmasından sonra bir yelpaze gibi açılarak dört tarafa yayılan çeşitli Türk zümreleri gittikleri yerlerde 'Türk" adını ve Gök-Türk idarî, siyâsî ve iktisadî geleneklerini yaşatmışlardır. Yine bütün bu Türklerin tarihinde Gök-Türk teşkilâtının, edebiyatının, töre ve hayat telâkkisinin izleri görülmüştür. Gök-Türklerden sonraki çağlarda, R Türkçesi (Ogur lehçesi) müstesna, bütün Türk lehçe ve ağızlan Gök-Türk Türkçesi'nin damgasını taşır. Doğudan batıya: Orta Asya, Türkistan, Mâveraünnehir, Kuzey Hindistan, İran, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkan Türkleri, Gök-Türkler yolu ile Türk'tür.

Bizim bugün diğer Türk devlet ve zümrelerinden ayırdetmek üzere Gök-Türk (Kök-Türk) dediğimiz bu topluluk ve devletin[225] adı *"Türk"* veya *"Türük"* idi. Ancak, kitabelerin bir yerinde kendini Gök-Türk[226] olarak tanıtmıştır[227] ki, *"Gök'e mensup, ilâhî Türk"* mânasına gelen bu tâbir V. Thomsen'e göre [228] hakanlığın parlak devresine işaret etmekte olmalıdır (herhalde Mu-kan Kağan zamanı).

[225] Bu Türk bölümü için "Kök-Türk" deyimi ilk defa W. Bang tarafından kullanılmıştır. Bk. *TP.* VII, 1896, s. 325 vd.

[226] "Kök-Türk", bk. 1. Kitâbe=KüI Tegin, doğu cephesi, str. 3. Aynı ibare, II. Kitâbe=BiIge Kağan, doğu, str. 4. Bk. H. N. Orkun, *ETY,* I, s. 31.

^"İdi-oksız Kök-Türk[rt] (=müstakil Gök-Türk), Kitabeler, *gost. yer.* Ayrıca bk. aş. Kültür: İPde İstiklâl.

** Bk. *Inscriptions de l'Orkhon...,* s. 238 (kutsal gök /sema/'ün renginden dolayı); ayn. müell, *Turaca,* s. 18 vd. Ayrıca bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs cftestes,* s. 15.

Gök-Türk hakanlığı çağında, daha doğrusu 6.-9. asırlarda Orta Asya'da tarihî rol oynayan toplulukların, çeşitli adlar altında gruplaşan Tölesler olduğu anlaşılmaktadır. Türkçe Töles kelimesi ihtimal "asıl, kök, temel" mânalarına gelmektedir. Bk. L. Bazin, *Les Calendriers...,* s. 661,667.

Töles (Tölös, Tolis, Çince'de Tie - lo, Tieh - leyler, Çin kaynaklarında eski Hun boylarından olarak zikredilen ve bütün Orta Asya'ya yayılmış kalabalık Türk kütleleri bütünüdür. Sui-shu (Çin Sui hanedanının - 581 - 618- yülığı)'da 50 kadar kabilesi sayılmakta ve şöyle sıralanmaktadır: l'i Baykal gölünün kuzeyinde, 5'i Tola ırmağı kuzeyinde, 5'i Tanrı dağları kuzey eteğinde, 9'u Altaylar'ın güneybatısında, 4'ü K'ang (Semerkant havalisi) "kralhğTnın kuzeyinde, 10'u Seyhun boyunda, 4'ü Hazar'ın doğusu ve batısında, 6'sı Fu-lin(Bizans)'in doğusunda [29]. Ancak Baykal gölünden Karadeniz'e kadar yayılan bu toplulukların hepsini de Türk menşeli saymak doğru olmasa gerektir. En batıda gösterilen bâzılarının (meselâ Alanlar) İranlı oldukları biliniyor. Wu-hun (=Ugor)'lar da Urallı bir kavim grubudur[230]. Ayrıca Ogur boylarının da T'ieh-le'ler olarak zikredildiği anlaşılmaktadır[231]. Töles boylarının, taşıdıkları adlar henüz tamamen çözülememiş olmakla beraber, Hunlardan geldikleri ve umumiyetle dil ve örflerinin Gök-Türklerinkinin aynı olduğu belirtilmiştir[232]. Bâzı Çin kayıtlarına göre, Tabgaçlar devrinde (386-534), yüksek tekerlekli araba kullandıklarından dolayı Kao-kü (Chao-ch'e = yüksek tekerlek) diye adlandırılan bir kısım Töles kabileleri[233] diğer Türkler gibi kendilerini *kurt* ata'dan türemiş kabul ederlerdi . Ayrıca, T'ang-shu (Çin T'ang sülâlesi -618-906- yıllığı)'da da 15 Töles kabilesinin adları verilmiştir[235]. Gök-Türk hakanlığı zamanında Orta ve Doğu Asya'da gruplaşan Tölesler ile diğer ilgili bölgelerdeki topluluklar şunlardır:

Bk. Liu, *Die chinesischen Nachrichten ntr Geschichte der Ost*Türken (T'u-küe),* I, s. 127 vd.; II, s. 654,656,658-659,663.

[m] Bk. Ögel, *Belleten,* sayı 33, s. 82.

[m] Bk. K. Czegtedy, *Nomid nipek...,* s. 103,107 vd.

[232] Liu, *ayn. esr.,* s. 127, 354; W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* indeks, s. 278; Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 94. Tie-lo*ların, Türk Ogur grubuna mensup Ting-lin'lerlc aynı olduğu hakkındaki görüş (bk. K. Czegledy, *ayn. esr.,* s. 18, 22, 49,160), MÖ. asırlar için doğru olabilir. **İç-Asya'da** Vu-sun'ların batısındaki kimlikleri iyi tesbit edilemeyen Ting-ling"ler (bk. Eberhard, *ayn.* esr., s.

70 vd., 73) de herhalde Töleslerden idiler.

[m] Çince'deki T'ie-lo şeklinin Türkçe aslı *tegreg* = yuvarlak, tekerlek olabilir. **Bk. J. Hamüton,** *Toquz-Oguz...,* s. 26. Belki daha doğrusu Türkçe Töles, Teles, Teleç=kök, özdür (Teleç Bulgar Türkçesi'ndeki şekil). Bk. L. Bazin, *Les calendriers...* s. 661,667.

[234] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 87, n. 2; 220, n. 3; Fr. Hirth, *Nachvvorte mr Inschrift* ***des*** *Tonjukuk,* ATİM, s. 37-43; B. Ögel, *Doğu Gök-Tûrkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar,* s. 96 vd. [M]

Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 87, n. 2.

1. *Tarduş* (Çince'de Sie Yen-t'o, Hsieh Yen-t'o. Hsie/ = Sir/ Yen-t'o = Tarduş?)[236]'^ Töles kabilelerinden bir grup (herhalde Tarduş: Hakan Tardu'nun unvanı ile amlanlar: Batı Gök-Türk'leri= On-oklar) Altaylar'ın batısında oturmakta olup Töleslerin en zengin ve kuvvetlileri olarak gösterilirler[237].

2. *Uygur'lar.* Töleslerden bir kütle. Tola ırmağının kuzey sahasında yer almışlardı (aş. bk.).

3. *On-Ok'lar* (ihtimal tarduş" diye de adlandırılan Töles grubu), Altaylar'dan Seyhun (Sır-derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede görünüyorlar. Çu ırmağı-Isık göle göre, 5'i doğuda To-lu (sol kanad), 5'i batıda Nu-şi-pi (sağ kanad) adı ile 10 kabileden kurulu olup, "Batı Gök-Türkleri" diye de anılmışlardır[238]. Türgişler (aş.bk.) To-lulardan idiler. Ayrıca bunlardan bir kısmı Çu-yüe (Çiğil?) ve Ç'u-mi (Çumul) adlan ile anılan Türk kabileleri ile birlikte 630'u takip eden yıllarda, Gök-Türk hakanlığının fetret devresinde, Beş-balık civarındaki kurak bozkulara çekilmişler ve Şa-t'o (Çince çöl veya Türkçe sadak? Veya Çiğil'ler?) adını almışlardır[239].

4. *Karluk'lar:* Altaylar'ın batısında idiler (aş. bk.).

5. Oğuz'lar (630'dan sonra bu adla ortaya çıkan Töles boylan.) Selenga ırmağı- Ötüken bölgesinde oturuyorlardı (aş. bk.).

6. Doğu Avrupa'da Türk toplulukları: *Avar'lar* (aş. bk.), *Hazar'lar* (aş. bk.), *Ogur'lar* (aş. bk.), *Peçenek'ler* (aş. bk.) ve ihtimal *Kıpçak-Kuman'lar* (aş. bk.)vb.

7. *Kırgız'lar.* Baykal'm batısında, Yenisey nehrinin kaynakları bölgesinde idiler (aş. bk.).

Burada Sir-tarduş olarak geçen ve Bilge kitâbesindeki (1 defa) "Sir Tokuz-Oğuz" ve Tonyukuk kitabesinde Türk Sir bodun" şeklinde (5 defa) kullanılan *Sir* (veya sır/=sıra/, şir?) deyimi (şimdiye kadar verilen çeşitli mânalar: *iyi, astt, batı, sülâle, birUşik)* arasında en isabetlisi "birleşik" olsa gerektir. Bu mâna devlet yapısı ile açıklanabilir (bk. Sir-yabgu). K. Czegledy'e göre *(Ğogay-quzı...,* s. 65 vd.), *Hsieh Yen-t'o* adı "Sir" ve "Yen-t'o" diye anılan ıkı Türk grubunun meydana getirdiği birliği göstermektedir. Tarduşlar ayn bir Türk grubu olarak varlığını devam ettirmiş, fakat Sirlcr 8. yüzyılın 2. çeyreğinde "Gök-Türk" kütleleri ile karışmışlardır (Buna karşı; bk. P. A. Boodberg, *Th-ree Notes...,* s. 4-7). L. Bazın'e göre *{Les Calendriers...,* s. 266), doğudaki Töles'lere mukabil batıdaki grup: Tarduş.

'Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 95; Lıu,oyn. *esr.,* I. s. 354 vd.

'Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 21, 27, vd., 34, 269-273; V. Thomsen, *Turcica,* s. 5-8; *U\ı,ayn. esr.,* I, s. 258. Batı Gök-Türk hakanı tarafından, 635 yılında ülke böyle iki idarî bölgeye ayrılmıştı. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 27,55.

' Bk. J. R. Hamilton, *Les Ouighours â Vipoque des Cinq dynasties...,* s. 135; W. Eberhard, *Conquerors.,* s. 89 vd.; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 215-218, 231; ayn. müell.. *Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair,* s. 15-26; ayn. müell., *The Foundation ofSha-t'o Power m North-China,* s. 1-13.

8. *Basmıriar* (Çince'de Pa-si-mi). ldi-kut(hükümdar)'unun Türk olduğu belirtilen[240] bu kavmin aslen yabancı olup, Türklerle karıştığı ileri sürülmüştür[241]. Daha ziyâde İç-Asya'da Beş-balık havalisinde görünmektedirler.

9. K'i-tan, Tatabı, Dokuz-Tatar, Otuz-Tatar gibi Moğol soyundan kabileler doğu bölgesinde Kerulen ve Onon nehirleri havalisinde bulunuyorlardı.

Ancak hatırlatmak gerekir ki, bütün bu topluluklar, zaman zaman yer değiştirmekte, arada bir çözülen boylardan yeni birlikler meydana gelmekte, hülâsa oynak kütleler teşkil etmekte idiler. Yine görülmektedir ki, Tarduş, Uygur, On-ok, Oğuz, Ogur, Hazar vb. gibi isimler Türk soyundan gelen kütlelerin türlü teşkilâtlanmalar dolayısiyle aldıkları adlardan ibarettir. 'Türk" de, bilinen mânası ile önceleri belirli bir topluluğun (Aşına ailesi etrafında toplananların) adı iken sonraları yaygınlaşmıştır.

Gök-Türkler, Çin kaynaklarının açıkça belirttikleri üzere, Asya Hunlarından iniyorlardı[24] . Başbuğ ailesi olan Aşına soyunun bir dişi kurttan türediğine dair o çağda pek yaygın olduğu anlaşılan rivayetler[243] Gök-Türklerin erken tarihini efsanelerle karıştırmaktadır. Ancak kurttan türeme geleneğinin Asya Hunları arasında da mevcut olması[244] ve kurt ata'nın Türkleri dar, geçilmez yollardan selâmete ulaştırdığı (Bozkurt Destanının aslı) rivayetinin Hunlarda görülmesi[245] Gök-Türklerin Hunlara nisbetini ortaya koymaktadır. Aşına ailesinin, yalnız bir erkek çocuk hayatta kalmak üzere, katliâma uğramış olduğu rivayeti[246]^, *Tsü-kü* (aslında Asya Hun devletinde bir unvan) adlı Hun ailesine[247] mensup Meng-sün tarafından kurulan Kuzey Liang Hun devletinin (yk. bk.) 439'da Tabgaçlar tarafından yıkılması hâdisesine bağlamak mümkündür. Sui-shu (Çin yıllığı, 581-618)'ya göre, bu Hun devletinde idareyi elinde tutan Tsü-kü(Chü-ch'ü)'ler imha edildiği zaman *A-shih-na* (Aşına) kolu 500 âilelik bir kütle hâlinde, Kan-su bölgesinden göçerek, Juan-juanlara sığınmışlardı[248]. Gök-Türklerin nüvesini teşkil ettiği

[240] Kitabeler, II, doğu, str. 25.

[241] Bk. El, *Türks.*

[U2]*Chou-shu, Sui-shu, T'ang-shu'Ğz,* bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 5,181; W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* s. 86,90 vd.

[243] Bk. Liu, *ayn. esr.* I, s. 5 vd., 40.

[244] W. Eberhard, *Çinin Şimal Komsulan,* s. 91-104.

[245] P. A. Boodberg, *The Language..., s.* 182.

^Tafsilen bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 18-28.

[247] W. Eberhard, *Türk Kavimleri Hakkında Çince Vesikalar,* II, s. 158, III, s. 232.

[248] Liu, *ayn. esr,* I, s. 40; W. Eberhard, *Çinin Şimal Komsulan,* s. 97, 197; ayn. müell., *Çin Tarihi,* s. 153,172; B. Ögel, *Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar,* s. 91-95; A. v. Gabain, *Hunnisch-Türkische Beziehungen,* s. 18.

belirtilen ve Meng-sün'ün oğlu An-çu ve sonra torunu Şu 'nun öldürülmesi üzerine önce Hsi-hai^'da iken sonra Altaylar'a nüfuz eden bu kütle, Chü-ch'ü (Tsü-kü)ler yolu ile de Asya Hunlarına bağlanmaktadır[251] ve hattâ, bu fasa göç hareketini idare eden A§ına soyunun, Güney Hun tanhuları yolu ile Mo-tun'un mensup olduğu ünlü *Tu-ko* (Tu-ku) ailesinden gelmesi kuvvetle muhtemeldir (Tafsilen bk. aş. Kültür: Destanlar). *Kurt ata inancı dolayısiyle Gök-Türk hakanlık belgesi, altından kurtbaşh sancak (tuğ) olmuştur*™

A I. GOK-TCRK HAKANLIĞI

Gök-Türklerin 6. yüzyılın ilk yarısında Altay dağlarının doğu eteklerinde ve mâden istihsal edilen yakın bölgelerde (Yarkent, Kâşgar, Kuça vb.) an'anevî san'atları demircilikle uğraştıkları ve Juan-juan (bk. aş. Avar hakanlığı) devletine silâh imâl ettikleri biliniyor. Fakat o zaman dahi dağınık idiler. Chou-shu (Çin yıllığı, 557-581)'ya göre, Gök-Türk devletinin kurucusu olan *Bumın* (Çince'de, Tu-men)'ın atası A-hıen, *"şad"* unvanını taşıyor ("Bilge şad") ve Bumın'dan hemen önce gelen Tu-wu adlı başbuğ da *Ta Ye-hu* ("büyük yabgu") olarak tanınıyordu[2] . Demek ki, Türk kütlesinin Juan-juanlarla bağlılığı daha ziyade "federatif mahiyette idi. Bumın daha 534 yılında Kuzey (Batı) Tabgaç (Wei) hükümeti ile siyâsî münasebet kurmuş, 542'de akmalarının başında Huang-ho nehri yakınlarında görünmüş ve 545'de Tabgaç hükümdarının gönderdiği elçiyi "İmparatorluktan nezdimize hey'et geldi, devletimiz bundan gurur duyar" sözleri ile karşılamıştı Gök-Türk hanlarından İşbara, 585'deki konuşmasında Gök-Türk devletinin "50 yıl önce" kurulduğunu söylemişti[255] ki, bu da 535 tarihine denk düşmektedir.

Ancak Juan-juan devletine karşı bir 'Töles" ayaklanmasını bastıran (546) Bumın'ın, Juan-juan hükümdarı ile eş-değerde olduğunu göstermek için onun kızı ile evlenmek arzusunun kabaca reddedilmesi üzerine, Batı

[249] Gök-Türk menşe efsanesinde So veya Sou ülkesi bk. Liu. *ayn. esr..* I, s. 5; B. Ögel, *Türk Mitolojisi,*
s. 27. Türklerin hakanı "Şu" île ilgili hâtıra, bk. *DLT,* III. s. 415 vd.

[250] Hsi-hâi=Batı denizi Etsin- göl bataklıkları: Turfan (Kao-ch'ang) yakınlarında. Bk. S.G. KI-jastorny, - V. A. Livsic, *TheSogdian İnscription ofBugut,* s. 7i, n. 2.

[251] Liu, *ayn. esr.,* s. 40, n. 209; ayn. müell, *Ktüscha...,* s. 165 vd.

[252] Ed. Chavannes, *Documents.,* s. 49, 220, n. 3; Uu, *Die Ckinesischen...,* I, s. 9, 59, 181; "Üç tuğlu Türk bodun" = II. Gök-Türk hakanlığı?, bk. Kitabe, *Şine-ttsıt,* kuzey, sır. 3.

[253] **Bk.** Liu, *ayn. esr.,* I, s. 6

[254] Liu, *ayn. esr.,* **I,** s. 6 vd.

[255] **Liu,** *am. esr.,* **I, s.** 52, **II.** s. 528.

Tabgaç prensesi ile evlenerek vurduğu ağır darbe sonucu Juan-juan devletini çökerttikten (552 başlan) sonra, resmen *"İl-kagan"*[256] unvanını alması ve böylece, eski büyük Hun imparatorluğunun başkent bölgesi Ötüken[237] merkez olmak üzere hakanlığı kurması 552 yılında vâki olmuştur[258].

Devletinin batı kanadının idaresini, kuruluşta birlikte çalıştıkları küçük kardeşi *İstemi* (İstemi. Çince'de She-ti-mi)'ye veren Bunun, devleti kurduğu yıl içinde öldü. *"Yabgu"* unvanım taşıyan, dolayısiyle Doğu kanadının yüksek hâkimiyetini tanıyan İstemi, Batı'da fetihlerine devam ederken, Ötüken'de iktidara gelen, Bumın'ın oğlu, K'o-lo (Kara?) ve bunun erken ölümü üzerine hakan olan, Bumın'ın diğer oğlu, *Mu-kan* (Beğ-Han? 553-572) zamanında devlet haşmetli çağına ulaştı. Heybetli görünüşü, parlak etkili gözleri, kudreti ve sertliği Çin kaynaklarında belirtilen Mu-kan Kağan, son bir darbe ile ahalisinin bir kısmının Çin'e (müttefikleri olan Ts'i topraklarına) sığındığı bilinen, bir kısmının da Baykal'ın kuzeyine doğru çekildiği anlaşılan Juan-juan devletini tarihe mâl ettikten sonra (555) , doğuda K'i-tanların ve kuzeyde Kırgızların ülkelerini Gök-Türk hâkimiyetine bağladı; Çin'de Batı Tabgaçlannm yerine geçen Chou hanedanı (557-581) ile diğer Çinli Ts'i (Ch'i) hanedanını (550-557) baskı altına aldı; İstemi'nin harekâtına karşı Çin'den yardım isteyen Ak Hun-Eftalit devletine ve Mâveraünnehir halkına Çin askerî desteğini önledi. 564'de Şan-si'deki Ts'i başkenti Tsin-yang'ı muhasara etti ve kızı prenses Aşına'yı Chou imparatoru Wu-ti ile evlendirdi (568). Kaynakların bildirdiğine göre, geniş ülkelere ve 100 bin kişilik bir orduya sahip olan Gök-Türk hakanını, Çin imparatoru akrabalık kurma yolu ile teskin etmiş oluyordu" .

Mu-kan'ın emrindeki kuvvet hakanlığın Doğu kanadının ordusu idi. İstemi (552-576) kumandasındaki öteki ordu ise kendi bölgesinde hareket hâlinde idi. Kısa zamanda, Altaylar'ın batısını Işık göl ve Tanrı dağları'na kadar hâkimiyetine alan İstemi, geniş çapta askerî ve siyâsî faaliyetleri neticesinde temas kurduğu Sâsânî imparatorluğu ve Bizans gibi Orta-çağ'ın en büyük iki devletini Gök-Türk politikası izinde yürütmek suretiyle, Türk hâkan-

[256] İl-kagan (=el khagan). Veya İ-li khagan (bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 7,41) = ilig~61ig kağan (bk. A.v. Gabain,*DTCF Dergisi,* II, 5, s. 687)=ellig (illig) kağan (bk. A. Bombacı, *EUâbâr,* s. 47).

[257] Orhun ırmağının batısında, 47. enlem -101. boylam'da, bk. R. Giraud, *L'emp. d. Turcs cilcstes,* s. 172, bk. aş. s. 107 n. 335.

[258] Gök-Türklerin başlangıcı ve Bumın devri için tafsilen bk. B. Ögel, *Doğu Gök-Türideti..,* s. **81-137.**

[1,9] Son mağlûp Juan-juan hükümdarı A-na-huai'nin oğlu An-lo-çen'de, **Wei başkenti Ç'ang-an** önünde kuvvetleri ile birlikte imha edilmişti. Bk. W. Saınolin, *East Türkistan...,* s. 55. **Tafsilen bk.** A. Kollautz, *ayn. esr.,,* I, s. 135 vd. [260] Liu, *ayn. esr.,* I, s. 15, 20, **449,** 466 vd.; H. Ecsedy, *Trade and War Relations* ***between üıe Turks and*** *China...,* s. 133 vd.

lığını bir dünya devleti payesine yükseltti. Ak Hun-Eftalitler üzerinde yaptığı ilk baskı tecrübesinden (ihtimal 556 yılı başlarında) sonra, ipek transit ticaretini elinde tutan bu devlete karşı Sâsânî imparatorluğunu tabiî müttefik olarak gören İstemi, Şehinşah Anûşîrvân Âdil ile andlaşma yaptı; bu vesile ile Anûşîrvân ile evlenen kızı İran sarayına imparatoriçe oldu . Müttefikler tarafından sıkıştırılan Ak Hun-Eftalit devleti yıkıldı ve topraklan, Ceyhun (Amu-derya) sınır olmak üzere iki müttefik arasında paylaşıldı (557) . Mâveraünnehir, Fergana'nm bir kısmı, Batı Türkistan'ın güneyi, Kâşgar, Hoten vb. Gök-Türklere intikal etti. Bu suretle İç-Asya kervan yolu üçüncü kere Türklerin eline geçmiş oluyordu.

Ancak Anûşîrvân, bu bölüşmede, zaferdeki cüzi katkısına nisbetle "arslan payAn[263] almış olmasına rağmen, pek memnun değildi; Kervan-yolu'nun Mâveraünnehir güzergâhım da ele geçirmek istiyordu. Bu maksatla, kendi ülkesinden Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılmakta olan ipek nakliyatını durdurdu. Böylece hem ipek ticaretinin ünlü kervancıları olup son taksimde Gök-Türklere bağlanan Sogd[264] ahalisinin faaliyetini baltalayarak huzursuzluk çıkarmak, hem de Türkleri ipek transit vergisi gibi yüksek bir gelirden mahrum etmek düşüncesini tatbik mevkiine koydu. İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Gök-Türk fütuhatının Talas-Çu sahasından ve Seyhun nehrinin doğusundaki Khoa-lit ülkesi (Bizans elçisi Zemarkhos'ta: Kolkh. Kholiat) üzerinden Aral-Hazar kuzeyine doğru ilerlediği bu tarihlerde[265] İran ile uzlaşma ümidini kesen İstemi Bizans'a döndü ve İstanbul'a Sogdlu ipek taciri ve diplomat Maniakh başkanlığında bir hey'et gönderdi (567 sonlan). *Tarihte bu, Orta Asya'dan Doğu Roma'ya giden ilk resmî hey'et idi.* İpek meselesi Gök-Türkler kadar, Bizans'ı da ilgilendirdiği için[266], hattâ daha önceleri Sâsânî aracılığından kurtulmak üzere nakliyatım Hind denizi yoluna teksif etmek maksadı ile Güney Arabistan'daki Himyerî devleti ile temaslar aramış olan Bizans'ta [7] İmparator Justinos II, Türk elçilerini ilgi ile karşılamış, İstemi'nin gönderdiği "İskitçe" (Türkçe)[268]

[261] Ed. Chavannes, Docu/ruvı/j..., s. 266, 242; el-Mes'ûdî, *Murûc* I, s. 265,270.
[262] Bk. K. Czegtedy, *Nomâd nipek...*; s. 114.
[265] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 228.
[264] Mâveraünnehir bölgesi. Buradaki Chao-wu grupları hakkında bk. W. Eberhard, *Orta ve Garbı Asya Halkları,* s. 146 vd.
[265] Bk. K. Cfcegl6dy, *Nomâd ntpek...,* s. 112 vd
[266] İpeğin Bizans'da iktisadî ve siyasî ehemmiyeti için bk. K. Hannestad, *Les Relations de Byzance avec ta Thmseaucasie et l'Asie cenırate awc 5e et 6e siictes,* s. 421 -430.
[267] Bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 234.
[268] Bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 235; Gy. Moravcsik, *Byz. turc.,* II, s. 237; Orhun harfleriyle Türkçe, bk. A. Kollautz, *ayn, esr.,* \., *s.* 144, n. 13

mektubunu okutmuş ve Maniakh'ın ağzından teşebbüsün ciddîliğini anlamıştı. Bir ittifak andlaşması yapmak üzere, umûmî vali Zemarkhos başkanlığında bir hey'eti yola çıkardı (569 Ağustos başı). Türk elçileri ile birlikte Karadeniz-Kafkaslar-Hazar Denizi-Aral gölü arasından Talaş yolu ile Tan-n-dağları'ndaki Ak-Dağ (Altın-dağ)[269]'da İstemi[270]'nin huzuruna gelen Bizans elçisinin hâtıraları [1] Gök-Türk hayatım ve kudretini gözler önüne sermesi bakımından pek kıymetli bir vesikadır. İstemi, Bizans ile işbirliği yaparak AnûşîrvâıTı İpek-yolu'nu açmağa zorlamak gayesini güden siyasetinde başarıya ulaşmış, 571 yılında Sâsânî-Bizans çatışması başlamış; hâkimiyetlerini Harezm üzerinden Kafkasların kuzeyindeki Kuban ırmağına kadar yaymağa çalışan ve -ayrı ayn Türk idarecilerin emrinde olmak üzere- ülkeyi 8 bölge hâlinde ellerinde toplayan Gök-Türkler[272] o sıralarda Azerbaycan'a da girmişlerdi[273]. Fakat batıya bu Türk ilerleyişi durakladı ve Bizans ile esas ortak hareketle ilgili müdahale, ancak Anûşîrvân'ın oğlu olup, Gök-Türk prensesinden doğduğu için *"Türk-zâde"* diye anılan Ormuzd IV (579-590)'un son yıllarında (588'lerde) yapılabildi. Gecikmenin sebebi, Gök-Türkleri sa-

[269] Bizans kaynaklarında (Menandros) "Ek-tağ" diye geçer *(A. Magyarok elâdeiröL.,* s. 45). Türklerde altın, hakanlara mahsus bir alâmet olduğu için (bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 211) ihtimal hakanın bulunduğu yer olarak Ak-dağ'a Alun-dağ da diyorlardı. Yeri için bk. R. Gîraud, *VEmpire des Turcs...,* s. 181 vd.
[270] Hâdiselere çağdaş Çin yıllığı *Sui-shu'âa* "yabgu", bk. A. Kollautz, *ayn. esr.,* I, s. 146; Bizans kaynaklarında: *Stemb(v)is, Silzibulos, Sizavulos, Sizavolos,* vb. bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.* II,. 234, 246. İslâm kaynağı Et-Taberî'nin eserinde: *Sincibû.* Bu şekiller *"Sirlbatı?IYabgn*"* unvanından bozulmuş olabilir, bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr., s.* 288, n. 6, Yâni *Sil" Sir* (SiIis=Jaxartes=Sir-derya, bk. S.G. KJjaStorniy, *Türk Dili Araştırmaları,* IV, 1954, s. 70 vd.) + *Yabgu* (Cabgu) bk. H.W. Haussig, Byzantion 23 /l 953/, s. 374. Veya "Sincebû" şeklinin Ermeni tarihçisi Sebeos /VII. asır/'daki *"Chenestan Chepetukh"* - Çenestan Cepetuh (Çin Yabgusu) tâbirinden çıkmış olması muhtemeldir, bk. D. M. Dunlop, *TheJewish Khazars,* s. 31 vd. Sir (batı?) sözü için bk. yk. ve R. Gîraud, *gö«. yer.* Daha kuvvetli bir ihtimal ile Türkçe "sir" = birledik (boyların birleşmiş olması, bk. *Tonyukuk,* ktb, str. 3,11,60-62) « confederetion, (bk. E7T, IV, s. 98; O. N. Tuna, *Omon Yazıtlarında Açıklamalar,* s. 64) manasınadır: Sir-yabgu=birleşik boylar yabgusu?. Veya Sir bir Türk grubunun adı olabilir, bk. K. Czegledy, *Ĝogay-quzt...,* s. 66, bk. yk. n. 236. Türkçe (Silzibulos=süzi boyla?) "İstemi" adının açıklama denemeleri bk. P. A. Boodberg, *Three Notes...,* s. 7-11.
[271] Bizans tarihçileri Menandros (6. asır sonlan) ve Th. Simokattcs (7. asrın ilk yansı)'in eserlerinden naklen: Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 233-238, 246-252; *K.* Dieterich, *Byzantınisehc Quellen zur Laender und Völkerkunde,* U, s. 17-22; L. Ligeti, *Az ismeretlen BelsöAzsia,* s. 54-69, Türk. tere *Bilinmeyen İç Asya.* s. 59-73; *A Magyarok elödeirdl is a honfoglalâsröl* s. 44-50.
[272] Menandros'dan bk. *A Magyarok elâdeiröL,* s. 48. Ayrıca bk. H. W. Haussig, *Byzantion,* XIII, s. 374, n. 38. İhtimal Ed. Chavannes *{Documents...,* s. 134)'da sayılan Buhara, Harezm, Taşkent vb. gibi'8 prenslik. Bu münasebetle Menandros'ta geçen 'Türklerin dört idare olarak bir araya geldikleri" ifadesi Türklerdeki "4 bulung" telâkkisi ile ilgili olabilir (bk. Hükümranlık). İhtimal idari taksimat, bk. Wang Huan, s . 131.
*" K. Czegl6dy, *A komi Kazar törtinelem forrâsainak kridkâjanoz,* s. 125.

vaşa iştirak için tazyik eden Bizans'ın gönderdiği elçilerden biri olan Valentinos'u 576'da Aral gölü havalisindeki Türk bölgesinde karşılayan Türk-şad[274]'»! sözlerinden anlaşılıyor. Bu Türk prensi Bizans'ı, Gök-Türklerin hasımları olan Avar^ 'lan himaye etmekle ve *"kılıçlanarak değil, atların ayaklan altında karınca gibi ezilerek öldürülmeyi hakeden"* bu kavme barınacak yer vermekle suçluyordu[276] ki, bu doğru idi. Ayrıca Bizans, Azerbaycan üzerinden ilerleyerek ihtimal Güney Kafkasya'daki Sabar Türkleri (bk. aş. Sabar Devleti) ile bağlantı kurmak isteyen Gök-Türk kuvvetlerinin hızını kesmek maksadiyle, 576'ya doğru oradaki Sabar Türk kütlesini dağıtmıştı[277].

İstemi'nin siyasetinin diğer mühim bir neticesi de şu olmuştu: 19 yıl süren (571-590) Sâsânî-Bizans mücadelesinden sonra da iki imparatorluğun arası düzelmemiş, birbirini takip eden karşılıklı istilâlarda nihayet imparator Herakleios'un Sâsânî başkenti Madâln (Ktesiphon)'e kadar uzanan seferleri (622-628) Sâsânî imparatorluğunun son mecalini de kırmıştı[278] ki, *Kur'an'fa* bile işaret olunan bu durum[279] İslâmiyetin kısa zamanda İran'da hâkimiyet kurmasmı kolaylaştırmıştır,

Gök-Türk imparatorluğundaki, İstemi'nin faaliyeti dahil bütün askerî-siyâsî teşebbüslerin, adına yapıldığı hakan Mu-kan 572'de öldü. Devleti muazzam bir genişliğe ulaştıran bu büyük hükümdarın[280] hâtırası Orhun Kitâbeleri'nde akisler bulmuştur: "Dört tarafa ordu sevk edip kavimleri hep itaat altına almış, başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş; ileride (doğuda) Kadırgan dağlarına (Kingan dağları), geride (batıda) Temir Kapıg (=Demirkapı, Belh-Semerkand yolu üzerinde, 12-20 metre genişlik ve 3 kilometre uzunluğunda)'a kadar -Türk milletini- hâkim kılmış; bu memleketlerde Kök-Türk (kavmi) idi-oksız (bk. aş. Kültür: İl'de İstiklâl) oturur olmuş; bilge kağan imiş, alp kaşan imiş, buyruk ve beyleri, kavmi (bodun) hep bilge ve cesur imişler..." [!]. Otüken'de tertiplenen büyük cenaze törenine

[274]Gy. Moravcsik, *Byz turc.,* II, s 276: yâni "şad" unvanım taşıyan Türk prensi, bk. A. Bombaci, *On Ancient Turkish Title Sad,* s. 168. Tafsilen, Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 239-242.
[275] Uar-Khun'lar, bk. aş. Avar Hakanlığı, ^Menandros'dan, bk. *A Magyarok elödeiröi..,*
s. 49. [277] Bk. K. Czegledy, *göst. yer.* ^Tafsilen bk. A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi!,* s. 251 vd.
[279] A. A. Vasiliev, *ayn. esr.,* s 252; *Kur'an,* Sûret'ur-Rûm, bk. H. B. Çantay, *Kur'an-ı Hakim...,* II, s. 686.
[280] Çin kayıtlarına göre hakanlığın genişliği doğudan batıya 10 bin "İi" ve kuzeyden güneye 5-6 bin "ü" idi (bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 8) ki, 10.5 milyon km" civarındadır.
[231] Kitabeler, I, doğu, str. 2-3.

husûsî heyetlerle katılan komşu devlet ve kavimler arasında Bizans imparatorluğunun da bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır [3].

Mu-kan'ın yerine kardeşi *T'a-po* geçti (572-581). Kudretli hakanlığın yeni hükümdarı, kendini kutlamak üzere 100 bin top ipek hediye eden Chou imparatoru ile yine tebrik için çeşitli hediyelerle birlikte başkumandanını göndermek suretiyle hususî bir itina gösteren Ts'i (Çh'i) imparatoruna *"Oğullarım"* diye hitap ediyordu[284]. Bu, bütün Kuzey Çin'in Türk himayesine alındığını göstermekte idi. Ülkesinin genişliğinden dolayı hakanlığın doğrudan doğruya kendi idaresindeki kanadını ikiye ayırarak, Doğu'suna, kardeşi K'o-lo'nun oğlu £e-f'M(İşbara)'yu, Batı'sına da küçük kardeşi *Jo-tan'ı* "kağan" (küçük kağan) unvanları ile tâyin eden Ta-po, bir Ts'i prensesi ile evlenmek düşüncesine kapıldı ve ayrıca, Türk topluluğu için zararlı cihetleri önceki devirlerde ileri görüşlü Türk idarecileri tarafından ortaya konulmuş olan Buda dinini, Budist misyonerlerin[285] telkinlerine kanarak memlekette himayeye kalktı; bir Budist tapınağı ve bir Buda heykeli yaptırdı[286]. Gök-Türk haşmeti zevale yüz tutmuş gibi idi. T'a-po dış siyasette de yanlış adımlar attı. Ts'iler 577'de Chou hanedanı tarafından yıkıldığı zaman, oradan kaçarak kendisine sığınan bir Ts'i prensini "Çin kağanı" ilân etti. Choularla arasının açılmasına sebeb olan bu durum karşısında, kalabalık bir ordu ile Pekin bölgesine ilerleyen T'a-po, kendisine yeni bir Çinli prenses vaad edilerek durduruldu (579). Ancak prensesin verilebilmesi için Chou hükümdarı, "Çin kağanı" Ts'i prensinin kendisine teslimini istiyordu. Bir av esnasında bu prensin Choular tarafından kaçırılmasına göz yumulması millet nazarında hâkanm itibarını büsbütün sarstı"[87]. Gök-Türk birliği ve kültüründe mühim çatlakların belirdiği bu yıllarda diğer bir hâdise de İstemi'nin ölümü oldu (576).

Resmî unvanı *"yabgu"* olması gereken[288] fakat ihtimal, Türk "il"inde bir

[282] Çin, Tibet, Apar=Avar (Avrupa Avarlan). Apurım (Porom), Kırgız, Bokli-çölüg ü (Batı Kore?, bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs,* s. 186 vd., Bükli-çöl=Kore. bk. K Czegledy, Ğogay-quzı...» s. 65 vd.), Üç Kunkan, Otuz-tatar, Kitan, Tatabı kavimleri; bk. Kitabeler, l, doğu, str. 4, II, doğu, str. 5. [30] Bk. B.Ögel, *Gök-Türk Yazıtlarının Apunmlan,* s. 70,76,79 vd.; krş. Byz. *titre.* II, s. 80; G. Clauson, *Asia Major,N.S.V\U, \,$. \22.*
[m] *Liu, ayn. esr.,* I. s. 43.
[285] Hui-lin ve Jnagoupta, bk. Liu, *ayn, esr.,,* I. s. 36-39,43,461 vd.
[286] S. G. KljaStorny - A. V. UvSie, *The Sogdian Inscription ofBugttt,* s. 78; Liu, *ayn. esr.,* \. s. 43.
[287] Liu, *ayn. esr.,* t, s. 33; H. Ecsedy, *ayn. esr.,* s. 135.
[288] Onun yabancı kaynaklarda zikredilen "Yabgu" unvanı bk. yk. n. 270; ayrıca kendine bağlı Batı Gök-Türk halkı "Yabgu kabileleri, Yabgu Türkleri" diye de anılıyordu. Bk. Ed. Chavannes. *ayn.*

esr, s. 21,95 n. 3,219; Liu, *ayn. esr.,* II, s. 722.

bodunun (sonraki "On-ok" bodun'u; buradaki "on büyük başbuğ" ona bağlanmıştı) başında olduğu için kitabelerde ve bir Bizans kaynağında[290] *"kağan*[1]*'* diye zikredilen bu büyük şahsiyetin ölümünü, yukarıda adı geçen Türk-şad'ın sözlerinden öğreniyoruz. Onu sinirlendiren hususlardan biri de, ölen "ata"smın yas günlerinde Türklerin Bizans elçileri tarafından rahatsız edilmeleri idi. Yol hâtırası, Gök-Türk hakanlığının batı bölgelerindeki kavimler bakımından mühim olan elçi Valentinos'a hitaben yapılan ve Bizans'ı suçlayan bu konuşma, ayrıca Türk fütuhatının hem şeklini, hem felsefesini açıklamak itibariyle de değer taşımaktadır: "Ben, *esirlerimiz olan Uar-HunVlerin hangi yoldan Bizans'a gittiklerini biliyorum. Dinyeper'in, Meric'in nerede olduğunu, Tuna'nın nereye aktığım da biliyorum. Gün doğusundan gün batısına kadar ülkeler bize diz çökmüştür. Bize karşı gelmek cesaretini gösteren Alanları, On-Ogurlan (bk. aş. Ogurlar) görüyorsunuz. Roma'ya da geleceğiz"*[291]. Gök-Türk sınırlarının Kafkasya'nın kuzeyine ulaştığını ortaya koyan bu sözlerle Bizans da açıkça tehdit edilmekte idi. Ancak Türk-şad lâtife yapmadığım gösterdi. Kırım'da Bizans'a ait ünlü Kerç (Bosporos) kalesi Türk kuvvetleri tarafından zaptedildiği zaman Doğu Roma elçileri henüz Gök-Türk topraklarında idiler (576). Bu, Gök-Türk hakanlığının, Mançurya sınırlarından Karadeniz'e kadar uzanarak, genişliğinin son noktasına ulaştığı tarihtir[292].

İstemi'den sonra yerine geçen oğlu *Tardu* (576-603) cesareti ve savaşçılığı ile babasına benzemekte idi ise de, siyâsî ihtirası yüzünden, T'a-po zamanında açılmış olan ayrılık çizgisini büsbütün derinleştirdi. Çinliler, onun bu zaafından faydalandılar: Önce, hakanlık Doğu kanadının kendine verilmemiş olmasından küskün olan *Ta-lo-pien(M\x-kan'm* oğlu)'in Tardu'nun yanına gitmesini telkin ettiler. Hâlbuki Mu-kan bile bu oğlunu tahta aday göstermemiş idi, çünkü annesi asıl (yâni Türk soyundan) değildi. Hakan T'a-po da 581'de ölürken, kendi oğlu yerine onun hakan olmasını istediği hâlde, Devlet Meclisi *(Toy)* bunu kabul etmemiş[294] ve sonunda K'o-lo'nun oğlu *Işbara* (Çince'de, Şa-po-lüe) hakanlığa getirilmiştir"

[289] Bk. Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 38,219; W. Huan, s. 143-151.

[290] Th. Simokattes (7. yy. ortalan) de: *Stembis khagan,* bk. *Byz. turc.* II, s. 234; Ed. Chavannes, *ayn. esr.* s. 38. İhtimal aslı Yabgu-Kaga».

[291] Bk. yk. n. 275; *A. Magyarok Eiâdeiröl...,* s. 49. Daha bk. A. Donuk, "On *Dilli" Bizans,* s. 1-4.

[292] Bu hususa 726'da Asya'da seyahat eden Çinli budist rahip Huei-ch'ao'nun notlarında da temas edilmiştir. Bk. B. Ögel, *Belleten,* sayı 33, s. 87.

^Çince'de T'a-t'ou. Bizans kaynağında Tardu, bk. Gy. Moıavcsik, Byz. *turc.* II, s. 252. Aslında bir unvan, bk. W. Eberhard, *Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında,* s. 325.

[294] Liu, *ayn. esr.,* I. s. 43 vd.

295 w • » „
LAUıgast.yer.

Çin, Gök-Türkler arasındaki bu anlaşmazlığı körüklemeğe devam ediyordu. Ta-lo-pien Batı Yabgusu Tardu'nun yanında, Doğu'daki yeni hakan ile mücadeleye giriştiği sırada, İşbara da o tarihte, Chou'lar'm yerine iktidara gelen Sui hânedam(581-618)'ndan kendi ailesinin intikamım almak isteyen karısı, Chou prensesi Ts'ien-kin'in telkinlerine kapılarak, Çin'e kuvvet sevkediyor; Sui imparatoru Wen-ti (Yang Chien. 581-604) de eskiden beri Çin şehirlerinde ticaretle uğraşan ve dostluk ilişkileri çerçevesinde imtiyazlara sahip 10 bin kadar Türk'ü Çin'den uzaklaştınyordu. Buna karşı İşbara'nın ordusu ile Çin'e girmesi, Çin entrikasının kesifleşmesine yol açtı. Wen-ti yabgu Tardu'ya altın kurt başlı bir sancak göndererek onu Gök-Türk hakanı olarak tanıdığını bildirdi[296]. İhtirası alevlenen Tardu, Çin'e karşı ortak hareket teklif eden İşbara'nm isteğini önce reddetti ve İşbara, Gök-Türkleri gayet iyi tanıdığı anlaşılan diplomat-general Ç'ang-sun Şeng ile mücadele etmek ve bu Çinlinin Türk kumandanları arasına soktuğu nifak ile uğraşmak mecburiyetinde kalırken, Tardu, hakanlığın Doğu kanadının yüksek hâkimiyetini tanımadığını ilân etti (582). Böylece, 350 yıldan beri ilk defa Çin'de siyâsî birliği kurarak sonraki kudretli Tang sülâlesine siyâsî yönden basamak vazifesini görmüş olan Sui sülâlesi iktidarının başladığı yıllarda[297], Gök-Türk hakanlığı resmen ikiye bölünmüş oldu.

D- DOĞL' GÖK TÜRK HAKANLIĞI

Doğu'da zor şartlar altında hakan İşbara dengeyi büsbütün kaybetti. Ordu mensupları arasında, kendisi ile mücadeleye devam eden Ta-lo-pien'e bağlı olduklarını zannettiği yüksek rütbeli kumandanları vazifeden uzaklaştırmağa, hattâ cezalandırmağa başladı. Neticede bu askerlerle, prenslerden bazıları Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Etrafında korku ve nefret uyandıran İşbara da, kendi gücünden çok şey kaybettiğini ve Tardu -Ta-lo-pien ikilisinin tehdidi altına girdiğini esefle gördüğü için bizzat, Sui hükümdarına müracaat ile askerî destek ve barış dileğinde bulundu. Teklifi sevinçle kabul eden Wen-ti'nin derhal yolladığı heyetin başında diplomat Yü K'ing-tsî ile birlikte yine Ç'ang-sun Şeng bulunuyordu. Başkentte Hâtun'un ve diğer Türk ileri gelenlerinin önünde bu iki Çinli, İşbara^ya hakaret edecek kadar ileri gittiler ve "Çin imparatorunun oğlu" olduğunu kabul eden hakanı "Çfen" (bende) ilân ettikten sonra memleketlerine döndüler . Doğu

[296] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 49 n. 5, 220.

^Tafsilen bk. O. Franke, *ayn. esr.,* II, s. 308-349. Balı hakanlığının Apa (Ta-lo-pien) tarafından kurulduğu ve burada İstemi soyunun 611'den itibaren başladığı, bk. W. Huan. s. 143-151. [NH] Bk. Liu, *ayn, esr.,* I, s. 45-52, 66 vd., 81, 101,449.

hakanlığı Çin himayesine girmişti. Durumu kendi çıkarma kıyasıya sömürmeyi tasarladığı anlaşılan Çin, Türkleri büsbütün yozlaştırmak maksadı ile, halkım Çince konuşturmağa, Çinliler gibi giyinmeğe, Çin âdetlerini kabule teşvik ve mecbur etmesi için İşbara üzerinde zorlu baskısını artırdı. Hakan imparatora gönderdiği 585 tarihli mektupta bu talepleri şöyle cevaplandırmakta idi: *"Size bağlı kalacak, lıaraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değistiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin âdetlerini alamam. İmkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalâde hassastır, âdeta çarpan tek bir kalb gibidir"*[299] ve ilâve ediyordu: "Sui imparatoru dünyanın gerçek hâkimidir. Gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır" vb.

Gök-Türk hakanlığının parçalandığı, tâbi kütlelerin ayaklandığı, Türklerin Çin'e ilticaya başladıkları, Türk hükümdar ailesi mensuplarının birbirine düştüğü bu karışıldıkta İşbara öldü (587). Yerine geçen kardeşi *Ç'u-lo-hou* (=Ye-hu Kağan)[301] ve arkasından Toy tarafından (Devlet Meclisince) hakan ilân edilen Tulan (588-600) zamanlarında durum düzelmedi. Meşhur Ç'ang-sun Şeng Gök-Türk hakanlığını iyice çökertme yollarını gösteren raporlar hazırlıyarak imparatoruna takdim ediyor, elçi olarak geldiği Ötüken'de türlü entrikalarla Türk hanedan üyelerini karşı karşıya getiriyordu. En büyük yardımcısı da, önce T'a-po'nun, sonra İşbara'nın ve nihayet, Tulan'ın öldürülmesinden sonra, Çin'in muvafakati ile tahta çıkarılan, Ye-hu'nun oğlu, *K'i-min* (= Tu-li. 600-609) hakanın karısı olan Çinli prenses Ts'ien-kin idi[302]. K'i-min, bu defa, Doğu hakanlığını kendi idaresine almağa çalışan Tardu'ya karşı kullanılmakta idi. Bu K'i-min de imparator Yang-ti'ye, 607'de, gönderdiği bir mektupta "Haşmetpenâh'ın âciz bir bendesi" olduğunu, hattâ vaktiyle İşbara'nın bile reddettiği "Türk kavmini Çinliler gibi yapmağa -giyim, âdet ve dilde Çinlileştirme- hazır bulunduğunu" yazabiliyordu. Ancak, ölümünden sonra yerine geçen oğlu *Şi-pi* (Shîh-pi, 609-619) Gök-Türk haysiyetini biraz kurtarabildi. Bir Çinli prenses ile evlenmekle beraber bunu, Çin'in Gök-Türk iç-işlerine karışmasını önleyen bir paravana olarak kullandı. 5-6 yıl içinde Doğu Hakanlığı topraklarındaki dağınıklığı giderdi; batıda Tibet'e ve doğuda Araur nehrine kadar tekrar itaat altına aldı (615). Durumdan telâşa düşen Sui imparatoru, Türk hanedan üyeleri arasında anlaşmazlık çıkarmağa dayanan değişmez Çin plânını yeniden uygulamağa geçti: Bu defa yol göstericisi, hususî entrika raporları haztr-

Liu, *ayn. esr.,* I, s. 52 vd., II, 528 vd.
Liu, I, s. 52 vd.
Uu,l,s. 54vd,II.n.534.
Liu, II, s. 545, n. 461.

layan ve Batı Asya için yazdığı eserler başlıca kaynaklardan sayılan Çin devlet ve "sömürge" adamı P'ei-chü[303] idi. Hakanın küçük kardeşi Ç*i-ki şad'a "hakanlık" teklif edildi. Fakat milletin perişanlığım ve Çin tahakkümünün rezaletlerini gören bu genç, hem teklifi, hem kendisine vaad edilen Çinli prensesi reddetti[304]. Çinliler başka bir yol denediler: Gök-Türk nazır (Bakan)'larından birini pusuya düşürerek öldürdükten sonra, Hakan'a onun muhalefet maksadı ile kendilerine müracaat ettiğini, fakat "aradaki dostluktan" dolayı onun ortadan kaldırılmasını uygun bulduklarını bildirdiler. Gaye Hakan Şi-pi ile Gök-Türk büyüklerinin arasını açmaktı. Hakan bu oyuna da gelmedi. Gök-Türk nazırının öldürülmesi hâdisesinin Çin-Türk anlaşmasını bozduğunu ileri sürerek yıllık haracı kesti, savaşa hazırlandı. Plânı, Çin'in kuzey eyâletlerinde geziye çıkmış olan imparator Yang-ti'yi baskınla yakalamaktı. Fakat teşebbüs hakanın Ötüken'de bulunan zevcesi Çinli prenses İ-ç'eng tarafından gizlice Çin'e bildirildiği için sür'atle geri dönmeğe çalışan imparator, takipçi Gök-Türk süvarileri tarafından Şan-si'de Yen-men (bugün Tai-hien) mevkiinde kuşatıldı. Üzüntüsünden ağladığı rivayet edilen imparatorun imdadına yine aynı prenses yetişti: Gök-Türk ülkesinde büyük bir isyan çıktığı söylentisini yayarak Türk ordusunun geri çekilmesini sağladı (615)[305].

Yang-ti'nin son, itibar düşürücü durumu Çin'de karışıklıklara yol açtı ve ona karşı muhalefet gittikçe arttı. Bu defa da Çin ileri gelenlerinin Gök-Türklere sığınmalarına şahit olunuyor ve Şi-pi hakan Çinlilerin siyasetini kendilerine karşı tekrarlıyordu. Çin sarayını yağmalayarak aldığı kıymetli eşyayı Gök-Türk hakanına sunan mülteci Liang Shi-tu'yu, Şi-pi "Çin kağanı" ilân ederek (617) kendisine bir kurt başlı sancak verdi[306]. Liu Wu-Chou adlı diğer bir kumandanı da "Batı Çin kağanı" yaparak, Sui'lere karşı sefere çıkardı. Şi-pi'nin siyâsî faaliyetleri arasında, tarihî bakımından en ehemmiyetlisi Çin umûmî valilerinden Li Yüan'ı himayesine alıp desteklemesidir ki, andlaşma gereğince, Türk ordularının yardımı ile Sui'leri iktidardan uzaklaştırarak başkent Ç'ang-an'daki imparatorluk servetini hakana takdim eden, ayrıcı 30 bin top ipek ve yıllık vergi vermeyi kabul etmiş olan Li Yüan, Çin'de 300 yıl kadar hüküm süren ünlü Tang sülâlesini (618-906) kurmuş ve kendisi imparator olarak Kao-tsu (618-626) unvanım almıştır[307].

Liu, *ayn. esr.,* I, s. 87; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 195; B. Ögel, *Beüeten,* sayı 33, s. 76.
Bk. Liu, *ayn. esr.,* 1,87.
Liu, *ayn. esr..* I, s. 71; O. Frankc, *ayn. esr,* II, s. 337 vd.
Liu, *ayn. esr.,* I, s. 83, II, s. 446.
Liu, *ayn. esr.,* I, s. 129-133, 359 vd.; O. Franke, *ayn. esr.,* 11, s. 344 vdd; W. Eberhard, *Çin TarM* s. 191-197,204.

Şi-pi'den sonra hakan *Çu-lo* (619-621) kardeşinin sert siyasetini takip ediyor ve Hakanlığa karşı tutumu kısa zamanda değişen T'ang imparatoruna karşı Sui sülâlesini canlandırmağa kararlı bulunuyordu. Fakat karısı Çinli prenses İ-ç'eng taralından zehirlenerek öldürüldü. Hakan olan kardeşi *Kie-ti* (621-630) kifayetli bir adam değildi. Hain prenses İ-ç'eng ile evlenmiş, ağır cfille yazdığı mektuplarla imparatoru tahrik etmişti. Karısının tesiri altında idi. Plânsız, taktiksiz, sadece cesarete dayanan askerî teşebbüslerinde bir-iki defa mağlûp oldu. Tutumu millette emniyetsizlik uyandırdı. Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar ayaklandılar (627). Tarduş başbuğu İ-nan'ın darbeleri yıkıcı olmuştu. Vaktiyle Türk himayesine sığınmış olan birçok Çinli Tang imparatorundan af dileyerek memleketine dönüyor, K'i-tanlar ve başka kavimler Çin ile temaslar arıyor ve sınır bölgelerinde Çin'e bağlanıyorlardı. İmparator Tai-tsung (627-649, Li Yüan'ın oğlu) Türklere vuracağı darbe için vaziyetin olgunlaşmasını bekliyordu. Hakan kuşattığı bir şehir önünde mağlûp olarak çekilirken yakalandı, muhafaza altında Çin başkentine gönderildi (630).

Tai-tsung'un kendini "Türklerin Gök Kağanı" ilân ettiği 630 senesi Doğu Gök-Türk istiklâlinin sonu kabul edilmiştir. Hakanlığa bağlı kabileler ve yabancı topluluklar dağılıyor, Gök-Türk prensleri etraflarına kuvvet toplayabilecek kimseler olmadıklarından, herkes başının çaresine bakıyor, bazı gruplar Çin'e sığmıyorlardı. Gerçi başta Aşma ailesinden "kagan"lar vardı, fakat bunlar artık Çin sarayının emrinde, oraya sadakat ziyaretleri yapan, hediyeler sunan, imparatorlardan türlü unvanlar alan birer kukla idiler. Gök-Türklerin acıklı durumunu; Çin sarayında imparator huzurunda Türklere karşı ne yapılabileceği hususunda, cereyan eden münakaşalardan anlamak mümkündür[308]. Neticede Kuzeybatı Çin'de (Ordos) Sed boyunda "6 Eyâlet" bölgesine Türklerin yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Bu suretle belki Türklerin Çinlileşeceği umuluyordu. Fakat 680'e kadar geçen 50 yıl devamınca Türk milleti kendini unutmadı, dilini, örf ve âdetlerini korudu, tarihinin şanlı hâtıralarını ruhunda yaşattı. Bu arada ufak çapta başkaldırmalar oluyordu: Meselâ Aşına ailesinden bir prensin Altay'larda Türk hakanlığını ihyaya çalışması (646-649), yine Gök-Türk hükümdarları soyundan Tuçi'nin On-ok'ların başında "kağan" ilân edilerek (676-678) Çin'e karşı Tibetlilerle ittifak etmesi . *Çinliler tarafindan şiddetle bastırılan bu hareketler arasında en çok hayret uyandıran, 639 yılında Kür-şad'ın ihtilâl teşebbüsüdür.* Tang imparatorunun saray muhafiz kıt'asında vazife gören Gök-Türk prensi (588'de savaş meydanında ölen Hakan Ye-hu'nun küçük oğlu) *Kür-şad*

**Liu,ay«. *csn,* I, s. 158 vd., 199 vd.

[w]Bk. Ed. Chavannes, *Documents*... s. 74, n. 3,281.

(Çince'de: Kie-şe) Türk devletini ihya etmek için 39 arkadaşı ile bir gizli cemiyet kurmuş ve önce, bazı geceler tek başına şehirde dolaşan imparator Tai-tsung'u yakalamağa karar vermişti. Fakat plânın uygulanacağı gece ansızın patlayan fırtına yüzünden imparator saraydan çıkmadı. Kararın geciktirilmesini sakıncalı gören Kür-şad ve arkadaşlan bu defa doğrucu saraya yürüdüler, 40 Türk, sarayı ele geçirip başkente hâkim olmayı düşünüyorlardı. Yüzlerce muhafız telef edildi ise de dışarıdan sevkedilen ordu ile başa çıkılamadı. Şehir yakınındaki Wei ırmağına doğru çekilen Kür-şad ve arkadaşları yakalanarak öldürüldüler .

C- BATI GÖKTÜRK HAKANLIĞI

582 yılında hakanlığın doğu kanadı ile resmen ilgisini kesen Tardu, her iki tarafı kendi idaresinde birleştirmek için gayret sarfediyordu. Doğu hakanlığına baskı yapan Çin'in, Tulan hakana karşı, kardeşi Tu-li (K'i-min)'yi tutarak iki kardeşi çarpıştırması üzerine Tardu Çin'e yürüdü. Kuzey Çin'de ilerlerken yukarıda adı geçen general - diplomat Ç'ang-sun Şeng'in oyununa kurban oldu. Bu Çinli, Türk ordusunun geçeceği yollardaki sulan, kuyuları, pınarları gizlice zehirletmişti. Tardu böyle bir şeyin de yapılabileceğini hatırına getirmediği için zayiat ve ağır at telefatı verdi[3U], çekilmek zorunda kaldı (600). Bu tarihe kadar Tardu Kağan batıda büyük basanlar kazanmış, Hoten bölgesini hakanlığa bağlamış, şehinşah Ormuzd IV "Türk-zâde" (579-590) zamanında, Bizans-Sâsânî savaşlarında, İran işlerine müdahale etmişti. Bir Türk başbuğu ("Hazar yabgu'su"?) Derbend'i kuşatırken, diğer Gök-Türk ordusu Herât, Bâdgîs havalisine girmişti (588-9) [12]. Bu orduyu durduran ünlü Sâsânî kumandanı Bahram Çûpîn'in isyan ederek Ormuzd'ı tahttan indirip onun oğlu Husrev Pervîz'i çıkarması, fakat bunun da kaçması üzerine, Bahram'ın kendini "Şehinşah" ilân ermesi Sâsânî imparatorluğunu karıştırmış, Bizans'ın müdahalesi ile mağlûp edilen Bahram sonunda hakana sığınmıştı[313]. Böylece Tardu'nun, bir yandan, kısa müddet için de olsa, her iki Türk hakanlığını kendi idaresinde birleştirmesi (598'e doğru), aynı zamanda İran üzerinde nüfuzlu bir durum kazanması, onun, 598 yılında Bi-

[M0]*Uuy ayn. esr.,* s. 148,203.

[m] Liu *ayn esr.,* I. s. 106 vd., 447; Ed. Chavannes, *ayn, esr.,* s. 50 n.

[312] El Mes'ûdî, *Murûc*.... I, 132; İbn ul-Esîr, *El-KâmiL.,* I, s. 277. Bu münasebetle Et-Taberî, Es-Sa'âlibî gibi diğer İslâm kaynaklarında da Türklerin büyük hakanı" **olarak** geçen "Şâba (Saba, Saya) adının aslında Gök-Türk hanedanının adı Aşına olması muhtemeldir.

[MS] Tafsilât için bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 242-250; K. Czegiidy, *Nomâd* N^pefc... s, 44.

zans imparatoru Maurikios'a gönderdiği mektubun başlığında ifadesini bul* muş görünmektedir: *"Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi ikliminin hükümdarı Hakan'dan Roma imparatoruna.."*[314]. Çin kaynaklarına göre de, bu tarihte Tardu, Ötüken, Kuzeybatı Moğolistan, Aral gölü havalisi, Kâşgar, Maveraünnehir ve Merv'e kadar Horasan sahalan üzerinde hâkim bulunmakta ve ulu hakan olarak *"Bilge Kağan"* unvanını taşımakta idi[315].

Fakat Tardu Gök-Türk birliğini gerçekleştirmek için, Çin'in desteğindeki Doğu hakanları Tu-lan ve K'i-min ile mücadeleleri dolayısiyle, çok şiddetli davranmış ve buna, şüphesiz Çin'in aleyhte propagandası eklenmişti. Neticede başta Töles'ler olmak üzere bazı Türk boyları ve yabancılar ayaklandılar. Tardu bunlarla başa çıkamadı ve mücadeleyi sürdürdüğü Kuku-nor havalisinde Moğol Tü-yü-hun'lar arasında kayıplara karıştı (603)[316].

Tardu'nun sahneden çekilmesinden sonra, memlekette isyancıların sayısı arttı, nizam bozuldu. Doğu hakanlığında yeni bir kudret olarak beliren Şi-pi Kagan'a karşı, Tardu'nun torunu *Ho-sa-na* (=Ç'u-lo Kağan) Sui'lerle işbirliğine kalktığı ve hattâ ülkesini bırakarak Çin sarayında yaşamayı tercih ettiği için Şi-pi tarafından Çinliler'den teslim alınarak öldürüldü (619) [1?]. Devlet Meclisi'nin hakan ilân ettiği, Tardu soyundan, Şi-koei zamanında durum düzelmeğe başladı. Fakat asıl huzur, Tardu'nun küçük torunu olan *T'ong-Yabgu* (Yabgu Kağan) devrinde (618-630) görüldü. Çin kaynağı Tang-shu'ya göre "akıllı ve cesur" olan bu hakan "mahir bir savaşçı ve seçkin bir taktikçi" idi[318]. Orhun, Tola ırmakları ile Aral gölü - Kafkaslar arasına yayılmış bulunan Tölesleri kendine bağlamış, İranlıları mağlûp etmiş, güneyde Gandahar'a kadar ilerlemişti. Ordusu birkaç yüz bin "iyi yay kullanan" süvariden kurulu idi. Merkezi Talaş şehrinin (bugün Evliya-ata) 75 km. kadar güneydoğusundaki ünlü Bin-vul (Bin-bulak = bin pınar) mevkiinde idi. Tan-shu'ya göre, "O zamana kadar batıda onun derecesinde kuvvetli olanı görülmemişti[319]. Çin ile dostane ilişkiler kurmuş olan Tong-Yabgu çağında Hindistan'a gitmek üzere Gök-Türk imparatorluğunu bir baştan bir başa geçerek yollar, şehirler, dinî ve kültürel hayat hakkında çok ilgi çekici

" Th. Simokatîes'ten naklen. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 246 vd., 249; R. Grousset, *L'Empire des Steppes,* s. 134; J. Hamüton, *Taquz-Oguz et On-Uygur,* s. 36; Gy. Moravcsik, *Byı. turc.* 1, s. 344. Tardu'nun mektubu hakkında tafsilât için bk. K. Czegledy, *Nomâd Nepek...,* s. 101-117. '" Ed.Chavannes, *ayn. esr.,* s. 50 m, 249 vd.; Liu, *ayn. esr.,* I, s. 59, II, s. 551. [316] Liu, *ayn, esr.,* I, s. 108» II, B. 558; A. Kollautz, *ayn. esr.,*, I, s. 297. [I] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 22,52 vd.; Liu, *ayn esr.,*, 1, s. 358. [31] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 49 n., 52, 256. [5,9] Ed. Chavannes, *ayn, esr.,* s. 263.

bilgi veren Çinli budist rahip Hiuen-tsang, Tong-Yabgu'yu da ziyaret etmiştir[550].

Gök-Türk imparatorluğunun parlak bir devir yaşadığı bu yıllarda Nu-şi-piler ve Karluklar isyan ettiler. Bunları, kendi mevkiini tehlikede zanneden Doğu hakanı Kie-li teşvik etmiş olmalıdır. Tong-Yabgu'mın, hakanlığın batı kanadı To-lular eliği olan amcası ile mücadelede ölmesi (630) ülkeyi karıştırdı. Nu-şi-pi boyları önce kendileri ayrı bir hükümdar seçmeyi tercih ettilerse de, sonra Tong-Yabgu'nun oğlu Se-Yabgu üzerinde birleşildi. Bu defa Tölesların ayaklanması devletin Çin'e bağlanmasında birinci derecede etkili oldu.

630 senesi Gök-Türk tarihinin karanlık yılıdır. Doğu hakanlığı bu sene Çin'e boyun eğmişti. Batı hakanlığı da aynı tarihte aynı akıbete uğradı. Bundan sonra da Aşına soyundan bir sürü "kağan", bazan aynı zamanda birkaç "kağan" Batı Göktürk gruplarının başında görülüyorsa da, bunlar artık Çin'in birer memuru durumunda idiler \ Bir aralık, başta Türgişler ve Karluklar olmak üzere diğer Türk boylarının desteğinde şiddetli mücadelelere girişen hakan //o-/w(653-659)'nun büyük gayretlerine rağmen, Batı Gök-Türk arazisinin Çin kontrolüne girmesi 658'de tamamlandı[322]. Çin imparatorları, oradaki Türgiş hakanlığı zamanında bile, çoğu ismen olmak üzere, On-oklara "kağan" tâyin etmeğe devam ettiler.

Ç 11. GÖK-TÜRK HAKANLIĞI

630-680 arasındaki 50 yıllık zaman Gök-Türklerin hürriyetlerini kaybettikleri bir matem devresi oldu. Her ne kadar Orta Asya'da millet olarak Türkler varlıklarını, dil, inanç ve geleneklerini muhafaza etmişlerse de müstakil bir devletten yoksunluk, "Bey'lik erkek evlâdın kul, hâtun'luk kız evlâ-

Hiuen-tsang'ın, bu seyahat notlarının ve talebeleri tarafından yazılan hayat hikâyesinin tercümeleri: St. Julien, *Me'mories sur les contrees occiâentales par Hiouen-Tsang,* Paris 1857-1858, St. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen-Tsang,* Paris 1863; S. Beal, *Si-yu-ki, Buddhist Recoras of* ***the*** *Wes~ tern VVorld,* London 1884; *On Yuan Chwang's Travelin İndia 629-645,* A.D. London, 1904; S. Beal, *The Life of Hioen-Tsiang,* London 1911; T.W. Davids Ruys-S.W. Bushell taraflarından tekrar (New Delhi 1961). Seyahat notlan ilk olarak 10. asrın ilk yansında Uygur Türkçesine çevrilmişti. O tercümeden Almanca'ya: A.V. Gabain, *Dit uıgurische Übersetzung der biographie Hüen-tsangs,* SPAW, VII, 1935, s. 151-180 (bk. R. Arat, *TM,* V. s. 333-339), *Briefe der* ***uıgunschen*** *Hü-en-tsang-Biographie,* SPAW XXXIX, 1938, s. 371-414 (Son olarak tıpkı basım, Leipzig **1972).** Türk. tere. *İslâm Tetki/deri Enstitüsü Dergisi,* IV, 1-2, s. 21-64. Seyahatnameden özetler: Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 193-197; L. Ligeti, *Bitinmiyen İç-Asya,* s. 69-86.
[121] Bu "kağanlar sırası ile: Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 69-86.
[522] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 59-67.

din câriye" olması[323], Gök-Türkler için haysiyet kinci bir ıstırap kaynağı teşkil ediyordu. Millet şöyle diyordu: *"Ülkeli bir kavim idim, simdi ülkem nerede? Hâkanlı bir kavim idim, şimdi nerede lıâkanun?"*[37A] Gök-Türkleri bu felâkete sürükleyen sebepler, kitabelerden anlaşılacağına göre, şu üç noktada toplanmaktadır:

1. Sonraki devlet ve idare adamlarının yetersizliği;"... *Kağan bilge imiş, cesur imiş, buyrukları bilge imiş, cesur imiş, beyleri de, kavmi de iyi imiş, böylece ülkeyi tutup töreyi düzenlemişler... Sonra kardeşler, oğullar kağan olmuş, küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı, oğul babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar, buyrukları da bilgisiz, kötü imişler... Türk beyleri, Türk adını bırakmışlar, Çin beylerinin adlarını almışlar, Çin hakanına boyun eğmişler, elli yıl işlerini, güçlerini (ona) vermişler..."*

2. Türk kavminin uygunsuz tutumu: *"Türk bodunu... Sen aç olduğun zaman tokluğu düşünemezsin, tok olduğun zaman açlık nedir bilmezsin. Bu sebeple hakanın iyi sözlerine kulak vermedin, yurdundan ayrıldın, harap, bitkin düştün... Müstakil hakanlığa karşı kendin yanıktın... Doğuya gittin, batıya gittin. Kutlu yurt Ötüken'i terk ederek gittiğin yerlerde ne yaptın? Su gibi kan akıttın, kemiklerin dağlar gibi yığıldı... Devletine karşı hatâ ettin, kötü hâle soktun"*[326]. *"Türk bodunu kendi hakanını bıraktı, hüküm altına girdi. Hüküm altına girdiği için Tanrı ona ölüm verdi, Türk bodunu öldü, mahvoldu*

.327

3. Kurnaz Çin siyaseti ve yıkıcı propaganda: *"Çin kavminin sözü tatlı, ipeklisi yumuşak imiş; tatlı sözü, yumuşak ipeklisi (ile) uzak kavimleri aldatıp yaklaştırır imiş. Sonra da fesat bilgisini orada yayarmış; iyi, bilge kişiyi yürütmez imiş. Onun tatlı sözüne, ipeklisine kapılan çok Türk kavmi öldü..."* ; "... *Çin kavmi hilekâr ve kurnaz olduğu için, küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, Beylerle kavim arasına nifak girmesi yüzünden Türk bodunu, devletini ve kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş..."* ; "... *Çin kağanı, Türk kavmi (ona) bunca işini gücünü verdiği lıâlde, Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahvedeyim, der imiş, mahvetmeğe yürürmüş..."*[330].

[m] Kitabeler, I, doğu, str, 7, II, doğu, 7.
"* Kitabeler, I, doğu, str, 9, II, doğu, str. 9.
[325] Kitabeler, I, doğu, str. 3,5-6-7, II, doğu, 3-5,6-7.
[526] Kitabeler, I, güney, str. 8-10, doğu, 23-24; II, kuzey, str. 6-8, doğu, 19-20.
[,27] *Tonyukuk* kitabesi, str. 3.
^Kitabeler, I, güney, str. 5-7; II, kuzey, str. 4-6.
[09] Kitabeler, I, doğu, str. 6-8; II, doğu, str. 7-9.
[330] Kitabeler, I, doğu, str. 10; II, doğu, str. 9.

Gök-Türk tarihinin bu 50 yıllık fetret devrinin sonunda, Kitabeler yolu ile çok iyi tanınan, Aşına soyundan, *Kutlug* (Çince'de Ku-to-lu) istiklâl savaşına girişti (680). Türk milletinin hür ve müstakil hakanlık çağıma hasreti içinde olduğunu sezen Kutlug, kendinden önceki mücadeleleri de takip ediyordu: Çin'de Ordos'daki bâzı Türk zümrelerinin aynı maksatla başa geçirdikleri prens Ni-şu-fu dâvayı kaybederek, kesilen başı Çin başkenti Lo-yang'a götürülmüş (679-680), mücâdeleye devam eden, yine Aşma soyundan, Fu-nien kalabalık Çin kuvvetleri karşısında yenilerek 53 arkadaşı ile birlikte Lo-yang çarşısında idam edilmişti (Ağustos, 681) .

Bu sırada Kuzey Çin'de, vaktiyle Türklerin yerleştirildiği bölgede bulunan ve Türk kütlelerinin istiklâl iştiyakını gerçekleştirmek azmi ile ortaya atılan Kutlug, gizlice teşkilât kurarak, etraftaki Gök-Türk ileri gelenlerini ve halkını vazifeye çağırdı. Sür'atle yayılan harekete katılanların sayısı kısa zamanda beş bine yükseldi. Davete koşanlar arasında, II. hakanlık devrinde Gök-Türklerin ünlü devlet adamı ve kumandanı Tonyukuk da vardı[332].

Kutlug ile Tonyukuk önce, 681'de, Kuzey Çin'deki Yün-çu eyâletine baskın yaparak 30 bin civarında at, koyun, deve elde ettiler[333]. Kendilerine yeni kuvvetler katıldı. Çogay (Yin-şan dağlan, Huang-ho büyük dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesinin kuzey eteklerini yazlık ve Kara-kum'u kışlık merkezi yaparak[334] hazırlıklarını tamamladılar. İlk hedefleri Ötüken idi. *Baykal gölünün güneybatısında, yüksekçe dağlar ve Orhun, Tamir ırmaklan ile çevrili, müdafaası kolay, fakat etrafa akınlar yapmağa elverişli mevkide,* (47. enlem-101. boylam) *Udimi mutedil ve otlağı bol bir yer olan Ötüken yaylası^-Asya Hunları ve 1. Gök-Türk hakanlığı zamanında devletin ağplık merkezi olarak, Türklerin kutlu toprağı sayılıyordu. Dağınık Türk kütlelerini ancak, "Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu" Ötüken etraftnda toplamak ve idare etmek mümkün idi*[336]. Kutlug hareketinin gelişmesinden endişelenen Se-

"[1] Bk. Liu, *ayn. csr.,* I, s. 247,249.
"[2] *Tonyukuk* kitabesi, str. 5. Tonyukuk adı /Ton+yü-ku(k)/ hakkında bk. K. Czegledy, *CogayHpm...,* s. 65.
Liu, *ayn. esr.,* I, s. 306.
"[4] *Tonyukuk.* str. 7 , bk. R. Giraud, *LEmpire des Tura CeUstes,* s. 171 vd. Harita 1; G. Oauson,... *Turkish* s. 412 b, *Eski Uygur Sözlüğü,* s. 66. Bu iki mevkiin yerleri hakkında bk- K. Gregtedy, *Ğogay-quzı, Qaraqum, Kok-öng,* s. 55-69. Karakum, Hunlar zamanında kurbanh ilkbahar [M]toy"unun düzenlendiği ve Çin yıllıklarında Lung-ç'eng diye geçen şehir olsa gerektir (bk. aş. Kültür: Devlet Meclisi, Din).
'" "Ötüken-yış" (=Ötüken koruluğu) stratejik ve iktisadî önemi: Kitabeler, I, güney, str, 3-4, 8; II, str. 3, 6; Coğrafi mevkii: B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 80 vd.; 47 enlem, 98 boylam, J. Schubert, *Zum Begriff...,* s. 213-218.
[m] A. v. Gabain, *Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış,* s. 687.

lenga ırmağı boylarındaki Oğuzların, tedbir olmak üzere, K'i-tan'larla ve Çin ile ittifak teşebbüsleri bir Gök-Türk seferini tâ'cil etti. Tonyukuk'un tavsiyesi ile baskın şeklinde *"İnekler* Gö/ü"[337] kıyısında kazanılan savaş (682) Oğuz tehlikesini ortadan kaldırdı. Küçük çapta olmasına rağmen yüksek tarihî ehemmiyet taşıyan bu muharebe Gök-Türklerin Ötüken'e hâkim olmalarını sağladı. Kutlug, "kağan" ilân edilerek *"İlteriş"* (İTi=devlet'i derleyip toplayan) unvanını aldı ve TL hakanlığı teşkilâtlandırdı: Kardeşi Kapgan'ı "$dd", diğer kardeşi To-si-fu'yu *yabgu"* tâyin etti. İstiklâlin kazanılması ve devletin kuruluşunda birinci plânda rol oynayan Tonyukuk'u ("aygucı"=Toy başkanı, başbakan)[3] yaptı, ordu ve diplomasi işlerinin tanzimini ona tevdi etti .

Yeni hakanlığın önce Çin'i taarruz hedefi olarak alacağı tabiî idi. Bir zafer akınları resmigeçidi manzarasını veren Çin seferleri bir yandan, bu eski ve "hilekâr" hasmı baskı altında tutmak, diğer yandan, körpe Gök-Türk devletinin şiddetle ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek, bilhassa at gibi zaruri madde ve vasıtayı elde etmek maksadını güdüyordu. Akınlar hep Pekin'den Kan-su'ya kadar olan sahaya, Çin Seddi'nin hemen güneyinden Hu-ang-ho'nun güney mecrasına yakın yerlere kadar yayılan ve Çinlilerin "Çu" (prefecture) dedikleri garnizon ve eyâlet merkezlerine yöneltilmişti; 682'de Ping-çu 8 defa, 683'de Lan-çu, Ting-çu, Kuei-çu, Yü-çu ve Feng-çu 10 defa, 684'de So-çu 6 defa, 685'de yine So-çu ve Hin-çu 2 defa, 686'da yine So-çu, Tai-çu 11 defa, 687'de yine So-çu, Çang-p'ing 9 defa akın yapılan yerlerdi. Bu seferler esnasında Çin valileri, kumandanları mağlûp edildi, orduian dağıtıldı. Büyük çapta zaferler Hin-çu'da (Nisan 685) ve So-çu'da (Ekim 687) kazamldı [40].

Ayrıca Kitanlarla 7 ve Oğuzlarla 5 kere savaştığı bildirilen İlteriş Kağan[341] kuzeyde Kögmen (Tannu-ula) dağlarına, doğuda Kerulen ve Onon nehirlerinin yüksek vadilerine, batıda Altaylara kadar uzanan sahadaki Türk

*" *Tonyukuk,* str. 10-15. Bu kitabenin str. 15'deki "İngek kölke Toglada Oğuz kelti" ibaresinin "Oğuzlar yük hayvanları ve inekleri ile (!) geldiler" şeklinde çevrilmesi herhalde garip ve hatalıdır. Doğrusu "Togla'dan inekler gölü'ne geldiler" olmalıdır. Bk. R. Giraud, *L'lnscription de Ba-in-Tsokto,* s. 84 vd. Adı geçen gölün yeri, ayn. müell., *L'Empire d. Turcs,* s. 172 ve harita 1.

"'Tonyukuk, str. 10,21 vb.; bk. R. Giraud,*ayn. esr.,* s. 71.

335 Kutlug'un ilk Çin baskınında kendine iltihak edip "Apa Tarkan* unvanı verildiği bildirilen A-şi-te Yüan-çen ile Tonyukuk münasebeti hakkında münakaşalar: bk. Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift dcs Tonyukuk,* s. 16 vd.; Liu, *ayn. esr.,* I, s. 430; son olarak M. Mori, *A-shih-te' Yüan-chen ve Tonyuquq,* s. 87-93; G. Clauson, *Some Notes on the Inscription of Toriuquq,* s. 132. Tonyukuk Çin'de doğmuş bir Türktü. Bk. L. Bazın, *Les Calendriers...,* s. 207.

M0 *Tang-shu* ve *Kiu T'ang* s/tu'daki tafsilât için bk. Liu, *ayn. esr..* I, s. 158 vd., 212 vd., 438.

Ml *Tonyukuk,* str. 49.

ve yabancı kavimleri Gök-Türk idaresine almıştı[342]. Böylece Gök-Türk devletini yeniden kurup teşkilâtlandırarak töre'yi tekrar yürürlüğü koyan miüî kahraman İlteriş, kutlu Ötüken yaylasında dalgalandırdığı altın kurt başlı sancağın gölgesinde öldü (Ö92)[343].

İlteriş öldüğü zaman biri 8 yaşında *(Bilge),* diğeri 7 yaşında *(Kül Tegfn)* olmak üzere iki oğul bırakmıştı. Kardeşi 27 yaşındaki *Kapgan* (aslında Türkçe unvan = Fâtih)[344] hakan oldu (692-716). Çin kaynaklarında adı *Mo-ç'o*[345] diye geçen Kapgan, Türk tarihinin büyük fâtihlerinden biridir. Tonyukuk aygucı'hk görevini yapıyor, hâkan'ın kardeşi, yeğenleri ve oğulları yavaş yavaş Gök-Türk hakanlığının seçkin simaları olarak beliriyorlardı. Kapgan Kagan'ın büyük ve uzak görüşlü bir devlet adamına yakışır plânları olduğu görülmektedir ki, esasları şöyle hülâsa edilebilir:

a. *Çin'i baskı altında tutmak Bunda iki maksadı vardır: Türk devletinin huzurunu korumak ve halka yetecek ölçüde tarım ürünü imkânları sağlamak.*

b. *Çin'de dağınık hâlde yaşamakta olan Türkleri anavatana (Ötüken) çekmek Bunda da iki maksadı vardı: Türkleri yabancı hâkimiyetinden kurtarmak ve Türk ülkesinde askerî ve iktisadî gelişmeyi hızlandırmak*

c. *Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini Gök-Türk birliğine bağlamak Kapgan 'in bu siyâsî ve iktisadî görüşleri onu sayılı Türk büyükleri arasında çok yükseltmektedir. Bilhassa üçüncü nokta dikkat çekici bir siyâsî kavrayış ifade eder*

Genç, haşin ve ihtiraslı Kapgan, seferler ve zaferler dizisini 693 Çin baskını ile açtı. Ling-çu eyâletini şiddetle darbeledi ve aynı sene içinde aynı bölgeye yedi sefer daha tertipledi[347]. Sonra Ordos'a akın yaptı. Askerî harekâtını yeniden Ling-çu'ya doğru teksif ettiği yılda (696. Şeng-çu'ya 1, li-

" *"47 defa sefer etmiş, 20 kere savaşmış, Tann buyurduğu için düşmanları itaate almış, dillilere diz çöktümuiş, başlılara baş eğdirmiş. Babam Kağan bu kadar ülke kazanmış..."* Kitabe, I, doğu, str. 15-16; II, doğu, str. 13-14.

Vaktiyle İlteriş adına dikildiği iddia edilen, Orhun'un güneyindeki Ongın kitabesinin (W. Rad-loff, *ATIM* III, s. 243- 256) 732'lerde dikildiği ileri sürülerek (G. Clauson, *The Ongin Inscription,* s. 177-192) İiteriş'e âit olmadığı (daha bk. *Ph, T Fundamenta,* II, 1964, s. 201 vd.), fakat İl-etmiş (Yabgu) adına oğlu tarafından (732-734 arasında) dikilmiş olduğu bildirilmektedir. Bk. T. Tekin, *A Grammar ofOrkhon Turkic,* s. 11. Kitabenin neşri, *ayn. esr.,* s. 255 vd., 291 vd. L. Bazin'e göre, kitabe Bilge Kagan'ın bir akrabasının hatırasına 720'de dikilmiştir (bk. *Les Calendriers...,* s. 187-198). Yine L. Bazin'e göre *(ayn, esr.,* s. 187), İlteriş'in ölüm tarihi de 69rdir.

Mi Bk. R. Giraud, *L'lnscription de Bain-Tsokto,* s. 149; Gy. Moravcsik, *Byz. Turc.* II, s. 141; krş. G. Clauson, *A Note on qapgan,* s. 73-77. Kapgan'ın "Böğü" (akıl ve firaset sahibi) lâkabını da taşıdığı anlaşılıyor *(Tonyukuk,* str. 34, 50).

u*Türkçe aslı, Beg-çor, bk. P. Pelliot, *T'oung Pao,* XXIV, s. 287.

"* Bk. A. v. Gabain, *Kök-Tiirklerin Tarihine Bir Bakış,* s. 689.

w Liu, *ayn, esr.,* I, s. 160-214, II, s. 850.

ang-çu'ya 3, ling-çu'ya 8 sefer) K'i-tanlarla Çin'in bozuşmasını kendi lehine değerlendirerek, Tang imparatoriçesi Wu(690-705)'yu destekledi. Korkunç K'i-tanları Ho-pei bölgesinde ağır hezimete uğrattıktan (Ekim 696) sonra, imparatoriçeden isteklerini sıraladı: 100 bin "hu" (hu = aş. yk. 12,5 kiloluk ölçek) tohumluk darı, 3 bin adet tarım âleti, 10 bin (Tang-shu'ya göre 40 bin) libre demir, Çin topraklarında oturan (çoğu Or-dos'da "6 Eyâlet" arazisinde) Türklerin anavatana iadesi[349]. Sonra Kapgan Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızlara yöneldi. Mevsim kış (696-697), yol uzun ve meşakkatli idi, fakat bu sefere zaruret vardı: "Kuvvetli Kırgız kağanı, Çin kağanı ve On-ok kağanı anlaşıp; *Altun-yış* (Altun ormanı = Altay dağları)'da buluşalım, ordularımızı birleştirelim, doğuda Türk kağanına saldıralım, (yoksa) kağan cesur ve aygucı'sı bilge olduğundan o bizi mahveder demişler"[350]. Kapgan ile Tonyukuk idaresindeki Gök-Türk ordusu *"kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, hazan atlan yedeğe alarak"*[5]* yolsuz vadilerden Kögmen dağlarını aştı, Yenisey kaynaklarında Anı ırmağı kıyısında Kırgızları bastırdı, "han"ı telef olan Kırgız ülkesi teslim alındı. Sıra, üçlü ittifakta yer aldığını gördüğümüz Türgişlere (On-oklar) geldi. Fakat Çin, Kapgan'ın isteklerini sürüncemede bırakıyordu. Hakan, önce mevcut duruma uygun olarak, orduyu ve idareyi yeniden teşkilâtlandırdı: Kardeşi To-si-fu'yu hakanlığın sol kanadına "şad", İlteriş'in oğlu 14 yaşındaki Bilge'yi Tarduş topluluğu üzerine "şad" tâyin etti[352] ve kendi oğlu Bögü (Kitabelerde İnel Kağan, Çin kaynaklarında: Fu-kü ve "İnie Khagan")'yü "küçük kağan" yaptı[353]. Bu suretle Gök-Türk imparatorluğunda, askeri kuvvetler de iki ordular grubu halinde tertiplenmişti. Kapgan Çin ile savaşa hazırlanırken, İnel Kağan ile Bilge Şad emrindeki, fakat gerçek sevk ve idaresi Tonyukuk'un elinde bulunan batı ordular grubu da "Batıyı düzenleme", yâni On-oklan devlete bağlamak vazifesini almıştı[354]. Çin elçilerine karşı Kapgan'ın şiddetli ve kararlı tutumu şimdilik doğuda bir silâhlı çatışmayı önledi: "Mo-ç'o'nun kudretinden telâşlanan Çin"[35] den derhal 3000 tarım âleti, 40 bin "şi" (aş. yk.

[548] Bk. Uu, *ayn. esr.,* I, s. 270,438.
[349] *Uu, ayn. esr.,* I, s. 161,215. ™
Tonyukuk, str. 20-21. [351] *Tonyukuk,*
str. 25-26.
^Kitabeler, I, doğu, str. 17; L. Bazin'e göre *(Les Calendriers...,* s. 221) 692'de . [,5J] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 282, n. 5. Bu "kağan", T'o-si (BatTyı feth edecek olan) unvanını taşıyordu. Bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 164,218. [354] Ed. Chavannes, *göst. yer.* [W5]Liu, *ayn. esr.,* I, s. 161.

3000 ton) tohumluk darı gönderildi ve Türkler anavatan topraklarına iade edildi (698). Büyük kağanın plânlarından ilk ikisi gerçekleşmişti.

Ancak, Kapgan'ın kızını bir Tang prensi ile evlendirmek arzusuna karşı, aslında cariyelikten gelme bir kadın olan imparatoriçe Wu'nun, Tang'lardan değil de, kendi ailesinden bir prensi dâmad olarak ortaya sürmesinden öfkelenen Kapgan, yanında bulunan Çin elçilik hey'etinden general Yen-çi-wei'yi "Çin kağanı" ilân ederek, onunla birlikte Gök-Türk askerî gücünün bütünü ile ansızın Çin topraklarında göründü (698): Kuei-çu, Tan-çu, P'ing-çu, Yü-çu, Ting-çu Çao-çu eyâletlerini 30 defa vurdu. 100 bin kişilik ordusu ile, bütün Çin kuvvetlerini ezdi, at sürüleri başta olmak üzere bol ganimet ve esir aldı. Tonyukuk'un ve Bilge'nin de katıldığı bu geniş ölçüde harekât esnasında, "Yaşıl-ögüz" (Yeşil Nehir=Yang-çe= "taluy-Ogüz") kıyılarına ve Şantung ovasına ulaştığı anlaşılan Türk orduları tarafından 23 kasaba tahrip edilmişti[357]. Oradan kuzeye yönelen Kapgan'a, Çin ordulan kumandanı Şa-ça Cung-i (Kitabelerde Ça-ça Sengün), emrindeki birkaç yüzbinlik kuvvetine rağmen saldırıya cesaret edemiyerek, Gök-Türk süvari tümenlerinin geçişini uzaktan seyrederken, ümidini kaybeden Çin sarayından orduya gönderilen gizli bir günlük emirde "kagan"ı bulup öldürenin "prens" ilân edileceği bildiriliyordu

Aynı yılın sonlarına doğru, ölen hâtun'un yoğ töreni ile meşgul Kagan'ın emri üzerine İnel ile Bilge tarafından sevkedilen batı orduları grubu da, Tonyukuk'un yüksek kumandasında, Altaylan (Altun-yış) aşıp Yanş ovası (Cungarya)'na ilerlemiş ve Bolçu[359]'da On-ok kuvvetleri üzerinde kesin zafer kazanmıştı (698)[360]. 'Türk bodun"dan olduğu hâlde "yanlış hareket eden"[361] Türgiş hakanı U-çe-le (Wu-shih-le)'nin yakalanması ve yabgusu ile şad'ının telef olmaları ile neticelenen *Bolçu savaşı,* On-oklann bütün To-lu ve Nu-şi-pi kabilelerini, yâni Balkaş, İli, Işık göl, Çu ve Talaş bölgelerindeki Türkleri Gök-Türk birliğine bağlamıştı (699)[562]. Hakanlığın sınırlan batıda

"*Bk. Liu, *ayn. esr.,* II, s. 601, n. 867.
"'Kitabeler, I, doğu, str. 17; II, doğu, str. 15. *Tonyukuk* str. 18-19. Belki Bilge Şad emrindeki birlik Yeşil Nehir'e (veya "taluy" = deniz'e?) varamamıştı: Kitabe, l, güney, str. 3; II, kuzey, str. 2. Türklerin doğuda Çin topraklarında ilerledikleri son nokta -kitabete rdeki açıklığa rağmen- Pekin'in batı bölgesinde aranmıştır. Bk. R. Giraud, *L'Empire d. Turcs,* s. 28, 48 vd.; G. aaoson,... *Turkish,* s. 502a. [1M] Liu, *ayn. esr.,* I,
s. 215-218 vdd., 319.
[,w] Urungu gölünün güney-batı kıyısında; bugün Tokoi kasabası, bk. R. Giraud, *ayn. esr.,* s. 179. *° Bk. *Tonyukuk,* str. 29-42; Ed. Chavannes, *ayn. esr..* s. 282; R. Giraud, *ayn, esr.,* s. 36,178; ayn. müell.....*Bain-Tsokto,* s. 62.
[m] Kitabeler, I, doğu, str. 18-19; II, doğu, 16. [162]

Ed. Chavannes, *göst yer*.

Kengü Tarban'a ve Fergana'ya dayandı. Çin kaynağı şöyle diyor: "Mo-ç'o zaferlerinden gurur duymakta, İmparatorluğumuzu hakir görüyor. Yüksek gayeleri var. Her tarafa ordular sevkediyor. Arazisinin genişliği 10 bin "li" (= aş. yk. 4500 km) den fazla. Bütün barbarlar (= Çin dışındakiler) onun emri altında..."[364]. Böylece, vaktiyle Tardu'nun, Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam 100 sene sonra Kapgan Kagan'ın Doğu-Batı hakanlıklarının topraklarını tek idarede toplaması yolu ile "dehşet verici Türk birliği ihya edilmişti"[365]. Bu tarihlerde, anlaşıldığına göre, Gök-Türk hâkanhğına bağlı Türk kütleleri 30 "boy" teşkil etmekte idiler (bk. aş. Sosyal Yapı: Boy, Bodun).

Kapgan'ın plânında 3. noktanın tamamlanması için Mâveraünnehir'in de zaptı gerekiyordu: Coğrafî mevkii, iklimi, verimli topraklan ile zenginliği bütün kaynaklarda övülen Mâveraünnehir'de o sırada Gök-Türk ordularına karşı koyacak bir kuvvet yoktu. Türk soylu bâzı ailelerin idare ettiği "şehir kırallıklan" 675'lerden beri, nisbeten küçük kuvvetlerle ufak çapta teşebbüslere girişen Müslüman-Arap kumandanlarına (Abdullah b. Ziyad, Sa'id b. Osman, Musa, Muhelleb vb.) basan ile karşı koymakta idiler[366].

Yine Tonyukuk'un yüksek kumandasında olmak üzere, İnel "kağan" ve Bilge taraflarından sevk ve idare edilen Gök-Türk batı orduları grubu, Altaylar-Bolçu-Yarış Ovası-Çu ve Talaş havzalan-Karadağ kuzeyi üzerinden Yinçü-ögüz (İnci nehri=Seyhun=Sir-derya) kıyılanna ulaştı; nehri geçerek Mâveraünnehir'in Kızıl-kum çölüne daldı ve tam güney istikametini aldı. Ordunun bir kısmını, muhtemel bir yan hücuma karşı, İnel idaresinde burada bırakan Tonyukuk güneye ilerledi ve TJ-çe-le*nin oğlu olan Türgiş başbuğu *So-ko*[367] idaresinde olduğu anlaşılan Sogd halkı teslim oldu. "Tinsi-oğh" denilen mukaddes *Ek-tağ* \ aşarak ilerleyen Gök-Türk ordusu güneyde *TemirKapıg* (Demir Kapı)'a ulaştı (701)[369]. Zengin ganimet elde edildi: "Sa-

Kitâbeler, I, doğu, 21; II, doğu, 18. Kengü (Kang-kü) ülkesi: Çıy ırmağı -güney Kazakistan bozkırı- **Mâveraünnehir;** Tarban (Tarband) şehri Seyhun'un orta mecrasında Arış ırmağının bu nehre döküldüğü yerdeki (Şâş bölgesinin başkenti) Otrar=Fârâb şehri, bk. K. Czegledy, *Nomâd Nepek..,* s. 31,40-52,143; S. G. Klyaştorny, *Orhon Âbidelerinde Kengu'nûn Kavmi-YerAdt,* s. 92-96. *T'ang-shu'dzn,* Liu,*ayn. esr.,* I, s. 218. R. Grousset, *L'Empiredes Steppes,* s. 157.

Tafsilât için bk. El-Belâzuri, Et-Taberî, Nerşahî vb. gibi İslâm tarihçilerinden naklen, bk. H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arab Fütuhatı,* s. 14-25; R. H. Frye - A. Sayılı, *Selçuklulardan Evvel Orta-Şarfüa Türkler,* s. 102-115-Souo-ko, bk. Ed. Chavannes, *ayn, esr.,* s. 67,271.

Bk. M. Ergin, *Orhun Âbideleri* s. 43. Veya Tinsi-oglı (T'ien-tse/=Çin imparatoru/+oğlu)'nun yattığı alaca Ektağ, bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs...,* s. 45; ayn. müell., *L'Inscription de Bain-Tsokto,* s. 63,108,111. ' Seferde takip edilen yol için bk. R. Gıraud, *L'Empire d. Turcs...,* harita 4.

rı altın, beyaz gümüş, eğri deve, kız-kadın..." . Temir Kapıg, bilindiği gibi, milâttan önceki asırlardan beri İran-Tûran (Türk) ülkelerinin arasında tabiî sınır kabul edilmekte idi.

Mâveraünnehir seferi münasebetiyle Orhun kitabelerinde ilk defa müslüman Arablar (=Tezik) zikredilmiştir[371] (İranlıların Araplara verdikleri Tâzî adından /Tayy adlı Arab kabilesinden/ gelen Tezik, Türkler tarafından sonraları İranlılar için kullanılmıştır: Tacik). Bu ad o zaman, Keş şehrinde karargâh kurmuş olan, Horasan valisi Muhelleb'in kuvvetleri ile ilgili olmalıdır. Anlaşıldığına göre İnel kumandasındaki kuvvet, bir Arap hücumuna karşı orada bırakılmış, fakat Muhelleb ordusu herhangi bir harekette bulunmamıştır.

Doğuda Türk ordusu faaliyet hâlinde idi. 701 başlarında Tangutların sahası Lung-yu (Kansu'nun kuzeydoğusu)'ya bir akın tertipleyen Kapgan'ın, buradan Güney Ordos'da Sogd kolonileri(Chao-wu)·nin bulunduğu "Altı eyâlet" (=Liu Hu Çu. Kül Tegin ve Bilge Kitabelerinde: Altı Çub Sogdak) üzerine açtığı sefere (702 Şubat) Bilge ile Kül Tegin de katümışlardı. Sogdluların dağılması üzerine karşı çıkan Çinli kumandan Ong-tutuk idaresindeki 50 bin kişilik ordu da mağlûp edildi ve Çinli general, henüz 16 yaşlarında bulunan Kül Tegin tarafından elinde silâhı ile yakalanarak getirilip hâ-kan'a teslim edildi (702 sonbahar)[373]. Kapgan Çin'e akınlarına devam etti. 702'de Yen-çu, Hia-u, Şi-ling, Hin-çu, Ping-çu bölgelerine 20 sefer yaptı. 704'de Kül Tegin ile Bilge'nin de katıldığı büyük Ming-şa (Ming-sha-hien. Kansu'da bugün Çung-wei-hien) muharebesinde Çaça Sengün (Çince aslı Şa-ça Çung-i) kumandasındaki 80 bin kişilik Çin ordusu bozguna uğratıldı[74] ve hemen arkasından Lung-çu, Yuan-çu, Hin-çu'ya karşı 11 alan tertiplendi. Tang imparatoru Çung-tsung yine günlük bir emir neşrederek, Kapgan'ı esir eden veya öldüreni "prens" unvanı ve 2 bin top ipek vererek taltif edeceğini üân ediyordu. Ayrıca bütün vazifelilere Gök-Türkleri mağlûp etmek

"° *Tonyukuk,* str. 45-48. Karşılığı "kadın" olarak verilen kelime, kitabede *kotuz* (kutuz, kuduz)'dur (ayrıca bk. Şine-usu, ktb, doğu, str. 3) ki, aslında Türkçede "dul kadın" demektir (bk. *DLT,* I, s. 365). Anlaşılıyor ki Türkler savaşlarda yalnız dul ve serbest kadınları esir alıyorlar, fakat evü kadınlara dokunmuyorlardı (bk. R. Giraud, *L'Inscription de Bain-Tsokto,* s. 112).

nı *Tonyukuk* str. 45. "Tazik" adı şüphesiz hâdiselerle ilgili olarak, Küliçor kitabesinde (Ik-hekhusotu'da) de geçer (doğu, str. 4). Bu kitabenin tarihi 719-722 arasında ise (bk. T. Tekin, *A GrammarofOrkhon Turkic,* s. 12), Tezik, önce burada görünmüş demektir.

372 Çince asıl adı Wei Yüan-çung, bk. Liu, *ayn. esr,* I, s. 164,218.

m Bk. Kitabeler, I, doğu, str. 31-32; II, doğu, str. 24-25; R. Giraud, *ayn, esr.,* s. 81 vd.; 188; S.G. KIjaStorny, *Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute Asie,* s. 95-97.

374 Kitabeler, I, doğu, str. 32-34; II, doğu, str. 26; Liu, *ayn. esr.,* **I.** s. 164, 219,11. s. **604 (Sengûn** -Chang-chün /general/Çince). Bu sefer bir yıl kadar sürmüş olsa gerektir, L. **Baan'e** göre *(Les Calendriers...,* s. 224 vd), 705-706 arası.

için plânlar hazırlamalarını emretti. Bunun üzerine sarayın yüksek memurlarından Lu Fu'nun imparatora sunduğu raporda çare olarak: 1- "Barbarları" birbirine karşı tahrik etmek, 2- "Barbarları" iki cephede birden savaşa zorlamak, yollan tavsiye ediliyor ve M.Ö. 36 yılında Çi-çi'nin böyle yenildiği hatırlatılıyordu[375].

Bu arada, 649'dan beri Çin ile siyâsî münasebetler kurmuş bulunan Basımllar tekrar itaate alındı (704)[376]. 709'da Çik'ler (Yukarı Kem-irtiş arasında. Kırgızların komşusu) ve Işık göl batısında Az'lar[377] Bilge tarafından hakanlığa bağlandı . Gök-Türk ordularının uzaklarda meşgul olmasını fırsat bilerek başkaldırmağa kalkışan Kırgızlar da Bilge-Kül Tegin idaresinde "mızrak boyu kar sökerek Kögmen dağlarını aşan" Gök-Türk orduları tarafından Songa ormanında ikinci defa mağlûp edildi (710)[379]. Aynı yıl içinde Tola ırmağı civarındaki Bayırkular, Türgi-yargın gölü savaşında bozguna uğratıldı[380]. 711 alında, yine itaatten çıkmış olan Türgişler darbelendi; "ateş ve fırtına" gibi saldıran Türgiş kuvvetleri mağlûp edilerek, Türgiş yabgu'su, şad'ı ile birlikte, tâbi "kağan" durumundaki So-ko öldürüldü, "Kara Türgiş" itaate alındı[381]. Bars Beğ, Türgiş "kagan"ı tâyin edilerek Bilge'nin kızkardeşi ile evlendirildi ve Mâveraünnehir'e bir yürüyüş yapıldı; sebebi, kitabelere göre, "Sogdak (Semerkand bölgesi) kavmini tanzim etmek" idi[383]. Bu seferin icra edildiği yıllar (711-714) Mâveraünnehir'de meşhur Kuteybe b. Müslim idaresindeki Arab ordularının kesin başarılar sağladığı devre tesadüf eder. Kuteybe, Buhara'yı aldıktan sonra Sogd başkenti Semerkand üzerine yürümüş, 300 muhasara makinesi ile kuşattığı şehri, Türk asıllı "kırar Gûrek'i serbest bırakmak şartı ile, teslim almıştı (93/711-712). İslâm kaynaklarında bu münasebetle Mâveraünnehir halkının Türk "hâkan"ından yardım istediği, böylece Araplarla mücadele eden müttefik Mâveraünnehir kuvvetlerinin başında bulunan "Hakanın oğlu"nun bir gece baskınında bozguna uğradığı bildirilmektedir[384]. Bu kayıt Gök-Türklerle ilgili sayılmış ve mağlûp olanın Kül Tegin olduğu iddia edilmiş[3 5] veya mağlûp olan "Gök-Türk prensi'nin mutlaka Kül Tegin olması gerekmediği beyan edilmiş**, son olarak da Kapgan Kagan'ın mağlûp olduğu ileri sürülmüştür[387]. Gerçekte ne Kapgan'ın, ne Bilge'nin, ne de Kül Tegin'in o sırada Mâveraünnehir'e gelmeleri mümkün idi, zira onlar, o tarihlerde hakanın şiddetli tutumundan dolayı isyan eden Türgiş ve Karluklarla meşgul bulunuyorlardı (711-714). Tonyukuk da 750'den beri faal vazifeden çekilmişti[388]. Esasen yukarıdaki iddialar (bahis konusu rivayetin kumandan Kuteybe'nin mensup olduğu Bâhila kabilesinden çıkmış olması, fakat bu devir Mâveraünnehir İslâm harekâtı bakımından ana kaynak durumundaki tbn ül-A'sam il-Kûfi'de böyle bir rivayetin geçmemesi , Orhun kitabelerinde bir savaştan değil, sadece bir "tanzim" keyfiyetinden bahsedilmesi ile bu husustaki Çin kaynaklarının karşılaştırılmasından Gök-Türk ordularının başka yerlerde bulunduğunun tesbiti sebebleri ile) doğrulanmıştır. Bu duruma göre, 712 yılında Sogd kuvvetleri başında Araplara yenilen kumandanın bir Türgiş "han"ı (daha doğrusu bir Türgiş başbuğu) olabileceği neticesine varılmıştır[390].

Kapgan Kagan'ın gittikçe şiddetini artıran müsamaha tanımaz sert tutumu huzursuzluğu artırıyor, gördüğümüz gibi, bilhassa Türk boylarının ayaklanmalarına yol açıyordu. İsyan edip Kengeres (Seyhun kıyılan. Kangahlar veya Keng-külüler memleketi? Bk. aş. Peçenekler)'e doğru giden bir kısım Türgiş kütleleri (Kara Türgişler), 711 yılında "atların zayıf, azığın yok" olduğu güç şartlara rağmen Kül Tegin tarafından bastırılmış ise de[391], aynı yılda başlayıp üç seneden fazla süren ve Çin'in tahriki neticesinde Karluklarm katılmaları ile[392] iyice alevlenen isyanlar hayli güçlük çıkardı. İmparator Çung-tsung'un Kan-su eyâietlerindeki ordulannı Gök-Türklere karşı seferber hâle getirdiği bu sıkıntılı günlerde, "Türkistan'daki yurtlarından kalkarak Ötüken'e kadar sokulmağa muvaffak oldukları anlaşılan Karluklar ve müttefikleri ancak Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak harekâtı ile Tamıg Iduk-baş[393]'daki şiddetli savaşta (713) mağlûp edilerek dağıtılabildiler[394]. Bakışım Karluk kütlesi ve başkaları Çin'e sığındılar ve San-yuan bölgesine yer-

[375] Bk. Liu, *ayn, esr.,* I, s. 165 vd, II, s. 608-

[376] Kitabeler, II, doğu, str. 25.

[377] Aslen İranlı As=yas'lar; bk. K. Czegledy, *Nomâd Sepek...,* s. 36,136.

[378] Kitabeler, II, doğu, str. 26.

[379] Kitabeler, I, doğu, str. 35-36; İL doğu, str. 26-27; R Giraud, *ayn. esr.,* s. 175; L. Bazin, *Les Ca~ lendriers...,* s. 226.

^Kitabeler, I, doğu, str. 34; Liu, *ayn. esr.,* I, s. 169.

M1 2. Bolçu savaşı? Kitabeler, I, doğu, str. 37-38; II, doğu, str. 28.

"' Kitabeler, I, doğu, str. 18-20; II, doğu, str. 16-17

** Kitabeler, I, doğu, str. 39.

[384] Bk. Et-Taberi'den naklen İbn'ül-Esîr, *B-Kântil...,* IV, s. 126.

M5 J. Marquart,D/> *Chronolopederalttürkischen Inschriften,* s. 8.

W6 W. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften ttnd die arabischen Çuellen, ATİM, II,* s. 10 vd.; krs. ayn. müell., *Turkestan down to the Mongol Invasion,* s. 187. W7 S. G. Klyaştorniy, *Orhun Yazıtlarına Göre Orta Asya Milletlerinin Araplara Karsı Mücadelelerine Dâir,* s. 772.

Bk. Liu, ayn. *esr.,* I, s. 171. 189 Bk. H. A. R. Gibb, *ayn. esr.,* s. 13 vd., 39 vd. 3WU Bk. A. N. Kurat, *Kuteybe b. Müslim 'in Harezm * Semerkand'ı Zapn* s. 385-425; daha bk. *İA* mad. *Kıtayba.* "' Kitabeler, I, doğu, str. 38-40; L. Bazin, *Les Calendriers...,* s. 228. ""Liu,<ıy/t. *esr.,* I, s. 221 vd.

wTamır ırmağının kaynağı. Bk. R. Giraud, *L'Empired. Tttrcs....* s. 192.

*" Kitabeler, I, kuzey, str. 1 -2; 11, doğu, str. 29.

leştirildiler . Tamıg Iduk-baş muharebesi tam zamanında kazanılmış, Gök-Türkleri iki cephede savaşmağa mecbur etmeyi hedef alan Çin kuvvetlerinin **Kartuklar** lehine müdahale etmesi önlenmişti. Şimdi de Çin hazırlığını saf dışı etmek gerekiyordu: Çin yığınak merkezi Beş-balık üzerine sefer yapıldı (714). Çin kaynaklarının belirttiği üzere[396], İnel ile Tung-o Tegin ve hakanın eniştesinin kumandasında sevkedilen ordu, Beş-bahk'ı kuşattı. Kitabelere göre Bilge'nin de katıldığı bu harekâtta şehir ele geçirilemedi ise de, karışıklıktan faydalanarak Soei-se (Tokmak şehri. Isık-gölün ku-zey-batısı)'daki Türk kabileleri üzerinde bir başarı kazanmakla iktifa eden Çinlilerin Gök-Türklere karşı büyük ölçüde taarruzu ortadan kaldırılmış oldu.

Ancak hakanlık bir kazan gibi kaynamakta idi. Kitâbelerdeki[398]: "Amcam Kagan'm idaresi karışıklık içine düştüğü, halkta ikilik ortaya çıktığı zaman..."[3] gibi ifadeler durumu açıklamağa yeter. Az'lar ve arkasından İzgil-ler şiddetle ezildi (715) . Fakat hakanlığın esas kütlesini meydana getirdiği için devleti temellerinden sarsarak, nihayet ihtilâle sebep olan Oğuzların isyanları Gök-Türk içtimaî bünyesinde derin yaralar açtı ve en büyük neticesi batı (On-ok ülkesi ve Mâveraünnehir)*nın hakanlıktan kopması oldu. 714 yılı sonbaharında başladığı anlaşılan Oğuz ayaklanmalarının -Oğuzlann devlete olan nisbetleri dolayısiyle- hayretle karşılandığı kitabelerden sezilmektedir: "Dokuz-oğuz bodun'u kendi bodun'um idi, gök ve yer karıştığı için, düşman oldu"[40] . 715 baharında Kapgan'ın açmak zorunda kaldığı Dokuz-oğuz seferinde mağlûp edilen ve hayvanları öldürülen Oğuzlardan bir kısmı Çin'e sığındı[402]. 716 senesinde Oğuz boylarından Bayırkular şiddetle tenkil edildi. Fakat bu, ömrü boyunca durup dinlenmeyen haşin tabiatlı Kapgan Kagan'm seri hâlindeki zaferlerinin sonuncusu oldu. Kendinden emin, Ötüken'e dönerken yolda Bayırkuların pususuna düştü ve öldürüldü (22 Temmuz 716)[403]. Asilerin Çin ile temas hâlinde oldukları, bu sırada on-

[395] Liu, *ayn. esr.ƒ* I, s. 170, 220; Ed. Chavannes, *Notes Addaionelles sur Us Tou-kiue (Turcs) Occiden-**taux** (Documents...,'m* ilâvesinde), s. 29 vdd.

** Liu, *ayn. esr.,* I, s. 169,220,275.

[397] Kitabe, II, doğu, str. 28.

[398] Kitabe I, kuzey, str. 3.

[m] Bk. R. Giraud,ayn. *esr.,* s. 52.

[400] Kitabe I, kuzey, str. 3-4; a. Bombacı,... *Eltabâr,* s. 27; L. Bazın, *ayn. esr.,* s. 230 vd. Buradaki İzgil-lerle Ak-Hunlardan gösterilen Eskil -Askil (yk. bk.) ve Bulgar olarak tanıtılan İşkil (bk. aş.) ka-vimleri arasında bir ilişki var mıdır?

[411] Kitabeler, I. kuzey. str. 4; II, dt£ı: *-i:.*

*':Lıu,ff>:»- *esr.,* I, s. 170,222.

""Im.mı.örl < lTj,223fc * K'"*\ "V/r ftr.. s. 234.

lar nezdinde bir Çin elçisinin bulunmasından anlaşılıyor. Hattâ rivayete göre[404] Kapgan'ın kesilen başı bu elçi tarafından Çin'e götürülmüştür.

Kapgan'ın yerine geçen oğlu *İnel* (Böğü), hakanlığın bu buhranlı devrinde devlet dizginlerini tutacak kudrette değildi. Karışıklığı önleyememiş, yurda huzur getirememişti. Halbuki Türk halkı bu hizmetleri hakandan beklerdi. Oğuzlar büsbütün alevlendikleri için devleti kurtarmak işi, İlteriş'in oğulları, sol Bilge elig'i olan Bilge ile Kül Tegin'in omuzlarına yüklenmişti. 716 yılında Kül Tegin beş Oğuz seferi yapmış (Togu-balık, Kuşlaguk, Urgu /veya Antırgu?/, Çuş-başı, Ezgenti-kadız savaşları. Bunlardan 2.'de Edizler-le, 4.'de Tongralarla savaştı) ve seferlerden dördüne Bilge de katılmıştı[405]. O sene büyük ölçüde hayvan telefatına sebep olan kıtlıkta bile Bilge sefer hâlinde idi. Ötüken üzerine yürüyen Üç-oğuzlar Kül Tegin tarafından püskürtüldü[406]. Dokuz-Tatarlarla ittifak ederek hücuma geçen Oğuzlar Agu'da cereyan eden iki savaşta bozguna uğratıldı ve Oğuz kütleleri, Çin sınırına doğru çekildiler[407]. Uzayıp giden bu savaşlar dolayısiyle kitabelerde Gök-Türk ordusunun tâkattan düşüp cesaretini kaybettiğini belirten ibareler vardır. Olup bitenler yeni hakanın beceriksizliğine atfolunuyor ve halkta, Tamı tarafından hakanlık yetkisinin ondan geri alındığı kanaati uyanıyordu . Ülkenin felâketten kurtulması için hakanın değişmesi lâzımdı. Çin kaynaklarındaki izahata göre, herhalde Bögü'nün direnmesi neticesi, değiştirme zor kullanılarak yapıldı. İnel Kağan, kardeşi, akrabaları, beyleri ve taraftarları öldürüldü[409]. İhtilâl plânı, iki kardeş, Bilge ve Kül Tegin tarafından hazırlanmış, fakat Kül Tegin tarafından icra edilmişti.

Bilge, kağan oldu (716-734. Tengriteg Tengride boimış Türk Büğe). "Sol Bilge elig"liğe getirilen Kül Tegin de Gök-Türk ordularının tanzimini üzerine aldı. . 705 yılından beri *Yargu* (yüksek mahkeme) üyeliği yapmakta iken (bk. aş. Kültür: Adliye), Bilge'nin kayınbabası olduğu için ihtilâl sırasında dokunulmayan Tonyukuk da tekrar eski vazifesi olan *"aygucı"* (Devlet Meclisi Başkanlığı)lığa getirildi. Fakat umumî bir yorgunluk, bezginlik vardı:

Liu, *göst. yer.* ve 256; O. Franke, *ayn. esr.,* 11,441.

Kitabeler, I, kuzey, str. 4-9; II, doğu, str. 30-33.

Kitabeler, I, kuzey, str. 8-9. Kitabe II, doğu, str. 32-34.

[1] Kitabe II, doğu, str. 35. Yeni okunuşu:"... *dirayetsiz yeni kağan hatalar isledi Yukarıda Gök, aşağıda kutsalyer-su 'lar ona saadet [kut] vermediler..."* Bk. R. Giraud, *ayn. esr,,* s. 5Z ' Liu, *ayn. esr.,* I, s. 171, 223; Kapgan ailesinden Çin'e sığınan Gök-Türk prensesi ve **723 tarihli** Çince mezar kitabesi için bk. P. Pelliot, *La Fitle de Mo'tch'o Qagnan et ses rapports avec KM Tegin,* s. 301-306. Daha tafsilâtlı olarak: A. Bombaci, *The Husbands ofPrincess Hsien-U Bügâ,* s. **103-121**

'Liu,*ayn. esr.,* I, s. 171, 223.

"Kınrı *Türk kavmi yaşasın diye beni tahta oturttu... İçte aşsa, dışta giyeceksiz bir kavme kağan oldum. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, sanı unutulmasın diye kardeşimle sözleştik. Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kül Tegin ile ve* ***şadlarla*** *ölesiye çalıştık..."*[*11]. Mücadele şiddetle devam ediyordu. 717'de Uygur İl-teber'i ile (Kargan savaşı), 718'de tekrar isyana teşebbüs eden Kartuklar ile savaşıldı ve başarıya ulaşıldı[412].

Bilge Kağan Çin ile iyi geçinmek arzusunda idi. Bunun lüzumuna, Çin'in kuvvetli, Gök-Türklerin ise yorgun ve ihtimama muhtaç olduğu hususundaki Tonyukuk'un da kanaati neticesinde inanmıştı. Fakat sığıntı Gök-Türk prensesi ile etrafındakileri 718'de Bilge'ye karşı savaşa teşvik eden[413] ve aynı zamanda K'i-tan ve Tatabıların askerî desteğini sağlayan Çin, Beş-balık'taki Basmıllar ile de anlaşmıştı. Nazik durum büyük devlet adamı ve stratejist Tonyukuk tarafından kurtarıldı. Onun plânı, sevk ve idaresi altında önce Basmıllar mağlûp edilip Beş-balık kuşatıldı, sonra da yalnız kalan Çin şiddetli bir darbe ile baskı altına alındı: Şan-tan (Kan-su'da) savaşında Çin ordusu bozguna uğratıldıktan (Eylül 720)[414] ve Beşbahk zaptedil-dikten sonra Kan-çu, Yüan-çu, Liang-çu bölgeleri 10 sefer yapılarak ele geçirildi[415]. K'i-tanlar ve Tatabılar saf dışı edildi (722-723)[416]. Karluk İl-teber'i memleketi terk etti ve orada Bilge, halk tarafından sevinçle karşılandı Hakanlık eski zindelik ve itibarını kazanmıştı. Bütün doğu ve Tarbagatay'a kadar batı, hakanlık idaresinde idi. Hattâ Bilge, 717 karışıklığında Ötüken ile ilgisini kesip müstakil bir devlet durumuna girmiş olan Türgiş bölgesini bile kendine tâbi saymakta idi[418]. Bu başarılar üç Gök-Türk büyüğünün: Tonyukuk, Bilge, Kül Tegin'in azim ve gayreti ile elde edilmişti. Çin de şüphesiz durumun farkında idi. 725 yılında imparator Hüan-tsung'un başkanlığında yapılan bir toplantıda şöyle konuşuluyordu: *"...Gök-Türklerin ne zaman, ne yapacakları bilinmez. Kağan Bilge iyidir, milletini sever, Türklerde ondan memnundurlar... Kül Tegin harp san*atının üstadıdır, ona karşı koyacak*

[411] Kitabeler I, doğu, str. 25-27; U, doğu, str. 20-22.

[412] Kitabeler II, doğu, str. 38-40, güney, str. 1-9. Bu savaşta ölen, Tarduş şad'ı Küli-çor adına İkhe Khüşptü'da dikilen kitabe için bk. H.N. Orkun, *ETY,* 1, s. 135-140; son neşir, T. Tekin, *ayn. esr.,* s. 12, 257 vd; A. Bombaci,... *Turkic Tule EUöbâr,* s. 16; G. Clauson - E. Tryjarski, *The Inscription at İkhe Khushotu,* RO, XXXIV, 1971, s. 7-33. L. Bazin'e göre *{Us Calendners...,* s. 199-203), yukarı daki unvan "Kül-îç-çor" diye okunmalı ve kitabe 723-725 arası olarak tarihlenmelidir.

[4U]Bk. A. Bombacı, *The Husbands...,* s. 113.

[4,4] Kitabeler II, güney, I.

[415] Uu, *ayn, esr.,* I, s. 173 vd., 224 vd., II, s. 616.

*'[6]Kitâbe II, güney, str. 2-3.

[4,7]KitâbeII,doğu,str.41.

[41*] Liu, *ayn. esr.,* I, s. 420; Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 45 vd., 82.

bir kuvvet güç bulunur... Tonyukuk ise otoriter ve bilgedir, niyetleri, kurnazlığı çoktur. İşte şimdi bu üç "barbar" aynı anlayışta olarak bir aradadırlar.,."[*19].721 yılındaki Gök-Türk barış teşebbüsüne kalabalık bir ordu teşkiline girişmekle cevap vermiş olan Çin imparatoru Hüan-tsung artık o teklifi müsbet karşıladığını bildirebilirdi. İmparator tarafından Ötüken'e gönderilen elçiyi Bilge hakan, hâtun'un, Kül Tegin'in, Tonyukuk'un ve diğerlerinin hazır bulunduğu mecliste kabul etti (725)[420].

Büyük Türk devlet adamı Tonyukuk ile ilgili son bilgi 725'deki bu haberdir. O, herhalde bu tarihten az sonra ölmüş olmalıdır. Gök-Türk istiklâl savaşı hazırlıklarından itibaren İlteriş, Kapgan, Bilge zamanlarında devlete 46 yıl hizmet eden, savaşlarında hiç başarısızlığa uğramayan, *"Boyla*[*21] *Bağa İnançu Yargan*[*22] *Apa Tarkan"* unvanlarını taşıyan, "bilge" ve stratejist Tonyukuk hakanlığın ordusunu, adliyesini tanzimde başta geliyordu. Çin kaynaklarında bile bu meziyetleri belirtilmekte ve "Aygucı" olarak devletteki büyük rolünü, o çağın dinî, kültürel cereyanlarını nasıl yakından takip edip Türk milleti açısından değerlendirdiğini gösteren deliller verilmektedir: Bilge Kağan, Çin'de olduğu gibi Türk ülkesinde de, şüphesiz savunma maksadı ile, şehirleri surlarla çevirtmek, hisarlar yaptırmak istiyordu. Tonyukuk itiraz etti: *"Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat bizi daima bir harp egzersizi içinde tutmaktadır. Gök-Türklerin sayısı Çinlilerin yüzde biri bile değildir. Basanlarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder, akınlar yaparız. Zayıf isek, bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak, Tang orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca istilâ eder..."* Bilge'nin diğer bir düşüncesi de memlekette Budist ve Taoist[423] tapmaklar inşa ettirerek bu din ve felsefeyi Türkler arasında yaymaktı. Tonyukuk şöyle dedi: *"Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratir. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milleti'ni yaşatmak istiyorsak, ne bu tâlimlere, ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyi*[1*2*]. Kaynağın (Tang-shu)

[419] Bk. Liu, ***ayn.*** *esr.,* I, s. **175**,227.

Liu, gost. yer.

[421] Türkçe unvan. Gök-Türklerde, Bulgarlarda, Peçeneklerde. Bk. Gy. Moravcsik, **flvz.** *tun.* II, s. 30, 91,102.

[422] Yani yargucı=yargıç (bk. aş. Kültür: Adliye). Buradaki son dört unvan Kitabe **l'in sonunda (batı,** 1) zikredilmiş ise de Kül Tegin ile ilgili olmamak lâzım gelir (bk. R. Giraud, *L'Empirr d. Turcs...,* s. 75,77), fakat Tonyukuk'un görevlerine uyar.

[4U] Taoizm için bk. W. Eberhard, *Eski Çin Felsefesinin Esastan,* s. 265-275; M. N. Özerdim, *Belleten,* sayı 101, s. 93-103. [424] Liu, *ayn. esr.,* 1, s. 172 vd., 224,462; O. Franke, ***ayn.*** *esr.,* 11, s. **441** vd.

Uâve ettiğine göre, bu tavsiyelerdeki derin mâna Gök-Türk başkentinde iyi anlaşılmıştır. Bugün Batdı araştırıcılar tarafından Tonyukuk'a *"Gök-Türk Bbmarck"ı* denilmektedir[425].

Tonyukuk öldükten sonra, hâtırasına, Orhun'da Bayın-çokto mevkiinde bir kitabe dikilmiştir (herhalde 726-727'lerde). Yalnız Türklerden kalma bir millî tarih kaynağı olarak değil, aynı zamanda, Türk dili ve edebiyatının uzun ve kolayca okunabilen ilk âbidesi olarak da kültür tarihinde mühim yer tutan bu kitabe[426] metninin bizzat Tonyukuk tarafından kaleme alınmış olması ihtimali, Aygucı, bilge Tonyukuk'a Türk edebiyatının adı ve şahsiyeti bilinen ilk siması olmak şerefini kazandırmaktadır[427].

731 yılında da prens Kül Tegin öldü (27 Şubat 731)[428]. 47 yaşında idi. 7 yaşından beri ömrünü Türk milletinin yücelmesine hasreden, cesareti, savaşçılığı hem Türk, hem Çin vesikalarında övülen Kül Tegin'in büyük kahramanlıklarından biri, Gök-Türk başkentinin 716'da Üç-oğuzlar tarafından basıldığı zaman görülmüştü. Bilge Kağan anlatıyor: *"Anam hatun, büyük analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim cariye olacaktı, ölenler yolda kalacaktı. Kül Tegin karargâhı vermedi... O olmasa idi hepiniz ölecektiniz..."*[429]. Ölümü hakanlıkta büyük üzüntü yaratan kahraman hakkında kitabelerde şu samimî ifadeler yer almıştır (Bilge'nin ağzından): *"..Küçük kardeşim Kül Tegin öldü, görür gözüm görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu... Zamanın takdiri Tanrınındır. Kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır. Yaslandım, gözden yas, gönülden feryat gelerek yanıp yakıldım... Milletimin gözü, kası (ağlamaktan) fena olacak diye sakındım*[114] °. Çin'de de aynı üzüntü duyulmuş, imparator hususî elçi ile Ötüken'e baş sağlığı mektubu göndermiş, Kül Tegin'in hâtırasına dikilecek âbidede Çince bir metnin de bulunmasını arzu etmişti[431]. Bilge Kagan'm isteği ile hazırlanan Kül Tegin kitabesinin Türkçe metnini Hakanın

Bk. L. Ligeti, *BUinmiyen İç-Asya,* s. 206; Tonyukuk'un 'Türk milliyetçisi" olarak şahsiyeti için bk. L. Bazin, *Les Calendriers...,* s. 207 vd.

Son neşirler, R. Giraud,Z, *'lnscription de Bain-tsokto,* 1916; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* s. 249-253; Bibliyografya ve bazı tashih tecrübeleri için bk. G. Clauson, *Some Notes on the lnscription of Tonuqua,* s. 125-132.

R. Giraud, *L'Empire d. Turcs...,* s. 59, 154; L. Bazin, *Ph. T. Fundamenta,* II, s. 209. Gök-Türkçenin daha eski yadigârlarından, Kağan T'a-po (572-581) adına yapılan Budizm din kitabının Türkçe tercümesi (bk. aş. Kültür, Yazı) ile, Kapgan zamanından olması gereken bir Türkçe-Çince sözlük (bk. Liu, *ayn esr.,,* I, s. 465 vd.) kayıptır.

[1] Eski Türk takvimine göre, "koyun" yılının 17. günü, bk. Kitabeler, I, kuzey-doğu, str. 1; R. Giraud, *ayn. esr.,* s. 55,119; L. Bazin, *ayn. esr.,* s. 182, 212, 244: Uu, *ayn esr.,* II, s. 620 (Çin'e haber bir -iki gün geç ulaşmış olabilir). Kül Tegin'in nasıl öldüğü belli değildir. 'Kitabe I, kuzey str. 9-10; II, doğu, str. 32-33 (bütün "Gok-Türk*' kadınları söz konusu). 'Kitabe I, kuzey. str. 10-11. [1] Uu, *ayn. esr.,* I, s. 79, 228 vd.; bu Çince kısm için bk. H. N. Orkun, *ETY,* I, s. 82 vd.

ve Kül Tegin'in "atı"sı (atabey'i) Yolbg Tegin yazmış[432] ve 20 günde taşa kazdırmıştı. Gök-Türk tarihi, kültürü ve Türk dil ve edebiyatı yönlerinden emsalsiz bir değer taşıyan bu kitabe ile birlikte Kül Tegin'in anıt-kabri ve içindeki nakış ve tasvirler tamamlanmış ve büyük cenaze töreni 1 Kasım 731 günü ("Koyun" yılının 9. ayının 27'si) yapılmıştır[433]. Törene Gök-Türk halkı

SLJ434

ve ileri gelenlerinden başka Çin, K'i-tan, Tatabı, Tibet, îran-Soğd[w], Buhâra[435], Türgiş, Kırgız vb. devlet ve kavimleri hususî hey'etlerle katılmışlar-

j 436

dır .

İki büyük yardımcısını kaybeden Bilge'nin, 734 yazında K'i-tan ve Tatabüara karşı Töngkes dağında kazandığı zafer[437] dışında bir faaliyeti görülmemektedir. 727 yılında Bilge, hakanlık hükümet üyesi (Bakan) Mei-lu ç'o[438]'yu Çin'e göndermiş ve imparator tarafından itina ile ağırlanan elçinin temasları neticesinde So-fang (Ling-çu'da) şehrinin Gök-Türklerle serbestçe ticaret yapılabilecek ortak pazar-yeri olması için anlaşmaya varılmıştı . 734'de Çin'e gönderilen Türk elçisi, Hakan'ın ötedenberi üzerinde durduğu, bir Çinli prenses ile evlenme talebini kabul etmiş olan imparatora teşekkür

~*"Kagan'ın atisi Yolltg Tegin"* (Kitabeler, II, güney-batı) ibaresindeki "atı" kelimesine "yeğen" mânası verilmektedir. (Mesl. R. Giraud, *L'Empire d Turcs...,* s. 76, 120; H. N. Orkun, *ETY,* I, s. 32; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* s. 305; G. Clauson,... *Turkish,* s. 40b. ve başkaları). Bu duruma göre, Yollıg Tegin'in ya hakan Bilge'nin kardeşinin (yâni Kül Tegin'in) oğlu olması (ki bu mümkün değildir, zira Yollıg, onun da "atısı"dır; *"Küt Tegin atisi'** Kitabeler, I, güney-doğu ve İlteriş'in erkek çocuğu 2 tane idi), veya Bilge'nin kızkardeşinin oğlu olması lâzım gelir. Bu takdirde ise, yalnız erkek kardeşin oğlu mânasına gelen "atı" (bk. G. Clauson, *göst. yer.)* değil, doğrudan doğruya "yeğen" (=kızkardeşin oğlu, bk. G. Clauson, *ayn. esr.,* s. 912b) deyiminin kullanılması gerekirdi, çünkü bu kelime o çağlar Türkçesinde mevcut bulunmakta idi (Ktb. Şine-usu, batı, str. 8; Suci, str. 8; erkek kardeşin oğluna "atı" /doğru şekli ile âtı/, kızkardeşin oğluna da "yeğen" denildiği hakkında ayrıca bk. J. Cuisenier, *Parante et Organisation Sociale Dans le Domaine Turc,* s. 926). Bu iki tâbirin farklı mânalar taşıdığı, aile fertleri sayılırken, her ikisinin yan yana kullanılmasından da bellidir *("yeğenimi, âtımı,* bk. Ktb. Suci, *göst. yer.).* Yollıg Tegin şüphesiz hanedana mensuptu, fakat Bilge'ye ve Kül Tegin'e nisbetle herhalde "kardeş" çocuğu değildi. Kitabedeki "atı" kelimesi sonraki "atabey" (prenslere okuma-yazma, spor, silâh bilgisi, atıcılık sahalarında öğretici) terimini ifade etmiş olmalıdır (bk. N.N. Kozmin, *"Attst" Lâkabh Yollug Tegin...,* s. 368).

[413] Kitabe I, kuzey-doğu, str. 1; R. Giraud, *göst. yer;* L. Bazin, *Les Calendriers...,* s. 224; fakat kitabe nin taşa kazılıp bitmesi tarihi, 21 Ağustos 732'dir (bk. *ayn. esr.,* s. 176 vd., 190,212,244).

[414] =Berçdt-er=Parsik-er=Sogd'da Zerdüşt İranlılar, bk. J. Marquart, *Die Chronotogie der alttürkischen İnschriften,* s. 32 vd.; R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...,* s. 184, 189; veya Yed i-su bölgesine yayıl mış ve Türk hakanlığına bağlı Sogdlular: S. G. Klyachtorniy, *A Propos des Mots Sogd Bârçâkar Buqaraq Ufys de /'lnscription de Kul Tetfiin,* s. 245-251.

*" Malum şehir. Veya Yedi-su'da Buharalıların oturduğu yer. Bk. S. G. Klyachtorniy, *göst.yer.*

[436] Kitabe I, kuzey, str. 11-13. Kitabenin son neşri, T. Tekin, *ayn. esr.,* s. 231-238.

[437] Kitabe II, güney, str. 7-9; L. Bazin, *ayn. esr.,* s. 237.

4*8 Mei-lu ç*o=Buyruk-çor. Bk. L. Ligeti, *BUinmiyen İç-Asya,* s. 207; Liu *ayn.* «r, I, s. 417, II, 622. ™ *Liu, ayn. esr.,* I, s. 178,227.

mektubunu götürüyordu[440]. Fakat bu evlenme gerçekleşmedi, çünkü Bilge yukarıda adı geçen Buyruk-çor tararından zehirlendi[441]. Ölünceye kadar, başta bu nazır olmak üzere işbirlikçilerini bertaraf eden Bilge nihayet 25 Kasım 734'de öldü[442], 50 yaşında idi. 19 sene "şad" ve 19 yıl kağan olmuş, Çin kaynaklarında da belirtildiği üzere, *"Türk milletini çok sevmek"* ile temayüz etmiş idi. Türk milletinin ebedîliğine olan inancını *"Ey Türk milleti, üstte gök yıkılmaz, altta yer delirtmezse, devletini, töreni kim bozabilir?"*[443] diye ifade eden ve doğuda Şantung ovasına, güneyde Tokuz-ersin[444]^, batıda Demir Kapıya, kuzeyde Yır-bayırku sahasına kadar seferler yaptığını[445] hatırlatan Bilge, oğlu tarafından diktirilen kitabede şunları söylemektedir: "... *Üstte Tanrı, aşağıda yer buyurduğu için, milletimi, gözünün görmediği, kulağının duymadığı ileri gün doğusuna, geri gün batısına, beri gün ortasına, yukarı gece ortasına kadar götürdüm. Altın'tn şansını, gümüşün beyazını, ipeğin hâlisini, atın aygırını, kakım'm siyahım, sincab'tn gökünü milletime, Türkierime kazandırdım'*[*46]. Bilge Kagan'ın ölümü, Kül Tegin'in üzüntüsü içinde bulunan Türk halkım büsbütün yasa boğdu. Çin imparatoru da ülkesinde matem ilân ederek, tâziyetlerini bildirdi. Bilge için bir anıt-kabir inşasına ve bir kitabe dikilmesi hazırlığına başlandı. Metni yine Yollıg Tegin kaleme almış ve bir ay dört günde taşa işletmişti. Çin imparatorunun arzusu üzerine buraya da Çince bir kitabe ilâve edildi (735J[44] . Bilge için cenaze töreni 22 Haziran 735'de ("domuz" yılının 5. ayının 272'si) yapıldı[448].

Bilge'nin ölümü üzerine Gök-Türk hakanlığında çöküş belirtileri kendini gösterdi. Babasının yerine tahta *Tengri Han İ-yan* (veya Yi-Yan) geçti. 740 yılında Gök-Türk tahtında yine "Tengri Han" diye anılan bir kağan vardı ve bu, Bilge'nin oğlu idi[449]. Hakan çocuk denecek yaşta olduğu için idare annesi (Tonyukuk'un kızı) P'o-fu'nun elinde idi. Hâtûn devlete hâkim olamadı, hanedan üyeleri birbirine düştü ve huzursuzluk bütün yurda yayıldı. Du-

[440] Liu, *ayn. esr.,* II, s. 660.
[441] Liu, *ayn. esr.,* I, s. 229, II, s. 600 n. 1270.
[442] "İt" yılının 10. ayının 26'sı. Kitabeler, II, güney, sır. 10; R. Giraud, *ayn. esr.,* s. 55, 120; Uu, *ayn, esr.,* II, s. 620; L. Bazin,*Les Calendriers...,* s. 183,244.
[443] Kitabeler I, doğu, str. 22, II, doğu, str. 18-19. L. Bazin'in hesabına göre *(Les Calendriers...,* s. 215, 237) Bilge 18 sene 4 ay kağanlık etmiş ve 51 yaşında ölmüştür.
[44]*Karaşar bölgesi, bk. R. Giraud, *VEmpired. Turcs....,* s. 188.
[445] Kitabeler I, güney, str. 3-4; II, kuzey, str. 2-3.
[446] Kitabe II, kuzey, str. 11-12.
"'Bk. £7X8»*, 27-30.
[448] Kitabe II, güney, str. 10; L. Bazin, *ayn. esr.,* s. 183, 244. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 179, 229. Kitabenin son **neşri,** T. Tekin, *ayn. esr.,* s. 243-248, [449]Bilge·den sonraki kağanlar meselesi biraz karışıktır.
Kaynak karşılaştırılmaları için bk. Uu, ***ayn.***
esr., I, s. 22,179; II, s. 621-629; daha bk. W. Samotin, *East Türkistan...,* s. 72 n. 2.

rumdan faydalanan Basmülar, Karluklar ve Uygurlar birleştiler ve vaziyete hâkim olur olmaz, Aşma ailesinden gelen Basmıl başbuğunu[450] "kağan" ilân ettiler (742) ve Gök-Türk hakanı *Ozmıs* (Wu-su-mi-şi)'ı, sonra da onun küçük kardeşi, son Gök-Türk hakanı, *Po-meVyi* öldürdüler. Bu arada müttefiklerin aralan açıldı. Basmıl başbuğu (kağan) ortadan kaldırıldı ve Uygur *ütebef* (Yabgu İlteber = Kieh-ii tu-fa) kağan ilân edildi: *Kutlug Bilge Küt*[51] (745). Ötüken'de Uygur Türk devleti başlıyordu. Bununla beraber, Gök-Türk çağının bazı aileleri, hattâ Tonyukuk soyundan gelenler, Uygur devletinde ve sonraki Moğollar devrinde bile ehemmiyetlerini muhafaza etmiş görünmektedirler[452].

*™ Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 85 n. 4.
m Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 94; Liu, *ayn. esr.,* I, s. 230 vd., 337 vd.
[452] Bk. B. Ögel, *Sino-Turrica, Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri* s. **29-66. Ayrıca** bk. aş. n. 541.

4- UYGURLAR

Orhun kitabelerinde, ilk defa, 717 yılındaki ayaklanmalar münasebetiyle zikredilen Uygurlar Çin kaynaklarında adlarının türlü şekilleri ile anılmışlardır: *Hoei-ho, Vei-ho, Hui~ho, Huei-hu, Wei~wu* vb. Uygur[453] adının mânası, 974'de tamamlanan Çince *Kiu Wu Tat* adlı eserde *"Şahin sür'ati ile dolaşan ve hücum eden"* diye açıklanmaktadır[434]. Diğer taraftan, kelimenin etimologique olarak "uy (takip etmek) + gur" tarzında (Sal-gur gibi) meydana geldiği ileri sürülmüş[455] ise de, o tarihlerde Türkçede "takip etmek" mânasında-ki fiil kökünün "ud+" olduğu belirtilerek, Uygur adının "Oy (oymak, baskı yapmak)+gur" şeklinde açıklanabileceği veya daha kuvvetli bir ihtimal ile bu adın Türkçe "Uy(akraba, müttefik)+gur" olabileceği ve dolayısiyle "On-Uygur" deyiminin de "10 müttefik" mânasında olması gerektiği bildirilmektedir[456]. Çin kaynaklarında Asya Hunlan'ndan indikleri bildirilen Uygurlar[457]^ bir menşe efsanesine göre ataları Hun hükümdarının kızı ile bir kurttan türemiştir. Tabgaçlar devrinde (386-534) Kao-kü (Kaoche) adı ile görünmekte olup, 5. asrın 2. yarısında bir beylik kuran Uygur topluluğu[459] o tarihlerde, bütün Yukarı-Orta Asya'yı kapladığı anlaşılan Töles'lerin bir kısmını meydana getirmiştir ki, I. Gök-Türk hakanlığı çağında bu durumu muhafaza ediyor ve o zaman Selenga ırmağı etrafında oturuyorlardı. 7. asrın ilk

[40] Hui-ho'dan 788*de Hui-hu olarak değiştirilmiştir, bk. C. Mackerras, *The Uighur Empire...,* s. 95 n. 96.

[454] J.R. Hamilton, *Les Ouighours â V&poaue des Cinq Dynasties d'apres les documents chinois,* s. 61; DLT'dek izah tarzı, I, s. 111 vd.

[455] Gy. Nemeıh, *HMK,* s. 38 vd

[456] Bk. J. Hamilton, *Toqıız-Oguz el On-Uygur, s.* 40 vd.

[457] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 87; W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* s. 72 vd.

[458] W, Eberhard, *ayn. esr.,* s. 73. Ayrıca gökten gelen ışıktan türeme efsanesi için bk. B. Ögel, *Uy gur'ların mense efsânesi,* s. 17-24; Ayn. müell., *Türk Mitolojisi,* s. 73-86 (Bu efsane 8. asır ortaların dan sonra teşekkül etmiştir).

[4W] İlk tarihleri hakkında bk. B. Ögel, *İlk Töles Boylan,* s. 811-826.

çeyreğinde 6 kabileden kurulu *Sir Yen t'o* birliğine katılmışlar[460], sonra *Fu-kuy Tongra, Bayırku, Ediz* ve *Po-si* adlarındaki 5 kabilesi de Uygurlar ile "ittifak ederek" hepsi *"Uygur"* adım almışlardır[461]. Beyleri *"Erkin"* unvanını taşıyordu. Bu sırada 50 bin savaşçı çıkardıkları bildiriliyor. I. Gök-Türk hakanlığının çöküntüye doğru gittiği yıllarda böyle görünen Uygur beyliği Erkin *Te-kien* tarafından idare edildi. Ölümü üzerine yerine oğlu *P'u-sa* geçirildi. Tarduş başbuğu (I-nan?) ile işbirliği yaparak Kağan Kei-li'nin oğlu kumandasındaki Doğu Gök-Türk ordusunu mağlûp eden (630'a doğru) P'u-sa zamanında Uygurlar kuvvetlenmiş, bilhassa, P'u-sa'nın annesi Vu-lo-hun'un ciddiliği ve töre hükümlerini uygulamaktaki titizliği sayesinde beylik tamamen nizama girmişti. O zaman "Erkin" yerine *"İl-teber* (el-teber, Çincede Ch'i-li-fa ~ K'i-li-fa ~ Sse-li-fa ~ Hsie-li-fa ~ Hie-li-fa) unvanı[462] kullanılmağa başlandı. Merkezi Tola nehri havalisinde olan İl-teber Tu-mi-tu, Tarduş'lann arazisini alarak ve "9 Oğuz" boylarım kendine bağlayarak ("On-Uygur") ülkesini genişletti, sonra güneye Huang-ho'ya kadar varan bir akın yaptı ve neticede "Ulug İl-teber" olarak Çin imparatoru tarafından tanındı (646); sonra ülkesini, Gök-Türk tarzında teşkilâtlandırdı[463]. Çin tarafından baskı altına alınmak istenen ve sonunda Çin'in tahriki ile öldürülen T'u-mi-tu(648)'nun oğlu P'o-yun, On-ok'Iar "kagan"ı Ho-lu karşısında üstünlük kazanarak Taşkent yakınlarına kadar ilerledi (Ö56)[464]. Ondan sonra yerine geçen kızkardeşi zamanında gittikçe zayıflayan Uygur beyliği nihayet İlteriş Kağan tarafından Gök-Türklere bağlandı. Anlaşılıyor ki, Kapgan ve İnel zamanındaki isyanlarda dağılan Oğuz birliğini toplayarak yine bir İlte-berlik durumuna giren Uygur boyu 740'larda Hakanlığın Yabgu'luğu hâline gelmişti.

A- UYGUR HAKANLIĞI

745'de, Gök-Türk iktidannı yıkarak, Ötüken'de devlet kuran Uygurlar şu 9 urug'dan meydana gelen bir birlik idi: *YaglaqarlYag\zqp* - hakan uruğu (ihtimal yagıla + qır=düşman ile savaşmak)/; *Hu-tu-ko* (Uturqar ihtimal ut (kazanmak) + r + gar); *Hu* (Kiu-lo-vu (po)= Kürebir); *Küremür* (ihtimal Küre (korunmak) + bir); *Mo-ko-si-ki* (Bagasıgır?); *A-vu-çö* (Ebirçeg veya

Abırçak?); *Hu-vu-su; Yo-vu-ku* (Yagmur-qar); *Hi-ye-vu* (Ayavire/Ayabi-

[460] Liu, ayn. esr. 11, n. 1793; K. Czegledy, *Cogay-auzL.*, s. 65 vd.; yk. s. 90.
[461] Liu, *ayn. esr,* I, s. **350** vd., 359, II, n. 1793; Ed. Chavannes, *ayn. esr.* s. 89.
[462] J. Hamilton, *Les Ouighours...,* s. 97 n. 2; A. Bombacı, *On thc Ancient Turkic* ***TiiU EUabar.*** s, 1 **vdd,,** 6,18, 30vdd.,44.
[463] Ed. Chavannes, *ayn. esr,* s. 90 ve *Notes additionelles..,,* s. 17.
[464] Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 93.

re=Ayamur, Aymur (yağmur, küramür gibi), krş. Oğuz Eymür boyu=şereQi, itibarh)[465]. Bu unıglardan kurulu Uygur kabilesinin (boy'unun) idaresi altındaki Dokuz-oğuz birliğinin (bodun'umın) kabileleri de şunlardı: *P'u-ku* (Buku, Türkçe unvan), *Hun* (Qun), *Pa-ye-ku* (Bayırku), *Tung-lo* (Tongra), *Sse-kie* (Sıqar), *K'i~pi, A-pu-sse* (Po-si= Si?), *Ku-lun-vu-ku, A-tie (Ediz)* . Görüldüğü üzere, On-Uygur diye anılan birlik[467] 9 adet Oğuz boyuna, -9 urugdan kurulu- Uygur boyunun ilâvesiyle meydana gelmişti. Orhun'da Uygur [M]ordu[M]sunu (başkentini) ziyaret eden müslüman Tamîm de[468], hükümdardan başka, herbirinin 13'er bin savaşçısı bulunan 17 başbuğdan (Bey?) bahsetmiştir[469]. Demek ki, bunun 9'u Oğuz boy'u başbuğu, 8'i de (hükümdarın uruğu hariç) Uygur uruğu başbuğu idi . Uygur boyu idaresindeki 9 kabileye, Basmıl ve Kartuk boylarının katılması ile birlik sayısı 11 oldu[471]. Bir Çin kaynağına (Kiu Tang-shu) göre de Uygur hakanlığı 11 "vali" tarafından idare edilmekte idi[472].

Orhun kıyısında başkenti Ordu-bahk şehri (sonraki Kara-balgasun yakınında)'ni kuran ilk Uygur hakanı *Kutlug Bilge Kül* 747'de öldü. Yerine oğlu Moyen-çor (Bayan-çor?) kağan oldu ('Tanrıda bolmış İl-Etmiş Bilge kağan". 747-759). Orhun-Selenga nehirleri arasında Şine-usu gölü yakınındaki, Uygur hakanlığının ilk devri için mühim olan kitâbe[473]'den anlaşıldığına göre, hakan Moyen-çor Dokuz-oğuz'lan toplamış, kuzeyde Kırgız'larla, batıda Karluk'lar ve onlara vardım eden Türgiş/ler ve BasmıFlarla, Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çik'lerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hâkimiyetini Yenisey kaynaklan, Çu-Talas havalisi, İç-Asya ve Kerulen'e kadar yaymış; oğullarım yabgu, şad tâyin etmişti. Fakat asıl Çin üzerinde tesirli oldu. Kartuklar tarafından desteklenen İslâm kuvvetleri ile Çinliler arasında cereyan eden büyük Talaş muharebesi(751)'nde Çinliler ağır mağlûbiyete uğramış, Tarım havzasının Uygur'lara geçmesini sağlayan ve Çin'in Orta Asya'dan çekilmesini sonuçlandıran bu savaş üzerine, Çin'de büyük hâdiseler olmuştu ki, bunların en mühimi, Türk anadan doğan An-lu-şan adlı bir kumandanın 200 bin kişilik bir kuvvetle Çin başkentleri Lo-yang (756) ve

Tafsilen bk. J. Hamüton, *Toquz-Oguz..,* s. 41-44; Liu, *ayru esr.,* II, s. 593.
Bk. Liu, *ayn. esr.,* s. 592; J. Hamilton, *ayru esr.,* s. 27,54 n. 19,20. Bk.
Şine-usu kitabesi, kuzey, str. 3.
830yılına doğru, bk. C Mackcrras, *The UighurEmpire..,* s. 154. V,
Minorsky, *Tamim İbn Bahrsjoumey to the Uyghurs,* s. 281,284.
Tafsilen bk. E.G. Pulleyblank, *Some Remarks on the Toguzoghuz Problem,* s. 38 vd.; K. Czeglddy. *On the numericol composition...,* S. 278 vd. Ed. Chavannes, *Documents...* s. 94,350. 'Bk. E.G. Pulleyblank, *göst. yer.* 'E7Y, L s. 163-185; B. Ögel, *Şine-usu Yazıtının Tarihi Önemi,* s. 361-379. Daha bk. aş. Oğuz'lar.

Ç'ang-an(757)'ı zaptederek kendini imparator ilân etmesi idi . Moyen-çor, Uygur'ları yardıma çağıran Tang imparatoru Su-tsung'u destekledi, Lo-yang'ı ve diğer başkenti geri aldı (757). Çin yılda 20 bin top ipek vermeyi taahhüt etti. Hakan, imparatorun kızı ile evlendi.

759'da yerine geçen oğlu *Bögü* (="akıl ve fıraset sahibi"; adın Çincedeki şekli: İ-ti-chien = İdi-ken?) Kağan (759-779. Tanrıda kut bulmuş İ- Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan) da dikkatini karışıklıkların devam ettiği Çin'e çevirmişti. Asıl niyeti, Su-tsung'un ölümü(762)'nden sonra Tang sülâlesinin artık sözünün geçmediği Çin'e hâkim olmaktı. Uygur ordusunun Çin'de görünmesi üzerine, hakanla akrabalık kurmuş olan, Töies menşeli, Çin kumandanı P'u-ku (=Buku, Türk unvanı) Huai-en tarafından isyancılar zararsız hâle getirildi ve Uygur ileri harekâtı önlendi. Fakat Türk nüfuzu Çin'de çok artmıştı. Başkent ve şehirlerde pek çok Uygur serbestçe ticaret yapıyor, istedikleri kadar ipekli kumaş alıp, istedikleri fiyattan satıyorlardı. Tibet'lilerin hücumuna uğrayan Çin'i korumak üzere P'u-ku Huai-en'in daveti ile Bögü'nün yaptığı, ve batı hükümet merkezini dahi ele geçirmiş olan Tibetlilerden Çin'in kurtarılması ile sonuçlanan Lo-yang seferi (762) Türk kültür tarihi bakımından da büyük neticeler doğurdu. Hakan Ötüken'e dönerken, Uygur'ların hayat ve telâkkilerinin değişmesi bakımından çok tesiri görülen Mani dinini Türkler arasında yaymak için, dört rahibi de beraberinde getirmişti[475]. Böylece, hayvanı gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan, Hıristiyanhk-Mazdeizm-Budizm karışımı bir din olan Maniheizm, hakan tarafından kabul edilerek Türk ülkesinde resmî bi^ mahiyet aldı .

Kırgızlar üzerinde de bir zafer kazanan Bögü Kağan, bir Çin seferini önlemek isteyen bakan *Tun Bağa Tarkan* tarafından ortadan kaldırıldı[477] ve bu zat hakanlığa getirildi (779-789. Alp Kutlug Bilge Kağan). Cesareti ve iyi idaresi övülen, "dünya nizamı için kanunlar hazırladığı" bildirilen bu hakan Kırgız'ları tekrar mağlûp etti ve bir Çinli prenses ile evlenmesi sonunda,

[''4] W. Ebcrhard, *Çin Tarihi,* s. 210,214.
[4''] Bk. Kara-balgasun kitabesi. Türkçe, Çince, Sogdca olarak üç dilde yazılan bu kitabenin yalnız (-başlangıçtan 9. asnn ilk çeyreğine kadar Uygur tarihi ve hakanları için mühim vesika teşkil eden-) Çince kısmı sağlam kalabilmiştir. Bk. O. Hansen, *Zıır sogaüschen İnschrift auf dem ttreis-prachigen Denkmal von Karabalgasun,* JSFOU, 44/1930/; G. Schlegel, *Die chinesische İnschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgasun,* MSFOU, 9,1896; *ETY,* I, s, 85, II, s. 37-48.
*[76]L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya,* s. 250-260; A. v. Gabain, *DTCF Dergisi,* VIH, 3, s. 375-377; S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri,* s. 13 vdd., Ş. Tekin, *Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü,* s. 1-11; daha bk. R. Şeşen, *Eski Araplara Göre Türkler,* s. 34.
[477]Bk. C. Mackerras,*ayn. esr,* s. 59 vd. J.R. Hamilton, *LesOuighours...* s. 139.
[m] *Kara-balgasun* Ktb. *ETY.* II, s. 42 vd.

Uygur tüccarlarının Çin'de tahakkümlerinden doğan bâzı anlaşmazlıklar giderildi. Yerine oğlu *"Ay Tanrıda kut bulmış Külüg Bilge Kağan"* (789-790) ve sonra bunun oğlu *Kutlug Bilge* (790-795) hakan oldular. Eskiden beri Çin'e karşı ilgi duyan Tibetliler o sırada Beş-bahk havalisinde bulunan Şa-t'o Türkleri ile anlaşarak, baskınlara başlamışlardı[479]. Çin'i korumayı iktisadî ve kültürel sebeplerle gelenek hâline getirmiş olan Uygurlar, kuvvet göndererek tecavüzleri önlemek istedilerse de başanya ulaşamadılar. İtibarı sarsılan hakan öldürüldü. Ötüken'de karışıklık çıktı. Fakat 795'de hakan olan, Ediz boyundan, sevilmiş kumandan ve idare adamı *Kutlug* (795-805. Ay Tanrıda ülüg bulmış Alp Kutlug Bilge Kağan) ile, sonraki *"Ay Tanrıda, kut bulmış Külüg Bilge"* (805-808) zamanlarında bir huzur devri açıldı. İktisadî faaliyet gelişti. İç-Asya'mn mühim ticaret şehirlerine nüfuz edildi. Dış siyâset yönünden zamanı oldukça sakin geçen hakan *"Ay Tanrıda kut bulmuş Alp Bilge"* (808-821)'den sonra, *"Ay Tanrıda ülüg bulmış Küçlüg Bilge"* (821-833) ihtimal "Kara-balgasun kitâbesi"ni diktiren hakandır ki, hükümdarlığı başardı geçmiş, Türkistan üzerine sarkmak isteyen Tibetlileri durdurmuş, hakanlığa bağlı Kartukların başına yeni bir yabgu tâyin etmiş ve tâ Soğd bölgesine kadar ticarî münasebetlerini geliştirmiştir. Fakat, sonra memlekette huzursuzluk başgösterdi. Hakan öldürüldü, yeğeni "Ay Tanrıda kut bulmış *Alp Külüg Bilge Kağan"* (833-839) da bakanının tahrik ettiği bir isyanda telef oldu. Gittikçe koyulaşan Maniheizm tesirleri dolayısiyle Uygurlardaki gevşemeye karşılık Yenisey bölgesinde yeni bir kudret hâlinde beliren ve 20 yıldan beri Orhun bölgesini baskı altında tutan Kırgızlar 840 yılında kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına girdiler, başkent Ordu-balık'ı zaptederek son hakan //o-sa(839-840)'yı öldürdüler, ahaliyi kılıçtan geçirdiler. Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar kütleler hâlinde yurtlarını terkederek Karluk ülkesine, Çin sınırlarına ve daha kesif olmak üzere, zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu Iç-Asya'ya göçtüler[481].

Hakan ailesine mensup iki kardeş tarafından idare edilen bu göçten sonra Uygur tarihinin ikinci safhası başladı. Göç sırasında başlarında, kendileri tarafından "kağan" seçilen *Vu-hi* 7egm(841-846)'in bulunduğu Uygurlar bir müddet bazan Kırgızlar, bazan Çinliler tarafından hırpalandıktan sonra, bir kısmı (Kan-su'da) Çin tâbiiyetine girerken, diğerleri Pang Tegin idaresinde Batıya Kartukların ve öteki Türk boylarının yurtlarına doğru yollandılar ve her iki tarafta da devletler kurdular[483]. Fakat bunlar artık "Bozkır Türk devletinden farklı idiler; hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük siyâsî çatışmalara girmemiş, başta Çin hükümetleri olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticaret ilişkilerini sürdürmeği tercih etmişlerdir.

"*Bk. H. Ecsedy, *Uigursand Tıbetans in Pei-T'ing,* 790-791 A.D. s. 83-104.

480 Bk. V. Minorsky, *Hudûd'ul-Âlem,* s. 287.

**[X]*ETY,* II, s. 33-36,40-47; J.R. Hamilton, *ayn, esr.,* s. 7-11, 127 vdd.; 9. asrın ilk çeyreğinde Uygurların dinî durumları, komşuları ve diğer açıklamalar için bk. V. Minorsky, *Tamim İbn Bahr'sJour*-ney.... s. 279-306.

B- KAN-ÇOU UYGUR DEVLETİ

Bir kısım soydaşlarının aşağı yukarı 150 yıldan beri sakin bulunduğu Kan-su bölgesine gelerek, buranın merkezi Kan-çou(eski Gu-tsang)'da yerleşen Uygurlar (847), Çin ile, daha ziyâde ticarî faaliyetler üzerine kurulu iyi münasebetlerini, imparatorların kızları ile Uygur prenslerinin evlendirilmeleri gibi akrabalık bağları ile de sağlamlaştırmışlardır[484]. Ancak Tang sülâlesine karşı isyanların arttığı 10. asır başlannda Kan-su Uygurları, bağlı oldukları ve merkezi Tun-huang[485] olan Çin askerî bölgesi ile ilgilerini kestiler: Burada, 905 yılında muhtar bir "devlet" kuran bir âsî general "Batı Han'larının Altın-dağ kırallığı" adını verdiği bu devlete Uygur'ları tâbi tutmak istemiş, fakat Kan-çou Uygurları tarafından gönderilen Tegin adlı kumandanın idaresindeki ordu Tun-huang'ı kuşatarak halkı "kırarı teslim etmeğe zorlamıştı (911). Bu hâdise üzerine Uygurlann batı kolu da istiklâl kazanmıştır.

906'da yıkılan T'ang hanedanının yerine geçen çoğu Şa-t'o (Türk) asıllı "5 sülâle" zamanında (906-960) Muahhar (sonraki) Leang (907-923) ile Uygurlar pek ilgilenmemişlerdir. 911'de Tibet elçisi ile birlikte Çin'e giden Uj£ gur elçisi münasebetiyle "Büyük Uygur devletinin şefTnden söz edilmesi Tun-huang zaferinden sonra Uygurlann siyâsî kudretinin arttığını göstermektedir. "5 süiâle"nin ikincisi olan Muahhar Tan ailesi (923-936)'nin kurucusu Şa-t'o hükümdarı, o zaman başlarında *Jen-mei* ("cesur ve doğru") Kagan'ın bulunduğu Uygurlar tarafından samimiyetle karşılandı. Jen-mei'den sonra, 924'de *Tegin* (924-926), sonra *A-tu-yu* (="Adrug, seçkin") ve *Jen-yu* hakan oldular. Çeşitli tarihlerde *Apa, Künf Bars* adlı elçiler Çin'e gönderildiler. Çin'de 3. sülâle(Muahhar Tsin veya Chin)'yi kuran Şa-fo hükümdarı (937-946) zamanında, Jen-mei (l.'nin kardeşi) Çin'e Altun adındaki elçisini

482 B. Ögcl, *İlk Töles Boylan,* s. 826; W. Liangtao, s. 110-118.

[m] Uygur hakanlığının yıkılışı ve Uygurlann dağılışları hakkında bk. Tsai Wen-shen, *Li TĪ)nVt Mektuplarına Göre Uygurlar,* 1967. [4,14] Bk. J. R. Hamilton, *ayn. esr.,* s. 127 vd. [m] Kan-su'da Çin seddi yakınında ünlü Bin-Buda mağaralarının bulunduğu **yer. Bk.** U **Ugetı, A** *miyen iç-Asya,* s. 261-277. [4Hft]J. R. Hamilton,*ayn. esr.,* s. 129.

gönderdi. Muahhar Han (947-951) ve Muahhar Chou (951-960) aileleri zamanında ise, gerek Kan-çou Uygur Devletinden, gerek Batı Uygurları'ndan Çin'e he/etler gitmiştir. Bu ziyaretlerin ticarî ilişkileri geliştirmek için yapıldığı tahmin olunuyor[487].

Kan-çou-Tun-huang Uygurları, görüldüğü gibi, büyük bir askerî kudret gösterememişler, bu sebeble de haklarında fazla bilgi mevcut olmamıştır[488]. 10. asrın başından itibaren Mançurya ve Kore kabilelerini toplayarak kuzeyde bir baskı unsuru hâlinde beliren ve bilhassa "5 sülâle" devrinde Çin'in bazı kısımlarını ele geçiren K'i-tan'lar nihayet bir hanedan (Liao sülâlesi. 907-1211) kurarak Kuzey Çin'de hükümran oldukları zaman, Uygur Devleti de onlann (940'dan sonra) ve daha sonra, 1028'lerde, Tangutlann nüfuzu altına girdi, 1226'da da Cengiz Han Moğollanmn tahakkümü altına düştü. Kan-çou Uygurlan daha o sıralardan beri *"Sarı Uygurlar"* diye bilinen Türk topluluğudur ki, hâlâ Batı Çin sahasında yaşamaktadırlar [9].

C- DOĞU TÜRKİSTAN (TURFAN) UYGUR DEVLETİ

İç Asya'ya doğru göçen Uygurlann ba§ında Vu-hi Tegin'in kardeşi, *Ngo-nie Tegin* bulunuyordu. Kendisi 13 Uygur kabile birliğinin son "kagan"ı (846-848) kabul edilmektedir. Batıya gelen bu Uygur kolu Tann Dağlan, Beş-balık, Turfan taraflanna yerleşerek, 840'da Ordu - bahk'da istilâcüar eli ile öldürülen Uygur hakanının yeğeni *Mengli'yi* "kağan" (Ulug Tanrıda kut bulmış Alp Külüg Bilge) seçti (856). Tibetlilerin hücumuna karşı, nüfuzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur devletini derhal tanıdı. 873'e doğru "kagan"ın *Buku Cin* olması muhtemeldir. Tang'lar ismen de olsa kendilerine bağlı ve siyâsetlerine uygun bir tutum içinde bulunan bu Uygur devletinin, meşru Çin idaresine isyan eden Turfan, Beş-balık askerî valilerini ortadan kaldırarak Hami'ye kadar hâkimiyet kurmalarına şüphesiz müdahale etmiyorlardı. Bu suretle siyâsî nüfuzu gittikçe artan ve İç-Asya'nm ticaret yolları üzerinde olması ile de iktisaden gelişen Uygur devleti aynı zamanda Maniheizm'in bölgede yayılmasına vâsıta oluyordu. Nitekim Tang'ların yıkılışı sırasında Tun-huang askerî bölgesini işgal eden Çinli kumandan, yukarıda bahsettiğimiz muhtar "devlef'ini ku-

Tafsilât için bk. J. R. Hamilton, *ayn. esr.,* s. 128-138,143 vd.T 147,152; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 229-232.

Son, genıg bir araştırma; E. Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou in derfrühen Sung-Zeit (960-2028),* Wicsbaden 1968, bk. Ö. İzgi, *TED,* sayı & 1975, s. 106.

CG. E. Mannerheim,/4 *Vtsit to the Sarö or Shera Yögun,* JSFou, XXVII, 1912; P. M. Herrmann, *Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları,* s. 97-123; L. Ugeti, *Bilinmiyen...,* s. 273-276; K. Thomson, *Die Sprache dergelben Uiguren und das Salarisch,* s. 564 vd.

rarken "Beyaz elbise giyen Gök-oğlu" lâkabını almıştı (Maniheistler beyaz giyiniyorlardı). Fakat, bilindiği gibi, Kan-çou Uygurlan bu muhtar "devlere son vermişler (911), bu tarihten itibaren Doğu Türkistan Uygur Devleti de müstakil olmuştu[4] .

Bundan sonra, güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlı ve başlıca şehirleri *Turfan, Kâşgar, Beş-balık, Kuça, Hami* olan ülkeleri ni müdafaa ile iktifa ederek san'at, edebiyat ve ticaret sahasmda yükselen bu Uygur devleti ile ilgili siyâsî hâdiseler hakkında fazla bilgi görülmüyor. Ancak 947lerde başkentin *Koço* (Doğu Türkistan'da Turfan'ın yatanında Kara-khoço=Kao-ç'ang) şehri ve yazlık merkezin de *Beş-balık* (Pei-ting) olduğu ve "Kün Ay Tanrıda kut bulmış Ulug kut ornanmış, alpın, erdemin il tutmuş Alp Arslan Kutlug Kül Bilge-Tann Han"ın devleti idare ettiği biliniyor[491]. 948'de "Kün Ay Tannteg küsönçig körtle yaruk-Tann Bögü Tenriken"in bulunduğu Khoço'daki bir kitabeden anlaşılmaktadır. Bu Uygur hükümdarları *"Iduk-kut"* unvanı ile de anılıyor[492] ve başkente *"Iduk-kut (İdikut) şehri"* deniyordu[493].

Uygurlar hakkında en ilgi çekici bilgiye, Çin'deki Kuzey Sung imparatoru tarafından 981'de Kara-khoço'ya elçi olarak gönderilen Wang Yentö'nün *seyahat notlan[494,]nda.* tesadüf edilmektedir ki, kültür tarihi bakımından büyük değer taşır.

Doğu Türkistan Uygur Devleti'nde, öteki Uygur kolunda olduğu gibi, Budizm çok yayılmış, hattâ Maniheizm'den üstün bir mahiyet almış[49] , bunun yanında Nesturi hıristiyanlık ve başlangıçta pek az olmak üzere İslâmiyet tesirlerini göstermiştir. Müslüman-Türk Kara-Hanlılar, Kâşgarh Mahmud'un eserinde (1074) "kâfir" diye bahsedilen Uygurlarlajnücadele ediyor ve Uygur memleketinde İslâmiyeti yaymağa çalışıyorlardı[496]. Sonra İslâmiyet Çin'e Uygurlar aracılığı ile girdiği için orada ilk müslüman Çinlilere Hueiho (Uygur) denilmiştir.

Doğu Türkistan Uygur Devleti 1209'da Cengiz Han'a bağlandığı zaman, başta, o tarihe kadar Kara-Hitaylara tâbi durumda olan *İduk-kut Bar-*

[490] J. R. Hamilton, *ayn, esr.,* s. 128 vd.

[4.1] J R Hamilton *ayn. esr.,* s. 142; F. W. K. *MmcT,ZweiPfahUnschnftenausden Turfan,* s. 22 vd.

[4.2] Bk. R. R- Arat, *Der Herrschertitel »İduq-qut* s. 150-157. Bu unvanın Uyguriarda "hakanlık" çağın dan beri kullanıldığı, bk. A. Bombaci, *Quttug Botsun,* s. 15.

[493] İdi-kut şehri (= Hoço) için bk. *HudÛd'ul-Âlem* s. 279; P. Pelliot, *Kaotch'ang, Qoâo> Houo-tcheou et Oara-Khoja,* s. 570-603. t,, _

[4W] BlT Ö. İzgi, *The İtinemry of Wang Yen-ti to Kao-ch'ang, 981-984,* Hanvaıd Umversıty 1972. Doktora tezi; ayrıca L. Ligeti, *Bilinmiyen İç-Asya* s. 247 vd.

[4"] R. Grousset,*L'Empired. Steppes,* s. 176 vd.

[4%]Tafsilât için bk. T. Banguoğlu, *Uygurlarve Uygurca Üzerine,* s. 87-113.

çuk Art-Tegin bulunuyordu[4*7]. İslâm kaynaklannda (Kudâme /ölm. 948/, El-Mes'ûdî, Gerdîzî, Tamım b. Bahr, Mervezî, El-İdrîsî /ölm. 1166/) daima "Dokuz-oğuz" (Toquz-guz) diye bahsedilen Uygurlann[498] hâkimiyeti fiilen sona ermekle beraber, Moğollar tâbiiyetinde kalarak Uygur hükümdar ailesi Çin'de Ming devrinin başlarına, yâni, son Uygur İdi-kut'u *Ho-şang,* Ming sülâlesi kurucusuna teslim oluncaya kadar (1368) devam etmiştir. Ayrıca, Kara-Hitay devletinde olduğu gibi, meşhur devlet adamı Tata-Tonga ve oğullan ile diğer birçok Uygur, Cengiz Moğolları devletinde de yüksek idâri vazifeler almış[499] ve başta hayvancılık, meyvecilik, dil, yazı olmak üzere Uygur medenî tesirleri Asya'nın doğusunda ve batısında (bilhassa Karluklar, Kara-Hanlılar yolu ile) asırlarca hissedilmiştir.

^B. Ögel, *Sino-Turcica,* s. 10.
**Bk. V. Minorsky, *Hudûd'ul-Âlem,* s. 263-277.
^Tafsilcn bk. B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 1-28, 153-157; K. A. Witlfogel, *History of Chinese Society Liao,* Philadelpbia 1949, bk. *TED,* sayı 7-8 (1977), s. 10-16. Moğol devrinde Uygurlar için, B. Ögel *ayn. esr.,* s. 67-217

5- KIRGIZLAR

Adlarının menşei ve mânası hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş olan *Kırgızlar* Çin kaynaklannda *K'i-ku, Kie-kıt, Kie-ka-sse* vb. adları ile zikredilmekte ve Han'lardan (M.Ö. 206 - M.S. 220) beri mevcudiyetleri bildirilmektedir \ Asya Hunları zamanında Baykal'ın batısında İrtiş nehri havalisinde, bir Türk kavmi olan Ting-ling'ier[501] ile bir arada oturmuşlardır. Fakat Kırgızlar kaynaklarda Türk asıllı gösterilmemekte[503] ve buna göre tahminen 5.-6. asırlarda Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadır[504]. 6. asır sonlarında Çin kaynaklarında Hia-kia-sseu diye zikredilen Kırgızların Gök-Türk hakanı Mu-kan zamanında, 560'a doğru, hakanlığa bağlandıktan sonra, 630-680 arasındaki fetret devrinde müstakil bir hüviyet kazandıktan, T'ang'larla siyâsî münasebet kurmalanndan ve bir "kagan"a sahip olmalanndan anlaşılıyor[505]. II. Gök-Türk hakanlığı devrinde tekrar Gök-Türk idaresine alınan Kırgızlar, Moyen-çor Kağan tarafından Uygur hakanlığına bağlanmış (758), fakat 840 yılında şiddetli bir hücumla Uygur devletini yıkarak Ötüken'de kendi devletlerini kurmuşlardır[506]. Ancak orada fazla kalamadılar. 920'de bütün Moğolistan'ı ele geçiren K'i-tan'lar (Çin'de Liao sülâlesi) Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarıp, eski yurtlanna sürdüler. K'i-tan'lar

[500] Bk. L. Ligeti, *Kirgız Kavim İsminin Menşei,* s. 235-249. Türkçe 40*dan, bk- L. Bazin, *Les Calendriers...,* s. 103.
[1] W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* s. 67. [W2] Gy. Nemeth, *HMK* s. 115 vd.; Tarihleri tafsilen, B. Ögel, *İlk Töles Boylan,* s. 795-811. [303] "Kırgızlar, kurttan türeyen kimselerden değildir" bk. W. Eberhard, ayn. *esr.,* s. 67,92. [504] W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* s. 29 vd.; V. Minorsky, *Hudûdul-ÂUm,* s. 282; W. Eberhard, *TM.* VII-VIJI, 1942, s. 169; *TM.* X, s. 406; L. Ugeti, *Mots de civüisations...,* s. 150, [w] *Kitabeler,* 1, doğu, str. 35; II, doğu, str. 27. ** A-j£ unvanlı ve anası ihtimal Türgiş asıllı

bir başbuğ tarafından kurulan Kırgız Devleti'nin tarihi
ve kültürleri için bk. Tsai Wen-shen, *ayn. esr.,* s. 36-42 ve başka yerler; B, Ögel, *Türk Kiiitür* 7fcri-
hi, s. 207-222.

ve devamları olan Kara Hitaylann Yenisey havalisine kadar sokulamadıkları anlaşılıyor. Cengiz Han önce Moğolistan'ı idaresi altında birleştirmek istediği için, Merkit ve Naymanlarla olan savaşları sırasmda Kırgızlan da itaate almıştır (1207) ki bu suretle Kırgızlar Cengiz Han Moğollarına itaat eden "ilk Türk kavmi" olmaktadır[507].1217'de Moğollarla karşı direnmek istedikleri için, ertesi kış, ordusunu Yenisey buzu üzerinden geçiren, Cengiz'in oğlu Çoçi tarafından tenkil edilen Kırgızların artık "hâkan"lan olmamış, Tolui ulus'u (Cengiz Han'ın oğlu Tolui'nin hissesine düşen arazi ve halk)'na dahil edilen ülkelerinde sadece birer reis tararından idare edilen iki kısım hâlinde yaşamağa devam etmişlerdir[508]. Kırgız kavminin, Uygur Hakanlığını yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp, buranın Moğol K'i-tan'lara geçmesine ve tam idrâk ve intibak edemediği anlaşılan "Orhun kültürü"nün ortadan kalkmasına sebep olmak, dolayısiyle eski Türk hakanlar yurdunu, bir daha geri gelmemek üzere, Moğollara kaptırmak suretiyle Türk tarihinde oynadığı menfi rol dikkatten kaçmamıştır . Durumun o devir Türk çevresinde de böyle değerlendirildiği, Karluklann, Ötüken'de Kırgız hâkimiyetini reddetmelerinden bellidir (aş. bk).

[507] **W. Barthdld,**... *Dersler,* **s. 140.**
[w] **Bk. *İA.*** mad. *Kırgızistan.*
^**Bk. O. Prıtsak** *İA.* mad. *Karahanhlar,* i. 252 b.; L. Bazin, *Le Turcologie, Bilan Provisoire,* s. 107.

6-TURGIŞLER

Adlarının *"Türk+ş"* şeklinde gelişmiş olduğu bildirilen Tüller[510], On-ok'lann To-lu kolunun bir kısmını teşkil ediyorlardı[511]. Çin kaynaklarında Gök-Türk hakanlığının batıdaki kalabalık boylarından biri olarak ilk defa 651 hâdiseleri dolayısı ile zikredilen Türgiş (Tu-k'i-şi)*ler, İli nehri dolaylarında oturuyorlardı. 7. asrın sonlarına doğru, Türgiş şefi olarak görünen *Bağa Tarkan* unvanlı U-çe-le, bağlı bulunduğu tayinli Batı Gök-Türk "kağanının kötü davranışlarından faydalanarak Çorları ve Er&n'leri etrafına topladı, kısa zamanda her birinin 7 bin savaşçısı olan 20 başbuğlu bir ordu kurmağa muvaffak oldu. Çu vadisinin kuzeybatı ucunda bulunan merkezini kuzeydoğuya nakletti. Turfan ve Kuça "eyâlet'lerine kadar hâkimiyetini genişletti, bu gelişme karşısında ülkesini bırakıp Çin başkentine giden tayinli "kağanın ayrılmasından sonra, hemen bütün On-ok sahasını kendi idaresine aldı[512]. Fakat, iktidarının bu sağlam devrinde, Kağan Kapgan idaresinde haşmetli çağım yaşayan Doğu Gök-Türklerinin ilerleyişini durdurmak maksadı ile Kırgızlar ve Çin ile işbirliği yapması iyi netice vermedi. Gök-Türk aleyhtarı üçlü ittifakın üyesi olduğu için üzerine yürüyen Tonyukuk tarafından mağlûp edildi (698 Bolçu savaşı), On-ok sahası U-çe-le'nin kontrolünde olarak Gök-Türk hakanlığına bağlandı. Onun ölümünde yerine geçerek 706'dan beri tâbi "kağan" olan *So-ko* (U-çe-le'nin oğlu) Çin ile münasebet kurduğu için, bu defa Kül Tegin ve Bilge tarafından 711'de yine Bolçu yakınında hezimete uğratıldı ve telef edildi

So-ko ile kardeşi *Çe-nu* arasında arasında ülkede hâkimiyet hususundaki mücadele ve Çe-nu'nun Kapgan Kagan'a sığınmasına dair Çin kaynakla-

[510] F.VV.K. Müllcr, *Uigurica* **11,** s. 95; Gy. Nemeth, *HMK* s. 58; ayrıca, A. Cafeıoğlu, *Eski Uygur Söz lüğü,* s. 258.
[511] Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 34,60,269 vd.
[512] Ed. Chavannes, *aytu esr.,* s. 43, 77 vd.
™ Kitabeler I, do|u, str. 18, II, doğu, str, 16-17; Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. **80** vd., **283,** Lm, <** *esr.,* I,s.l69,221.

nndaki haber ile kitabelerde "Kara Türgiş" halkının itaate alındığını belirten kayıt , So-ko zamanında Türgişlere karşı yapılan başarılı seferin gerekçesini göstermektedir. Ülkenin Bars Beğ idaresine verildiği bu tarihte bir kısım Türgiş halkının da Kengeres (Seyhun nehri kıyüarı)'e doğru çekildiği anlaşılıyor (bk.yk. II. Gök-Türk Hakanlığı). Gök-Türk mücadeleleri sırasında Türgişler *Su-lu* adlı bir Kara-Türgiş çor'unu "kağan" seçtiler (717) ki, Çin haberlerine göre, Gök-Türk uruglanndan mühim bir kısım da Bilge'den ayrılarak bu yeni Türgiş hakanının hizmetine girmiştir[515]. Su-lu başkenti, Talas'ın kuzeybatısında, Balasagun (=Kuz-uluş)[516] şehri olmak üzere, uzunca süren hâkimiyeti zamanmda Mâveraünnehir'den doğuya Arap ilerlemesini durdurmak suretiyle, Orta Asya halkının "Arap teb'ası" olmasını engelleyen ve üzerinde Türklerin tarihî hak sahibi bulunduğu Mâveraünnehir'i yine Türk eline almağa çalışan bir hükümdar olarak görünür.

Daha 714'de Kuteybe'nin, umumî karargâhım MeıVden Şâş (Taşkent bölgesi)'a naklederek oradan kuzeye ve diğer taraftan, Kâşgar'a doğru İç-Asya anayolu istikametinde akınlara girişmesi Emevî hilâfetinin hedeflerini gösterir gibi idi. Kuteybe'nin ölümü (715 sonbaharı) üzerine bu ileri harekâtta dikkati çeken duraklamanın İslâm halîfelerince hoş karşılanmadığı, hedefe kararlılık içinde yönelecek kumandan bulmak maksadıyla Horasan valilerini sık sık değiştirmelerinden anlaşılmaktadır. Ancak, valilerin başarısızlığa uğramalarının başlıca sebebi, istiklâl istemeleri tabiî olan yerli prenslerin Arap'larla işbirliği isteksizliğinden ziyade, başında Kağan Su-lu'nun bulunduğu Türgiş topluluğunun şiddetli mukavemeti ve hattâ, İslam'ın dinî akidelerini değil, fakat Arap sultasını Mâveraünnehir'den söküp atmak azmi idi. Nitekim bu devirde Arap ordularına karşı çıkanların hepsi İslâm kaynaklarında 'Türk" olarak belirtilmektedir. Büyük mücadelede, tabiatiyle bölgenin ve Seyhun ötesi Türk ülkelerinin, meşhur İç-Asya kervan yolu üzerinde yer alması dolayısiyle, iktisadî ehemmiyeti de büyük rol oynuyordu. Halîfe 'Ömer b. Abd'il-Aziz (717-720) tarafından tâyin edilen vali El-Cerrâh b. 'Abdullah'ın Seyhun ötesinde giriştiği ilerleme teşebbüsünün, bu kumandanı durdurup muhasara ederek Arap kuvvetlerini geri atacak şekilde gelişen Türk mukavemetinin karşısında sarsılması[517], Emevîleri, aradaki Türk engelini kaldırmak için, Çin ile temaslar kurmağa sevketmiş, bu maksatla şüphesiz Arap'ların müsaadesi ve teşviki ile gerek Mâveraünnehir "hükümdarlarından, gerek doğrudan doğruya Arap'lardan Çin'e hey'etler gönderil-

Bk. I, doğu, str. 37-38; II, doğu, str. 28.
U^ayn-esr., 1, s. 171,233.
Kuz-uius, için bk. *DUT,* 1,62.
H.A.R. Gibb, *Ona Asya'da Arap fütuhatı,* s. 46; W. Bartbold, *Turkestan...,* s. 188.

miş ise de, hiç bir netice elde edilememişti. Keza, Türgiş devletinin ana siyâseti anlaşıldıktan sonra, bundan aldıkları cesaretle, Buhara "hâkimi" Tuğşad, Kûmez "hâkimi" Marayana ve Çaganyan hükümdannın Arap'lara karşı yardım için Çin'e müracaatları[51] sadece bir nezaket muamelesi ile savuşturulmuştu. Çünkü, Arap ordularının Seyhun-ötesine geçmeleri ile aynı zamanda (719) başlıyan Çin'in batıya doğru Gök-Türk hakanlığının akamete uğrattığı genişleme siyaseti, bu defa Türgiş duvarına çarpma tehlikesiyle karşılaşmakta idi. Çin'in şimdilik "durumu idare" yoluna girmesi dolayısiyle de kendilerini serbest hisseden Türgişler batıda faaliyete geçmişlerdi. Bunun üzerine Mâveraünnehir'de beliren Arap aleyhdan hareketler Türgiş baskısına iyiden iyiye yardımcı oluyordu. Seyhun'u aşarak Mâveraünnehir'e giren Türk ordusu kumandanı Kül-çor[519] Semerkand yakınında ilk büyük başarıyı kazandı: başında Sa'id Abd'il-Aziz'in bulunduğu Arap kuvvetlerini mağlûp etti ve kumandanını bir müddet çember içinde tuttu (721). Bu vali değiştirildi. Yerine gelen el-Haraşî (721 sonbaharı) şiddet yoluna başvurup, yerlerini terkeden halkı Hocend bölgesinde teslim olmağa zorlayarak hepsini öldürttüğü için, canlarını kurtarabilenler kütleler hâlinde Türgiş'lere sığınıyorlardı. Mâveraünnehir tam bir kargaşa içine düşmüştü. Halife Hişam (724-743) valiyi azlederek, yerine Müslim b. Saîd'i getirdi (724). Arap askerî kuvvetleri arasında da anlaşmazlık başgöstermiş ve Yemen'ü kuvvetler te'dip edilmişlerdi.

Fergane'ye yürümek üzere, Müslim idaresinde, Seyhun'u geçen Arap ordusuna karşı bizzat hakan Su-lu çıktı. Ordusuna acele ric'at emri veren Müslim, susuz yollardan cebrî yürüyüş ile 11 gün çekildi ve taşıyamadığı için bütün ağırlığını yakmağa mecbur kaldıktan sonra da "suya erişemeden" Seyhun yakınında, Türgiş'lerle işbirliği hâlinde bulunan yerli kuvvetler tarafından durduruldu. Arkadan da hakan hızla gelmekte olduğu için, nihayet bin müşkülât ile önlerindeki engeli aşabilen Arap kuvvetleri, ancak ağır telefat ve zayiat bahasına Semerkan'da doğru çekilebildiler . 724'de, Seyhun ötesindeki bütün Arap kuvvetlerinin geri atılması ile neticelenen ve her tarafta Arap nüfuzunun kırılmasına sebeb olan bu seferdeki bozgunluk, Arap'ları uzunca bir müddet müdafaada kalmağa zorlamış ve yalnız Mâveraünnehir'de değil, Toharistan'da ve diğer güney bölgelerinde idareciler ve halk Türgiş'lere kurtarıcı gözü ile bakmağa başlamışlardı[521]. Türk kuvvetlerinin

[Ma]719*da, bk. Ed. Chavannes,*Docununts...,* s. 203 vd.; H.A.R, Gibb.*ayn* esr,,* s. 51.
[519] İslâm kaynaklarında = Kür-sûl, bk. tbn'ül-Esîr, *El-K&mil.,,* IV, s. 178, P. Pelliot, *Histoire des Campagnes de Gengis Khan,* s. 108.
İbn'ül-Esîr, *ayn. esr.,* s. 194 vd. [m] H. A. R. Gibb, *ayn, esr.,* s. 56; ayrıca, Toharistan "CabgıTsunun mektubu Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 206,293 vd.

bütün ülkeye yayıldıkları ve Mâveraünnehir Arap muhafız kıt'alarının merkezi Semerkand önünde bile göründükleri bu sırada Horasan valisi tekrar değiştirildi. Yeni vali Esed b. 'Abdullah al-Kasrî, 726'da, Huttal'da Su-lu Kağan karşısında başarısızlığa uğradığı için, bütün Mâveraünnehir'de Arap iktidarının tehlikeye düştüğü bir zamanda azledildi. Ülkede Emevîlere karşı şii ve Abbasî propagandası da hızlanmakta idi. Hakan Su-lu durumdan faydalandı, yerli muhaliflerle ahenkli bir şekilde çalışarak, Buhâra'yı zaptetti (728). Arap idaresi Semerkand, Dabûsiya şehirleri ile iki küçük kaleye münhasır kalmıştı. Yerli halka birçok müsaadeler vermesine rağmen ümid ettiği ilgiyi göremiyen yeni vali Aşras b. 'Abdullah al-Sulamî, Beykent yakınlarında hakan tarafından sıkıştırılarak, ikinci bir *"Susuzluk vak'ası"* (^Yevm'ul-atşjna duçar edildi, nihayet Semerkand'a doğru çekilmekte iken yetişen hakan ve Kül-çor idaresindeki Türciş kuvvetleri tarafından Kemerce kalesinde 58 gün müddetle kuşatıldı (729) [zi]. Artık tâ Harezm'de bile Araplara karşı kımıldamalar görülüyordu. Su-lu'nun maksadı, Semerkanddaki Arap merkez ordugâhını düşürüp istilacıları Mâveraünnehir'den tamamen atmaktı. Bu sebeple Semerkand'ı kuşatmağa hazırlandığı şuada, çarpışmaya cesaret edemiyen karargâh kumandanı Sevre b. Hurr, yeni tâyin edilen vali Cüneyd b. 'Abdurrahman'il-Murrryi Merv'den imdada çağırdı. Fakat geçiş yolu Türgişler tarafından kesilmişti. Zarurî olarak, dağ yollarına düşen Cüneyd, dar geçitlerin birinde hakan tarafından sıkıştırıldı ("Geçit savaşı"=[r]Vak·at'üş-Şi'b"), yorgunluğa ilâveten susuz da kalan ordusu yer yer baskına uğruyordu. Nihayet 12 bin kişilik kuvvetinden 10 bininin telef olması karşılığında, Semerkand'a ulaşabildi . Durumdan haberdar edilen Halîfe Hişam'ın emri ile Küfe ve Basra'dan 20 bin kişilik bir takviye gücü Semerkand'a gelirken, kış da yaklaşmakta olduğundan, daha fazla kalmak istemiyen hakan, Buhâra'yı da tahliye ederek çekildi (732).

Cüneyd'in 734 başlarında ölümü ile, zaten Arap nüfuz ve kudreti iyice kırılmış olan Horasan vilâyetinde "siyah bayrak açan" Abbasî taraftarı Haris b. Sureyc'in Belh'i, arkasından valilik merkezi Merv şehrini zaptetmesi Mâveraünnehir'de durumu büsbütün karıştırdı. Yeni valilerin üç sene (734-737) kendisi ile uğraşmak zorunda kaldıkları Haris sonunda Türgişlere iltica etti. Hakan Su-lu Mâveraünnehir'e karşı son seferinde hayli müttefik bulmuştu: Haris taraftarlarından başka, Sogd hükümdarı (yâni Gûrek veya oğlu), Usrûşana hâkimi, Şaş (Taşkent bölgesi) hükümdarı, Huttal hükümdarı. İslâm tarihçisi Et-Taberfde zikredilen bu liste "Mâveraünnehir'deki Arap

Bk. İbn'ül-Esîr, *ayn. esr.,* s. 204 vd. Tafoüco
bk. İbn'ül-Esîr, *ayn. esr.,* s. 208-213.

nüfuzunun nasıl Türklere geçmiş olduğunu" açıkça göstermektedir[524]. Hakan, Belh'e doğru ilerledi. Cuzcan'a girdi. Önce Toharistan'ı Araplara karşı ayaklandırarak mahallî bir destek sağlamayı faydalı görüyordu. Fakat vali Esed b. 'Abdullah il-Kasrî, hakan ordusunu arkadan vurmağa muvaffak oldu (738. Sân veya Haristan savaşı)[525]. Esasen Su-lu, Araplarla birleşen Cuzcan hükümdarının hıyanetine uğramıştı .

Memleketine dönen ve doğuda da Çinlilere karşı bazı basanlar kazanmış olan (717,726) Su-lu Kağan, herhalde ömrünü harcadığı bu mücadeleye devam edecekti, fakat kendisi, o zamanlara kadar büyük hizmetlerini gördüğü *Kül-çor* (Bağa Tarkan) tarafından öldürüldü (738)[527]. Çin'in, Türk başbuğlarını birbirine düşürme plânına dayanan tahrikçi siyaseti bir daha hedefine ulaşmış ve esasen So-ko ile Çe-nu arasındaki anlaşmazlıktan beri (710'larda) Kara ve Sarı olmak üzere ikili teşkilât hâlinde yaşayan Türgiş boylarını birbirine iyice düşman etmişti. Sarı Türgişler üstünlük kazandılar[528]. Başbuğları *Bağa Tarkan* (Kül-çor), rakibi Kara Türgiş başbuğu *Tu-mo-çe'y* yenerek ve onun "kağan" yapılmasını istediği Su-lu'nun oğlunu ortadan kaldırarak kendini "kağan" ilân etti. Bu arada, Çin'in On-ok'lar "kağanı" tâyin ettiği, Aşına ailesinden, Hin'i mağlup edip öldürmesi (739) , Çin'i bu defa Kara-Türgişleri desteklemeğe sevk etti. 742'deki Türgiş kağanı *İl-etmiş Kutlug Bilge* bir Kara-Türgi§ başbuğu idi. 753'de hakan olan ye Uygur hakanı Moyen-çor'un himayesine giren Tannda Bolmış da bir Kara-Türgiş idi. Uzun süren iki taraf arasındaki mücadeleye Kartuklar da karışmışlar, böylece, ihtimal Peçeneklere (aş. bk.) menşe teşkil eden ve bilhassa mühim bir tarihî hâdise olarak kalabalık Oğuz kütlelerinin (aş. bk.) Sırderya'ya doğru batıya intikalini kolaylaştırmış olan Türgiş iktidarı büsbütün zayıflamıştı. Nihayet 20 sene içinde gittikçe kuvvetlenen Karluklar To-lu ve Nu-şi-pi'lere karşı üstünlük kazanarak, ağırlık merkezi Çu vadisi olmak üzere kendi hâkimiyetlerini kurdular (766)

[524] H. A. R. Gibb, *ayn. esr.,* s. 70.
[m] Bk. V. Minorsky, *Addenda to the Hudûd'al-Alam,* s. 265.
[326] Mâveraünnehir'deki bu Türk-Arap mücadelesi için, tafsilen bk. H. A. R. Gibb, *ayn. esr.,* s. 41-71; ayrıca W. Barthold, *Turkestan...,* s. 187-191; R. N. Frye - A. Sayıh, *Selçuklulardan* £M... s. 104-110. "[7] Bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 284, n. 2. s. 285, n. 1. [528] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 46 vd., 83,285.
"[9] Bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 79. Böylece Aşına soyunun BaU Gök-Türklen kolu sona erdi.
™ Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 85; V. Minorsky, *Hudûd al-Âlam,* s. 301 vdd.

7- KARLUKLAR

Çin kayıtlarında *Ko-îo-lu* (~ kalaluk) şeklinde zikredilen adları Türkçe *"karhk"* (kar yığını) mânasında olan[51] Karluklann Türk soyundan geldiği ve bir Gök-Türk boyu olduğu Çin kaynağında (Tang-shu) belirtilmiş ve oturduğu saha olarak da Altaylar'ın batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havalisi gösterilmiştir[532]. Karhıklar burada üç kabileden kurulu birlik hâlinde bulunuyorlardı[53] . Daha İstemi zamanında Türk hâkimiyetinin Hazar'ın kuzeyi ve Mâveraünnehir'e doğru genişlemesinde şüphesiz büyük rolleri olan Karluk'larm her iki Gök-Türk hakanlığı devrindeki durumu yukarıda açıklanmıştı. 630-680 yılları arasında, diğer Türk boyları gibi bunların da kendi başlarına buyruk olarak, zaman zaman Çin'e karşı geldikleri görülmektedir. 640 sıralarında Turfan'ın kuzeyine kayan Karluklar, Çinliler tarafından mağlûp edilerek (650, 654) P'ei-ting eyâleti (Tanrı Dağlan'nın kuzey sahası)'ne bağlandılar. Fakat her kabile kendi reisinin kontrolü altında idi. Bu haberi veren Çin kaynaklarının, 665'e doğru, tekrar toparlanan Karluklann Çin nüfûzundaki ne Batı, ne Doğu Gök-Türk kanadına tâbi olmaksızın yaşadıklannı kaydetmesi dikkate değer[534]. Evvelce *"Kül-Erkin"* unvanını taşıyan Üç-Karluk beyi bu tarihlerde *"Yabgu[M]* unvanını almış ve kuvvetli bir orduya sahip olmuştur[535]. Daha sonra Kapgan Kağan tarafından II. Gök-Türk hakanlığına bağlandığını gördüğümüz Karluklar, Çin'in teşvik ve tahriki ile

Bk. Gy. N6meth, *HMK* s. 50; *Oğuz Kağan Destanı,* neşr. W. Bang R.R. Arat, s. 25. Veya Qaraluq (qaral-qarıl=karılmak, karışmış olmak'dan): "karışmış" halk, bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* III, s. 385; buna karşı bk. Gy. N^meth, *Der Volksname Kartuk undseine semantische Gruppe,* s. 14 vd. Ed. Chavannes, *ayn, esr.,* s. 33, n. 4.

Kitabelerde, [M]Üç-KarIuk": Şine-usu, güney, sır. 1; bu üç kabile şunlardı: Mou-lo (Mou-la), Çe-se (P'o-fu), Ta-şe-li, bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 85 n. 4, krş, Liu, *ayn. esr.,* II, n. 800. Bu adları açıklama tecrübesi: bk. H. Ecsedy,^cto *Ohentalia;* XVII, s. 83 n. 13: Mu-lo=Bulak?, Ç'e-se (veya Ç-szu)= Çiğil (belki, iç-il), Ta-şe-li = Taşlıq? (belki, dış-ii). [1] Bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 33,62,63,67 n. 2. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 85.

Gök-Türklere karşı ayaklanarak şiddetli mücadelelerde bulunmuşlardı. Bilge Kagan'ın ölümünden sonra tekrar faaliyete geçerek, Uygur ve Basmıl'larla birlikte, Gök-Türk hakanlığının yıkılmasında etkili oldular. Basmıllar hâkim duruma geldikleri sırada (742), "sağ (batı) yabgu" mevkiini alan Karhık başbuğu, Uygur hakanlığının kurucusu Kutluğ Bilge Kül zamanında "sol (doğu) yabgu" oldu. Fakat bu, Karluklann tamamını temsil etmiyordu. Beş-balık havalisinde oturan Kartukların kendi seçtikleri Tun-Bilge adında ayn bir yabgulan vardı[536]. Ancak Ötüken'de yeni kurulan Uygur hakanlığı bütün Karluklar tarafından üst tanınıyor ve yabgular hakana bağlı bulunuyorlardı.

Batıda Emevî-Arap ilerlemesini durdurmuş olan Türgiş hakanlığının çöküntüye doğru gittiği bu tarihlerde Orta Asya Türk ülkelerinin korunması gibi bir tarihî vazife bu defa Kartuklara düşmüştü. Zira Mâveraünnehir yine Arapların nüfuzu altına girmiş ve hattâ Seyhun-ötesinde bazı Arap ileri harekâtı görülmüştü. Ancak bu, eski devir Emevî istilâcılığından farklı idi. Gittikçe hızını artıran Abbasî propagandası, Emevîlerin "imtiyazlı Arap milleti adına fetih" düsturu yerine, bütün Müslümanlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik fikrini yayıyordu. Böylece Arap baskısının gücünü kaybetmesi Çinlileri Orta Asya'da bir iktidar boşluğu husule geldiği düşüncesine götürmüş, dolayısiyle Çinliler eski Orta Asya siyasetlerini canlandırarak, Karluk'ların dahil bulunduğu bölgelere yeniden el koymak istemişlerdi. Bu su* retle neticede meşhur *Talaş* (Taraz; bugün Evliya-ata bölgesi) *muharebesi* vukua geldi (751 Temmuz). Islâmlarla Çinliler arasında cereyan eden bu muharebeye[5 7] kadar Karluklar T'ang'lann tarafını tutmakta idiler. Fakat onların gittikçe açığa çıkan siyaseti karşısında, Arap'larla işbirliği yaparak, Çinlilerin ağır yenilgiye uğramasını sağladılar. Tarım havzasından itibaren batı Kartuklara, doğu bölgesi Uyguriara ait olmak üzere Orta Asya'nın yine Türk hâkimiyetinde kalmasını temin eden bu savaşta uğradığı bozgun yüzünden Çin, ağır iç buhranlara sürüklenmiş (bk. yk. Uygurlar) ve artık batı ile ilgilenememiştir.

Karluklar, kısa bir müddet, Uygurlarla Orta Asya'da iktidar yansına giriştilerse de (747), Uygur kağanı Moyen-çor karşısında tutunamayarak Tanırı bölgesinden daha batıya çekildiler ve 7-8 yıl içinde (756) Cungaıya'ya ve

766'da da çöken Türgiş iktidannın yerine Balasagun, Talaş havalisine yerleşmek suretiyle eski Batı Gök-Türk hakanlığı sahasında hâkimiyet tesis et-

"[6] Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 84, n. 4; ayn. müell, *Notes Additioneties...,* s. 87.

[5,7]Bk. W. Barthold, *Tltrkestan.,.,* s. 195 vd., O. Franke,*ayn. esr.,* II, s. 444; D. M. Dunlop, *A NtwSo-ıtrce of Information on the Battle of Talaş orAthkh, s.* 326-330; H. D, Yıldız. *Talaş Sovast Hakkında Bazı Düşünceler,* s. 71-82.

tiler *(Arslan İl-tirgüg* zamanı)[538]. Başkentleri Balasagun idi. Ötüken'in üstünlüğünü tanımakta devam ediyorlar, aynı zamanda, siyasî bir isim olarak 'Türkmen" adını da taşıyorlardı[539]. Kendi soylarım Gök-Türk hakan ailesi, Aşma sülâlesine bağlıyan Karluk yabguları[540] hâkimiyetin "kutlu Ötüken" ülkesi ile sıkı alâkası inananı muhafaza ediyorlardı. Fakat Uygur hakanlığı orada yıkılınca (840), oradaki yeni Kırgız hükümetini dikkate almıyan Karluk yabgusu, Türk hakanlarının "meşru halefi" sıfatı ile, kendini, "Bozkırların kanunî (yâni töre gereği) hükümdarı" ilân ederek[541] *"Kara Han"* unvanını aldı (Bilge Kül Kadir Kağan) ve merkez olarak da, Balasagun (Ka-ra-ordu=Kuzuluş=Kuz-ordu)'u seçti[542]. İslâmiyeti resmen kabul eden (Saftık Buğra 904-911 arasında) ilk Türk kütlesi olmak ve Müslüman Samânî-lerle siyâsî mücadelelere girişmekle beraber[543] hem Türk, hem İslâm tarihinde çok mühim yer tutan gelecekteki büyük Kara-Hanh devletini kurmak gibi tarihî rol oynayan, sonra da, bir *Pendnâme'de* Gazneli Sultan Mah-mud'un babası Sebük-tegin'in o çağda Karluk ülkesi olan Barshan (Bars-gan)'dan neş'et ettiği belirtildiğine göre[544], Türk-îslâm dünyasına Gazneli sultanları gibi diğer bir büyük sülâle vermiş bulunan Karluklar, o sırada İslâm çevresinin en yakın komşuları olduklarından, Arapça-Farsça eserlerde kendilerinden çok bahsedilmiştir (Karlukh, Kharlukh, Halluk). *Hudûd'ul -Âlem* (10. asrm son çeyreği)'de verilen bilgiye göre, Karluk ülkesi; doğuda Tanrı Dağlan, kuzeyde Oğuzlar, güneyde Yağmalann bir kısmı ve batıda Mâveraünnehir ile sınırlanmış çok bakımlı bir memleket olup "Türk ülkelerinin en güzeli" idi. Eserde burada mevcut olan 15 şehir ve kasabanın adlan sayılmakta ve Türk kabileleri zikredilmektedir[545].

^BtA-v. Gabain, *DTCF Dergisi,* VIII, 3, s. 373 vd., ayrıca bk. Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 85, ıl 4, 297; V. Minorsky, *ayn. esr.,* s. 287. ^TafcÜât için bk. İ. Kafcsoğlu, *Türkmen Adı, Mânası ve Mâhiyeti,* s. 121-133; ayn. müell., *A Propos du Nom Türkmen,* s. 146-150. Tamamlayıcı bilgi için bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler),* s. 13, 28 vd. [840] Bu telâkkinin İslâm kaynaklarındaki belirtisi: El-Mes'ûdî, *Muruc...,* I, s. 132; F. Grenard, "Satuk Boğra Han...," *Ülkü,* sayı 79, s. 51; Ayrıca Gerdizî, *Zeyn'ül-Ahbâr,* nşr. G. Kuun, *KSz,* II, 1901, s. 2 vd.; *Mücmel üt-tevârih v'el-Kısas,* s. 105.

[541] Çin kayıtlarına göre, Talaş (Evliya-ata) ile doğuda Üç-Turfan arasındaki Karluklar, komşuları olan Yağmalar ve Çiğlilerle birlikte, 10. yüzyıl ortalarına kadar (ihtimal İslâmiyeti kabul ederek, Çin ile temaslarını kesirceye kadar) Gök-Türkler diye anılmışlardır (bk. J.R. Hamilton, *Les Ouighours...,* s. 94, n. 4).

[542] O. Pritsak, *İA.* mad. *Karahanltiar.* Karahanlı devletinin kurucusu, Karluk bölgesine göç eden Uy gur prensi Pan Tegin idi, bk. W. Liangtao, s. 109-118.

•^893'de Talas'ın Sâmâniler eline geçmesi, bk. F. Sümer, *Oğuzlar,* s. 27.

[544] Bk. *C. E.* Bosworth, *A Turco Mongol Practice Amongst the Earfy Ghaznavids,* s. 239; E. Mercii, *Sebüktegir'in Pendnâmesi,* s. 222-227.

[545] *Hudüd al-Âlam,* s. 286-297; Ayrıca bk. *İA,* mad. *Karluklar,* B. Ögel, *Islâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi,* s. 317-332.

Kara-Hanh Devleti'nin Yağma, Çiğil, Tohsı'larla birlikte, esas kütlesini meydana getirdiği anlaşılan Karluklar, bu hanedan üyeleri arasında mücadeleler başgösterdiği tarihlerde devlete karşı cephe alarak huzursuzluk çıkarmağa başladılar ki, bu tutumları Kara-Hitay hâkimiyetinin Orta Asya'da çabucak gelişmesinde tesirli olmuş görünmektedir[546]. Kara-Hitay hükümdarı Yeh-lu Ta-şih (Kür-han) 1137'de Semerkand Kara-Hanh ham Mahmud'u mağlûp ettiği zaman, bu han'ın dayısı olan Büyük Selçuklu sultanı Sencer'e yaptığı şikâyet, uğranılan yenilgi ile Karlukların ilgisini göstermektedir. Sultan Sencer de Karlukları te'dip etmek için çıktığı seferde karşısında Kür-han'ı bulmuştu. Sencer'in bu savaşta yenilmesi (1141 Katavan savaşı), mühim bir hâdise olarak, "put-perest" Kara-Hitaylarm tâ Horasan sınırlarına kadar sokulmalarını sonuçlandırmıştı . Harezmşahlar (İl Arslan zamanı: 1156-1172) ile Kara-Hitaylar arasında da birçok anlaşmazlıklara sebep olan Karlukların, bu arada başbuğları *Yabgu-han* öldürüldü (1157), diğer bir Karluk başbuğu, *Ayyâr Bey,* Kara-Hitaylar tarafından esir edildi (1172). Kartuklara karşı, Harezmşah 'Alâüd-din Tekiş de (1172-1200) bozkırlar bölgesine el atarak Kangh ve Kıpçak gibi diğer Türk boylan ile kendini takviye ihtiyacını duymuştu. Bununla beraber, az sayıda da olsa, Harezmşahlar ordusunda hizmet gören Karlukların, Kara-Hanh tâbiiyetinde olmak üzere Türkistan'da bir beyliğe sahip bulundukları anlaşılıyor. Moğol istilâsı başladığı sıralarda (1215) merkezi Kayalıg (İli nehrinin doğusunda) olarak devam eden bu beyliğin başında //. *Arslan Han* vardı[5] . Arslan Han, Uygur İdi-kut'u Barçuk ile birlikte, Asya Türk ülkelerini baştan başa çiğneyen Moğolların hükmü altına girdi. Cengiz Han'a itaat eden ilk müslüman hükümdar olup 1221'de ölen bu Karluk "han"ınm oğluna da, Özkent şehri verilmişti. Cengiz Han zamanı Moğol devleti idaresinde vazife almış Karluklar görülmektedir[549]. Halen Badahşan bölgesi (Afganistan-Tacikistan sınırı) Öz-bekleri arasında Karluk adlı bir kabile yaşamaktadır[550].

[16]Bk. İbn'ül Esir, IX, s. 15, Atâ Melik Cuveynî, *Târih-iCihân-guşâ,* 11, s. 87.

[17]Tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi,* s. 52 vd; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* II, s. 326-329.

[18]Cuveynî, *ayn. esr.,* I. s. 32. O tarihte Kulca'nın kuzey-batısında *Aimaltk* şehrindeki Bozar Han'ın da bir Karluk olduğu sanılıyor, bk. W. Barthold, *...Dersler,* s. 118,142.

"Tafsilât için bk. Cuveynî, *ayn. esr.,* I, s. 56 vd.; İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.,* s. 228, 247 vd.; B- Ogel, *5ıno-Turcica,* s. 219-244. '"W. Barthold, *..Dersler,* s. 90.

8- OĞUZLAR

Oğuz adının mânası üzerinde türlü açıklama tecrübeleri yapılmıştır[551]. Gy. Nemeth'e göre ise, Oğuz kelimesi Türkçede aynı zamanda *"kabile"* (bir siyâsî kuruluşa bağlı kabile) mânasına gelen *"ok"* sözüne eski Türkçedeki çoğul ekiz[552] ilâvesiyle türemiş (ok + uz) olup, *"kabileler"* demektir. Gy. Nemeth'in bu izah tarzının, bazı itirazlara rağmen[554], doğru ve -mesele sadece "linguistique" açıdan değil de- Türk tarihinin sosyal ve siyâsî gelişmesi bütünü içinde ele alındığı takdirde bilhassa tutarlı olduğu bellidir. Oğuz kelimesinin Çince'ye "kabileler" diye tercüme edilmesi de bu görüşü destekler[555]. Anlaşılıyor ki, "Oğuz" adı aslında "ethnique" bir isim olmayıp, doğrudan doğruya "Türk kabileleri" mânasını ifade eden bir kelimeden ibarettir (Oğuz tâbirinin r'li söylenişi olan *"Oğur"* şeklinin ayrı ad olarak Milâddan önceki Çin kaynağında geçmesi /bk. aş. Oğurlar/ eski çağlarda Çinülerin Türk topluluğunu yakından tanımadıklarından ileri gelmiş olmalıdır.

6. asırdan itibaren Gök-Türk hakanlığında toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı, 630'da başlayan fetret devresinde, diğer birçok Türk boyları gibi, kendi aralarında birlik kurarak, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz-Oğuz "kağanlığım" meydana getirmişlerdi. 682 yılında İlteriş tarafından mağlûp edilen Oğuzlar (İnekler gölü savaşı) bu durumda idi ve muharebede ölen Oğuz devleti başkanı *Baz Kagan'm* balbalı, sonra, İlteriş Kagan'm mezarına dikilmişti[556].

Gök-Türk hakanlığı devrinde Oğuzların davranışlarını ve isyanlarını yukarıda görmüştük. Kitâbelerdeki ilgili ifadeler, Oğuzlarla Gök-Türkler arasında bir ayınm yapılmadığım, hattâ hakanlığın temelini Oğuzların teşkil ettiğini belirtmeye yeter[557]. Bu sebeple Oğuzlarla Gök-Türklerin aynı olduğu zaten kabul edilmişti[558]. Ancak, V. Thomsen, Tonyukuk kitabesine tahsis ettiği son makalesinde Oğuzları "Türklerin yüksek hâkimiyetinde bir kabile birliği" olarak göstermiş [59] ve bu tarihî gerçek sonra, hatalı olarak, "ethnique" (soy, kavim) açıdan değerlendirilmeğe girişilmiş, mesele yeni araştırmalarla daha da derinleştirilmiştir[560]. Böylece, Oğuzları 'Türk" mü, yoksa "başka bir ethnique teşekkül" mü saymak gibi çok mühim bir anlaşmazlık noktası ortaya çıkmıştır. Burada, önce üzerinde durulması gereken husus, Oğuzlara mukabil, 'Türk" adım taşıyan bir "ethnique" topluluğun var olup olmadığıdır. Buna hemen menfi cevap vermek mümkündür. Çünkü "güç-kuvvet" mânası ile "Türk" adının, Türk soylu kütleler tarafından kurulan Gök-Türk devletini ifade etmek üzere kullanılmış bir siyâsî ad olduğu açıklanmıştı (bk. yk. Türk adı). O hâlde hem Oğuzlar, hem "Gök-Türkler" aynı kavmî zümreye mensupturlar. İkinci mesele, Gök-Türk devletinin sahibi hangi "Türk" kolundan idi? Bilindiği üzere bu devlet, adı *"Aşına"* olan eski bir Türk hükümdar ailesi tarafından, etrafındaki "Türk soylu" kütlelerin yardımı ile kurulmuştu. Bu kütleler ise, ancak, kabileler birliği (=Oğuz) hâline gelmiş Türkler olabilirdi. W. Barthold'un "Gök-Türk hakanlarının Do-kuz-oğuzlardan neş'et ettiği" görüşü[561], kadîm Aşma ailesinin tahsisen bu Oğuz bölüğü ile ilgisini isbat etmeği gerektirir ise de, 6.-7. asır Türk (Gök-Türk) kütlesinin doğrudan doğruya Oğuzların bu grubundan teşekkül ettiği Çin kaynaklannca açıklanmaktadır. Tang devri vesikalarında (T'ang-shu ve Kiu T'ang-shu yıllıkları ve ayrıca 5 hâltercümesi), Dokuz Kabile (Kitâbelerdeki "Dokuz-oğuzlar) bazan 'Türklerin (Gök-Türklerin) dokuz kabilesi" veya "Dokuz kabilenin Türkleri (Gök-Türkleri)", bazan da *Töleslerin dokuz kabilesi" diye kaydedilmiş ve hâltercümelerinde bunlardan 5'inin adı da bildirilmiştir. *Pa-ye-ku* (Bayırku), *Fu-ku* (Buku, buğu),

[551] F. Erdmann: Oğuz = boğa, 1862; A. Vârnb&y: Oğuz = Oxus (nehir), 1885; J. Marquart: Uz = adam, Oq + uz= oklu, okçu, 1914; P. Pelliot: Oğuz " Oğuş = kJan, aile, kabile, 1914, Uguz ~ aguz ~ ağız = ilk süt, 1930, Oğuz, aynı mânada 1950; P. A. Boodberg: Uğur ~ Oğuz = boynuz, 1939; D. Sinor: Ögüz = öküz, 1949; O. Pritsak: Og<ogu+z = kabile, 1952; L. Bazin: Oğuz ~ oguş = genç boğa, tosun, 1953; J. R- Hamilton: Oğuz ~ oğuş = klan, kabile, 1962. Tafstlen bk. P. Pelliot, *TP.* XXVII, s. 256 vd.; D. Sinor, *Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Mülâhazalar,* s. 4 vd.; J. Ha milton, *Toquz-Oguz et On-Uygur,* s. 24.

[552] Bk. A. Caferoğlu, *Türk DM Tarihi,* I, s. 134.

[553] Gy. N6meth, *HMK* s. 41, 44. Pay, hisse, bütünün bir parçası (bu, ok atılmak suretiyle tâyin edili yordu) mânalarını da ifade eden ok sözü *(DLT,* I, s. 37,48) Türk siyâsî kuruluşlarında, bir teşkilâta bağlılığı göstermektedir. Bk. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 27 vd., 56. Ayrıca bk. indeks: yay, ok.

[554] Bk. P. Pelliot, *TP.* 1930, s. 257; W. Bang - R. R. Arat, *Oğuz Kağan Destanı,* s. 6 n. 1.

[555] Meselâ On-ok * "on kabile"; Dokuz-oğuz = "dokuz kabile", bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 152, II, s. 591 vd.; P. Pelliot, *TP.* 1914, s. 157; V. Thomsen, *Turcica,* s. 5 vd.; J. Hamilton, *ayn. esr,* s. 51, n. 4.

[556] Kitabeler, I, doğu, str. 16; II, doğu, str. 14.
"[7] Kitabe I, kuzey, str. 4.
[558] V. Thomsen, *İnscriptions de I'Orkhon,.,,* s. 105; W. Barthold,... *Dersler,* s. 6; ayn. müell., *Eİ.* mad. *Toauzoghuz,* "' V. Thomsen, *Moğolistan 'da Türkçe Kitabeler,* s. 87.
** Meselâ bk. F. Lâszlö, *Dokuz Ofralarve Gök-Türkler,* s. 37-43, R Sümer, *O&alar...,* s. 7. [561]
W. Barthold,... *Dersler,* s. 6.

Tung-lo (Tongra), *Sse-kie* (Sıqar), *Hun.* Demek ki, Oğuz kabileleri, Gök-Türkleri meydana getiren topluluktan başkası değildi[562]. Çin kaynaklarında, Çinlilerce artık çok iyi tanınan Gök-Türk hakanlığı devrinde Oğuzların kendi başlarına (yâni doğrudan doğruya "Oğuz" olarak) zikredümeyip sadece Dokuz Kabile ("kiu sing") diye, Oğuz kelimesinin tercümesinin verilmesi, bizzat Tu-küe (Türk)'den ibaret topluluğun ayrı bir isim altında belirtilmesine ihtiyaç bulunmadığım gösterir. Kitabelerde I. Gök-Türk hakanlığı çağında "Oğuz" adının geçmemesi de aynı sebepten ileri gelmiş olmalıdır. Ancak fetret devrinde bazı kabileler kendi aralarında teşkilâtlanarak bir "devlet" kurmuşlardı ki, II. Gök-Türk hakanlığı zamanında hükümdar ailesine karşı ayaklanan ve hükümetin diğer imkânlan ile bastırılmasına çalışılan, bu "teşkilâtlanmış" birlik (=Oğuz)'tir. "Türk bodun" tâbiri de şüphesiz umumî olarak hakana bağlı kütlelerin (Oğuzlardan bir kısmı ile, içinde Uygurların da yer aldığı Töles boylan ve Tarduş[563]lar) tümünü ifade etmekte idi. Kitabelerde hakanın *"Oğuz bodunu Türk budunundan idi"* demesi ile, bu Oğuzların isyan hâlinde olmaları arasında bir çelişme görmek güçtür, zira, mesele, "halkın" vaktiyle destekleyip yücelttiği hanedan (bk. aş. Kültür: Halk) ile mücadelesinden ibarettir (Türk tarihinde bunun başka misalleri de vardır: Karlukların Kara-Hanlılara karşı direnmeleri ve bizzat bir Oğuz olan Sultan Sencer'in âsi Oğuzlarla çarpışması vb.)[565].

Bilhassa İslâm kaynaklarında Uygurlardan da "Dokuz-oğuz" olarak bahsedilmesinden[566] doğan karışıklık, Uygur urugları ile Dokuz-oğuz kabilelerinin tesbitinden sonra (bk. yk. Uygur Hakanlığı) giderilmiş olmalıdır.

Uygur hakanlığının başlangıcında henüz "tegin" olan Moyen-çor Oğuzların başına getirilmişti. O, Dokuz-oğuzları topladı, fakat Sekiz-oğuz birliğini meydana getiren öteki boylarla savaşmak zorunda kaldı . Kağan olduktan sonra da Moyen-çor, Otuz-tatarlaria ittifak etmiş olan bu Oğuzları Burgu'da ve Selenga kıyısında arka arkaya mağlûp etti. Oğuzlar Selenga'yı geçerek çekildiler

Bundan sonra, anayurt bölgesindeki "Oğuz" topluluğu hakkında fazla bilgi yoktur. Herhalde batı yönünde geniş ölçüde bir göç hareketi bahis ko-

Bk, Liu, *ayn. esr.,* **II,** s. 592, n. 831; ayrıca bk. yk. Uygur Hakanlığı.

Liu, *ayn. esr.,* **II,** n. 1793. ayrıca bk. aş. Kültür: Boy.

Kitabe I, kuzey, str. 4.

Bk. *İA.* mad. *Selçuklular,* 1,3, II, 1.

Tafsilen bk. V. Minorsky, *Hudûd'ul-Alem,* s. 263-277; ayn. müell., *Tamim İbn Bahr's Journey,* s. 286 **vdd.**

Kitabe, Şine-usu, doğu, str. 1, 3; kuzey, str. 5.

Şine-usu, doğu, str. 1-12. Diğer "Oğuz" kuruludan. AJtı-Oğuz *{Barlık* 1. kitabesi, *ETY,* **III,** s. 61), Üç-Oğuz (Kitabe II, doğu, str, 32).

nusudur. İbn ül-Esîr, halîfe el-Mehdî zamanında (775-785) Oğuzların Mâveraünnehir havalisine geldiklerini bildirmekte ve et-Taberî'de zikredil»! 820-821 yılında Usrûşana(Seyhun-Semerkand arası)'ya yapılmış bir "Dokuz-Oğuz" akınının bunlarla ilgili olduğu tahmin edilmektedir[569]. Buna dayanılarak "Oğuz birliği" mensuplarının, hem de çok kalabalık kütleler hâlinde, önce Talaş havalisine göç etmiş olmaları gerektiği ve Seyhun Oğuzlarının 11. asırda konuştukları Türkçenin kelime ve söyleyiş itibariyle Doğu Türklerininkinden farklı olduğu dikkate alınarak, bu göçün 9. asırdan önce vukubulmuş olması lâzımgeldiği ileri sürülmektedir. Oğuzlar Sir-Derya (Seyhun) boyunda 9. asrın 2. çeyreğinden beri oturmakta idiler[571].

10. asrın ilk yansında Oğuzlar Seyhun bozkırları ile o civardaki *Karacuk* (Fârâb) ve *Sayram* (İsfîcâb) şehirleri havalisinde görünüyorlardı. İslâm coğrafyacılarına (el-Belhî, İstahrî, İbn Havkal) ve *Hudûd ül-Âlem'e* göre, Oğuzların sahası batıda Hazar denizine (bu denizin doğusundaki yarım ada bu sebeple Türkçe Mankışlak adını almıştır), güneyde Gürgenç şehri ile, bunun kuzeybatısındaki Cit kasabasına ve Aral gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına, Mâveraünnehir'de Buhâra'nın kuzeyine, Karacuk dağlarının eteğindeki *Sabran* şehrine kadar yayılmıştı ve Karacuk dağlarından Hazar'a uzanan yarı çöle "Oğuz Bozkırı" (Mafâzat'ul-Guzîya) denilmekte idi[572]. Buralarda *Yeni-kent, Karacuk, Cend, Suğnak, Karnak, Süt-kent Barçınlıg-kent* vb. adlı Oğuz şehirleri vardı[573].

Oğuzlar 10. asrın ilk yansında, kışlık merkezi *Yeni-kent* olan bir devlet kurmuşlardı[574]. Başta *Yabgu* bulunuyor, *Kül-Erkin* unvanlı bir başbuğ ona naiplik yapıyor, orduyu *Sü-başı* idare ediyordu. Yabgu Devleti'nin komşuları Peçenekler ve Hazarlarla münasebetinin pek dostane olmadığım gösteren deliller vardır. İbn Fadlan (10. asnn ilk çeyreği) ve El-Mes'ûdTye göre, aralannda savaş eksik değildi. Harezm'in yerli hanedanı Afrîgfler, Oğuz baskısı altında idiler. Oğuzların doğudaki komşulan Karluklar ile de mücadele hâlinde oldukları, aralanndaki savaşlardan birinde Oğuz Yabgusunun ölmesinden anlaşılıyor[575]. Diğer taraftan Kâşgarh Mahmud, Oğuzlarla Çiğliler arasında köklü bir düşmanlıktan bahseder[576]. Kuzeyde Kimekler ile ise ba-

569 W. Barthold, *Arabish. Quellen,* s. 27 vd.; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 23.

570 F. Sümer, *ayn. esr,,* s. 23-25,35 vd.

571 İbn Hurdâdbih'den, F. Sümer, *ayn. esr,* s. 35.

572 F. Sümer, *ayn. esr,* s. 33.

.7? Bu şehirler ve kalıntıları için tafsilen, bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. **33-341; V.M. Jirmunskiy,** *Sir-Derya Boyunda Oğuz'lara Dair İzler,* s. 471-483; T. Banguoğlu, *Oğuzlar ve Oğuzeli* **(herine,** s. 4-9; F. Sümer, *ayn. esr.,* s. 39-41.

574 Bk. O. Pritsak, *Der Untergang des Rciches des Oguzischen Yabgu,* s. 397-410.

575 F. Sümer, *ayn. esr.,* s. 56 vd.

576 *DLT,* I, s. 494.

zan dostça, bazan hasmane münasebetler devam edip gidiyordu . *Bu Oğuzlar, umumi "Türk!*[1] *adı yanında, yine siyâsî bir isimlendirme olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı ki, müslüman ülkelerine geldikten sonra İslâm kaynaklarında bu isimle de anılmışlardık**.

Oğuz Yabgu Devleti'nin tarihi hakkında başkaca açık bilgi yoktur. Son Oğuz Yabgusu olarak *Ali Han* adında birini zikreden ve Selçukluların "can düşmanı" olarak, Tuğrul ve Çağrı Beyleri hayli uğraştırdığını bildiğimiz meşhur Cend "hâkimi" Şah-melik'i de Ali Han'ın oğlu gösteren Reşîd üd-din (14. asrın ilk çeyreğimin bu haberi gerçekten ziyade "destanî" vasıfta görülmektedir[579].

Yabgu devleti zamanında Oğuzlar *Ûç~ok* ve *Boz-ok* diye eski 2'li teşkilât hâlinde idiler. Kollan meydana getiren kabileler hakkında biri Kâşgarlı Mahmud'un *DLTündc,* diğeri Reşîd üd-din'in *Câmi'üt~tevârih*[J]*inde* olmak üzere iki liste mevcuttur. *DLTde*[5S] ayrı ayn damgalan ile birlikte 22 kabile gösterilmiş; Reşîd üd-din ise, hem kabile sayısını 24'e çıkarmış, hem Boz-ok Üç-ok tasnifi yapmış; aynca, damgalara ilâveten, her kabilenin "ongon"unu belirtmiştir:

Boz-ok[y]*\zx: Kayı, Bayat, Alka-evli* (Alka-bölük), *Kara-evli* (Kara-bölük), *Yom, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'âe* yok), *Afşar, Kızık (DLTde* yok), *Beğdili, Karkın (DLTde* yok. Bunun yerine *Çaruklu).*

Üç-ok'lsı: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğjr, tğdir, Büğdüz, Yıva (Iva), *Kınık*[5*1].

1000 yıllarına doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Bunun, Kimeklerden bir kol olup 9. asırda bir kuvvet olarak beliren Kıpçaklar(Kumanlar)'m baskısına ilâveten, Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı kütlelerle birlikte aynlmaları neticesi vukubulduğu kabul edilir[582]. Kâşgarlı'nın haritasına *(DLT, IVe* ilâve) göre, 11. asır ortalarında Kıpçaklar "Oğuz Bozkırı"nı ve Seyhun nehrinin aşağı yatağı sahasını işgal etmiş bulunuyorlardı.

577 V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 100; F. Sümer, *ayn. esr.,* s. 52-59.

578 Türkmen adının, Oğuzların İslâmiyeti kabul etmeleri, yâni din değiştirmeleri ile ciddi bir ilgisi görülmüyor: Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Türkmen adı, mânası...,* s. 121-133; C. Brockelman, *Histoire des Peuples et des Etats İslamiaues,* s. 150. Tamamlayıcı bilgi için bk. F. Sümer, *ayn. esr.,* s. 49 vdd.; nitekim güney Rusya'daki Uz (Tork)'lara da Torkmen (Türkmen) denildiğine dair bazı deliller mevcuttur, bk. O. Pritsak, *ayn. esr.,* s. 398 n. 2.

5,9 Bk. F. Sümer, *Oğuzlar'a Ait Destanî Mâhiyette Eserler,* s. 381 vd.

380 *DLT,* I,s.55-58.

*1 Bk. listeler, Oğuz kabilelerinin göçleri, tarihleri, gelenekleri vb. hakkında tafsilen, F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 214-362; aynca *ÎA.* mad. *Oğuzlar;* Oğuz boylarının adları üzerinde açıklamalar: B. **Ögel,** *Türk Mitolojisi,* s. 327-354. Boz-ok'taki boz kelimesi "kök" mânasına olsa gerektir (bk. aş. s. 319 n. 690). 517 Bk. O. Pritsak, *ayn. esr.,* s. 405 vd.; F. Sümer, *ayn. esr.,* s. 57 vd.

Yabgu Devleti'nin çöküşü üzerine, Oğuzlardan kalabalık bir kısım Karadeniz'in kuzeyinden batıya göçmüş (bk. aş. Uzlar), diğer bir kısım Cend bölgesine, oradan da Horasan'a ve sonra Anadolu'ya yönelmiştir (Selçuklular). Yerlerinde kalan Oğuzların 11. asır ortalarında Karacuk dağlan bölgesinde, Mankışlak'ta ve Seyhun kıyısındaki kasabalarda oturdukları, Moğol istilâsı sırasında da Cend'de ve Karakum'da 'Türkmen'lerin bulunduğu görülmektedir[583].

Bugün Orta Asya'daki "Türkmenistan" halkı bu Oğuzların çocuklarıdır. Anadolu'da da birçok köy yukarıda zikredilen Oğuz boylarının adlarım taşır.

Gök-Türk çağının Türk milletine yön verici, merkezî bir hüviyet taşıdığım baş tarafta söylemiştik. Asya Hunlarından daha geniş ölçüde ve tâbir caizse daha şuurlu bir şekilde Asya Türklüğünü idaresi altında birleştirmiş olan bu hakanlık, Orta Asya'nın batı sınırlarında Türk halkının -kesafetini kaybettiği yerlerde- siyaseten zayıf düştüğü zamanlarda bile Türk nüfuzunun yayılmasında büyük rol oynamıştır. Kaynaklardan anlaşılıyor ki, 8. asır ortalarmda Mâveraünnehir, Taşkent, Fergane, Huttal, Şûmân ve Toharistan'da görülen "krallıklar" ya Türkler tarafından kurulmuş veya Türk siyâsî ve kültürel tesiri altında gelişmiş teşekküllerdi: Huttal kiralı *"Erkin"* unvanını taşıyor ve Çin'e *Tarkan* unvanlı elçiler gönderiyordu (733, 740, 750 yıllarında). Buhara "kralı" *tug-şad,* 720'de kardeşi *Arslan-han'ı* Çin'e elçi göndermişti. Şûmân "kralı"nın elçileri de (743) *tornan* ve *şad* unvanlarım taşıyorlardı. Taşkent "kral"ının adı *"Tegin"* idi. Fergane'den gönderilen elçi (749) *Arslan Tarkan* adında idi. Toharistan "kral"ının unvanı ise *"yabgu"* idi ve bunun Çin'e gönderdiği (738) elçisi *İnancu Tarkan* idi. 729 yılında Kutlug, Toharistan yabgusu bulunuyor ve bu Yabgu ailesi Aşına sülâlesine bağlanıyordu . Bir görüşe göre, Abbasî halîfesi el-Mu'tasım zamanında (833-842) ünlü Türk kumandanı Aşnas, Toharistan yabgu'larına mensuptu[585].

Uygur, Türgiş, Karluk hakanlıkları Gök-Türk hakanlığının devamı idiler. Görüleceği üzere batıda Aşına oğulları tarafından idare edilen Hazar hakanlığı da öyle idi ve Uz, Peçenek, Kuman-Kıpçak boylan Gök-Türk hakanlığından ayrılmış zümrelerdi (aş. bk.) Yukan İrtiş bölgesindekiJCimekler[586]; Aral Gölü'nün kuzeyinde bir Kıpçak grubu olan Kanghlar ; Kâş-

583 F. Sümer, *ayn. esr.,* s. 57 vd., 200.

w Tafsilen bk. Ed. Chavannes, *Notes Additionneües...,* s. 20, 39, 47, 49, 53, 57, 69 vd., 75, 82, 86, 94 vd.; E. Esin, *"Türk'ul-Acem",* s. 311 vd.

W5 Ed Chavannes, *Documents...,* s. 20, n. 2.

586 Haklarında umumî bilgi için bk. V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 304-310; *IA.* mad. *fOmek*

587 Bk İ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi* 1956, indeks; P. Pelliot - L. **Hatnbis,** ***Histoire da*** *Campagnes de Gengis* ***Khan,*** I, s. 112-117. Moğol Devrinde Kanghlar, B. Ogel, *SmO-Ttecka,* s. 245-274.

gar'ın kuzeydoğusu, Özkent, Talaş ve Çu bölgelerinde Karluklardan bir kabile olması muhtemel Yağmalar[588]; Işık gölün güney-batısında, sonraları Talaş civarında, Barsgan ötesinde, Kâşgar havalisinde ve Mâveraünnehir'de oturan Çiğüler[589]; yine Kartuklara bağlı bir kabile olarak, Işık göl-Çu ırmağı arasında görülen Tohsüar[590]; Toharistan, Gazne, Belh, Sicistan-Kuzey Hindistan'da, Ak-Hunlann torunları olduğu bildirilen Kalaçlar[591]; Kâşgar-Balasagun-Talas-Fergane arasında: *Argu, Yabaku, Çomul, Iğrak, Çaruk, Ezgiş, Kençek* vb.[592] toplulukları aslında hep "Doğu Türk" kollan olup Gök-Türklerle bağlantılı bulunuyorlardı.

Ayrıca Karluk, Yağma, Çiğil karması olarak ve Aşına ailesinden inen hükümdar sülâlesi ile Kara-Hanlı hakanlıkları;

Vaktiyle aym toplulukta yer alan çeşitli Türk grupları yolu ile: Gazneliler devleti;

Harezmşahlar [3]; Hindistan Türk devletleri; ve Oğuz boyları yolu ile; Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Selçuklu devletleri, Atabeylikler, Türkmen beylikleri, Kara-koyunlu ve Ak-koyunlu devletleri, Kadı Burhâneddin, Ramazan-oğullan, Dulkadırlılar, Berçem-oğullan ve Yaruklular, İran'da Avşar, Kaçar hanedanları vb.[594], Anadolu beylikleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti;

Hep Gök-Türk hakanlığının kavmi, sosyal, idarî, askerî ve kültürel vârisleri olmuşlardır (aş. bk.). Bu durum çeşitli Türk kütleleri arasında, bilhassa 11. asırdan itibaren 200 yıl süren göçleri ile bütün Orta-doğu sahasım tutarak yukarıdaki siyâsî teşekkülleri ve Anadolu'da ebedî bir Türk vatanı kuran Oğuz zümresinin Türk, İslâm ve dünya tarihindeki seçkin mevkiini ortaya koyar.

V. Minorsky, *ayn. esr.,* s. 277-279, F. Sümer, *ayn. esr.,* s. 30. "Yağma" Türkçe unvan, bk. Gy. N6-*mcth,HMFCs.4&*. V. Minorsky, *ayn. esr.,* s. 297-300.

[1]V. Minorsky, *ayn. esr.,* s. 300-304; Tuhs = Duhs'lar aslen İranlı?, bk. K. Czegtedy, *Nomâd Nipek...* s. 36,139.

İA mad. *Halaçlar;* R. N. Frye - A. Sayılı. *Selçuklulardan Evvel...,* s. 128 vd.

Bk. *DLT,* indeks; ayrıca 9-11 asırlarda çeşitli adlar altında görünen Türk toplulukları için: Merve-a, *Tabâyi'ul-hayavan* (12. asır ilk çeyreğinden), bk. V. Minorsky, *Mervezî, On China, the Turks and Indıa,* s. 29-39, 92-123; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 26-3J; aynı asırlarda Asya Türk ülkeleri hakkında bilgi veren İslâm seyyah ve coğrafyacıları Abu Dulaf (A. v. Rohr - Sauer, *Das Ebu Dulafbe-richt ûber seine Reise nach Turkestan, China und Indien,* Bonn, 1939). Tamîm, İbn Hurdâdbih, Oudama için bk. V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 262 vd., 268 indeks.

Sülâle kurucusu ihtimal Kalaçlardan idi. Bk. İ. KafesoğJu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi,* s. 42 vd. Bk. *İA.* mad. *Oğuzlar,* s. 384 vd.

9-SABAR DEVLETİ

M. 5.-6. yüzyıllarda Batı Sibirya ile Kafkaslar'm kuzey bölgesinde mühim tarihî rol oynadığı, çeşitli yabancı kaynaklardaki dağınık bilgilerin yardımı ile tesbit edilebilen Türk topluluğu Bizans tarihlerinde *Sabar, Sabeir, Saber;* Ermeni, Süryânî, İslâm kaynaklarında sırasıyla *Savtr, Sabr, S(a)bir, Sebir* vb. olarak adlandırılmaktadır[595]. Sabarların İslâv veya Moğol yahut Fin-Ugor menşeden geldiklerine dair iddialar[5] eskimiş ve bugün onların Türk olduğu gerek taşıdıkları ad, gerek tarihî ve kültürel durumlariyle anlaşılmıştır. Türlü dillerdeki ses değişmeleri neticesinde farklı şekillerde görülen adlarının esasım teşkil eden ve ancak Türkçe ile açıklanabilen Sabar kelimesi *"sab+ar"* (=sap-ar=sapmak, fiiline+ar ekinin ilâvesiyle. Başka örnekler: Kazar, Bulgar, Kabar vb.)'dan meydana gelmiş olup *"Sapan, yol değiştiren, başıboş kalan, serbest"* mânasındadır ve Türklerde ad verme usulüne uygundur. Ayrıca Sabarlara âit şahıs adlan da Türkçe'dir: *Balak, İlig-er, Bo~arık—Buğ-arık* vb. .

Sabarların erken tarihleri iyi bilinmiyor. Adlarının gösterdiği gibi, herhangi bir ana kütleden kopmaları bahis konusu ise, onların, asıl yurtlan gibi görünen Tanrı Dağlarının batısı - İli nehri sahasında iken Asya büyük Hun imparatorluğuna bağlı topluluklardan biri olmalan icabeder .

Sabarlara âit ilk kesin haber, 461-465 yıllannda Batı Sibirya kavimleri

J. Marquart, *Die Osteuropaeische und Ostasiatische Streifzüge,* s. 36 vd., 58, 356; Gy. Nimetti, *HMK* s. 185-188; Gy. Moravcsik, *Byz. turc.,* II, s. 223 vd.

' Bk. Gy. Nimeth, *ayn. esn,* s. 187.

' Bk. Gy. Moravcsik. *Byz. turc.* II, s. 85,103,126.

'K. Czegtedy, *Nomâd Nipeh..,* s. 19.

' Bu hususta çeşitli görüşler için bk. Ş. Baştav, *Sabir Türkleri,* s. 59 vd; L. Ugeti, *Az Urali Magyar Özhaza,* s. 66 vd.; L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 77 vd. Son zamanlarda Sabarlarla Moğol Hsi* en-pi'Ier arasında bağlantı kurulmağa çalışılmıştır (bk. O. Pritsak, *From the Sâbirs to the Hungarians,* s. 28 vdd.). Dıştan kelime benzerliğine dayanan bu görüşün doğruluğuna inanmak için linguistik, kültürel ve sosyal alanlarda ad delillendirilmesi gerekir.

arasındaki büyük kımıldama ve geniş ölçüdeki göç hâdiseleri[600] münasebetiyle, Bizans tarihçisi Priskos (5. yüzyıl) tarafından verilmiştir. Daha sonra Prokopios (6. yüzyıl) ve K. Porphyrogennetos(10. yüzyılcım eserlerinde de tekrarlanan bu habere[601] göre, doğudan gelen Avar baskısı karşısında[602] Sabarlar yerlerini terk edip batıya yönelmişler, Altaylar-Ural dağlan arası düzlüklerde (bugünkü Kazakistan bozkırlarının güney sahası) yaşayan Oğur-Türk boylarını yurtlarından atarak, Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleşmişlerdir. Geçen asrın sonlarına doğru Batı Sibirya'da Vogullar, Ostiyaklar ve İrtiş Tatarları arasında araştırmalar yapan S. Patkanoffun tesbitlerine göre, Sabarlar bu bölgede yerli halkınkinden çok üstün kültürleri ile yüzyıllarca süren derin tesirler yapmışlardır: Tobolsk dolaylarında, Ob, Tura ve İrtiş boylarında *Sabar, Saber (Tapar), Soper, Savri, Sabrei, Sıbır (Sıvır)* gibi yer ve kale adlan yaygındır. *Ay-sabar, Kün-sabar* gibi şahıs adlarına da rastlamr. Tobolsk ahalisi buranın en eski sakinlerini Sybyr, Syvyr diye anmaktadır. Aynca, bu civar halkın masallannda ve kahramanlık hikâyelerinde Sabarlar geniş yer tutar. Sabadan kendi büyükleri olarak kabul eden Ostiyaklar yanında, Vogullann da, sonralan tâbiyetine girdikleri Ruslara "Saper" adını vermiş olmalan, halk nazarında eski Sabarların üstün durumlarını ortaya koyar[603]. Aynı sahada kurulduğu bilinen Sibir Hanhğı(16. asır)'nın da başkenti Sibir adını taşıyordu. Bu kelime zamanla çok geniş bir coğrafyayı ifade etmiştir (Sibirya). Rusların önce Sibir (İsker) şehrini ele geçirerek bölgeye verdikleri bu ad, Rus harekâtı doğuya ilerledikçe daha geniş sahalan göstermiş[604], böylece Sabar Türklerinin hâtırası günümüze kadar yaşamağa devam etmiştir.

Daha 503 yılında Doğu Avrupa'ya doğru hâkimiyetlerini genişleterek bir kısım Bulgar gruplarını idarelerine alan Sabarlardan kalabalık bir kütlenin 515 sonlarında[60] İtil (Volga)-Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban ırmağı boyunda yerleşmesi ve doğrudan doğruya Bizans ve Sâsân! imparatorluklan ile temas kurması Sabarların Doğu Avrupa tarihinde ön safa çıkmalarına yol açtı. İran-Bizans savaşlarının devam etmekte olduğu o yıllardan itibaren hükümdar *Batak (Belek?)* idaresinde büyük çapta askerî faaliyet gösteren Sabarlann Sâsânîlerle anlaşarak, Bizans'a karşı sa-

Bk. *A Magyarok elödeiroi...,* s. 24; yk. Tabgaç Devleti, ayrıca K. Czegledy, *ayn. esr.,,* s. 19,95 vd.
Bk. *Byz. turc,* I, s. 39 vd.; II, s. 223 vd.
458-459 yıllarında Tabgaç ordularına mağlûp olan Juan-juan'lardan bir kütle (Var-Hun'lar) kuzey-batıya doğru çekilmişti. Sabadan yerlerinden oynatanlar bunlar olmalıdır, bk. J. Hamilton, *Toquz-Oğuz...,* s. 34.
Tafeilen bk. S. Patkanoff, *Überdas Volk der Sabiren,* s. 258-277; Ş. Baştav, göj/, *yer.*
L. Râsonyi, *ayru esr.,* s. 77.
Byz. turc. I, s. 173.

vaştıkları (516), Ermeniye bölgesine akınlar yaptıkları ve arkasından Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylanna kadar ilerledikleri bilinmektedir[6] . Bu münâsebetle, Sabarların büyük savaş gücü ve bilhassa yüksek harp malzeme tekniği Bizans'ta hayret uyandırmış görünmektedir: *"Sabarlar insan hafızasının hatırlayabildiği zamandan beri ne İranlılardan, ne Romalılardan hiç kimsenin düşünemediği makinelere sahiptirler. Öyle ki, her iki imparatorlukta fenci eksik olmamış ve her devirde muhasara makineleri yapılmıştır, fakat şimdiye kadar bu "barbar"lannkine benzer bir buluş ne ortaya konmuş, ne de onlar gibi kullanılabilmiştir. Bu şüphesiz insan dehasının bir eseridir"*[m].

Balak(ölm. 520'ler)'tan sonra yerine geçtiği anlaşılan dul hâtûnu *Bo(ğ)arık* ; savaşçılığı, idareciliği ve güzelliği ile meşhur bir Türk kıraliçesi idi ve "100 bin" kişilik Sabar ordusuna kumanda ediyordu. Bizans imparatoru Justinianos I (527-565) çeşitli gümüş vazolar ve diğer zengin hediyeler karşılığında Boğarık ile anlaşmayı tercih etti (528). Bizans yıllardan beri sürüp gelmekte olan Sâsânîler savaşında Sabarları kendine dost ve müttefik yapmayı daha uygun bir siyâsî davranış saymış olmalı idi. 531 yılına kadar Bizans ile işbirliği hâlinde görülen Sabarlar hakkında, sonraki senelere âit açık bir habere rastlanmamakla beraber, onlann Şehinşah Anûşîrvân (Âdil) zamanında, Sâsânîlerin Kafkaslardaki sürekli ve başanlı savaşlarında (bilhassa 545'de) hayli telefat verdikleri tahmin ediliyor ki, neticede bir askerî güç olmaktan çıkmışlar, üstelik 557'ye doğru Âvarlardan da ağır bir darbe yemişlerdir. Sabar sahası az sonra, Karadeniz'e ulaşan Gök-Türk idaresine girmiştir. 576'da Güney Kafkaslardaki hâkimiyetleri Bizans tarafından yıkıldıktan sonra bir kısmı Kür nehrinin güneyine yerleştirilen Sabarların adlarına 7. yüzyıl ortalanna kadar dağınık şekilde rastlanmakta ve bu tarihlerde aynı bölgede büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Hazarların esas kütlesini teşkil ettikleri, Hazar kabileleri olarak görülen Belencer ve Semender'in aslında iki büyük Sabar kütlesi olduğu anlaşılmaktadır[61] .

Bk. Ş. Baştav, *ayn. esr.,* s. 60 vd.; K. Czegl&Jy, *Pseudo-Zacharias on the Nomads,* s. 147.
607 Prokopios (6. yüzyıl) *CB,* II, s. 509 vd.'den: Ş. Baştav, *ayru esr.,* s. 64; L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 63, 77.
608 *Byz. titre.* 11, s. 103; A. Kollautz, *ayn. esr.,* 1, s. 155; aslı Türkçe Bug-ang: Bo~boğ~*bug»reis, li der, kumandan; arık~arıg= temiz, asil, bk. Gy. Nimeth, *HMK* s. 190 vd.
K. Czegledy, *A koral Kazar lörtenelem forrasainak kritikajâhoz,* s. 125. 61,1 Tafsilen bk. Ş. Baştav, ayn. esr. s. 67-99; K. Czegledy, *Pseudo-Zacharias-..,* s. **148,** n. 46; **ayn.** mü-ell., *Nomâd nipek...,* s. 97; T. Halasi Kun, *A Magyarsâg kaukâzusi törtfnete,* s. 78 vd.

10- AVAR HAKANLIĞI

Orta Avrupa'da, Frank krallığı ile Bizans imparatorluğu arasında, eski Hun, Sabar kalıntıları ve Ogur (Bulgar)'lar gibi Türk kütlelerinin desteği üe kudretli bir devlet kurarak, çeşitli Germen ve özellikle kalabalık İslâv kabilelerini hâkimiyetleri altına almak suretiyle 250 sene kadar (558-805) Avrupa siyasetine yön veren Avarların kimliği meselesi tarihçi ve dilcileri hayli uğraştıran başlıca konulardan biri olmuştur. Hâlâ da, uzmanların fikir birliği hâline geldikleri bir sonuç ortaya çıkmıştır denemez ise de, *Avrupa Avar* (Bizans kaynaklarında: *Abares, Abaroi,* Lâtince'de: *Awari, Awares,* İslâv dillerinde: *Abari, Obri* vb...) hakanlığı kurucularının Türklüğü, araştırmalar ilerledikçe daha da kesinlik kazanmaktadır. Vaktiyle, Moğolistan'daki Ju~ an-Juan devleti (4. yy. başları- 552/555)'nin Gök-Türkler tarafından yıkıldıktan sonra, tahminen 20 bin kişilik bir kütlenin batıya doğru göçtüğüne dâir Bizans tarihçisi Th. Simokattes(7. yy. 2. çeyreği)'deki bir haber[611],558'de Bizans'ın doğu sınırlarından elçi göndererek kendilerine yardım ve yerleşecek arazi verilmesini rica eden kütle ile, Orta Asya'dan batıya yöneldikleri, daha sonra da Avrupa içlerine ilerledikleri söylenen bu grup arasında bir bağlantı kurulmasına yol açmış ve Juan-Juanların umumiyetle ve hatalı olarak "Avar" ve çok defa "Asya Avarları" diye anılması (J. Marquart, 1914, Gy. Nemeth, 1930,0. Franke, 1936, W. Eberhard, 1947 vb.) bu bağlantı fikrini kuvvetlendirmiş, diğer taraftan Juan-Juanlar Moğol kabul edildiklerinden[612], Avrupa Avarlarının da aynı soya mensup bulunması tabiî sayılmaya başlanmıştır ki, geçen asır sonlarında Moğolistan'da, Avrupa Avarlannı (War-Khun= Var-Hun, aş.bk) hatırlatan Var-guni (Bar-guni) adlı bir kabilenin yaşadığının tesbit edilmesine ilâveten, Macaristan'da Avar çağma ârt mezarlardan çıkarılan insan iskeletlerinin çoğunlukla Mongoloid bulunduğunun beyanı[613], ve üstelik Avar hakanının adı olan Bayan'ın Moğolca bir kelime olduğu iddiası[614], bu kanaati perçinlemiş gibidir. Fakat gerçekte tâ De Guig-nes'den beri (1756) menşe meselesi ile ilgili, yukarıda adları geçen ve geçmi-yen uzmanlardan hiçbiri, Moğolistan Juna-Juanlan ile Avrupa Avarlarının soy ve kültür birliğine sahip olduklarına dair kesin birşey söyleyememiş ve sadece tahminler ve yorumlarla yetinmişlerdir. Bunun başlıca sebebi de, hâdiselere hem zaman, hem mekân bakımından en yakın durumda olan Bizans kaynaklarındaki, birbirleri ile çelişkili görünen, türlü açıklamalara elverişli haberlerdir[615].

Burada durumu kısaca aydınlatabilmek için şu 3 noktanın belirtilmesi faydalı olacaktır:

a) Bizans tarihçisi Priskos (5. yy. ortaları) daha Orta Asya'da Juan-Juan hâkimiyetinin çökmesinden 100 sene önce (461-465 hâdiseleri, bk. Sabarlar, Ogurlar), batı Sibirya bölgesinde "Avar" kavminden bahsetmiştir. Diğer bir kaynak (Zakharias Rhetor, 550 sıraları) da, yine Moğolistan hâdiselerinden önce, batıda bir "Abar" topluluğunu zikretmektedir. Bunlara ilâveten, eski Grek coğrafyacısı Strabon (M. 1. yy)'un eserinde "Abar-noi"lerin bahis konusu edildiği, hattâ, çok daha eski tarihlerde Grek efsaneleri ile karışık olarak "Abaris" adının geçtiği bildirilmektedir

b) Bu kayıtlara göre, bahis konusu Avar (Abar)'ların, M. S. 555'de tamamen yıkılan Moğolistan Juan-Juanlan ile bir ilgisi olmıyacağı açıktır.

c) Esasen, dikkate değer ki, Bizans tarihçisi Th. Simokattes (7. yy. 2. çeyreği), Avarlar hakkında "Hakikî Avar" ve "Sahte Avar" diye bir ayırım yapmıştır. Bu kayıt üzerindeki incelemelerde varılan sonuçlara göre, "Sahte Avar" denilen kütle, aslında, Batı Türkistan-Kuzey Kafkasya arası ve Don-Til (Volga) nehirleri dolaylarındaki Oğur boylarına komşu olarak yaşayan ve Bizans kaynaklarında (Menandros, 6.yy. sonları) "Avar" adı ile anı-

Ed. **Chavannes,** *Documents...,* s. 230; C.A. Macartney, *On the Greek Sourcesfor the Hisiory ofthe Turics...,* s. 267,**275,** H.W. Haussig, *Die Qu€İien überdie... Herkunfi...,* s. 35. [ˡ]Bk. P. Peüiot, 1915; 1920, R. Grousset, *L'Emp. d. Steppes,* s. 103 vd. 124, 226; W. Samolin, *East Türkistan,..,* s. 52; "menşeleri karanlık, veya Moğol-Türk karışımı", bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 101; ayn. mücll., *Çin Tarihi,* s. 165.

Bk. Bar-guni, bk. Gy. N6meth, *HMK* s. 103, n. 1; Mongoloid görüşü, bk. L. Râsonyi, *ayn.* eır.,, s. 78 vd., 85. [614] P. Pelliot, *L'origine de T'ou-kiue,* TP, 1915, bk. R. Grousset,*ayn. esr.,,s.* 228.

Bu haberlerin hepsi şu makalede sırasıyle nakledilmiştir: C.A. Macartney, *On the Greek* ***Sour-***

ces..., 1944, s. 226 vdd. - Ed. Chavannes, J. Marquart, P. Pelliot, R. Grousset, Gy. Nemeth, H. W. Haussig, ve A. Kollautz vb... zikredilen eserlerinde, Bizans haberlerini izaha ve değerlendirmeğe çalışmışlardır.

Priskos'un haberi, bk. C.A. Macartney, *göst. yer.;* Zakharias ve Strabon için, bk. H.W. Haussig, *ayn. esr,* 23 vdd., M.Ö. ki asırlarda "Avar" izi için, Gy. Moravcsik, Abaris, *Pritster von Apollon,* KCsA, I, Erg. Bd. 2, 1936, s. 227 vdd.

lan Warkhon(yani Var ve Hun: Simokattes'te)'lardır[617], ki, Gök-Türkler, Hunlar gibi Y'h Türk lehçesi konuşan bu iki Türk grubu önce 350 yılını takiben, bağlı oldukları Juan-Juan idaresini terkedip, batıya yönelerek, Türkistan-Afganistan-Kuzey Hindistan'da Ak Hun (Eftalit) devletinin kuruluşuna katılan (bk. Orta-doğu Hunlan), sonra da, Juan-Juanların 458-459 yılında Tabgaç ordulan karşısındaki yenilgileri üzerine yine Moğolistan'daki yabancı hâkimiyetinden koparak, Hazar-Aral kuzeyi sahasına gelen War (Var) ve Hun adlı Türk kabileler birliği idiler[618] ve yaptıkları işe uygun olarak, batıda topluca Apar (Abar, Avar) diye anılmışlardır[619].

Demek ki Avrupa Avar hakanlığının kurucularım ve hâkim zümresini, Asya içlerinden gelen ve güney Rusya düzlüklerinde karşılaştıkları Ogur boylan üe birlikte, aralarında, Gök-Türklerin siyâsî genişlemesi dolayısiyle baskı altında kalarak batıya çekilen bazı Moğol ve Alan gibi İranlı yabancı unsurların da bulunduğu kalabalık Türk kütleleri teşkil ediyordu (Bundan dolayı Avar hakanlığında hâkim tabakanın kimlikleri hakkında şöyle görüşler ileri sürülmüştür: Ak Hunlarla yakın ilgileri vardır /J.Marquart, 1914, R. Grousset, 1941, K. Czegledy, 1954,1969/; Fin-Ugorlarla karışmış Türklerdir /Gy. Györffy, 1941, D. Csallâny, 1958/; Eski Grek kayıtlarında ve Eftalit paralarında "Türk" diye anılan "Altayh" bir topluluk olabilir/ H.W. Haussig, 1956/; Daha çok Ogur-Türk gruplarından meydana gelmişlerdir/C. A. Macartney, 1944, M.İ. Artamonov, 1962/; Türk-Moğol karışımı / A. Kollautz, 1970).

Eşşsen Avar hakanlığında mevcudiyeti anlaşılan bazı Türk idarî makamlar yine Türkçe deyimlerle anıldığı gibi *(Tudun, Yugruş, Tarkan, Boyar. Ban* vs. unvanları), adları tarihe geçmiş Avar devlet adamları şüphesiz Türk menşeli idiler; ünlü hakan *Bayan* 'in adı da Türkçe bir kelimedir[6 °].

[617]576*da Batı Gök-Türk sınırında Türk prensi ile konuşan Bizans elçisi Valentinos'un notlarını eserinde nakleden Menandros, Türk prensinin "Varkhon'lar sözünden Avar'lan kasdettiğini ayrıca açıklıyor (bk. A *Magyarok elâdeiroL.,* s. 49, ayrıca yk. n. 615).

[6U]Yk.n. 615. Özellikle bk. *K.Cze$€dy.,NomâdnepekvândorLisa...,* s. 21, s. 98 vd., 113 vd., 135 vd.; G. Clauson, *Türk, MongoL..,* s. 122, (Czegledy, "Var" gurubunu yabancı saymak eğiliminde ise de adın Türkçe olması, bu tahmine imkân vermemektedir).

[619] Türkçe *Apar* (Aba+r), karşı koyan, direnen mânasını taşır (bk. Gy. Nemeth, *HMK.,* s. 105.), Sa-bar, Hazar adları gibi, Orhun kitabelerinde kavim adı olarak geçen *Apar* (Ktb. I, doğu, 4, II, doğu, 5) sözü -o tarihlerde (572'de) Juan-Juanlar artık mevcut olmadığı için- batıdaki Avarları göstermektedir.

[00] Unvanlar için bk. aş.: Teşkilât. Tanınmış şahısların adları: Kandık (558'de elçi), Solak (580'de elçi), Bo-kalabur (582'de din adamı), Kök (585'de elçi), Kan-savcı (800'lerden sonra, prens), bk. Gy. Moravcsik, *Byz.-turç.* II, s. 92, 135, 153, 206, 240 Bayan kelimesi Türkçe bay (zengin) kökünden türemiş bir şahıs adı olup, yalnız Moğollar tarafından değil, Bulgar Türkleri arasında ad çok yaygın şekilde kullanılıyordu (bk. Gy. N6meth, *ayn.* «r., s. 103 vd., L. Râsonyi, *Les noms de per-sonnes...,* s. 234 vd.). Ayrıca 2. Uygur hakanı Bayan (?) Çor.

Avar çağı mezarlarmdaki iskeletlerde Mongoloid tipin fazlasiyle baskın olduğu beyanı da inandırıcı olmaktan uzak görünmektedir. Zira, Avar imparatorluğu nüfuz sahasına giren bölgelerde (Macaristan, Arnavutluk, Hırvatistan, Çekoslovakya, Avusturya, güney Almanya) 1970'lere kadar yapılan, Avar çağı ile ilgili arkeolojik kazılarda çıkarılan insan iskeletlerinde Germen, İslâv, İranlı, Fin-Ugor gibi türlü tipler arasında Türk tipinin de (brakisefal) dikkati çekecek ölçüde olduğu, hattâ bazı buluntu yerlerinde, asi! Türk soyunu temsil eden "Andronovo-tipi"ne bile % 10-15 gibi oldukça yüksek bir nisbette rastlandığı tesbit edilmiştir[621].

558 yılında Sabar hakimiyetini yıkıp Kafkaslar'a doğru ilerleyerek, İranlı Alanları ve Ogur boylarım tâbiiyete aldıktan sonra Bizans'a elçi gönderen Avarlar, yıllık vergi ve kendilerinin yerleşebilecekleri arazi istediler. O sıralarda bir yandan Balkanlar'da, Dalmaçya'da geniş çapta fütuhat ile, bir yandan da Trakya'yı ansızın istilâya girişen Ogurlara karşı mücadelelerle meşgul olan İmparator Justinianos[622], vergiyi red etmemekle beraber, ülkesine bir Avar akınını durdurmak maksadıyla aşağı Tuna havzasında, başta Ant'lar olmak üzere kalabalık İslâv kütlelerinden bir set kurmağa çalıştı. Fakat 562'de bu engeli kolayca parçalayan Avarlar aşağı Tuna'yı işgal ederek Bizans ile sınırdaş oldular ve Avrupa içlerine kadar akınlara başladılar. İmparator Justinos (565-578)'un vergiyi ödemede tereddüt göstermesi dolayısiyle de, 565'lerden itibaren Hakan Bayan'ın idaresinde Bizans'ı baskı altına alarak, orta Karpatlar'a girdiler; Tuna'nın batısındaki Germen kavimlerinden Longobard'larla anlaşarak Doğu Macaristan'daki Gepid'leri hâkimiyetlerine aldılar ve 568'de Longobardların Kuzey İtalya'ya göçmeleri üzerine de bugünkü Macaristan'ı tamamiyle işgal ettiler. Böylece Avarlar Orta Avrupa'da büyük bir devlet kurmuş oluyorlardı. Bundan sonra batıda Frank kiralı Siegebert'i mağlûp ederlerken, 582'lerde güneyde Singidunum (Belgrad) ve Sirmium (Eszek) gibi mühim Bizans sınır şehir-kalelerini ele geçirmişlerdi. Yukarıdaki fetihleri yapan büyük teşkilâtçı Bayan Hakan'ın 592 yılında İstanbul'a yürümek maksadı ile Çorlu'ya kadar gelerek Bizans başkentinde korku uyandırdığı tarihte *"Don nehrinden Gana'ya, kuzey İslâv bökelerinden İtalya 'ya kadar her taraf Avar askerî faaliyet sahası hâline gelmişti*[1] .

Asıl çekirdeğini Türk unsur teşkil etmekle birlikte çeşitli İslâv ve Germen kabilelerinden toplanan kalabalık yardımcı kıtaların desteklediği ordusu ile bilhassa başlıca pazar şehirlerini ve ticaret yollarını daima elde ve cm-

[621] Tafsilen bk. A. Kollautz, *Gtschichtc und Kultur...,* I, s. 195-235, özellikle s. 179; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* V, s. 280 vd. [b]~ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, s. 176 vd. [621]L. Râsonyi, ayn. esr. s. 79 vd.; Gy. Moravcsik, *Byz. turc.* I, s. 256, 344.

niyet içinde tutmağa gayret ettiği anlaşılan Avar hakanlığının, Avrupa'da 200 yıl kadar süren hâkimiyeti devrinde mühim askerî teşebbüsleri İstanbul kuşatmalarıdır. Sâsânîlerle anlaşarak yapılan ve İmparator Herakleios (610-641)'u başkenti terkedip Kartaca'ya gitmeyi düşündürecek kadar baskılı olan ilk muhasara (617 veya 619)'dan sonra, ikinci harekât, yine Sâsânî imparatorluğu ile ortaklaşa gerçekleştirilmişti (626). İran-Bizans savaşlarının şiddet kazandığı ve Şehinşah Husrev II (590-628)'nin bütün el-Cezire, Filistin ve Suriye'yi ele geçirdiği bu yıllarda Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan imparator Herakleios, Hazar Türklerinden askerî yardım sağlamak üzere Tiflis'e giderken, Şahrvarâz kumandasındaki İran ordusu bütün Anadolu'yu geçerek Boğaziçi'ne ulaştığı zaman, Bulgar kuvvetleri ile takviyeli Avar ordusu da Balkanlar'ı ve Trakya'yı aşarak İstanbul surları önüne gelmiş bulunuyordu. Gerçek kuşatma Avar ordusu tarafından yapılmakta idi (626, Temmuz-Ağustos). Patrik Sergios ile patricius Bonos tarafından müdafaa edilen başkentte büyük heyecan uyandıran bu harekât tarihî hâtıralar bırakmıştır. Bizans'ta kurtuluşu anmak üzere "bayram" ilân edilen gün ("Büyük Perhiz'in 5. haftasındaki Cumartesi günü) kiliselerde âyinler şeklinde yüzyıllarca devam etmiş ve "Akathistos" ilâhisi[624]nin bu Avar kuşatması ile ilgili olduğu anlaşılmıştır[625]. Kuşatma[626] donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşmamış ve Avar ordusunun sonuç alamadan, müşkül şartlar altında çekilmek zorunda kalması hakanlığın nüfuz ve itibarını kaybederek zayıflamasına yol açmıştır. Yardımcı kuvvetler dağılmış ve bilhassa hakanın 630'da ölümünden sonra, tâbi kütleler, Bizans'ın da teşvik ve desteği ile baş kaldırmış, uzun mücadeleler neticesinde Balkanlar Bulgarlara geçmek üzere elden çıkmış, Tuna-Sava bölgesi Hırvat-Sloven gibi İslâv kabilelerine, Bohemya sahası da Çeklerin atalarına terkedilmiştir[6 7]. Bu suretle bir hasım devletler çemberi içine alınan ve iktisadî imkânlarım kaybeden Avar hakanlığı 8. asır boyunca gittikçe kuvvetten düştü ve 791'den itibaren 15 yıl aralıksız devam eden -ve amansız bir din muharebesi yapan- Frank imparatorluğunun (Karolus Magmıs=Şarlman zamanı: 768-814) hücumları (Orta Macaristan'daki Avar başkent müstahkem mevkii 796'da Pepin tarafından zaptedilmişti) sonunda tamamen ortadan kalktı (805). Parçalanan Avar grupları Doğu Macaristan ve Balkanlar'a dağıldı, kısa zamanda Hıristiyanlaşarak yerli kalabalık içinde eridi.

Bk. F. *Allheim, Geschichte der Hunnen,* V, s. 378-389.
Bk. *Byz. turc.* I, s. 41.
Tafsilât için bk. R. Grousset, *L'Empire du Levanı,* s. 85 vdd.; 1. Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları," s. 6-10. Tafsilen bk. Y. Blaşkoviç, *Çekoslovakya Topraklarında Eskt Türklerin İzleri,* s. 341-344,

Bununla beraber, Avar tesiri Avrupa'da devamlı olmuş görünmektedir. Hırvatların en büyük askerî-idarî unvanlarından olan *"Ban"* (Gök-Türkçe *Bağa,* Avar dilinde *Bağan.* Ayrıca Bulgarlarda, Macarlarda mevcut)[628] *Boyar* (Türkçe Boyla'dan. Bk. aş. Tuna Bulgar Devleti) ve *Yugrutf*[39] gibi, Yunanistan'da Navarino (=Pylos, aslı Avarino) ve Arnavutluk'ta Antivari (=Bar, eskiden Civitas Avarorum) şehirlerinin adlan da onların hâtıralarından izlerdir[630]. Aynca Macaristan'da ortaya çıkarılan Avar çağı arkeolojik eserleri (dökme âletler ve üzerlerinde hayvan mücadele tasvirleri ve grifonlar bulunan at koşum takımları) Orta Asya'da gelişen Türk sanatının (hayvan üslûbu) Avrupa'daki örnekleri kabul edilmekte [31] ve bu üslûbun izleri Meroving'ler devrinde Fransa'da da görülmektedir. Arnavutluk'taki Prostovats altun hazinesi Avar'lara âit olduğu gibi, arkeolojik araştırmalar Avar Türk sanatının Germen ve İslâv sanatları üzerindeki tesirini ortaya koymuştur . Orta Macaristan'ın Nagy Szent Miklos mevkiinde 1799'da ele geçmiş olup hangi Türk kavmine âit bulunduğu hâlâ münakaşa edilen, üzerleri Türkçe kitâbeli 23 parça altun kaptan müteşekkil ünlü hazine[633]nin Avar çağından kaldığı da ileri sürülmüştür .

Avar hakanlığının özellikle İslâv kavimleri üzerinde büyük tesiri olduğu anlaşılıyor. 4. yüzyıla kadar Germen Got'ların, daha sonra Hun imparatorluğuna bağlı olarak Türklerin hâkimiyetine giren İslâv toplulukların tarihi o zamandan itibaren aşağı yukarı "Türk tarihinin bir parçası" durumuna girmiştir. Kalabalık İslâv kütlelerinin çeşitli Doğu Avrupa bölgelerine ve Balkanlar'a dağılması hâdisesi daha çok Avarlar devrinde vukua gelmiş ve bu büyük ölçüdeki göçler[635] "Avar bakanlığınca ihtiyaç duyulan toprak mahsûllerini elde etmek için onlara tarım işleri, aynı zamanda, sınır bekçiliği yaptırmak maksadı ile"[636] Avar idaresi tarafından hazırlanmış ve tatbik edilmiştir. Bu suretle türlü İslâv kabileleri bugünkü Çekoslavakya'ya, Elbe nehri

[628] Gy. Moravcsik, *Byz. turc.* II, s. 178; L. Râsonyi, *Tarihle Türklük,* s. 83.
[629] Gy. N6meth, *HMK* s. 169. Ayrıca, L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 84.
[630] L. Râsonyi, *avn. esr.,* s. 83 vd.
W,T. Horvâth, *Az üllâi is kiskörösi Avar temetö,* s. 112 vdd.; N. Fetlich, *Die Metallkunst der landnehmenden Ungam,* AH, XXI, s. 271 vd.
432 N. Fcttich, göst. yer.
*" Bk. H.N. Orkun, *ETY,* II, s. 187-207.
w A. Alföldi, *Etudes sur le tresör de Nagyszentnûtdos.* Cahıers archeologiques, V. 1950-1951, s. 123-149 ve VI VII. sayılar. Avar sanatı ve menşeleri için bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s, 113-125; Avar arkeolojisi: Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* V, s. 278-292. Daha tafsilât!, olarak A. Kollautz, *Geschichte und Kultur...,* II, 1970.
*** Tafsilen bk. î. Boba, *Nomads, Northmen, and Slavs,* s. 43 vd.
6V, J. Marquart, *...Streifzüge,* s. 127.

boyuna, Dalmaçya kıyılarına, Balkanlara sevk edilmişlerdir[637]. 750 şualarında Atina çevresinde "Avar" denilen İslavlardan bahsedilmekte, aynı devirlerde Hırvatları Adriatik sahiline götüren başbuğların şu adları sıralanmaktadır[638]: *Ktilük, Lobel* (Alp-el?), *Kösenci* (Koşuncu), *Buga, Tugay* [639]. Panno-nia (Batı Macaristan) ve Morva İslâvlannm başında, İslâvlaşmış Avar beylerinin bulunduğu ileri sürülmekte, diğer taraftan Germen kabilelerinin Çek memleketindeki yurtlarından ayrılmalarının, savaş kabiliyetleri pek zayıf olan İslâvlar yüzünden değil, Avar başbuğlarının baskısı sonucu vukua geldiği ve bu hâdisenin Doğu Almanya'da meydana çıkan Avar sanatı ile ilgili eserlerde de doğrulandığı bildirilmektedir . Böylece, 584'de piskopos Suriyeli Johannes'in ifadesi ile "Eskiden ormanlardan dışan çıkmağa cesaret edemezken, Avarlar sayesinde savaşa ahşan ve altun, gümüş, at sürüsü sahibi olan İslâvların"[641] sistemli göçürülmeleri yolu ile günümüz Orta ve Doğu Avrupa etnik haritasının Avar hakanlığı tarafından çizildiği anlaşılmaktadır. Bugün Kafkaslar'da yaşayan Avar zümresinin de onların torunları olduğu kabul edilir[642].

K. Jirecek, *Geschichte der Serben,* I, Gotha 1911, s. 83-107, Davidson - Horvâth, *The Avar İnvasion ofCorinth,* Hesperia, Zürich, VI, 1937. s. 27-40; F. V. §işic\ *Geschichte der Kroaten,* I. Zagreb 1917, bk. L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 83 vd. Bk. *Byz. türe.* II, s. 94,144,151, 267.

[1] Bk. J*. Mikkola, *Avarica,* 1927; s. 157 vdd.; K. Porphyrogennetos, *De Administrando İmperio, II, Commentary,* s. 117.

[1] D. Csallany, *Archaeologjsche Denkmaeier der Avarenzeit in Mitteleuropa,* Bp. 1956, bk. L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 82 vd. [1]L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 80.

[1]Bk. K. Czeglcdy, *Kaukâzusi Hûnok, Kaukâzusi Avarok,* s. 121-140, Avarlar hakkında umumi bibliyografya için bk. *Byz. turc.* I, 1958 , s. 71-75; *A. Kollautz, Quellenbuch zur Geschichte der Awaren,* Prag, 1944; B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 113 vd.; L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 305-308. Son olarak, W. H. Fritze, *Zur Bedeuiung der Atvaren für die sİawische Ausdehnungsbewegung, Zeitschrift füer Ostforschung,* n. 3,1979, s. 498-543.

11- HAZAR HAKANLIĞI

7.-10. yüzyıllarda kuvvetli teşkilâtı, canlı ticarî faaliyeti, dinî hoşgörüsü ve iktisadî refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İtil (Volga)'den Özü(Dnyeper)'ye, Çolman(Kama)·a ve Kiyef e uzanan sahada siyâsî istikrar sağlayan Hazar hakanlığı Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynamış en mühim Türk devleti olarak görünmektedir. Hakanlığa ad veren Hazarların[643] yukarıda gördüğümüz tarihî seyir dolayısiyle, Sabar Türklerinin devamı oldukları İslâm yazan el-Mes'ûdî(10. yüzyıl)'nin bir kaydı ile de kuvvet kazanmıştır. Ona göre[644], İranlıların "Hazar" dedikleri topluluk Türkler tarafından "Sabar" (Sebir) diye anılır. Sabar adı yerine Hazar tâbirinin hemen aynı mânaya gelmesi[64] de bunu teyid eder . Hazarları meydana getiren ahalinin yalnız eski Sabar Türklerinden ibaret olmadığı, aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyundan[64] başka, hakanlık topraklarında yaşayan zümreler arasında türlü Türk guruplarının yer aldığı da şüphesizdir. Hazar ülkesinde Z'li (doğu) Türkçe (Hun, Gök-Türk, Uygur lehçesi) yanında R'li (batı) Türkçe (Ogur-Bulgar lehçesi) de konuşuluyor, ayrıca Fin-Ugor (Macarca) ve diğer mahallî diller kullanılıyordu. Bu, bölgede cereyan eden tarihî hâdiselerin tabiî sonucu idi: Hazar devletinin ana toprakları durumunda olan İtil-Kafkaslar-Don arası saha, doğudan batıya gelişen büyük göç hareketlerinin yolu olduğu için, Hunlardan, uğurlardan, Fin-Ugorlardan, Avarlardan burada kalan kütleler hayatlarım devam ettiriyorlardı.

Arab: *al-Hazar,* İbranî: *Hazar, Kozar,* Lâtin: *Chazarf, Gazan,* Grek: *Khazaroi,* Rus: *Kozar, Kozatin,* Macar: *Kazar, Kozar,* Ermeni: *Hazir-k* Gürcü: *Hazar-İ t\-Mts'\i&\, Et-Tenbîh,* s. 83.

[645] Hazar~Kazar=Kaz+ar (Anadolu Türkçesi'nde: gez+er) -serbest dolaşan, gezen, bk. Gy. N6-meth, *HMK* s. 203 vd. Fakat karşı. P.B. Golden, *KhazarStudies...* s. 123-133.

[646] Başka görüşler ve Hazar-Uygur münasebeti için bk. D. M. Dunlop, *The History oftlıe Jewish Khazar*,* s. 9-40.

[647] D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 6,13.

558'den sonraki yularda Sâsânîlerle savaşa girişmiş Kafkaslar hâkimi bir kavim olduğu bildirilen[648] Hazarlar (daha doğrusu Sabarlar) "Hazar" adı ile 586'da Bizans'da iyice tanınmış bulunuyorlar, fakat aynı zamanda "Türk" diye anıhyorlardı*[19]. ÇSn kaynaklarında ise *"Türk-Hazar"* (T'u-küe Ho-sa-KVsa) adı ile zikredilmişlerdir[650]. Bu son iki kayıt Hazar ülkesinin 576 yıllarında hâkimiyeti Karadeniz'e ulaşan Gök-Türk imparatorluğu sahası içine alındığını göstermekte ve topluluk adları kullanılışında Türk geleneğine uygun düşmektedir. Böylece, Hazarlar, Gök-Türk hakanlığının batıda en uç kanadını meydana getirmişlerdir. Ermeni tarihçisi rahip Sebeos (VILasır)'a[651] ve İslâm kaynaklarına göre, Gök-Türk hanedanı Aşına ailesinden bir başbuğun idaresinde bu durum 7. yüzyılın 2. çeyreğine kadar devam etmiş ve Hazarlar Batı Gök-Türk hakanının iradesi ile Sâsânîlere karşı Bizans'a yardımda bulunmuşlardır. Hazarların Derbend'i geçerek Gürcistan'a girip Tiflis'i kuşattıkları ve Azerbaycan'a akınlar yaptıkları 626 yılına doğru, kendisi doğu Karadeniz sahillerinde bulunduğu sırada, başkenti Sâsânî-Avar muhasarasına alınmış olan Bizans imparatoru Herakleios, Tiflis önlerine gelerek, Hazar hükümdar-başbuğu -ihtimal Batı Gök-Türk hakanı Tong Yabgu'nun küçük kardeşi- "Yabgu"[652] ile vardığı anlaşma sonucunda sağladığı 40 bin atlının desteği sayesinde İran içlerine yürümeğe muvaffak olmuştu[653]. Bu münasebetle Anadolu İranlıların istilâsından kurtarılmış, Sâsânîler artık büyük devlet olmaktan çıkmış ve Hazar kumandanı Çorpan Tarhan'ın başarı ile harekâtı yürüttüğü bu sıralarda "Yabgu" da Tiflis'i zaptederek (629) bazı Ermeni kütlelerini himayesine almıştı[6 4].

Hazar tarihinin gerçek hakanlık devresi 630'dan itibaren başlamaktadır. Bu tarihte Orta Asya'da Gök-Türk hakanlığının Çin hâkimiyetini tanıyarak bir fetret devresine girmesi üzerine, kendi topraklarında kendi başlarına idareler kurmağa girişen birçok Türk topluluklarında görüldüğü gibi, Hazarlar da, müstakil hakanlık olarak devletlerini geliştirdiler. Başarı için gerekli siyâsî ve iktisadî şartlar mevcut bulunuyordu.

Hazar Devleti, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumunda idi. Türk-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sâsânî imparatorluğu 634-637'lerde İslâm kuvvetleri tarafından çökertilip İran toprakları Arapların eline geçerek, İslâm ileri harekâtı bir yandan Ermeniye yolu ile Kafkaslar'a doğru, bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine doğru gelişmeye başlayınca, bu ittifak tabiî bir hâl aldı. 7. asrın 2. yansından itibaren gittikçe kuvvetlenerek 8. yüzyıl boyunca devam eden siyâsî menfaatler ortaklığı, iki tarafın hükümdar aileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer ve ehemmiyet kazandı. İmparator Justinianos II (685-695 ve 705-711) ve Konstantinos V (741-775) Hazar prensesleri ile evlendiler[655]. Konstantinos'un prenses Çiçek'ten doğan oğlu, tarihte "Hazar Leon" lâkabı ile tanınan İmparator Leon IV (775-780) Hazar hakanının torunu oluyordu. Bu suretle imparatorlar, aynı zamanda kendi siyâsî-askerî iç meselelerinin hallinde Hazar yardımından faydalanıyorlardı. Hazar Leon'un karısı İren'in, daha sonra, "Augusta" veya bir imparator naibi olarak değil, fakat tek başına ve tam salahiyetli "Basileus" kabul ve ilân edilmesi gibi Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hâdise[656] herhalde Hazar-Türk tesiri ile izah edilebilir.

665'i takip eden yıllarda, Karadeniz kuzeyindeki "Büyük Bulgarya" devletinin kuvvetli Hazar genişlemesi karşısında dayanamryarak parçalanması neticesi, Dnyeper'e kadar uzanan düzlükler Hazarlara geçmiş ve hakanlık Kafkasların güneyinde de İslâm ileri harekâtına karşı yollan kapamıştı. Araplarla Hazarlann mücadeleleri şiddetli ve devamlı oldu. İlk büyük taarruz Halife Osman zamanında H. 31 (651-652)'de Selmân b. Rebîa kumandasında yapıldı. Derbend'i aşarak Hazar başkenti Belencer'e[657] kadar sokulan Arap kuvvetleri geri püskürtüldü ve Hazarlar güneye doğru Ermenistan'a girdiler. Bundan sonra, yarım asırdan fazla devam eden sınır boyu çarpışmalarını İslamların büyük çapta harekâtı takip etti. Bu seferlerin başında Emevîlerin ünlü kumandanlarından Mesleme b. 'Abd'il-Melik (Halîfe Velîd I -705-715-'in kardeşi) bulunuyordu. Derbend havalisine kadar uzanan (707-710, 711 yıllan) Mesleme 714'de Derbend'i zaptetti ise de, kendisinin İstanbul'a yürümek üzere Kafkaslar'dan ayrılmasından sonra, Hazar taarruzu karşısında Arap kuvvetleri geri çekildi. 722 yılında, Ermeniye valisi el-Carrâh'ül-Hikemî Hazar ülkesinde büyük basan kazandı. 730'a kadarki karşılıklı akınlar sonucunda Araplar tekrar Azerbaycan'a gerilediler. Fakat en mühim başarılarım Ermeniye ve Azerbaycan valisi Mervân b. Muhammet (sonradan halife)'in 737'deki harekâtı ile elde ettiler. Bu münasebetle hakanın İslâmiyeti kabule zorlandığı söylenir; ancak rivayete göre, az sonra

Th. Nöldeke, *Geschıchte der Perser und Arabtr,* s. 166, bk. Gy. Nemeth.ayn. *esr.,* s. 203. [645]
J. Marquart, *...Streifzüge,* s. 46, 58, *Byz. turc.* II, s. 270,281.
Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 145,170; Liu, *ayn. esr.,* II, s. 569. *m* Bk. J. Marquart, *ayn. esr.,* s. 46,498.
65 Theophanes'de *Ziebet,* Ermeni kaynaklarında *Jebgu,* bk. *Byz.* turc, 11, s. 120. Bu yabgunun kimliği hakkında türlü görüşler için bk. A. Bombaci, *Qui etaitJebu Xak'an,* s. 7-24.
"""Tafsilât için bk. R. Grousset, *L'Empiredu Levanı,* s. 84-91.
Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 252-255; A. A. Vasiliev, *ayn. esr.,* s. 251 vd.

^*Byz. turc.* II, s . 123,254,264; C. Head, *on the Date ofJustinian Us Restoraûon,* s. 106 vd.
ft fc A. A. Vasiliev, *ayn. esr.,* s. 298.
[657] M. İ. Artamonov'a göre, bugünkü Dağıstan'da Andreyava yanındaki Endere harabeleri. Bu Rus araştırıcının *"Hazarların Tarihi",* 1962, adlı rusça eserinin faydalı bir şekilde tanıtılması: A. N. Kurat, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* III, s. 197-236.

o yiae eski dinine dönmüştür. İslâm halifeliğinde Abbasîlerin iktidara gelmesi ile mücadele hızından kaybetti. Mühim olmak üzere 8. asnn 2. yarısında, 760'lardan sonra, Hazarların Tiflis'i tekrar ele geçirip Ermeniye bölgesine girmeleri zikredilmeğe değer[658]. Bu savaşlar dolayısiyle belirtildiğine göre, hâlife El-Mansûr tarafından H. 141 (758)'de Daryal'da kurulmuş olan Ermeniye vilâyet merkezinde vali Yezîd b. Useyd, hakanla uzlaşmak için, halîfenin arzusu gereğince bir Hazar prensesi ile evlenmek istemiş, tarhan-lar refakatinde ağır çeyizi ile Berdaa(vilâyet merkezi)'ya getirilen kızın doğum esnasında çocuğu ile ölmesi, hâkam bunun gerçekte bir ihanet sonucu olabileceği düşüncesine sevkederek harp sebebi sayılmış ve As-Tarhan kumandasındaki Hazar ordusu hilâfet topraklarına yürümüştür[659].

islâm hilâfet imparatorluğunun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet Hazar devletinin kudretini bir kere daha ortaya koyar. Hakikaten 8.-9. asırlarda hakanlık, İslâm müelliflerinin ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Çin ve Bizans ile denlc ayarda olmak üzere, Doğu Avrupa'nın en büyük siyâsî teşekkülü durumunda idi. Sınırları bilhassa batı ve kuzey yönünde genişlemiş, Kuzey Kafkaslar'da "Serîr" ülkesi[660], "Avarlar", Alanlar, On-ogurlar ve Kafkaslar'ın dağlı kavimleri, Kırım'da Gotlar, İtil Bulgarları, Volga civarında Fin-Ugor Burtas'lar[661] ve başka çeşitli Fin kollan, Desna ırmağı ile orta Dnyeper çevresindeki İslâv kütlelerinden Radimiçler, Vyatiçler, Severianlar, Polianlar vb., Kuban havalisindeki Macarlar ve Kiyef ile dolaylan, hakanlığın idaresine girmişlerdi.

Böyiece, 9. asır sonlarına âit bir kaynakta *(Eldad ha-Dani)* hakanı "25 kraTm başında olduğu söylenen[662] Hazarlara bu siyâsî gücü sağlayan başlıca imkânlardan biri, hakanlığın, coğrafî mevkii itibariyle Ortaçağların belki en canlı ticarî faaliyet bölgesinin merkezinde yer almış olması idi[663]. Hazar ül-

Tafsilen bk. K. Czegledy, *Khazat Raids in Transcaucasia in 762-764A.D.,* s. 75-88. Arap-Hazar mücadeleleri için tafsilen bk. M. Kmosko, *Amber und Chazaren,* KCsA, 1924-1925,1, s. 280-292, 356-368, Türk. *itte. Araplar ve Hazarlar,* s. 132-155; D.M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 47-87, 179 vdd.

Bk. V. Minorsky, *Hudûd al-Âlam,* s. 447.

V. Minorsky, *ayn. esr.,,* s. 462 vdd.; Minorsky, *Mervezî,* s. 109; P. P. Golden, *KPuu^r Studies...,* s. 88 vd.

Bk. D.M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 109.

O asıllarda Doğu Avrupa'nın iki ana ticaret yolu vardı. Biri hakanlık başkenti İtil şehri (Volga'nın Hazar denizine döküldüğü yerde) -Volga nehri ile kuzeye; bir yandan Çolman (Kama) nehri ile Urallar sahasına, diğer yandan yukarı Volga- küçük ırmaklar -Ladoga gölü- İskandinavya'ya ulaşıyordu. İkincisi, Bizans ile Fin körfezi arasında, en mühim kısmı Dnyeper nehri olmak üzere, güneyden kuzeye doğru 50-60 km. karadan, sonra yine ırmaklar vasıtasıyla, İlmen gölü -Baltık denizi- İsveç yolu idi. Ayrıca, Harezm'den Aşağı Volga'ya, oradan da Karadeniz'e uzanan işlek bir kervan yolu mevcuttu (Tafsilen bk. İ. Boba, *Nomads, Northmen and S la vs,* s. 27-30).

kesine İskandinavya'dan, Volga ve Kama boylarından bilhassa kürkler (samur, kakım, sansar, zerduva, tilki vb.) ve diğer ticarî mallar (balmumu,#ut-kal), Çin'den ve Türkistan'dan ipek ve kumaşlar, Bizans'tan türlü sanat ve süs eşyası geliyor, İtil ve başka Hazar şehirlerinde pazarlamyor, bu çeşitli ve zengin emtia Orta Asya-Doğu Avrupa-Yakın-doğu kıtaları arasında bir yandan diğer yana akıyordu[664]. Hazar hakanlığı, devlete yüksek gelir sağlama bakımından bu büyük ticarî faaliyeti teşkilâtlandırıp emniyet ve kontrol altına almak suretiyle en iyi şekilde değerlendiren bir siyâsî birlik olarak Türk devletleri arasında seçkinleşmiştir.

Kaynaklarda açıklandığına göre, Hazar hakanlığı refah içinde idi. İbn Fadlan (M. 922) Hazarların bal, mum, un, kadife ve kürk ticareti yaptıklarını, Gerdîzî (M. 1048) arıcılık ve balmumu ticareti ile uğraştıklarını söylemekte, İstahrî (M. 930-933) Hazar devlet hazinesinin kaynaklan olarak, ülkeye giriş noktalarında ve kara, deniz ve nehir yollarının belirli yerlerinde elde edilen gümrük resimleri ile tacirlerden alman 1/10 vergileri zikretmekte, el-Mes'ûdî (M. 944) Hazarların denizde ve nehirlerde gemiler işlettiklerini bildirmektedir[665]. Aynı kaynaklara göre Hazar ülkesinde tarım için verimli topraklar ve pek çok meyve bahçeleri bulunuyor ve bunlar "hayata kolaylık getiriyordu". Mevcut imkânlar dolayısiyle Hazarlar şehirler de kurmuşlardı. Bunların en mühimi başkent *İtil* şehri idi. Öteki büyük şehirler, *Belencer*[666]*,* etrafında 4 bin kadar bahçesi iie *Semender* (Dağıstan bölgesinde deniz kenarında)[667], Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde *Tmutorokan* (Taman Tarhan adından)[668], Volga kıyısında Sarigsin (Arap kaynaklarında, Al-beyzâ). Bugünkü Türkçe ile *"Ak-şehif* diyebileceğimiz *Sangşın,* başkent İtil'in bazan "Hazarân" denilen doğu kısmı idi[669]. Başkentte hakanın oturduğu batı semtine "Han-bahg" (Han-şehri) adı verilmişti[670]. Başta *kağan* (hakan) veya *Yılig* (elig) ile *bey* (ben, peh)in bulunduğu, *şad**lar, *tarhan'laı, turfan*'lar idaresinde olarak, eski Gök-Türk teşkilâtını devam ettiren Hazar

[664] Tafsilen bk. Baron A. Meyendorff, *Trade and Communication in Eastem Europe A. D. 800-1200,* s. 104-123. [665]Gy. Nemeth, *HMK,* s. 205; İ. Boba,«örf. *yer.;* D.M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 205 vdd.; L. Risonyı, *ayn. esr.,* s. 125; İbn Fadlan, s. 75. *** İbn Hurdâdbih'e (M. 886) ve el-Mes'ûdî'ye göre ilk başkent, bk. K. Czegl*dy,^ *Kona Kazar....* s. 122.

[667] Bk. *Hudûd..,* s. 452.

[668] L. *Rksonyi, Tarihte Türklük, s.* 116-

[669] Ruslar tarafından 1960-1963 arasında burada yapılan arkeolojik araştırmalar 1911 bk. S. Szyszman, *Decouverte de la Khazarie,* s. 818-824.

[670] V. Minorsky, *Hudûd..,* s. 452; Gy. Nemeth, *ayn. esr.,* s. 208,212-

devleti kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliği temin ederek 7.-9. yüzyıllar boyunca, Doğu Avrupa'da tam manasıyla Mr *"Hazar Barışı"* (Tas Khazarica") çağı gerçekleştirmişti[671]. Hattâ bu maksatla herhangi bir dış saldırıyı vaktinde önlemek için Bizans'tan getirilen ustaların yardımı ile 835'de ünlü Şarkel kalesi yaptırılmıştı[672]. Rus kroniklerinde Bela Vedza (Beyaz kale) olarak zikredilen bu kale[673] beyaz taştan ve tuğladan inşâ edildiği için batı Türkçesi ile Şarkel (ak-ev=ak-kale) diye adlandmlmıştı[674].

"Hazar Barışı" ulaşımı hızlandırmış, mal mübadelesini artırmış, dolayısiyle hakanlık Doğulu, Batılı milletlerden kütleler hâlinde ticaret ve sanat erbabımn kaynaştığı bir ülke hâline gelmişti. Bu sebeple, konuşulan çeşitli diller yanında türlü yazılar (Gök-Türk, Arab, İbranî, Kyrill) kullanılıyordu. Ahali de çeşitli dinlerde idi. Hazarlar aslında eski Türk-Bozkır dini olan, Tann'nın birliği inanana dayalı, Gök Tanrı ('Tengri-Han") itikadında idiler[675]. Fakat milletlerarası sıkı münâsebetler sonucunda ülkede İslâmlık, Hıristiyanlık ve Musevîlik de yayılmış olup, her cemaat tam bir vicdan hürriyeti içinde kendi dininin ibâdet ve âyinlerini icra etmekte idi. Kaynaklara (İstahrî, M. 932, el-Mes'ûdî, M. 944, İbn Havkal, M. 977) göre, Hazar şehirlerinde camiler, kiliseler, sinagoglar yanyana bulunuyordu[676]. İslâmlığın (9. yüzyıl ortalarında) Harezmliler aracılığı ile yayıldığı, Ortodoks Hıristiyanlığın Bizans'tan geldiği (8. yüzyıl son çeyreğinde) ve Hazar hakanının isteği üzerine meşhur İslâv "apostol"u *Kyrill* (Kyrillos)'in başkent İtil'i ziyaretinden (861-862) sonra arttığı anlaşılıyorsa da [7], Musevîliğin, üstelik yalnız hakan ve ailesi ile idareci zümre dini olarak, ne zaman ve ne suretle kabul edildiği tam kesinliğe ulaşmış görünmüyor. Hazarların Musevîliğe dönmesi umumiyetle Bulan adlı hakana bağlanmakta ve çeşitli tarihler verilmektedir. Son araştırmalarda[678] Bulan'ın 8. yüzyılda Khersones'de (Güney Kırım'da) din değiştirdiği ileri sürülmüştür. Bazı İslâm müelliflerine (el-Mes'ûdî) göre, Hazarlar Abbasî halîfesi Hârun'ur-Reşîd zamanında (786-809) Musevîliğin

Bk. A. Zajaczkowski, *Khazarian Culture and its lnheritors,* s. 300, Türk. tere. *Hazar Kültürü ve Varisleri,* s. 477-483; İ. Boba, *ayrı. esr.,* s. 39 vd. Son olarak bk. P. B. Golden, *Khazar Studies...,* s. '107-111.

[l]*DeAdm. Imp.,* II, s. 154 vd., *A Magtarok elâdeiröi..,* s. 84 vd., V. Minorsky, *Hudûd..,* s. 453.

'Don nehrinin orta kısmında, bugünkü Tsimlyanka (Trimlyanskaya?) mevkiinde, 1951 kazılarında harabeleri ortaya çıkarılmıştır, bk. *Tarih Araştırmaları Dergisi,* III, s. 224 vd.

[1] A. N. Kurat, *ÎV-XV111. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 33 vd.

*BIL A. Zajaczkowski, *ayn. esr.,* s. 302. Daha bk. aş. Kültür: Din.

[s]Gy. Nemeth, *ayn. esr.,* s. 206; D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 89 vdd.

' Bk. Gy. Nemeth, *HMK, s.* 206; D.M. Dunlop, *ayn, esr.,* s. 194 vd.

* S. Szyszman, *Oû la conversion du rot Khazar bulan a-t-elle eu lieu ?,* s. 523-538,

bir mezhebine girmişlerdir[679]. *"Karay"* denilen bu mezhep[680], Musa'nın tâlimlerini ihtiva ettiği samlan "Talmud"a fazla itibar etmeyen ve belki bazı İslâmî unsurlarla karışık bir itikat olup[681], Hazarların da kısa zaman içinde iyice Talmudculuğa yaklaştıkları söylenir[682]. 960 yıllarına doğru Endülüs Enae-vî devletinde Musevî nazır Hasday b. Şaprut un Kurtuba'dan Hazar hakanı "Yasef'e gönderdiği mektup ile hakanın İbranîce yazdığı rivayet edilen cevap da meseleye tam bir aydınlık getirmemiştir. 16. asırda Mısır'da ele geçirilerek İstanbul'da yayınlanan (1577) bu "yazışma" ("Correspondence Khazare")'nın ilmî yayınlara ve açıklamalara konu olan metni (en iyisi, P. P. Kokovtsov, 1932, Leningrad) hakkındaki tenkidler[684] vesikanın gerçekliği hususunda ciddî şüpheler uyandırmış ise de, içinde verilen bilginin birçok bakımlardan doğruluğu ortaya konabilmektedir[685]. Netice olarak, Karay dini mensuplarının (Karaimler) Hazar ülkesinde gittikçe kalabalıkiaştığı ve hattâ zamanımızda Karun'da, Lehistan'da ve Türkiye'de (İstanbul'da) yaşayan Karaimlerden hiç olmazsa ana dilleri ve dinî lisanı Türkçe olan cemaatlerin Musevî Hazar Türklerinin ve belki kısmen Karaim Kumanlann torunları oldukları anlaşılmaktadır [6].

"Hazar Barışı"mn sağladığı sükûnet ve huzurla gelişen ticarî faaliyet, tarihin mühim hâdiselerinden biri olmak üzere, Rus-İslâv devletinin teşekkülüne yardım etmiştir. İskandinavya-Bizans ticaret yolu üzerinde, ormanlarında kıymetli kürklü hayvanları ve orman-bozkır sınırı boyunca anları bol bölgelerde oturan, daha çok avcılık ve bal istihsali ile uğraşan İslâv-Fin karışımı kabileler, aynı ticarî maksatlarla buraya gelen İskandinavya'n gözü pek denizci Vareg (Norman)'lerden Rus (Ross, Rhos<Rodh=gemici, eski İsveç dilinde) diye adlandırılan maceracı bir grubun idaresine girmişler ve Hazar örneğine uygun bir siyâsî yapı kazanmağa başlamışlardı (9. asrm ilk yansı). İlmen gölü çevresinde yerlilerden aldıkları kürk, bal, balmumu gibi mallar sayesinde Bizans ile alış-verişe girişen Vareg-Ruslar o civarda bazı kasabalar da kurmağa çalışıyorlardı. 9. yy. 2. çeyreğinde İlmen'in kuzeyindeki Nov-

"[9] J. Marquart, *...Streifzüge,* s. 13. Daha bk. TM. VU-VIII, 1, s. 353; Y. Kutluay, *tstâm ve Yahudi Mezhepleri,* 1965, s. 189-200.

[680] Bk. S. Szyszman, *Revue de l'Histoire des Retigions,* CLXVIII. 1, s. 62-74.

[681] A. Zajaczkowski, *Karaims in Poland,* s. 24-29, bk. *Tarih Dergisi,* sayı 17-18, s. 291, E. U Dietrich, *Çaraer (Qaraiten)*, s. 374-378.

[682] L. Râsonyi, *ayn. esr,* s. 115.

[M,]Bk. A. Mieli, *La science Arabe,* s. 176,181.

[684] Bk. H. Grtgoire, *Glozel Khazare,* s. 225-266; A. Zajaczkowski, *Hazar meselesine dair araştırmalar,* 1947, Leh dilinde; S. Szyszman, *Dicouverte de la Khazarie...,* s. 822 vd. """Bk. V. Minorsky,*Hudûd...,* s. 470vd.; D.M. Dunlop,*ayn. esr.* s. 125-170. [686] A. Zajaczkowski, *Karaims in Poland...,* s. 30 vd.; Ayn. müelK, *Khazarian Culaat...,* s. 302 vd.; Ayn. müell., *Lehistan Arazisinde Türk Unsurları,* s. 417-424; S. Szyszman, *İstanbul Kamylan,* s. 97-102.

gorod şehrinin, Rurik adlı bir Vareg-Rus'un knezlik(beylik) merkezi olduğu ve bu "knez" (kelime aslen Germence'diryin oralardaki bazı İslâv kabileleri tarafından "hükümdar olması için" nasıl davet edildiği Rusların "ilk kronik" *(Nestor Tarihi.* 12. asrın ilk çeyreği)'inde efsane vasfında anlatılır[687]. Rurik, Hazarlara bağlı orta Dnyeper sahasındaki Hazar merkezi (kalesi) Samba-ta'ya gelerek, (862'de) tâbilik statüsü altında, ticarî-siyâsî faaliyetlere girişmiş ve Rurik'den sonra halefi Oleg, aym yerde o sıralarda gelişen Kiyef şehrini kendi hâkimiyetine geçirmeğe muvaffak olmuştur (882). Bu münasebetle adı ancak Türkçe ile açıklanabilen Kiyef in, Sambata gibi, Türkler tarafından kurulduğu ileri sürülmüştür[688]. Bu devirde Rus knezliklerinde Türk tesirleri açıktır. Daha 839'da ilk kurulan "Rhos" (Rus) birliğinde başkanın unvanı "chacanus" (khakanus=hâkan) idi (Frank kroniki *Annales Bertini-ani)* [9]. 988'de Hıristiyanlığı kabul eden prens Vladimir ve sonra knez Ya-roslav (1036-1050) hâlâ resmen *"kağan"* unvanını taşımağa devam ediyorlardı. İbn Rusta (920'lerde) Gerdîzî ve Metropolit Hilarion (11. yüzyıl) hep Rus "hakanlarından bahsederler[690]. 10 yüzyılda Kiyef şehrinin bir kısmı "Kozari" diye anılmakta idi. Kiyefe Türkçe "Mankermen" (=büyük hisar) de denilmiş ve Moskova'daki Kremlin (=hisar, kale) sarayı adının Türkçe-den geldiği belirtilmiştir[691]. İlk Rus kanunnamesi *"Russkaya Pravda"* (XI. yüzyıl 2. yarısında "drujina" (idareciler) ile teb'a münasebetlerinin açıklanmasında âdeta bir Hazar-Türk topluluğunu sezinlemek mümkün görülmüş-tür[692].

Hazar hakanlığı Macar (Magyar) devletinin de gerçek kurucusu durumundadır. Aslında Uralh (Fin-Ugor) bir kavim olarak, Vogul ve Ostiyaklar-la yakın akraba bulunan Macarlar[6 3] Ural dağlarının ormanlık yamaçlarındaki eski yurtlarından bozkırlar çizgisine inerek, buradaki Ogur Türkleri ile uzun bir devre birlikte yaşamışlardır[694]. M. 463'lerde Sabarların batıya göç

[6-7] Bk. İ. Boba, *ayn. esr.,* s. 47 vd,, 102 vdd.; A.N. Kurat, *Rusya Tarihi,* s. 19-22.
J. Brutzkus, *The Khazar Origin ofancient Kiev,* The Slavonik and East-Europas Review, XXII, s. 108-124, Türk. tere. *Eski Kiev'in Türk-Hazar menşei,* s. 343-350; aynı görüşte olan Rus tarihçileri G. Vernadsky ve Lashenko için bk. D.M. Dunlop. *ayn. esr.,* s. 142 n. 79. [689] Bk. V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 433. [fm] V. Minorsky, *ayn. esr.,* s. 434; D.M. Dunlop, *ayn. esr..* s. 56-68, 237 vd; İ. Boba, *ayn. esr.,* s. 23 vd.;
A.N. Kurat, IV-XVI1I. yüzyıllarda..., s. 40. [m] O Pritsak, *Eine altaische Bezeichnungfür Kiew,* s. 1-13. Daha bk. aş. Tuna Bulgar Devleti.
Bk. L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 117.
Adın aslı *Mansi* (söylenişi, *Magy).* Türklerle temastan sonra, Türkçe+er (ar) eki ile; Mansi+er > Magyar, İslâm kaynaklarında: Macghari, bk. Gy. N6meth, *ayn. esr.,* s. 247 vd. Buna karşı Magyar = Mişer (aslen Oka nehri dolaylarında oturmuş bir kavim) görüşü için bk. İ. Boba, *ayn. esr.,* s. 92-98. [m] Ananyino ve Pionobor kültürleri, bk. İ. Zichy, *Magyar Östörtenet,* s. 41.

hareketleri baskısı dolayısiyle Macarların (bir kısmı bugünkü Başkırt^lar sahasındaki yurtlarında /Magna Hungaria=Asü veya Büyük Macaristan/ [6M]kalırken), kalabalık kısmı Ogurlarla birlikte Kuzey Kafkaslara, Kuban nehri dolaylanna gelmişlerdir. Orada On-Ogur'lann idaresinde kaldıkları için *On-Ogur* (=Ongur, Ungri, Ongri, Ungor, Ungaros, Hungarus, Hongrois, Venger vb.) adı ile de tanınmış olan Macarlann eski tarihine âit, Belar (Bulgarim gelinleri ile Alan prensinin iki kızının *Hunor* (Hun-eri) ve *Moger* (Magy-eri) taraflarından kaçırılıp zevceliğe alındıkları hikâyesi ile, Hunor ve Moger kardeşlerin bir geyik rehberliğinde Azak denizinin batısma geçtiklerine dair Batı kaynaklarında nakledilen gelenek[697] Macarlann, Karadeniz kuzeyinde Bulgarlarla -ve herhalde Bulgarların aracılığı ile- Hunlarla yakın ilişkilerinin ve Alanlarla komşuluklarının hâtıralarıdır[6 8]. Sabarlann Kafkasya'yı işgalleri sırasında "Sabar(d)" diye, daha sonra (Gök-Türk hâkimiyeti Kırım'a kadar uzanınca ve sonra Hazar hâkimiyeti dolayısiyle) "Türk" diye anılan Macarlar[699], 400 yıl kadar Türklerle bir arada yaşamanın neticesi olarak, Bozkır kültürünün derin tesiri altında Türk kültür unsurlarım benimsemişler, ona göre teşkilâtlanmışlar, hayvan beslemeyi, çiftçiliği, bağcılığı, kanun kavramını ve yazıyı öğrenmişlerdir. Hâlen Macar dilinde yaşamağa devam eden Türkçe sözler (batı, yâni -r'li- Bulgar Türkçesi'nden) bunu açıkça gösterir: Ö£ör=öküz, /i/u?=dana, bi/cû=buğa, 60/711 =buzağı, fywA:=tavukJ &ös=koç, *kecske=keç\,* /ar/o=tarla, /efcnö=tekne, &aro=kazık, e/ce=saban, *arok*=arık, *buza* = buğday, *arpa*—arpa, *borso*=burçak, *alma=ç\ma, szölö*— (sidleg'den)üzüm, sereg=çeri(g) (ordu), bete=banş, evt>=erk (kuvvet), *tör*-ve/ıy=töre (kanun), tonu=tanık (şâhid), *befyeg=(pvl)* belge, ett/em=erdem (fazilet), egy=kutsal, Z>w/z=günah, &0/cs=bilge, *kâk=f&k* (mavi), sû/ga=san, *zsam*=sayı, 6e/ü=biti(g) (harf),i+w= yazmak vb...[7]. Macarlar Don nehri dolaylarında (Dentü-Mogyeria) iken, Hazar hâkanlığmca tâyin edilmiş ve

[695] Ad, Fin-Ugor menşeli. Adın aslı ihtimal *Pasker,* bk. Gy. Györffy, *Tanulmânyok a Magyar âllam eredetiröl,* s. 48 vd., 66 vd, [696]Tafsilen bk. Gy. Nemeth, *HMK* s. 299-309; *De Administrando lmperio* [bk. yk. Peçenekler]*dan,>4
Magyarok clödeiröi,* s. 80, 81; D. Sinor, *Un Voyageur du treiziime sücle. Le Dominkain Juüen de *Hongrie,* s. 589-602.
[697] "Sihirli Geyik" Efsanesi Gy. Moravcsik, *Byz. turc.* I, s. 39; B. Ögel, *Türk Mitolojisi* s. 578-581.
[698] Gy. N6meth, *ayn. esr.,* s. 173; Ayn. müell., *Huntar ve Macarlar,* s. 260 vd.; B. *SzAsz,A Hunok toru-* *nete...,* s. 453 vd.
[699] Gy. Nemeth, *HMK.* s. 176 vd., 195-290; *Byz. turc.* 11, s. 223 vd., 270.
[7ÜÜ] Bunlar ve diğer Türkçe menşeli kelimeler için bk. Z. Gombocz, *Die bulgarisch-türkiseke Uhnwâr-* ***ter in der ungarisehen Sprache,* MSFou, XXX, 1912; L. Râsonyi, *Torek adatok...,* s. 2-41; *L*** **Kniei**-sa, *Nyelveszet es östörtinet,* s. 187 vd., F. Eckhart, *Macaristan Tarihi,* s. 4 vd., 8. 12 vd; A. Rona-**Tas, *A Magyar - Bolgâr • Török erintkeziz jetlege,* s. 267-225.**

hattâ bir Hazar prensesi ile evlendirilmiş ve ihtimal *"kündü"* [1] unvanını taşıyan başbuğları Lebedi nin idaresinde bulundukları sırada, doğudan gelen Peçenek badası sebebi ile yerlerinden ayrılarak Dnyeper-Dnyester-Prut bölgesi (*Etel-küzü~Etelköz=nehirler arası)'ne geçmişlerdir[7 3]. Burada Kündû ile "fj&e"[704] taraflarından idare edildikleri zaman, herbirinin başında Hazar hakanlığının tâyin ettiği birer "ür"[705] bulunan 7 kabileden kurulu birlik teşkil ettikleri anlaşılan Macarların Türklerle büsbütün karıştıklarını kabile adlan göstermektedir: *Tarjan* (tarkan), *Yenö* (Türkçe unvan "mak"dan), *Kurt*[706] Gyarmat (yorulmaz), *Kâr* (büyük, iri), *Keszi* (kesik, parça). Diğer iki kabile Fin-Ugor: Nyek ve Magyar [7]. Bunlardan Orta Asya'da Türk asıldan bir boy olarak görünen *Kürt kabilesi*[70S]*mden* hiç olmazsa bir bölümün Gök-Türkler çağında gelerek Macarlara katıldığı sanılıyor. 880'lerde batıya doğru yönelen Peçeneklere kendi ülkesinden yol vermek zorunda kaldığı anlaşılan Hazar hakanı tarafından, herhalde Peçenek tehlikesine karşı Macar birliğini sağlam tutmak maksadıyla, Üge soyundan Almış-oğlu *Arpad* (Türkçe, Arpacık)'a tam selâhiyet verildi ve o, 'Türk (Hazar) usulünde töre uyarınca kalkan üzerinde kaldırılmak" suretiyle ve herhalde *Gyula* (=Yula, Oıla, Türkçe unvan)[709] olarak Macar kabileler birliğinin başbuğu ilân edildi[710]. Hazar topluluğundan ayrılan üç urugdan kurulu *Kabar*[7n,]*\ann* da katılması ile[712] Macar kabile sayısı 8'e yükseldi, dolayısiyle Macarlar arasında Türk unsur daha da arttı ve bu sebepten Fin-Ugorca yanında Türkçe de yay-

[701] Hazarlarda hakan ve beyden sonra gelen 3. ünvan,bk. Gy. Györffy, *ayn. esr,* s. 83 vd.; Türkçe aslı kün-lü (kün=halk, halkı olan, halklı)? bk. O- Turan, *İUg Unvanı Hakkında,* s. 198.

[TO] Veya "Levedi* = "Alp edi" =, (tapferer Herr) bk. O. Pritsak, *Yowar und Kawar,* s. 384) veya Alp - £1? Macar'ların yurdu "Levedia" (ihtimal Kuban ırmağı havalisi, bk. O. Pritsak, *ayn. esr.,* s. 383 n. 1) bu addan geliyor. Ayrıca, *Byz, turc,* II, s. 70,157.

[703] Bu iki eski Macar toprağı için bk. *DeAdm. İmp.* II, s. 146 vd.

^Veya "Öge". Türkçe unvan bk. *Sucı* ve *Acura* kitabeleri, H. N. Orkun, *ETY,* I, s. 156, III, s. 133; K. H. Menges,/4/fûic *Elemente in the Proto-Bulgaren Inscriptions,* s. 91 vd.; Gy. Györffy, *ayn. esr.,* s. 83 vd. Devlet meclisi başkanının unvanı (bk. aş. Teşkilât); ayrıca bk. H. Ecsedy, *Act. Orient,* XXI, s. 169.

[705] Aslı Türk unvanı "buyruk", bk. Gy. Györffy, *ayn. esr.,* s. 103 vd.

[706] Kürt«Türkçe: Kar yığını, çığ, kaygan kar kümesi, bk. Gy. N£meth, *Der Volksname Kartuk und seine semantische Gruppe,* s. 13 vd.

^Tafsilen bk. Gy. N£meth, *HMK* s. 233-275.

[708] Bk. Elegeş kitabesi, str. 8; H. N. Orkun, *ayn. esr.,* III, s. 181.

[709] Bk. Gy. Nimeth, *HMK,* s. 45; Kemçik-cirgak-kitâbesi, str. 3 *{ETY,* III, s. 79); V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 320,323.

[710]*DeAdm. İmp.'danA Magyarok elödeirÖl..,* s. 81; D.M. Dunlop, *ayn. esr.,,* s. 196 vd.

[7U]Kabar "başkaldıran, isyan eden", bk. Gy. NĞmeth, *HMK,* s. 49; Gy. Moravcsik, *Byz. turc.,* II, s. 144; Kabarlar için tafsilen bk. O. Pritsak, *Yowâr und Kâwar* s. 378-393; P B. Golden, *Hazar Dili,* s. 153; Son olarak, ayn. müell., *Khazar Studies,* n. 133-142.

[712]*DeAdm. İmp.,* II,s. *\A9;A Magyarokeâdeirâl...,* s. 81.

gın dil hâline geldi ki, bu iki dilli durum bir asır kadar sürmüş gibidir. 889'a doğru Macarlara yönelen 2. büyük Peçenek taarruzu yüzünden Etelküzü'yü terk etmek zorunda kalan Macarlar, vaktiyle Avarlarla birlikte bir kısım soydaşlarının gittiği ve kendi hayat şartlarına uygun bulup beğendikleri Tu-na-Tisa bölgesini, Arpad (ölm. 907)'ın sevk ve idaresinde, işgal ederek bugünkü vatanlarını (Macaristan, Hungaria) kurdular (896). Türk soyundan gelen[713] ve 1301 yılına kadar devam eden Arpad sülâlesi mensupları, 1000 senesinde Hıristiyanlığı (Roma Katolik) kabul edinceye kadar çoğunlukla Türkçe adlar taşımışlardır: *Tarkaç, Yutaş, Taş, Tarma* ve *Geza* [14]; iki prenses: *Saroltu, Karoldu* (Ak-gelincik, Kara-gelincik) ve Hıristiyanlığı devlet dini yapan ve Stephanos (İstvân) adını alan kral: *Vayk* (=Bay+k) [15]. *O tarihlerde Bizans kaynaklarında Macarlara daima "Türk" denildiği gibi, Macaristan'a da "Türkiye (Tourkhia) adı verilmiştir*[716]. Ayrıca Macarlardan bir zümre olup bugürt Erdel (Transilvanya)'de oturan Türk asıllı Szekely (Sekel)'ler™ 16. yüzyıl ortalarına kadar, eski Orhun alfabesinin az değişiklikle devamı olan ve Macar "Oyma yazısı" (Rovâsîrâs) denilen yazıyı kullanmışlardır ki, bu yazıdan bir hâtıra da İstanbul'da bulunmuştur (Elçi Hanı kitabesi. 16 yüzyıl)

Hazar hakanlığı 10. yüzyılın ortalarından itibaren gücünü kaybetmeğe başladı. Bu, tabiatıyle daha önceki tarihlerde beliren sosyal huzursuzlukların sonucu idi. Başlangıçta Türklerden kurulu olan ordu -Hazar unsurunun daha çok ticari işlere kayması dolayısiyle- ücretli asker sayısının gittikçe artması yüzünden, yavaş yavaş millîliğini kaybederek yabancılaşıyordu. Daha 8. asır ortalarında ücretlilerin mühim bir kısmını Harezm ve civarından gelen müslümanlar (Khâlis ~ Kh - alis=Kaliz'ler)[72û] teşkil ediyordu. Meselâ yuka-

[713] On-ogurlardan? Bk. O. Pritsak, *Yowâr und Kâwar,* s. 834,839.

[714] Geza=Türkçe yiğ~yeğ (=iyi, üstün) kökünden *{HMK,* s. 292), veya Yabgu'dan. Gy. Györffy, *ayn. esr.,* s. 81.

[715] Bk. Gy. Nörneth, *ayn. esr.,* s. 278-298. Veya *Baytk?* = doğru, inanılır (Oğuzca), bk. *DLT,* III, s. 166. [m]flyz.

furr.,II,s.269vd.

[7.7] Hangi Türk topluluğuna mensup oldukları münakaşa konusudur. Bk. Gy. Nemeth, *A SzikefyeH eredete,* s. 129 vd.; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 408,455; B. Ögel, Sekellerin Ataları Hakkında, s. 469-483; L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 126.

[7.8] Gy. Nemeth, *Macar Oyma Yazısı,* 1948.

[719] Bu ve diğer bütün Sekel yazdan için bk. H-N. Orkun, *ETY,* III, s. 249-319; Macarlar hakkında geniş biliri için bk. *A Magyarsâg östörttnete,* Bp. 1943.

[720] Bk *Byz. turc* II, s. 290; Gy. Györffy, *ayn. esr.,* s. 51; Gy. Szekely, *Us contacts entrt Hongrots et Musulmans aux IXe - XIIe siecles,* s. 58 vd.; ashnda, K. Czeglidy'ye göre (bk. *N°mâdntp*k* s. 19 vd 110 vd) Seyhun'un doğusunda oturan ve 8. asırda Müslüman olmuş İranU-Turk karışımı "Khoalit" kavmi. Hazar ordusunda vazife alan diğer bir Müslüman kavım hak. bk. T. Uwıckı, *Un petıple iranien peu connu; Les *Arsiya on *Oniya,* s. 31 vdd.

nda 762-764 hâdiseleri dolayısiyle zikrettiğimiz *As-Tarhan* daha ziyade kendi yurttaşlarına kumanda eden Harezmli bir askerdi. Memlekette dil ve din birliğinin bulunmaması, Hazar topluluğunun dağılmasını kolaylaştıran âmillerden olmuş; ordunun kuvvetten düşmesi neticesinde ticarî emniyetin sarsılması ekonomik dengeyi bozmuş; Peçeneklerin ülkeye yayılmaları, belki büyük karışıldık yülan olarak bilinen 854'lerde Kabarların, daha sonra Macarların ve ihtimal Kalizlerle Bulgar İskil[721]'lerin yurttan ayrılmaları hakanlığı büsbütün zaafa uğratmıştı. İslâvlar durumdan faydalandılar. Ticaret örtüsü altında etrafta saldırgan hareketlere giriştiler. Hazar sahillerindeki kasabaları yağmalıyor, tahrip ediyor, ahaliyi öldürüyorlardı (bilhassa 910, 913, 943 yıllarında). Vaktiyle hakanlık gemilerinin huzur içinde dolaştığı deniz ve nehir yollarında emniyet kalmadı. Hazar hükümet makamlarının kanunsuzluklara engel olmağa çalışmaları Islâvlan büsbütün azdırdı. Nihayet Kiyef Rus prensi Svyatoslav, Türk tarzında kurup donattığı kalabalık kara ve nehir kuvvetleri ile her cihetçe borçlu bulunduğu efendilerini mağlûp, başkenti zapt ve diğer şehirleri tahrip etti (965). Yalanında 12. asırda "Saksın" şehrinin kurulduğu eski başkent İtil şehri, el-Bîrûnî zamanında (1048) bile harabe hâlinde idi.[722]. Hazarlar dağıldılar. Tmutorokan'a, Kırım'a doğru çekilenler topluluk hayatım devam ettirmeğe çalıştılar[723]. Diğer taraftan Hazarlar yabana ülkelerde de bazı hâtıralar bırakmışlardır: İshak b. Kündücük, Abbasî halîfesi el-Mu'temid zamanının (870-891) tanınmış kumandanlarından -di. Tegin b. 'Abdullah'il-Hazarî üç kere Mısır valiliği yapmıştı (10. asrın ilk çeyreği). Hattâ Ye'cüc-Me'cüc şeddini aramak üzere halîfe el-Vâsık (842-847) tarafından Kafkasîar'a gönderilen ve Türkçe de bildiği söylenen Sellâm-ut-Tercüman[724]-ın aslen bir Hazar Musevîsi olduğu rivayet edilmiştir[725]. Kafkaslarda yaşayan Karaçayların Hazarlarla akrabalığı ileri sürülmektedir[726]. Bugün Hazarların hâtıralarından biri Hazar Denizi'nin adıdır.

Bk. Gy. Györffy, *ayn. esr.,* s. 76. Tafsilen bk. D.M.
Dunlop, *ayn. esr.,* s. 238-250.
Burada (Khazaria) adı bilinen son "hükümdar" Tzulas (Tzula, Tzul) olup, 1016'da Bizans'a bağlanmıştı, bk. G.G. Litavrin, *A propos de Tmutorokon,* s. 231; D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 251. Bk, İ. Zichy,*Le Vayagede Satlâme, VInterprete â la mouradlede Gog et de Magog,* s. 191-199; C. E. Wibon, 77ı* *Vaü ofAlexander> s.* 576-612; Krş. V. Minorsky, *Hudûd..,,* s. 225. D. M. Dunlop, oy«. *esr.,* s. 191.
D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 220 n. 1; ayrıca bk. A. Vâmb6ry,/4 *Törökfaj,* s. 670-673; Hazar bakanlığındaki halk grupları ile idarî terimler, unvanlar, şahıs ve yer adlan (Hazar, Kara-Hazar, Barsıl, İşkil, Alan, vb..., Kağan, katun, ilig, yabgu, şad, beg. alp, kündecik, tarhan, tudun, vb..., Bulan, Çiçek, vb... Belencer, Semender, Sarigsin, ŞarkeJ, vb...) hakkında kaynaklar ve açıklamalar için son olarak bk. P. B. Golden, *Khazar Studies...,* s. 112-263.

12- PEÇENEKLER, UZLAR VE KUMAN(KIPÇAK)'LAR

Orta Asya'dan batıya Türk göçlerinin son büyük dalgasını (9. 11. asırlar) meydana getiren Türk boylarından ilki, Peçenekler, Gök-Türk hakanlığına dahil kütlelerden biri idi. İhtimal On-ok'ların (Türgişlerin) bir kısmım teşkil etmek üzere[7 7] Işık göl-Balkaş dolaylarında yaşamışlar, Batı Gök-Türk hakanlığının çözülmesinden (7. yüzyıl ortalan) sonra da, belki Karluk devletinin kuvvetlenmesi üzerine Seyhun nehrine doğru gelişen Oğuz hareketi karşısında Batı Sibirya'ya çekilmek zorunda kalmışlardır (8. asrın 2. yansı). Kâşgarlı Mahmud'da Peçeneklerin bir Oğuz boyu olarak gösterilmesi , bu Oğuz-Peçenek itişmelerini ve komşuluğunu belirtir. Bizans imparatoru K. Porphyrogennetos'a göre[730], geriden gelen Oğuz baskısı sonucunda batıya çekilen Peçeneklerden bir bölük Oğuzlann yanında kalmıştır ("Oğuz Peçenek")[731] ki, Kâşgarlı'daki Oğuz boylan listesinde yer alan "Peçenek" bunlar olmalıdır.

Çeşitli kaynaklarda *"Patzinak"* (Bizans), *Pecenati, Pacinacae, Pezengi, "Bissenus"* (Lâtin), *"Peçenyeg"* (Rus), *"Badzinag"* (Ermeni), *"Beşenyö"* (Macar) adlan ile zikredilen Peçenekler, Cim ve Yayık (Emba ve Ural) nehirleri havalisinde bulunduklan 9. asrın ilk yarısında, herhalde baskınlarla, Hazar doğu ticaret yollarının emniyetini tehlikeye düşürmeleri sebebiyle doğan Hazar-Oğuz ittifakı baskısına dayanamıyarak, kalabalık kütleler hâlinde Volga'yı geçip, yurtlarından çıkardıkları Macarların yerine: Don-Kuban havalisine gelmişlerdi (860-880 sıralan). Bu, büyük göçün ilk hareketi oldu.

[727] Bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 30 vd.; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 13.
[728] Minorsky, *Mervezî,* s. 95.
™*DLT,* I, s. 57; ayrıca bk. F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 312 vd.
™ Bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 258. '"*DLT,* I, s. 488.

Macarları önlerinden süren Peçenek('Türk Peçenek") 'lerin gerisinde Oğuzlar, onlann da gerisinde Kuman(Kıpçak)'lar Karadeniz kuzeyinden batıya yöneliyorlardı. Sibirya'ya doğru daha geride de Kimekler bulunuyordu. Peçenekler 889-893 yılında Etel-küzü'deki Macarları Karpatlar-Tisa'ya uzaklaştırmak suretiyle, Don nehrinden Dnyeper'in batısına kadar uzanan bozkırlara yayıldılar. İmparator K. Porphyrogennetos tarafından yazılan *De Administrando İmperio'ÛB.* (948-952'lerde) kaydedildiğine göre, Peçenekler 8 boy hâlinde idiler: *Ertim* (Erdem, Başbuğ; Bayca, sonra Yavdı), *Çor* (başbuğ: Kügel, sonra Küerçi), *Yula* (başbuğ: Korkut+an, sonra Kabukşın), *Külbey* (başbuğ: İpa, sonra Sum), *Karabay* (başbuğ: Kaydu+m), *Tolmaç* (başbuğ: Kortan, sonra Boru), *Kapan* (başbuğ; Yazı), *Çoban* (başbuğ; Bata+n, sonra Bula)[733]. Aralarından üçü (Ertim, Çor ve Yula) Türkçe "cesur" mânasındaki *"Kangar"* adı ile zikredilen bu boylar[734] 10. yüzyıl ortalarında, Karadeniz'e dökülen nehirlerin kıyılarında olmak üzere, şöyle sıralanmışlardı: *Çoban* (Don), *Tolmaç* (Don'un denize döküldüğü bölgede), *Külbey* (Donetz), *Çor* (Dnyeper doğusu), *Karabay* (Dnyeper-Bug arası), *Ertim* (Dnyester), *Yula* (Prut), *Kapan* (aşağı Tuna). îlk üçü, Uzlar, Hazarlar, Alanlarla ve Kınm bölgesi ile temas hâlinde; *Yula* 'Türkiye" (Macaristan) île *Kapan* da Tuna Bulgarlan ile sınırdaş bulunuyorlardı[735]. Boy adlarından bir kısmı eski Türk unvanları *(Yula, Çor, Kapan-Kapgan, Kül, Bey)* olup, başbuğ isimleri de daha ziyâde renk ifade ederler: *Küerçi—* gök, mavi; *Kabukşın = ağaç* kabuğu rengi=solgun, sanmsı; 5«/«=kül rengi; *Boru=boz; Yazı—esmer* (boz-

= yâni Hazarlı Peçenek? Bk. V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 312-315, 443 vd.; Ayn. müell., *Mervezî,* s. 95; F. Sümer, *ayn. esr.,* s. 312.

Bk. *Byz. turc. İt,* s. 84, 94,107,124, 147,156,248, 279; *DeAdm.* /mp.'dakı Peçenekler bölümünün nesji ve Türk. tere. A- N. Kurat, *...Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 324 vdd., 443-445.

Hâdiselere çağdaş Bizans imparatoru K. Porphyrogennetos'un kendi eserinde, şüphesiz Peçenek kaynağına dayanarak, mânasını "cesur, asil" diye kaydettiği Türkçe "Kangar" adı (Gy. Moravcsik, *Byz. turt.* U, s. 145; Gy. Nemeth, *HMK,* s. 49; Gy. Györffy, *Monuments du lexique...,* s. 75; *DLT,* I, s. 183. Kelimenin türeyişi: Kan+ga+r? Bk. K. H. Menges, *Some Pacanag Names...,* s. 270 vd). Topluluk adı olarak Türklerde ad-verme usulüne uygundur; kelime şahıs adı olarak da yaygındır (msl. bk. F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 13 ve n. 25). Buna rağmen *Kangar* sözünün, Orhun kitabelerinde gecen "Kengeres" yer adı (bk. V, Minorsky, *Hudûd...,* s. 308, 324; ayrıca yk. bk. II. Gök-Türk Hakanlığı) aracılığı ile Türkçe olmadığı sanılan eski Kang-kü ismine bağlanması gerektiği ileri sürülmüştür, bk. S. G. Klyaştonıiy, *Orhon Âbidelerinde Kengü'nün Kavmî-Yer Adı,* s. 99-104. Bunun gibi, diğer bazı Rus "biİimri"lerinin (kültür unsurlarını dikkate almadan, sadece okunuşları bile şüpheli bir takım eski adlan dıştan benzetme yolu ile) Oğuz'ları da Türklükten ayrı ve mahallî bir kavim saymak ve bir Oğuz boyu olan Değerleri İranlı "Tohar"lardan göstermek teşebbüsleri (bk. E. Esin, *İTED,* VI, 3-4,1976, s. 83) dikkat çekicidir. ' Bk. Gy. Györffy. *Sur la auestion de l'tiablissement des Petchenigues en Europe,* s. 283-292.

kır rengi); £u/a=alaca; Yawfc=parlak. Kaynağımızda her boyun kendi adı ile bitişik şekilde kaydedildiği bu renklerin, her boyun ayrı donlarda (yâni boy adının yanında, söylenen renkte) atlara sahip olduğunu göstermesi mümkün olduğu gibi[737], boyların ayn ayrı bayrak renklerini ifade etmesi daha muhtemel görülmektedir[738].13. asırda boy sayısı 13'e yükselen Peçenek-lerde şahıs adları arasında şunlar vardır: *Aba, Balçar, Bator, Bıçkıh, Yeke, İl-beğ, Küre, Karaca, Temir, Teber, Sol.* Ayrıca şu kelimeler Peçeneklere âit kale adlandır: *Salma, Sağa, Kerbalıg.* Peçenek kalelerinden diğer dört tanesinin adı henüz çözülememiştir. Bu kelimelerden Peçenek dilinin daha ziyade Kıpçak Türkçesi tipinde olduğu sonucuna varılmıştır .

Peçenekler, tarihleri süresince, her biri kendi başbuğunun idaresinde olarak yalnız boy teşkilâtı çerçevesinde kalmışlar, bir devlet (îl) bütünlüğü düzenine girmemişler, fakat, savaş ve müdafaa zamanlarında bir arada ve ortak hareket etmesini bilmişlerdir (Kumanlar ve Uzlar da böyledir).

Peçeneklerin en geniş sınır komşusu Kiyef Rus knezliği idi. 915'de knez İgor zamanında bu araziye ilk Peçenek akım yapıldı[740] ve Peçeneklerin Ruslarla yanyana yaşadıklan 1036 yılına kadar, 121 sene içinde, ll'i büyük çapta olmak üzere akınlar tekrarlandı. Rus vakayinamelerine göre Peçenekler Rus kasabalanm yağmalıyorlar, halkı esir alıp götürüyorlardı. Yıllıklar buna benzer şikâyetlerle dolu olmakla beraber, düşmanlık çok kere Ruslann tecavüzlerinden veya Peçenek düşmanlarını korumağa kalkışmalanndan ileri geliyordu. Bazan da Peçenekler, Rus topraklarına birbirleri üe döğüşen knezler tarafından çağrılıyorlardı. İgor 944'deki Kınm seferinde de Peçeneklere müracaat etmişti. Peçenek-Rus mücadeleleri, İtil ve Tuna Bulgarlanna karşı sefer açan, 965'de Hazar hakanlığını yıkan, Ruslanr*£Büyük iskender'e benzettikleri, fakat Peçenek örneğine göre yetiştiği için "bir Peçenek başbuğu vasfında olan" knez Svyatoslav zamanında (946-972) kızıştı. Peçenekler 968'de Kiyef i kuşattılar ve nihayet Bizans'la savaştan dönen Syyatoslav'ı aşağı Dnyeper'deki kayalıklara sıkıştırarak mağlûp ve telef ettiler. Knez Vladimir zamanında da (972-1015), Ruslann Peçenek arazisine nüfuz ederek müstahkem mevkiler kurmağa çahşmalan yüzünden mücadele şiddet kazandı. Peçenekler bu teşebbüslere karşılık verdiler (992,996,1015 yıllarında). O sırada Ruslarla mücadele eden Polonya kralı Boleslaw I

™ *De. Adm. İmp.*

"l Nemeth, *Dos Volk mü den schechgen Pferden,* s. 345-352.

™ Gy Györffy. *Monuments du lexipue Pitchinegue,* s. 73-76; L Râsonyi, *ayn. esr.,* *

739 Bk. Gy. Györffy, *ayn. esr.,* s. 76-81; Gy. Nemeth, *Peçenek ve Kumanhnn Dili,*.*

7JÜ İ.Boba,oyn. *esr.,* s. 26.

(992-1025) ile de münasebet kurdukları anlaşılan Peçenekler[741] bu suretle, Hazarlar ve sonraki Kumanlar gibi, Rusların Karadeniz'e inmelerine mâni oldular . Bu da dolayısiyle Bizans menfaatlerine uygun düşüyordu. İmparator K. Porphyrogennetos eserinde "Peçenek'lerle mutlaka iyi geçinmek gerektiğini" kaydetmişti[743].

Peçenek-Bizans dostluğu, Ruslara ve Tuna Bulgarlarına karşı askerî desteğe ihtiyaç duyan imparator Konstantinos Porphyrogennetos'un güney Kırım'da Khersones'teki kumandam aracılığı ile Peçeneklerle temas kurmak istemesi üzerine, 915'de başlamıştı. İstanbul'dan Peçenek başbuğlarına sık sık elçiler, hediyeler gönderiliyordu. İki taraf arasmda ticarî faaliyet de canlı idi. Bizans'dan gelen kumaş, baharat, boya ve Peçenek kadınlarının çok düşkün oldukları süs eşyası ve mücevherata karşılık balmumu, tutkal, kıymetli deri vb. satılıyordu.

Fakat Peçenekler doğuda pek huzurlu değildiler. Kendilerini Volga-ötesi yurtlarından çıkaran Uz (Oğuz)'iar batıya doğru ilerliyor ve geldikleri Oka-Sura çevresinde Peçenek doğu cephesine baskılarını arttırıyorlardı. Neticede Peçeneklerden bir kısım 942-970 arasında Macaristan'a gidip yerleşirken, asıl kütle yavaş yavaş batıya kaymağa başlamıştı. 11. asrın ilk çeyreğinde Peçeneklerin Turla (Dnyester) boyuna ve bugünkü Besarabya'ya indikleri görülmektedir ki, Karadeniz düzlüklerindeki Peçenek hâkimiyetini iyice zayıflatan bu durumdan yine Ruslar istifade ettiler. Knez Yaroslav, Normanlar, Slovenler ve Novgorodlularla takviyeli ordusu ile Kiyef civarındaki savaşta Peçeneklere ağır darbe indirdi (1036). Peçenekler âdeta gözden silindi, aradaki siyâsî münasebet kesildi. Diğer taraftan İmparator Basileos II ("Bulgarokton")'un Bulgar işini hallettiği 1018 yılından beri Bizans'ın artık dış yardım isteği kalmadığı için, imparatorlukla Peçenekler arasmda "devlet seviyesindeki temaslar da sona ermiş bulunuyordu. Bu durum Peçenek akınlarını Balkanlar üzerine çekti (1026, 1035, 1036). Bulgaristan, Makedonya, Trakya tahrip edildi. Fakat Bizanslı tarihçi Kedrenos (11. asır)'a göre "Dnyeper nehrinden Pannonia (Batı Macaristan)'ya kadar Tuna'nın kuzey sahasını işgal etmiş olan" Peçeneklerin bir ara 11 boyunu kendi idaresinde toplamağı başardığı anlaşılan başbuğ *Tutak* ile hâkimiyet dâvasına kalkan diğer başbuğ *Kegen* arasındaki mücadele (1048) ve ikincinin Bizans'a sığınmasının yol açtığı Trakya akını felâketle neticelendi. Kegen Hıristiyanlığı kabul etmiş, Turak da savaşta esir düşerek Hıristiyan olmuştu. Bundan

[41] Bk. E. Tryjarski, *A Note on the Relations between the Pechenegs and Poland,* s. 461-468.
[742]TafsiIen bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarifti,* s. 81-102.
™*DeAdm. împ.'âanıA Magyarok elödeiröl..,* s.78 vd., Ayrıca A. N. Kurat, *...Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 61.

sonra bir yandan Peçenek-Bizans mücadelesi devam etmekle beraber, diğer taraftan Peçenek kütlelerinin Bizans sınırları içine (Bulgaristan'a) bekçi olarak yerleştirildiği, birçok Peçeneğin Bizans ordusunda hizmet aldığı ve bilhassa 1048'den sonra sayıları artan bu ücretli askerlerin Selçuklulara karşı Anadolu'ya gönderildiği bilinmektedir. Ancak, bunlardan imparator Konstantinos Monomakhos'un emri ile Üsküdar yakasına geçirilen 15.000 Peçenek atlısı, Bizans kaynaklarına (Kedrenos, Zonaras) göre, böyle bir vazifeyi kabul etmeyerek -Boğaziçi'ndeki gemiler kasden kaldırıldığı için- başbuğ Katalın'ın idaresinde atları üstünde -Boğazı yüzerek Rumeli sahiline çıkmışlar ve Tuna'ya dönmüşler (1050)[744], daha sonra da 1071 Malazgirt muharebesinde Bizans ordusundaki bir kısım Peçenek kuvvetleri soydaşlan tarafına geçmişlerdir[74].

Peçenekleri yukarıdaki iç mücadeleye sürükleyen sebep, gerilerinden gelen, fakat kendileri de Kuman(Kıpçak)'ların önünden boyuna çeküerek bir kısmı 1048'de Tuna'yı geçmek zorunda kalan Uzlar karşısında mukavemet edememeleri idi.

Rus yıllıklarında doğrudan doğruya "Tork[1]' (= Türk. Diğer şekilleri: Torky, Toruky vb.; nadiren Torkmen = Türkmen. Rusça'da "ü" yoktur), Bizans kaynaklarında ise kısaca *"Uz"* diye anılan bu kavim, Oğuzlardan bir kısım olup, yukarıda söylendiği gibi, Peçenekleri Volga-ötesindeki yurtlarından atarak orayı işgal etmişler (860-870'ler) ve sonra da batıya geçmişlerdi. 985'de knez Vladimir'in İtil Bulgarlarına karşı açtığı sefere (ihtimal Kiyef knezliği-Oğuz Yabgu devleti ittifakı neticesi) bazı "Tork" unsurlarının katıldığı Rus vekayinâmelerinde kaydedilmiş ise de, Ruslarla gerçek temas kurmak üzere onların kütle hâlinde Kiyef knezliği sınırlarına göçle% herhalde, 1036'da Peçeneklerin mağlûp olarak Rusya'da sahneden çekilişlerinden sonra vukûbulmuş olmalıdır. Çünkü Rus kronikinde Torklarla ilgili bu vasıfta ilk kaydın 1054 yılına ait olduğu bildirilmektedir[74]*.

1048 harekâtı asıl Uz kütlesinin Dnyeper bölgesine, Kiyef Rusyasının güneyine kadar yayıldığını göstermektedir. Fakat Rus knezleri toplanarak kendi bölgelerinden Uzları uzaklaştırmayı bildiler. 1060 senesindeki ânı hücum karşısında yenilerek batıya çekilen kalabalık Uzlar (Bizans tarihçisi Attaleiates'e göre 600 bin kişi) 1065'de Bizans ve Bulgar mukavemetini kırarak Tuna'yı geçtiler ve Peçeneklerin arkasından, Trakya ve Makedonya'yı yağmaladılar, Selânik'e, hattâ Peloponezos'a kadar ilerlediler. Bu beklen-

Bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 136 vd.; Gy. Moravcsik, *Byz. turc.,* II, s. 140.
Tafsilen bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.,* s. 152-160.
O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu,* s. 397 n. 2; A. N. Kurat, ***...Karadeniz** Kuzeyindeki Türk Kavimleri...,* s. 65.

medik hâdise Batı dünyasını merak ve korkuya düşürdü[747]. Ancak bu süratli istilâ, bir işgal mahiyetini alamadı. Şiddetli soğuk yüzünden Uzlar arasında çıkan salgın hastalıklara, onlardan öç almak isteyen Peçeneklerin hücumları eklendi. Uzlar kırıldı. Geri kalan bir kısım Uz Macaristan'a akın teşebbüsünde (1068) basan elde edemedi. Artık bir kuvvet olmaktan çıkan Uz kalıntıları Bizans ordusuna alındılar, kısmen çeşitli bölgelere dağıtıldılar; Güney Rusya'ya dönenler de Kiyef etrafına yerleştirildiler[748].

Uz baskısı yüzünden Balkanlara intikal ederek, 1050-1051 yıllarında Bizans'a karşı şiddetli ve başarılı savaşlar veren Peçenekler[749]'in kendilerini toparladıkları görülmektedir. Nitekim Bizans ile şiddetli çatışmaları imparator Aleksios I Kommenos zamanında (1081-1091 yıllarında) da devam etmiş ve herhalde bu savaşlar, bazı araştırıcıların dikkatini çektiği gibi, Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini kolaylaştırmıştır . Peçenek başbuğu *Çelgü'niin,* yanında Macar kralı St. Laszlö ve kuvvetleri olduğu hâlde Lüleburgaz'a kadar ilerledikten sonra, savaşta yaralanarak ölümü (1086) üzerine Peçenekler, Tatuş'un başbuğluğunda ve Kumanlarla takviyeli orduları ile Derster (Silistire)'de, 1087'de, İmparator Aleksios kumandasındaki Bizans ordusunu hezimete uğrattılar[751]. 1088-1090 yıllarında devam eden savaşlarda yine imparator idaresindeki Bizans kuvvetlerini yer yer mağlûp ederek, Filibe ve civarından sonra Edirne'ye ve Keşan'a kadar Trakya'ya hâkim oldular, 1090 sonlarında Çekmece'ye yaklaştılar. Bizans imparatorluğu, tarihinin buhranlı anlarından birini daha yaşıyordu. Çünkü Peçenekler Anadolu'daki soydaşları ile işbirliğine girişmişlerdi: 10 yıla yakın bir zamandan beri kuvvetti donanması ile adalardan bazılarını zaptederek Ege denizine hâkim olan, Oğulların Çavuldur boyundan, İzmir Beyi Çakan[752] İstanbul'u zaptetmek üzere Peçenek başbuğları ile temas kurmağa muvaffak olmuştu. Edirne'de Peçenekler, Ege'de Çakan'm donanması, Marmara sahillerinde Selçuklular tarafından üç ağızlı Türk kıskacı araşma alınmış olan Bizans'ın 1091 ilkbaharındaki durumu, Fâtih'in İstanbul'u fethinden hemen önceki günleri hatırlatıyordu. Durumun ağırlığı dolayısiyle İmparator, Avrupa Hıristiyan dünyasına müracaata başlamış idi ki, bu rica Haçlıların bir an evvel

A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 152.

Tafsilen bk. B. Kossânyi, *11. -12. Asırlarda Uzlar ve Komanlann Tarihine Dair,* s. 120-126. '

Urfalı Mateos, s. 91 vd. Bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 165 n. 3.

A. Comnena, *Atexiad,* s. 168,173-179; ayrıca bk. A. N. Kural, *ayn. esr.,* s. 171 vd. Bizans kaynağında: Tzachas, bk. *Akxiaa* s. 183 vd., 198, 214 vd. Burada geçen adın, Çaka değil, *Çakan* olması daha doğrudur *(Byz. turc.* I, s. 261); zira Grekler o tarihlerde yabancı isimlerin sonundaki n yerine s yazıyorlardı. Örnekler, *Byz. turc,* II, s. 65, 75, 240 vd., Tafsilen bk. İ. Kafesoğ-lu, *Selçuklu Devrinde İzmir Beyinin Adı,* H. Millî Türkoloji Kong., 1979.

harekete geçmelerini sağlamıştır[753]. Aleksios Batı'dan zamanında yardım göremedi ise de imparatorluğunu bu tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtarmayı başardı: Uzların arkasından Balkanlara kadar gelmiş olan Kumanlann *Tugorkan* (veya Tugor Han) ve *Bönek* (Bonyak) adlı başbuğları ile anlaşarak onları, Çakan'ın sahillere yanaşmasını beklemek üzere Meriç nehri kenarında Lebunium (Omurbey mevkiinde)'da karargâh kurmuş olan Peçenek kuvvetleri üzerine saldırttı. 40 bin Kuman süvarisinin baskınına uğrayan Peçenekler tamamiyle ezildiler (29 Nisan 1091)[754]. Siyâsî tarihleri böylece nihayete eren Peçeneklerden arda kalanlar dağıldılar. Macaristan'a gidenler Peşte çevresinde ve Fertö vilâyetinde yerleştirildiler. Bir kısmı da Uzlar ve Kumanlarla karıştı. Balkanlarda kalanlar daha ziyâde Vardar nehri boyuna iskân edilmişlerdi. Makedonya'daki Megleno-Ulahları ile Sofya etrafındaki Şop-Bulgarlann Peçenek neslinden oldukları söylenir. Anadolu'da[755], Sırbistan, Rusya, Macaristan ve Kafkaslarda bazı yer adlan ve halk efsanelerinde Peçeneklerin hâtıraları yaşamaktadır[7 6].

Orta Macaristan'da ele geçen meşhur *Nagy Szent Miklos hazinesinin* altın kapları üzerindeki Gök-Türk yazılı Türkçe kitabelerin Peçeneklere âit olduğu, kitabeleri okuyan Gy. Nemeth'in tesbiti ile ortaya çıkmıştır[757]. Ayrıca güney Rusya'da Poltava'da bulunan *Perescepine hazinesi* de Peçeneklere âıt sayılmaktadır[758].

Adlarının mâna ve menşei ile kavmî terkipleri 60 yıldan beri münakaşa edilegelmekte olan *Kumanlar* kaynaklarda başka başka isimler altında zikredilmişlerdir. Bu bakımdan bozkırlı Türk toplulukları arasında istisna teşkil ederler. Onlara Bizanslılar ve Latinler *"Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani",* Ruslar *"Polovets",* Almanlar ve diğer Batılı milletler *"Falken, Falones, Vatani, Valwen, Pallidi",* Ermeniler *"Khartes",* Macarlar *"Kuri* İslâmlar *Kıpçak"* (Kıfşak, Khıfşakh) demişlerdir[759]. Ruslar, Almanlar, diğer Batılılar ve Ermeniler tarafından verilen isimler aslında renk *(san, sarımsı, açık sarı, saman sarısı)* ifade eder. Adlarının ilk defa geçtiği Rus Kronikinde

Bk. F. Chalandon, *Essai sur le regne d'Alexis l. Comnene,* s. 129 vd.

Alejdad, s. 202 vd.; A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 214-227. ' Bk. F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 312 vd.

' Tafsilen bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.,* s. 228-254; L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 133 vd. ' J. N6meth, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos,* 1932, Fransızcası: *Revue des Etu-des Hongobes,* XI, 1-2, 1937; krş. Fr. Altheim, *Geschkhte der Hunnen,* V., s. 293-317. Hazinenin resimleri ve kitabeleri: H. N. Orkun, *ETY,* II, s. 187-207.

[1] Peçenek eserleri ve Kuman kurganlarından çıkan arkeolojik malzeme için bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 277-297.

' Bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.,* II, s. 148 vd.; V. Minorsky, *Hudüd...,* s. 315 vd.; A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 183.

(1055-1056'lardan hâtıra) Türkmen, Peçenek ve Tork (Uz)'larla aynı cinsten oldukları belirtilen Kumanlar[760] anlaşıldığına göre buralarda, daha ziyâde dış görünüşleri île tanıtılmak istenmiştir. Gerçekten doğulu, Batili bütün kaynaklar Kumanların, kumral saçlı sarışın olduklarında fikir birliği halindedirler[761].

İbn Hurdâdbih (885'lerde)'den itibaren İslâm ve sonra Gürcü kaynaklarında geçen *Kıpçak* adı Türkçe olarak *^öfkeli, birden kızan")* şeklinde açıklanmakta[762], Kuman ve Kun adlarının Türk lehçelerinde de *"sarımtrak", "solgun*[n76]* mânasına geldiği bildirilmektedir[764].

Kuman-Kıpçaklarm menşeine dair ilk geniş araştırmayı yapmış olan J. Marquart[765]'m Kumardan Uzak Doğu'da Amur nehri dolaylarında yaşadığını ileri sürdüğü "Murqa" adlı bir Moğol kavminin "Kun" kabilesine bağlama iddiası, onun kaynaktaki bazı kelimeleri yanlış okuması (Arapça "fırka" sözünü kavim adı sanarak "Murqa") dolayısiyle kabul edilmemiştir. "Kun" isminin, yine bir Moğol-Tibet karışımı olan Tu-yü-hun kavim adından kısaltma olabileceğine dair G. Haloun'un düşüncesi [766] de ikna edici görünme-miştir. Çünkü beyaz ırkın seçkin vasıflarım taşıyan Kumanların çehrelerinde ve bedenî yapılarında hiçbir Moğol çizgisi bulunmadıktan başka, Ku-man-Kıpçak dilinde de Moğolca unsurlara rastlanmamaktadır[767]. Fakat Kumanların ırkî özellikleri bazı araştırıcıları, onlarla Ari'ler (Hind-Avrupalılar) arasında ilgi kurmağa sevk etmiştir. Gerek soy, gerek kültür bakımından Türk'ü Moğol'dan pek ayıramadıkları bilinen ve aralarında J. Marquart, P. Pelliot, W. Barthold, D. Rassovsky vb.'nın da bulunduğu Batılı bilginler, Türkler'e âit saymadıkları Kuman tipinin nihayet Moğol bölgesinde Türkleşmiş bir Hind-Avrupah kavimden ileri gelebileceği üzerinde durmuşlardır[768]. Hattâ Rus Grum-Grzimajlo Çin'in kuzeyinde böyle bir topluluğun ya-

A. N. Kurat, *göst. yer.*
Bk. A. N. Kurat, *...Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri...,* s. 71; ayn. müell., *Peçenek Tarihi,* s. 186.
Kumalılarda görülen bu hafif farklılık iklim ve beslenme ile ilgili olabilir. Gy. Nemeth, *HMK,* s. 36, krş. Bugünkü dilimizde kıp-ırda+mak, kıpçak-hareketli, yerinde durmaz. Adın farklı açıklamaları için bk. *LA.* mad. *Kıpçak;* P. Pelliot - L Hambis, *ayn. esr.,* s. 96. Türkçe *Küba* (= solgun) *[DLT,* III, s. 217]Uan: Kuba+n, ku+n.
NĞmeth, *Die Volksnamen quman und qun,* s. 95-109; P. Pelliot - L. Hambis, *ayn. esr.,* s. 304; başka görüşler için bk. J. R. Hamilton, *Les Ouighours...,* s. 2; *aun* = güç, kuvvet, bk. F. Altheim, *Gesc-hichte der Hunnen,* 1, s. 8, 29. I. Marquart, *Überdas Volkstum der Komanen,* 1914. Bu eser hakkında P. Pelliot, W. Barthold, A.
B. Boswell, Gy Miskolczy'nin tenkid ve mülâhazaları için bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 191; V. Minorsky, *Hudûd...* s, 315; I. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 330.
Bk. V. Minorsky - *Mervezî,* s. 98 vd. Bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 185 vd. [1] Son olarak, K. Grönbech, *The Steppe Region in Worid History, fi,* s. 24.

sadığını keşfetmek iddiasında bulunmuştur[76] . Buna karşılık, M.Ö. 2. yüzyılda Tanrı Dağlarının kuzey yamaçları ile Işık Göl dolaylarında oturan ve başbuğları "Kun-mo" veya "Kun-mi" (Kun-beğ, Kun-bî?) diye anılan Hun soyuna ve kültürüne mensup ve Türklere mahsus bir kurt efsanesine sahip ve milâddan sonraları da varlıklarını sürdüren Wu-sun (veya U-sun) kavminin[770] Çin kayıtlarında (Han devri) "kırmızı saçlı (kumral), mavi-yeşil gözlü" olduğu belirtilmiştir[771]. Diğer taraftan İslâm kaynaklarından (El-Bîrûnî, 1050 sıraları, Mervezî, 12. asrın ilk çeyreği) anlaşıldığına göre, Orta Asya'da Kun adlı bir Türk kavmi, 10. yüzyıl başında Kuzey Çin'de kurulan Moğol K'i-tan devletinin bilhassa 936'da Çin'de Liao sülâlesi olarak bütün kıt'ayı ele geçirme teşebbüsü karşısında, yerlerini terkedip "Sanlar ülkesi" (Şâri-ya)'ne doğru çekilmişdir[772]. Bu "San"larla, adları aynı mânaya gelen Kunla-nn, menşe bakımından ilgisi üzerinde durulmuştur: Mervezî'ye göre, -hiç olmazsa bir kısmı- Aral gölüne kadar çekilmiş olan bu "San'ların ya "Sa-n-Uygur"lar(yk. bk. Kan-çou Uygur Devleti)dan olabileceği[773] veya belki de, "Sarı-su" ırmak adında ve Türgiş hakanının başkenti civarındaki (Çu'nun batısı?) İbn Hurdâdbih'in bahsettiği "Sarigh" kasabasında hâtırası mevcut "Sarı Türgiş"lerle birleştirilebileceği düşünülmüştür[774]. Üstelik Kimek ülkesine uzandığı sanılan yol üzerinde Gerdizî'nin (Ulu Kuman?) diye kaydettiği bir bozkır sahası bulunmaktadır

Kun-Kuman-Sarı-Kıpçak meselesine dair son araştırmalara göre durum şöyle görünmektedir: (Kumanların batıya göçünden önce) Orta Asya'da İtil-Seyhun-İrtiş arasında Oğuzlar; Tobol, İşim çevresinde Kıpçaklar; buradan Altaylar'a doğru Kimekler; Işık Göl etrafında Kariuklar bulunuyor, daha doğuda Nan-şan bölgesinde (Mervezî'deki Şâriya) San-Uygurlar yer alıyordu. Huang-ho dirseği dolaylarında Nesturi (Hıristiyan) Öngüt'ler vardı. İşte bu sıralarda Kunlar da bu civarda bir yerde yaşamakta idiler (Zira Mervezî, ihtimal Öngüt'lerle karıştırarak, Kunlann Hıristiyan olduklarını söyler). "San"ya gelen Kun(Kuman)'lar beraberlerinde Sarı-Uygurlardan bir kütleyi de sürükleyerek, Cungarya kapısından Türkmen (Karluk) bölgesine, oradan da kuzeyde Kıpçaklar sahasına geldiler. Eğer "300 bin çadır halkının

[769] Bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.,*, s. 187.
[770] Bk. B. Ögel, *Çin Kaynaklarına Göre Wu-surûar...,* s. 277 vd.
[771] W. Eberhard, *Çin 'in Şimal Komşuları,* s. 104 vd.; ayn. müell., *DTCF Dergisi,* V, 4, s.
[772] Bk. V. Minorsky, *Mervezî, metin,* s. 18, tere. s. 30.
[773] V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 317; *Mervezî,* s. 98-102.
[774] V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 284 n. 5.
[775] Bk. *Hudûd...,* s. 306,315 n. 3.
[776] Bk. Czeglddy, *A Kunok eredetiröl,* s. 43-50.

Çin'den çıkarak" Kara-Hanlı ülkesine saldırmak istediklerine, fakat Balasa**gun'a 8 günlük mesafede** Kara-Hanlı *Togan Han* tarafından geri atıldıklarına dair İbn'ül-Esîr'deki haberi[777] bu hâdise ile ilgilendirmek mümkün ise[778], büyük Kun-sarı göçünü Kıpçak topraklarına çeviren sebebin Kara-Hanlı mukavemeti ve karşı taarruzu olduğunu kabul etmek gerekir.

Aslında Batı Gök-Türk topluluklarından olan Kıpçak kütlesi, eski Çik'lerin[779] 10. asırdaki devamı olduğu anlaşılan, İrtiş boylarındaki Kimekler[780]den İşim-Tobol vadilerinde oturan bir kol idi. Kâşgarlı, Yimek (İmek) kavminden ve bu kavim Kıpçaklann büyüğü sayıldığı hâlde Kıpçakların kendilerini ayrı tuttuklarından bahseder[781]. Bundan, Marquart'a göre, o sırada (11. asım son yansı) ikili federasyon (Kimek=İki Yimek, 2 İmek) hâlinde yaşayan Kimeklerde idareciliğin Kıpçak kolunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu iktidar değişikliği herhalde asrın başlarında vukua gelmiş ve Kıpçaklar Balkaş'tan İrtiş'e kadar hâkim bulunduktan sırada güneyden Kun (Kuman) Sarıların gelmesi ile daha da kuvvet kazanarak, bu sefer hep birlikte (ihtimal doğudan K'i-tan baskısı veya daha ziyâde yer ve otlak darlığı sebebi ile) Volga üzerinden batıya yönelmişler ve sonra, önlerindeki Uz kütlesinin 1048'de Balkanlara çekilmesi üzerine, Güney Rusya sahasına intikal etmişlerdir. Bu suretle Rus kronikinde Kumanlar (Polovtsi) ilk defa 1054 yılında görünürler[782]. Hâkimiyetleri Dnyeper'e kadar yayılan bu devirde doğuda "Kıpçak" adı muhafaza edilirken, Batıda, baş tarafta zikrettiğimiz adlarla anılmağa başlamışlardır.

Kuman (Kıpçak)'lann, Moğol istilâsına kadar 1.5 asırdan fazla bir müddet Karadeniz kuzeyi bozkırlarını hükümleri altında tutuşları Rus ve Balkanlar tarihinde derin izler bırakmıştır. 1055 yılında Pereyaslavl knezi ile bir anlaşma yapan başbuğ *Boluş't&n* sonra Kumanlar 1061'de Rusları yendiler ve 1068'de, kendilerinden kaçan bazı Uz ve Peçenek gruplarım hizmete aldığı gerekçesi ile yine Pereyaslavl'a girerek Rus knezlerinin birleşik ordusunu perişan ettiler (Alta ırmağı savaşı. Kiyef yanında); Çernigov knezliğine kadar sokuldular. Kiyef knezi Lehistan'a kaçtı. 1071'de Rostovtsev, Neyatin bölgesine, 1079'da Voin kasabasına, ertesi sene Novgorod sahasına akınlar yapan Kuman (Kıpçak)'lar, 1080'lerde hâkimiyetlerini, Don-Dnyester ağırhk merkezi olmak üzere, Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlardı. Kafkaslarda Kuban bölgesini de içine alan bu arazi, kuzeyde Oka-Sura nehirleri boyuna, yâni İtil Bulgarları sınırına uzanıyordu. Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını teşkil eden Kuman-Kıpçak sahası o zamandan itibaren İslâm kaynaklarında *"Deşt-i Kıpçak'* ("Kıpçak-Bozkın") adını almış, Batı kaynaklarında (İdrîsî, Rubruquis, Plano Carpini vb.) "Comania" (Komanya) diye anılmıştır. D. Rassovsky'ye göre[783], Rus, Bulgar, Alan, Burtas (Mordva), Hazar ve Ulah'ların Kuman tâbiiyetinde yaşadıkları bu devirde Kuman-Kıpçak ülkesi 5 kısım hâlinde idi: Orta Asya, Yayık-Volga, Don-Donetz, aşağı Dnyeper, Tuna[784]. Buralarda Kuman-Kıpçaklar, herbiri kendi başbuğ("han")larının idaresinde olmak üzere ayrı bölükler olarak yaşıyorlardı ve 1091'de de Edirne yakınındaki Lebunium savaşında Bizans'ın müttefikleri, şüphesiz ancak "Tuna" bölüğü mensupları idi. Bu tarihlerde *Altunapa, Saruhan* adlı başbuğlar "Kıpçak Bozkırında rol oynayan başlıca simalardı. Kumanlar 1091'de Macaristan'a, 1092'de Lehistan'a girdiler, 1093'de tekrar Bizans topraklarında göründüler. 1093-1094'de Rus bölgesine akınları devam etti. Anlaşılıyor ki, maksatları toprak işgali değildi. Peçeneklerde de gördüğümüz gibi, bölgede, Hazarlar dahil herhangi bir bozkır-Türk siyâsî topluluğu için geçerli olmak üzere, bozkır ikliminden harice çıkılmıyor, kendi hayat tarzlarına en uygun arazinin muhafazasını, dış tehlikeden uzak kalmasını sağlamak gayesi ile bozkırlar ötesindeki siyâsî toplulukların daima baskı altında tutulmasına çalışılıyordu. Türk topraklarının güvenliği şartlan içinde gerçekleştirilen barışlar, çok kere, karşı taraf sözünden dönmediği müddetçe, sürüp gitmekte idi. Bu durum bazan evlenmelerle de sağlamlık kazanıyordu. Bir anlaşmaya göre *Tugorkan* (veya Togur Han)'m kızı, Kiyef knezi Svyatopolk ile (1094); sonra Çernigov knezi Oleg, başbuğ *Osuluk* (Uzhık)'un kızı ile evlendi. Böylece bir ara knezlerin ve ileri gelenlerinin hâtûnlarından çoğunu Kuman prenses ve kızları teşkil etti. Bununla beraber, Kuman-Rus münasebetleri pek huzurlu değildi. Çünkü knezler kendi aralarındaki mücadelelerde birbirlerine karşı Kumanlardan destek sağlamağa çalışıyorlar (mesl. Oleg 1095'de), veya yanlarındaki Kuman başbuğlarının adamlarını, fırsat buldukça, ortadan kaldırıyorlardı. 1096 başlarında Kiyef e gönderilen iki elçi *(İtler ve Kıtan)* maiyyet-

[1] *El-Kâmü,* 408/1017-1018 yılı. Ayrıca bk. *İA.* mad. *Karahanlılar,* s. 256a.
Bk. L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 137. [9]Kitâbe II, doğu, str. 26;*Şine-usu,* doğu, 7,11. "Tafsilen bk. V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 304-310; *Mervezî,* s. 32,107 vdd.; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 31 vd.
[X]*DLT,* III, s. 29. [2] V. Minorsky, *Hudûd..., s.* 316; A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 183.

D. Rassovsky, *Polovtsi,* Sem. Kond. Praha. VII-XI, Fransızca özetli.
Bk. D. Rassovsky, Sem. Kond, X, s. 178, ayrıca bk. A. Y. Yakubovskiy. *Altın Ordu ve İnhitatı,* s. 6.
Büyük Kuman-Kıpçak kütlesinin sağ-sol taksimatı içinde yaşadıkları: doğu (sağ koiydakilere "Kara-Kıpçak", batı (sol kol)'dakilere "Ak-Kıpçak" da denildiği bildirilmektedir. Bk. A. N. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri,* s. 74.

leri île birlikte öldürülmüşlerdi[785]. Hâdise bir savaşa yol açtı. *Tugorkan* ile başbuğ *Küre* bazı kasabaları yaktılar, Kiyef i ve civarını yağmaladılar (Mayıs 1096). Fakat knezlerin ittifakı karşısında savaşı kaybettiler, muharebede Tugorkan ile oğlu ölmüşlerdi. İki oğlu Kuman başbuğlarının kızları ile evli Kiyef prensi Vladimir Monomakh daha ciddî davrandı; 1097'de Liyubec kasabasında tertiplediği büyük toplantı ile knezleri uzlaştırmağa, Rus mukavemetini teşkilâtlandırmağa girişti ve 1103'de bütün knezlerin başında, Kumanlara karşı büyük bir basan kazandı. Kumanlar buna kısa fasılalarla şiddetli akınlar hâlinde cevap verdiler (1105-1111 arasında 4 defa) ki, Rus kroniklerini dolduran bu mücadeleler ilk Rus halk edebiyatını zenginleştirmiştir. V. Monomakh'm ölümünden sonra knezler arasında münazaalar tekrar alevlendiği zaman Kumanlar bundan faydalanamadılar. Devamlı çarpışmalarla gençlerini ve dirayetli başbuğlarmı teker teker kaybeden Kiyef civarı Kuman birliğinde zayıflık emareleri belirmişti. Tuna Kumanlarından bir kısmı Macaristan'a giderek askerlik yapmakta idiler[786]. 12. asrın 2. yarısında Dnyeper Kumanlarının biraz toparlandıkları görüldü. Bunlar *Könçek* ile *Kobyak* (Köpek)'in başbuğluğunda Pereyaslavi knezliğine karşı taarruza geçtiler (1177,1179). Aksu (Bug) civarındakiler Kiyef e doğru akınlar yaptılar, fakat 1184'de knez Svyatoslav idaresindeki şiddetli baskında birleşik Rus kuvvetlerine mağlûp oldular. Rivayete bakılırsa verdikleri 7000 esir arasında 417 bey veya beyoğlu bulunuyordu[78]. Ancak Kumanlann mukabelesi de şiddetli oldu: 1185 baharında Novgorod-Seversk knezi İgor kumandasındaki birleşik Rus ordusunu, aşağı Don boyunda Kayalı (bugünkü Kagalnik?) ırmağı kıyısında kuşatarak imha ettiler. Başbuğ Könçek'in idare ettiği bu savaşta prens İgor dahil Rus ordusundaki knezlerin hepsi de yakalanmıştı; esirlere iyi bakılmış, -sonradan kaçmağa muvaffak olan- İgor'un yaraları tedavi edilmişti.

Rus edebiyatının şaheseri olduğu söylenen Rus millî destanı *(Slovo o PoUcu Igoreveyvîm* başlıca konusu bu 1185 karşılaşmasıdır. Bu İgor destanında seferin ayrıntıları, tabiat, kahramanlık, üzüntü, İgor'un karısının feryatları ustalıkla anlatılmıştır. 1800 yılındaki ilk neşrinden zamanımıza kadar Rusya'da defalarca yayınlanmış ve incelemelere tâbi tutulmuş olan metnin sonradan uydurulduğuna dair iddialar ileri sürülmüş ise de, tarihî hâdiseyi aksettirdiğinden şüphe edilmemektedir ve ayrıca dil, savaş tekniği, donatım,

A. N. Kurat, *ayn, esr.,* s. 80 vd.
Macaristan'daki Kumanlar için bk. *İA.* mad. *Kıpçak*
Tafsilât için: A. N. Kurat, *ayn. esr.,* s. 84 vd.

madencilik vb. bakımlarından Ruslar üzerine Türk tesirlerini göstermesi itibariyle belge değeri büyüktür[788].

Don ve Kuban dolaylarındaki Kuman(Kıpçak)'lann da Gürcülerle yakın münasebetleri olmuş, bu vesile ile Kumanlar Kafkasların güneyine geçmişlerdir. Gürcü kiralı Bagratlı David 11^1088-1125) Büyük Selçuklu İmparatorluğunun en kudretli çağma tesadüf eden hükümdarlığının başlarında, İslâm-Türk baskısına karşı durabilmek ve mümkün olduğu takdirde Abhaza ülkesini ve başka Gürcü bölgelerini Selçuklulardan geri almak için, aralarında yavaş yavaş hıristiyanlığın yayılmakta olduğu Kıpçaklardan kendine en yakın birlik ile temas kurarak askerî destek sağlamağa çalışmış; onlardan aldığı yardımlarla güney yönünde bazı harekâtta bulunmuş (1109-1110'da) ve güzelliği ile meşhur bir Kıpçak prensesi ile evlenmişti. Bu kız, yukarıda adı geçen başbuğ &zru/ıan(Charaghan)'ın torunu ve onun yaşlılığı dolayısiyle yerine başbuğluğa getirilen oğlu *Atrak* (Atraka)'ın kızı idi. Atrak da kralın daveti üzerine kendine bağlı kalabalık kütlelerle (40 bin aile) Gürcistan'a gitti (1118. İlk büyük göç)[7 9]. Bu Kuman-Kıpçak kütleleri Çorun, Kür dolaylarını "görülmemiş bir kudret ve genişlikle canlandırdılar[11]; Selçuklulara bağlı Müslüman emirlikleri idarelerine aldılar ve sayısı 40 bin tahmin edilen bir süvari ordusu ile Şirvan'a, Azerbaycan'a seferler yaptılar. 1121'de Borçalı çayı havalisini ele geçirdiler. 1123'de aldıkları Tiflis'i Gürcü kıralhğı başkenti yaptılar. 1124'de İspir ve Oltu'ya kadar ilerlediler. Şirvan-şahlan vergiye bağlamışlar, Saltuklu, Sökmenli, Mengücüklü ve Artuklu beyleri ile ve daha sonraları Azerbaycan Atabeyliği ile devamlı mücadele etmişlerdi . Kral Giorgi III (1156-1184) zamanında Gürcü askerî gücünü meydana getiren Kıpçaklar 1177'de, âsî ordu kumandanı İvane Orbelian'dan, kralı himaye etmek suretiyle başkumandanlığı devralan ünlü başbuğ Kubasar ile büsbütün hâkim duruma geldiler. Devlet adamı Kutlu Arslan gibi Kıpçak beylerinin idaresinde başlayan -anası tarafından Kıpçak- güzel kraliçe *Thamara* (1184-1213) devrinde Gürcü devleti, kuzeyden Kıpçaklar başbuğunun kardeşi Sevinç idaresinde yeni kütlelerin ülkeye gelmesi üe de (ikinci büyük göç: "Yeni Kıpçaklar") askerî, siyâsî alanda, tarihinin en parlak çağını yaşadı . Bugün Kür, Çoruh ve Çıldır gölü havalisinde Kıpçak Türkçesine yakın

[788] Bk. K. H. Menges, *The otiental Elementi in the Vocabulary of the Russian Epos, the igor Tale,* 1951; A. N. Kurat, *ayn. esr.,* s. 87 vdd.; L- Râsonyi, *Tuna Havzasında Kumanlar,* s. **409;** ayn. müeli., *Tarihte Türklük,* s. 140 vd.; A. Caferoğiu, *Türk Dili Tarihi,* U, s. 166; N. Poppe, Jr., *Rusçadaki Türkçe Kelimeler...,* s. 132-158.

[789] Bk. M. Brosset, *Histoire de la Georgic,* I, s. 362.

[790] Tafsilen bk. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* s. 6 vd., 19 vd., 62,91,**105,148** vd.

[791] M. Brosset, *ayn. esr.,* I, s. 363 vd., 437 vd.; II, 1851, s. 264, 269, 291 vd.; L. Râsonyi, *ayn, esr.,* s. 414; *İA.* mad. *Gürcistan,*

bir dil konuşan ahalinin, buraya o tarihlerde gelen Kuman-Kıpçak kütleleriyle yakın ilgisi olduğu, bölge halk edebiyatında bazı motiflerin o devir hâtıralarını taşıdığı bildirilmektedir[792]. Selçuklu çağının tanınmış şahsiyetlerinden, Azerbaycan Atabeyliği(1146-1225)'nin kurucusu, *İl-Deniz*™ de Kafkaslardan gelmiş bir Kıpçak Türkü idi

Gürcistan'a gelmeleri dolayısiyle Don boylarını belki tamamen, Kuban bölgesini kısmen boşaltmış olan Kumanlardan Kırım yarımadasında kalanlar şehirlere yerleşerek ticaret hayatına atılmış, hattâ bazı küçük kasabalar da kurmuşlardır.

Fakat, 1203'de Kiyef i işgal etmelerine ve 1219'da Ruslarla birlikte, kısa bir müddet için, Galiçya'yı Macarlardan almış olmalarına rağmen, 13. asır başlarında artık "Deşt-i Kıpçak" bütünlüğünde siyâsî kudrete sahip bir Kuman topluluğu kalmamış gibidir. Doğudakiler *Kıpçak, Kanglı, Yimek, Uran* vb. adlar altında bozkırlarda eski kabile yaşayışı içinde iken Harezmşahlar Devleti ile -bilhassa Sultan Alâ'üddin Tekiş (1172-1200)'e hâtûn olarak bir prenses verdikten sonra- temaslarmı arttırarak, bu Türk-İslâm devletinde askerî vazifeler almışlar, sınırların genişlemesinde büyük hizmet görmüşler ve sonra Moğolların Orta Doğu'yu istilâsının arifesinde Harezmşahlar imparatorluğu askerî gücünün hemen tamamını meydana getirmişlerdir[794]. Fakat bu ordu Moğollar tarafından yok edildi (1220).

Moğollar karşısında başarısızlık Deşt-i Kıpçak'ta da görüldü. 13. asır başlarından itibaren Rusların âdeta yardımcısı durumuna giren Kumanların Kırım çevresindeki zümreleri, Karadeniz'in büyük ticaret limanı Suğdak ile dolaylarını Anadolu Selçuklularına terk etmeğe mecbur kalmakla (1226)[795] iktisadî yönden uğradıkları sarsıntıyı gideremediler. Daha 1223'de, Cebe ile Subatai kumandasındaki iki Moğol tümenine Ruslarla birlikte mağlûp olan Kuman-Kıpçaklar (Kalka savaşı)[796], Cengiz'in torunu Batu idaresinde, Deşt-i Kıpçak içlerine ilerleyerek İtil Bulgaryası'nı çiğneyip geçtikten sonra, bir anda Rus knezlerinin askerî güçlerini perişan eden Moğol ordusu karşısında tutunamadılar. Don-Donetz havzasında başbuğ Köten kumandasındaki kuvvetler dağıldı (1239) ve başbuğ, kurtulabilenlerle Macaristan'a iltica etti. Kuman-Kıpçakların kalabalık bir kısmı da İtil Bulgaryası'na gitti ve orada adeta nüfus çoğunluğu kazanarak Kıpçak Türkçesinin, Bulgar lehçesi yerine, umumîleşmesine yol açtı. Bütün Kıpçak Bozkırı Moğol istilasına uğrayıp Altun-ordu devleti kurulduktan (1256) sonra, "Deşt-i Kıpçak" tâbiri daha uzun müddet kullanılmakla beraber, Kuman-Kıpçakların artık hiçbir rolü kalmamıştır

Kuman-Kıpçaklar, o sıralarda, Mısır'da varlıklarını daha iyi ortaya koymuşlardır. 13. yüzyıl başlarmdan itibaren dağınıklıkları ve gittikçe daralan imkânlan yüzünden hayat şartlarının zorlaştığını gördüğümüz Kuman-Kıpçaklar, bilhassa kıtlık ve hayvan hastalıklarının zuhur ettiği yıllarda, Kıpçak Bozkırında İslâvlar dolayısiyle eski tarihlerden beri devam edegelen bir geleneğe uyarak, sıhhatli, gürbüz çocuklarını para karşılığında başka ve daha müreffeh ülkelere göndermeğe başlamışlardı . Mısır'da Eyyûbî devleti askerî gücünü yabancılardan sağlamak durumunda olduğundan, Deşt-i Kıpçak'tan ve Kafkaslar'dan getirilen Kıpçak, Oğuz, Çerkeş gençlerini sevinçle kabul ediyor ve onları hususî kışlalarda eğitiyordu. İşte bu sırada Mısır'a hayli Kuman-Kıpçak delikanlısının gelerek orduda vazife aldığı görülmektedir. Nihayet *İzzüddin Ay-beg'in* 1250'de Eyyûbîler yerine sultan ilân edilmesi ile kurulan Mısır "Türk Devleti" kısa zamanda Kıman-Kıpçak unsurunun eline geçti. Bunlardan ihtimal Kıpçak olan *Sultan Kotuz* 'dan sonra, *Sultan Beybars*[800] hem kudretli bir asker, hem yüksek devlet adamı bir Kıpçak Türkü olarak kendini gösterdi (1260-1277). İslâm hilâfetini ihya etmek, Moğolları Suriye'den uzaklaştırmak gibi icraatı ile zamanın seçkin bir hükümdarı oldu. Yerine geçen *Sultan Kalavun* (1279-1290)[801] da bir Kıpçak idi. O da Moğol-Ermeni-Frank birleşik ordularını yenügilere uğratan "En büyük İslâm hükümdarı" olarak, anayurdu ile ba^antıyı devam ettirmiş, Altun-ordu ile dostane münasebetlerde bulunmuş[805] ve Mısır-Türk Devletinde ilk hükümdar sülâlesinin kurucusu olmuştur. Evlâtları, iktidar Çerkeş kölemenlerine geçinceye kadar, devleti idare etmişlerdir (1290-1332). Bu devre içinde devlet 'Türk Devleti" (Ed-Devlet'üt-Türldya veya Devlet'ül-Etrâk)

Bk. F. Kırzıoğlu. *Kars Tarihi,* I, s. 376-381, 405 vd., 415 vd.; A.N. Kurat, ...*Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri...,* s. 84.

Bk. *İA.* mad. *İl-deniz;* ayrıca tafsilen İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi,* s. 78 vd., 108-112, 138 vd., 199-205.

Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *ayru esr,,* s. 91-101,128-132.

Tafsilen bk. A. Y. Yakubovski, *İbn-i BîbVnin 13. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karsı Yaptıktan Seferin Hikâyesi,* s. 207-226.

Bk. İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil,* 617 yılı hâdiseleri; A. Y. Yakubovskiy,^//m *Ordu...,* s. 35-38.

™7 Tafsilen bk A N Kurat, ..*Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri...,* s. 90-97. Doğudaki Kıpçaklarla ilgili kayıtlar için bk. P. Pelliot - L. Hambis, *ayn. esr.,* s. 95-112; B. Ogel, W7Wrica, s. 275-292. *m* el-Ömerî (ölm. 1348), *Mesâlik'ul-Ebsâr,* bk. W. G. Tiesenhausen, *Metinler,* 1,1941, s. 365.

[799] *İA.* mad. *Kutuz* (Kotuz adı için bk. aş. Bölüm III, s. 256 n. 305).

[800] Î4. *TMÖ. Beybars.*

m *İA.* mad. *Kalavun.*

*2 Tafsilen bk. M. F. Köprülü, *Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar,* s. 414 vdd.

diye anılmış[803]. *Mısır ve Suriye "Türkiye" adını almıştır[804]*. Çoğunluğu Arapça konuşan yerli halkın dışında kalanlar için umumî dil Türkçe ve kültür Türk kültürü idi[805] ki, Çerkeş idaresi devresinde de durum böyle devam ederken ülke Osmanlı Türklerine intikal etmiştir (1517).

Hindistan'da Delhi Türk sultanlığında 2. hükümdar ailesinin kurucusu olup, daha ziyade *Uluğ Han* diye anılan *Suttan Balaban* (1266-1286) da, gençliğinde Delhi'ye giderek devlet hizmeti almış Kıpçak büyüklerinden idi[8]*.

9.-13. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkırlarına hâkim olan Peçenek-Uz-Kuman(Kıpçak)'îann tarihî rolleri şimdiye kadar saydıklarımızdan ibaret değildir. Bunların, izleri zamanımıza kadar sürüp gelen başka mühim hâtıraları vardır. Önce, bu Türk boyları Rusların Karadeniz'e inmelerine ve Balkanlar'a sarkmalarına izin vermemişlerdir. Sonra, Dağıstan havalisi, Terek boyu ve şâir bölgelerin Türkleşmesinde tesirli olmuşlardır. Rus vakayinamelerinde knezliklere yerleştirilmiş olarak geçen ve adlarının hâtıraları o bölgelerde hâlâ muhafaza edilen Berendi'îerin Peçeneklerden bir bölük olduğu[807], Kiyef knezliğinde sınır bekçiliği yaptıklan ileri sürülen Kara-Kalpaklar[808,]ın da Peçenek-Uz-Berendi karışımından meydana geldiği bilinmektedir[809]. Bunlardan bir kısmının sonralan Ceyhun ağzına giderek bugünkü Kara-Kalpaklan teşkil etmiş oldukları anlaşılmaktadır[810]. Bugün Romanya'da, açık sarı saçlan ve mavi gözleri ile etraftaki topluluklardan ayrılan Çango'ların da Kumanlardan indikleri kuvvetle ileri sürülmektedir[811].

1223 Kalka savaşından sonra Moldavya'daki Kumanların başbuğu *Borç Han'a* bağlı kütleler, o zaman "Cumama" denilen bu bölgede (Kuzeydoğu Romanya) Hıristiyanlığı kabul edip kendileri için piskoposluk kurulmuş

Kaynaklarda hükümdarları daima "Mülûk'üt-Türk" (Türk hükümdarları) diye anılan bu devletin sahiplerine çok sonralan 'Türk Memlûkleri" adı takılmış, zamanımızda da 'Türk kölemenleri" ("Mısır Kölemen Devleti") denilmiştir. Hâlbuki -başlangıçta para karşılığı hizmete alındıkları için "memlûk" olarak gösterilen, fakat büyük idareci, kumandan ve nihayet hükümdar olan bu insanların gerçek kölelik ile, ilgileri yoktur. Esasen Arapça memlûk kelimesine bu mâna sonradan yataşhnUnıştır (bk. B. Lewis, *İslâm, /*, s. 253. Bu dilde kölenin tam karşılığı "abd"dir). Bu itibarla "Kölemen Devleti", "Memlûk Sultanları" gibi deyimler yanlıştır. Bk. *Byz. turc.,* II, s. 269,306.

Tafsilât için bk. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* II, s. 162-167,196-204. Bk.

F. Köprülü, *İA.* mad. *Balaban.* L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 132,146,320.

*İA m*d. Kara-Kalpaklar. A. VûmUry, A Törökfaj,* s. 448-460; D. Rassovsky, "Eski Rus Tarihinde Karakavakların Rolü", *Ülkü,* sayı 57, s. 248-258; sayı 59, s. 479 vd.; ayrıca P. P. Ivanov, "Karakalpaklann Tarihine Dair Materyaller", *Ülkü,* sayı 65-66, s. 417-424, 539-544. 'Ayrıca bk. B. Kossânyi, *ayn, esr.,* s. 130.

' Bu hususta Karakalpak şivesi incelemeleri, bk. *TM,* X, s. 407-410. [1]

Bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.,* s. 67 vd., 71.

(1233), 1239 yenilgisi üzerine Köten idaresinde Macaristan'a göçenler Tuna-Tisa arasına yerleştirilmişlerdir. Buradaki yer adlan onların hâtıralarıdır *(Kis-Kunsâg, Nagy-Kunsâg=* Küçük ve Büyük Kumanlar; *Debrecen-Dogu* Macaristan'da büyük üniversite *şehri-Kartsag* şehri vb.). Macar dilinde mevcut Türkçe sözlerin "orta tabakası" Kuman-Kıpçakça'yaâittir.

Vaktiyle Avarların İslâvları teşkilâtlandırması gibi, Peçenek ve Kuman idarecilerinin de Balkanlarda benzer büyük hizmetleri görülmüştür, 1185-1237 yıllan arasında Tuna'mn güney bölgesinde kalabalık hâlde yaşayan Kumanlann, Bizans'a karşı Bulgar istiklâl mücadelelerinde (1185-1195) başlıca rolü oynadıkları anlaşılmaktadır. Mücadeleyi kazanarak 2. Bulgar devletinin başına geçen ve Ulahların (sonraki Romenlerin) teşkilâtlanması tarihinde yeri olan Çar Asen(1187-1196)'in Kuman menşeinden geldiği, ayrıca daha sonraki Bulgar hükümdarlarından bir kısmının Kuman olduğu belirtilmiştir[812]. Bizans-îznik İmparatoru J. Vatatzes (1222-1254), Moğollann önünden çekilen Kumanlardan çoğunu »toprak karşılığı askerî hizmet yükümlülüğü ile- Trakya'da, Makedonya'da ve batı Anadolu'da iskân etmiş-.- [813] tır

Peçeneklerin, Uzların ve Kuman-Kıpçaklann doğu Tuna çevresindeki etnik ve siyâsî durumun teşekkülündeki tesirleri de ziyadesiyle dikkat çekicidir. Hâlen Romanya'da yaşayan ve ana dilleri Türkçe olan Gagauzlann 13. yüzyılda oraya giden Selçuklularla ilgili oldukları iddia edilmiş ise de , bunların daha ziyade Hıristiyanlaşmış bir Uz kütlesi olması ihtimali üzerinde durulmaktadır[815]. Romanya'da bazı Türkçe yer adlan *(Teleorman, Dereh-lui* (vadi), *Turlui* (turlu=tuzlu),^/gc5, *Baragan, Cumana, Peçineaga, Carais-nan* vb.) ile Romen dilinde mevcut Türkçe kelimelerden çoğu o ddvrin hâtıralarıdır. Aynı bölgede 1330'larda teşekkül ettiği bilinen ilk Romen devletinin de Kuman-Kıpçak unsuruna dayanan bir başbuğ ailesi tarafından kurulduğu görülmektedir. Kurucusu *Tok-temir* oğlu *Basar-aba* idi (basmak fiilinden basar+aba)M6û(=apa, Türkçe unvan) eki üe yapılan adlar Oğuzlarda *(Ay-aba, Boz-aba)* ve Doğu ve Orta Avrupa ve Mısır Kıpçak-Kuman çevrelerinde *(Altın-aba, Tonuz-aba, It-aba, Arslan-aba* vb.) yaygındır . Roman-

[812] L. Râsonyi, *Tarihte Türklük* s. 153 vd.; Ayn müell-, *Tuna Havzasında Kumanlar,* s. 422.-

[8і3]L.Râsonvi, *Tarihte Türklük,* *■ 154.

[814] Bk. P. Wittek, *Les Gagaouzes, Les gens de Kaykâus,* s. 12-24; aynca bk. *İA.* mad. *Selçuklular,* s.

"T£ Kurat, *...Karadeniz kuzeyindeki Türk Kavimleri...,* s. 67; A. Decei, *Leprobleme de la cotomsation des Turcs seljoukides dans la Dobrogea au 13e siecle,* s. 108-111; T. *Ko^Dobruca* * T"f *Etnik Unsurlar,* s. 8; Gagauz Edebiyat.: G. Doerfer, Ph. T. Fund, II, s. 835-840. Zamamm.zda Ga-gauzlar ve durumları: Y. Nabi, *Balkanlar ve Türklük,* 1936, s. 57-114. Gagauziar hakkında genıs bibliyografya için bk. M. Kiel, *The Türbe of San Saltık..,* s. 206 vd.

[816]Tafsilen bk. L. Râsonyi, *Tuna Havzasında Kumanlar,* s. 401422.

ya'nın kuzeyindeki Basarabya bölgesi de aynı adı taşır[817]. Basar, Baseroğul tarzında isimlendirmeler Deşt-i Kıpçak'taki Moğollarda da görülüyorsa da, kelime aslen Türkçe olduktan başka, Moğol hâkimiyeti devrinde Türkçe konuşulduğu ve halkın büyük çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği dikkate alınırsa, 'Türkleşmiş Moğol'lardan olduğuna ihtimal verilen Basaraba[818]'nın Türk kültürünü temsil ettiği anlaşılır. 15.-16. yüzyıllardaki Romen devlet büyüklerinin hâlis Türkçe olan adlan *Akbaş, Akkuş, Bozdoğan, Bilik, Berendey, Barak, Bars, Beğbars, Buğa, Belçir, Kara, Kızıl, Kazan, Şişman, Temirtaş, Tok, ötemiş* vb...[819]'de bu görüşü desteklemektedir.

14. yüzyılın 2. yansında, Dobruca'da kurulan "devlef'i de, Kuman Türklerine bağlamak mümkün görünüyor. Bir yandan Bulgar, bir yandan Bizans iktidarlarının zayıf düştüğü bu devirde, Bizans imparatoriçesi Anna tarafından yardımına müracaat edilen (1346'da) aşağı Tuna bölgesi mahallî başbuğlanndan *Balika* (Türkçe, balık'dan)'nın oğlu *Dobrotiç* (Dobruca, bundan geliyor) 1354'lerden itibaren -sonra kendi adıyla anılacak olan- bölgenin hâkimi olarak, 1385 yılına kadar Balkanlar ve Karadeniz'de mühim siyâsî rol oynamıştır. Bakır paraları ele geçmiş olan oğlu İvanko zamanında (14. asır sonlanna doğru) bir aralık Romen tâbiiyetine girdiği sanılan bu küçük Türk "Dobruca Devleti"nin toprakları 1417'de Osmanlılara intikal etmiştir[820].

O tarihlerde Asya içlerinden Macaristan'a kadar yayılan bütün Türklerin konuştuğu ve ilim dünyasında "Kıpçak lehçesi" (Batıda "Lingua Comanesca") diye anılan Kuman dilinin belki en mühim hâtırası 1303 yılında Kırım'da İtalyan, Alman misyoner-tâcirleri tarafından hazırlanan ve *"Codex Cumanicus"* adı ile tanınan Kumanca-Lâtince-Farsça ve Kumanca-Almanca lügat (ve gramer) kitabıdır[821] ki, Kumanlarm Hıristiyanlık devri ile ilgili olmakla beraber, Türk dilinin seçkin yadigârlarından biri kabul edilmekte-

*[17]Tafsîlen bk. L. Râsonyi, *Baszaraba,* s. 160-171.

[818] L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 150 vd.

[819] Bk. L. Râsonyi, *L'Origine de Basaraba,* Osmitt, europ. Bibi., III, 1935; Ayn. müell, *Tarihte Türklük,* s. 146-152; Ayrıca bk. Ayn. müell., *Kuman Özet Adları,* s. 71-144.

[820]Tafsilen, *İA.* mad. *Dobruca,* s. 633.

[821] Ne$r. K. Grönbech, Momım. Lingua. Asia Mairois, I, Kopenhagen, 1936 (faksimile); *Komanisches Wörterbuch,* II, *ayn. yer.,* 1942.

[822] Geniş bilgi için bk. S. Çağatay, *Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısiyle,* s. 759-772; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* II, s. 168-195; L. Bazin, *Les calendriers...,* s. 642-650 (eserdeki Türk takvimi için). Diğer Kuman dil yadigârları ve lügat kitapları için, T. Halasi - Kun, *KCsA,* **III,** s. 77-83; ayn. müell-, *Philolopca,* I, s. 1-37; A. v. Gabain, P/z. *T Fund,* II, s. 243 vd.; E. Tryjarski, *Dictionnaire Armino-Kiptchak d'apris trois manttscrits des collections viennoises,* 1-4, Warszawa, 1968-1972. ÇekoslavakyaMa o devirden kalma hâlâ yaşayan Türkçe yer ve aile adları bk. Y. Blaşkoviç, *Çekoslovakya Topraklarında...,* s. 344-351.

13- OGURLAR (BULGARLAR)

Bulgarlar için de 150 yıldan fazla bir zamandan beri menşe aranmış ve Urallı, Fin, İslâv, Tatar vb. asıllı oldukları iddia edilmiştir[823]. Nihavet Türk asıldan geldiklerine dair önce Vâmbeıy tarafından ileri sürülen görüş[824] G. Feher'in arkeolojik ve Gy.Nemeth'in linguistik araştırmaları ile kesinlik kazanmıştır. Kavim adı olarak *"Bulgar"* kelimesi 5. asrın 2. yansından önce mevcut değildi; ilk defa, 482 yılında, Bizans imparatoru Zenon'un, Do-ğu-Got'larına karşı savaşmak üzere, askerî yardımlarına müracaat ettiği Karadeniz kuzeyindeki topluluk ismi olarak ortaya çıkmıştır[825]. Bulgar adı bir tarihî hâdiseden doğmuş idi: Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın ölümü üzerine evlâtları ile tâbi kavimler arasında patlak veren mücadelelerde Attila'mn 2. oğlu Dengizik'in 469'da ölümünden sonra, bunun küçük kardeşi İrnek idaresinde Orta Avrupa'yı terkeden Hun kütleleri Karadeniz kıyılarında buluştukları başka Türk zümreleri ile karışmışlardı[26]. Bu karışmadan doğan yeni topluluk Türkçe "Bulgar"[827] diye anılmağa başladı. Başlangıçtan 765 yılına kadar Bulgar hükümdarlarının adlannı ve hakanlık sürelerini gösteren ve bugün ancak, daha geç zamandan kalma bir Rus kronikinde İslâvca tercümesine sahip olduğumuz "Bulgar hakanları listesinde İrnek, Bulgar hükümdar sülâlesinin atası olarak görünmektedir.

[823]İ. S. Sismanov, *L'Etymohgie du nom* "Bu^ar", s. 47-85; V. Beşevliev, *Proto-Bulgar Dini,* S- 214 vd. H. Vâmbery, *Der Ursprung derMagyaren,* s. 55 vd.

[g25]hk. Byz. turc.,ıl,s.50.

[826]Tafsilen bk. B. *Szbsı,A Hunok...,* s. 423-439; ayrıca bk. yk. Avrupa Hunİan.

[827] Bulamak < bulgamak ? karışmak'dan "bulga+r", bk. Gy. Nemeth, *HMK,* s. 95-98; *Bulgak, Bulganç*=kanıklık (Kitabeler, I, kuzey, 4,11, doğu, 29, Tonyukuk, 22). Ayrıca bk. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* I, s. 92 n. 5. Diğer bazı Batı ve İslâm kaynaklarında *"Burgar, Bular, Biter, Bulcr** vb. şekillerinde de geçer.

*" Bk. J. Mikkola, *Die Chronologie der Türkischen Donau-Bulgaren,* s. 1-25 (Kr$. L Ligeti, Nyt. Közlm. 1935, s. 190-271); Liste ve bibliyografya: *Byz. turc,* II, s. 296 vd.; ayrıca geniş **Ufalat** için bk. O. Pritsak, *Die sogenannte bulgarische Fürstenliste und die Spruche der Prolo-butgaren,* s. 61-77, 184-242; ayn. müell., *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren,* Wiesbaden, 1955; J. Benzing, *Das Hunnische, Donaubotgarische und Wotgabotgarische,* s. 688 vd.; R Altheim, *Geschichte derHunnen,* I, s. 16-28; V. Beşevliev, *Dieprotobtdgprischen Inschriften, z.* 306-323.

Hun kütleleri ile karışan bu Türklerin asıl adı [M]Ogur"du ve Tuna ağzından Volga'ya kadar Karadeniz kuzeyi bozkırlarında, daha sonraki Peçenekler ve Kumanlar gibi ayrı boy birlikleri hâlinde oturuyorlardı: *Saragur* (Sarı/Ak/Ogur), *Bittigur* (Beş-Ogur), *Ultingur~AUziagir* (Altı-Ogur), *Kutri*-gwr-Kuturgur {"Tukurgur" = Dokuz-Ogur) *Ungur~ Hunugur~ Onugur* (On-Ogur), *Utigur~l)tuıgaT* (Otuz-Ogur) . Bizans tarihçisi Priskos (5. asır)'un, Sabarlar tarafından Ural dağlarının doğusundaki yurtlarından uzaklaştırılarak Karadeniz düzlüklerine geldiklerini (461 - 465'lerde) bildirdiği Ogur Türkleri, aynı tarihçiye göre o zaman üç grup teşkil etmekte idiler: *Saragur, Urog* (Ogur) ve *On-Ogur.* Bunlar Avarların önünden batıya çekilen Sabarlann karşısında tutunabilmek için Bizans'a elçi göndermişlerdi. Son araştırmalara göre, Ogurlar büyük göçten önceki yurtlarında da üç zümre hâlinde idiler: Doğu zümresi (Seyhun-Çu nehirleri ve Çalkar Gölü havalisinde: On-Ogurlar) [M]; orta zümre (bugünkü Kazak-Kırgız bozkırı ve Emba nehri boyunda -ihtimal- Otuz-Ogurlar) ve batı zümresi (Yayık nehri havalisinde -herhalde- Dokuz-Ogur'lar)[31]. Bu sıralarda Saragur (Ak-Ogur) kütlesine karşılık ötekilerin "Kara Ogur"[832] kanadını teşkil etmiş olmaları muhtemeldir[833]

Ogurlar Oğuzların kardeşleridir. Herhalde birbirlerinden çok erken devirlerde (en geç MÖ. 3. asırdan önceleri) ayrılmış olmaları (bk. yk. Türklerin yayılmaları) dolayısiyle, dillerinde bazı fonetik değişmeler meydana gelmiştir. En açık fark da ana Türkçe'deki Z sesinin Ogur lehçesinde R'ye çevrilmiş olmasıdır. Aslında "Oğuz" tâbiri doğrudan doğruya "Türk boylan" mânasına geldiğine göre, doğuda kalan ve Z sesini kullanmağa devam eden ana kütleye karşılık, onlardan batıya doğru ayrıldıktan sonra R'li lehçe konuşmağa başlayan Ogurlann (Batı Türklerinin) adlarında da bu fark dikkati çeker: *Oğuz-Ogur* . Yukarıdaki Ogur boy birlikleri de sırasıyla: 5 *Oğuz, 6 Oğuz, 9 Oğuz, 10 Oğuz* ve *30 Oğuz* demektir[835]. Nitekim Doğu Türklerinde de böyle boy sayısı ile adlandırılmış birlikler vardır (bk. yk. Oğuzlar). Ogur iehçesindeki diğer bir ayrılık da söz başındaki *y* yerine *d* söylenmesidir (meselâ, yılan-düom vb.). Eski Grek coğrafyacısı Ptolemaios (M. 160-170) Hazar denizine dökülen Yayık nehri (bugün Ural nehri. Asıl Türkçe ad 18. asır 2. yarısında Ruslar tarafından değiştirilmiştir)'nin adını Daih (aix) şeklinde belirtmiştir ki, bu ad Bulgarların atalarının M. 2. yüzyılda Batı Sibirya'da İtil (Volga)'e doğru uzanan bozkırlarda yaşadıklarım belgelemektedir.

Ogurlann tarihi çok daha geri gitmektedir. Bunların, M.Ö. 3. yüzyıl sonlarına doğru Tanrı Dağlan eteklerinde oturan U-sun(Wu-sun)'larla ilgili olmaları muhtemeldir[837]. Ancak bu ilgi, daha ziyâde, yukanda Kumanlar münasebetiyle bahsettiğimiz U-sunların oturdukları sahaya (belki daha önceki yurtlan) taalluk ediyor görünmektedir. Çünkü aynı tarihte Ogurlann daha kuzeyde Kobdo, Tarbagatay bölgesinde yaşamakta olduklarına dair deliller vardır. Burada, Çin kaynaklan "Ho-chieh" veya "Wu-chieh" (=Hu-kie veya Wu-kie, P. Pelliot, 1920; Wu-kie, Hu-kie, U-k'it, F. Hirth, 1899; Ho-ku, L. Ligeti, 1940) adlı bir kavimden söz ederler[838]. R Hirth adın Çince şeklinin, asıl söylenişi *"Ugır"* (Uygur değil) olan bir kelimeden gelebileceğini söylemiştir[839] ki, bu ad onu doğrulayan Gy. Nemeth'e göre[840] Türkçe "Ogur"dan başka birşey değildir[841]. M.Ö. 3. yüzyıl başlarında Orta Asya'da Ogurlann en mühim kollarından biri, Çin kaynağında Orta ve Güney İrtiş taraflarında oturdukları ve Çin'e sansar, beyaz ve gök tilki ("Kun-tsun" = Kırsa ~ Karsak-bozkır tilkisi), bilhassa sincap derileri getirdikleri bildirilen Ting-ling'ler[842]'dir. Bu meşhur sincap kürkü tacirlerinin adı da Türkçe'dir: Ting-li=Teyin'li=Sincap'lı[843]. Bütün Ogurlar esasen kürk ticareti ile

[9]Bk. *Byz. îurc.,* II,. s. 89,152,189 vd., 196,198, 228; B. Szâsz, *ayn. esr,* s. 467. Bunların 350 sıralarında Seyhun yakınlarındaki Sogdca "Bakath" adı ile zikredilen bir şehirleri vardı, bk. K. Czegtedy, *Nomad nepek...,* s. 19,92.

[1] Tafsilen bk. D. Simonyi, *Die Bulgaren des V. Jahrhunderts im Karpatenbecken,* Açta Archaeoiogi-ca, X, Bp. 1959, s. 227-250, bk. L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 88.

[2]*"Kara-Bulgar"* bk. *DeAdm. İmp.y* II, s. 62; V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 439.

" B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 467.

[4] Tafsilen bk. Gy. Nömeth, *HMK,* s. 89-98. Türkçede z-r değişimi; "rhotacismus" için bk. yk. 'Türklerin Yayılmaları". Tarihte Türk kavimlerinin siyasi ve kültürel durumlarını açıklamak bakımından çok mühim bir "linguistique" tesbit olan bu "rhotacismus" meselesini şüphe ile karşıladığı için *Ogur* ve *Uygur* adlandırılmalarının anlaşılmasını güçleştiren J. Hamilton'un görüşü hakkında bk. *Toquz-Oguz et On-Uygur,* s. 37 vd.

Farklı bir görüş için bk. D. Pais, *A propos de I'etymohgie de Vithnique Ogur,* Studia Turcîca, s. 361 vd., 372. [36] Bk. Gy. Ndmeth, *ayn, esr.,* s. 112 vd., 190; A. Berthelot, *L'Asie ancienne, d'apres PtoUmee,* s. 222

(Yoksa Daih, aslında daha doğuda olup yine Hazar denizine dökülen Emba nehrinin adı mı? bk. *ayn. esr.,* de Ptolemaios'dan alınan 4 ve 6 sayılı haritalar).

A. N. Kurat, ...*Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri...,* s. 108; yk. n. 232. [08] Bk. De Groot, *Die Hunnen...,* s. 210,221. Burada *Ho-k'ut* diye gösterilmiştir. [19] Fr. Hirth, *UeberWolga-Hunnen...,* s. 270; ayn. müell., *Hunnenforschungen,* s. 83.

[m]*HMKs.* 114.

[841] Ayrıca bk. B. Ögel, *İlk Töles Boylan,* s. 800-803; hattâ umumiyetle Moğol grubu arasında gösteri len Wu-huan=Ogur? Bk. G. Clauson, *Türk, Moğol, Tungus,* s. 117,122.

[842] Bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 70 vd.; Tafsilen B. Ögel, *ayn. esr.,* s, 795-800, 805-811.

[843] Gy. Nemeth, *HMK* s. 116; ayrıca Kitabeler, II, kuzey, str. 12, güney, str. 12- Ting'lingleri, lehçe farkını dikkate almadığı için, Oğuz grubuna mensup Tieh-lo (bk. yk. "Gök-Türkler") ile karışmış görünen K. Czegledy'nin iddiası için bk. *Nomâd nepek...,* s. 18,22,49.

tanınmışlardı. Kıymetli kürkler arasında sincap derisi başta geliyordu[844].

Ogur Türklerini, daha ziyâde hayvan yetiştirici kardeşlerinden ayıran bu kesif avcıhk ve kürk ticareti yanında, onların başka bir hususiyetleri de, batıda bulundukları coğrafî bölgenin şartları gereği, iyi çiftçi olmaları idi. Her çeşit ziraati ve meyveciliği zamanma göre en yüksek seviyede yapıyorlardı. O tarihlerde Macar diline giren Ogur Türkçesi kelimeleri (bk. Hazar hakanlığı) bunun delilleridir.

Batı Sibirya'daki yurtlarında iken, Orta Asya'da Çi-çi Tanhu devletinin çöküşünden (M.Ö. 36) sonra aynı bölgeye çekilen Hun kalıntıları ile komşu oldukları anlaşdan Ogurlann, daha sonra batıda sür'atle bir dünya imparatorluğu durumuna giren Avrupa Hunlarına bağlandıkları, bilhassa Saragurların Attilâ zamanındaki rollerinden bellidir. Hun imparatorluğu parçalanıp merkezî otoritenin kaybolması (460-470 yıllan) üzerine, bu defa Hun kütleleriyle beraber, batıdan geldiği bilinen İrnek etrafında toplanarak, Bulgar devletini kurdukları görülüyor. Ogurlar İrnek'in halefi *Mundo* (Muncuk?) ve ondan sonra gelen 4 hükümdar zamanında, 550'lere kadar, aralarındaki birliği sürdürmüşlerdi. Bu tarihlerde şöyle yayıldıkları tesbit edilebiliyor: Kafkasların kuzeyinde (Azak'ın doğusunda) On-ogurlar, Don-Volga dirsekleri bölgesinde Otuz-ogurlar, Dnyeper'e doğru bozkırlarda Do-kuz-ogurlar [5]. Bunlardan doğudakiler sırasiyle Sabarlann ve -Gök-Türk hâkimiyeti Azak Denizi'ne ulaştığı zaman (576'lar)- Gök-Türklerin idaresine girmişlerdir. Menandros'a göre, Otuz-ogur hükümdarı *Anagaios* (Türkçe aslı: Ana-aga?) tarafından tâyin edilmiş olan *Ak-kağan* adlı kadın başbuğ, Gök-Türklere bağlananlardandı[847].

Batıdaki Dokuz-ogur (Kara-Bulgar?)'lar ise, yıllık vergi aldıkları Bizans ile bazan dost, bazan hasım olarak münasebetlerini devam ettirdiler. İslâv kütlelerini ileri sürerek Bizans'a yaptıkları sürekli baskı, İmparator Anastasios (491-518)'u, başkent İstanbul'un korunması için, "uzun sur"u yaptırmağa zorlamıştı . 530'larda ise Bizans generali Belizarios kumandasında İtalya savaşlarına katılmışlar, 549'da Longobardlarla çarpışan Gepidlere 10 bin süvari ile yardım etmişlerdi. Fakat Bizans -tıpkı Çin gibi.- Türklere karşı oynayageldiği oyunu Ogur'lara da tatbik etti. Dokuz-ogur ve Otuz-ogur kardeşlerin arasını açtı, birbirleri üzerine saldırttı. Mağlûp olan Dokuz-ogurlardan bir kısmını (2 bin aile) Trakya'ya yerleştirdi. Otuz-ogurların Balkanlarda anî bir yürüyüşle İstanbul yakınlarında görünmelerinin (550'de) artık bir faydası yoktu. Karadeniz kuzeyindeki Ogur hâkimiyetinin zayıflaması, Avarlann, yollarında rastladıkları Ogur-Bulgar Türklerinden bazı kütleleri beraberlerine alarak batıya doğru sür'atle ilerlemelerini (558'i takip eden yıllarda) kolaylaştırdı. Bayan Hakan'ın emrinde Dalmaçya'da savaşan Bulgarlar, 626 İstanbul kuşatmasında Avarlara yardımcı kuvvetler teşkil etmişlerdi. Bunlar Balkanlar'a, Kuzey İtalya'ya, Macaristan'a yayıldılar. Avarlardan memnun olmayan 9 bin kadar Bulgar ailesi önce Bavyera'ya, sonra italya'ya taşındı (7. asnn 2. yansı).

[844] Geçen asır ortalarında bile Batı Sibirya'da elde edilen hayvan kürkleri arasında birinci plânda idi: Yılda ortalama 6 milyon adet! Bk. Gy. Nemeth, *ayıt. esr.,* s. 115-118,

[845] Dokuz-ogur ve Otuz-ogur hükümdarları (Bizans tarihçileri: Prokopios, Menandros, Agathias'dan naklen) için bk. O. Pritsak, *...Fürstenliste,* s. 219 vd.

[946]*Byz.* *««:., II, s. 73.

[847] Bk. *A Magyarok elödeiröL.,* s. 48; Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 240.

[848] L. Râsonyi, *ayn. esr.,* s. 90.

14- BULGAR DEVLETLERİ

A. BÜYÜK BULGARYA

Devlet teşkilâtı düzenindeki ilk Bulgar birliğinde On-ogurlann çoğunluk oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar 6. yüzyıldan itibaren Bizans, Ermeni ve Süryanî kaynaklarında Kuzey Kafkasya'da gösterilmişlerdir, hattâ buraya "Patria Onoguria" (On-ogurlann yurdu) denilmiştir (700'ler). 8. asnn ilk yansında da Azak denizine doğru yayıldıkları görülüyor[849]. İslâm kaynaklarındaki, bilmece gibi, okunup açıklanması güç "V.n.ndr, V.I.ndr, vb." adlı kavmin[850] bunlar olması lâzımdır (On ogundur=On-oğur)[851].

630'da Orta Asya'da Gök-Türk imparatorluğunun fetret devresine girmesi üzerine, Hazarlar gibi Bulgarlar da idareyi kendi ellerine alarak *"Büyük Bulgar"* devletini kurdular. Bunda aynı zamanda Avarlann, 626'daki başarısız İstanbul kuşatmasını müteakip hakanın ölümü (630) üzerine, Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da herhangi bir siyâsî nüfuz iddiasında bulunamıyacak kadar zayıf düşmelerinin de tesiri ihtimal içindedir[852]. Devletin kurucusu başbuğ *Kourt (—Kurt)* [853] *Doulo* adındaki hükümdar sülâlesine mensup idi. O. Pritsak'a göre bu hanedan tâ Mo-tun (=Biktun. M.Ö. 209-174)'dan beri Hun tanhuları yetiştiren ünlü *Tu-ko* (Tu-ku) âilesidir (Çince'deki şekli

[849] Bk. Gy. Nemeth, *ayn. esr.,* s. 179 vdd.

""Tafsüen, V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 465-471.

[851] Bk. Gy. Nemeth, *ayn. esr.,* s. 58 vd.; O. Pritsak, *Yowar und Kâwar,* s. 386. + *dur* eki için bk. L. Râsonyi, *Les noms depersonnes...,* s. 234. Ayrıca bk. V. Minorsky, *Addenda...,* s. 269.

M2Bk. O. Pritsak, *...Fürstenliste,* s. 219.

[80] "Bulgar hakanları listesi"nde=Kour't, bk. V. Beşevliev, *Die proto...,* s. 318; Gy. Moravcsik, *Byz. turc.y* II, s. 144; B. Szasz, *A Hünok..,* s. 451, J. Benzing, *Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische,* s. 689. Bizans kayıtlarında: *Kobratos, Kuvratos* vb. bk. *Byz. turc.,göst. yer.;* adın (Kobrat) Türkçe kobratmak (toplamak, derlemek)'tan geldiği görüşü için bk. Gy. Nemeth, *Kob~rai is Esperüch,* s. 7 vd.

Tu-ko-d'o-klak, duo-klo=Doulo)[854] ki, bu suretle Bulgar hükümdar sülâlesi (İrnek ve ondan 300 sene önce hüküm sürdüğüne -Hakanlar listesinde- işaret edilen Avitokhol[855] yolu ile) Asya Hun tanhuları ailesine bağlanır*[56]. Kurt'un dağınık Ogur kabile birliklerini birleştirerek siyâsî teşkilât meydana getirdiği ülkesine *"Büyük Bulgarya"* ("Magna Bulgaria") deniyordu. Fakat devlet uzun sürmedi; Herakleios devri Bizans'ı ile oldukça sıkı münasebetlerde bulunduğu anlaşılan kurucusunun[857] ölümünden (665) az sonra, komşu Hazar hakanlığının baskısından parçalandı. Çoğunluğu Otuz-ogur olan bir kütle kuzeye çekildi (Dış-Bulgarlar=İtil Bulgarları); Kurt'un oğullarından *Bat-Bayan,* Hazarlara tâbi olarak, Macarların ve On-ogur Bulgarların başında Kafkasya'daki yurtta kaldı. Bugünkü Balkarlann bunların halefleri olduğu sanılıyor[858]. Bat-Bayan'ın küçük kardeşi *Asparuh*[59]* kalabalık Bulgar kütleleri ile Tuna'ya yöneldi (Îç-Bulgarlar). Balkanlara geçti (668) ve elverişli toprakları zaptederek yeni Bulgar devletini kurdu (679) ve bu devlet, yıllık vergiye bağlanan Bizans tarafından 681 tarihli anlaşma ile tanındı[860].

B- TUNA BULGAR DEVLETİ

Asparuh(679-702)'un, imparator Konstantinos IV'ün mukavemet teşebbüslerini kırarak Dobruca'nın güneyinde kurduğu ve kısa zamanda askerî, siyâsî yönlerden geliştirdiği devlet İtil Bulgarları'nınkine nisbetle "küçük" sayılmış olmakla beraber, Ogur Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü siyâsî teşekküldür. Devletin sağlam temellere oturtulduğu, Bizans ve Avar imparatorlukları gibi iki büyük güç arasında varlığını korumasından anlaşılır. Dışarıdan gelen Bulgar Türklerinin (bunlara ilmî yayınlarda pro-

Kelimenin Türkçe aslı: *Türk* veya *tuğlu?* bk. yk. n. 14,107.

' F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* I, s. 20 vd. M. S. 147-156 yıllan arasında Sien-pilerin hücumu sırasında Kuzey Hunları tanbusu olması muhtemel, bk. yk. Asya Hunlan.

[56]Tafsüen bk. O. Pritsak, *...Fürstenliste,* s. 193 vdd., 231; V. Beşevliev, *Die proto...,* s. 316.; M. İ. Artamonov'a göre (bk. A. N. Kurat, *Hazarlara Âît Bir Kitabın Tanıtılması,* s. 215) de Büyük Bulgarya hanı, Batı Gök-Türk hakanının yeğeni (yâni Aşma ailesine mensup) idi; ayrıca bk. P. 8. Golden, *TDAY,* 1971, s. 150. "Bulgar hakanları listesindeki tarihlemeler (takvim hesapları) ve hükümdar adları hakkında açıklamalar: bk. L. Bazın, *Les calendriers...,* s. 651-710.

[57] Bk. T. Halasi-Kun, *A Magyarsâg...,* s. 82 vd.

[58] A. N. Kurat, *...Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri..,* s. 110 (buna karşı bk- H. Eren, *DTCF*

Dergisi, VII, 2. s. 501); V. Pröhle; *Balkarische Studien,* Ksz, XV, s. 165-276, XVI, s. 104-243.

['9] Veya *Esperüh, Byz. turc,* II, s. 78, *İsbara* veya Es/w/j=:deUce doğan (yırtıcı ku§), bk. Gy. NĞmeth, *KCsA,* II, s. 440 vd., veya *Es-börü?*. "İç -ve Dı§- Bulgarlar" için, bk. V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 438 vdd.

[860] N. Banescu, *Le premier habitat de la horde d'asparuh dansla...,* s. 434-440. Kurt'un 5 oğlu (Bat-bayan, Kotrag, Esperükh, Kuber vb...) için bk. Gy. Lâszlö, *Kovrât Kagânfiainak törtenetehez,* s. 225-230.

to-Bulgar da denir) Balkanlardaki İslâv kütlelerini maharetle kendilerine bağladıkları görülmektedir. Umumiyetle kabul edildiğine göre Bulgarlar, devlet fikrine yabancı olarak ufak kabile hayatı yaşayan İslâv halka vatan, devlet ve millet kavramlarını öğretmişler[861], onları teşkilâtlandırarak[862], daha sonra Bizans'a karşı kendilerini koruma kabiliyeti ile donatmışlardır[863].

Tuna Bulgar devletinin en sıkı siyâsî münasebetleri şüphesiz Bizans ile idi. Hazar prensesi ile evlendiğini gördüğümüz imparator Justinianos H'nin, Bulgar ham 7erve/(702-718)'in yardımı ile 2. defa tahta çıktığı (705) bilindiği gibi, Bizans tarihçisi Agathon, 713 yılında İmparator Philippikos'un düşüşü*nü Bulgarların Bizans topraklannda ilerlemesine bağlamıştır[864] ki, bu da devletin kısa zamanda kazandığı kudreti ortaya koyar. 716 yılında Bizans ile yapılan bir ticaret anlaşması sonucu olarak, 717-718 yıllarında İstanbul'un Araplar tarafından kuşatılmasına karşı, başkent ortaklaşa müdafaa edilmişti. Bu işbirliği Bulgar devletine iktisadî imkânlar ve huzur sağlıyordu[865]. Ancak 8. asır ortalarında hakanlıkta iç mücadeleleri ve hanlardan bazılarının öldürülmelerini fırsat bilen Bizans, Bulgarya'ya üst-üste seferler tertipledi (imparator Konstantinos V. Kopronymos, 741-775 zamanı) ve tahribat yaptı. Nihayet 9. asır başında, Orta Avrupa'da Avar hakanlığının Franklar tarafından tam bir çöküntüye götürüldüğü yıllarda Krum[866] adlı ünlü bir Bulgar hükümdarının iktidara geldiği görüldü (803-814). Güney Macaristan ile Transilvanya'yı hanlık sınırları içine katan "mahir harp adamı ve aydın teşkilâtçı" Krum[86] gibi kudretli bir komşudan ürken Bizans imparatoru Nikephoros I, erken davranarak onu baskıya almak düşüncesi ile harekete geçti (811). Hanlık başkenti *Pereyaslav* (Preslav. Şumnu'nun güneybatısında, Çatalar köyü yanında)'ı tahrip etti ve ilerledi. Fakat hızla gelişen çetin savaşlar Nikephoros'un yenilmesi, ordusunun imhası ve kendisinin savaş meydanında ölmesi ile neticelendi. Dört buçuk asra yakın bir zamandan beri ilk defa

[1]G. FehĞr, *Les monuments de la cultureprotobulgare et leurs relations Hongroises,* s. 1, 26 vd. İslâv dillerinde yaşayan Türk asıllı askerî-idarî unvanlar: *Boyar=boy\a, zupan*—çoban, *bagan>bân* vb., ve bazı kültür kelimeleri: G. Fener, *ayn. esr.* s. 125; K. H. Menges, *Altaic Elements in the Proto-Bulgaren Inscriptions,* s. 110; ayn. müell, *A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgaren Inscriptions,* s. 441-453; ayn. müell., *Altajische Kulturwörter im Slavischen,* s. 107-116; A. N. Kurat, *Eski Slavcadaki Türkçe Sözlere Dair,* s. 89-97. **Bk. 1. Dujcev,Sem. *Kond.,* X, 1938, s. 150. [864]*Byz. turc.,* I, s. 106; C. Head, *On the Date of...,* s. 106. [865] Bizans ile yapılan 681, 706,717,755, 767 yıllan andlaşmalan için bk. V. Beşevliev, *Die protobulgarischen Inschriften,* s. 55-56. [866]*Byz. turc.,* II, s. 154. Türkçe Kurum (= kurmak, tesis etmekten) veya korumak-tan korum = kale:
Batı Türkçesinde kerim ~ kerem ~ kerm = hisar, kale (buradan kermen ve Kremlig "Kremlin") kale-şehir, bk. O Pritsak, *Eme altaische Bezeichnung fiir Kiew,* s. 8 vd.
A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 1, s. 354.

bir Bizans imparatoru düşman elinde can veriyordu. Arkasından, imparatorluğun doğu eyaletlerinden getirilen birliklerle takviyeli kalabalık ordusu başında Bulgarlar üzerine yürüyen Mikhael IFyi de mağlûp eden *Krum Han, âdeta Bizans'ı ortadan kaldırmağa hak kazanmış ve "altın mızrağını Yaldızlı Kapu*[m]*ya asmağa"* [869] *and içmişti* O Sardika(Sofya)*yı (809'da), Niş ve Belgrat şehir-kalelerini işgal ederek[870] Orta Avrupa-Yakın Doğu arası en büyük ticaret ve askerî sevkiyat yolunu kontrolü altına almıştı. 813'de Filibe üzerinden Edirne'ye ulaştı, burayı muhasara altında bırakarak sür'atle ilerledi. İstanbul'u kuşattı (814 baharı). Fakat saldırıların en hummalı zamanında ansızın ağzından, burnundan kan boşanmak suretiyle oluverdi (13 Nisan 814)[871].

Oğlu *Omurtag*[*72] Han (814-831) Bizans imparatorluğu ile derhal 30 senelik bir ticaret andlaşması imzalamakla isabetli bir davranış gösterdi[873]. Frank imparatorluğu ile uzlaşma teşebbüsleri sonuç vermeyince istemeyerek de olsa silâha müracaat eden ve Tuna-Sava-Drava havzasını almak, Maroş nehri vadisindeki, Orta Avrupa'nın -tâ Roma devrinden beri terk edilmiş olan- en büyük tuzlalarını yeniden işletmeğe açmak suretiyle devletine emniyet ve büyük bir servet kaynağı kazandıran Omurtag Han zamanı Tuna Bulgarlarının tarihleri boyunca en parlak devirleri olmuştur. Kurulan şehirler, saraylar, geniş ölçüde inşaat ve imar, su yolları, âbideler, bu arada G. Feher tarafından harabeleri ortaya çıkarılan *Pliska* (Şumnu'nun kuzeydoğusunda Aboba köyü yanında) ve *Preslav* şehirleri [4] ile *Madara kasabası* (Şumnu'nun doğusunda) civarında yüksek bir kaya üzerinde 40 m 'lik yeri kaplayan, kitâbeli, *Krum Han'ın atlı kabartması* o çağın hâtıralarıdır .

Sur'da tören kapısı (Yedikule'de, hâlen kapalı), bk. F. Schvveinfurth, *İstanbul Suru ve Yaldızlı Kapı,* s. 261 vd. A. A. Vasiliev, *göst. yer.* [0] 853-888 yılları arasında bir süre *Böri-tarkan* Belgrad'da Bulgar kumandanı idi, bk. *Byz. turc.,* II, s.
94. " Tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları,* s. 10-14.
Türkçe Omurtag = Kartalcık[0] **&-. *Byz. turc,* II, s. 154.
Andlaşmanın kitabe metni, bk. V. 1 eşevliev, *ayn. esr.,* s. 190-206.
[74] Tafsilen bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 255-276; F. Altheim, *Geschichte der Hımnen* V, s. 318-326.
[75] Bk. G. Feher, *Die Inschrift des Reiieıreliefs von Madara,* Sofia, 1928; V. Beşevliev, *ayn. esr.,* s. 41-47, 71 vd., 95-124, 250 vd.(Bu!gar-Türk devletinde kullanılmış Türkçe unvanlar: *Boyla, içirgü-boyla, ük-boyla, baga(n), Şubigi* /cabgu, yabgu?/, *tarhan* vb.). Bu son eserde Bulgar-Türkleri devrinden kalma 80 kadar kitabe tanıtılmıştır. Bunlardan bazılarının Türkçe tercümeleri, B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 274 vd.

Fakat sayıca, yerlilere nisbetle şüphesiz pek az olan Bulgar Türklüğü, yavaş yavaş, o tarihlerde yazılan bile olmayan ve yukarıdaki Grek harfleri ile Grekçe yazılı kitabelerden de anlaşılacağı üzere Bizans kültürünün tesiri altındaki İslâv çoğunluğunun etnik baskısını hissetmeğe başlamıştı. Teşkilâtlandırılan İslâvlar devlet hizmetlerine alınıyor, Türk unsurun yerlilerle evlenmeleri artıyor, idare tekniğinin zarurî sonucu olarak kalabalık yerli halk dili üst tabakada yayılıyor ve Türkler İslâvlaşıyordu. Omurtag Han'dan sonra daha da hızlanarak devam eden bu oluş *(Malamır,* 831-836; *Presiyan,* 836-852 zamanları), *Boris Han* [877] (852-889)'ın 864'de Ortodoksluğu resmen kabul ederek, o zamana kadar tek yaratıcı "Tangra~Tângry" (=Tanrı) inancında yaşayan Bulgarları[878] Hıristiyanlaştırması ile tamamlandı. 869-870'de-ki İstanbul kiliseler toplantısında Bulgar kilisesinin müstakil piskoposluk olarak batı (Katolik) kilisesi temsilcilerince tanınması üzerine Roma'nın

Madara'daki kaya kabartmasının hangi millete âit olduğu hakkında tâ 1896'dan beri çeşitli görüşler ileri sürülmüş, bazıları bu eserde İran-Sâsânî tesiri görmüş, bazıları da onu eski Traklardan kalma bir Antik-çağ (Grek-Roma) san'at ürünü sayarak, süvarinin mahalli bir Trak tanrısını temsil ettiğini iddia etmiştir (Tafsilen bk. D. Krandzalov, *Les reliefs du cavalier thrace et la tradition probUmatiaue de I'histoire protobulgare,* s. 137-151). Kaya kabartmaları geleneğinin Sâsânîlere bağlanabileceği ve Balkanlar'd aki bir eserde Antik-çağ tesirlerinin görüleceği tabiî sayılmakla beraber, Madara süvari kabartmasının Türk-Bulgar san'atı örneklerinden olduğu, delilleri ile ortaya konmuş bulunmaktadır (bk. G. Fener,/! *Bolgâr-Törökök szerepe es müveltsege,* s. 34-38). Süvarinin etrafında yer alan kitabede mevcut Bulgar hanları adlarından başka, G. Feh6r, kabartmayı Sâsânî ve Grek-Roma eserleri ile karşılaştırarak, farkları, özellikle şu Türk belgelerini belirtmiştir: 1- Süvarinin elindeki bardak (Türklerde and-içme töreninde kullanılan kutsal kap, 2- Tuğ (bk. G. Fener, s. 37, resim 10), 3- Süvarinin saçının uzun kesilmiş olması, 4- Tasvirde bir av sahnesinin bulunmayışı.., Bunlara, tasvirde yer verilen iki hayvandan, umumiyetle köpeğe benzetilenin aslında kurt oluşu da ilâve edilebilir (kabartmanın orijinal fotoğrafları dikkatle incelenirse /bk. G. Feher, *ayn. esr.;* levha XII/ bu hayvanın kurt olduğu anlaşılır: Kafa, çeneyapısı, kuyruk), Yukarıdaki makale sahibi Krandzalov, 17 sene Bulgaristan'da Türk-Bulgar kültür eserleri üzerinde çalışan Feher'in 1940'da yayınladığı bu kitabı görmemiş olmalıdır.

Kaya kabartmasındaki yalnız kitabe üzerinde duran ve bu kitabenin G. Feher tarafından okunuşunu geniş ölçüde değiştirerek, farklı yorumlar yapan Beşevliev ise kitabeden birinci bölümün *Ter-vel Han* (ölm. 718), ikinci bölümün *Kormesios* Han (Lâtince kayıtlarda *Cormesius.* Türkçe aslı, *Kor-muş, Karmış,* ölm. 756; bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.,* II [1958], s. 164), üçüncüsünün de *Omurtag Han* zamanına âit olduğu ve hanlardan ikincisinin kitabede *Krumesin* (-Krum, Krumış, ölm. 814. Adın diğer şekilleri: Krumes, Krumos, Krummos, Lâtin kayıtlarında *Crumas, Crumnus,* İslâvca'da *Krumi* vb., bk. *Byz. turc.,* II, s. 174) olarak yazılan adın Kormus olabileceği düşüncesindedir (bk. V. Beşevliev, *Die protobulgarischen Inschriften,* s. 99,115).

[876] Nadiren Türkçe (bk. J. Deny, *üne inscription en langue proto-bulgare decouverte â Preslav,* s. 235-239; İ. Venedikov, *Trois inscriptions protobulgares,* 1950, bk. V. Beşevliev, *Les inscriptions...,* s. 874, n. 1.) ve Orhun yazısı ile (Fr. Altheim, *Geschichte derHunnen,* I, s. 260).

[877] Boris = aslı Türkçe, bans, pans = pars veya *böri,* bk. K. H. Menges, *Aîtaic Elements...,* s. 115 vd. Hıristiyan olunca Mikhael adını aldığı anlaşılıyor (Boris Mikhael bk. *Byz. turc,* II, s. 93).

[878] G. Fehei, *A Bolgâr-Törökök szerepe es mûvltsege,* s. 72; V. Beşevliev, *Les inscriptions protobulgares,* XXIX-XXX, s. 479.

Balkan yarımadasındaki iddialarının sona ermesi ile[879] Türk devleti büsbütün karakterini kaybederek İslâv-Bizans kültür çevresine girdi[880].

C- İTİL (VOLGA) BULGAR DEVLETİ

"Büyük Bulgarya" devletinin parçalanması üzerine İtil-Çolman (Kama) sahasına çekilen Bulgarların çoğunluğunu buraya yakın oturdukları bilinen Otuz-Ogurlann teşkil ettiği anlaşılıyor. Bölgenin yerli halkı Fin-Ugorları (Çeremis, Mordva, Zuryen, Votyak kavimleri vb.) da idarelerine alan Bulgarların orada Hunlardan, Sabarlardan, Uzlardan ve Hazarlardan da bazı kalıntılar buldukları muhakkaktır. Böylece bölge daha büyük sür'atle Türkleşmiş oluyordu.

îtil Bulgar devletinin ilk devirleri hakkında -12. asırda Volga nehir yoluna hâkim olmak için Rus knezlikleri ile yapılan bazı mücadeleler dışında-fazla aydınlatıcı bilgi bulunmuyor. Ancak, Bulgarların bir müddet Hazar hakanlığına bağlı bulunmuşlarsa da, sağlam bir siyâsî teşkilât kurdukları, bu devletin Moğol istilâsına kadar 5.5 asır yaşamasından anlaşılabilir. Bunun sebebi, Bulgarların ziraate elverişli topraklan değerlendirebilen mahir çiftçiler olmaları, aynı zamanda ticaretten de iyi anlamaları idi. Orta İtil sahası tabiat zenginliği ve ulaşım bakımından gerekli imkânlara sahipti. Kuzey bölgelerini Hazar denizi-İran-Kafkaslar-Türkistan ve dolayısiyle Orta Asya'daki büyük kervan yoluna bağlayan, o çağlarda trafiği sık Volga, Kama gibi büyük nehirleri ve bunlann Ak-İtil, Vyatka, Susma, Sura vb. gibi kolları ve ayrıca verimli toprakları, otlakları, ormanları, hayvancılığı, dericiliği (Bizans'a kadar yayılan "Bulgari" sahtiyanı meşhurdu), kürkçülüğü ile Bulgar ülkesi, bilhassa Hazar hakanlığının zayıfladığı yıllardan itibaren sıhhatli bir varlık hâlinde gelişmişti. Bulgarlar birçok şehir ve kasabalar kurmuşlardı: *Suvar, Osal, Tetiş, Cüke-tav, Züye, Kaşan, Kermencük, Kazan* (eski Kazan) [881]. Bunlann arasında Volga-Kama kavuşağına -güneye doğru-100 kiiomet-

[879] Bk. N. Zlatarsky, *Sem. Kona.,* IV, S. 67 vd.

[880] Türk "han" unvanı da Boris'in halefi Simeon (893-917) tarafından "çar"a çevrildi (bk. F. Lot, *Les invasions Barbares,* s. 228). Proto-Bulgarlann kültürü için umûmî bilgiler, C. Feher, *Les monuments...,* Arc. Hung. VII. Ayn. müell., *Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Milletlerin Kültürü,* s. 290-320. Bütün bu belgelere rağmen, Ogur-Bulgarlann Moğol kökünden İranlı (!) bir kavim ol duğu ve dillerinin de Türkçe dışında bir Altaylı (!) dilden türeyebileoeği hakkında bazı Rus (Xalİkov, Genin vb.) "bilimselci"lerinin ciddiyet dışı iddiaları için bk. P. B. Golden, *Khazar studies,* 1, s. 47 vd.

[881] 1974-1975 yıllarında yapılan kazılarda, 1177'de kurulduğu anlaşılan Kazan şehir-kalesinin harabeleri ortaya çıkarılmıştır. Bk. A. H- Halikov, *Kazan Nerede ve Ne Zaman Meydana Gelmiş?,* s. 44-54. Kazan adı, ihtimal burada ileri sürüldüğü gibi, Türkçe "sınır bölgesi" veya "sınır hattı" mânasına gelmektedir.

re kadar mesafede İtil kıyısındaki başkent *"Bulgar"* şehri 9.-12. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en mühim ticaret merkezi idi*®[2]. Doğuda Başkırtlar, batıda Burtaslar ve Ruslar ile sınırlanan memlekette Bulgarların başlangıçta birer han'ın idaresinde 4 grup *(Bulgar, Suvar, Barsula$_f$ İskit)* oldukları, fakat 10. asır ortalarından itibaren hepsinin bir han idaresinde birleştikleri sanılmaktadır[883].

İtil Bulgarları hakkında en güvenilir bilgi Arap yazan İbn Fadlan tarafından verilmiştir. Ticarî temaslar dolayısiyle İslâm dini ve kültürünün yayılmağa başladığı ülkede, Bulgar hanı Almış, Müslümanlığı aslından öğrenmek istediğini Bağdad Abbasî halifesine bildirmiş, halîfe El-Muktedir de din adamları ile mescit inşaı için mimarlardan kurulu bir heyeti Bulgar şehrine göndermişti. H. 309 (M. 921-922) yılı Martında yola çıkarak başkentte Bulgar hanını ziyaret eden (Mayıs 922) bu heyetin başkam İbn Fadlan seyahat notlarında Bulgarlardan başka Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar, Hazarlar ve İslâvlar hakkında da ilgi çekici malûmat vermektedir[884].

10. asrın ilk çeyreğinde eski Türk teşkilât ve unvanlarını *(Yıltavar=*İlteber; *buyruk ve turun* = tudun?) muhafaza ettikleri anlaşılan İtil Bulgarları[885] İslâmiyeti kabul etmekle Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi oldular. Camiler yapıldı, kadılık kuruldu (12. asnn 2. yansında Bulgar kadısı, Yâkub b. Nöman), diğer İslâm ülkeleri ile de bazı temaslar oldu[(Mili *] ve bu islâm kültürü devletin çöküşünden soma da devam etti[RR"7]

13. asrm ilk çeyreğinde bile "Büyük Bulgarya" ("Magna Bulgaria") diye anılan[888] İtil Bulgar Devleti Moğollar tarafından yıkıldı. 1223'teki birinci Moğol saldırısı oldukça zararsız atlatıldı ise de, Batu Han idaresindeki asıl

Tafsilât için bk. A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatı,* s. 7-14; A.N. Kurat, *...Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri...,* s. 112-115. *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 74; *Hudüd...,* s. 460 vd.
Seyahatnamesi birkaç kere yayınlanmış ve açıklamalara konu olmuştur: Z. V. Togan, *İbn Fad-lan's Reisebericht,* ZDMG, Leipzig 1939 (1968[2]); H. Ritter, *Zum Text von İbn Fadlan's Reisebe-richt,* ZDMG, 1942, s. 98-126; K. Czegl6dy, *Act. Or.* I. Bp. 1951, s. 217-260, bk. *TM.* X, 1953, s. 406 vd. Aynca neşir ve Rusça açıklama: Kraçkovsky, Leningrad 1939; faksimile ve açıklamalar: A. P. Kowalski, Kharkov 1956. Notlarla, S. Dahhân, Dimaşk 1959, Farsça tere. Tahran 1967. Ayrıca bk. Minorsky *-Mervezî-* s. 110-116. Seyahatnamenin Türkçe tercümesi: *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1, 2, 1954, s. 59-80; İtil Bulgarları ile ilgili bölümünün neşr. ve Türk. tere: A. N. Kurat, *ayn. esr.,* s. 312-322.10. asırda İtil devletinin coğrafî ve ethnique durumu (Burtas, Barsula?, Asgil? kavimleri) hakkında bk. V. Minorsky, *Hudûd...,* s. 162,460-465. [s]Bk. K. Czegl6dy, *Yıltavar Unvanı,* s. 173-187; Nemeth, *HMK* s. 213.
[1]1024'lerde Gazneli Sultan Mahmud'a, zengin hediyelerle gönderilen Bulgar elçisi, bk. Minorsky *-Mervezî,* s. 110 vd.
' 14. yüzyıl başlarına âit, Arap harfleri ile yazılı mezar taşı kitabelerinden örnekler; bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.,* s. 322 vd. ' Gy. Nemeth, *HMK* s. 306 vd.

büyük ordu Doğu Avrupa'da ilkin Bulgarlara çarptı. Ahaliyi öldüren, şehirleri ve köyleri yıkan Moğollar mescit, cami ve hamamlarla süslü, 50 bin nüfuslu Bulgar şehrini de tamamiyle tahrip ettiler (1236). Onlar çekildikten sonra, Deşt-i Kıpçak'da kurulan Altun-Ordu hanlığı zamanında kılıç artığı Bulgarların yeniden şenlendirmeğe çalıştıkları eski Bulgar şehri Pulat, Timur Han tarafından ikinci defa ağır tahribata uğratıldı (1361) ve üçüncü defa, Timur'un Altun-Ordu hanı Toktamış'a karşı yaptığı sefer esnasında tahrip edildi (1391). Tutunmasına imkân kalmayan halk dağıldı. Bir kısmı Kama'nın kuzeyine Kazan nehri boyuna göçtü. 15. yüzyıl ortalarında buralarda Bulgar-Kıpçak karışımı Müslüman ahali bulunuyordu ki, sonraki Kazan Hanlığının esas nüfusunu bunlar teşkil etmiştir. Diğer taraftan, dilleri Ogur Türkçesi'nin bir lehçesi olan, aynı bölgedeki Çuvaşların eski Bulgarların torunları olduğu kabul edilmektedir

' K Czegledv *Nomâd nepek.,* s. 97-109; A. N. Kurat, *ayn. es,,* s. 117 vd, O. *><<***>; *ro'-£ZaxhL,* s. 274-314; *U* mad. *Bulgar; l* Benzing, *PH. T. Fund* II s. 842 vd L. Rfany , *ayn esr.*s 97 vdd. itil Bulgaryasmdaki kazüarda elde edilen arkeolog malzeme «pn bk. B. Ogel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 239-253.

Bölüm IH
KÜLTÜR
BOZKm İOÛLTİRÜ

A- ESASLARI

Şimdiye kadar görüldüğü üzere, Türk tarihinin bu ilk devresi daha ziyade "Evrasya"nın bozkırlar bölgesinde cereyan etmiştir. Bilhassa insanın tabiat kuvvetlerine hâkim olamadığı eski çağlarda coğrafyanın beşerî hayat üzerindeki tesirleri düşünülürse, Bozkır ikliminin de çeşitli bakımlardan eski Türk yaşayışına, düşünce tarzı, inancı ve dünya görüşüne, örfü ve geleneklerine, kısaca "kültür"f«n^ tp*ir]?r vapacapı kolavca kabul edilir. Yeryüzünde insanlar, yaşadıkları coğrafî çevrenin başlıca üç tabiî kaynağı olan; orman, hayvan yetiştirme, tarım imkânlarım değerlendirerek hayatlarım sürdürebilmişlerdir. Eski çağlarda ilk kültürler de kendi bölgelerinin şartları içinde özlülük kazanacaklarından, orman kavimleri *"asalak"* kültürü (avcılık, devşiricilik), ziraate elverişli yerlerde oturanlar *"köylü"* kültürünü (çiftçilik) ortaya koymuşlar, bozkırdakiler *"çoban"* kültürünü (besicilik) meydana getirmişlerdir. Türkler aslında orman kavmi veya köylü değil, fakat Bozkırlı oldukları için kültürleri de gelişme ve muhteva itibariyle bütün diğer toplulukların kültürlerinden ayrılık gösterir. Kısaca belirtelim ki, bozkırlar çöl değildir ; yılda aldığı yağmur miktarı ortalama 550 mm'nin altına düşmeyen ve çok yerde 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardır. Nitekim, Türk Bozkır kültürünün geliştirildiği bölge, yani Andronovo kültürü sahası (Altay Dağla-rı-Sayan dağları'nın güneybatısı düzlükleri) rakımı 500-1000 m. arasında değişen, bol otlakları ile besiciliğe çok elverişli, hattâ kuru ziraate imkân verecek ölçüde rutubetli bir yayla durumundadır.

Ancak bir kültürün teşekkülünde, sadece coğrafî im^nia^rt istenmek yetmemektedir, bon Dazı araştırmalar[2] fertlerin kültür değerleri yaratmak ve geliştirmekte başlıca âmil olduğunu göstermiştir. Bunun yanında, belirli ruhî karaktere sahip toplulukların, ortaya konan çeşitli kültür değerlerini

[1] Evrasiya bozkırları için bk. L. Krader, *Peoples...,* s. 10-22; L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 1 vd.; K. Jettmar, *Diefrühen Steppenvplker,* s. 245 harita.

[2] A.H. Maslow,>4 *Theory ofHuman Motivation* (bk. yk. n. 27 vdd.).

kontrol edebilme kabiliyeti de unutulmamak gerekir. Yâni topluluk (cemiyet), kendi içinde görünen her kültür belirtisini kabul etmemekte, ancak umumi telâkkisine, düşünce tam ve yaşayışına uygun düşenleri benimsemektedir*. Şu hâlde her kıilrnryn »c terr^l dayanağı mevcut bulunmaktadır: *coğrafi çevre, tnsan unsunu cemiyet.* Bu durum başka başka coğrafi çevrelerde yaşayan ve ayn karakterlere sahip insan gruplanna mahsus olmak üzere birbirlerinden farklı kültürler doğacağını gösterir. Böylece 3500 yıllık hayatı bozkır şartlan içinde geçen "ürk topluluğunun da kendine mahsus bir kültür tipine sahip olacağı anlaşılır. Rj? fryna, Türklerin vardıkları sahadan dolavı *"Bozkır kültürü"* riiyonır[4]. Bozkır kültürüne tarihin seyri içinde, bozkırlar bölgesi kıyılarında yer almış bazı yabancı toplulukların da dahil olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Hind-Avrupalılardan bazı kollar (Doğu Gotları ve Iranîkr. İskitler, Sarmatlar, Partlar, Alanlar, vb.) ve Moğollar gibi. Fakat kültürün üç ana dayanağından biri olan insan faktörü, Bozkır kültüründe eski Türklere mahsus temel kavram ve davranışlan, bu yabancılann Türk'den farklı insan ve cemiyet hususiyetlerinin belirlediği kültür katkılarından ayırmaktadır. Bu itibarla Bozkır kültürünü, en saf şekli ile bir Türk kültürü olarak kabul etmekte hatâ yoktur.

Bozkırlar coğrafyasında binlerce yıl hayatiyetini devam ettiren ve Çin, Hind Akdeniz ve Avrupa kavimleri gibi yerleşik kültür topluluklarının yüzyıllarca tesir ve baskısını hissettikleri bu kültür eskiden beri ilim adamlarınca az -çok tanınmakta idi. Mütehassıslardan bazılan buna eksik olarak *"Atlı küttür*,* bazıları yanlış olarak *"Göçebe kültürü"* adını vermişler, bazılan da *"Ask göçebe kültüm"* demekte bir sakınca görmemişlerdir.

Halbuki, Bozkır kültürü "at" üzerine kurulmuş olmakla beraber, prensipleri yalna "aftan ibaret değildir. Bunun yanında demir de vardır. At ve demir bozktr ktâtûTÛrtün iki temel unsurudur\Aynca tabiatiyle farklı bir hukuk anlayışına sahip tutunmaktadır. Başlı başına bir kültür tipi olduğu için, din, düşünce, ahlâk yönlerinden de tamamlanarak bir manevî değerler birliği meydana getirmiştir. Çünkü herhangi bir kültürde ekonomik imkân've faaliyetler kültürün bütününü değil, sadece bir cephesini teşkil eder. Bu itibarla, meseleyi yalnız iktisadı bakımdan ele alıp yaylalarda gelişen, besiciliğe dayalı Bozlar kültürünü, dıştan sırf çoban hayat tarzına bakarak göçebelikle nitelemek yanlıştır. Bir kere tarihi gelişme seyri iyi açıklanmamış olan ve Batılı ilim adamlarının, kendi kültür anlayıştan dışında kaldığı için, üzerine lâyıkı ile eğileme-

Cesvyene Tı«5*t\ "£det" meselesi için bk. Z. Gökalp, *Örf Nedir?,* s. 118-121. fi* kttttoM: Baî; diRerindc *Step ktihürii* (Steppe culture, Gvilisation des Steppes) denilmekledir (VwÎlw, ıteî *tnbms** ite coğrafyaya değil, insan topluluklarına mahsustur. Burada da belirli bir *MM Ğcföl ItostaHt* kavim kaydedilmektedir). Rusça bir kelime olan stepin Türkçe karşılığı "bozkıra fttf, lâbinn Tüfiçr'smı kabul ediyoruz.

dikleri Göçebelik (teorik açıdan değerlendirmeler için bk. yk. Giriş: Göçebelik Meselesinin düşünce, hukuk, dinî tutum, ahlâkî davranış vb... hususiyetleri henüz iyi bilinmiyor. *Şimdilik şunu söyleyelim ki, meselâ, Bozkır kültüründe temel olan at, göçebelerin hayatında birinci plânda görülmez. At, göçebe kavimlerin kültürüne sonradan girmiş sadece bir maddî yardımcıdır[5]. Yerleşik kültürde de at mühim bir yer tutmamıştır.*

Bozkır kültürünün ikinci karakter unsuru olan demir ise Bozkır Türk çevresinde -eski Yunan'daki gibi sadece bir mitoloji konusu değil- doğrudan doğruya Bozlar tipi devlet ve cemiyetin kuruluş ve gelişmesinde kesin etkili bir gerçek vâsıta idi (bk. aş. Altaylı Nazariyesi). Buna karşılık "Yerleşik" kültürün başlangıcında mühim bir rolü olmayan demir, meselâ tipik göçebe Moğollarca bilinmiyordu. Efsanelere göre demirciliği sonralan öğrenen Moğollardan pek çoğu 13. yüzyıla kadar bile mâden işlemenin yabancısı idiler (1226'larda Çinli Men Hung'un raporu) ve ok uçlarını hâlâ kemikten yapıyorlardı[6].

"Göçebeliğin tarihî gelişme bakımından iyi açıklanmadığım söylemiştik. Bununla beraber, göçebelik (nomadizm, pastoralizm veya pastoral nomadizmyi izah hususunda W. Radloff (1891)'dan beri[7] tecrübeler yapılmıştır ve hâlâ da yapılmaktadır[8]. Ancak farkına vanlmaksızın düşülen iki mühim hatâ bu izah gayretlerinin başarı yolunu tamamiyie kapatacak mahiyettedir. *Hatâlardan ilki, bozkırlar sahasında görülen bütün toplulukların, aynı sosyal bünyeye sahip sanılarak, aralarındaki "kültür birimi" farklarının gözden kaçırılmasıdır. İkincisi de, bu toplulukların yalnız birer "ekonomik kuruluş" olarak ele alınmasıdır. Her topluluk gibi bozkırlarda yaşamış çeşitli kavimlerin de, ekonomik özellik yanında, ayrı ayrı sosyal, dini, idarî ve siyâsî cepheleri bulunacağı hesaba katılmadıkça, meselâ Türk'ü Moğol'dan ve bazı Hind-Avrupalı kütleleri birbirinden ayırmadıkça onların "Boz/arlı", "göçebe", "köylü" vasıflarının tâyin ve izahında kesin ve doğru bir sonuca varmak Itemen hemen imkânsızdır.*

[5] Moğollar aslında atı tanımıyorlardı, bk. W. Ederhard, *Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri* s. 189; Arabistan'da ve Kuzey Afrika'da at ancak M.Ö. 1200lerde görülmektedir, bk. *İA.* mad. *Sahra;* Kuzey Kafkaslar'da ve İran'da at ile ilgili arkeolojik buluntular M.Ö. 900-500 yıllarına aittir, bk. T. Horvâth- S. Gaüus, *Un peuple cavalier preseyhipue en fiongrie,* s. 61-65.

* Tafsilen bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 64 n. 10, 66 vd. Moğol Kılanlar da demir işçilik tekniğini Uygurlardan öğrenmişlerdi, bk. 6. İzgi, *Kuruluş Devrinde Uygurların Hitanlara Tesirleri..,* s. 13 n. 17.

[7] Bk. *Das Kudatku Bitik,* I, s. LI1 vdd.

[8] Bk. J. Deer, *İstep Kültürü,* s. 163 vdd. (tam RadlotTun izinde); K. Grönbech, *The Steppe Region in World History, I,* s. 50-56. Ayrıca W. Eberhard'ın "Cyclic" teorisi için bk. W. Eberhard, *Conquerors...,* s. 75 vd.; O. Lattimore'ın "Spiral" teorisi için bk. C M. Kortepeter, *The Origins and Nature ofTurkish Power,* s. 245-258, 272 vd.

&. BOZKIR KÜLTÜRÜNÜN MENŞEİ MESELESİ

A. İSKİT NAZARİYESİ

Bizim *"Bazlar kühürü"* diye ifade ettiğimiz kültür tipi, daha ziyade İ. Zıchy tarafından temsil edilen bir görüşe göre "atlı göçebelik"ten ibaret oiiâp, merkezinde *tu yetiştiricilik* ve *çobanlık* yer almakta ve bu gibi faaliyetler için, Karadeniz kuzeyi düzlüğü - Kuzey Türkistan arasındaki İskit sahası en clveri|tj bölge bulunmaktadır. Bir "göçebe san'at türü olan Hayvan üslûbu d3 -Yunan san*atı tesiri altında- burada doğup gelişmiş, "Evresiya"ya yayümtşttr. Yine bu iddiaya göre, atlı göçebe kültürü, M.Ö. 5-4. asırda teşekküle ba$İamsşHr\ Bu nazariye taraftarları na karşı itirazlar oldu ve "Avrasya" bozkırlarında daha M.Ö. 1. bin başlarında "atlı" kavimlerin yaşadığı hatırlatıldı ve ayrıca İsfcit'ierdeki bu kültür belirtilerinin Türk unsurunun nüfuzu neticesi olabileceği, üzerine dikkat çekildi[1]". Bundan başka, "İskit kültürü" i& aynı durumdaki Attay arkeolojik buluntuları arasındaki benzerlikte -Herodutos-'un belirttiği üzere, "Kralî İskitler" doğudan geldiklerine göre- *İsmetin* Orta Asya'da aranması gerektiği belirtildi[1] . Gerçekten, İskit adı ile anılan topluluğun esas kütlesini İranlı kavimler meydana getirmekle beraber, onlar üzerindeki Türk tesirini belirliyen başka deliller de vardır: Türklerden bir kısmının M.Ö. 7.-6. yüzyıllardan itibaren "İskit" bölgesine nüfuzu, Alp Er Tunga'nın eski Kang-kü hükümdarı olarak görünmesi, Andronovo kültürünün Don nehri havalisine kadar yayılması (M.Ö. 2. bin sonları) ve o bölge halkının soyca Türklerle akrabalığı (bk. yk. Türklerin Yayılmaları) gibi. Bunlardan dolayı M.Ö. 5.-4. yüzyıllarda Bozkır kültürü'nün "İskiflerce benimsenmiş olmasına hayret edilmemelidir. Eski Çağ Batı kaynaklarında bu kültürün ilk temsilcisi olarak "İskit'lerin görünmesi bizi yanıltmamalıdır. Eski Yunanlı o kültürün yalnız batı ucundaki belirtisini görecek, coğrafî genişliğini tâyin edemeyecek ve elbette ondan 1000 yıl geriye giden tarihi derinliğini anlayamayacaktı.

Tıfjftkn Mı. *l Zicfa.&eıtmıtâthttisnomâdmth^egkeniesihez,* s. 17-36; *ayn. müell, A Steppek Tt&* ibwi»sâ!*xfa#Ui, 4. 3 vd Bozkır sava$ usulünü inceleyen J. Darkö'ya göre de (bk. *Turanı Hatâ*-»afc.., ı. 7), Bariar bttltınmun onjioal bir cephesini teşkü eden "Turan taktiki" (bk. a§. Ordu)'nin »îk. lemsikden IsiHterdû * Moeli, W. M McGuron, *The EaHy Empires of Central Asta,* s. 35-52; R. Grousset, *L'Empire des*

:t *Bk.* T Harvith - S Gatttts, *Um peupt* tavaUarpriscythique en Hongrie,* Bp. 1939.

v * &crtenl tâfc. sayı 92, s. 189.

ıl *Bk,* B OgeS, *Tufk Kûltizr Tarifti,* a. 34 46, 56 vd. "Kralî İskit" (idareci zümre)'lere âit bilgiler ve 3»W«ito uzcnndelı, yertilctden çok farklı cakel-pantalonlu, çızmeli, börklü ve uzun saçlı insan tt*«fflte* (t*. K- icttnvtr. *Ctefrithen Sicppenvölker,* s. 15 vdd.) bunların kimliklerini belirleyen en iyi dcüi&rcur.

B- İNDO-GERMEN NAZARİYESİ

Önce, herhalde İndo-Germen nazariyesine paralellik gösteren S. Gallus-T. Horvâth'un ortak görüşünü kısaca tanıtalım. Bunlar, yukarıda adını kaydettiğimiz araştırmalarında bilhassa Macaristan kazılarında ele geçirilen bronz ve demir gemleri tiplere ayırarak Güney Rusya, Kafkaslar, İran ve Sibirya'daki benzerleri ile karşılaştırmak suretiyle, M.Ö. 8.-6. asırlarda, Aîpler - Kafkaslar arasındaki sahada bir nevi "atlı kültür" ("lovâskultûra" = "çivilisation de caraetere cavalier")'ün yaşadığı sonucuna varmışlardır. At konusundan ziyâde, gemler ve gemlerle birlikte bulunan diğer arkeolojik malzeme üzerinde duran bu iki araştırıcıya göre, "atlı kültür" taşıyıcısı olan bu kavmin Kafkaslardan Orta Avrupa'ya göç etmiş olması muhtemeldir. Kafkaslar ise, kanaatlerince, başta, M.Ö. 1200'lerden beri atın ehlîleştirilmesinin umumîleştiği Mezopotamya olmak üzere, Ön Asya'nın şiddetli tesiri altında görünmektedir. Minusinsk gemleri ise hem daha geçtir (M.Ö. 5. asır), hem de Batı tesirleri taşımaktadır. Buna göre de "hayvan üslûbu" ile birlikte "atlı kültür"ün teşekkülünde Mezopotamya en büyük rolü oynamış olmalıdır[14].

Batıda çok yaygın, eski "Aryanizm" (Aryacılık. Arya=Ârîler, Eski Hind-İranî ve Avrupalı kavimler) görüşünün devamı sayılması mümkün görünen İndo-Germen nazariyesine gelince, buna göre, Hind-Avrupalüar'ın

çok erken devirlerde Çin'in Kansu bölgesine kadar bütün Orta Asya'ya yayüdıkları ve aslında da "göçebe" (bozkırlı?) oldukları, atın ilk defa onlar tarafından ehlîleştirildiği ve dünyanın ata binme san'atını onlardan (bu "At kültürü kurucularımdan) öğrendiği kabul edilmektedir. Batılıların at üzerin-

[14] Tafsilen bk. S. Gallus - T. Horvâth, *ayn. esr.,* s. 50-54, 63 vd., 79» 141 vd. "Gemler için bk. aş. n.

28.

de ehemmiyetle durması, şüphesiz bu hayvanı evcilleştirip binmenin insanlık kültür tarihinde çok ileri bir hamle teşkil etmesinden ileri gelir ki, bozkırlarda geliştirilen kültürü de İndo-Gerrnenlere bağlamak böylece mümkün olacaktır[15]. Teoride ehli atın menşei olarak, kalıntıları Cungarya'da ortaya çıkardan kısa katın bacaklı, büyük ve öne doğru eğik başlı "Equus Przewalsky" gösterilmiştir.

Buna karşı, eski çağlarda bir değil birçok türden yabanî at'ın yaşadığı[16], biralar arasında Bozkır kültüründeki savaşçı çobanlar tarafından binek ve muharebe atı olarak kullanılan atın. "Przewalsky" cinsi değil, "küçük bedenli, uzunca ince bacaklı, küçük ve mağrur başlı, sert tırnaklı" batı bozkırları cinsi olduğunu belirtelim[1] . Ayrıca Asya'da ilk at kalıntılarının, Türk anayurdu bölgesindeki Afanasyevo kültürü (MÖ. 2500-1700) ile[18], onun bir gelişmesi olduğu anlaşılan aynı bölgedeki, Andronovo (M.Ö. 1700-1200) kültüründe göründüğünü ve "Andronovo kültürü çevresi"ne giren yerlerde hep at kalıntıları ile karşılaşıldığım hatırlatalım (bk. yk. Türklerin Yayılmaları). Güney Rusya'da Tripoîye (Dnyeper kıyılan) kültüründe (M.Ö. 2500'ler?) görülen "at" iskeletinin bozkırla ilgili olmadığı iddiası doğru olsa bile[19] buna, büyük değer vermekte isabet yoktur. Çünkü orada at, topluluğun sosyal ve ekonomik hayatında etkili bir unsur değildir[20]. Mühim olan, atm belirli bir kültür bütünü içinde 'tonctsoııeUe* değer kazanmış olmasıdır ki, bu durum

" BV A- BcrthclAı, /. *Aste onatnne cemraie et iud-oneruate d'apres PtoUmee,* s. 16-33; R. Grousset, *H&oer de f'Ej&&ne-ori&H;* S. 8; M. McGovtrn. ayn. *eser,*ı s. 30-35,46 vd., 99; F. Altheim, *Attilâ et* ter *Hum,* ı 14, 16,41 vdd; ve son olarak bk. K_ Grönbech, *The Steppe Region in Worîd History,* II, 4.)6vcl

w McMii Çm'<k Ordu* **üigeMflde, "neolititfuc" dcMiden *hipparion* ve *eauus caballus* cinsleri, bk. *Autiu w Hunİffn,* s 37; â/Tita bk F. Hancar. *DasPferd.*^ s. 12 vd.

j Bk M P Yem, *Tk* Hi?ne, a Fuctore in Earty Chinese History,* s. 238 vd.; B. Szâsz, *A Hunofc törtimte* , s. -T*», *I,* Deeı. *ayn. iv.,* s föl; W. Eberhard. *Ülkü,* sayı 92, s. 161 vdd.; B. Ögel, *DTCF Oerfiis»,* XVU, 1-2, s, 273, (Bu <kı at tipini mukayese ediniz: Fr. Altheim, *Attilâ...,* levha II ve III). Türk öfkelerinde at onîieri içi» îafsüen, E. Esin, *The Horse in Turkic Art,* s. 201-218 Asya Hunlan T*2cwakks au'uı d* biliyorlar, ûıcat bunu araba ve yük hayvanı olarak kullanıyorlardı (bk. N. &$um, *Tke K'u&i-t* fei-, v. 94 vd.). Kalın bacaklı ve hantal gövdeli "Przewalski atı" koşuş sırasında e*r$ttft y*>rdext hızls dönü; yapmağa elverişli dcğüd:. "Bozkır atı" ise özellikle savaşlarda seri ve karmaşık manevra hareketlerine (bk. aş Turan Taktiki) kolayca alışabilen bir vücut yapısına sa hipti

*K ietrnmt.l^yh&amınvtesc&ilistıtionsd'e'teve^* s. 771.

'* 8*. K Jettmar, <*yn.* esr. s. 771. Bu yazar umumiyetle hayvanları ehlîleştirmeyi "yerleşik" İn-*>Grrrae«fefc basamakta ve coğrafi faktörleri dikkate almaksızın "göçebelik"in -yukarıdaki iddut&m aksine- araî hayattan sonra geıişmiş yaşayış tarzı olduğunu ileri sürmektedir. Diğer bir yam O Lattıroofe da aynı görüşfcc&r. ok. C M. Kortepeter,tfy/ı. *esr.,* s. 249.

* Ayn» duranda olmak üzere Ön-Asya'da at için bk. K. Balkan, *At Kültürü ile İlgili M.Ö. 14. Yüzyıldan Ntyfmrd* BUunnvsf Atoüçt Metinler,* s. 85-104.

ancak "Bozkır kültürü"nde görünmektedir[21]. Bu itibarla, atın ehlîleştirilip insanlar tarafından (yük, araba vb. hayvanı olarak) kullanılması bile -bu husus başlangıç noktası olmakla beraber- ikinci derecede bir durum sayılabilir. Zira esas olan, atın binek hayvanı hâline getirilmesidir. Bozkır kültüründe rol oynayan baş aksiyon da biniciliktir. Böyle bir ihtiyacın "yerleşik" (köylü) kültürlerde değil, geniş otlaklar ve uzak su başlarını sür'atle dolaşmak zaruretine dayanan "Bozkır kültürü"nde hissedileceği aşikardır ve dolayısiyle önce kalabalık sürüleri kollamak gibi bir ekonomik araç olan binicilik, kısa zamanda "askerî[1]' değer kazanarak "Bozkır savaşçılığının temeli olmuş ve at da savaş atı tipine doğru geliştirilmiştir. S. V. Kiselev'in tesbitine göre, Andronovo kültürünün sahibi olan "savaşçı kavinV'in etrafa hâkim olmağa başlaması da, dünya harp tarihinde 3500 yıllık *"savaş atı çağı"*[22] açan bu kültür hamlesi ile ilgili olmalıdır. Hunlar, "kendilerinden önce Çin sahasında, henüz hiçbir kütle tarafından atlı muharebenin bilinmediği bir çağda "kendi tipik kültürleri" ile göründükleri zaman[23] elbette savaş atlarını da beraber getirmişlerdi. Bozkır savaş atı da, böylece, doğuya doğru uzanmış ve atlı savaş usûlünün meçhul bulunduğu Orta ve Doğu Asya'da önce muharebe atı yetiştiriciliğinin ilk sahası olan Şan-si bölgesinde görünmüştür. *Çinliler ata binmeyi ancak M.Ö. 300'lerde Asya Hunları'ndan öğrenmişlerdir* .

Eski Aryanizmin en kuvvetli müdafilerinden biri olan K. Jettmar M. 6. asırdan önce Türklerin varlığını kabule dahi taraftar değildir (bk. K. Jettmar, *Zur Herkunft der türkisehen Volkerschaften,* s. 18 vdd). Bu yazar *(Diefrühen Steppenvölker,* s. 214 vdd.) M. Ö. 20C0-I700'lere tarihlenen "Andronovo" kültürüne ait insan iskeletlerinin Turanid (Türk) tipini temsil ettiği (bk. yk. Bölüm II, n. 23, 24,25) gerçeğini de gözden kaçırabilmektedir. 'Türk" adının devlet ve topluluk ismi olarak M. 6. yüzyılda ortaya çıktığı görüşüne dayanan bu iddia ciddiye alınırsa meselâ günümüz Rus halkının M. S. 9. yüzyıldan önce mevcut olmadığım ve Alman milletinin Germen asıldan gelmediğini kabul etmek gibi garip bir sonuca varılır (zira Rus adı 9. yy.'dan beri, Almanya adı da 10. yy.'dan beri kullanılmaktadır). Ayrıca bk. aş. n. 765 (L. Bazin'in 'Turcophone" iddiası). At kültürünü İndo-Gerrnenlere bağlamakta güçlük çeken araştırıcılara ilâveten, Türkçe at ile ilgili isimlendirmeleri, at bakımından en geride gelen Fin-Ugor kavimlerin (bk. L. Ligeti, *Az UralL..,* s. 59) dili ile izaha kalkışan yazarlar da görülmektedir (mesela, D. Sinor, *Notes on the Equine...,* s. 307-315).

22 *"L'Âge du cheval de g*erre"* Bk. A. Berthelot, *L'Asie ancienne...,* s. 22.

11 Bk. L. Ligeti, *ayn. esr.,* s. 37 vd.

24 Bk. T'oung Pao, XXIV, s. 263 vd.; W. Eberhard, *Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri,* s. 189.

t. VtjLTitttl* X\ZARİYESİ

Önceki bahislerde sırası geldikçe açıklandığı üzere, son yıllardaki incelemeler ile "Andronovo kültürü" çekirdeği etrafında geliştiği anlaşılan Bozlar kültürünün Aitay yaylalarında proto-Türkler (Türklerin ataları) tarafından ortaya konduğu hususu, arkeolojik ve antropolojik delillerin ortaya çıkışandan daha 25-30 yıl önce, bir kültür çevresi ("Kulturkreis") olarak bozkırlar üzerine dikkati çeken W. Schmidt, O. Menghin, W. Koppers, F. Flor gibi tanınmış kültür tarihçileri tarafından ileri sürülmüştü (bk. yk. Bölüm I. Viyana **Dirrostonculan).** O. **Menghin** *atı ehlîleştirmek ve umumiyetle hayvan yetiştirmek gibi medeniyet tarihindeki çok mühim bir safhanın Türklerin ataları üe yakından Ugilt bulunduğunu* söylemişti. Bozkırlar bölgesinde üç kültür devresi (kemik küiruru, hayvan besleme kültürü, at yetiştirme kültürü) tes-bıt eden Menghin'e göre, son methale olarak, merkezinde atın yer aldığı savaşçı çobanlar" ([n]Hirle*ikrieger[M]) kültürü doğmuştur ki, bu, bozkırlar sahası kültürlerinde bilhassa proto-Türkler için karakteristik olan en yüksek dereceyi göslerir* .

W. Koppers de şöyle demektedir: *"Atın ehlîleştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün ortaya konması tik Türklere bağlanabilir. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu haşan, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalâde neticeler doğurmuştur: Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şanlar ancak bu sayede belirebilnüştir.""* . Atın binek hayvanı olarak kullanılmasını, dünya tarihînde pek mühim, ve tarıma bağlı hayvancılığın çok üstünde bir kültür merhalesi olarak belirten F. Flor'a göre"[7], *hayvan terbiyesinde önce ren geyiği* (Sanıoyedler tarafından), *sonra Türklerin ataları tarafından at eh&eştırikrek insanlık lıtzmetine sokulmuştur.* W. Schmidt de araştırmalarında aynı aeticeye varmıştır: *"Orta Asya'da oturan ve çok eski bir zamanda avcı-kk hayalından fiayvanlan ehlileştirmeğe geçen ilk kavim Türkler olmuştur. At Türkler tarafından ehUkştiribniştir ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görünmektedif* . Moğoüarda sonradan yer aldığını belirttiğimiz atın On-Asya ve İndo-Geraıen kavimleri kültür tarihinde de mühim bir yeri olmadığı bilinir. Buna karşılık, en eski çağlardan beri Türklerin siyâsî, dinî, iktisadî ve

[a] Bk. L RiM>Tiyı, *T&nhre TürMük,* $, 4.

W. Koppers, *fik Türklük ve l'tk Ifute-Gzrmerdik,* s. 47!, Almanca,*ayn.yer.* s. 522. [r] F. Bor, *HatiStoem und Hirtetthdsur, Wiener Beitrâge zur Kulturgeschichte und Linguistica,* I, 1930, bfe. K Jet-'rruK. *Zur iferlamft.,..* s. *il,* 21; F. Hancar.ay/ı. ov., s. 342. * W Sehmtdt. *Rasstn und l'ö&jer,., II.* Luzrnt, 1946, bk. *DTCF Dergisi,* V, 3, s. 346 vd.; W. Radloff UUfrodaft lUpanda-yû$ bölgesinde (Afaoasyevo-Andronovo kültür çevresi) daha 1865'te yapılan M-Ö- î bia sonlanna iti mezaı kazılarında ağızlarında demir gem izleri taşıyan at iskeletlerine nctUnup» (Bk- W. Radloff, *Sif&vtt'dan,* II., 1. s 107,116-121).

sosyal hayatında atın oynadığı merkezî rol, meseleye açıklık kazandıran önemli bir noktadır. Türkler, sürüler hâlinde yetiştirdikleri atın etini yerler, onu kurban olarak sunarlar ve her sene -özellikle savaş atlarından- binlerce-sini yabancı ülkelere ihraç ederek ekonomilerini sağlarlardı[29]. Özellikle Çin hükümetleri ordularında Türk sistemini uygulayarak okçu süvari birlikleri teşkil ettikten sonra (M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren, bk. aş. Ordu) muhtaç oldukları atı Türk ülkelerinden temin etmek zorunda idiler. Savaş atlarının daha çok ipekle mübadele edildiğini belirten Çin kaynakları, yalnız Gök-Türk çağında ayrı adlar altında zikredilen 11 cins Türk atından bahsetmişlerdir[30]. Böylece hem Doğu, hem Batı kaynaklarının bu bakımlardan hemen hemen aynı şeyleri tekrarladıkları görülür. Çin vesikalarına göre, Hun-lardan önceki Çin'in kuzey kavimleri atlı muharebe usûllerini bilmiyorlardı. Çinliler de atı tanıdıktan sonra onu yalnız savaş arabalarında kullanıyorlardı ve *"Anlaşılıyor ki, M.Ö. 4. asra kadar Çin'de tipik Hun atlı kültürü tamamvyle meçhuldü. Geleceğin okçu Hun savaşçısı daha çocuk çağında eğitimlere başlıyor, koyun sırtında biniciliği deniyor, önce sincab, gelincik ve kuşlara, sonra tilki ve tavşanlara ok atarak, atıcılığa alışıyor, büyüdüğü zaman mükemmel bir atlı muharip oluyordu."*[3]*. 4.-6. asır Batı kaynaklan (A. Marcelünus, C. Cla-udianus, A. Sidonius, Zosimos vb.)'na göre *"Henüz ayakta durabilecek Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at hazır bulunur... Hunlarat üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar... At başka bir kavmi yalnız sırtında taşıdığı hâlde, Hun at üstünde ikaamet eder.."* . 7.-10. asır Bizans kaynakları (imparator Herakleios ve Leon VI. Phylosophos'un eserleri)'na göre *"Türkler sanki at üstünde doğmuşlardır, yerde yürümesini bilmezler"* . Benzeri malûmata 14. asra kadar Türkler hakkında bilgi veren bütün Çin, Bizans, Rus, Süryanî, İslâm vb. kaynaklarında rastlanır. Yine Çin kayıtlarına göre, *eski çağlardan beri Uzak-doğu'da en iyi at terbiyecisi olan Asya Hun-ları, Milâd sıralarına doğru bile, kimsenin dokunamadığı yabanî atlan yakalayıp ehlîleştirmeğe devam ediyorlardı"*[34]. Bozkır Türkü, Çobanlık hayatında hemen bütün varlığını borçlu olduğu, hususî ad ve unvanlar verdiği, törenle gömdüğü ata, gerektiğinde konuşan, zekâ sahibi, gökten inmiş, bir nevi kut-

[29] Atın Bozkırdaki büyük iktisadî önemi, bk. Kitabeler, II, güney, 3, doğu, 38, 39; Suci, str. 5; ayrıca Çin yıllıklarındaki kayıtlar.

Bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 453 vd. "' L. Ligeti,Aryû *Hunlan,* s. 37 vd. [32] Tafsilât için bk. P. Vâczy,//«/ıtor*Avrupa'da,* s. 91 vd. " Gy. Moravcsik, *Boks Leo...,* s. 342. [34] Bk. N. Egami, *The K'uai-t'L..,* s. 87-123. Türkçe'de atın, cinsine, rengine, yaşına, sür'atine göre pekçpk adı vardır.

sal hayvan gözü ile bakmıştır". Kuzeybatı Asya bozkırlar bölgesinin, kültür tarihi ve jeopolitik yönünden taşıdığı ehemmiyet W. Ruben ve H. McKindef" taraflarından da belirtilmiştir .

O. Menghin böylece gelişen eski Türk kültürünün dünya tarihinde iki balamdan kesin tesirini tesbit etmiştir. Bunlardan biri, hayvan besleyiciliğini geliştirmek ve yaymak suretiyle ekonomik; öteki, yüksek teşkilâtçılık yolu ile sosyaldir". Birinci nokta mühimdir, zira bu, avcılık ve devşiricilik gibi yalnız alarak karşılığında birşey vermiyen parazit ("asalak") ekonomi yerine, insanları üretici (müstahsil) durumuna sokmak suretiyle çok faydalı bir iktisadî hamlenin işaretidir. Fakat ikinci nokta daha da mühimdir, çünkü toplulukları basit yığınlar olmaktan çıkarıp sosyal nizamlara bağlamak gibi iktisadî faaliyetin de devamını mümkün kılan bir beşerî değer ancak bu yol ile husule gelmiştir. İnsanların henüz teknik bilgiye sahip olmadığı Milâttan Önce'ki ilk devirlerde, yaşayabilmek için, bulundukları sahanın coğrafî şartlarına uymak zorunda kalan kütlelerden kendilerini toprağa bağlayan tarım bölgelerinde oturanlar, ancak el yordamı ile çapa, tekerlek vb. gibi küçük âletler kat etmek ve iptidaî sabit barınaklar yapmak suretiyle "yerleşik" kültürün temellerini atarken; hozkırdakiler, yine coğrafî imkânlar gereği olarak, besiciliğe sarılmışlar, böylece kendi kültürlerini kurmağa girişmişlerdir. Bu iki kültür tipi aıasında pek çok aslî farklar vardır:

Yerleşik külıür, hiç olmazsa kuruluş devresinde, yalnız, dar mânada bir ailenin ihtiyacını karşılayacak ölçüde belirli bir toprak parçasını işlemekle yetinmiş iken, Bezkırlt'mn kültürü, aile efradmdan başka 100 binlerce hay-

[M] *Bk.* A. Caferogto, *Tur* 0notwunprtJ* At Kuttu,* s. 201-212; B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 7 vd., 49 >d, }SI-3*6, 324, 544 vd. K F. Smirn»Tv'a gorc (1957) Asya'da en eski atlı defin Andronovo kültürUmte görülmektedir Buradan Işkı! çağında Batıda, sonraları Hunlar, Avarlar aracılığı ile Germen ve İaüv İubctelcp arastada yayılmıştır (bk. A. Kollautz, *Geschichte und Kuttur...,* II, s. 129-136). Krf»b*ter, i, doğu, 32-40. kuzey, 2-9'da Kul-Tegin'in bindiği atlar, adları ile belirtilmiştir, O s'3&fe» ben dütmtzdc *at* dîye söylenen kelimenin aslı, Asya H unların in evci Ueştîrd iği hayvan cmsferroâea bahseden M. Ö'ki Çin kaynağı Shi-ch'i'dekJ *k'ut-ti* (De Groot'a göre) veya i *'uat-t'i* (N. Egsı»i'y« göre) olsa gerektir. Kaynak bu Hunca sözün mânasını "daima büyük bir güç fic sıçramaya isteki)" (. fuli ırf mtiüe with a great power of leaping) diye açıklamıştır (Bk. N. Egamt, *vw. €sr..* s 98-101). Türkçe de "at+[1]tan türeme *atım. atlamak, atılmak, atmak* vb. kelimelerinde aynı mâaa hâU muhafa/a edilmektedir At adının Moğolca "akhta" sözü ile ilgisi yoktur (G. Doeffef,Us.n6,H.s. 5)

* W. Ruhen, *Budhkm Tanhi$_t$* s. 2 vd

Bk E- TüB»ertekîu, *Beceri* *r *İktisadî Coğrafyaya Giriş,* s. 129 vd.

P. L. Zaoıbaui *{Le> origints et ta dıjftısion de la cıvilisation,* s. 20 vd.) ise "nomad" (göçebe) olarak gösteriler Asya bozkıtjrianna medenîleşme şansı tanımamış ve gerçek "medeniyef'i tarım faaliyetine trjğ'am^in

* *Bk.* O. Menghm, jD*tf *w*kgeschtchiİkhe Rofh der uralaliaischen Völker,* s. 299 (Macarca tere. aynı yerde *%.* 35)

vanı ve geniş otlakları gözönünde tutmak zarureti yüzünden daha başlangıçta "yaygınlık" vasfına bürünmüştür.

Yerleşik insan, elindeki küçük arazinin sağladığı imkânlarla sınırlı kalmak mecburiyeti karşısında bir nevi tevekküle bağlanırken (yerleşiklerde dinî tutkunluk bundan doğuyor), *Bozhrlı, sürülerin karnım doyurmak için yeni yeni otlaklar peşinde iklimden iklime koştuğundan "dünyayı dar gören" bir tip halinde gelişmiştir.*

Ekonomik vasıtayı değerlendirme bakımından yerleşik insan daha çok "oturmağa", âtıl kalmağa mahkûm bulunurken, Bozkırh, daima hareketli bir yaşayışın takipçisi olmak durumuna girmiştir.

Yerleşik insan, bir ailenin sınırlı menfaatleri dışında herhangi bir hak dâvası gütmeğe ve daha geniş bir cemiyet yapısının gereklerini düşünmeğe ihtiyaç duymazken, Bozkırh, kalabalık sürülerini türlü manevralarla kışın ayrı, yazın ayrı ve birbirinden uzak mesafelere götürmek, otlakları ve suyu silâhla muhafaza etmek; hayvanların yaylak ve kışlaklarda barındırılması, çeşitli hastalıklardan korunması, tedavi edilmesi gibi maharetlerde yatkınlık kazanmak; gerektiğinde otlak ve kaynakları ortaklaşa kullanabilme için diğer sürü sahipleri ile anlaşmalar yapmak ve aralarındaki haksızlıkların, anlaşmazlıkların halli için bir hakem heyeti ve başkanlığı tesis etmek, nihayet besicilik-çobanhk zamanla geliştikçe çok geniş arazi üzerine yayılan şiddetli rekabetlerden bunalan kabilelerin toplanarak müştereken mücadeleye hazır tutulması zaruretinin doğurduğu daha kuvvetli bir teşkilât kurmak, buna "meşruiyet" kazandırmak gibi hukukî yollar aramak zorunda kalmıştır.

Böylece Bozkırh, çobanlığın geliştirdiği sevk-idare kabiliyeti ve emretme-itaat alışkanlığını "hayvan sürülerinden insan kütlelerine intikal ettirmek" suretiyle[40] beşeriyet tarihinde çok etkili bir dinamizm içine girerek bambaşka bir dünya görüşü elde etme şansına erişmiştir.

Bu durum bütün sosyal, ekonomik, hukukî cepheleri ile tarihte ilk "sosyal organizasyonun açık belirtisinden başka birşey değildir. Nitekim Menghin de şöyle diyor: "En eski yüksek medeniyetler, daha çalışkan ve ziraatçi olmakla beraber, devlet kurmakta kifayetsiz kavimlerin yerleşik bâlde bulunduğu nehir vadilerine savaşçı atlı çobanların müdahalesinden sonra doğmuştur"[41]. Diğer bir deyişle Bozkırh unsurlar, yerli çiftçi-köylü üzerinde hâkim duruma geçerek, idarî-askerî teşkilât kuruyorlardı. Tarihî çağlarda pek çok örneklerini gördüğümüz bu hâdise M.Ö.'ki asırlarda da hemen hemen

[40] Bk. A. Toynbee, *A Study ofMistory,* s. 164 vd. J. Deer, *ayn. esn,* s. 161; W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı,* s. 3 vd.

[41] O. Menghin, *ayn. yer.,* ayrıca bk. G. Montandon, *Traite D'Ethnologie cttltıtreüe...,* s. 157; H. Freyer, *İçtimaî Nazariyeler Tarihi,* s. 236 vd.

aynen Orta Asya'da[4] ve Çin'de[41] cereyan etmiş idi. Bugünkü Avrupalıların ataları açısından da durum pek farklı değildi. Nitekim W. Koppers'e ve bu konuda son yıllarda bir araştırma yayınlayan A. Alföldi'ye göre, Hmd-Avrupaü kavimlerin devlet kuruculuk, teşkilâtçılık ve siyâsetteki başarılan bu Bozkırlı unsurlarla olan temaslar ile izah edilebilir ve karışma derecesine varan bu temasın M.Ö. 2. bin yıllarında Aral gölü havalisinde vukua geldiği tahmin olunur[44]. Dil araştırmaları sonucunda da bu temasın, aynı bölgelerde, M.Ö. ISOOHerde olabileceği bildirilmişti (bk. yk. Türklerin yayılmaları).

Türklerin "yerleşik'ler (çiftçi-köylü) üzerinde kolayca siyâsî hâkimiyet kurmalarını da demir mâdeni sağlıyordu. Zira fetih hareketlerinde asıl rol oynayan mâden, daha önceki çağlarda da bilinen bakır, bronz ve altın değil, demir idi Demirin ilk keşfedildiği yer olarak bazan Afrika, bazan Güney Hindistan**, bazan Doğu Anadolu[46] gösterilmiş, M.Ö. 4. binlerde Mısır'da, daha sonraları Çin'de, Troya'da (Çanakkale) ve Mezopotamya'da[47] demirin tanındığı ileri sürülmüş ise de, bunlar, doğru olsa dahi, fazla bir değer taşımamaktadır. Çünkü meteor ve tellürik (filiz) hâlde bulunan bu "demir" materyal o çağlarda son derecede azdı ve faydası yoktu. Esasen adı geçen bölgelerde istihsale geçilebilecek ölçüde demir mâdeninin mevcut olduğu bütün tarttı boyunca da ispatlanmış değildir. *Gerçek Demir Çağı bu mâdenden M miktarda âkt ve silâh yaptlması ile başlar***. Bu imkân da Altaylar'da, Yentsey nehrinin kaynak bölgelerinde mevcut olmuştur. Altaylüar, bilindiği üzere v çok eskiden beri mahir demirciler olarak tanınmışlardır. Tarihî devirlerde de aynı bölgede (bilhassa Salıncak ve Onugug havalisi) yüksek kalitede demir cevherine tesadüf edilmiş. Kuzey Altaylar'da demir eritme ocakları, UUn-ede (BaykaTın doğusu) yakınında demir ocak ve döküm yerleri ortaya çıkarılmıştır. Çin kaynaklarına göre, Yenisey'in yukarı yatağı dolaylarında eskiden beri demir fiiiri toplanırdı. Abakan havalisinde yüksek vasıfta

[n] Bk. B. *Ö$tk Türk Kuttur Tank*,* s. 33,
W Lberiıaıtt, £KÜ ÇMİ *KuLiunt ve lürUer.* s. 25 vdd
* W Koppcrs, *th* İndogentutnctı Fragt tm Lichte der historisehen Vötkerkıınde,* Anthropos, XXX, s. 30 vd.. aya mûcU. Aft *TüHchik* iv *ilk tndo-Germenltk,* s. 461 vdd.; A. Alföldi, *Die Struktur...,* s. 43 vd Dagmık kuttek-n devfct otoritesi altında muntazam bir teşkilâta bağlama bakımından dâhiya-« Kr ouJujotan *skcrî v« sivil 50'iu ststem ve bunun gelişmesi durumundaki 6'lı, 4'lü, nihayet 2'li fcurukq *şm *bk.* »§. Hükümranlık, Tcjk'iit, Ordu.
[l]* *m* Ruben, ti *TTKZ,* ı *Z&-*
** Bk. E. *VfatıtttcVı^ Anadaki ac Demir Çağı Hakkında,* s. 147-152.
M O 3. binde, Bağdat râannda. demir paslı kabzesi ele geçen, fakat dışarıdan geldiği belirtilen ~£pw>a Â-ffoteis"; 2700'lef, bk. N. Cofönos - Tenthorey, *Ön Asya'da Demir* s 265
* Bk W Rubfco, *jyn* «>, s. 240

mıknatıs ve Tuba ırmağı boyunca demir cevheri bulunuyordu . Yâni insanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda demir mâdeninin varlığı eski Türk yurdunda farkedilmiş ve işlenmeğe geçilmişti. Kurganlarda elde edilen malzemeden demir işleyiciliğinin Orta Asya'daki kesin tarihi tesbit edilmemiş ise de, bunun herhalde M.Ö. 2. bin başlarına rastlaması gerekir, *zira daha o asırlarda Türklerin geniş sahalara hükmedebilmeleri, sür'at bakımından atın sağladığı üstünlük yanında, vurucu silâh olarak demir âlet ve vasıtalarının onlar tarafından geniş ölçüde kullanılmış olması ile açıklanabilir.* İlk tarihî Türk imparatorluğunu kuran Asya Hunlanmn, ancak atın sür'ati ve demirin vurucu gücünün bir arada değerlendirilmesi ile anlaşılması mümkün bu başarılan, herhalde daha önceleri aynı sahadaki imkânlar ile desteklenmiş olmalıdır[50]. Nitekim M.Ö. 1. bin olarak tarihlenen Kargalı kurganının (Tanrı Dağlan'nda) 1. katında demirden yapılmış eşya bulunmuştur ve bu tesir buraya Yenisey bölgesinden gelmiştir [1]. Diğer taraftan, en aşağı M.Ö. 1400'lerde (Andronovo kültürü çağında) Altaylar'm batısında bol miktarda demir istihsal edildiğini söyleyen W. Ruben'e göre, *"tarihî vesikalara dayanarak bu eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer kabul etmekte zaruret vardır"*[52]. Hun diline âit M.Ö. Çin kaynaklarında muhafaza edilen en eski Türkçe kelimelerden birinin de demir *(tieh-fa)* olduğunu (ve *kılıç*=king-lu) belirtelim .

Bundan sonra dünyaya yayılmağa başlayan Demir Çağı'nın yönü ve tarihleri şöyledir: Çin'de ve Hindistan'da M.Ö. 2. bin ortaları, Mısır'da 1200, Doğu Akdeniz'de 1100, Orta Avrupa'da 800 yılları[54].

Gerçekten Türk siyâsî ve sosyal hayatında ata kutluluk derecesinde değer verdiren[55] ve destanlarında, yeminlerinde bağlılığını dile getirdiği demir ve demirciliği de aynı kutsal mertebeye yükselten bu kültür, Türklerin atalarını diğer topluluklardan çok farklı bir dünya görüşü ve yaşayış tarzına götürmüştür. Savaşçılık kaabiliyetini iyice güçlendiren, demirciliği yanında, otlak ve su için mücadeleler dolayıs'tyle metaneti artan Bozkırlı, aynı zamanda, huzur içinde yaşayabilmek için insanların karşılıklı saygı hissi ile donanması gerektiğini de öğren-

[49] Tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 139,147,163,218.
[50] Türklerde kutsal demircilik, kılıç üzerine yemin: B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 66-70. Aynca [M]Bozkurt Destanı"; demir dağların eritilmesi.
[51] B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 30.
[52] W. Ruben, *ayn. esr.,* s. 240.
[53] De Groot, *Die Hunneru..,* s. 223; K. Shiratory, *Über die Sprache der Hiung-nu Staemme,* Tokio, 1900'den bk. KSz, IV, 2,1903, s. 243 vd.; B. Szâsz,/* *Httnok...,* s. 27.
[54] W. Ruben, *göst. yer.;* N.G - Tenthorey, *göst yer.*
[55] Bozkır'da atın büyük rolü ve at yetiştirmenin sosyal teşkilât bakımından doğurduğu mühim so nuçlar W. Schmidt ve W. Eberhard taraflarından iyi belirtilmiştir, bk. W. Eberhard, *Conqueron...,* s. 71 vdd.

miş ve insan kütlelerini sürekli olarak banş hâlinde tutabilmek için toplulukta herkes ***tarafindan*** *riayeti zarurî bir "hukuk" düşüncesine ulaşmıştır. Bu, "devlet" fikrinin doğuşudur. İşte savaşçılığına, hukuk fikrine ilâveten, yine at sayesinde sağladığı -iptidai, uyuşuk yerli" kütleleri zihin durgunluğundan kurtararak, insan iradesine sonsuz faaliyet ufuktan açan- sürat kavramı ve maddî araç olarak sahip bulunduğu demir vasıtası ile Türkler, kendilerine bağladıkları insanları idare etmek üzere yeryüzünde ilk siyâsî kadroları vücuda getirmiş, ilk kanun koyucu millet olmuştur .*

Ç- BOZKIR KÜLTÜRÜNÛN TEŞEKKÜL ÇAĞI

Bu kültürün menşei hakkındaki nazariyeler ve diğer açıklamalar ona aşağı yukarı bir mazi tâyin etmek imkânını sağlamaktadır. Viyana ekolüne (yukarıda görüşleri açıklanan bilginler) göre bu tarih M.Ö. 2. bin başlan olmalıdır. Şüphesiz binicilik temel unsur olmak üzere, siyâsî, iktisadî, dinî, $an*at[37] vb. cepheleri ile kültür gelişinceye kadar belirli bir zamanın geçmesi gerekecektir. Bugün için, Andronovo kültürünü ortaya koyan savaşçı atlı kavimin M.Ö. 1700-1500lerde etrafa tesirini göstermeğe başladığı ifade edildiğine göre, Bozkır kültürünün söylenen tarihte oldukça belirgin bir vasıf kazanmış olduğu kabul edilebilir. Bu tahmin, görüldüğü üzere, bir yandan "Viyana ekolü'nün vardığı sonuçlara, bir yandan dil araştırmaları neticelerine, diğer yandan da arkeolojik vesikalara ve antropolojik malzemeye uygun düşmektedir.

* O Menghin.iföff *yer,,* M. F Köprülü, *..Bir Türk Hukuku Yokmudur?,s. 4\7;A. Alfö\di,ayn. esr., gâstyer,*

Devletin doğuş ve kuruluş şartlan konusunda bir çok ilim adamı ve filozofon görüşleri başlıca su uç nokta üzerinde birleşmekledir: *Fetih* (savaşçılık, mücadele), *Kanun* (teşkilâtçılık, hukuk), ftvvvtf (seri gücü) Bütün bu görüşlerde ortak tesbit olarak beliren bir başka nokta da, sayılan fanların eski çağlarda en tam şekli ile "çoban" kütlelerde müşahede edildiği, fakat toprağa bağlı tarımcı topluluklarda görülmediğidir Bundan dolayı olacaktır ki, Avrupalı ve Amerikalı araştırıcıların çoğu Batı medeniyetinin başlangıçtaki sosyal ve hukukî durumunu açıklayabilmek için, eski GreHerra, Germenienn, Asar ve BabilliÎcrm vb. aslında hep "göçebe" olduklarını ileri sürmüşterdtr. Basit goç hareketi ile göçebeliği, bilhassa göçebe ile Bozkırlı'yı bile birbirinden ayıramayan bu tür iddiaların yerini artık, etnograrîk, ekonomik incelemelere dayanan ve daha sonra tarihî, Unguumk ve arkeolojik delillerle desteklenen "Bozkır kültürü" gerçeğine bırakması lazımdır (bk. yk. Bofc&m l. *"Küttür ÇeweU*C* Teorisi, *Göçebelik* Meselesi).

Bozkır kümirunun san'atı. çeşitli hayvan mücadeleleri motiflerinden oluşan, orijinal "hayvan üs-K*u" {eklindedir 'İskiteTve îndo-germencilerin iddialarının aksine, bu san'at türüne âit ilk mahsuilenn M. Ö 2. bin ortalarına kadar gittiği ve menşeinin Andronovo kültürünün etki sahalarında aralaması gerektiği be-UrtÜmiştir. (bk M. Tallgren, *Some North - Eurasian Sculptures,* ESA, 1938, bk. R. Grou&sct, *L'Emp. d Steppes,* s. 624; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 69; A. Kollautz, *ayn. esr.,,* I. s. 27. n 5, 199 vd.; ayrıca, as. n. 738).

O SOSYAL YAPI

Eski Türk topluluğunun sosyal yapısı hakkında şimdiye kadar ileri sürülen tasnifler hem bünye, hem de isimlendirmeler bakımından birbirini tutmamaktadır . Bunun sebebi her araştırıcının kendi meşgul olduğu zaman içinde kalması ve yine meşgul olduğu belirli Türk zümresini esas alması olsa gerektir. Türklerin çeşitli devirlerde, çeşitli bölgelerde bazı bünye değişikliklerine uğradıkları ve bununla ilgili olarak başka başka tâbirler kullandıkları şüphesizdir. Bununla beraber, Bozkır kültürü dediğimiz, aslına en yakın Türk kültürü içinde cemiyet şeklini ortaya koyabilmek için bazı imkânlara da sahibiz. Bu hususta Gök-Türk topluluğu sosyal bünyesi herhalde hareket noktası vazifesini görebilecektir. Ana kaynağımız Orhun kitabelerinde geçen, konu ile ilgili tâbirler meseleye ışık tutacak durumdadır.

Orhun kitabelerine göre Türk Bozkır cemiyetinin yapısını şöyle tesbit etmek mümkündür:

Oguş - aile
Urug - aileler birliği (?)
Bod - boy, kabile (Ok = kabile. Bir siyâsî teşkilâta bağlı)[59]
Bodun - boylar birliği (siyâsî yönden müstakil veya değil)
// (el) - müstakil topluluk, devlet, imparatorluk,

a. Eski Türk cemiyetinde ilk sosyal birlik olan *aile*[60] bütün içtimaî bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasına dayanıyordu[61]. Türklerin, dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen varlıklarım korumaları,

[58] Örnekler için bk. W. Radloff, *vVörterbuch,* "ulus"; Gy. Nemeth, *HMK,* s. 8-12; A. Vambery, *A Magyarok eredete,* s. 196; W. Barthold, *El.* mad. *Aimak; Z.* Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi,* s. 147; B. Szâsz, *A Hunok..,* s. 477 vdd.; S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 240; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 199 vd.

[59] Bk. yk. Oğuzlar.

[60] =Oguş, ihtimal "og" veya "ogu" kökünden, krş.: Oğul, bk. J. Hamilton, *Toquz-Oguz et On-Vygur, s. 2Avd.;DLT,l,293.*
*
Bk. A. İnan, *Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime üzerine,* s. 181 vd.

aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten ileri gelir ki, bunun bir delili de Türk dilinde, başka milletlerde rastlanmayan zenginlikte mevcut olan akrabalık nüanslarını belirleyici kelimelerdir[62].

Eski Türk ailesi "geniş aile" şeklinde görünmekte[63] ise de, aslında "küçük âüe[H] tipinde kurulu bulunması akla daha yakın gelmektedir. Çünkü Türk ailesi: aile reisinin, âdeta mülk sayılan aile efradı üzerinde kesin söz hakkına sahip eski Yunan'daki "genose" ve Roma'daki "gens" (geniş âileler)den çok farklı olduğu gibi İslâvlardaki, aile büyüğünün bütün aile halkına köleleri gibi hükmettiği, kolektif mülkiyete dayalı, tipik "geniş aile" olan "zadruga^ya da benzemez. Bu tip ailelerde evlâtlar, anlaşılacağı üzere, mülk ve sor hakkından yoksunluğun baskısı altındadır. Gelişmiş çoban ailesinde ise ortaklık yalnız otlaklar ve hayvan sürülerinde görülür . Türkçe'de izdivaç için kullanılan *"evlenme"* veya *"evlendirme"*[65] tâbirleri, evlenen erkek veya tazın baba ocajpndan ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğinin ifadesidir. Umumiyetle, bilindiği gibi, dıştan evlenme(£xogûmieynin esas olduğu ve "sufta^zor, cebir)'ya değil, "velâyet"(dost, yardımcı)'e dayanan baba hukukunun geçerli bulunduğu Türk ailesinde[66] evlenen oğullar, hisselerini alıp yeni aile kurmak üzere çıkarlar, baba evi ise en küçük oğula kalırdı. Esasen dağınık çobanlık hayatı "Büyük aile" kuruluşuna elverişli değildi. Onlar betirii toprak üzerinde kümelenip birarada oturamazlardı. Böylece "küçük aile" nizamında yaşayan eski Türkler daha hür fertler yetiştirmek imkânına sahip idiler**. Türklerde *^lesiratıus"* (ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile veva dul fakat genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme şekli) mevcuttur ve umumiyetle tek zevceÜUk *(monogamie)* görülür' . *Eski Türk topluluğunda*

f" Ş*mdUık bk. T Golcnsov *Aitay DıtiervuUki Akmbaük Adlan Üzerine Notlar,* s. 283-318. ** Geçen «arın *2.* yarısında Aİtayhlarda "soy" ve Yakutlarda "usa" bk. S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 137-166; Kırgızlarda *aul" tipleri, "bk. W. Radloff, *Das Kudatku Bilig,* I, s. 211 vdd. "* Bk H. Freytî, *Sosyolojiye Ginş,* s. 224. Şahıslara ÂH Sürüler de Vardı. bk. F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. *y»z.*

** Eski Türk kitabelerinde- *Âbtt* + . bk. Sua kitabesi *ETY,* I, s. 156, str. 6.

** Pederşahî » ata-e.*kiid*n farklı olan bu tipe Z. Gökaip, *"pederi aile"* adını verir, bk. *Türkçülüğün Esastan* *-1*8 *' *Od-fegtn* = Ocak. atej prens*. B. Ggel, *Türk Mitolojisi,* s. 29. ** *W.* Ebcfhard^O" *Tarihi,* s. 163. ** De Groot, *Die Hunncn,..,* s. 82: W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* s. 76, 87; L. Ligeti, *Asya Hanları,* s. 40; W. R&dfcrff, *Sibirya'dan. 1. s.* 363; J. P. Roux, *La veuve dans les societes turques et mongoîsa'c TAste cetttrafe,* L'Lomme IX, 1969. [s] Türk ailesi iîe ilgili araşttnna'a:; Z F. Fındıkoğlu, *Türk Aile Sosyolojisi,* s. 266 vdd.; F. Sümer, *Oğuzlar.—* *. 392 vd., 1 Cuısemer, *Pareme et orgnnisation sociale dans le domain turc,* s. 923 vdd.; K- Grönbeeh, *The Turkish System of Kjnsftip, s.* 124 vdd.; F. Rundgren, *Teyze und çiçâ. Bemerkungen JH den ttukistnen l 'envcndtschaftsnamen,* s. 325-336. Tafsilen, A. Donuk, *Eski Türklerde Aile,* ^ 1*3.168.

hür olan ve Asya Hunlanndan beri ata binip ok attığı[71]*, top oynama, güreş gibi ağır spor yaptığı* (bk. aş. Ordu), *savaşlara katıldığı tesbit edilen, namus ve iffetine düşkünlüğü yabancı kaynaklarda* (İbn Fadlan, Gerdîzî vb.) *bilhassa belirtilen Türk kadını itibar sahibi olup, muharebede düşman eline geçmesi büyük zillet sayılırdı*[1]*.

Eski Türklerce kullanılan *kang* (baba) ve *ög* (anne) kelimelerinin 9. yüzyıldan itibaren *ata* ve *ana* olarak değiştiği anlaşılıyor[74]. Türk ailesinde akraba adlarının zenginliği aileye verilen önemi gösterir.

Her cemiyetin kendi aile nizamı üzerine kurulu olduğu, aile içi münasebetlerin sosyal ve hukukî yönlerden cemiyetin türlü cephelerinde müşahede edildiği bilinir (aile tipinin değişmesi bütün sosyal yapıyı da değiştirebilir). Bu bakımdan Türk ailesi dikkate değer hususiyetler taşımaktadır. Türk aile sisteminin esasları eski Türk siyâsî, sosyal hemen bütün kuruluşlarına ve fertlerin davranışlarına yansımıştır. İleride tafsilâtı ile açıklanacağı üzere, eski Türk cemiyetindeki husûsî mülkiyette, ferdî hukukta, hürriyet ve istiklâl tutkunluğunda, insanları himayeye yönelik sosyal davranışlarda, adalet, dinî tolerans anlayışlarında ve bütün bu saydıklarımızı gerçekleştirmek ve korumakla görevli olan devletin "baba" telâkki edilmesinde Türk ailesinin -ana, baba, evlât münasebetlerinde temellenen- prensiplerini görmek mümkündür. Esasen eski Türk devleti iki sosyal birliğe dayanmaktadır: *aile* ve *ordu* (aş. bk.).

b- *Urug* tâbirinin sosyal bünyede neyi ifade ettiği sarih değildir[75]. Herhalde "aileler birliği" mânasında alınması icap etmektedir[76].

c- Aileler veya uruglar bir araya geldiği zaman *"Boy"* (eski Türkçe aslı: "bod") teşekkül ediyordu[77] ve başında, boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silâhla boyun menfaatlerini korumak ile vazifeli *bey* (bâg, beğ, bî) bulunuyordu. Buna göre boy, siyâsî

[1] F. Altheim,^r/i/fl..., s. 41.

[72] Bk. A. İnan, *DTCF Dergisi,* VI, 3, s. 136.

[73] Bk. Kitabeler, I, kuzey, 9; W. Barthold, *...Dersler,* s. 15.

[74] Bk. G. Clauson, *...Turkish,* s. 40a.

[75] Bu tâbir eski Türk kitabelerinde yalnız bir defa geçer: Kitb. Kemçik-cirgak, b, bk. H. N. Orkun, *ETY,* III, s. 80; ayrıca bk. *DUT,* I, 63, 64; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü;* s. 266; tafsilen G. Doerfer, *ayn. esr.,* II, s. 47-52.

[76] Orhun kitabeleri, I, doğu, 10 (fiil hâlinde): *Urugsırat* "urugsuzlaştırmak, soyunu kurutmak", bk. M. Ergin, *Orhun Âbideleri,* s. 120. Ayrıca A. İnan, *Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Keüme,* s. 182 vd. Yine eski Türk sosyal yapısında neyi ifade ettikleri tam kestirilemeyen, *bağ Bukun, agl* (Aul) deyimleri için bk. A. İnan, *ayn. esr.,* s. 185 vd., 189.

[77] Boy tâbiri bizde çok kere "kabile" kelimesi ile karşılanmakta ise de bir Türk sosyal birimi olarak boy, Arap topluluğundaki "kabile"den farklıdır. Yine çok kere aynı mânaya kullanılan "oymak" (aslı aymak) tâbiri de Moğolcadır (bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* I, s. 182-186).

mahiyette bir birlik îdi. Belirli arazisi ve savaş gücü vardı; mülkü ve hayvan sürüleri başka zümrelerinkinden ayırt edilmekte idi . Moğollarda, Roma'da, Eski Yunan da ve Câhiliye devri Arapları'nda, benzer kuruluşlar başındaki sorumlu şahıslar aynı zamanda dinî reis oldukları hâlde, beyin böyle bir fonksiyonu yoktu. Bir siyâsî birliğe dahil olmuş boya "ok" deniyordu[79].

E&ki Türk boylarının adları boyun bu siyâsî ve sosyal hususiyetlerini meydana koymaktadır. Bu adlar şöyle sınıflandırılmıştır:

a- Askerî teşkilât ve unvanlarla ilgili olanlar *(Çor, Yula, Kapan, Külbey, Yabaku, Yeney, Çepni, Taryan, İğdir, Buku, Tarduş* vb.).

b- Askcrî-siyâsî hâdiselerin tesirinde meydana gelenler *(Hazar-Kazar, Uygur, Sabar, Kabar, Keşi Bulgar* vb.).

çr Büyük, şöhretli, zengin mânalarında olanlar *(Bayındır, Bayat, Çavuldur, Tabgaç* vb.).

ç- Adam veya insan mânasını verenler *(Hun, Agaçeri, Kumeri, Moge-ri ~~ Magyeri*zMa&ar* vb.).

d- Hal ve tavır veya hava hâdisesini bildirenler *(Argu, Argın, Çuvaş, Kartuk, Boran, Kürt* vb.).

e- Kuvvet, sağlamlık, cesaret, fazilet ifade edenler *(Türk, Kayı, Kangar, Karan, GyomutiL Enim ~ Erdem, Kınık* vb.).

f- Boylar birliğine katılanların sayısına göre adlandırmalar *(On-ok, Dokuz-vğuz, On* Uygur, Üç-Karluk, Utur-gur*— 30 Ogur, vb.).

Oğuz (Oğuz) adı da (Ok+uz=Ok'Iar, bk. yk. Oğuzlar) birbirlerine bağlanarak belirli bir siyâsî teşkilât kurmuş Türk boylan mânasındadır[80].

Görüldüğü üzere, Türk boyları ve umumiyetle Türk siyâsî kuruluşları şahis adları ile anılmamışlar dır*[1].

[w] *IA* Oğujr boyundan her boy hususî bir damgaya sahipti, bk. *DLT,* \, s. 55 vdd.

""* Vay jtc atrian ok ou eski Türklerde tâbilik" (siyâsî-idarî bağlılık) belgesi, *yay* ise metbûluk (hâkimiyet) belgesi sayılırdı. Tafaikn bk. O. Turan, *Türklerde Hukukî Sembol Olarak Ok,* s. 315 vdd. Ön*ofc başbuğlarından (5 çor, 5 erkin) herbirine merkeze bağlılıklarını belgelemek üzere birer ok vcnfcntşiı. Bk. Ed. Chavannes. *Documents...,* s. 27, 56.

* Butun bt» adlar ve izahları ve görüldükleri bölgeler için tafsilen bk. Gy. N6meth, *HMK,* indeks; A. N. Kural, *fıçentk Tarihi,* S. 32 vd ; P. Pelhot, *TP,* 1912, s. 732; L. Râsonyi, *Török adatok a Magyar etymoiopat szâtdrhoz,* s* 31; J. H&miltoo, *Toquz-OpAZ el On-Uygur,* s. 41-45; G. Doerfer, *Türkische und ftumşoliscke..*,* il, s. 418, 4&3 vdd.; Gy Györffy, *Monumentsdu lexiquepetchenegue,* s. 73-76; İ. K*fe*o#n. *Tarihe TürkAâk* s. 306-319,

[1] Selçuklu, Osmafifc gibi dotet; Haalu, Kızıl Ahmedlu, Câferlu vb. gibi küçük topluluk adları veya sonu *-f a#u" *ie brten Aydtn-oglu, îsfendiyar-oğlu vb. adlar, aslında Türk kültürü mahsûlü olmayıp, Arap, Far» ve Moğut tesiri ile sonradan ortaya çıkmış isimlendirmelerdir (bk. Gy. Nemeth, *HMK* s. fe- uJ, <*a.* 74); daha eski çağlarda buna benzer adlar görülmez.

Boy beyleri cesareti, mâlî kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kimseler arasından seçim yolu[92] ile iş başına gelirlerdi. Seçici hey'et herhalde boyu meydana getiren aile ve soylann temsilcilerinden kurulu olmalıdır. Bu hey'et, eski Türk devletlerinde mevcut "meclis" (toy)'lerin küçük çapta bir ilk tipi olarak görünmektedir. Müstakil olan veya daha yüksek siyâsî birliğe katılmış bulunan boylar, yaylaklarda hayvanlarını, göçlerde kendi mülklerini ayırt edebilmek için özel damgalarını kullanırlardı. Boyun bu "sosyo-politik" karakteri, boduna ve özellikle Türk devletine bünyevî yapı verdiği için devletin kuruluşunda, çözülmesi ve yeniden kurulmasında başlıca manivela durumundadır. Bu sebeple çok önemlidir.

c- Boylar birliğine *"bodun"* deniyordu . Başında umumiyetle, arazisinin genişliğine ve halkının çokluğuna göre yabgu, şad, ilteber vb. gibi unvanlar taşıyan idarecilerin bulunduğu "bodun" müstakil veya bir "il"e tâbi olabilirdi. Boylar çoğunlukla soy ve dil birliğine sahip oldukları hâlde, bodunlann daha ziyade, boyların sadece sıkı işbirliğinin meydana getirdiği siyâsî topluluklar olduğu anlaşılıyor[84]. Bugünkü "halk" tâbirinin eski Türkçe'de karşılığı ise *"kün"* (>gün) idi[8]. Fakat *"ulus"* sözü[86] kavim veya herhangi bir topluluk değil, yer, memleket, ülke mânasında idi .

Bunlara göre, Bozkır Türk topluluğunun siyâsî teşkilâtlanma gelişmesinde şöyle bir yol tesbit edilmektedir: İlk siyâsî birlik olan boyun bünyesi sağiamlaşıp, askeri gücü artıp, arazisi genişledikçe, birliğin sosyal, ekonomik

Hunlarda: L. Ligeti, *Asya Hurdan,* s. 39; W. Eberhard, *Türk Kavimleri Hakkında Çince Vesikalar,* II, s. 159; Avrupa Hunlannda, P. Vâczy, *Hunlar Avrupa'da,* s. 100; Gök-Türklerde: Ed. Chavan-nes, *Documents...,* s. 30; Liu, *ayn. esr.,* I, s. 6; Peçeneklerde: *De Administrando İmperio,* bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 251; Oğuzlarda: Süryânî Mikhael, s. 163; Reşîd'ûd-din: *TM,* IX, 1951, s. 184; Gy. Nemeth, *KCsA,* II, s. 441; Uygurlarda: J. Hamilton, *ayn. esr.,* s. 40; S. M. Arsal, *Türk Ta-rihi ve Hukuk,* s. 271 vd. [M] Orhun kitabelerindeki "budun" denilegelen tâbir (çeşitli okuyuş ve açıklamalar: bk. *TP,* XXVII, s. 262 vd.yin bodun (=bodlar-boylar) okunması gerektiği hakkında bk. R. Giraud. *L'Empîre des Turcs...,* s. 134, 251; ayrıca *DLT,* I, 231, II, 127, III, 46 vd., 75; G. Doerfer, *ayn. esr.,* II, s. 49, 359. (-n eki eski Türkçede çoğul ekidir bk. A. v. Gabain, *Altı Gram.,* s. 85; *Ph. T. Fund.,* I, s. 331). "Bodun" olarak okunuş Türk siyâsî kuruluş sistemine uygundur.

[84] *Türk bodun, Oğpz bodun, Kırgız bodun, Tabgaç* (Çin) *bodun* vb. bk. *ETY,* IV, indeks.

[85] *ETY,* IV, indeks; G. Doerfer, ayn. *esr.,* III, s. 658 vd. İl-kün ~£l-gün= devlet ve halk, bk. *Eski Oygur Sözlüğü,* s. 93; *TP,* göst. yer.

Kül-Tegin, 1, kuzey, str. 12: *"Bukarak ulus badımda..*.* [87] Bk. *Eski Uygur Sözlüğü,* s. 265; *DLT,* I, s. 62; *KB,* IH, s. 494; R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s. 418, 422: Kitâbelerdeki *Buqarak ulus, Talaş ulus,* vb. için bk. S. G. Klyacbtomiy, *CAJ,* IH, 4, s. 246-249; uluş>ulus kelimesinin belirli bir araziyi, içinde yaşayan halk ile birlikte ifade etmesi (bir nevi "malikâne" mânasında) sonraki Moğol hâkimiyeti devrinde ortaya çıkmıştır. Bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* I, s. 175 vdd.; G. Clauson, *...Turkish,* s. 152b. Tafsilen, İ. Kafesoğlu, *Yanlış, Terimler...,* s. 249-253.

statüsünde istikran koruyabilmek için, beyin ailesi "sülâle" vasfı kazanmakta ve seçime ancak -ilde görülen hallerde olduğu gibi- müstesna durumlarda müracaat edilmektedir (ilk devir Uygur, Karluk, Türgiş toplulukları; Peçe-itekler, Kıpçaklar, İslimi devirde Türkmen beylikleri böyledir). Bodunlarda "beylik" selâhryetlerinin bodun'un başkam lehine kısıtlandığı aşikârdır, fakat henüz il, bütün hususiyetleri ile mevcut değildir. Eski Türk topluluğunda siyâsî teşkilâtlanmanın en üst kademesi olan il (devlet), hukukî, askerî, idarî yapıda büyük değişiklik meydana getirmektedir.

***d-**Devlet (il €1):*

Eski Türk ilinde "velâyet-i âmme" kesin şeklini alıyor, yâni beylerin ve bodun başkanlarının teşrîî ve icrâî (yasama ve yürütme) sorumlulukları bütün ülkeye ve bütün topluluğa şâmil olmak üzere, hâkan(kagan)'a intikal ediyor* *Memleket çapında vergi ve asker toplama, orduyu tanzim, sevk ve idare etme ve yargı haklan hükümdara verilmekte, gerekiyorsa törede, yine bütün memlekette geçerli olmak üzere, yenilikler yapma, yâni ilin idarî, mâU$_t$ kültürel işlerim düzenleme yetkisi hükümdar aracılığı ile "meclis"lere devredilmekte, hükümranlık "karizmatık" bir maJıiyet* (aş. bk) *almaktadır.* Böylece hükümdarlık belirli bir soya inhisar ettiğinden (bk. aş. Veliahd) devletten birinci derecede sorumlu olan uzun ömürlü hanedanlar (Asya ve Avrupa Hunlarında tanhular ailesi *'Tu-ku âilesij;* Gök-Türkler, Hazarlar ve belki Bulgarlar ve Macariarda *Aşma ailesi.* Uygarlarda *Yağlakar ailesi;* İslâmî devirde de *Ka-ra-Hanlt, Selçuklu* ve *Osmanlı* aileleri vb.) kurulmaktadır (aş.bk.). Türk devletinde "boylar ve bodunlar arasında sıkı işbirliğinden anlaşılması gereken de budur . Nitekim Türk ilinin saydığımız vasıflarını aynen muhafaza eden Gok-Turk hakanlığının belki en kudretli çağı olan Kapgan Kağan zamanında. Çın kaynaklarına göre devlet "30 boy"dan meydana gelmekte idi[89].

" Türk »imâl kuıu!u§ caeltiğı için a$. bk. "Adliye", s. 279 vd.

* Bk. A. Bombacı, *Th* Husband* ofPnncess Hsien-Li BUga,* s. 105, 112, K. Czegtedy, *On the munerical C&npos&on ofİht ancıtnt J'ıukish Tribal Confederations,* s. 275 vd. Kül-Tegin kitabesinde (I, güney, l) "otuz'dan" sonraki ofcunamayın kelime 'Tatar" değil, 'Türk" (30 Türk) mü olacak? bk. F. Lisric./4 *tepin* es *emtiaca,* s. 20. 30 boy'dan 12'sinin *Türk"* bodunu teşkil ettiği ve bu 'Türk kabtkJcrTma, 5'ı *TöU%* 5'i *Tarduş V\ Hebdal* (Eftalit), l'inin de *On-ok* olduğu, diğer 18 boydan 9*uov /tatus-Ogstilonn, 9'unu da *Uygumun* meydana getirdiği söylenmiş ise de (K. Czegledy, «««. esr., s. 2TT vdd) Eftalttlet tek bir kabile sayılamayacağı, On-oklar esasen 10 boy olduğu ve Uygurların kendi içinde ayrıca 9 kabile (urug?)*ye bölünmekle beraber tek bir boy olarak anıldığı ve 5 Tarduş boyu ashnda Oğuz kabileleri olduğu (yk. bk.) için, bu tesbit şüpheli görünmektedir. Kaynaklarda boyiardaı? bazan hem 9 Oğuz, hem Töles olarak zikredilmesi (bk. yk. Oğuzlar) ve Gök-Turk h&kaaEtgında birçok boy ve bodun'lann yer alması (bk. *ETY,* IV, indeks, s. 32-34) da gösteriyor ki, adlan, boy sayılan, hattâ yerleri s>k sık değişen bu kütlelerin durumlarını kesinlikle tâyin etmek herhâkie çok müşküldür.

Eski Türkçede "//", V. Thomsen'e göre *"siyâsî bokundan müstakil, muntazam teşkilâtlı millet"* demektir. A.v. Gabain'e göre[91] il *"ülke, imparatorluk* (=reich), *iktidar veya hükümet* (herrsehaft)"; R. Giraud'ya göre , *"Teşkilâtlı devlet, imparatorluk, siyâsî hâkimiyet"*; G. Clauson'a göre[93], *"Bir **müstakil** hükümdar tarafindan idare edilen siyâsî birlik"* mânasına **gelmektedir. Demek** ki bilhassa 10'lu sisteme dayalı ordu nizamı yolu ile merkezden idaresini mümkün kılan teşkilât sayesinde, bir devlet başkanının sorumluluğu altında (aşîrî /tribale/ karakterden farklı bir tarzda, bk. aş. Ordu) bodun'lann ve boyların, işbirliğinden oluşan eski Türk "il" i; arazisi (ulus) ile, birleşmiş halkı (bodun, kün) ile, müşterek idarî ve hukukî nizamı (töre) ile (bk. aş. Hükümranlık, Meclis=Toy) yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde[96] yaşatan bir siyâsî kuruluştur. Türk "irini yakından tanıyabilmek için onun, devlet'in şartlan (yâni siyâsî istiklâl, ülke, halk ve kanun kavranılan) bakımlarından durumunu açıklamağa ve değerlendirmeğe çalışalım:

1- İstiklâl **(Oksızlık)**

Bilindiği üzere devlette gerçek istiklâl, bunun yalnız idareci zümre tarafından istenmesi ile değil, halkın da aynı şuur içinde bulunması, yâni istiklâl düşüncesinin bütün toplulukta ortak bir arzu hâlinde var olması şeklinde belirir. Böyle bir kollektif şuur Bozkır Türk cemiyet ve devletinde çok eskiden beri ve daima mevcut olmuştur. Türk gruplarının her gittikleri yerde beylik, hanlık vb... gibi hür ve müstakil siyâsî teşekküller kurmağa çalışmaları bunu gösterdiği gibi, çeşitli ülkelerde bunda başarıya ulaşmaları da istiklâl düşüncesi üzerinde ısrarlarına delâlet eder. Türklerde istiklâl duygusunun temeli, aşağıdaki bölümlerde çeşitli vesilelerle açıklanacağı üzere, Türk kültüründe yatmaktadır: Bozkırh Türk önce, her zaman yer değiştirmek imkânına sahipti. Bu imkân onu, kann doyurmak ihtiyacı karşısında ne olursa olsun toprağını terk edememek zaruretinin pençesi altındaki "köylü" durumuna düşmekten uzak tutuyordu. Ağır dış baskı ve esaret gibi tehlikeli anlarda köylü, çok kere boyun eğmek zorunda kaldığı hâlde, Bozkırh, geçim vasıtası

[90] *Fnscriptions de VOrkhon dechiffrees,* s. 135 n. 2.

[91] *Alttürkische Grammatik,* 1951 (indeks).

[92] *L'Inscription...,* s. 143. "Etat organise\ Empire, domination politique".

[93] ... *Turkisch,* s. 121 b. "A political Unit organised and ruled by and independent Ruler".

[94] Türkçe "il" kelimesi M.Ö. Hunlardan beri mevcut, bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 76; W. Eberhard, *Birkaç Eski Türk Unvanı...,* s. 320 vd., 323.

[95] Bk. Kitabe I, doğu, 2-3,26-27 vb. II, doğu, 4,21-22 vb.

[96] Bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* II, s. 195.

olan hayvanlarını sürerek hür iklimlere doğru gidebiliyordu. Hürriyetini kaybetmek suretiyle insanlık haysiyetinden fedakârlık yapmasına lüzum bırakmayan bu davranışında kendisinin büyük yardımcısı at idi. *Üstelik at sürati ve diğer binek hayvanlarına nisbeten üstünlüğü dolayısı ile ona güvenç ve hükmetme ruhu asdtyordu* Ayrıca, Bozkır'ın güç hayat şartları, yaşamak için çok mücadele gerektiği yönünde Bozkırh'ya iyi bir öğretici ve rehber durumunda idi. Bu sebeple Bozkırh açısından normal sayılan husus, ağır hareketli sığırla yapılan ziraatın ürününü almak için ekim, yağmur, hasat mevsimlerini tevekkülle bekleyen sakin köylü hayatı değil, fakat sür'atle savaş seferberliği hâline dönüştürülebilen Bozkır ekonomisinin hemen her fert için zaruri kıldığı aralıksız mücadele idi[97]. Bu hürriyet ve mücadele eğilimi hür fertler yetiştiren Bozkırh ailede de mevcut olmuş[98], sonra sırasiyle boy, bodun ve nihayet il ölçüsünde genişliyerek, siyâsî toplulukta ortak değer hükmü kazanmak suretiyle, devlette istiklâl kavramına vücut vermiştir. Eski Türklerde istiklâlin önemi bazı tarihî kayıtlarla da tesbit edilmiş durumdadır: Asya Hunlan'nda M.Ö. 55'de cereyan eden hâdise (yk. bk.) dolayısiyle Çin yülığı *Ts'ien Han-shu* Hun devlet meclisinde (toyunda) yapılan şu konuşmayı nakleder: *"Cesarete karsı hayranlık duymak ve tâbiiyeti yüz kızartıcı saymak bizim geleneğimizdir. Atalarımızdan toprakla birlikte devr aldığımız devletimizi (istiklâlimizi) feda edemeyiz. Mücadele edecek savaşçılarımız hâlâ mevcut iken devletimizi korumalıyız[99]*. Gök-Türk tarihinde fetret devrini Türk milletinin "ölümü" olarak vasıflandıran ve istiklâlden mahrum herhangi bir topluluğu "ölmüş* kabul eden kitâbelerdeki ifadeler Türklerdeki şiddetli istiklâl tutkusunun açık delilleridir.

*T TutkJenn savalarda cwJ vermeği şeref saydıktan ve yaşlılık veya hastalık sebebiyle ölmekten usandıklar[1] hem Doğu *{Qn* yıllıktan), hem Ban (A. Marcellinus) kaynakları tarafından belirtilmektedir, bk. F AHh«ro,/1ff)3ö..-. s. l98;Lm,ayn. *esr,* I7s. 42.

* Bo?fcjr\t ailede, istiklâl duygusu için bk. K. Grönbech, *The Steppe Region in Worid History I,* s. 54 vdd.; W. Ebcrhjrd, *Çin Tariki,* s]63.

* Bk. De Groot, Zfcr *Hunten...* s. 214 vd.; Fr. Hirth, *Ueber Wolga-Hunnen,* s. 270; W. M. McGovera, *The Esriy Empirts of Cemrel Asin,* s. 170; *İ.* Zichy. *A Magyarsâg östörtenete...,* s. 45 vd.; O. Frankc, *Gesehâhic des.... İ.* s. _*S5: *"Biz cesareti, inayeti tebcil ederiz. Tâbi olmayı, esareti utanç verici smyanz Murzdeİ* içitt binecek atlammz, korunacak toprağınız ve yürütülecek devletimiz, kavimler üjenndr şerefimiz var Henüz savaşarak ölmesini bilen yiğitlerimiz var".*

**" Bk. Kjtafeekr t, güney, 6, doğu . 10, kuzey, 2, 4, 6; Tonyukuk, str. 3, 10 vb.; ayrıca bk. W. Bartbokl. *Dersler,* s. 5.

Eski Türkçe'de boyun veya herhangi bir topluluğun siyâsî istiklâl kavramı herhalde "oksız'lık" tâbiri ile karşılanmakta idi . Orhun kitabelerinde "kağanlık" sözü ile de ifade edilen "müstakil devlet" düşüncesi, fetret devresinin elemleri içindeki halk tarafından şöyle dile getirilmiştir: *"İli olan bir bodun idim, şimdi ilim nerede? Kağanlık bodun idim, hani kağanım?"[101]*. İstiklâlden mahrum kalınca *"Bey olmağa lâyık oğlun kul, hâtûn olmağa lâyık kızın cariye"* olduğundan yakınan Bilge Kağan [m] Türk devlet ve istiklâlinin devamlılığına inancını şu sözlerle ifade etmiştir: *"Ey Türk milleti, üstte gök yıkılmaz, altta yer delinmezse ilini, töreni kim bozabilir?[11104]*. Bu tarihî vesikalar, devlette gerçek istiklâl kavramına uygun olarak, bu düşüncenin, idarecisi ve "ilin ve kağanın ne olduğunu çok iyi bilen" halkı ile Türk topluluğunda ortak bir değer taşıdığını ortaya koymaktadır[105]

2- Ülke (UIuş)

Ülke, her müstakil devletin hak ve yetkilerini mutlak şekilde kullanabildiği belirli coğrafî sahaya denir. Ülkesiz bir mîllet ve devlet olamıyacağına göre, Türk "il"inde de belirli sınırlara sahip bir ülke kavramının mevcut bulunacağı aşikârdır. Eski Türklerde ülke[1] ye "ulus" dendiği ("ulus bodun", bk. yk.) ve "yurt" sözünün daha çok "vatan" mânasına geldiği anlaşılmaktadır[107]. Ülke sınırlarına "yaka"[108] deniliyordu. Demek ki, Türk hakanlıklarında ülke, belirli sınırlara sahip devlet arazisi idi ve bu arazi hükümdar ailesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağı idi. Asya Hun tanhusu Mo-tun, tahta çık-

Bk. Kitabe 1, doğu, str. 2-3, II, doğu, 4. Buradaki *"idi-oksız Kök'Türk"* ibaresi geçen asrın sonundan beri (bk. W. Bang, *Zu den köktürkisehen İnschriften,* s. 311 vd. ve *TP.* IX, 1898, s. 121) dar bir "linguistique" açıdan alınarak "başsız ve teşkilâtsız Kök-Türk" şeklinde mânalandınlmıştır ki, doğru değildir, zira bu izah "ok" ve "Kök-Türk" tâbirlerinin uauelendirdiği mânalara uymaz. Ayrıca kitabede kesintisiz devam eden cümlelerde açıklanan tarihî gerçeklere de ters düşer. Burada Gök-Türklerin çok kudretli bir hakanın idaresinde bulunduğu ve pek iyi teşkilâtlandığı bir çağ bahis konusudur. *İdi* deyimi de, fiillerde menci hâli kuvvetlendirmek için kullanılmıştır (bk. R. Giraud, *L'Inscription...,* s. 80; R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s. 329 vd., 332). ; Kitabeler: Kül Tegin, I, doğu, str. 9; Bilge, II, doğu, str. 9. ' Kitabeler, I, doğu, 7. [1] Kitabeler, I, doğu, 22; II, doğu, 18-19.

[1] "Kahramanlar il için hayatlarını feda etmeğe hazırdırlar. Ölüm onlara, yalnız ilden ayrılmanın verdiği ıstırap dolayısiyle ağır gelir" bk. Ş. Tekin, *Eski Türklerde Göçebe ve Şehir Medeniyetleri,* s. 44.

' Eski Türk vesikalarında geçmeyen bu kelimenin "ölke" şekliyle Moğolca olduğu bildiriliyor, bk.

G. Doerfer, *ayn. esr.,* I, s. 145. 'Bk. R. *G'\TZ\xd,LTnscripüonde...,* s. 159. ' Kitabe, Şine-usu, doğu, str. 8. güney, str. 2.

tığı günlerde, komşu Tung-hu (Moğol-Tunguz)'ların vergi olarak at ve kadın istemelerine fazla itiraz etmemiş iken, onların arazi talebi karşısında kaldığı zaman (M.Ö. 209) devlet meclisinde *"toprağın, kendine âit şahsî mülk değil, milletin malt ve devletin temelT* olduğunu söyleyerek kendisinin kimseye arazi terk etmeğe yetkisi bulunmadığım belirtmişti[109]. *Görülüyor ki, Bozkır Türk ilinde "ulus" hükümdarın keyfine göre şahsî mal gibi tasarruf edilebilen bir toprak parçası olmayıp, bizzat devlet reisinin korumakla vazifeli olduğu ata yadıgân idi.* Bu durum eski Türk devletinde ülke bakımından "dominium" değil, eski çağlarda benzeri yalnız Roma imparatorluğunda görülen "imperium" telakkisinin mevcut olduğunu gösterir. [t0] Devlet topraklarının idarecilerle halkın ortak sorumluluğu altında bulunması ile -Türk topluluk adlarından da anlaşılacağı gibi- eski Türklerin şahıslardan ziyâde ile veya siyâsî kuruluşa bağlı olduğu hususu bir arada dikkate alınırsa, ülkenin sür'atle "vatanlaşrna'sının mümkün olacağı kolayca kabul edilir. Gerçekten eski Türk halkı, devletin istiklâli gibi, "yurduna {vatanına) da bağlı idi. Yukanda söylediğimiz üzere, ilk tarihî belirtisine Asya HunlarTnda rastlanan bu durum, Gok-Ttirkler'de en canlı şekilde mevcut olmuş [n] ve Uygur Türkleri'nde *"Kutlu Dağ"* efsanesinde[1]"* sembolize edilmiştir. Esasen Gök-Türk kitabeleri, (Türk milletinin acı, tatıı hâtıralarının, gelecek nesillerce unutulmaması için, taşa yazdırılıp dikilmesi) ancak, o toprakların Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin mahsûlü olabilirdi. Türklerdeki bu vatan sevgisi ünlü Arap yazarı el-Câhiz (ölnı. 869) tarafından da, müşahedeye dayanılarak behrtilnüştu * . Ancak Türklerde "ülke" ve vatan telâkkisi, Türk devlet düşüncesine paralel şekilde, bütün öteki göçebe veya köylü (yerleşik) kavimlerden farklı olarak, siyâsî istiklâl fikri ile beraber yürümektedir. Eski Türk, ancak hür ve müstakil yaşayabildiği toprağı vatan saymakta (Türk tarihinde çeşitli Türk zümrelerinin ayrı vatanları bundan ileri gelir), fakat bu şartların mevcut olmadığı araziyi kolayca terk edebilmektedir (Türk göçlerinin diğer bir

[U1]*M-Ö. Çin kayruği, *ShıM-ch:* (Şi-kı)'den naklen hk. De Groot, *Die Hunnen...,* s. 51 vd.; McGovern, *amesr,* &. 118. L. Ugeti. *Asya Hunfan,* A. 40.

[lw]Bk. & M. Arsal, *Umûmi Hukuk Tenhi,* s. 200 vdd., 336 vdd.
Donnnhım: Devlet topraklarının hükümdarın tam tasarrufu altında bulunması.
İmperium: Hükümdarın ülkeyi yalnız idare ve muhafaza etmekle görevli sayılması.

[l"] Otuken'in kutaal toprak sayıldığı Ciduk Ötüken"), ehemmiyeti ve "kaganlık"a, töreye sahip olarak yaşamak için Otûken'de oturmak gerektiği hakkında bk. Kitabeler, I, güney, 4, 8, doğu, 3, 23-24; II t kuzey, 3,6, W. Eberhard, *Çmm Şimal Komşuları,* s. 88.

[m] *Yûan-shı<kn,* B Ogei, *SMO'Turcıca,* * 11 ve CuveynTden naklen Ayn. müell., *Türk Mitolojisi,* s. 81 vd.

[U']d-G&hi£. *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri* wr *Türklerin Faziletleri,* s. 177 vd.

sebebi.) *Kısaca Türk kültüründe vatan, Türk tuğlarının veya al bayrağın dalgalandığı yerdir*

3- Halk (Kün)

Devletin yalnız hükümdar ve ailesinden ibaret sayıldığı topluluklarda ("dominium") siyâsî hürriyet ve çalışma serbestliği yok gibidir. Devlet idaresi ve ülke anlayışında idareci ile halk arasında ortaklık bulunan siyâsî teşekküllerde ise, durum başkadır. Eski Türk topluluğunda da insanın ferdî hukukla donatılmış ve iktisaden hür bir hayat düzeninde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun tarihî vesikalarla ortaya konması mümkündür. Önce, ailede husûsî mülkiyet mevcut idi[115]. Bozkır Türk devletinde taşınır mallarda olduğu gibi tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet câri idi[116]. Husûsî mülkiyet kişi haklarının ve hürriyetinin teminatıdır. İnsan şahsî mülke sahip olup, onu istediği gibi kullandığı veya değerlendirdiği sürece hürdür. 10. asır Bulgarlannda fertler kendi arazilerinden elde ettikleri mahsûlden hükümdara bile birşey vermeyebiliyorlardı[117]. Hazar hakanı ve idarecileri teb'anın mülküne el uzatamazlardı[1 8]. Oğuzlarda "bey"ler, hanın bazı aşın davranıştan karşısında seslerini yükseltirlerdi[119]. M. 300'lerde Çin'de Chin krallığı tarafından dağınık Hunların toplanıp köle olarak Şan-tung'da satışa çıkarılması, Çin tarihinde şiddetli isyanlara sebep olmuş ve hürriyetlerini kazanan Hunlar kendi hükümetlerini ("Chao" sülâlesi) kurmuşlardı[120] (bk. yk. Tarih). *Avrupa Hun-*

[114] Yukarıdaki el-Câhiz'in tesbitinde de 'Türk vatanı" ile 'Türk devleti" düşüncesinin eş-mâna ifade ettiği görülmektedir. Bu bakımdan, toprağın üstün tutulduğu *yerleşik* kültür ile birinci plânda devlete yer veren *Bozkır* kültürü arasındaki fark da dikkat çekicidir. Meselâ Hind-Avrupalı topluluklar "baba" sıfatını toprak için kullandıkları hâlde (Alm., İng., Frans. dillerinde: Vater-land, Father-land, Patrie= Vatan; patriotism, patriotismus, patriotisme=Vatanperverlik vb... Bu deyimlerin hepsi Lâtince*pater=baba* sözünden gelir), Türkler devleti *"baba"* saymışlardır. İl ve yurt tâbirlerinin 11. asırdaki dağınıklık devrinde, çeşitli Türk topluluklarında aldığı mânalar için bk. *DLT,* I, s. 48 vd.; III, s. 7.
S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 137 vdd.; Z. F. Fındıkoğlu, *Türk Aile Sosyolojisi,* s. 266 vd. Başkasının malına el uzatmanın cezalan için bk. aş. Adliye.

[116] Asya Hunlannda: De Groot, *Die Hunnen...,* s. 3; B. Szâsz, *A Hûnok törtinete...,* s. 501;
Gök-Türklerde: St. Julien, *Documents historiques sur les Tou-kioue,* s. 170; Uygurlarda: W. Radloff, *Sibirya'dan,* I, s. 128; Hazarlarda: D. M. Dunlop, *The History ofthe Jewish Khazars,* s. 93,231; P. B. Golden, *Khazar Studies...,* s. 104; İtil Bulgarlannda: *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 72;
Gök-Türkçe yazılı Ayır-tam-oy kitabesi, bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 198.

[117] İbn Fadlan, *göst. yer.*

[1,8] İstahri'den naklen, D. M. Dunlop, *göst. yer.*

[119] Bk. F. Sümer, *Oğuz'lara Dair Destanı Mahiyetteki Eserler,* s. 424. Aynca bk. Ayn. müell., *Oğuzlar...,* s. 104.

[120] W. Eberhard, *Belleten,* sayı 38, s. 255.

ları'nda Amlâ'nın başkentinde bir Bizanslı, Bizans'ta insanın baskı altında tutulmasına ve kanunların yürümemesine karşılık kendisinin Hun memleketinde hür olduğu ve korkusuz yaşadığını söylemişti[121]. Çin 'deki köleler, hürriyet ülkesi olan Asya Hun topraklarına kaçıyorlardı^* . Bozkır Türk topluluğunda "küçük üle[1] kuruluşundan gelen öyle bir hürriyet havası vardı ki, her aile baş-lı-başma bir "il* sayılabilirdi [a]. Bu durum bazan sosyal yapının daha yüksek kademelerinde müşahede ediliyordu. Meselâ, 8 boy hâlinde aşağı Tu-na-Don nehirleri arasında yayılan Peçeneklerde "kabileler beraber yaşadığı, beraber savaştığı, yâni tam bir birlik teşkil ettiği hâlde bir merkezî iktidar mevcut değildi"[134]. Hazarlar tarafından teşkilâtlandırılıncaya kadar Macar-larda ve 12. asırda Kuman(Kıpçak)'larda da hâl böyle idi[125] (bk. yk. Tarih).

Türk boylarındaki bu karakteristik durum eski Türk ilinde siyâsî birliği meydana getiren boyların -türlü sebeplerle-birbirlerinden kolayca ayrılmalarına ve aynı bölgede veya başka bir yerde yeni bir il teşkil etmek üzere tekrar toparlanabilmelerine imkân vermekte idi (eski Türk siyâsî kuruluşlarında boy sayısını ifade eden ve zaman zaman değişen rakamların gösterdiği gibi). Boyda yalnız otlak ve yaylaklar ortak mülkiyette olup, bu tip arazi "devlet" malt olduğu için, buralardan faydalanan at, koyun ve sığır sürülerine karşılık boydan tahsil edilen belirli ölçüdeki vergiler ile ilin mâlî ve askerî ihtiyaçtan karşılanıyordu. *Göçlerde ailelerin ve fertlerin kendilerine dit taşına-htur mallarını beraberlerinde götürebilmeleri ve istedikleri gibi tasarruf etmeleri onlardaki hürriyet duygusu ve serbestçe davranma eğilimini daima canlı tutmakta idi Bu hâl ise, eski Türk devletlerinde, tabiatiyle, köleliği ve bazı zümrelerin .[i]imuyaz[n]latia donanmasını önlüyor, ayrıca, Bozkır kültürünün ekonomik özelliği de, adalet, eşitlik ve insana saygı prensiplerinin gelişmesine yardım ediyordu:*

Eski çağlarda, yaşamak için zarurî olan "enerji"yi (basit deyimi ile çekme ve taşıma gücünü) insanlar, kendi aralarındaki zayıf ve "vasıfsız" kişilerin kol kuvvetini çalıştırmak suretiyle sağlıyorlardı. "Asalak" kültürde ve "köylü" (yerleşik) kültürde başkaca çare yoktu, tktisaden "besicilik"e dayanan Bozkır kültüründe ise bu ihtiyacı, başta en yüksek kas (adale) kuvvetine sahip at olmak üzere, hayvan gücü karşılıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik toplululuklarda hâkimiyeti ele geçiren gruplar, zorbalık yolu ile kendilerine hiçbir mülkiyet hakkı ve hiçbir siyâsî hak tanımadıkları mahkûm kütleleri (Moğollarda çeşitli kölelik müesseseleri, İslâvlarda meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hind'de paryalar, Eski Yunan'da Aristoteles'in "ehlî hayvan" ve "canlı âlet" dediği ve doğrudan doğruya "mülk" sayılan insanlar, Roma'da benzerleri) sınıf, kast cenderesine alarak, cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için, asırlar boyunca, türlü tedbirlere (özel kanunlar) başvururlarken, insanın kol (adale) gücüne ihtiyaç görülmeyen Bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma esasında gelişen sosyal gelenekler, zamanla, töre hükümleri hâlinde kesinlik kazanmıştı.

Eski Türkçe'deki "kul" tâbiri umumiyetle "köle" mânasında alınıyorsa da doğru olmamak gerekir. Gök-Türk yazılı vesikalarda 14 yerde "kul" tâbiri geçmektedir[126]. Ancak buralarda gerçek mânası ile "mülk[f]'ten ve "hak"tan mahrum kimseler değil, bazı siyâsî ve "medenî" hakların kaybedilmesi bahis konusudur ve daha çok "esirlik" ifade edilmek istenmiştir. İstiklâlini kaybeden toplulukların böyle kısıtlamalara uğraması, zamanımızda bile tabiî karşılanmaktadır. *Esirlik ile kölelik sosyal ve hukukî bakımlardan birbirinden farklı şeylerdir.* Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda, kölelerin yanında, fakat onlardan ayrı olarak esir (bilhassa savaş esirleri) de vardı. Esasen "köle" kelimesi eski Türkçe metinlerde geçmez[127]. Kitabelerde görülen kün<küng< (câriye) sözü de Çince'dir (k'üen). Bununla beraber Tabgaçlar-da[128] ve İç-Asya Uygurlarında[129] kölelerle karşılaşılmakta ve hattâ "Karabaş" adı verilen kadın ve erkek "kuF'lann bahis konusu edildiği *DLTde* "ol kul, boş kıldı"[130] (O, kölesini azâd etti) gibi bazı ibareler, *Kutadgu-Bilig'de* "hür insan ve kul ayırımı" yapan bazı ifadeler[131] dikkati çekmektedir. Ancak bunlardan ilk iki Türk devletinde kölelik, aslî Türk bölgelerinde değil, Çin ve İç-Asya sahasında görülmekte olup, herhalde, idarede daima pratik yolu tercih eden Türk siyâsî teşekküllerinin, halkça yadırganmayan sosyal ve hu-

[121] Prtskostan naklen bk B. Szâsz, *A Hûnok..,* s. 235, vd.; F. Altheim, *Attilâ et les Huns,* s. 158 vd.; Ayn. muclU *Geschkhte der Hunnen,* IV s. 302. Asya Hurdannın da halkın savaş zamanlan dışın da tatrıaımyle serbest yaşadıkUnnj Çinli Cbung-hang Yüeh (M.Ö 2. yy.) de belirtmişti, bk. A. Kofiautr, *ayn.* «ar.,. I., s. 42. Son oîarak bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek seyyahı Priskos'a Göre Avrupa tfunhn,* s. 1-84.

[122] De üroot. *Die Htmnen...,* * 242, B Szâsz, *ayn esr,* s. 524; M. Mori, *Bozkır Devletinin Teşkilâtı,* s. 224 (ÇınH Hou Ying'm imparatora söyledikleri, M.Ö. 1. yüzyıl) 'Türkler [Gök-Türk'ler] hür in sanlardır *"{Tacüca'Akn,* bk. aş. Ordu).

** W. Radtoff. *ATİM,* \\f N. Foigc% s. XIV.: W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 163.

[ü4]Gy.Nimeth,mfK s. 16. [U]*W. Barttîöld,*.Dersler,* s. 104.

[126] Kitabe, I, doğu, 7,24, II, 7,20; I, doğu, 20₃ H, doğu, 17; doğu, 21, II, doğu, 18; II, doğu, 35-36; Şi-ne-usu kitabesi, doğu, 1-2, güney, 9; Irk-bitik, UV; Tun-huang, IV, 12; Gürbelçin, I; Uybat, III, a (bk. *ETY).*

[127] Köle tâbiri geçen asırda ve yalnız Kırım lehçesinde tesbit edilmiştir, bk. W. Radloff, *Wörterbuch,* II, 196(r\s. 1268,1270.

[128] Bk. W. Eberhard, *Tobalarda Köle Usûlü,* s. 256 vdd.

[129] S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 330.

[130] *DUT,* 1,330,336.

[m] Bk. Beyit: 2080,2987-8,2990-1.

kûkî kaidelere dokunmamalarının neticesidir. Kâşgarh Mahmud da, yine başka bir kültürün uzunca bir müddetten beri tesirindeki Türk zümrelerinin dilinden örnekler vermektedir. Zira, "Oğuzların âdeta sınıfsız bir toplum yapısına sahip oldukları, servet ve mevki farkının toplumda fark yaratmadığı, soydan gelen asillikten hiç bahsedilmediği" belirtilmiştir[132]. Kıpçak bozkırlarında bazı Türk çocuklarının "satın" alınarak Orta Doğu memleketlerine gönderilmesi de İslâvlardan ve Normanlardan gelen meşhur esir (köle) ticaretinin bir neticesi olarak mütalâa edilebilir[13]. Daha eski asırlarda Doğu Avrupa Türkleri arasında böyle bir durum görülmez. Elbette diğer Türk veya Türk kültürüne bağlanmış topluluklarda da "Boy teşkilâtının kudretli çağında üyeler arasında tam eşitlik olup, birinin ötekine uşaklık etmesi bahis konusu değildir*[134]. *Türk devletinde herkes kabiliyet ve çalışkanlığına göre her makama yükselebilirdi KB'ye göre bunun tek şartı beye (devlete, millete) hizmet* «//'". Söylediğimiz gibi kölelik, menşeini, "yerleşik" kültürlerden alan ve orman cemiyetlerinde mevcut bir müessese olup aslında bozkırlara yabanadır. Hunlarda ihtiyar ve zayıf kimselerin hakîr görüldüğü ve hattâ öldürüldüğü hakkındaki bazı Lâtin (A. Marcellimıs) ve Çin rivayetleri, yine tarihî vesikaiarca yalanlanmaktadır. Meselâ, bu suçlamanın yersizliğine dair yine bir Çinli (Ki-ok devrinde Hun hizmetine giren Chung-hang Yüeh) tarafından yapılan açıklamalar dikkat çekicidir .

Bu durumun eski Türk cemiyetinde imtiyazlı "sınıflara dayanan bir düzenin ortaya çıkmasına da engel olacağı aşikârdır. Herhangi bir toplulukta "yüksek" tabakaların teşekkülünde başlıca üç âmil rol oynamaktadır: *Geniş araziye sahip olmak* (iktisadî), *askerliği meslek edinmek* (idarî-siyâsî) ve *ruhânî zümreye mensup bulunmak* (dinî). Bunlann her üçü de Bozkır kültürü içinde gelişme şansını bulamamıştır. Önce, ziraatın umumî ekonomik faaliyette ancak çok zayıf bir yer tuttuğu bozkırlar sahasında toprak aristokrasisi ve büyük "malikâne[M]lerin meydana gelmesi (yâni dar mânası ile feodalite) imkân dışı olduğu için eski Türk sosyal hayatında, "toprak köleliği" ("servage") bahis konusu değildir[137].

İkincisi, askerliğin eski Türkler arasında ayrı bir meslek sayılması düşünülemez, zira topluluğun ve devletin sosyal karakteri icabı her Türk aynı zamanda iyi savaş terbiyesi almış, her an cenge hazır bir muharip durumunda idi. Çocuklar 3-4 yaşlarından itibaren, kuzuya, koyuna bindirilerek ve ok ile tarla faresi ve sincap avlatılarak, biniciliğe ve vuruculuğa alıştırılırdı[138]. *Henüz yürümeğe başhyan her çocuğun yanında eyerlenmiş bir at hazır bulunurdu* . Eski Türklerde fertler savaşçılık ve mücadele sahasında şahsiyetlerini bulurlar ve gösterecekleri kahramanlık ölçüsünde cemiyetteki yerlerini alırlardı. Kadınlar da aynı şekilde yetişmiş olup, çok kere erkeklerle birlikte savaşa katılırlardı (hattâ İslâmî devirde bile). Binlerce kilometrelik göç hareketlerinde, bütün aile efradı ile birlikte yeni yurt kurmak zorunda kalan Bozkırlı Türke, kadının her sahada olduğu gibi, savaşta da destek olması tabiî idi.

Üçüncüsü, eski Türklerde din adamları imtiyazlı bir "sınıf[1] değillerdi; çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere, Bozkır Türk toplulukları daha çok siyâsî vasıfta olup dinî karakter taşımıyorlardı. Orhun kitabeleri dahil, eski Bozkır Türk vesikalarında din adamlarından hemen hiç bahsedilmemesi bu bakımdan dikkate değer bir noktadır.

Bozlar Türk "il"inde halkın durumunu gözden geçirirken *"kara-boduri\ "tarhanlık"* ve *"orun-ülüş"* meselelerine de açıklık kazandırmak gerekiyor.

[n2]8k. M A. Koynıcn, *AtpAnlan Zamanı Türk Toplum Hayatı,* s. 7- *Kutadgu-Bilig'dc* de topluluktaki /umreicr sayılırken ^/M%i«'ter, *tabıp'ltr, efsuncu*\&T, rüya yorumcuları, müneccim'ler,* jâ/r'ler, *çifi-*f<*Jer. *tuccff*fy*s hayvan \etiştirict~]er, zanaatçı*lar), ayrı bir köle zümresinden bahsedilmemiştir ve "hür olmayan" mânâs lîe "kul", mahalli bir geleneğin "survivance"i olarak görünmektedir.

[I>>] Bu Türkler aslında "kofe" değildiler. Özel surette yetiştirilen ve gördükleri hizmet karşılığı ücret atan askerlerdi (bk yk. Türklerin Vayılma]arı). Aralarından başarı kazananlar devlet kuruyor, hükümdar oluyoı, hanedan tesis ediyordu (Mısır ve Hindistan'da Türk devlet ve sülâleleri gibi). *Kt&e* hükümdar oiroaz. Bk. yk. s 53, n. 55.

[04] A İnan, *Göçebe Türk Boyhnnda Eviâtıık..,* s. 136.

^ *"Aktîİı it dürüst tabiatlı olan her tabuşçı* (hizmet eden), *yazı bilirse kâtip, hesap bilirse hazinedar* (maliyeci)., *lii-bast* (kumandan), *sırkâtibı* (hükümdarın özel sekreteri), *kök-ayuk, inanç-beg, tigin-beg, hattâ yavgUf yugruş olur..." (KB* beyit, 4045-4070). Bilindiği üzere sayılanlar Kara-Hanlı devletinde ea yüksek rnakasnUıdı.

*** Oıungban Yueh, Çin'den gelen ciciye şöyle dedi: *"Çin'de bir kimse ordu ile birlikte askerî koloni bölgelerine veya imparatorun $a\stş yığınak yerlerine giderken, ona, soğuktan korunması ve kamını iyi doyurması ıçm kendi kaltn giyeceğim ve en İyi yiyeceğini veren yaşlı bir akrabası çıkmaz mı? Elçi: -Ûoğruâcâi Yitch. de%nm etti: -"Harp hazırlığı ve savaşın bir umûmî meşguliyet olduğu herkesçe bilinen Hunlarda da silâh tutamayan ihtiyarlar ve zayıflar, bu eksikliklerine karşılık, kendi savunmalarım ve emniyetlerini sağlamak maksadı ile en lezzetli gıdalarım sağlam ve güçlü olanlara verirler ki, böylece babalar ve evlâtları birbirlerini gözetmiş olurlar. Sen Hunlarda, yaşlıların hoş tutulmadığım nasıl iddia edebilirsin?"* Bk. De Droot, *Die Hunnen...,* s. 81 vd.; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 512; O. M. -Helfen, *Hun and Hsiung-nu,* s. 238; ayrıca, Tanhu Mo-tun'un mektubu (M. O. 176)'ndaki ibare: *"çocuklar büyüsün, ihtiyarlar ömürlerinin sonuna kadar rahat yaşasın[11]* bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 76 vd.; S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 215.

[137] "We cannot speak of true "feudalism" in a pastoral society", (=Çoban topluluğunda, gerçek feodalizmden söz edilemez) bk. W. Eberhard, *Corujuerors...,* s. 73, n. 4; aynca bk. A. Kollautz, *ayn. esr.,* I, s. 45. Orta Macaristan'da bazı köylerin, 445'de ölen Bleda'nın dul hanımına ait olduğuna dâir Priskos'un kaydını (bk. B. Szâsz, s. 232), doğrudan doğruya "köylü" (yerleşik) kültür mahsûlü toprak aristokratlığının devamı olarak değerlendirmek lâzımdır.

[1] Bk. Han-shu'dan, B. Szâsz, *A Hûnok..,* s. 505.

Lâtin yazan Sidonius'dan, *Attilâ es Hunjai,* s. 94.

Kitabelerde bodun sözü bazan "kara" sıfatı ile birlikte kullanılmıştır[140]. Buna karşılık bir de ak-hcğ?[141] deyimi, Türk cemiyetinde bir "asiller" sınıfının varlığı hususunda yoruma sebeb olmuş gibidir[142]. Devlet idaresinde hakana büyük yardımcılar durumunda olan beylerin idare edilen halka nisbet-le üstün tutulması tabii ise de, bundan imtiyazlı bir sınıf hükmünün çıkarılması müşküldür. Nitekim kitâbelerdeki hitaplarda, çok kere, devlette en yüksek icra makamlarım işgal eden "buyruk'lar (nazırlar, bakanlar, bk. aş. Hükümet) beylerden önce yer almaktadır[143]. Türkçe'de "kara" sıfatının, as-anda, aşağı bir dereceyi değil, aksine, büyük, kudretli, yüksek, saygı değer seviyeyi belirttiği hususuna da aynca dikkat çekilmiştir[144]. Buna göre, kitabedeki "kara-bodun" ifadesini, *"asıl, büyük, kalabalık bodun"* diye mânalandırmak gerçeğe daha yakın görünmektedir ve ihtimal, sayısı az olanlar "ak" sayılmıştır[143]. Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsî olduğu iddia edilmiş ise de, "bey"liğin babadan oğula geçtiğine dâir açık bir delil bulunmuyor (müstakil "Beylik" sülâlelerine mensup olanlar hariç). Yukarıda beylerin seçiminden bahsetmiştik. Asya ve Avrupa Hunlarında, Gok-Türkterde, Uyguriarda, Peçeneklerde, Oğuzlarda vb. varlığı kaynaklarda bildirilen bu seçim geleneği , Hazarlarda hattâ iktidar ve icrada hakandan da üstün durumda olan "bey[11] bakımından da geçerdi *idi[147]. Dede Korkut'*

J*t.
Kam-badton hifnnım geldi diye alkışladı", II, doğu, 41; *"kara kamig bodun*[l],* I, doğu, 8, II, doğu 8; *"kam tgfl? bodun',* Şınc-usu. doğu, 2.

Ut *Vrung* &$*$?. Şiftc-usu, doğu, str. İÜ.

w Me&eU H N. Orkun. bu ibareyi "asî! beyler" olarak çevirmiştir. £7V, I, s. 172. Esasen bu kelimelerin okunuru kesin değildir, bk R Gıraud, *L'Empire d. Turcs. „* s. 88. Üstelik son araştırmalara göre "Ürung" Uygur devrinde bir boy adıdır, bk. Ö. îzgi, *The İünerary ofWang Yen-ti...,* s. 7, 72 n. İ19.

"'Kitibeleı I, güney. 1-2; doğu, 3,5-6,19; H, kuzey, 2; doğu, 16.

%u Bk. O. Pritsak, *Qara, Studie zar Türkiscnen Rechtssymbolık,* s. 259. Burada *Kara Han, Kara Ordu, Karaton* ve daha birçok örnek gösterilmiştir. *"Mahmud* (Gazneli) *Kara Han"* (bk. C. E. Bosworth, *The Ttıulatu/r of the Earîy Ghaznevids,* s. 220). Ayrıca *Kara Osman, Kara Mehmed, Kara Yusuf* vb. Türkçe'tic- buyûk hükümdarlara ve kahramanlara "kara" lâkabı verilmiştir. Kara tâbiri bugün bile, "etkili ve yddetlT mânalarını taşımaktadır. Kara kış, kara haber vb. gibi... Türk hükümdarlarının cütûs töreninde üzerine oturacağı seccade veya halının "kara" renkte olmasına dikkat edilmiştir (t»k, W Eberhard, *Onens,* U, I, 1949. s. 158). Renk olarak Türklerde siyah (Moğollarda beyaz) üstün tutulurdu, *ayn.* «r., s. 160.

"° Kara «tamın umumiyetle halk için kullanıldığı *Kıtadgu-Biliğ'te "Bey* -hükümdar- *ak olur* deniyor (Beyii. 2080,2082).

"* Bk. yk iv S2. Beğ, begler <beg, begîer), eski Türk vesikalarında yalnız siyâsî alanda ve devlet düzeninde belli bir mevki sorumlularını ifade eden bir terim olduğu halde, bazı yabancı yayınlarda bu terime "classe feodale, nobility, lords, Turkish aristoeracy..." gibi mânalar verilmesi (bk. msl. R. Giraud.JL.tVip *d* Titrci.,.. s. 86; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* s. 311; P. B. Golden, *Khazar Studits,* s. 163) Batılı katanın peşin hükümlerinden biridir.

147 D M Duniop.öY* *esr.,* s. 147.

da açıklandığına göre, bey olabilmek için, kan dökmek[149], aç doyurmak, çıplak giydirmek lâzımdır[149]. Şartlar bunlardan ibarettir. Herhalde kitâbelerdeki şu hitap zinciri, Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyleri, Dokuz-Oğuz beyleri[150], bir "sınıf hiyerarşisi değil, doğrudan doğruya devlet içinde idare edenlerden, idare edilenlere doğru bîr sıralama olmalıdır. Bozkır kültüründe hâkim zihniyet de bunu gerektirir.

Beylerin vergilerden, cezalardan veya başka herhangi bir resmî yükümlülükten muaf tutulduklarına dair bir işaret yoktur: Tabgaçlardan beri mevcut olup da Gök-Türk imparatorluğunda mühim yeri bilinen "tartan"[151] (Tonyukuk'un unvanı: Boyla Bağa Tarkan)'lar da, bizim tarih literatüründeki yaygın kanaatin aksine, imtiyazlı değillerdi. Tarhanlar, daha sonra, Moğollar devrinde kendilerine hükümdar tarafından "Suyurgal" adı ile verilen ve irsen intikal eden topraklarda donatılmak, vergilerden muaf tutulmak, herhangi bir suçtan ceza görmemek ve bütün bunları 9 nesil boyunca geçerli saymak suretiyle imtiyazlı duruma getirilmişler ve Tarhanlık, müessese olarak böylece gelişmiştir[152]. Tarhanlık ile ilgili olmak üzere, Sha-t'olar ülkesinde, imtiyaz belgesi olarak bazı kimselere "Paizah" ("üzerinde hükümdarın emri yazılı demir levha"=ferman) verilmesi âdetini Türklere mal etmekte de[153] herhalde acele edilmiştir. Zira 10. asırda Kuzey Çin'de kurulan Sha-t'o devletleri, bir iki Türk geleneği dışında, teb'ası yabancı, ordusunun çoğunluğu Moğol, idarî yönden Tang'Iann taklidi, memurları da Çin menşeli olan, "tam bir Çin devleti" karakterinde idiler[154]. Moğollara ait tarihî kaynaklarda sık rastlandığı hâlde, Türk vesikalarında tesadüf edilmiyen "Paizah" tâbirinin de esasen Çince olduğu (P'ai-tse=belge, nişan, "beyaz levha") anlaşılmıştır[155].

148 Mutlaka savaşa katılmak değil, meselâ, vahşi bir hayvan öldürmüş olmak, bk. *Oğuz Kağan Destanı,* str. 36-40; M. Ergin, *Dede Korkut,* 1. destan, s. 5,82 vd. M. Ergin, *ayn. esr.,* s. 19, 225.

150 Kitabeler, I, güney, 1-2, ayrıca bk. II, güney, 13-14.

ısı W. Eberhard, *Birkaç Eski Türk Unvanı...,* s. 323 vdd. Hattâ belki Hunlardan beri, Fr. Altheim * R. Stiehl, *Das erste auftreten Hunnen..,* s. 19 vd.; E. G. Pulleyblank, *The Consonaraal System ofold China,* s. 91, bk. G. Clauson, *...Turkish,* s. 539b vd.

""Tarhanlık için bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* II, s. 461 vdd.; Moğollar zamanı için, M. F. Köprülü, *Belleten,* sayı 19, s. 431; Barhebraeus (Ebu'l-Farac İbn'ül İbrî), *Tarih-İ Muhtasar'üd-düvel* s. 6; B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı,* s. 175; Z. V. Togan. *Umûmî Türk Tarihine Giriş,* s. 285 vd.

153 Bk. C. M. Kortepeter, *The Origtns and Nature of TurkisJı Power,* s. 254.

154 Bk. G. Doerfer, ayn. *esr.,* I, s. 239 vd.; W. Eberhard, *Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair,* s. 20-23; Ayn. müell., *Conauerors...,* s. 94-102.

"" W. Ebarhard, *Conauerors...,* s. 98.

Bunun gibi Türk "kabile" teşkilâtında mühim rol oynadığı ileri sürülen *"orun"* (mevki) yâni belirli kabilelere mensup şahısların meclislerde, büyük toplantılarda, toy (aş. bk)larda belirli yerlere oturması ile böyle toplantılarda, ziyafetlerde yiyecekleri yemeklerin belirli olması, her birinin meselâ koyunun belirli yerlerini yemeğe mecbur bulunması; *"ülüş"* (=pay) de daha sonraki devirlerde örf hâline gelmiş olsa gerektir. "Harp ganimetleri bölüşülürken her kabilenin orun ve ülüşü dikkate alınarak, ona göre pay verildiğine, mühim içtimalardan birinde orun ve ülüşünü bir defa kaybeden kabile yahut oymağın yaylak, otlak» av, vesair şeyler üzerindeki hukukunu da kaybettiğine" dair tesbitler[156] ancak Moğollar zamanı ile ilgili görünmektedir. Çünkü bu hususlar Moğol devri tarihçisi Reşid'üd-din (ölm. 1318)'in kitabındaki Oğuz Destanında ve buradan nakiller yapanların eserlerinde yer almış olup, daha önceye ait Türk vesikalarından Orhun kitabelerinde, *Kutadgu-Bitig'ûe vcDLTde* bu türlü yoruma elverişli hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Hazarlara dair İslâm kaynaklarında geçen *"El-Hkazar'ul-kh.Ls"* tâbirine dayanarak bir *"hâlis, asü Hazar[1]'* ("Khazar pure-bred") kütlesinin varlığı[157] görüşündeki isabetsizlik, bu kütlenin, Hazar ülkesinde yaşayan Hkalis (Katız) adh Müslüman Harezmliler olduğu anlaşılmakla ortaya çıkmıştır[18]. Son araştırıcılardan L. Krader de Orhun kitabelerinde gördüğü "sönük-söyük" (kemik) kelimesini geçen asrın 2. yarısındaki, yüzyıllarca Moğol hâkimiyetinde kalmış Orta Asya Türklerinde aristokrasiyi ifade eden Ak-söyük (akkemik) tâbiri ile karıştırarak Gök-Türkierde de bir asiller sınıfı var sanmıştır . Halbuki kitabelerde geçen kelime bir sosyal terim değil, doğrudan doğruya insan kemiğini ifade etmektedir[160]. Bozkır bodun teşkilâtında birliğe daha sonra katılan her boyun umumiyetle sınır bölgelerinde yer aldığı ve bunların daha tehlikeli ön saflarda savaşa sürüldüğü doğrudur. Fakat bu gibi boylar bu "mevkilerini ebediyen muhafazaya mahkûm olmayıp, yeni iltihaklar oklukça, öndekiler geri çekilerek, bodunun diğer üyelerinin durumuna gelmektedirler[161]. Asya Hun imparatorluğunda 4 Hun kabilesinin -tanhu ailesi ile akrabalıkları göz önüne alınarak- "imtiyazlı" görünmüş olmaları[162]

^Bfc. A. İnan, *Orun ve Llus Meselesi,* s. 121-133.

,c*Bit. J. Marquah, *..Streifzûge,* s. 41, tafsilen bk. D. M, Dunlop,*ayn. esr.,* s. 94.

tM D. M. Dunlop, *göst. yer.. Kaiu* (Halis)'ler için bk. yk. Hazar Hakanlığı.

* Bk, L. Krader, *Prmcipies and Stntctures in the Organisalion ofthe Asiatic Steppe-PastoriaÜsts,* s. 86. Türkleri, MoğoUan, Tibetlileri ve Afganlar* birbirine karıştıran benzer bir iddia: X. de Planhol, *Noirs et Blancs....* s. 107-113; Tuva bölgesinden bîr kitabedeki "kula" (=at cinsi) kelimesi aynı kafadaki Rus Malov tarafındaa kui okunup ("köle") diye çevrilmiştir, bk. L. Bazin, *Les Calendriers...,* *. 117. ' Bk. * *Kanın $u gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yattı":* Kitabeler, I, doğu, 24, II, doğu, 20.

' *'l* Bk. Gy. Nemeth, *HMK* s. 19,235.

WB. Ögei, *Türk Kültür Tarihi,* s. 46-

da, ancak şu mekanizma ile izah olunabilir: Devletin kuruluşunda hizmeti geçmiş ve iktidarı elinde tutan zümrelerin emir ve kumanda mevkilerini alarak idareci durumuna geçmeleri ve dolayısiyle devlette idare edilenlere nazaran bir farklılık göstermeleri tabiîdir ("social role and statue" durumu). Hiçbir yerde ve hiçbir zaman değişmeyen bu sosyolojik belirti, yabancı ülkelerdeki Türk hâkimiyetlerini -çeşitli kültürlerden etnik grupların dahil bulunduğu Türk imparatorlukları ile Bozkır devleti tipini birbirinden ayırmaksızın- inceleyen araştırıcılara Türklerde sınıf veya feodalitenin mevcut olduğu intiba'ını vermiş olmalıdır. Bundan dolayı Hunlarda, şartlarını yukarıda belirttiğimiz bir köle sınıfının varlığını kabul bakımından bu neviden "sosyal farklılık" yeter derecede ciddî bir gerekçe sayılmamalıdır[163]. Asya Hun devletinde şahıs köleliği olmadığına göre[164], boylara bağlı "köle kabilelerin olacağı da şüphelidir, zira bu şekilde miras yolu ile intikal eden kütle köleliği (unagan bogal sistemi) Asya'da yalnız Moğollarda görülmektedir[165].

Yabancı memleketlerdeki Türk idaresinde umumiyetle "Türk aristokrasisi" ve "yerli köleler" diye bahsedilen husus, gerçekte sadece bir "social role and statue" durumundan ibaret olup, Türkler tarafından konulmuş kanunî yasaklarla haklarından mahrum bırakılan bir "köle sınıfı" mevcut değildir. Nitekim ülkede, eskiden beri alışılagelmiş ve teb'aya huzursuzluk vermeyen mahallî müessese ve gelenekleri ile yaşayan yerli halk daima yönetime katılabilmekte[166], evlenmeler yolu ile idareci zümreye nüfuz edebilmektedir. Bunun sonucudur ki, zamanla öz karakterini kaybedip yeriileşen Türk unsuru ile tarihte defalarca karşılaşılmıştır (Çin'de Hunların bir kısmı, Tabgaçlar, Hindistan'daki Türk sülâleleri, Avrupa'da Bulgarlar vb. gibi). Buralarda Türklükten kopma hâdisesini, şimdiye kadar yapıldığı gibi sözde yüksek yabancı kültürlerin cazibesi ile değil, toleranslı Türk idaresindeki esnekliğin sebep olduğu sosyal değişimlerle açıklamak daha doğrudur. Yoksa, az nüfuslu da olsa Türklerin insafsız bir idare kıskacı ile kendi varlıklarını korumaları her zaman mümkün olurdu.

Eski Türk devletinde insan unsurunun kısaca açıklamağa çalıştığımız hak ve hürriyetlerle donanmış olması Türk devletinin kuruluş tarzı ile ilgilidir. *Bozkır Türk devleti herhangi bir ailenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar topluluğu değil, fakat idarecilerle işbirliği yapan geniş halk kütlelerinin (sosyo-politik kümelerin, bk. aş.) gayretleri, katkısı ile gerçekleşen bir siyâsî te-*

163 Bk. M. Mori, *Bozkır Devletinin Teşkilâtı,* s. 223 vd. (Burada bahis konusu olan da savaşlarda esir edilenler ve vergi vermekten kaçanların tutuklanmalarıdır).

,MB. Ögel,£Ös/. *yer.*

t65Bk. B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı,* s. 09; A.Y.Yakubovskiy, *ayn. esr,,* 24-27. 166

Esasen Türk idaresinde devlet bir "aile" bütünlüğü ve devlete bağlanan -kimler olursa olsun- her topluluk "ailenin üyesi" sayılmaktadır. Bk. Tanhu Mo-tun'un mektubu, yk. Asya Hunlan.

şekküldu. Hattâ vesikalara göre, "devleti kuran ve devlet başkanını başarılı kılan" da millet idi; 'Türk bodun, iledük ilin... kaganladuk kağanın yitirü ıdmış. = Türk kavmi il yaptığı ilini... kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş"[16]. Türk devletinin nasıl kurulduğu meselesine, II. Gök-Türk devletinin meydana gelişini anlatan kitâbelerdeki satırlar ışık tutacak mahiyettedir: "Babam Kağan fîlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... (Hakanlığı) atalarının törelerine göre kurdular...[1'16S]. "Gelenlerden iki kısmı atlı, bir kısmı yaya idi", "Davete katılanlardan biri de ben idim"[169].

4- Kanun (Töre)

Böyle kurulan bir devlette tabiatiyle halk; hak ve hürriyetini isteyecek ve bunu başında bulunanlardan bekliyecekti. Türk devletinde halkın bu talepleri, âmme (kamu) hukukunu, hükümdarın vazifelerini belirleyen ve cezaî hükümleri ile (bk. aş. Adliye) dikkati çeken törenin tatbiki ile yerine getiriliyordu. Aslında bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukû-kî-sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden ve umumiyetle *"kanun"* mânasına alınan *töre* (aslı, törü) *eski Türk sosyal hayatını düzenleyen "mecburi? kaideler (normlar) bütünü idi*[i7Q]. Orhun kitabelerinde "töre" kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun 6'sında "il" ile birlikte kullanılmaktadır. Diğer 5 yerde de yine "il" ile alâkası açıkça belirir. *Demek ki, Türk devleti özel kanunlara (töre hükümlerine) dayalı bir kuruluştu. Devletin varlığı töre varlığına bağlı idi'* "*... Devletî ellerine alıp töreyi tesis ettiler,.. Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?,. Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.. Devletini, töresini terk etmiş... O (tlteris) atalarının töresine göre bodunu teşkilâtlandırdı... Töre gereğince omucam tahta oturdu..."*[l] Hattâ hakan ailesi ile ileri gelen idarecileri Musevîliği kabul eden Hazarlarda bile, hukuk işleri Rabbinizm (Hahamlık)

[w] Bk. Kitabeler, 1, doğu, atr. 6-7, ti, doğu, sır. 7 (G. Clauson, *...Turkish,* s. 122b. 612a; T. Tekin, *A Gr&mmarof.* ., s. 233, 264; M. Ergin, *Orhun Âbideleri,* s. 5, 52; 18,62).

[M] Kıtâbeicî. 1. doğu. 11 -l.\ U, doğu, 11-12; R. Giraud, *L 'inscription de...,* s. 69 vdd. Tonyukuk, batı, 4-5. Devletin kumlusunda pay sahibi olan Türk milleti, tabiatiyle, devletin çöküğü ve ülkenin perişanlığından da ayı» ölçüde sorumlu tutulmaktadır (bk. yk. II. Gök-Türk Hakanlığı, 2. nokta)

[l*] BL R. Giraud, *L'Empm: d. Turcs...,* s 7î, 331, S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 287; A. İnan, *Türk Etnohfuını İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine,* s. 191 vd. Kanun demek olan *töre* sözünü, umûmi mânadaki "crf, usul, âdet" üe karıştırmamak lâzımdır, çünkü bu mânalar Türkçe'de ayrı bir keüme iie Karşılanmtşîir: *yang* {bk. TM, IV, s. 16 vd.; *Eski Uygur Sözlüğü,* s. 283; *KB,* III, s. 520).

[I7I] Kitabeler, bk. *ETE* IV, *töre.*

esaslarına göre değil, töre hükümlerine göre düzenleniyordu[172]. Bütün Türk lehçelerinde ortak olan ve sonra Moğolca'ya ve Macarca'ya da geçen "töre" tâbiri şimdiki bilgimize göre Tabgaçlardan beri mevcuttur[173] ve aslî söylenişi olan "törö" şeklinin[14] çok daha eski bir devre götürülmesi mümkündür[175].

Töre hükümleri değişmez kalıplar değildi. Bir sosyal-hukûkî normlar toplamı olarak töre, çevre ve imkânlara uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere açıktı. Bu suretle kendi hayatiyetini sirayet ettirdiği türlü şartlar içinde sürekli etkinliğini koruyordu. Devletlerin teorilerle değil fakat sosyal gerçeklere uygun şekilde idare edilebileceğini çoktan anlamış olan *Türk hükümdarları, yerine ve zamanın icaplarına göre ve "meclis"lerin tasvibi alınmak üzere, töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı.* Meselâ Asya Hunlarında Motun, Gök-Türklerde Bunun ve İlteriş, Tuna Bulgar devletinde Krum böyle yapmışlardı[176]. Bununla beraber, törenin ana-yasa hükmünde, değişmez prensipleri vardı ki, *Kutadgu-Bilig*'deki kayıtlardan tesbit edilebildiği kadarı ile şunlardı: *Könilik* (adalet), *Uzluk* (iyilik, faydahlık), *Tuzluk* (eşitlik) ve *Kişilik* (insanlık, üniversellik)[1] .

[172] İbn Fadlan, İstahrî, bk. D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 92, n. 15,207.

[173] P. A. Boodberg, *The Language of the To-pa Wei,* s. 171.

[174] G. Doerfer, *ayn. esr.,* I, s. 266.

[175] Eski Türk kitabe ve kayıtlarında yalnız bir defa geçtiği (bk. Kitabe, I, kuzey, 10: Tengri yasar") belirtilerek, V. Thomsen'den beri "düzenlemek, icra etmek" diye mânalandınlan yasa (+r) kelimesi *{inscription de I'Orkhon...,* s. 113,164 n. 60; H. N. Orkun, *ETY,* IV, s. 135; A. v, *Gzbam.Altt. Gram.,* s. 353: "Tâyin etmek, karar vermek"; T. Tekin, *A Grammar...* s. 398: Tâyin etmek, tanzim etmek /to determine, rule, order/ L. Bazin, *Les Catendriers...,* s. 293)'nin okunuş bakımından hatalı görüldüğü ("yaşar" veya "aysar" okunmalı, krş. V. Thomsen, *ayn. esr.,* s. 164 n. 60; M. Ergin, *Orhun Âbideleri,* s. 14, 59); ayrıca Türkçe'de mevcut olmayan "yasa" kelimesinin, çok sonraları -13. asır ortalarından itibaren- Türk lehçelerine girmiş aslen Moğolca ve kanun mânasında bir tâbir olduğu hakkında bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* IV, s. 71 vd.; G. Clauson, *...Turidsh, s.* 974a. Tafsilen, İ. Kafesoğlu, *Yanlış Terimler...,* s. 253 vdd.

[176] Krum Han'ın kanunları için bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc,* I, s. 320; Bizans tarihçisi Theophanes'den: İ. Kafesoğlu, *XII Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları,* s. 11; G. Kozarov, *Die Gesetzgebung des bulgarisehen Fürsten Krum,* s. 254-257; ayrıca K. Kadlec'in eseri için bk. M. F. Köprülü, II. *TTKZ,* s. 394, n. 25.

[177] Tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri,* s. 13-20.

Ç- HÜKÜMRANLIK (ERKLİK)[178], KUT" VE CİHAN HÂKİMİYETİ ÜLKÜSÜ

Devlet, hukuki bakımdan, emretme hak ve yetkisine sahip ve o emri icra kudreti de olan bir yüksek sosyal nizamdır. Ancak emretme hakkının itaat edenler tarafından "meşru" (=hak yolu, doğru) kabul edilmesi lâzımdır, aksi hâlde devlet yok, zorbalık vardır. Meşruluğu tanınan devletlerde, topluluklara göre, çok çeşitli olan hükümranlık (hâkimiyet) şekilleri arasında ortak vasıfta üç tip tesbit etmek mümkün görülmüştür: *Gelenekçi hâkimiyet, karizmatik Çcharisma*dan) hâkimiyet, kanunî hâkimiyet*[11] .

Eski Türk hükümranlık telâkkisi, karizmatik (hükümdarlık yetki ve kudreti Tann tarafından bağışlanan) tip olarak kabul edilmiştir. *Vesikalar Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafindan verildiğini (bağışlandığım) göstermektedir* Asya Hun imparatorunun unvanı: *"Gök-Tann'nın> günesin, ayın tahta çıkardığı Tann kut'u Tanhu"* idi[180]. Hsia Hun devleti tanhu-su He-lien Po Po (5. yüzyıl ilk çeyreği) söyle diyordu: *"Benim hükümdar olmam Tann tarafindan kararlaştırıldı..*[1]. Avrupa Hun devletinde Bozkır menşeli olan *"Tann'mn kılıcı"* hikâyesi (bk. yk. Batı Hunlan) ile Sardika (Sofya)'da Hun ve Bizans elçileri arasında çıkan münakaşada Attilâ'nın da ilâhî kudretle donatılmış olacağının belirlenmesi ve Akatir kralının (bir kurnazlık dahi olsa) Attilâ'yı Tann'ya benzetmesi[182] aynı telâkkiyi ortaya koyar. Gök-Türk hakanları da öyle idi: *"Tann'ya benzer, Tann'da olmuş Türk Bilge Kağan"*[1]**. *"Babam kağan ile anam hatunu Tann tahta oturttu"*[1]**. *"Tann irade ettiği için, kutum olduğu için kağan oldum"*[1]*[5]. Uygur hakanlarının unvanları da (yk. bk.) bunu gösterir. Tuna Bulgarlannda hükümdar Tann tararından tahta çıkanlmıştır[1 6]. İtil Bulgarlannda da öyle[187]. Hazar hakanı, eğer İbn Fadlan'ın haberleri doğru kabul edilirse, halktan tecrit edilmiş, âdeta "tanrısal" bir hayat yaşıyordu[188]. Bozkır Türk hükümdan Tanrı tararından kut ve ülüg (kısmet) ile donatıldığı için işbaşına gelebilmekte idi[189].

Bu tarihî kayıtlardan da anlaşılıyor ki, eski Türk devletinde siyâsî iktidar kavramı *"Kut"* tâbiri ile ifade ediliyordu[190]. Türk dilinin en kadîm ve en yaygın kültür kelimelerinden biri (2200 yıldan beri mevcut) olan kutun na-

[’n] Türkçe "erk" için bk. G. CUusan.. *Turkish,* s. 220b.

[m] Gelenekçi hükümranlıkta meşruluk, eskiden beri süregelmekte olan ve değişmeyeceğine inanılan düzenin kutsallığı düşüncesine dayanır. Bu meşruluk anlayışında kimin hükümdar olacağını gelenekler belirler; kudret ve yetki belirli kurallarla tesbit edilmiş olmayıp, tamamiyle gelenekler çerçevesinde uygulanır ve icradaki aksaklıklardan sistem değil, uygulayıcılar sorumlu tutulur.

Kan/malik meşrûtuk ise, geleneklerden ve eskiden beri alışılmış davranışlardan değil, doğrudan doğruya hükümdarda veya iktidardakilerde Tann vergisi olarak mevcut olduğu kabul edilen *üttün* vasıflardan kaynaklanmaktadır. Fevkalâde bir siyâsî lider, idare ettiği toplulukta, kendisinin Allah tarafından olağanüstü bir niteliğe sahip kılındığına inandırarak, tam bağlılık sağlar. Bu bağlılığın geknek ve alışkanlıkla ilgisi olmadığı için, karizmatik meşruluk taşıyan kişi, topluluğa kolayca baçks uygulamalar getirebilir ve yeni hedefler gösterebilir.

Kanunî meşruluk, çağdaş hükümranlık anlayışı olup, esasları önceden kanunlarla tesbit edilmiştir. Buna göre hâkimiyet, sınırlan belli yetkiler içinde uygulanır. Hükümdar bu objektif nizam kurallarına uymak zorundadır Tafsilen, Max Weber, *Wirt$chaft und Gesellschaft,* Grundriss der Suetalockonorme, III, Heideiberg 1922, bk. H. Freyer - T. Çağatay, *İçtimaî Nazariyeler Tarihi,* s. 183-190

'De Groot, *Die Hunnen...,* s. 53; A. Bombacı, *Quilug Bolzun,* I, s. 285 n. 1; S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 214. Çince metindeki "Güneş'in ve Ay'ın tahta çıkardığı" ibaresinin E. H. Parker tarafından yapılan tercümesi (bk. W. Schmidt, *TDED,* XIII, s. 81, n. 6) daha doğru olsa gerektir: "... the equal of Sun and Moon = Güneş'in ve Ay'ın *muadili* Tann 'kut'u..." (bk. aş. Din). Esasen içinde "yer, Güneş, Ay" kelimelerinin bulunduğu bahis konusu Çince ibare, Ki-ok tanhu zamanında Hun hizmetindeki Çinli Çung-hang Yüeh'in sözleridir. Fakat Mo-tun'un 176 tarihli ünlü mektubunda sadece *"Tanrt'ntn tahta çıkardığı"* ibaresi yer almıştır (bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 76). Bk. A. Onat, *Hsia Devleti* (doç. tezi), 1977, s. 91,94.

P. Vâczy, *HunlarAvrupa'da,* s. 111 vd.; B. Szlsz, *A Hünok...,* s. 181,215 vd., 227.

Kitabeler, I, güney, 1; II, doğu, 1.

Kitabeler, I, doğu, 25; II, doğu, 21; ayrıca bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 38.

Kitabeler I, güney, 9-10, II, kuzey, 7-8, *"Tann tarafindan kurutan Gök-Türk Hakanlığı"* bk. Liu, ayn. *esr.,* I, s. 52 (Hakan İşbara'nın mektubundan).

Krum, Omurtag ve Malamir kitabeleri, bk. G. Fener, *Les monuments de la culture protobulgare...,* s. 143; V. Beşevliev, *Us inscriptions...,* Byzantion, XXVIII, s. 305, 310, 322, XXX, s. 485, 488; F. Köprülü, 77/77, II, s. 3; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 264,274 vd. İbn Fadlan, s. 74.

D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 97 vd., 111.

Kitabeler, I, doğu, 29, II, doğu, 23.

[1] Bk. S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 120 vdd.; G. Doerfer, *ayn. esr.,* III, s. 551; *kut-devlct (DLT,* Kilisli neşri I, s. 269); "İdi-kut= "hudâvend-i devlet" (devlet sahibi), bk. Cuveynî, *Târih-i Cihânguşâ,* I, s. 32; ayrıca L. Bazin, *Le Nom propre d'homme "Qorqut",* s. 279. Asıl mânası "iktidar" olup *{DLT,* I, 427-8, "qut belgüsi bilig") sonradan mâna genişlemesi için bk. A. Bombacı, *Qutlug Bolsun,* I, II (Bu araştırmalarda "kut" ve "kutlug" ile ilgili bütün tarihî malzeme toplanmıştır); A F. Karamanlıoğlu, *Kutadgu-Bilig'in Diline ve Adına Dâir,* s. 130 vd.

zari cephesi (yâni Türklerde siyâsî iktidarın mâhiyeti) ünlü siyâset kitabımız *Kıtadgu-Biügdc* açıklanmıştır. Buna göre, *"Kutun tabiatı hizmet, şian adalettir... Fazilet ve kısmet kuttan doğar.. Beyliğe (Hükümdarlığa) yol ondan geçer... Herşey kutun eli altındadır, bütün istekler onun vasüası ile gerçekleşir... Tannsal(HÎuq)'dır... Dünyada tam bir iktidar kuşağı bağladı, kurt ile kuzu bir arada yaşadı... Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tann verdi,. Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar.."*[191]. Kuttan feragat etmek, 'Devletten, siyâsî istiklâlden vazgeçmek" mânasına gelirdi[192].

Burada, "kut" münasebeti ile Türklerde hükümranlık düşüncesini ilgilendiren yanhş bir yorumu açıklamak faydalı olacaktır. Evvelce de temas edildiği gibi, tarihin kesin ilk Türk devleti olup, sonraki bütün Türk siyâsî kuruluşlarında tesiri görülen Asya Hun devletindeki hâkimiyet anlayışının Çin menşeli olduğu. Büyük Hun devletinin doğuşunda "Çin imparatorluğunun model" teşkil ettiği ileri sürülmüş ve delil olarak da, tâ De Guignes'den (1756) beri[m] Tanhu Mo-tun'un, tıpkı Çin imparatoru gibi *"Gök'ün (Tan-rı'tun) oğlu"* diye anılmak isteği gösterilmiştir. Halbuki, sosyal bünyesi, ekonomisi, hatta kurulduğu bölgenin tabiî şartlan Çin'den tamamen farklı bir devlette, yalnız "hâkimiyet" düşüncesinde Çin'e müracaat edilmesini anlamak güçtür. Tarihî ve etnolojik deliller de iddianın aksini, yâni Çin topluluğunun, devlet kuruculuğu Bozkırlılardan öğrendiğini ortaya koyar (bk. yk. Bozkır Kültürünün Menşei: Altaylı Nazariyesi). Eski Türk kozmogonisi ve töre anlayışı da bunu desteklemektedir. Nihayet Çin imparatorlarının unvan olarak kullandıkları "Gök'ün oğlu" tâbirindeki "Gök" sözü bu hâkimiyet kavramının Bozkır menşeini göstermeğe yeter[194]; zira, inancın merkez noktası olaıak gök, e*ki Türk dinine mahsus olduğu halde, toprak, yer tanrılarına inanılan Çin'de "kudretli varlık" olarak "gök", Bozkır kültürünün tesirinden önceki devirde (Shang'lar çağı) mevcut bile olmamış[195] ve orada ancak, Türk kültürünün belirli şekilde görüldüğü Chou sülâlesi zamanında ortaya çıkmıştır (bk. aş. Din). Çin'deki "Üniversel devlet" anlayışını ve bu anlayışın Tann ile ilgilendirilmesi ("die Religiositaet des staatlichen Weltbildes")'nin kaynağım araştıran ve meseleyi "mühim, fakat cevaplandırılması güç" olarak sunan O. Franke de asıl Çin siyâsî düşüncesinde böyle bir anlayışın mevcut

[m] *KıüJJguBUtg,* Beyitler: 461,674-676,1410,1933,1934,5469,5947.
[192] BİL *Oğuz Kafan Destam,*. stt. 187-193: "Kutumuz senin kutun oldu; uruğumuz senin uruğun oldu*
[w] Ve *Sem* olar ait Uu Mau-Uai, *Dte chinesıschen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken,* I, s. 458; A. KotUuU, «w. «r,, I, s. 44.
™* W. Eberhard, *Ülkü.* sayı 92, s. 190 b; W. Schmidt, *TDED,* XIII, s. 80.
[05] Bk. Eberhar<i, *Çin Tarihi* s. 29 vd.

olmadığını belirtir ve bu hususta ilk gerçek tasavvurun ancak Chou hükümdarlarında müşahede edildiğini söyler[1] . Sonuç, yukarıda "kut" münasebeti ile yapılan menşe açıklamasının doğruluğunu teyid etmektedir. Daha sonra Çin'de görülen bu düşünceyi açıklamağa çalışan filozof ve ahlâkçı Konfüçyus (ölm. M.Ö. 480'lerde) da teorisinin asıl kaynağının kendinden önceki "gelenekler olduğunu bildirmiş[197] ve o, "Gök'ün oğlu" (T'ien-tzu/tse) konusunu incelerken doğrudan doğruya Türkçe 'Tanrı" sözünü kullanmıştır. 'Tanrı" kelimesinin Çinceleşmiş şekli olan Tien tâbiri (krş. Tann Da-ğı=T'ien-shan; Tanrı atı-ilâhî at= Tien-ma. Çince'de "r" yoktur) o çağlarda "Gök-Tanrı" kavramını karşılamıştır[198]. Mo-tun tarafından "Gök'ün (Tan-rı'nın) oğlu" unvanı kullanılmış olsa bile, bu da, karizmatik meşruiyet anlayışının, doğru olarak, Türklerden Çin'e geçtiğini bir kere daha belirtmeğe yarar. Kaldı ki, Mo-tun'un böyle bir unvan kullandığı kesin değildir[199]. Mo-tun'un unvanları (T'eng-li Ko-to=Tanrı kut'u=/Ch'eng-li ku-t'u Tan-hu/)'nda geçen ikinci kelime, Çince'deki karşılığının tesiri ile olacak, daima "oğlu" diye açıklanagelmiş[200] ve herkesi yamltan da bu nokta olmuştur. Bunun aslında "kut" olup, "siyâsî iktidar"! ifade ettiği şimdi daha iyi anlaşılmaktadır ki, Türklerdeki bu kadîm devlet anlayışı, yâni Tanrı'nın "kut" bağışlaması yolu ile dünyayı idare etme hakkına dayanan üniversel hükümranlık telâkkisi, Chou'larda Gök-Tanrı dininin kuvvetlendiği devirlerden (770'lerde) itibaren gelişerek Çin'de "Gökte bir Güneş, yeryüzünde bir hükümdar" şeklinde formüle edilmiştir. Buna göre, dünya Çin imparatorunun teb'ası sayıldığından (Ho-ch'in anlayışı)[20] Çin sarayı, hattâ Ortaçağlar boyunca da komşu yabancı devlet hükümdarlarından birçoklarına -bunlar bizzat Çin hü-

' O. Franke, *Geschichte der chinesisehen Reiches,* I, s. 124, 126. Kültür târihi araştırmaları da aynı sonucu vermiştir, bk. J. De£r, *Türk Milletlerinde Meşruiyet Hakla,* s. 499. ' Bk. W. Eberhard, *Eski Çin Felsefesinin Esastan,* s. 270.
[1] Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri,* s. 35-38, F.T. Cheng, *China Moulded by Confucius,* s. 49 vd., 58.
' Esasen bozkır Türk hükümdarları böyle bir sıfat (unvan) taşımazlar. Gök-Türklerde (İşbara ve Kapgan hakanlar tarafından) kullanıldığı ileri sürülüyor (bk. Uu, *ayn. esr.ƒ* I, s. 458; eğer Türkçe unvanları Çince'ye tercümede bir ilâve yapılmamışsa. Zira burada ilgili olarak verilen Türkçe ibarede "Gök'ün oğlu" kavramı yoktur, krş. *ayn. esr.,* II, s. 751 vd. n. 556-557; ayrıca bk. A. Bombacı, *Çutlug Bolsun,* s. 287; Ayn. müell., *Studia Turcica,* s. 111). Liu'nun iddiasındaki hatânın kaynağı, Türkçe *"Tengri'de bolmuş"* deyiminin yanlış aniaşılmasıdır (Bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 458: *"Vom Himmel geboren" öder "Sohn des Himmels"* = "Gök'ten doğmuş" *yahut "Gök'ün oğlu*).* Halbuki açık mânası: 'Tanrı yaratmış = Tanrının yarattığıMır. Nitekim II. kitabede (II, doğu, 1) *"Tengfiyaratmış"* ibaresi aynen mevcuttur.
[1] Gy. N^meth, *HMK* s. 139 vd. Daha bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 54; K. Shiratori, *On the Tenitory...,* s. 71 vd. Bk. W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 40 vd.; Ö. İzgi, *Orta Asya Türk Devletlerinin...,* s. 88 vd.

kametlerini himayeleri altına almış olsalar bile- birtakım unvanlar tevcih etmekte devam etmiştir[202]. Ancak sonraları, Çin dışında daha üç tane benzer vasıfta devletin mevcudiyetini tanıdıklarına dair haberlere rastlanır[203].

Eski Türklerdeki [H]*iki"ü* (doğu-batı, sağ-sol vb.) *teşkilâtı* faş. bk.) da eski Türk Gök dini inancına bağlamak mümkün görünmektedir : Gök ve 4 cihet Türk devletinin mekânım meydana getiriyordu. Gerçekte devlet yeryüzünde olmakla beraber, Gök-Tanrı'yı hâkimiyetin sahibi ve kaynağı bilen Türklerin zihninde, iktidar Tann'dan (Gök'ten) aşağıya doğru intikal ettiği için, devlet içindeki mevkiler de yukarıdan aşağı sıralanıyor ve sağa, sola doğru yayılıyordu. Eski Türk inananda Güneş'e ve Ay'a verilen ehemmiyetten anlaşılıyor ki, bu sağ ve sol istikametleri umumiyetle doğu-batı cihetleri îdi. *Güneşin doğduğu tarafın Türklerce kutsal yön sayddığına dair deliller çoktur. Hükümdar otağının doğuya açılması, hakanların tahtta doğuya dönük oturmaları gibi* Öteki cihetler Güneş'in gökyüzündeki seyrine göre sıralanıyordu. Orhun kitabelerinde cihetler söyle gösterilmiştir:

1- *tleri gün doğusu,* 2- *beri, gün ortası (*güney; sağ taraf), 3- *geri, gün batısı,* 4- *yukarı, gece ortası* (kuzey; sol taraf)[20] . Türk devlet teşkilâtında batının, doğudan sonra 2. yeri alması Güneş'in ve Ay'ın battığı yer olması ile ilgili sanılabileceği gibi, B. Ûgettn belirttiği üzere , coğrafî ve iklim şartlan bakımından Türk hâkimiyetinin gelişme ve genişleme ekseninin doğu-batı istikametinde olmasından da ileri gelebilir. Bu sebeple Bozkır Türk devletinde sağ-sol (doğu-batı) yönleri büyük önem taşıyor, buralara tâyin edilen idareciler (bilge eligler, şadlar vb.) daha ziyade hanedan üyeleri arasından seçiliyordu. Bilhassa, çok kere velîahd gösterilenin idaresine verilen (Asya Hun, Avrupa Hun, Gök-Türklerde vb.) veya hakanın oturduğu taraf olan "doğu" yönü. batıya nazaran üstün kabul edilir ve yüksek hâkimiyeti temsil ederdi. Asya Hun, devletinde, en mühim kimselerin tâyin edildiği sağda ve soldaki 4 büyük makama Hunlar *"dört köşe"* adını vermişler; bunlardan sonra gelen,

Çin yıllıklarını dolduran bu unvanlar pratikte ilgili hükümdarın (hükümetin) Çin tarafından resmen tanınması manasına geliyor ve yabancı devletlerce de öyle kabul ediliyordu, bk. C. Mackerras, *The Uı&tur Empire,* s. 125 n. 4; F. Liszlö, *A Kağan es Csalâdja,* s. 15. Yine Çin yıllıklarında sık sık gofûkfûğû üzere imparatorlara gönderilen "haraç"!ar da aslında tâbi hükümetlerin ödemeye mecbur olduktan vergiler değil, ticarî ilişkiler çerçevesinde karşılıklı hediye mübadelesinden *iKung* sistemi) ibaretti, bk. W. Eberhard, *Conquerors...,* s. 73 n. 3; Ayn. müell., *Çin'in Şimal Kom-*$uten, s 18; Ö- İzgi, *ayn. esr, s.* 87-90.

'*** Bk. P Prlüot, *La th&ory des çuatres fib du Cıel,* s. 97-125.

** Bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 277 vdd

^KnâtoeJer, \, güney, SET. 2, II, ku2cy, str. 1-2; Ongin, güney, str. 2.

** B Ûgel,jwt «r-, s.284-

talî derecedeki makamlara da *"altı köşe"* demişlerdi[207]. Dünya'da da 4 ana cihet vardı ve her cihet 6 tâli yöne ayrılabilirdi . Böylece, temelde ikili olan 4'lü ve 6'lı dilimler hâlindeki kuruluş vasıtası ile[209] yeryüzüne çekidüzen veren ve -bu makam sahiplerinin bağlı bulunduğu-, "Gök"ün temsilcisi, "Kut" sahibi Hun tanhusu dünyayı idare edebilirdi. Esasen onun tanhu unvanı da, eski Türkçe'deki "sonsuz genişlik, yücelik" mânası ile[210], bu düşünceyi bir hâkimiyet kavramında ifade etmektedir ve gökyüzünün bütün varlıkları içine alması gibi, o da Türk tanhusu veya "Gök ile yer arasındaki insan cinsi üzerine tahta çıkan Türk hakanı"[211] olarak 'Tört bulunğ"un, yâni bütün dünyanın "ezelî ve ebedî" hükümdarı olmakta idi ("Pax Turcica"=Evrensel Türk barışı)[212]. Çin'de de benzer bir hükümranlık görüşünün varlığı veya hem Hunlarda hem Çin'de "sol" tarafın daha üstün sayılması vb. yukarıda da söylediğimiz üzere bizi Türkler üzerinde Çin kültürü tesiri aramak kabilinden ilim ciddiyetini çığırından saptıran yollara sevketmemelidir. Zira belirtilmiştir ki, semavî hükümranlık ve ikili teşkilâtın Çin ile ilgisi bulunmadığı gibi[2 4] "sol ve sağ prensipleri üzerine kurulmuş ilk Asya siyâsî teşekkülü de Hun devleti" idi.

Buraya kadar söylediklerimiz Türk devletinin çok mühim bir hususiyeti olan toplayıcı ve birleştirici vasfını ortaya koyar ki, bu nokta cihan hâkimiyetine uzanan Türk fütuhat felsefesinin kaynaklarından biri olmuş görünmektedir. Cihan hâkimiyeti düşüncesinde güdülen gaye de yeryüzünde huzur ve sükûnu sağlamaktı. 'Türk Devleti" anlamındaki "il" deyiminin aynı zamanda barış mânasını ifade etmesi[216] bunu gösterir. Ayrıca, maksadın insanlar ara-

[207] De Groot, *ayn. esr.,* s. 56; L. Ligeti, *Asya Hunlan,* s. 39; B. Szâsz, *A Hûnok...,* s. 491.

[208] O. Pritsak, *Oriens,* III, 2, s. 212 n. 10.

[209] Asya Hunlanndan beri mevcut olan bu teşkilât *Oğuz Han Destanında* (2*li: Boz-ok, Üç-ok, herbiri 4 boya "han" olan 6 oğul) destan havası içinde ve butun Türklere (Oğuzlara) şâmil olmak üzere tesbit edilmiştir. Ayrıca bk. F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 199-208.

[210] De Groot, *ayn. esr.,* s. 54.

[2,1] Bk. Kitabeler, 1, doğu, 1; II, doğu, 2-3. V. Tbomsen'e göre *(İnscriptions de VOrkhon........,* s. 138), "Kök (kutsal semanın rengi) *-TüHc"* deyiminde de "yeryüzünün hâkimi" mânası vardır.

[212] 'Tört bulunğ" = 4 köşe, 4 taraf, cihet: Bk. Kitabeler, I, doğu, 2; II, doğu, 3,24, kuzey, 9; *Onpn, 1; Uybat,* II, 3 (bk. *ETY). Oğuz Kağan Destanında* (bk. str. 107): *"tört bulunğnug kagant".* (Daha bk. a§. Düşünce ve Ahlâk). Avrupa Hun devletinde "4 köşe" = 4 cihet telâkkisi (bk. F. Aİtheim, *Attilâ et les Huns,* s. 195; Ayn. müell., *Geschichte der Hunnen 1,* s. 244 vd. Bk. yk. *Avmpa Hunlan).* Şu sıralama daha doğru görünüyor: 1- İskitya, 2- Bizans, 3- Roma, 4- Germanya. Ayrıca, Hakan Tardımın unvanı: "Dünya başbuğu", bk. Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 249.

[213] Bk. O.Franke.öyn. *esr.,* I, s. 119 vd.. 124.

[214] Bk. W. Eberhard, *Ülkü,* sayı 92, s. 190; ayrıca, yk. n. 196.

[21s]Tafsilen bk. B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 286 vd.

[2,6] Bk. *DUT,* I, s. 49; krş. elçi (=ilci).

sında barışı kurmak ve sürdürmek olduğuna dair tarihî belgelere de sahibiz[217].

Türk cihan hâkimiyeti düşüncesinin biri teorik, diğeri uygulama olarak iki cephesi tesbit edilebilmektedir. Teorik cephesini, o zamanki bilinen dünyaya göre veya dünyanın Türklerce malûm durumuna göre değerlendirilmiş şekli ile Asya Hun, Avrupa Hun ve Gök-Türk vesikaları ışığında açıklamağa çalıştık ki, bu da, *"dört köşe"* veya *"ton bulunğ"* üzerinde Türklerin kutsal hükümranlığının tabiî sayılmasından ibaretti. Uygulama cephesi ise, kaynaklarda **geçen ifadesi ile;** *"Güneş'in doğduğu yerden battığı yere kadar"* her tarafı Türk idaresi altına almak imkânlarının aranması ve zorlanmasıdır. Böylece, Osmanlılar da dahil, hemen bütün dirayetli Türk devlet adamlarınca *"Yerine getirilmesi gerekli vazife"* sayılan cihan hâkimiyeti görüşünün, şüphesiz birçok tarihi teşebbüsler sonucu olarak, Türk psikolojisinde derin yer tutmasından dolayı, hem destan ve efsanelerimize, hem tarihî kayıtlara yansımış açık delilleri vardır: Meselâ destana göre, Oğuz Han "toy"da (bk. aş.) hükümdar ilân edildikten sonra *"Güneş bayrağımız, gök-yüzü otağımızdır"* diyerek *"Daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru..."* dünyanın fethine hazırlandığı zaman, kendine bağlanmaları için etraftaki hükümdarlara gönderdiği "bildiri* terde şöyle diyordu: *"Ben Uygur hakanıyım[21]*. Yeryüzünün tört bulunğuna (dört tarafina t hakan olmam gereklidir. Sizden itaat bekliyorum, yoksa üzerinize ordu sevk ederim"[1]* . Destana göre, Oğuz şöyle bir rüya görmüştür: *"Bir al-lun yay, Uç gümüş ok. Yay, Güneş'in doğduğu yerden battığı yere kadar uzanmaktadır."* Rüyayı yorumlayan, yaşh, tecrübeli buyruk Uluğ Türk, Oğuz Han'a *"Gök-Tanrı dünyayı sana bağtşladr* demiştir[22]. Gökten bir ışık demeti halinde inen *"gök tüylü, gökyvlelf[1]* Tanrısal varlık Bozkurt'un yol göstericiliğinde dünya fütuhatına çıkan Oğuz Hakan ölürken, *"Gök-Tanrı'ya olan borcumu âdedim"* diyerek ülkeyi oğullarına bırakmıştır. Böylece, Türklerde hükümranlık anlayışını da vurgulayan destanda Oğuz'un 6 oğlunun adları da ayrıca Türk cihan hâkimiyeti düşüncesini belirtir durumdadır: *Gün, Ay, Yıldiz, Gök, Dağ Deniz.* Herbiri "Han" unvanını taşıyan bu oğullar, kendi adlarının işaretlediği sahanın sorumluları olduklarından, dolayısiyle yalnız yeryüzü değil, hemen bütün kâinat Türk idaresine alınmış, Türk töresinin himayesinde birleştirilmiş oluyordu

Tanhu Motun'un mektubundan " . *Ahaii barış içinde yaşasın... Herkes huzur ve asayişten fayda-UmstA"* (De Groot, *Dic Hunnen..,* s.215). Hun tanhusu He-lien Po po: *"Barış isteyen insanları kurtarmam için Tanrı beni vazifelendirdi Zavallı insanları konımak için , o emre uyarak hükümdar oktum.** (Chin-sbu'dan), *bk.* A. Onal, uvn. «r., s.9l, 94. Bir kere "töre" hükmüne bağlandıkları hâlde ayrılmağa teşebbüs edenlerin TürkJerce "kaçak" sayılıp takıp edilmeleri (msl. Avarlar için. *A Magyvrok eiödnröl* *49, Balı Goîlart için, P. Vâczy, *Hunlar Avrupa'da,* s.104), Türklerin bu maoçuki gücünü gösterir

Destan metninde böyle, şüphesiz Uygurlar çevresinde yazıya geçirildiği için. Aslında "Oğuz (yâni bütün Türklerin) hakanıyım*' oînası daha doğrudur (bk. S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* s. 392 n.26).

^Bk. *O&ız Kapan D^sıanı* str. 96-102,106-115.

^*Destan,* ssr. 3i7^J9.

Uygur hükümdar ailesinin menşei hakkındaki bir efsanenin devamı olan Uygur destanında da[222] aynı düşünce başka bir yoldan dile getirilmiştir. Buna göre, Buku adlı han, gece pencereden içeri giren ve daha sonra Ak-tağ'da buluştukları tanrısal bir kız ile aylarca konuşmuş, sonra kız ayrılırken Han'a şöyle demiştir: *"Güneş'in doğduğu yerden batıya kadar her yer senin emrine girecek, çalışP* Yine Buku Han'a rüyasında kozalak biçiminde bir yada (yeşim) taşı veren, aklar giyinmiş bir adam: *"Bu taşı muhafaza et, dünyanın dört yanı senin bayrağın altında birleşir*[1]* diye konuşmuştur. Neticede fetihlere girişen Buku Han, *"insanların yaşadığı her yeri hiçbir isyancı ve serkeş bırakmaksızın"* kendi idaresine alarak, Tann'nın verdiği görevi tamamlamıştır[223].

Tarihî kayıtlara gelince, bu, Türk devlet başkanının dünya iktidarını ifade eden M.Ö. Asya Hun hükümdarı Mo-tun'un unvanı ("Tanrı kut'u Tan-hu") ile başlar ve Avrupa Hun imparatoru Attilâ'nın, cihan hâkimiyeti kurmak tasavvuru ile devam eder. Bizans tarihçisi Priskos (5. yy.) ve daha sonra Got tarihçisi Jordanes(6. yy.yuı bildirdiklerine göre, 'Tanrı Ares'in kılıcına sahip olan Attilâ dünyayı kendi idaresine almayı plânlıyordu ve bu, -448 yılında Batı Roma elçisi Romulus'un dediği üzere- Attilâ için zor değildi[24]. Fakat daha önce, 409 yılında Avrupa Hunlan Batı kanadı elig'i Uldız, Bizans'ın Trakya umûmî valisine, gökyüzünü göstererek *"Güneşin battığı yere kadar"* her tarafı zapt edeceğini söylemişti[225]. O tarihten birbuçuk asrı aşkın bir zaman sonra (576'da), bu defa Asya'da Gök-Türk prensi Türk-şad, Bizans elçisi Valentinos'a, *"Güneş'in doğduğu yerden battığı yere kadar dünya önümüzde diz çökecektir"* demekte idi[226]. Ayrıca Batı Gök-Türk hakanının 598'de Bizans'a gönderdiği meşhur mektup şöyle başlıyordu: *"Yedi iklimin ve*

[221] *Destan,* str. 56-88, 332-376. Destanda Oğuz'un göl ortasındaki bir ağaç kovuğunda görüp aldığı ikinci hanımından doğan üç oğlundan ilkinin adı Kök (gök) olarak geçmekte ise de bunun aslında *Köl* (göl) veya toprakla ilgili *yeşillik* ifade eden bir kelime olması ihtimali daha kuvvetli görünü yor. Böylece bu ad, öteki iki kardeşinin (Dağ, Deniz) isimleri ile tutarlılık kazanmış olur.

[222] İlhanlı Moğollannın memuru olarak 13. yy. ortalarında eski Uygur başkenti *Ordu-baUk'z* giden tarihçi Cuveynî tarafından tesbit edilmiştir.

[223] Tafsilen bk. A. Melik Cuveynî, *Târih-i Cihânguşâ,* I, s. 41-43. Farsça metinde geçen *"Ez şark tâ garb"* ve *"Çdâr-ı hadd-i âlem"* ibareleri ilgili Türkçe kavramların tam tercümeleridir.

[224] Bk. B. *Szâs^AHünok..,* s. 238; F. Altheim,y*m7û..., s. 168.

[225] Bk. B. Szâsz, *ayn. esr.,* s.129.

^Tarihçi Menandros (6. yy. sonlarımdan, bk. *A Magyarok elâdeiröi..,* s.49.

yedi ırkın (yâni dünyanın) hükümdarından Roma imparatoruna" . *DLT'de* de ünlü efsanevî Türk başbuğu *Alp Er-Tunga "Acun-beği"* (dünya hükümdan) sayılmaktadır .

Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi, Türk fütuhat felsefesinin ana kaynağı ve dayanak noktası olarak, daima gerçekleştirilmesine çalışılan bir ülkü nitetiğini tarihimiz boyunca muhafaza etmiştir[229]

Türklerde hükümranlığın karakteri yukarıda belirtildiği üzere, "ilâhî vazife" anlayışından dolayı "karizmatik" iktidar olarak kabul edilmiştir[230]. Fakat aradaki şu mühim farklara dikkat edilmelidir: Karizmatik hâkimiyete bağlı topluluklar umumiyetle dinî cemiyetler olduğu hâlde, Türk siyâsî birlikleri dinî vasıf taşımaz. Peygamberler veya velîler tarafından idare edilen Türk devleti yoktur. Ayrıca Türk hükümdarı insan-üstü varlık da sayılmamaktadır. Hem kendisi, hem halk onun normal bir insan olduğunun farkındadır "\ Esasen Türklerde kut telâkkisi sonsuz bir hâkimiyete imkân tanımamaktadır: idare yetkisi bazı şartlarla sınırlandırılmıştır. Bunların başında dağınık boylan toplayıp nüfusu çoğaltmak[232], halkı doyurmak, giydirmek getir . Türklerde hükümranlık gereği sayılan ve devlette idarî sorumluluk taşıyan herkesin katılması mecburî büyük resmî ziyafetler (Doğu Türkleri "Aş-içkû", Bulgar Türkleri "Mîçme-d(y)eme" diyorlar; şölen /şulen/=çorba kelimesi Moğolca'dır) ve umumiyetle hakan sofrasının halka açık tutulması ve hattâ yemekteki sofra takımlarının davetliler tarafından "yağma" edilmesi[234] bunun sembolik belirtisidir. *"Halk tok olmalı, memur ve isçilere aç mısın, tok*

[2rt]*TH* Srrookatres (7. yy)'den, Ed- Chavannes. *Documents...,* s. 249; R. Grousset, *L'Emp. d Steppes,* ı. U3. н 2 "/ter, 1**1; İli. * 41 vl [13] fslâmi-Türk devletlerinde cihan hâkimiyeti için bk. IV. Bölüm. Ayrıca tafsilen, İ. Kafesoğlu, *Türk Fütuhat Febefesi.,,* s 1-16 (Burada, başka topluluklarda görülen "dünyâ hâkimiyeti" fikri ile Türk sr»teyu}i arawndaiü farklar da brtiıtıhniftir). Ayrıca bk. s. 335 n. 778,779. [00] Meselâ, F. Lisriö», *A kagân ti esatödja.* s. 9-12; J. Deer, *Magyar müvelödis törtenete,* s. 30 vdd., vaJaryte biz de oyie dûsurumiştuk, bk. *LA.* mad. *Selçuklular,* III, 6. *** Kitabeler, *g&st. yerler,* G. Fefeer, *A Bofgar-Törökök szerepe...,* s. 72; D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 98. Hun eKikri ile Bizaas dçıfert arasındaki münakaşada (M. 448) Attilâ'nın sadece bir insan kabul edıhne$iı>c kardık imparator Theodosıos^ın Tanrı gösterilmesine Hunlar kahkaha ile gülmüşler, "bir ırtsaram *Aİh* sayılması münasebetsizliktir" demişlerdir (B. Szasz, *ayn. esr.,* s. 227; M. Brion, {Türk, tere.}. *Artta.* I93î,s_129. *" Bk Krtabeter, I, güney, 9-İö, doğu, 16, 29; II, kuzey,. 8, 23 vb. Aynca *İlig* (İllig), *İl-teriş, İl-tutmuş, h■ eımiş. İİ-itrgug* vb. gjhi hükümdar adları. Avnca bk. M. Mori, Ch'i-min Hakanın mektubu..., s. 365 [20] Bk. Krtİbeter, I ve II, *gûst yeritr* ve I, doğu, 28-29, II, doğu, 23-24; Tonyukuk, str. 62 vb... Bulgar MaUmır Han kiübc«, *Byzant&n,* XXVIII, $.310. *** Scmraiân bun» *toy* da denmiştir. Sağmalı Toy" = Farsça'da: *Hân-ı yağma,* bk. F. Sümer, *Oğuz-* &r^s.î04.40î.

*musun, diye sormalı... Elini açık tut... Bir hükümdar kuldan fakir adını kaldıramazsa nasıl hükümdar olur?** [5]. *Kutadgu-BUig'de* halkın hükümdardan istedikleri:

a- İktisadî istikrar,

b- Âdil kanun

c- Asayiş olarak sıralandıktan[236] sonra şöyle denir: *"Ey hükümdar, sen önce bunları yerine getir, sonra kendi hakkını isteyebilirsin"* [l *l]. *"Bey, iyi kanun yap... Kanuna kendin riayet et ki, halk da sana itaat etsin"* . *"Bey, kudretli ol, halkı kudretli kıl, bunun için onun karnını doyurmak lâzımdır"'* . Millet yolunda *"gece uyumadan, gündüz oturmadan"* çalışması gereken Türk hükümdarı sıralanan vazifelerini yapamazsa, "Kut"unun Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşerdi[241]. Gök-Türk tarihinde genç hükümdar İnel Kagan'a karşı yapılan 716 yılı ihtilâli bu gerekçeye dayanıyordu[242]. Diğer taraftan hakanlık tahtına çıkışta da daima töre hükümleri göz önünde tutulmakta idi. 581'de ölen Gök-Türk hakanı Ta-po yerine, onun vasiyet ettiği Ta-lo-pfen'in hakanlığını, töreye uymadığı için devlet meclisi reddetmişti . Hun devletlerinde de "iktidar"ın durumu böyle idi: *Hükümdar, icraatından önce istişare etmek", "meclisten tasvib ve karar almak" zorunda idi* . Oğuzlarda da başbuğlar törenin gerektirdiği vazifeleri yapmakla yükümlü idiler Demek ki, Türk hükümranlık telâkkisi, bütün karizmatik temeli yanında "kanunî meşrûiyefi temsil ediyordu. Yâni Türk hükümdarı, başka bazı dev-letlerdeki "kanun yapan fakat kendini kanuna bağlı saymayan" cinsten bir

[235] Bk. *KB,* beyit: 2564, 3031, 4330 vb.
*[6]*KB,b.* 5574-5577, *[7]*KB,b.* 2983,5578. ^/CB, b. 1458,2111.
[239] *KB,* b.5355.
[240] Bk. Kitabeler, I, doğu, 27, II, doğu, 22; Tonyukuk, str. 51.
[241] M. Weber, *ayn. esr.,* s. 140, bk. F. *Usz\6,A kagân es csalâdja,* s. 12; krş. W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 143.
[242] Kitabeler, II, doğu, 35: *"Kağan kut'ı taptantadı";* L. Bazin, *Les catendriers...,* s. 234 (bahis konusu kağan "mon anele" /amucam/ = Kapgan değil, İnel'dir). Hatla bazan bu düşünce, kuraklık ve kıtlık vb. gibi tabiî âfetlerden hükümdarı sorumlu tutmak derecesine varıyordu (msl. Hazarlarda, J. Deer, *Türk Milletlerinde Meşruiyet...,* s. 500; el Mes'ûdî, *Mıırıιc...,* I, s. 180). *Tapta + , bk. DLT,* UI, 293.
[243] Liu, *ayn. esr.,* I, s. 48 vdd.
[244] Bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 82. Lâtin yazan A. Marcellinus (M. 4 asır sonlan/a göre, Avrupa Hunlarında "İdare, kral iktidarının şiddeti olmayıp, hükümdarın meclislerden karar alması lâzımdı" (bk. P. Vâczy, *Hun 'lar Avrupa'da,* s. 96, 100). Ayrıca bk. A. Donuk, *Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı* (burada diğer devletlerle karşılaştırmalar yapılmıştır), s.29-56.
[2J'] Bk. F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 104.

monark değildi. Görülüyor ki, Türkler siyâsî iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlama suretiyle hakanı Tanrı huzurunda sorumlu tutmakla, bugün "millî irade" diye ifade edilen "yüksek otorite" (souverainte, sovereignty) meselesini, üstün siyâsî kültürleri sayesinde, daha o çağlarda halletmiş ve insanları hükümdann şahsî insaf duygusuna sığmmaktan kurtarmışlardı. Bu tarzda bîr hükümranlık düşüncesi, yukarıda da söylediğimiz gibi, benzeri eski Roroa'da görülen ve hükümdann icraatının millet tarafından kontrolüne imkân veren "knperium" şeklinde tecellî etmekte idi. Türk devletlerinde bu kontrol meclisler araalığı ile yapılıyordu.

D- TÜRK İTİNDE TEŞKİLÂT

A) 1 - DEVLET MECLİS! (TOY)

Asya Hun imparatorluğunda Mo-tun devrinden (M.Ö. 209-174) beri, devlet işleri ve dinî törenlerle ilgili olarak *üç ayrı toplantıdan* bahsedilmiştir. Bu toplantılardan biri, daha çok dinî nitelikte görünmekte olup *senenin ilk ayında* tanhunun sarayında yapılıyordu. Diğer toplantı, *ilkbaharda, 5. ayda* (bizim takvime göre, haziranda) Lung-ç'eng (Ong-kin=Ongin ırmağı vadisinde. Karakum şehri?)de olurdu. Biri de, atların semirdiği mevsim olan *sonbaharda,* hayvan mevcudunu, devletin insan ve askeri gücünü tesbit etmek üzere, Ma-i (Şan-si'de) bölgesindeki Tailin'de yapdmakta idi[246]. *Bunlar arasında büyük ve en mühimi ikincisi, yâni ilkbahar toplantısı idi* "Gök"e, "Yer"e, atalara ve diğer tabiat güçlerine kurbanların sunulduğu, at yarışları ve deve güreşleri vb.'nin tertiplendiği bu toplantıda hükümdarlıklar tasdik edilir veya yeni tanhu seçimi yapılır, gerektiğinde idareye geniş icrâî yetkiler verilir (yâni töreye yeni hükümler getirilir) ve bütün ülke meseleleri üzerinde umûmî müzakereler açılarak, görüşülüp kararlara bağlanırdı. Tanhunun başkanlığında ve Yin-çü (Yen-shih veya Yen-ki=hatununun, prenslerin huzurunda başlayan toplantıya hükümet üyelerinin, asker-sivil bütün görevli başbuğların, diğer yüksek makam sahiplerinin, tâbi Hun boylan ve yabana zümreler temsilcilerinin katılmaları mecburî idi[247]. Çünkü, bu mecliste ve toplantı münasebeti ile hükümdar tarafından verilen yemekte hazır bulunmak devlete sadakat işareti sayılıyor, aksi durum ise, itaatsizlik, isyan mânasını taşıyordu. Muselâ, Tanhu 0-yen-t'e(M.Ö. 85-68)'nin tahta çıkışı sırasında hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden sağ kanad eligleri

De Groot, *Die Hunnen...,* s.59.
Tafsilen bk. K. Shiratory, *On the Territory...,* s. 25-29; M. Mori, *Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı,* s. 220.

protesto gösterisi olarak, bu toplantılara gelmemişlerdi[248]. Daha sonraki devirlerde Türk tarihinde çok sözü edilen "toy" geleneğinin aslı bu meclis olmalıdır**[1]. Mo-tun'uo ilk tanhuluk yılında komşu Tung-hularla siyâsî ilişkiler meselesinin böyle bir mecliste (Toyda) mı, yoksa daha küçük çaptaki nazırlar toplantısında (bakanlar kumlu) mı konuşulduğu kesin değilse de, M.Ö. 55*de, Tanhu Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi taraftarları arasında şiddetli münakaşalara yo) açan ve Hun birliğinin bölünmesi ile sonuçlanan görüşmelerin, ve Güney-Hunlan ordusunu (başkentini) Orhun bölgesine nakletmek hususundaki müzakerelerin (M.Ö. 43) bu mecliste cereyan ettiği şüphesizdir[50] (bk yk. Asya Hunları, Kültür: İlde İstiklâl). Hun devletindeki bu meclis, taşıdığı büyük ehemmiyet, kuruluş tarzı ve idarî-siyâsî fonksiyonundan dolayı Fr. Hirth, De GTOot, L. Wieger, W. Schmidt, B. Szâsz vb... gibi araştırıcılar tarafından *"Devlet meclisi"* veya *"Millet meclisi"* (=rat, reichstag, nemzetgyüles, otszâgtanacs) olarak tavsif edilmiştir[2] ..

Öteki Türk devletlerinde de benzer meclisler vardı. Attilâ zamanında, 448 yılında, Bizans elçi heyetine dahil olarak Hun başkentine giden tarihçi Prıskos. Bizans tekliflerini müzakere eden bir Hun *"seçkinler meclisi"* (loğades)nden bahsetmektedir"[52]. Asya'da Tabgaç devletinde böyle bir meclis (devlet ve na/trlar meclisi)"*, Hazar hakanlığında bir; *"İhtiyarlar meclisi"*[254] mevcuttu. Peçeneklerde mühim kararlar meclis *("komentori'iyte* alınırdı[255].

** D* Gtoot, *vn. **esr..*** 4.64,177,185, K. Shiratory, *göst. yet:;* B. Szasz, *A Hûnok...,* s. 65,489.

"*** Eski Türk £elencxkr»m öztü şekilde yansıtan Oğuz Han Destanı'nda görüldüğü üzere, Oğuz, düanküjti buvık îo>a "ir \t "gün^u (devlet sorumlularını ve halkı) davet etmiş; halk temsilcilerinin kendi «rötarında "kengey tikten (müzakereler yaptıktan) sonra katıldıkları toyda Oğuz'un hâkan-ifğt k*buî ve getecekk* ilgili kararlar tesbit olunarak *(Kenges:* Hakanın tekliflerini milletin tasvibine sunınas». *DLT. i,* $45, IH, 394; ayrıca bk- G. Doerter, *ayn. esr.,* III, s.613) sonuç Hakan tarafından *tin cdilmışUı (Bk. *0&a Kttgırn Destanı,* str. 89 vdd.) Ayrıca, 2. toy ve yeni devletin teşkilât-l&ndirıimas* *{Oğuz Kağan* Destanı, stı 356 vdd.). Kâşgarh'nın şu ibaresinde de *(DLT,* I., s. 522) «oyda yer aimar.m »iaat irade ettiği görülür: *"Toydın anı göçürgen..."* = "Onu hakan ordugâhından (hufcıura&r t*>pUntı»tnd*ın), yânı itaatten uzaklaştırıp..." (B. Atalay'ın tercümesi tam değildir).

-*' Bk De Groot, *ayn. esr.,* s. 51 vd., 214 *d., 223.

IM Fr. Hirth, *L'eter W<*iga-Hunnen,.., a.* 270; De Groot, *ayn. esr.,* s. 5 vd., 64, 177, 188 , 214 vd.; B. Szizs, *ayn. *&..* s. 4£9: W Schmidt, *Der Vrspmng des Gotteside'e,* X, 3, s. 15, Türk. tere. *TDED,*

"ᵛ" F. AUheim, *Gesducbt* der Hıomsn,* IV, s. 200 vd.; B. Szâsz, *ayn, esr.,* s. 186. ᶝ 'Rai* ve "Staatsrai" bk. O. Franke, *Geschichie des chinesıschen Reiches,* II, s. 211; A. Kollautz, »v» «r,, I. v UO-2^2. Tabgaç, devletine âit vesikalarda "ta-kuan" (toygun=meclis üyesiyiardan h&ftscd'rır (bk. ay).

*"Hakan "\-jsrfKi mekît^u ve Beîâzurû bk. D. M. Dunlop, *The History of...,* s. 82, 112, 189. Burada "ihtiyar* srteu "yaşlı* oî&trak tercüme edilmiş ise de kelimeyi gerçek mânası ile "serbest hüküm veren, seçıfse *c\a tercih yetkisi otanflar meclisi)" diye almak daha doğrudur.

"'Bk A. N. Kural. *Peçenek Tarihi, s.* 136. İSO (/Iferârf'dan).

Oğuzlarda millet işleri "fimdc^dernekyierde müzakere edilirdi[256]. Tuna Bulgar devletinde bir *"millet meclisi"* bulunmakta idi[257]. Gürcü kıraliçesi Thamara'nın ilk hükümdarlık yılında (1184) ordunun Türkler elinde olduğu sırada Kıpçak başbuğu Kutlu Arslan'ın siyâsî mücadele vererek bir *"devlet istişare meclisi"* kurdurmak suretiyle idareye meşrutî tarz getirmesi[258], Ku-man-Kıpçak topluluğunda da aynı geleneğin varlığım ortaya koyar.

Ancak bu "meclis"lerin hepsini "devlet meclisi" saymak herhalde doğru değildir. Asya Hun, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Bulgar meclislerinin gerçek birer toy vasfı taşıdıkları anlaşıhyorsa da, Avrupa Hun, Tabgaç ve Hazar'lardakiler daha ziyade "nazırlar meclisi" durumunda görünmektedirler.

Tarihleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuz Tabgaç, Gök-Türk ve Uygur hakanlıklarında, hükümetten ayrı olarak, siyâsî, askeri, iktisadî ve kültürel bütün meselelerin görüşülüp kararlaştırıldığı bir büyük meclis bulunuyordu. Meselâ ünlü Tabgaç hükümdarı Tai-wu, ülkesinde Budizm propagandasını yasaklama kararım, başbakanın yardımı ile devlet meclisinde aldırmış, Gök-Türk devletinde Hakan Bilge(716-734)'nin ileri sürdüğü iki teklif (Gök-Türk şehirlerinin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından tasvib edilmemişti[259]. Aynı meclis hakan nasbında da tam yetki sahibi idi, yani yeni hükümdarları "uygun" kararı ile meşrûlaştınyor, icabında hakan adayını, gerekçe göstererek, reddediyor[2] , hattâ Uygurlarda görüldüğü üzere, kudretli idare adamı ve kumandanlar arasından birini han seçebiliyordu , Demek ki, bir millet meclisi, bir "yasama kurulu" karakterini taşıyan bu meclis, Türk siyâsî topluluklarında M.Ö.'ki asırlardan beri süregelen büyük "devlet meclisi" müessesesinin bir devamından ibaretti.

İşte bu meclise Türklerin *"toy"* adını verdikleri, Oğuz Han Destanı'nda yukarıda zikrettiğimiz pasajlardan anlaşılmaktadır ki, bu tesbiti pekiştiren başka deliller de vardır: Toy, bütün Türk lehçelerinde ve Türkçe'den intikal ettiği diğer dillerde doğrudan doğruya *"meclis, toplantı"* mânasına gelmekte-

* *DLT,* I, s. 477. *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 62 vd.; R. Şeşen, *İbn Fadian Seyahatnamesi,* s. 30.

A. Comnena,/4/e«a(i, s, 172 "Parliament House" *~ M. Brosset, *Histoire de la Georgie,* I, s. 407 vd.; *İ4.* mad. *Gürcistan,* s. 840. Mrsır Türk Devleti'nde "A Supreme council" bk. B. Lewis, *Meşveret,* s 778 vs n. 14.

[259] Bk. A. Kollautz, *ayn. esr.,*, I, s. 292; Liu, *ayn. esr..,* I., s. 177, 224. Yine bir kültür meselesinin (12 Hayvanlı Türk Takvimi'nin tesbiti) hükümdar tarafından "milletle müzakere konusu" yapıldığına dâir çok eski bir rivayet, bk. *DLT,* I, s. 344 vd.

[260] Bk. Liu, ayn. *esr.,* I, s. 43 vd.; W. Eberhard, *Çin'in Şif nal Komsulan,* s. 86.

[261] J. R. Hamilton, *Les Ouighours...,* s. 140; C. Mackerras, *The UighurEmpire...,* s. 94.

dîr"~ ve devlette bir müessese adı olarak, sonraki asırlarda ortaya çıkıp, zamanla dilimize de yerleşen Moğolca "kurultay" (aslı khuriltai) sözünün Türkçe karşılığıdır2^. Toy kelimesinin yemek yiyerek "doymak" ile bir ilgisi görülmemektedir[264].

Türkler toya katılmak hakkına sahip olanlara da herhalde *"toygun"* demekte idiler. Kitabelerde üç yerde geçen[263] ve toy ile -gun ekinden türediği ilk bakışta dikkati çeken "toygun" sözü, V. Thomsen'den beri (1896) çeşitli şekilde mânalandınimağa çalışılmış[266], ve "toygun" diye anılan kişinin, hakanlık idaresinde sezilen öneminden dolayı, "yüksek makam sahibi" gibi tanıtılmak suretiyle2* , pek de açık olmayan bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Fakat ikinci hecedeki "-guıT, Türkçede "birlik, topluluk veya bir topluluktan olan" mânasını veren bir ek olduğuna göre , "toygun" kelimesinin "toy birliği içinde, toya mensup" veya daha doğru bir ifade ile "toy üyesi" mânasına geldiği kabul edilmek gerekir. Nitekim Çin kaynakları "Ta-kuan" şeklinde kaydettikleri "toygun*[1] deyiminin26*, bu mâna ile bağlantısını ortaya koymaktadır. Çın yıllıklarında Türk devletindeki 'Ta-kuan"lardan bahsedilirken on-

** O Docrfeı, *Turkische und mvngoiischt...,* [I, s. 352 vd.; G. Clauson, *...Turkish,* s. 566 b. *Kutadgu-Bti&* beyit. 4512, 5340. Burada 2347. ve 2349. beyitlerde ve *DLT,* III, s. 141'de "toy"a verilen "ortJu.ç*h" kar$&ğtmp *d*,* kelimenin asli mânası ile ilgisi açıktır.

*" XIII Aitf tonlarma doğru yazıya geçirildiği bildirilen *Oğuz Hakan Destam'nda* bahis konusu iki "toy"dar fkux?Si için "kurultay deyimi kullanılmıştır *(Destan,* str. 356). *İbn Battûta Seyahatnamesi {XÎ* *sfi9 ilk yarm) mteki "toy" tibirt de yine kurultay mânasında idi (bk. W. Barthold, *Orta Asya, Türk fontu. . %* ifcî). Kaşjgarfı "han-ioy" deyimini Oguzlann bilmediğini söyler *(DLT,* III, s. $41) kx, bu *ĞA* i-end* mestle tenm ancak "tirnckTerinde müzakere eden Oğuzların siyaseten dağıttık bir devrine (IV asar ilk yarısı) işaret etmiş olmalıdır. Tafsilen bk. t. Kafesoğlu, *Yanlış Terim*-far.... *.255vd

** Doymak fib o çağlat da *nni- {y* değil *d)* olarak söylenip yazılıyordu (bk. Kitabe, I, güney, str. 8,11, kuzey, sfr. 6 vb.). Kelime,, sonraki asırlarda Türkçedeki d~y ve t~d ses değişimine uğrayarak (bod* boy, bad'rak " bayrak, adruk" ayrık vb..., tengiz" deniz vb... gibi) "doy-" şeklini almıştır (Bk, *DLT.* İmkJu: Todrnak= doymak ve ilgili kelimeler). Halbuki "toy" kelimesi aynı Gök-Türk fut âöeterinde *{i/yy-^un,* a* bk.) ve *DLT, KB* gibi eserlerde (gösterilen yerler), daima t ve y ile *(d* îte *4tpi)* YÂzUrom vx sc* delikliğine uğramamıştır. Demek ki, ayrı ayrı kök ve söz yapısına sahip öten *toy* ve *tod-* (doy-j kelimeleri birbirinden farklı kavramlar ifade etmiştir.

** KjxJu>e, l. kuzeydoğu, güney-dof u, güney-batı, str. 1.

** B« minsîar için bk A Bombaci, *On the ancient Tıtrhsh Tiile Eltabâr,* s. 24 vd,

>T Bk. A v. Oabaın, *Alu. Gram...,* s. 337, 348 *ÇvVıırdentraegefy,* Liu, *ayn. esr.,* I, s. 103, 105 *(Würdenfmeger),* G. Oauson, ... *Turkish,* s. 568b *ÇHigh oflkiaî')* H. N. Orkun, *ETY,* IV, s. 116 *ÇBüysik, yüksek nubch memur*}.*

30 Bk. A. v Oabsın. *ayn. esr.,* s. 85; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* I, s. 134; T. Tekin, *A Grammar of Oıkkeu Turku-,* s 121. *Ph T Fund,* 1, s. 102, 705, 795.

Bk. Liu, ayn. *esr.* I, *. 103. 105, H, s. 493. Liu, diğer araştırıcılar gibi "VVürdentraeger" (yüksek ru&cli) *d^e* karaladığı bu Türkçe tâbirin aslında "tarkan" (tarhan) unvanı olması lâzım geldiğini ileti sürtnüpü? (oy/t «sr,, U» s 581,613) Ancak aynı Çin kaynaklarında *tarhan,* hem de ta-kuan

ların unvanları da sıralanmıştır: *Tegin, kül-çor, apa, erkin, yen-hung-ta* (?), *tudun, U-teber, tarhan* vb.[270]. Bu unvanları taşıyanlar, yukarıda belirtildiği gibi, askerî-sivil idare sorumluları olarak devlet meclisi'ne katılan kimselerdi. Esasen bunların devlet işlerini müzakere ve icraatı kontrol etmekle görevli olduklarına da diğer bir Çin kaynağında işaret edilmiştir[271]. Görülüyor ki, devlet meclisi üyeleri olan toygunlardan çoğu hükümdar ailesinden değildiler.

Belirli yer ve tarihlerde, hükümdarın açış konuşmasını takiben kurbanlar kesilmesi vs. gibi dinî-millî törenlerle başlayan toy, devlet ve millet meselelerini uzun uzun müzakere ederek kararlara bağlardı, sonra zengin sofralara otururlurdu[272]. Türk hükümdarı toyun tabiî başkam idi. Fakat tanhu veya hakan nasbında veya devlet başkanının herhangi bir sebeple toplantıda yer almadığı zamanlarda toy müzakerelerinin başka biri tarafından idare edilmesi gerekiyordu. Bu görevi şimdiye kadar "devlet müşaviri" olarak bilinen kişinin yaptığı tahmin olunur ki, hükümdar ailesi dışından seçildiği anlaşılan bu zat aygucı[273] veya üge (öge)[274] diye anılmakta *idi. Aygucı* ve «gemler aynı zamanda *"başbakan"* durumunda idiler.

(toygun)'lardan biri olarak ayrıca zikredilmekte ve üstelik "tarhan" sözü Çince'de de daima ta-kan (ta-kuan değil) seklinde yazılmaktadır. W. Eberhard *(Birkaç Eski Türk Unvanı...,* s. 323 vd.) da Tabgaçlarda geçen ta-kuan unvanının tarkan olduğu düşüncesinde idi. Türgışlerde toygun (ta-kuan) unvanı için bk. Liu, *ayn. esr.,* II, s. 581,613.

270 Liu, *ayn. esr.,* II, s. 556 vd. Gök-Türk çağındaki bu unvanları, değişik sıra ile kaydeden birkaç liste vardır (Tafsilen bk. A. Bombaci, *On the ancient Turkish...,* s. 21 vd; 35 vd.).

271 Bk. Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 15 (Burada il-teber ve yen-hungta'lar zikredilmiştir).

272 Türk devletlerinde sağ ve sol (doğu ve batı) eliglerinin de, kendi iç meselelerini görüşmek üzere, küçük ölçüde toy tertipledikleri anlaşılıyor. Bk. M. Mori, *Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı,* s. 220.

"'Tonyukuk ktb. str. 10, 21, 29, 49; A. Caferoğlu, *Eski Uygttr Sözlüğü,* s. 27. "Aygucı" için açıklamalar, bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs,* s. 75 vd.

274 Suci ve Acura kitabelerinde ve Miran yazmalarında (bk. *ETY,* I, s. 156, H, s. 64, 67, III, s. 133); aynca Uygurlarda, Hazarlarda, Macarlarda, Bulgarlarda (yk. bk. Tarih), Karluklar ve Kara-Hanhlarda *(KB,* beyt, 1868, 4141) görülen üge (öge) unvanı "Ratgeber", "Föderationsratgeber" (Gök-Türklerdeki "aygucı" deyiminin tam karşılığı) olarak mânalandmlmıştır (bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* II, s. 157 vd.). Aygu(cı) ve öge (üge) tâbirlerinin aynı kelime kökünden türemiş olmaları mümkündür (belki de "öğüt" sözü ile bağlantılıdır). Avrupa Hun imparatorluğu büyüklerinden *Oneges(ios)* 'un adının da *üge* ile ile ilgisi düşünülebilir (şimdilik krş. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,W,* s. 284 vd).

2 HCKÛMLT (AYUKI7J

Türk devlet teşkilâtında toy, gördüğümüz gibi, siyâsî, iktisadî ve kültürel meselelerde umûmî kararlar alan en yüksek kuruluş idi. Fakat toyun, her ihtiyaç anında hemen toplanması çok müşkil olup, geniş imparatorluk veya hakanlık arazisinde görevleri icabı, dağınık halde bulunan toygunları süratle bir araya getirmek hemen hemen imkânsızdı. Nihayet, toy kararlarının memleket çapında ve ahenk içinde uygulanmasını sağlamak ve icraatı takip etmek içm ayrı bir kuruta gerek vardı. Bu, bakanlardan oluşan hükümetti. Çin kaynaklarında M.Ö.Id Hunlardan beri Türk devletlerinde, idareyi tanzim etmek, dış ufkileri düzenlemek gibi vazifeler gören Türk "bakan" ("mımstre şiarından sık sık bahsedilmiştir. Asya Hunlannda, daha ziyade, tanhu ailesi ile sıhriyetti (evlenmeler yolu ile akraba) Hu-yen ailesi mensuplarının tayin edildiği bildirilen "başbakanlık" makamı ile bakanlar (Hun dilinde: Ta-chû-dı'ü, ta-ch'en ve ku-ru-hou'lar) bulunuyordu[275]. Tabgaç devlerinde bir "bakanlar kurulu" vardı^*. Avrupa Hun imparatorluğunda ünlü devlet adamı Oncgesıos (Türkçe aslı On-iki veya Onügez) herhalde başbakan dmumunda idi; zira 448[7]de Bizans'ın barış teklifleri onun başkanlığındaki bir kurul (Priskos a göre 'Logades"="seçkinler meclisi'^) tarafından görüşülüp incelenerek varılan sonuç Attilâ'ya arzolunmuştu[2] . Gök-Türk ve Uygur hakanlıklarında, gerektiği zaman toy müzakerelerini idare ettiklerini gördüğümüz aygucı ve ügeierin gerçekte hükümet başkanı oldukları anlaşılmaktadır"[7]*. Bunlar hanedan mensupları dışından, devlete hizmetleri ve dirayetli kişilikleri ile seçkinleşen, halk tarafından sevilmiş, tutulmuş kimseler arasından işbaşına geiirihyorlardr[79] (Asya Hunlannda ku-tu-hou'lar, Avrupa'da Onügez, Gök-Türkierde Tonyukuk, Uygur hakanlığında sonra hükümdar seçilen Kutlug vb... gibi).

[rM] De Cfoos, *Dw* flİMinen..., *h. 59* ("fteıchsvcnveser"); M. Mori, *Hsiung-nu State...,* s. 24; ayn. müell., *Bozkir* ört *ietUrimn Teşhî&u* s. 2l5>dd. ^G. Ffsok*,**syn* «sr.ₜ, İl, s. 2i 1 (*Minis!mat[n]); A. Kollautz, *ayn. esr.,,* I, s. 292 vd. "K Ahbeim, *Geschickse der Hutınen,* IV, s. 280; ayn. müell., *Attilâ...,* s. 138; B. Szasz, *A Hûnok...,*
s. 49S vd "[T]* *Ayşua* ^ "ramivrt - consctıüer" (R Gnaud, *L'emp. d. Turcs...,* s. 217). Üge = Premier minister
(C. Dociie;.*ayn. eır., II,* s. 152), ~chieı" minister" (H. Ecsedy, *Uigırs and Tibetans,* s. 97, n. 17). :* Bu husus *KB* «beyit, 21S4, 2422) ve *DLT* (III. s. 41)'de de belirtilmektedir.

Hükümet sözünün Türkçe karşılığı ihtimal *"ayufoT* idi. Orhun kitabelerinde geçen bu tâbir[280] münasebetiyle bahis konusu edilen şahıs da herhalde Tonyukuk'dan başkası değildi[281].

Türk devletlerinde hükümet üyelerinin sayısı tabiatiyle zaman zaman değişmekte idi. Fakat Gök-Türk ve Uygur hakanlıklarında hükümetlerin 9'ar bakandan kurulu olduğu Çin kaynaklarındaki kayıtlarda belirtüiyor. Yapılan açıklamaya göre, bunlardan 6'sı *"dış-bakan",* 3'ü *"iç-bakan"* idi[282]. Kitabelerde de *"iç-buyruk"* deyimi görülür[283]. Bunun hükümet üyesi (minister) olduğunu Çin kaynağı bildirmekte, dolayısiyie "Buyruk" kelimesinin eski Türkçe'de "bakan" mânasına geldiği (Liu'nun tercümesi de öyle) anlaşılmaktadır[284]. Birer icracı olarak buyrukların devlet idaresindeki büyük önemi kitabelerde belirtilmiştir[285]. İdari görevlerinin ağırlığı, taşıdıkları unvanlardan da bellidir: *Buyruk-çor*[286], *çi-si ilteber*[1]*[7] vb. Bu unvanların sahipleri, sorumlulukları gereği, aynı zamanda toy üyeleri olduklarına göre (bk. yk. Devlet Meclisi-Toy), buyrukların toygunlar arasından seçildikleri düşünülebilir, nitekim buyruk olmayan toy üyeleri de vardır[288].

Kitabe, I, batı: *"Tunik Bilge Kağan ayukıka inim Kül Tigmig küzedü olurtum"* « "(Ben) Türk Bilge Kağan, Hükümet (dominion, realm)'e küçük kardeşim Kül-Tegin'i gözetici yaptım" (bk. T. Tekin, *A. Grammar...,* s. 238, 273, 306). 716 yılında bir ihtilâl hareketi sonucunda tahta çıkan Bilge, kardeşi Kül-Tegin'e ordu kumandanlığı vb... gibi mühim görevler vermişti (bk yk. II. Gök-Türk Hakanlığı), Anlaşılıyor ki Kül-Tegin, hükümeti desteklemekle de vazifelendi rilmişti. Kendisi hanedandan olduğu için hükümet başkanlığı yapamıyordu. Kitabedeki "ayukı" ile *KB*[1] *deki* "kök-uyukluk" aynı mânaya gelse gerektir *(KB* beyit, 4112: *'Eğer insan kök-ayukluka çıkarsa... iktidar kemerini kuşanmış demektir**,* ayrıca bk. beyit 4067: *Siyaset ve diplomasiden anlayan kişi..".* Ancak 11. asır Kara-Hanlı devletinde bu bakımdan bazı görev ayrılıkları da meydana gelmiş görünüyor (bk. beyit, 4140-4142).
Kitabede yukarıdaki cümlenin -bir satırlık okunamayan kısmından sonra yer alan- devamında *"İnançu apa yargan tarkan"* unvanları zikredilir ki, bunları Kül-Tegin'e bağlamak doğru değildir (Gök-Türk prensleri ancak hakan, han, yabgu, şad olabilirlerdi). Sayılan unvanlar ise yüksek devlet memurlarına mahsus olup, burada Tonyukuk'u göstermesi ihtimal içindedir, zira onun, hakanlıktaki uzun hizmet yıllan boyunca aldığı görevlere uygun düşer (kitabe metninde bu seklide okunup değerlendirilmesi mümkündür). Esasen Bilge'nin hakanlık töreninde hazır bulunanlar sıralanırken, Tonyukuk'a *buyruk* (bakan)'lann başında yer verilmiştir (Ktb., II, güney, 14).
[f2]Bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 430. İç-bakanlar merkez teşkilâtı ile dış-bakanlar taşra ile ilgili olmalıdır.
" Kitabe II güney, 14; Tonyukuk, 14; Şine-usu, güney, 4 vb.
[w] Daha bk. J. R. Hamilton, *ayn. esr.,* s. 150; A. Bombaci, *On the ancient...,* s. 14,61. Ayrıca tafsilen G. Doerfer, *ayn. esr.,* II, s. 362 vd.; G. Clauson. *ayn. esr.,* s. 387 a-b. R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s. 422; *(KB,* Beyit, 1163, *buyruk* = vezir).
[15]Kitabeler I, doğu, 3, 5 , II, doğu, 4, 6. Kitabelerde tekil hâlinde görülen "buyruk" kelimesinin as lında "kolektif mâna taşıdığı açıktır (bk. R. Giraud, *ayn. esr.,* s. 82 vd. Buyruklar için bk. Kitabe ler, I, güney, 14).
[16]Liu, *ayn. esr.,* I, s. 417, II, s. 627 (Ayrıca bk. yk. II. Gök-Türk Hakanlığı)
[17]Liu, *ayn. esr,* II, s. 618, 983; A. Bombaci, *ayn. esr., s.* 14, 61 vd.
[18]Meselâ *toygun il-teber* (Ktb., I, kuzey-doğu).

Türk hükümet üyelerinden hangisinin ne gibi vazife gördüğü hakkında açık bilgilere rastlanmamıştır. Ancak bazılarının *(çor, ilteber* vb.) taşrada iseler, gönderildikleri bölgelerde birer askerî-vâli durumunda oldukları, bazılarının da (meselâ, tudun) vergi işleri ile uğraştıkları (bk. aş. İktisat) tahmin edilir.

Görüldüğü üzere, eski Türk devkt teşkilâtında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden ayrı müesseseler hâlinde idi ve farklı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Fakut hükümranlığı kendi şahsında temsil eden de\let başkanı, halktan ve ülkeden birinci derecede sorumlu olduğundan, bütitn iktidar dizginlerini elinde tutmak durumunda idi: Başbakanları o tayin ediyor, toyu o toplantıya çağırıyor, törede değişiklik tekliflerini o getiriyor, devlet mahkemesi(yargu)[1]ne o başkanlık ediyordu. Çünkü Tann'nın siyâsî iktidar (kat) Ut donattığı tek şahsiyet o idi Tarihte Türk topluluklarının, hemen herşeyi {doymak, giyinmek, çoğalmak ve huzur) ondan beklemesi bu, "tam otorite" anlayışından ilen geliyordu. Bilindiği üzere askerî karakterini titizlikle koruyan eski Türk idare mekanizması da "tam otorite[11] uygulamasını kolaylaştırmakta idi Ancak bu sistem, daima kontrol altında tutulan törenin kesin hükümleri sebebi ile hiçbir yerde zalim olmamış, yerli ve yabancı teb'ayı tedirgin edici bir militarist diktatörlüğe dönüşmemişti Bu itibarla, eski Türk "otoriter devlet demokrasisrm\ ezici bir bash kıskacı olarak düşünmek hatalı olduğu gibi, onu, bünyesindeki "kuvvetler aynUğC[%]ndan dolayı, iktidar bütünlüğünü parçalayıp dağıtan güçsüz "demokrasi" tipi ile de karıştırmamak lâzımdır.'

Yukarıda, hükümranlık meşruiyeti [H]kut"a dayanan Türk hükümdarının teb'ayı idare yönünden, "yüksek otorite" kabul edilen Tanrı huzurunda sorumlu bulunduğunu belirtmiştik. Bu telâkki, insan unsuru, dinî durum ve sosyal karakter bakımla! mdan eski Türk siyâsî kuruluşlarını dünyanın bütün diğer devletlerinden ayıran mühim bir husûsîyetin açıklık kazanmasına yardim ermektedir. Bu hususiyet, Türk devletinde inanç hürriyetinin daima mevcut olması idi.

Maalesef ayrıntılı olarak bilmediğimiz Türk kozmogonisine dair Orhun kitabelerinde geçen bir cümle bu yönden pek mühimdir: *"Yukanda gökyüzü, aşağıda yağız yer yaratıldıkta, ikisi arasında insan-oğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumın Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuş... ,* Türk cihan hâkimiyetinin, başlangıcını insanın yaratılışına bağlamak suretiyle "ezelî' olduğunu tesbit eden ve elbette "ebedîlik" vasfını da taşıyan bu ibarede görülüyor ki, yeryüzündeki insanlar ve ülkeler arasında herhangi bir ayırım yapılmamış, bütün toplulukları içine alan dünyayı idare yetkisi Türk hükümdarına verilmiştir. Buna göre yeryüzü bir bütündür ve insanlar tek bir kütleden ibarettir: Hepsinin üzerinde bir hükümdarın bulunması ve Tanrı bağışı kazanmış olan bu hükümdarın töreye göre dünyayı idare etmesi gerekir (bk. aş. Düşünce ve Ahlâk). Aynı zamanda tarihte geniş fetihler şeklinde beliren Türk cihan hâkimiyeti ülküsünün temel felsefesine kaynak teşkil eden bu telâkki soy, dil ve din yönlerinden insanları birbirinden ayırmağa elverişli olmadığından, sorumlu Türk hükümdarı, idaresi altındaki kütleler arasında herhangi bir fark gözetmemiş; böylece Türk devleti, çeşitli toplulukların kendi inançlarında serbest bulunduğu bir siyâsî ortamın temsilcisi olmuştur. Hunlarda, Gök-Türklerde, Hazarlarda vb. tarihî vesikalarla tesbit edilen bu vicdan hürriyetinin, eski Türk ilinde -Roma imparatorluğu ve dünyanın hepsi de dine dayalı bütün diğer devletlerindekinin aksine olarak- din meselesini dünya işlerinden ayrı tutmak ve mahallî geleneklere dokunmamak tarzındaki tatbikatı İslâm-Türk siyâsî teşekküllerinde de devam etmiştir (aş. bk.).

• Kiîİbeie I, itoğu, 1,11, doğu, 2-3.

Hükümranlık bahsinde sonuç şudur ki, başka devletlerden çoğunda halk kütlelerini sadece hükümdar ve ailesi, idareci zümre ve imtiyazlı sınıflar menfaatine çalışmakla yükümlü sayan hâkimiyet uygulamasına karşılık, Türk siyâsî düşüncesi *"Devlet halk içindir"* prensibine dayanmaktadır ve bu anlayış kısaca şöyle ifade edilmiştir: *"Hizmet etmekle kul, bey olur*[1]

B) 1 HÜKÜMDAR (ÎLİĞİ*"

Bozkır Türk devletlerinde hükümdarlar çeşitli unvanlar taşımışlardır: *Tanhu* veya *şan-yü* (5. yy. ortalarına kadar), *kağan* (khagan), *kan* (han, *YidX),yabgu* (cabgu), *idi-kut, il-teber, erkin* (kül erkin, ulug erkin) vb. Bunlar arasında Türk tarihinde en yaygın olan "kağan" (imparator)[292] idi. Bunların

™*Bk. KB,* beyit, 612.

[291] Türkçe *ilig* (il-lig, ii-li) = elig deyimi "kral" karşılığı kabul ediliyorsa da (bk. *TP,* XXVII, 1930, s. 16; G. Clauson,... *Turhsh,* s. 141b. 630a) umumiyetle hükümdar veya bir devletin yahut belirli bir bölgenin idaresinden birinci derecede sorumlu kişi mânasında olduğu anlaşılıyor. Orhun kitabe lerinde geçen "elig" sözünün (el ve il ayrı ayrı yazılıyor, bk. V. Thomsen, *Inscriptions de VOrkhon...,* s. 18; krş. I, doğu 9,1, doğu 16, 18; I, doğu 8. Tonyukuk, 42) bu mâna ile ilgili olması muhtemeldir. Tabgaçlarda kullanılan İ-Ii unvanı da aslında "elig" olabilir. (W. Eberhard, *Birkaç Eski Türk Unvanı...,* s. 321 vd.). Han, teşkilâtta kağan (imparator?)'dan sonra gelen bir unvan gibi (kral?) göründüğüne göre bodun başı unvanı olması gerekir. Fakat Tonyukuk kitabesinden ve da ha sonra Uygur vesikalarından anlaşılıyor ki, umumiyetle hükümdar deyiminin Türkçe karşılığı olarak da kullanılmıştır. (G. Clauson, *ayn. esr.,* s. 630a). Kitabelerde yüksek unvan olarak daha zi yade "kagan"ın kullanıldığı görülmektedir.

[292] Bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* III, s. 141 vd., 177 vdd. (tam şekli *U-khagan).* Ayrıca "küçük kagan'lar, tafsilen bk. F. Lâszlö,^4 *Kagân is csalâdja.* s. 23 vd. Prens (şehzade)'in Türkçe karşılığı *"tegin"* idi. Teginler, ordu başında bir bölgenin idaresine memur edilince *"şad*[9] unvanını alırlardı.

Moğol veya Tunguz menşeli olduğu hakkındaki iddialar" eskimiş görünüyor. Çünkü 7w«[H] deyiminin il (el) ile birlikte 3. asırdan beri Türklerce bilindiği, hattâ muhtemelen il-han (i-luhou?) tâbirinin M.Ö. Asya Hunlannda bulunduğu[2*4], Avrupa Hım hükümdarı Attilâ'nın hanımının adında da "han" sözünün mevcut olduğu[295] bildirilmiştir. Kağan tâbirinin Batı Hunlannda, Ak-Huniarda, Tabgaçlarda, M.Ö. 1. yy/da Asya Hun devletinde kullanıldı-*jb*[29]* ve M. 293 vüıoa âit Paikulfdeki Sâsânî kitabesinde bir Hun reisinin "hakan* unvanını taşıdığı üeri sürülmüştür . Yabgu unvanı da M.O. Hunlanndan ben mevcuttu . Aslında boy başkanını gösteren bey (beg) unvanı daha sonra bilhassa 11. asırdan itibaren (bk. *KB)* zamanla mânası genişleyerek günümüze kadar yaşamağa devam etmiştir. Bey tâbiri, Tanhu Mo-Tun'un adında (Bcğ-Tun) yer aldığına göre, 2300 yıldan beri mevcuttur. Eski Türk devletinde hükümdarlık belgeleri şunlardı: *Otağ* (hakan çadırı), *örgm* (taht)·^ *tuğ, davul**[0], kotuz* (sorguç) ve *yay. "Altun-otağ"* diye de anılan bakan cadın"**[1] yerine, Ortaçağ devresinde her ele geçirilen bölgeye, içinde örgün (övgin) bulunan bir kale-saray inşaı ~ da âdet hâlinde idi. Otağı yıkmak", hükümdarlığa nihayet vermek mânasına geldiği gibi, hakanın belki de hiç uğramadığı uzak köşelerde bu tahth sarayların mevcudiyeti bölgenin himaye altımla olduğunu belgeler ve emniyetini garanti ederdi. *Tahtlar alımdandı.* Hükümdara mahsus olup, kanat eliglerine, küçük kağanlara, şadlara ve diğer yüksek idare adamlarına, devleti temsilen resmen hakan tarafından verilen *tuğlar* (ordu birliklerinde ve gerekli yerlerdeki bayraklar başka idi) *Gok-Türk, Uygur, Türgiş ve ihtimal Karluk devletlerinde tepe-mte altım btr kurt başı takılmak suretiyle belirlenirdi.* Köbrüge (davul) hâkimiyet belge&i idi. Çin imparatoru Wen-ti, Doğu Gök-Türk hakanı İşbara'nın ölümünden (587) sonra yerine geçen kardeşine davul, zurna, bayrak gönder-

:*v Bk Uu, *aya. esr... il,* s. 493. K.agan M.Ö. 1. asırda Moğol Sien-pilerde görülmüş olup yaban domuzu demekmiş (bk. H.W Haussig,D/<: *Quelten...,* s. 42, n. 88).

-"** W, Ebet hard, *tfokaç Eski Türk....* s. 321 vd., 334.

^*ArıÇ'tan* (fon), bk. Oy, *Scmelh, Atıitâ es Hurıjûi,* s. 223.

** ök. i). Docrter,*ayn. esr.,* Ul,s. 167 vdtf., G. Clauson, *ayn. esr.,* s. 61 la.

** F AflhcM», ♦4tfiü ı?r *İes Huns.* s. 51; buna karşılık bk. W. B. Henning, *A Farewell to the Khagan of the Anj-Atfatâmn, $.* 509.

** Çince'deki şefcii Hicp-bo (Jıu)»yabgu, M.Ö. 2. yy., bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 116; P. Pelliot, *TP,*

** Bk. Ktb., ŞİDC-OSÜ, doğu, slı. 8,9 vt>.; frk-bıtig. str. 1; *EUS,* s. 152. [w] Turtçesa *Kâtmge,* Klb-, II, batı, *4. kovrug, DLT,* 1,479; *EUS,* s. 118. [1] Bk. V Mtnorcky, *Tamim İhn Bahr's jottrney...,* s. 283, 294 vd.; C Mackerras, *The Uighur Empire...,*

%. i53n 16Û Oğuz DesUıu'nda ve Türkmen geleneğinde, bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 206-211.

[w]Tjrf»ktt bk. E. *hstru <Jrdu& Tut* Hakan Şehn,* s. 135-215; B. Szasz, *A Hûnok...,* s. 234.

Daha doğrusu, davul »le birlikte çalman diğer musiki âletleri takımı /nöbet, mehter/ ki hükümdar adına ça*«ıd*ğı için, mehtere de "tuğ" denirdi *{DLT,* III, 127).

■304 *-'■

mıştı . Çın imparatorları Türgişlere "hakanlık" verirken tuğ ile birlikte davul da gönderiyorlardı. Kotuz (kutuz) veya sorguç, hükümranlık sembolü olarak, börke takılan küçük bir tutam yabani sığır veya at kuyruğu kılı yahut tüy idi . Türk prens mezarlarında miğfere raptedilmiş madenî sorguçlar da görülmüştü. Yine bu mezarlarda taçlara da rastlanmış ise de bunların İran (Sâsânî) menşeli olduğu anlaşılmıştır. Yay da hâkimiyet belgelerinden idi (bk. yk. Sosyal yapı: Boy). Herhalde devlet başkanları törenlerde husûsî hükümdarlık yayı taşıyorlardı. Türk hanlarının tahta akışında, onun bir keçe seccade veya halıya oturtularak[306] yahut kalkan üzerinde havaya kaldırılması resmî tören gereği idi , hanın belirli zamanlarda, devlet ileri gelenlerine ve halka törenlerle ziyafet vermesi de hükümranlık icabı idi[308].

*2-1*IÂTCN

Hükümdar törenle unvanını alırken, zevcesinin -veya hatun olmak üzere saraya gelen gelinin- törenle aldığı *"katım[1]'* (hâtûn) unvanı da Hunlardan beri Türklerce tanınmakta idi[309]. "Kağan" ve "katun" tâbirlerinin önce Türk asıldan olmayan siyâsî teşekküllerde görünmesi, herhalde, yüksek tanhu ve *"Yen-shih"*[310] unvanlarının Hun hükümdar ailesi tarafından kullanıldığı asırlarda başkalarının ancak 3. veya 4. dereceden rütbeleri gösteren kağan ve katun kelimelerini kullanabilmelerinden ileri gelmiş olacaktır. 5. asrın ilk çeyreğinden sonra, bilhassa Juan-juan hâkimiyeti devrinde ve Ak-Hunlarda, tanhu ve "yen-shih"in yerini tamamen "kağan" ve "katun" almış görünmektedir.

[304] Liu, *ayn. esr.,* I, s. 55; H. Ecsedy, *Act. Orient,* XXI, s. 136.

[m] Kotuz, yaban sığırı demektir *(DLT,* I, s. 365; *KB,* III, s. 295; G. Clauson,... *TurkJsh,* s. 603a). Kelimenin sorguç ile ilgisi için bk. Abû Hayyân. s. 73, $3.

^Tafsilen, L. Olschki, *TheMyth ofFelt,* Berkeley 1949, bk- W. Eberhard, *Oriens, 1%* 1, 1949, s. 157, 161.

*"Bazı Türk topluluklarında (Gök-Türk, Hazar: bk. P. B. Golden, *Khazar Studies...,* s. 42) bakan seçilecek zatın boğazı bir ipek şerit ile iyice sıkılarak kendisinden kaç yıl hüküm süreceğinin sorulduğuna dair Çin ve Bizans kaynaklarında rivayetler görülmektedir (bk. J. Thury,/! *Khazar "isa".^* s. 2 vd.; B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 294 vd.). Bu geleneğin esası bilinmemekle beraber, Türk hakanının bir sınırsız selâhiyetli "monarch" durumunda olmadığını göstermesi bakımından mânası olsa gerektir.

** Türk hâkimiyet belgeleri ve cülus törenleri için tafsilen bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 40, 206, 211,293 vdd., 509 vd., 521 vd.

[3W] P. A. Boodberg, *The Language...,* s. 169; Uygur devrinde *hâtunluk* töreni için bk. C. Mackerras, *The Uighur Empire...,* s. 117 vd.

[Mll]Liu, *ayn esr., I,* s. 132. = *Yin-çü?:* (Yen-ki?): Hun dilinde imparatoriçe, bk. B. Szasz, >4 *Hûnok...,* s. 26; Liu, *ayn. esr..* I, s. 7; B. Ögel, *Doğu GökTürkleri Hakkında Notlar,* s. 129 n. 170.

Türk devletlerinde hâtûnlar söz (Hâtıtnluk hukuku) sahibi idiler[11]*.* Aralarında, devlet siyasetine yön verenler[112], devlet reisliği yapanlar ve naip olarak devleti idare edenler (bk. yk. Sabarlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Oğuzlar) vardı. 585 ve 726 yıllarında Çin elçilerinin kabulünde Gök-Türk hâtûnları hazır bulunmuşlardı[511]. Ayrı sarayları ve "buynık'lan bulunan hâtûnlar umumiyetle devlet meclislerine katılırlar, bazan elçileri ayrıca kabul ederlerdi[314]. *Hâtunlann, -gelecek hakanların anneleri olmaları sebebi ile- ilk zevce ve asıl ()>âru Türk} olmalarına dikkat edilirdi* Prenses sözünün Türkçe karşılığı eşi (veya esi) kH[31] .

3 VEIJAHD <ELİG-BEĞ)[a,o]

Türk devletlerinde velîahd göstermek âdeti bulunmakla beraber, daima büyük evladın velîahd olması (Primugenitura prensibi) kesin değildir. Asya Han tarihinde en büyük evlâdın tahta çıkması hâdisesi diğer kardeşlerden birisinin babanın yerini almasından daha azdır[317], yâni daha çok şehzadeler (Tegtnler) arasında liyâkat ön plânda tutulmuştur. (İdoneitas prensibi). Aynı hâl Osmanlılara kadar diğer Türk devletleri için de geçerli olmuştur. Sebebi, "kut" telâkkisi ile ilgili görünmektedir. Durum belki en iyi şekilde, 2500 yıl önce Konfüçyüs tarafından açıklanmıştır: "Gök'ün oğlu (hükümdar), Tanrı tararından, kendisine vazifeler verilen adamdır. Bu vazifenin mutlaka imparatorun oğluna devredilmesi için bir zaruret yoktur. Gök

" D« Grene, *ayn. esr.,* s. 20L 204 Yukarıda açıkladığımız "kut"un evlâda olduğu gibi (bk. Veliahd-Itfc}. hâtona da sirayet etliği düşüncesi: (bk. Kitabe, I, doğu, 31: *"Umay teg ögüm katun kutınga toim KмÎ Tigm er at btdâu* -ˑ Uroay gibi anam hâtûnun kutuna küçük kardeşim Kül Tegin er oldu jer adıısu «kl»]>. *KB* (beyit, 109): "Bayat birdi devlet ay terken kutı" = "Ey (iktidar sahibi) hatun, devklı («ti») T»nn verdi* (beytin bugünkü Türkçe'ye tercümesi [bk. *KB,* II, s. 19] eksik görünüyor, aym jekiide (bk A. Bombacı, *Quüug Botsun,* II, s. 28), *Terken* deyiminin, (hükümdar hukukuna $aİwp) banar, manası içio bk. *OLT,* 1, s. 376, 441: krş. A. Bombaci, *ayn. esr.,* s. 27. Kelimenin t&uau$ ve türeyişi *çin *bk* 0 Turan. *Türkân değil Terken,* s. 67-73.

[512] Mo-tUfi'tm hanımı, bk. W Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 89. *'ün, ayn.* <rv,, I, s. 50.101, 175,227. Bulgar hükümdarının hatunu da İbn Fadlan'ın huzura kabulü 3jf»«nda hazır bulunmuştu (bk. *Seyahatname,* s, 68). Eski Türk "beg işi" tâbiri için bk. R. R. Arat, *Este Türk Şim, s* 353 vd

[14] Mo tun'ua Sunanı için, l)e Gıoot, *ayn. esr.,* s. 66; Attilâ'nın hanımı Ang-han için bk. Priskos'dan, 8. *Sası, A Hwto!c-.* & 237.

[J]* Bk. *EUS,* s. 99, A. F. Karantarriioğlu, *"Srfik* sözü üzerine,* s. 320 vdd.

[w] Türk deviel teşkilatında "eüg-beg" deyiminin velîahd mânasına gelmesi kuvvetle ihtimal içindedir. O çağlarda elig';n umûmryeite "hükümdar" demek olmasına ve beg (bey)'in belirli bir sosyal birliğin (boyun) başı İnırunmasjoa karşılık, şehzadeyi ifade eden "elig-beg" kelimesinin (bk. *EUS,* s. 92) veUahd olabileceği fikrim kuvvetlendirmektedir.

" *Bk,* M Mon, *Re* onsidemtıon of the Hsiıurg-nu State,* s. 16.

(Tanrı) bunu, ondan alıp, herhangi başka birine verebilir"[318]. Görüldüğü gibi, taht'a çıkmak için şehzade olmak esasım bile ilâhî bir kanun saymayan Konfüçyüs, şüphesiz, devleti en iyi idare edecek şahsın iş başına geçmesini tavsiye ediyordu. Türk topluluklarında, iktidar hırsım bu kadar geniş ölçüde tahrik edici bir görüşe müsaade edilmemekle beraber, bu hak şehzadelerden yalnız birine de tahsis edilmemek suretiyle[319] (Karizmatik veraset[320], bk. aş. "Çifte krallık" meselesi), devlet dizginlerinin hükümdar ailesinden en dirayetlisine verilmesi sağlanmıştır. Fakat bu durumun bile, Türk tarihinde Mo-tun ile başlayıp torunu Kün-çin'in ölümünden (M.Ö. 126) itibaren sıklaşarak tâ lö.yy.'a kadar süregelen, çok defa halkın hattâ bazan baştaki hükümdarın bile müdahale etmediği[321] yalnız şahsî güç ve propaganda ile yanlarına aldıkları taraftarlarını kullanan şehzadeler arası iktidar mücadelesini (hemen bütün Türk devletlerinde) mubah saydığı için, Türk devletlerini zaafa düşürdüğü, bazan da parçaladığı bir gerçektir. Diğer taraftan, velîahd şehzadeler küçük yaşta iseler, amcalarının tahta geçmeleri de töreye uygundur[322]. Devlet başkanlarının oturduğu yere *"il(el)-örgin"* (saray) ve *"il(el)-ebi"* (hükümet konağı)[323,]nin bulunduğu şehire Türkçede *"Ordu"* deniyordu [24].

4 İKİLİ TEŞKİLÂT

Eski Türk devletlerinde ülke'nin umumiyetle iki bölüm (kanat) hâlinde idare edildiği görülmektedir:

Doğu-batı (Asya ve Avrupa Hunlannda, Tabgaçlarda, Gök-Türklerde vb.)

Kuzey-güney (Asya Hunlannda, Ak-Hunlarda, Gök-Türklerde vb.), (Cihetlere göre sağ kanat-sol kanat)

Büyük-küçük (Bulgarlarda, Macarlarda, Wu-sunlarda)

İç-dış (Oğuzlarda, Bulgarlarda, Karluklarda)

Bozok-Üçok (Oğuzlarda)

[3,8] W. Eberhard, *Eski Çin Felsefesinin Esasları,* s. 270; H. G. Creel, *Confucius, the Man and the Myth,* London 1951,1. bölüm, bk. M. Özerdim, *Konfüçyanizm ve Batı Demokrasisi,* s. 396,418.

[319] Bu husus Hun tarihinde M.Ö. *t* yy.'da devlete sahip çıkma mücadelesi yapan Çi-çTnin sözlerinde açıkça belirlenmektedir (bk. aş. "Çifte Krallık Meselesi"). Gök-Türklerde "hakan şahsî kudrete bakılarak seçilir" (W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 86).

[320] Karizmanın kanda tecellî ettiği telâkkisi doiayısiyle bk. L. Lâszlö, *A kağan...,* s. 10 (M. VVeber, *ayn. esr.,* 'den); ayrıca Liu, *ayn. esr.,* I, s. 44,98; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 86.

[321] Meselâ, Çin yıllıklarına geçen tipik bir örnek; Hun tanhusu He-hen Po po (M. 424) veliahd ol mak isteyen iki oğlunun mücadelesine seyirci kalmıştı (A. Onat, *ayn. esr.,* s. 120).

[322] De Groot, *ayn. esr.,* s. 153, 187, 200; kitabeler II, doğu, 14. Ayrıca, beceriksiz evlât yerine "cesur ve plânlı" hareket etmesini bilen amca tahta geçerdi (bk. Liu, *ayn. esr.,* s. 55).

[123] O. N. Tuna, *Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama,* s. 66 vd., *EUS,* s. 72.

[324] De Groot, *ayn. esr.,* s. 52,202; *ETY,* IV, s. 72; *DUT,* I, s. 124; G. Doerfer, *ayn, esr.,* II, s. 33 vdd.

Bölümlerde yaşayan halk da, çok kere, *ak (veya sarı)-kara* sıfatlan ile birbirinden ayırt edilmekte idi: *Ak Hun-Kara Hım*

Ak (sarı) Ogur-Kara Bulgar
Ak Hazar-Kara Hazar
Ak Macar-Kara Macar
Ak Kuman-Kara Kuman
San (Ak) Türgi$-Kara Türgiş
Kara Ktpçak-Ak Kipçak
San Uygur

Bu bölünmede daima bir tarafın hâkimiyet üstünlüğü tanınırdı (Tafsi-len bk. yk. Hükümranlık). Üç-oklar (Destanda ellerinde ok bulunduranlar) da Boz-ok(Yay sahipleri)'lara tâbi idi (ikiye ayrılış sebebi için bk. yk/Hü-kümranhk). Başta büyük bir hükümdar (Tanhu veya hakan) bulunup da, ülke sağ-sol kanatlar hâlinde teşkilâtlandırıldı^ zaman her iki taraf merkeze bağlı olarak tanhu veya hakanın kontrolü altında tutulurdu. Kanatların başındaki idareciler, asıl hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında töre hükümlerini yürütür, kendi bölgelerini ilgilendiren hususlarda dış münasebetlere girer, ancak bütün "İHe alâkalı meselelerde toplanırlardı. Ordular birleştiği /aman herkes mensup olduğu cihete göre sağ veya sol kanatta yerini alırdı.

Asya Hun imparatorluğunda, hepsi tanhu ailesi mensubu olan ve "4 Kö-şe" diye anılan iki (sol ve sağ) Hsien ~ Hien, (Türkçe: Bilge) elig (kıral) ile[J]"\ iki (soJ ve sağ) Lu-li (Ku-li, Kok-le, Lieh-Ii) elig ve şüphesiz bunlara bağlı, "6 Köşe" adı verilen yine sağlı sollu başbuğlar vardı ve bütün imparatorluğa yayılmış olarak bu büyük başbuğların sayısı 24 idi[326]. Kanat eligleri, yabgu ve şadlar hükümdar ailesinden seçilirdi. Meselâ Uldız, Aybars, Oktar, Atillâ'nın baba tarafından yakın akrabaları idiler; daha sonraki kanat eligleri; îrnek, Dcngizik, imparator İlek'in kardeşleri idiler. Gök-Türklerde İstemi Yabgu, Kağan Bumın'm kardeşi; Kapgan Kağan zamanında iki şad (iki bilge elig)"*[2]"dan biri (sol şad) kendi kardeşi, öteki (sağ şad) yeğeni idi. Şadlar esasen yabgular ve sağ, sol "küçük kagan"lar gibi teginler arasından seçilirdi. On-oklarda doğu (sol)'daki 5 To-lu boyunun başında 5 çor ve batı

**a*BV yk *n.* 291. Büge'nınÇince'leçmiş şekli: Hsien.

,2* "4 köşe": Bk. B. Szisz, *ayrı. esr,* s 490 vd.; De Groot, *ttyn. esr.,* s. 55. 59. Sol ve sağ esasına dayalı 6'lı ve *24Tû* teşkilât için son olarak bk. M. Mori, *Bozkır Baletlerinin Teşkilâtı...,* s. 211-216; ayn. müefl.., *fft\oıvnderction of tin* Hsitmg-nu State.* s. 20-34; W. Eberhard, *Türk Kavimleri Hakkında Çiftçe Vesikalar.* III. s 231 vd. [3Bf]

Liu,flyrı *w..* I, s. 39.

(sağ)'daki 5 Nu-şi-pi boyunun başında 5 erkin bulunuyordu[328]. Gök-Türk imparatorluğunda bu rütbe ve makamların sayısı 28 idi .

Bozkır devlet idaresinde başta, başbakan *(ayguci[330],* veya *ügefögt/[m]* olmak üzere, Devlet meclisi üyeleri *(Toygun'lsı), buyruk'lat* (bakanlar)[332] (bk. yk. Halk, Kün), İç-buyruk'lar (başkentte) veya *"içürgü* ika/abur" (iç-kılavuz=iç lider, önder. Bulgarlarda) yanında sagun, *Kök-sagun, alpagut, inal, inak, inançu, tarkan, apa* (aba) *boyla, kapgan* (kavkan), *yuia, kündü, ba-ga(n)> şadapıt, ataman, tudun, yugruş, külüg, çoban* (çupan), *çavuş* (çabış), *"atı"* (bk. yk. n.119) ve *"babacık"[3]** vb. unvanlarım taşıyan büyükler bulunurdu[334]. Ancak yabgu, şad, tegin, ilteber vb. unvanların zamana ve çevreye göre fonksiyon bakımından bazı değişikliğe uğradığı görülür.

Gök-Türkler zamanındaki Çin kaynaklarında bir kısmı kaydedilen bu Türk unvanlarının babadan oğula, büyük kardeşten küçük kardeşe intikal ettiği bildirilmektedir[335]. Bunlar arasında "en yüksek" olanların, yâni devleti

8 Bunlara "10 şad" denilmesi (Ed. Chavannes. *Docıunents...,* s. 27, 56) kendilerinin de ihtimal hü kümdar ailesinden olduklarını gösterir.

9 Liu, *ayn. esr.,* I, s. 41, 181.

°*R.* Giraud,*L'Emp. d. Turcs...,* s. 75 vd.

1 Bk. *EUS,* s. 27; ayrıca bk. yk. Hazar Hakanlığı.

2 Bugün emîr karşılığında kullanılan buyrukun ve hükümdar emri (ferma n)*nin eski Türkçesi *yarbg* (yarlık) idi (Ktb, I, doğu, 15; II, doğu, 13,23, kuzey, 9; Tonyukuk, 16; *DLT,* s. 87, III, s. 42).

3 Bk. *Byz. turc.,* II, s. 210, sonraları "atabey".

4 Türklerin en eski devlet kurucu topluluklardan biri olduğu unutularak ve üstelik Türk devlet teşkilâtının -dolayısiyle isimlendirmelerin- yabancı milletlerde aynen mevcut olması şartmış gibi, çoğuna ısrarla ve zayıf faraziyelerle Çin, Hind, İran, Moğol vb... menşei aranan bu unvanlar için: Gy. Nemeth, *HMK,* indeks; A. Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları,* s: 105-119; M. F. Köprülü, *Eski Türk Unvanlarına Âit Notlar,* s. 17-31; P. Pelliot, *Neuf notes sur auestions d'Asie centrale,* TP, (1929) XXVI; Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 34; *AdditionneÜes...,* s. 12; F. liszlö, *A kagân es csalâdja,* s. 1-39; W. Eberhard, *Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında;* s. 323-325; A. S. Erzi, *Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar,* s. 91 vd.; K. H. Menges, *Altak Elements in the Proto-Bulgaren İnscriptions,* s. 85-118; ayn. müell.. *On some Loamvords from or via Turkic...,* s. 369-390; O. Pritsak, *Stammennamen und Titutaturen der aUaischen Völker,* s. 49-104; L. Râsonyi, *Sur quelques categories de noms depersonnes en Turc,* s. 325 337; H. W. Haussig, *Die Queüen über die zentralasiatischen Herkunft der europaeischen Awaren,* CAJ, U, 1, 1955; Gy. Györffy, *Die Rolle des "Buyruq" in der alttürkischen Gesellschaft,* s. 169-179; R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs cilestes,* s. 72-83; R. N. Frye, *Some early Iranian Titles,* s. 356 vd.; J. R. Hamilton; *Les Ouighours...,* indeks; V. Beşevliev, *Die proto-bulgarisehen...,* s. 41-49, 71 vd.; B. Ögel, *Über die alttürkische Chad (Sü'baschi) - Würde,* s. 27-42; G. Doerfer, *Die tiirkisehe und mongohsehe Elemente im Neupersisc-hen,* II-III, 1965-1967; L. Bazin, *L'ant'ujuite miconnue dn titre turc Cavus,* s. 243-252; A. Bombacı, *On the ancient Turkisch Title Altabar,* s. 1-66; Ayn müell., *On the ancient Turkish Tıttle "SatT,* s. 167-193; ayn. müell., *On the ancient Turkish Tütle Sadapıt,* s. 32-41; Tezcan, *Eski Türkçe Boyla ve Bağa Sanları Üzerine,* s. 53-69; G. Clauson,... *Turkish,* ilgili maddeler; A. Donuk, *Eski Türk Devlet Teşkilâtında 'Yabgu" Unvanı ve Tarihî Gelişmesi* s. 71-78. ayrıca bk. Bölüm II, n. 726.

I5 Liu, ayn. *esr.,* I, s. 132,181.

tutmakla görevli hanedan mensupları tarafından taşınanların verasete bağlı olmaları mümkün olmakla beraber[316], sayılan sık sık değişen bu mevkilerin nasıl verasete bağlandığını anlamak güçtür

5- "ÇİFTE KRAUJK" MESELESİ

Tüık siyâsî kuruluşlarındaki ikili teşkilât, *"Çifte krallık"* diye anılan bu nazariyenin ortaya atılmasına sebep olmuştur. İddiaya göre, kanat krallarının, hareket serbestliklerine sahip bulundukları, "birbirine paralel hükümet icra eden iki hükümdar" olarak ayrı ayn iktidarı temsil ettikleri bu sistem, aslında, irsi, dinî ve içtimaî köklere dayanmakta ve yalnız Türk "göçebelerine" mahsus olmayıp, UraUılar, Moğollar, Tibetliler, Orta Afrika ve Okyanusya kabileleri arasında da görülmektedir; ancak Türklerde bu, devlet nizamı seviyesine yükselmek gibi bir seçkinlik kazanmış bulunmaktadır[3 8]. İlk bakışta doğru görünen bu nazariye, hiç olmazsa, Türk devlet anlayışı ve âmme (kamu) hukuku bakımlarından tam gerçeği ifade etmemektedir. *Çünkü Türklerde hâkimiyette bir "paralellik" değil, mutlaka bir tarafın üstünlüğü bahis konusudur* Gördüğümüz gibi, devlette, merkezî iktidan temsil eden bir hükümdar, bir meclis, bir icra heyeti (Bakanlar kurulu) vardır. Ayrıca bu husus hakanlık belgesi ile de belirlenmektedir. *Meselâ Gök-Türkkrde altın kurt başlı sancak daima doğu kanadının hükümdarında bulunur, onun sarayının veya otağının önünde dalgalamrdı.* Çin imparatoru, 581 yılında, Gök-Türk hakanlığının batı kolunu doğudan ayırmak istediği zaman oradaki Tardu'ya bir altın kurt başlı sancak göndermiş ve onu Gök-Türklerin "hâkan"ı olarak tanıdığım bildirmişti[339]. Bu durum diğer Türk devletleri için de böyle idi. Meselâ, Asya büyük Hun tanhusu Mo-tun'un yanında onunla denk iktidarda başka bir şahıs düşünmek, veya batıda Attilâ gibi, kapısı önünde krallar

[w] Aynı durum Asya Kunları için de ileri sürülüyor (bk. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç-Asya,* s. 46) ise de T&nhu ailesine âil bazı vazifelerin biîc başka ailelere geçtiği de görülüyor, bk. M. Mori, *Bozkır Öe\ietknnin...,* s. 21$vd

[?,7]Bk. F, Llsılö.,4 *kaşan, is...,* s. 34.

** Bk. A. Atföftcti, *A ketîöv kimfysâg a nomâdofotât,* K. Ârpad Emlekkönyv, 1933, Bp. Türçesi: *Türklerde Çift* Krallık,* s. s. 507-519; ayn. müelt., *Die Stntkmr...,* s. 72, 151-162 (Kitabelerde I, doğu, 1-4, II, doğu, 2-5) Türk kozmogonisi kısaca açıklandıktan sonra hemen tarihî olaylara geçilerek, "aynı zamanda" iki kagan'm (Bumın ve İstemi) bahsedilmesi bizi çifte krallığı düşünmek gibi bir hataya sevk etmemelidir. Nitekim zikredilen hâdiseler daima tek hükümdara bağlanmakta ve iki değil bîr hükümdar rn ölümü bahis konusu edilmektedir; ayrıca bk. W. Barthold, ... *Dersler,* s. 3; O. Pntsak, *Karachanidlıthe StTVtTf agen,* 1-4, s. 212 n. 10; *İA.* mad. Kara-Hanlılar; F. Laszlö,y4 *kagnn...,* s. 22vdd.

[5W] Uu. *ayn. esr,,* 1, s. 99. Gök-Türk hakanlığında 582'de gerçekleşen fiilî ayrılıktan sonra dahi Batı kolunca Doğu h&kanltğmın "üstün" tanındığının devam ettiğine dair belirtiler vardır. Bk. A. Bombacı, *Öui eiaitJebu Xck'an7,* s. 20.

tarafından nöbet tutulan bir hükümdarın[340] iktidarına ortak başka birisini tasavvur etmek güçtür[341]. Diğer taraftan, Türk menşe efsanelerinde (Hun, Gök-Türk, Uygur) ve destanlarımızda (Oğuz Kağan) daima bir kişinin hükümdar gösterildiğini hatırlattıktan sonra, Türklerde hükümranlık hakkının karâmatik vasfının da "Çifte kralluY'a mâni olduğunu belirtelim. Esasen Türk devletinde hükümdarlığın tek şahısta merkezîleştiğine dâir tarihî belgeler de vardır: M.Ö. 55'de Hun hükümdar ailesinden Ho-han-yeh ile Çi-çi arasında, Çin yıllıklarına kadar geçen ünlü tartışmada (bk. yk- Asya Hunlan, ilde istiklâl) şöyle deniyordu: *"Şimdi iki kardeş mücadele ediyorlar, büyük veya küçük kardeş* (ikisinden biri) *devlete sahip olacak.,"*[342]. Bu bakımdan Hazarlarda, hemen hiçbir faaliyet ve icraatı olmayan hakanın huzurunda, fiilî hükümdar durumundaki "Bey" veya "Şad'ın aşın derecede saygılı davranışı yanında, tabiî âfetler ve savaş dahil, ülkeyi ilgilendiren herşeyden halkın doğrudan doğruya hakanı sorumlu tutması dikkat çekicidir[343]. Nihayet aranan nokta sadece "hüküm sürmek" değil, fakat daha da mühimi bir "meşruiyet" meselesi olduğuna göre, birden fazla şahsın, aynı devlet idaresinde ve aynı kudrette Tanrı bağışı (kut) ile donatılmış kabul edilmesi imkânsızdır.

Hakan yanında *yabgu* (Gök-Türklerde) her cihetçe bir yardımcı; yine *kağan* yanında *"bey"* veya *"şad"* veya *"kündü"* (Hazarlarda)[344], *kündü*[345] yanında *"yula"* (Macarlarda), *yabgu* yanında *kül-erkin* (Oğuzlarda) hükümdarın adına birer icracı idiler. Ve esasen Türk siyâsî teşekküllerinde bunların veya bir bölüm idarecisinin, "küçük kagan"lann yahut "kanat eligi"nin, devlete karşı isyanı göze alamadığı müddetçe, herhangi bir iddiada bulunduğu görülmez. Karizma(Kut)'nın kan vasıtası ile babadan (-hâtûndan doğan-) oğulların hepsine intikal ettiği inancı dolayısiyle[346] hükümdarın ölümünden sonra, evlâtlar arasında vukua gelen taht mücadelelerinde ise, içlerinden bi-

[340]Bk. P. *Vâczy,HunlarAvrupa'da,* s. 103, 120.

Attilâ mersiyesinde buna dair işaret vardır, bk. F. Altheım, *Attilâ et les Huns,* s. 194; *Geschichte der Hunnen,* I, s. 240 vd.

Bk. De Groot, *Die Hunnen...,* s. 214: "Da jetz zwei Brüder kaempfen um das Reich, so wird es entvveder der aeltere öder der jüngere besitzen..." Çincedeki bu kaydın Fr. Hirth tarafından verilen tercümesi (bk. *Ueber Wolga-Hunnen...,* s. 270) daha açıktır: "Jetzt, wo zwei Brüder im Streite liegen, muss doch die Herrschaft bei dem Einen bleiben (yalnız bir kişi hükümdar olabileceği için), wenn nicht beim aelteren, so doch beim jüngeren...".

[m] Bk. D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 97 vdd., 105 vdd.; El-Mes'ûdî, *Murûc...,* I, s. 180. [4] İslâm kaynaklarında (İbn Rusta, Gerdizî) Arap harfleri ile yazümhş olup *isa {oysa), işad (absad), işan* (V. Minorsky, *Hudüd...,* s. 451) diye okunabilen Hazar unvanı, bk. J. Thûry, *A Khazar "Ha" meltosâgrol,* s. 1-4; "ay-şad", bk. V. *Minorsky, Addenaa..,* s. 261; Doerfer, II. s. 1 vd.

[Ms] Veya Künde. Tafsilen bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* III, s. 609-612.

[u]* Bu sebeple hükümdar ailesi mensuplarının öldürülmeleri hâlinde kanlarının dökülmesi yasaktı. Bk. M. F. Köprülü, *Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnûiyeti,* s. 1-9; W. Eberhard, *Oriens,* II, 1. 1949, s. 160.

ri tam başarıya ulaşmadığı takdirde (Kut'a nail olamadığının anlaşılması hâlinde) devlet parçalanmakta, iki veya daha fazla müstakil sahaya ayrılmakta, yeni devletler doğmaktadır (Hunlarda, Bulgarlarda, Gök-Türklerde, Tabgaçlarda, Türgisjerde, hattâ lslâm-Türk devletlerinde olduğu gibi). Görüldüğü üzere mesele doğrudan doğruya "karizmatik veraset"le ilgilidir.

O hâlde Türk âmme (Kamu) hukuku hükümranlığı temsil hakkını bir şahısta toplamaktadır[347]. Buna göre de devletin oldukça merkeziyetçi bir karakter taşıması lâzım gelir: Asya Hunlannda Hsien (Bilge)[348] eligler başta olmak üzere sağh-sollu 16 yüksek makamı işgal edenler, "Ordu"dan (başkentten) talimat alan[349] Hun prensleri idiler. Bunlar arasmda en yükseği "Sol/doğu/Bilgelik[1]' olup daima velîahd gösterilenler tarafından işgal edilirdi. Yine Çin kaynaklarına göre, mensupları çok kere "Başbakan" olan Hu-yen boyu ve diğer sol-sağ yüksek idare mevkilerini muhafaza eden Pu, Lan, Ch'iao boylan Hun imparator ailesi ile akraba bulunuyorlardı °. Avrupa Hunlannın iki ünlü başbuğu: Basık ve Kursık, hükümdar ailesinden idi[55!]. Gök-Türklerde çeşitli bölgelerin başında vazife gören şadlar hükümdar ailesine mensup oldukları gibi, On-oklann başındaki çor'lar ve *erkinler* de kendilerine, merkeze bağlı olduklarını belirlemek üzere, birer ok verilerek gönderilen başbuğlardı[352]. Türgiş kağanı "Türk-bodun"dan idi[3] [3]. Hattâ Beşbahk gibi uzak bölgelerin başına, hanedan mensubu idareciler gönderiliyordu**. Attilâ geniş ülkesinin doğuda Urallara ve Balkaş yakınlarına kadar olan kısmım oğlu İlek'in idaresine vermişti[355]. 630'dan önce Gök-Türk imparatorluğunun batı kanadı olan Hazar ülkesi Aşına ailesinden bir prensin idaresinde[156], Karadeniz kuzeyindeki Bulgar boyları yine Aşına ailesi mensubunun nezaretinde (bk. yk. Bulgar devletleri) idi. Macarların 7 kabilesi Hazar bakanlığınca vazifelendirilen 7 "Buyruk"un kontrolünde bulunu-

[M]*B. SzâszM *Hûnok...,* s. 197; Doerfer, *aytu esr,* 111, s. 161 vdd.; ayn. müell., *Oriens,* XXI-XXII, s. *$25.* Yukarıda iktisadi ve sosyal bakımlardan Türk ilinde feodalite sisteminin yer almadığı açıklanmıştı Hukuki bakımdan da aynı sonuca varıldığı görülüyor. Zira feodalite (geniş mânası ile derebeylik) insanların topluca yüksek devlet otoritesine (merkezî iktidara) değil, kişinin diğer bir kişiye bağlanması halidir ki, Türk devletinde böyle bir durum yürürlükte olmamıştır.

"* *Hsien* sözü Türkçe *Bilge* kelimesinin Çince transkripsiyonudur, bk. P. Pelliot, *TP,* XXVI, s. 210.

[W]B. *Szisz^ayn. esr^* s. 240: M Mori, *Heconsideratıon...,* s. 24.

**M. Mori,awı. *esr,* s. 24-30

[m]*W.* Vaczy, *Miatlar Avrupa'da,* s. 106.

[TO]Ed Csavannes, *Docitme/us...* s. 27; Gy. N£meth, *HMK* s. 42, bk. yk. n. 328.

[553]Kitabeler,I,doğu, İS, 11, doğu, 16.

*** Kitabeler, II, doğu, 25; Ed. Chavannes. oyn. *esr.,* s. 85 n. 4.

[W]B. &â$r,aw *esr.,* s. 181.

[?Sfc]Bk. yk. Hazar Hakanlığı; ayrıca K. Czegkfdy,^ *Komi Kazar Törtenelem...,* s. 125.

yordu . Uygur hakanlığında 11 boy başında 11 "kumandan-vâli" vardı[358]. 729'da Toharistan'da yabgu bulunan Kutlu da yine Aşına ailesine bağlanmaktadır[359]. Mağlûp edilen Türgi§lerin başına Bars Bey "kağan" yapılmıştı (bk. yk.). Büyük Bulgarya devletini modana getiren 5 boydan herbirinin başında hakanın oğulları bulunuyordu . Oğuz-Yabgu Devleti gibi nisbeten küçük siyâsî teşekküller de şüphesiz aynı tarzda idare edilmekte idi. Meselâ doğuda Uygur hakanı Moyen-çor, henüz "Tegin" iken, Oğuzların başında vazife almıştı \ *Şimdiye kadar alışılagelen "Eski Türklerde devlet topraklan hükümdar ailesinin ortak mülkü sayılır*[1]* *gibi yanlış değerlendirmelere karsı belirtmek faydalı olur ki, Türk ilinde yüksek idarî görev alan hanedan üyeleri,* (-vergi tahsilatının ve asker celbinin /aş. bk. Kültür: İktisat, Ordu/ devlet sınırları dahilinde bütün ülke ölçüsünde icra edilmesinden, ülke ölçüsünde törenin hâkim olmasından ve bütün iç ve dış ilişkilerin, devletin ana siyaseti çerçevesinde yürütülmesinden de anlaşılacağı üzere-) *kimseye hesap vermiyen birer "derebeyi" durumunda değil idiler* [62].

Ancak, tâbilik statüsü altında hâkimiyete bağlanan yabana siyâsî teşekküllerin katıldığı imparatorluk (İl-hâkanlık)'larda durum biraz farklı görünmektedir. Çünkü "tâbi" (vassal) yabancı ülkeler kendi iç işlerinde serbest idiler. Meselâ Asya Hun imparatorluğu'nda M.Ö. 176 yılında yalnız İç-Asya'da bu durumda olanların sayısı 26 idi. Attilâ zamanında Batı Hun idaresine "tâbi" Germen, İranlı, Fin-Ugor ve İslâv toplulukların yekûnu ise 35'in üstünde idi. Türk kanat eliglerinin kontrolü ve sorumluluktan altında bulunan bu "tâbî"lerin merkeze bağlılıkları, hariçte temsilci bulundurmamak, dış münasebetlerini Türk devletleri aracılığı ile yapmak, belirli vergi ödemek ve gerektiğinde askerî destek sağlamaktan ibaretti[363]. Kampus Ma-uriakus savaşında Attilâ'nın 200 bin kişiyi aşan ordusunda, bu "vassal"lann, Türk usûlü seri harekete elverişli olmayan yaya destek kuvvetleri asıl Hun

Gy. Györffy, *Tanulmânyok...,* s. 102 vd.

Bk. Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 94; V. Minorsky, *Tamim İbn Bahr's joumey,* s. 284,298; E. G. Pulleyblank, *Some Remarks on the Toquzoghu2 Problem,* s. 38. Ed. Chavannes, *Notes additioneües...,* s. 20, n. 2,49. P. B. Golden, *Hazar Dili,* s. 150. Şine-usu, kuzey, str. 5.

: Bu itibarla Batı'da "Senyöriimün senyörü benim senyörüm değildir" deyiminde ifadesini bulan, geniş arazi sahibi, asillerin birbirlerine "sadakat yemin"leri ile bağlı olduğu ve kaynağını yukarıda açıklamağa çalıştığımız feodaliteyi, Bozkır Türk devletinde tesbit etmek herhalde mümkün değildir (bk. aş. s. 282 ve Bölüm IV, n. 32).

[1] Bk. B. Szâsz, s. 180. Tâbi toplulukların -gördüğümüz gibi- mâlîye ve vergi işlerinin merkezden gönderilen tudunlar ve idarî-askerî işlerinin yine merkezce tâyin edilen "buyruklar [dış-buyruklar] tarafından düzenlenip yürütüldüğü anlaşılıyor. Bk. M- Mori, *Bozkır Devletlerinin...,* s. 221 vdd.

ordusundan çok fazla idi[964]. Türk imparatorluğuna ancak hükümdarları, kralları, şefleri vasıtasiyle bağlı olan ve ancak, iktidara başkaldırdıkları zaman "özerklikten mahrum bırakılan veya başlarına Türk idaresince "sorumlular tâyin edilen bu gibi ülkeler[365], Türk idaresi ortadan kalktığı zamanlarda, kendi kavmi bünyelerinden birşey kaybetmeksizin tekrar ortaya çıkıyorlardı.

fi- DİPLOMASİ (ELÇİ-BİLGELİK)

Büyük Türk imparatorluklarında siyâsî temasları yürüten dış işleri dairesi en mühim kuruluşlardan biri idi. Asya Hunlannın merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir hey'et çalışırdı. Batı Hun imparatorluğunun başkentinde kâtipler, tercümanlar, kuryeler faaliyet hâlinde idiler^.Tabgaçiarda *bttekçin'ltv,* Gök-Türklerde, Türgişlerde ve Uygurlarda *bitegcılеı, thmga'l&r**[67] ve *tamgacılaı,* Oğuzlarda *tuğracı \dx_y* devlet meclislerinde dış politika ile ilgili olarak alman kararları yazı ile tesbit etmek ve yürütmekle vazifeli idiler. Yazılara tanhunun, hâkan'ın resmî mühürü (tamga, tuğra) basılırdı. Casusluk yapmadıkları müddetçe elçilere dokunulmazdı. Şüpheli hareketleri görülen yabana temsilciler hapse atılır veya ülkenin uzak bir yerinde, belirli bir zaman için, ikamete memur edilirdi. Çinlilerin, Hun ve Gök-Türk imparatorlukları içinde (meselâ Kapgan Kagan'ın öldürülmesinde, yk. bk) ve Bizans'ın Batı Hun imparatorluğunda kesif casusluk faaliyetleri görülmüştür. Bunlarla çok uğraşılmış, meselâ hükümdar Rua, Hun topraklarında tacir, seyyah, oyuncu kisvesi altında, halkı isyana kışkırtan Bizanslıların memlekete girmesini yasaklamış ve bunu yaptığı andlaşmada bir madde olarak belirtmişti[368]. Çinliler Türk devletlerini çökertmek için bilhassa Türk hükümdar ailesi üyelerinin ve idarecilerin aralarını açarak birbirlerine düşürmeğe büyük ehemmiyet vermişlerdir. I. Gök-Türk devletinin Çin tahakkümü altına düşmesinde bu gayretin acı sonuçlan kitabelere kadar aksetmiştir[3*'9]. Yazılı andlaşmalara bile riayet etmiyen Bizans'ın (441, 447 Balkan seferlerinin başlıca sebebi) iki yüzlülüğü Türk-şad'ı tarafından elçilerinin yüzlerine vurulmuştu (yk. bk. Gök-Türk Hakanlığı). Sâsânîler hile ile Türk elçilerini öldürtüyorlardı[370]. Ruslar da aynı şeyi yapıyorlardı[371]. Çinliler

** B. Szasz. *A Hûrtok..,* s. 280,297.

"**Bk. P. Vâczy, *Hunlar A*upa'da,* s 103; ayrıca Gök-Türk hakanlığı.

[m] 8. Szisz, *ayn esr.,* s. 254; E Altbeim. *Attilâ....* s. 136 vd.

*[7]*DLT,* 1.S.H3.

** B. Szasz, ayn. *esr.,* s. 178.

[569] Kitabeler. I, güney. 5-7, *doğa,* 6; kuzey, 4-6, doğu, 6.

**Ed. Chavanncs, *iyocuments..,* s. 234.

' ' AN. Kural. *...Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri..,* s. 80 vd.

andlaşmalara rağmen Hunlan aldatmaya çalışmışlardır[372]. Türkler siyâsî andlaşmalannda umumiyetle söz vermekle iktifa ederlerdi; fakat bazan bunu Türk halkı arasında yaygın olup karşılıklı dayanışmayı kan kardeşliği hâline getiren *"and içme"* töreni[73] ile takviye ettikleri de olurdu[374]. Resmî mahiyet taşıyan müzakerelere Türkçe'de "kengeşi" denildiği anlaşılmaktadır.

Türk siyasetinin dış cephesi şüphesiz devletin devamını sağlamağa ve bu bakımdan öncelikle ticari münasebetleri tanzime yönelmişti (bk. aş. İktisat). Bunun için Türk hükümdarlarının komşu memleket hanedanları ile akrabalık kurdukları çok sık görülür. Aynı zamanda siyâsî mahiyetteki bu evlenmeler, bilindiği gibi, Türk tarihinde Büyük Hun devleti ile başlamıştı. En tipik örneklerinden biri de Mo-tun ile ilgilidir. Zaten bir Han prensesi ile evli olan Tanhu, M.Ö. 179 yılında, Çin'deki huzursuzluk yüzünden iki devlet arasındaki münasebetlerin bozulup ticarî faaliyetin aksamasını önlemek maksadı ile ihtiyar imparatoriçe Lü'ye evlenme teklif ederek Çin'i ortak idare etmeğe hazır olduğunu bildirmiş, fakat yaşlı imparatoriçeden, saçları, dişleri dökülmüş bir kadın olarak kendini Tanhu'ya lâyık bir zevce görmediğini beyan eden nazik bir red cevabı almıştı[75]. Yukarıda görüldüğü üzere, Attilâ'nın Roma "Augusta"sı Honoria ile evlenme teşebbüsü de aynı mahiyette idi. Hazarların Bizans ile Kumanların Kiyef prensliği ile durumları da böyle olmuştur. Gök-Türk ve Uygur hakanları da daima Çin sarayına kız verip, oradan kız almışlardır. Ancak yabancı prensesler Türk devletinde "Hâtûn[11], yâni velîahdlerin anneleri olamazlardı. Bunu bilen Çin hükümetleri, bilhassa Gök-Türk sarayına giden Çinli prenseslerin "hâtûn" olmalarında ısrar ederlerdi ki, hakanlığın zayıf zamanlarında bunda başarıya ulaştıkları görülmüş (bk. yk. Doğu Gök-Türk hakanlığı) ve Uygurlarda bu durum artık yadırganmaz hâle gelmiştir.

W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 89. Çinliler Türk devletlerini içinden çökertmek için türlü yollara başvurmuşlardır. Bunlar arasında biri -belki bütün Türk-Çin münasebetlerinde geçerli olmak üzere- daha M.Ö.'ki yıllarda şöyle tesbit edilmiştir: Hunlan l -*süslü elbiselere,* 2- *hos yiyeceklere,* 3- *güzel Çinli hayat kadınlarına,* 4- *köle istihdamına alıştırmak,* 5- *Hun büyüklerinin Çin imparatoru tarafından parlak törenler ve içkilerle ağırlanması.* Bu çareler demeti, "5 *yem"* diye anılmıştır (tafsilen bk. Ö. İzgi, *Orta Asya Türk Devletlerinin...,* s. 89).

[73] Bk. A. İnan, *Eski Türklerde ve Folklorda And,* s. 279-290. Bk. Asya Hun devletinde "and içme" töreni ile ilgili vesika (MÖ. 48): De Groot, *ayn.* **esr.,** s. 223; B. Szasz, *ayn. esr.,* s. 496; Gök-Türklerde: Liu, *ayn. esr.,* **I** s. **64; II,** s. **468** n. 49; **Uygurlarda, Avar-**larda: A. İnan, *ayn. esr.,* s. 280; Kumanlarda: L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 155; Bulgarlarda: A. Kollautz, *ayn. esr.,* I, s. 85; Kıpçak, Kırgız, Yabaku vb.lerde, *DLT,* 1,362; Macarlarda: F. Eckhart, *Macaristan Tarihi,* s. 8. Her iki taraf temsilcisinin parmaklarından alınan kanların şarap ve su ile bir kutsal bardakta karıştırılarak tadılması seklinde yapılan törende beyaz at kurban edilirdi (bk. De Groot, *göst. yer.;* G. Fener, *ayn. esr.,* s. 9).

[1,5] De Groot, *ayn. esr.,* s. 73; B. Szâsz, *ayn. esr.,,* s. 55; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 90.

Türk devletinin birleştirici karakteri icabı olarak, Türk siyasetinin bir de iç cephesi vardı. Bu, Türk devlet başkanının vazifeleri arasında sayılan *"dağınık Türkleri*'* toplamak esasına dayanıyordu. Türk tarihinde ilk defa Tanhu Mo-tun tarafından (M.Ö. 209-174) bu gayeye ulaşıldığı anlaşılıyor. Çünkü o zaman henüz Yakın Doğu ve Avrupa istikametinde göç etmemiş olan Türkler, Hun devletinin Asya'da sağladığı idare birliği içinde toplanmış görünmektedir. Daha sonraları dünyanın birçok yerlerinde tarihî roller oynayan çeşitli Türk kütlelerinin başlangıçta bu Hun imparatorluğunda yer aldıkları, gördüğümüz gibi» Çin, Bizans, Lâtin ve İslâm kaynakları ile tesbit edilebilmektedir. "Dağınık Türkleri" toplamak işi 2. defa olarak Gök-Türk devletinde müşahede edilir. Büyük kağan Kapgan(692-716)'ın ana siyâset çizgisinden biri bu idi. Türk birliğini gerçekleştirmek gayretleri ile o, "âdeta çağdaş denebilecek bir siyâsi kavrayışa" sahip bulunuyordu[376].

Gerçekten eski Türk ilinde dikkati çeken hususlardan biri de, Bozkır hayat şattlannı devam ettirmek, Türk yaşayışına elverişli bölgeleri el altında tutmak, il dahilinde idari birliği korumak, askerî gücü daima zinde bulundurmak, töre'nin süreJdi geçerliğini sağlamak, Türk kültürünü yozlaştırabilecek dış etkilere karşı hassas davranmak siyâseti idi. Tâ Mo-tun'dan beri bu siyâsî karakter çizgisinden aynlınmamış, bazı müstesna sapma halinde de aynı çizgiye doğru gayretler sarf edilmişti. Çin'de ve Çin yalanında kurulan Türk devletleri bu komşunun kültürel baskısına karşı direnerek dillerini, geleneklerini korumuş, Ak-Hunlar Budizm vb., gibi yabancı inançlann halk arasında yayılmasını engellemiş, Avrupa Hun'lan ne Antik-çağ kültür unsurlarını, ne Hıristiyanlığı benimsemiş, Gök-Türk hakanlığı Türk sosyal ve manevî hayat muhtevasını soysuzlaştıracak budizm, taoizm gibi dinî-felsefî akımlan reddetmiş, Hazarlar, Peçenek'ler, Kuman'lar, siyâsî birlikleri dağılıncaya kadar kendi kültür değerlerini muhafaza etmişlerdir. Oğuz adı ile anılan kütleler ise, tarih sahnesine çıktıklanndan bu yana, Türk kültüründen kaynak alan bu millî siyaseti Orta Asya'da, Orta Doğu'da, Anadolu'da devam ettirmişlerdir. Ancak, gördüğümüz üzere, Türk aile sisteminin sarsılması, ordunun zaafa uğraması, Türk düşünce ve inancına ters düşen dinlere girilmesi vb. dir ki, bir kısım Türkleri, devletleri ile birlikte, yok olmak âkibetine sürüklemiştir. Bu da. ne pahasına olursa olsun müdafaası gerekirken, sahip çıkılamayan Türk millî siyasetinin ihmal edilmesi sonucundan başka birşey değildir.

Millî siyaset ilkelerini belirleyip, yüzyıllarca takip etmek büyük milletlerin işidir. Diğer bir gerçek de, millî siyasetin millî duygulara dayanmakta

A-v Gabain, *Kök-Türkierin Tarihine Bir Bakış,* s. 689.
Bk. W. Ebcrhard, Çift *Tarihi* s. 89.

oluşudur. Bu kavrama yabana topluluklarda siyasetin millî karakter kazanması mümkün değildir. Türklerin daha M.Ö.'ki. asırlardan beri açık bir millî anlayışa sahip oldukları ise tarihî vesikalarla tesbit edilmiştir[378].

7 ORDU (50) ***

Bozkır Türk devletinde hemen her Türk savaşa hazır durumunda olduğundan ve askerliğe hususî meslek gözü ile bakılmadığından, Türk ordusu ile diğer bütün yerleşik ve orman kavimlerinin orduları arasında şu üç büyük fark derhal dikkati çeker:

1- *Türk ordusu "ücretli" değildi* Diğer milletlerde askerî kuvvet çoğunlukla, para ile tutulan kimselerden teşkil edilirken (-ki bu sistem dünyada son asırlara kadar sürüp gelmiş ve İlk ve Ortaçağlarda birçok Türk genci de Roma, Bizans ve Abbasî hilâfet ordularında ücret karşılığı hizmet görmüştür-), Türklerde ordu, devletin tabiî savunma gücü sayılırdı (Yalnız, daha ziyade ticaret işleri ile meşgul Hazar hakanlığında yabana ücretli asker de istihdam edilmiştir).

2- *Türk orduları daimî idi* (zira kadın-erkek, yaşh-genç herkes her an savaşabilecek durumda olup, bu, Bozkırlı'nm en tabiî hayat tarzı icabı idi). Türklerin sporları, eğlenceleri ve avlanmaları bile askerî egzersizler niteliğinde idi.

Asya Hun tarihinde M.Ö. 55'de, Tanhu Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi ve taraftarları arasında cereyan eden tartışmalar dolayısiyle Çin yıllıklarında nakledilen sözler (bk. yk. İlde İstiklal) Fr. Hirth tarafından, devlet siyasetinde "millî sererin dünya tarihinde ilk defa dile getirilişi olarak nitelendirilmiştir: "... Es sei doch wohl am besten cbinesischen obercheit im ruhiges Leben zu fiihren, der zielbewüsste, nur auf das kriegerische Unterjochen der Nachbarvölker gerichtete, in der Weltgeschichte einzig dastehende Ehrgeiz dieses volkes geltend" (Fr. Hirth, *Ueber Wol-ga-Hunnen...,* s. 270). Aynı duygu, Bizans imparatorları, Herakleios (veya Maurikios) ile (7. yy. başlan), Leon VI. Phylosophos (10. yy. başı) taraflarından hazırlanan *"Taktika** adlı eserlerde şöyle belirtilmiştir: *"Türkler hür insanlardır, debdebe ve servete değer vermezler, en hassas oldukları husus, hasımları karşısında kendilerini kahramanca temsil etmektir, başka şeyle meşgul değillerdir..."* Bk. Gy. Moravcsik, *Bölcs Leo Ta/aikâja...,* s. 340.

[1] Ordu sözü aslında M.Ö.'ki Hunlardan beri, daha önce de belirtildiği gibi, devlet başkanının bulunduğu yeri (karargâh, saray) veya oturduğu şehri (başkent) ifade ediyordu. Çok sonraları şimdiki mânasını almıştır. Bugünkü mânası ile ordu (askerî güc)'ya eski Türkçe'de -sü* denilmekte idi (M.Ö. Hunlardan beri, bk. K. Shiratori, *Über die Sprache der Hiung-nu Staemme,* s. 11, bk. B. Szâsz, *A Hûnok..,* s. 27. Kitâbelerdeki "süngüş, süngük, sülemek vb." kelimeleri içjn bk. *ETY,* IV, s. 100-102). Türkçe'de yine umumiyetle ordu karşılığı kullanıldığı bilinen [M]çe«g" (çeri) sözü de *{ETY,* IV, s. 37) aslında "savaş nizamında düzenlenmiş askerî güç" mânasında olmalıdır (bk, G. Clauson, 1. *Turkish,* s. 429b). Sü kelimesinin Çince asıllı olduğu iddiası Ubiatiyle yerinde görülmemiştir, bk. R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s. 389; G. Clauson, *ayn, esr.,* s. 781a.

Nitekim yukarıda idare teşkilâtında saydığımız unvan ve rütbelerin sahipleri aynı zamanda, emirlerindeki askeri güçlerin başında her zaman savaşa hazır kumandanlardı. Hükümdarın özel muhafız kıtaları dışındaki merkez orduları, barış devresinde, yüksek bir devlet adamının, kumandan 'in sorumluluğu altında (meselâ, Barı Hunlannda Oniki /Onegesios-Onügez/, Gök-Türklerde Tonyukuk, sonra Kül-Tegin) bulunurdu.

3- *Türk orduları temelde süvarilerden kurulu idi,* yâni atlı kuvvetler yanında yer alan ve daha ziyâde yardıma olarak iş gördürülen "yaya'lar sayıca da pek azdı (Diğer milletlerde ise orduları piyade birlikleri meydana getirirdi. Süvarilik oralara Türk tesiri ile sonradan girmiştir, bk. aş.). Bundan dolayı da Türk ordularının yetiştirilme tarzı, hazırlık eğitimleri ve muharebe taktikleri yabancılannkinden tamamen farklı idi.

Eski Türk ordusunda en büyük askerî birlik 10 bin kişilik kuvvet idi. Bu birliğe Tabgaçiar% Göktürkler ve Uygurlarda "Tümen" adı veriliyordu[381]. *Tümenler lOOÖlere, 100'lere, 10'lara ayrılmış ve başlarına ayrı ayrı kumandanlar (binbaşı, yüzbaşı, onbaşı) tâyin edilmişti**'.* Türk tesirindeki yabancı ordularda da görülen bu 101u teşkilât ilk olarak M.Ö. Asya Hun imparatoru Motun devrinde (M.Ö. 209-174) tesbit edilmektedir[383]. Bütün "yerleşik" kavimlerde görülen, hareketsiz kütle muharebesi usûlüne göre yetiştirilmiş, ağır îechîzath orduların aksine, hafif silâhlı ve oynak süvarilerden kurulu Bozkırlı Türk ordularının uyguladığı süratli, anî ve şaşırtıcı hücumlara dayanan, dağınık muharebe sisteminde birlikler arasındaki işbirliği ancak küçük birliklerin birbirleriyle olan bu iç bağlantıları ile sağlanabilirdi. Ayrıca sağ ve sol (veya doğu ve batı) başbuğlarının yüksek idaresi altında eğitilen ve onlann emirlerinde savaşlara katılan ordunun, *bu ÎO'lu sistem içinde, on-basılardan tümen basılara doğru belirti bir kumanda zincirinde birbirine bağlanması, eski Türk siyâsi kuruluşlarını, sosyal bakımdan ayrılıkçı kabilevî*

*** Kumandan ketimesİBİn Tûckçcsi *buğ* (Asya Hun unvanı olarak *bokug* şeklinde M. 329'dan kalma bh- Türkçe beyine geçer, bk. L. Bazın, *Un texte proto-Turc du 4e siecle...,* s. 211 vd.), başkumandan - *başbuğ* Kelimenin ash ve gelişimi: Bokug~boğ~buğ~ *(ayn. esr.,* s. 212) Bo (>boğ şekli ile Sabar kraliçesi Bo-arıkln adında da yer almıştır (Gy. N£meth, *HMK,* s. 190 vd.). L. Bazin'e göre *(ayn esr.,* S- 219) Türkçe p'u-ku ~ buku unvanı (kabile adı olarak da geçer) da bokug (>buğ) kelimesi de ilgili olmalıdır.

* P. A. Boodberg, *The Languuge...* s. 177; *ETY,* IV, 120; *EVS,* s. 258.

^Hunİardan sonra Taogaçiarda, bk. A. Kollautz, *ayn. esr., ,* I., s. 89; Uygurlarda meselâ "binbaşı" Şine-Usu kitabesi, kuzey, str. 6, Selçuklularda (bk. aş.).

[m] De Groot, *ayn. esr.,* s. 55, 59. Fakat Mo-tun, babası tarafından "10 bin atlı" başına tâyin edildiğine göre (De Groot, *ayn. esr.,* s. 49) bu teşkilât daha eski idi; M. Mori, *Bozhr Devletlerinin...,* s. 215; *V* UgcD. *KCsA* II, 1-2, s. 15; I. Zichy, *A Magyar Östörtintt,* s. 58.

(tribal) *kalıptan kurtarıp "devlet" bütünü hâline getiriyor*[3]** *ve devletin bütün gücünü, barışta ve savaşta, ortak gayeler etrafında birleştiriyordu.* Bu da, aslında bodunlar ve boyların sıkı işbirliğinden doğduğunu belirttiğimiz Türk devletinde (bk. yk. İl) sağlamlık ve devamlılığı sağlayan başlıca faktörü teşkil ediyordu. Demek ki, 10'lu sistem sosyal ve idarî bakımlardan da fevkalâde mühim iki fonksiyon icra etmekte idi: Biri, devlet güçlerinin tümünün kabile, soy vb. ayrılıklarına bakılmaksızın 10'lu sisteme göre bölünerek, merkezden tâyin edilen kumandanlar aracılığı ile en üstte tek sevk ve idareye bağlanması. Böylece herkesin birbirine yardımcı olduğu bir millet birliği meydana getiriliyordu. İkinci olarak da, bütün idarî görev sahipleri aynı zamanda "asker" olduklarından, ordunun vazife ciddiyeti her türlü sivil, idarî ünitelere yansıdığı için devlet mekanizmasının askerî disiplin içinde çalışması temin ediliyordu. Bu durum Türk devletinin askerî karakterini açıkladığı gibi, Türklere neden *"Ordu-millef* denildiğini de izah eder ve aynı zamanda Türk topluluğunda ordunun niçin iki temel unsurdan biri (öteki ailedir) sayıldığını gösterir .

Böylece kurulan büyük Türk imparatorlukları; Asya Hunlan, Avrupa Hunlan, Gök-Türkler devirlerinde, o çağların en kudretli askerî gücünü meydana getirmiş olan Türk ordularının, mevcutları hakkında yabana kaynaklarda mübalâğalı rakamlar verilmekle beraber, herhalde yine kalabalık oldukları muhakkaktır. Mamafih Türkler zamanın ve çevrenin en müşkül şartları içinde dahi yiyecek ve malzeme ikmâllerini kolayca yapmak çareleri-

[m] Bk. A. Altheim, *Attilâ...,* s. 126. Ki-ok tanhu zamanında (M.Ö. 174-160) Hun hizmetinde bulunan Çinli Chung-hang Yüeh'in ifadesi ile *"bütün Hun devlet teşkilâtı insan vücudundaki organlar arası birlik ve ahengi andırıyordu."* (bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 82).

[585] Askerî 101u sistemin diğer idare kollarında uygulandığına dair ciddi belirtiler vardır (bk. G. Doerfer, *ayn. esr.,* ,11, s. 67 vdd.). Yâni Türk devletinde askeri-sivil bütün teşkilât, birbirine bağlı olarak 10'lu, 1001ü, 1000'Ii gruplar hâlinde çalışan görevlilerin meydana getirdiği yekpare bir mekanizma gibi görünmektedir. Bu durum sivil kesimde de "askerî disiplin" sağlıyordu.

Bazı araştırıcılar ise 10'lu sistemin İran menşeli olduğunu ileri sürmüşler ve bu görüşlerinin doğruluğunu ispatlamak üzere, aynı sistemin onlardan Türklere intikal belgelerini aramağa koyularak, Gök-Türk kitabelerinde geçen, fakat fonksiyonunun ne olduğu henüz bilinmeyen *"sadaptt* unvanını, eski Pers imparatorluğu (Akamaniş hanedanı, (M.Ö. 6.-3. asır) vesikaİanndakı), "sa-adda-bat-ti" (sata-pati=1001ü) diye okudukları kelimeye bağlamağa çalışmışlardır (buna bir de "dasapati" [=10*lu] kelimesi ilâve edilmiştir). (Tafsilen bk. A. Bombacı, *On theanc'ıent Turkish Tide Sadapıt, s.* 35-41).

A. Bombaci'nin bu araştırmasında, iddiayı ispat için, biri, *Kroraina* krallığına ait (Prakrit lehçesinde yazılı Kharoşthi vesikalarında, askerî değil, fakat tanm işçiliği alanında 101u sistemin varlığına işaret sayılan *"sadavida"* /100'lü grup/ ve *"dasavida"* /101u grup/ kelimeleri), diğeri Uygur hakanlığına âit (9. asrın ilk yansında hakan için hazırlanan bir maniheist ilâhî kitabında görünen "d§apt" ve "dcapt" kelimeleri) olmak üzere iki delil gösterilmiştir. (Kuşan kralı Kaniaka -M.S. 144-152- kitabesinde *"sada-pata"* deyiminin zikredildiği iddiası, araştırıcı tarafından geçerli sayılmamıştır.)

ili bulmuşlardı. ***Başka** orduların gerilerinden askeri beslemek üzere binlerce baş ~ığp sevketmek zorunda kalınırken, Türkler yiyecek ihtiyaçlarını et konservesi ile karşılıyorlardı.* Konserve et Çin'de ve Avrupa'da ortaya çıkmazdan en aşağı 500-1000 sene önce Türklerce biliniyor ve bazı Lâtin yazarlarının Hunlarut ve hattâ çok sonraki asırlarda Macar'ların bile çiğ et yediklerinden bahsetmeleri, eyerlere bağlı çantalarda taşman bu kurutulmuş et konservesini tanımamalarından ileri geliyordu [86]. Her çağın tekniğine göre, en tesirli silâhlar üe donatılmış Türk ordularında (Meselâ, "reflexe" yaylar, ıslıklı oklar, çengelli temrenler; Sabarlarda "görülmemiş savaş âletleri", Kumanlarda neft atan yangın mermin' mancınıklar, bk. yk. Tarih)[387] başlıca silâh ok ve yay îdi. Ok ve yay bir av âleti olarak eski çağlarda hemen bütün topluluklarda görülür. Fakat Türkler ok ve yayı etkili bir savaş silâhı hâline getirmişler ve kendi muharebe taktikleri için en iyi şekilde değerlendirmişlerdir. Yayı, sür'atle koşan at üzerinde etkili bir muharebe aracı olarak kullanmak suretiyle "uzak savaş[1]' usûlünü muharebe taktikleri sisteminde bir yenilik olarak geliştirmişlerdir (Ok menzili normal olarak 1000-1281 gez/=660-846 metre

Ancak her iki delil de hanilerle değil, Türklerle ilgilidir: Uygur hakanlığı malûmdur. *"Kroruina* ballığı* denilen kuruluş da Lou-Ian (Turfan bölgesi)'da yer alan son Hun (Türk) devletçiklerinden bindir (M.S. 5. asır, bk yk. Asya Hunları). Deliller 10'lu sisteme bağlandığı takdirde M. O la Hunlardan beri mevcut eski bir Türk geleneğinin Türk devletlerinde devam ettiği daha iyi belgelenmiş olur. l-ou-lan Hun devletini, o tarihlerden çok önce yıkılmış olan Kuşan devleti (bk. yk. Ak-Hun-EfUİıtler) "hegemonyası" altında farzedip, 10'lu teşkilâtı Hind-İran menşeine ulaştırmak düşüncesinde herhalde isabet yoktur. Kaldı ki, M.Ö. 2. asır ortalarına doğru Orta Asya'da Hunlar önünden çekilerek Afganistan bölgesinde Kuşan hâkimiyetini kuran Yüe-çi'ler de Hun Bozkır kültürü tesirinde idiler (Göçebe, yâni Bozkırlı, bk. W. Eberhard, *Orta ve Garbı Asya Halktan.,,* v. 145; ayn. mûen.. *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 107). Ayrıca 10'lu sistem Hind-İran menşeli ise, bunun diğer Hind-İran asıllı kavim ve devletlerde niçin görülmediği de sorulabilir. Halbuki bu teşkilâtın izleri -gecen asrın son yarısında bile Orta Asya'da Türk bölgelerinde (Tarancılarda okluğu gibi, bk. A. Bombacı, *ayn. esr,* s. 40)- tesbit edilebilmektedir. Akamanişlerde 101u sistem mevcut olduğu doğru katful edilse dahi, M.Ö. 6. asırda bu devlet üzerindeki 'Turanlı" tesiri (Kyros-Alp Er Tunga savaşları ve Peıs ordusunda Türk örneğine göre reform hareketleri) unutulmamalıdır.

İlâve edelim ki, aslında askerî karakterden kaynaklanarak önce orduda gelişen 10'lu sistemin sivil hayata yansıması, ancak, yukarıda belirttiğimiz üzere küçük-büyük idari sorumluluk alan hemen her görevlinin aym zamanda birer kumandan olduğu Türk devlet kuruluşunda mümkün idi.

** Bk. A. Atfökdi *Magyarorszâg nepeı,* s. 67 vd.; G. Fehe>, *A Bolgar-Törökök szerepe,* s. 96. Hunların Avrupa'ya gelmesinden asırlarca önce Türkleri tanımış olan Çin tarihçilerinin eserlerinde Asya Hanlarının çiğ et yediklerine dair hiçbir kayıt yoktur. Esasen çiğ et yeme hikâyesi Avrupa'da M.Ö. 5. yüzyıldan beri Germenler dahil, bütün "kuzey" kavimleri için söylenmiştir, bk. S. Eckbardt, *Efsanede Auild,* s. 144. Ayrıca Bozkırhlar, atlarm sırtında eyerin baskısından meydana gelen yaralan, oralara çiğ et koymak suretiyle tedavi ederlerdi. Çiğ et yeme masalının bir kaynağı da bu olmalıdır: A. Solyınosy. *La Ugende de la "Vtande amortie sous la selle",* bk. O. M. Helfen, *Huns and Hsitmg-nu,* s. 233.

[m] Bk. A Y Yakubo5vldy, *Akın Ordu ve İnhitatı,* s. 12.

1 gez=66 cm/arasında değişir). Miğfer (tolga) giyen, kendileri ve muharebe atları için zırh (yarık) kullanan bozkır Türkleri[3] at sayesinde sür'atli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ederlerdi. Çeşitli yayları vardı. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan *çift kavisli [H]reflexe[l]* yaylardı**[9]*. Oklar da •çeşitli idi. Bunlar arasında da, Hunların yaptığı ve ilk defa Mo-tun zamanında kullanıldığı bildirilen *ıslıklı (veya vızıldayan) oklar[390]* en korkunç olanı idi. *Türkler doludizgin giden at üzerinde her dört cihete isabetli ok atmakta mahir idiler.* Düz, yivli veya çengelli temrenler (ok-uçlan) kullanan ve iyi kement atmasını da bilen Türkler yakın muharebede *kargı, mızrak, süngü, kalkan* ve *kılıç[391]* kullanırlar ve birliklerine göre değişen şekillerde flamalar taşırlardı. Kutsal Türk sancağı, tuğ (başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu sınk bayrak) idi. Ayrıca türlü bayraklar vardı

Savaş meydanlarında süvariler, atların renklerine göre, belirli kanatlarda mevkî alıyorlardı[393]. Bunun dört kozmik cihetle ilgili olduğu ileri sürülmüştür[394]. Eski Türklerin savaş zamanında en çok çekindikleri husus, yağmur yağması ile yayların ıslanarak işe yaramaz hâle gelmesi idi . Asya Hunlanndan beri Bozkırlı Türklerin, gece seferlerinde "dolun ay" zamanım, yâni açık havayı tercih etmeleri[396] bu yüzden olmalıdır. Düşmandan esir yakalayan taltif edilir, savaşta ölen Türklerin cesetlerini düşman elinde bırakmamağa çalışılır, böyle cesetleri alıp getirenlere ölünün mallan verilirdi .

** De Groot,*ayn. esr.,* s. 3; Lıu, *ayn. esr.,* I, s. 269; A. v. Gabain, *Kök-Türklenn...,* s. 694. Kul-Tegin'in zırhlı atı, bk. Kitabeler, I. doğu, str. 33.

[389] K. Sebestyen, *A Magyarok Ijja es nyiia,* Szeged, 1933; G. Feber, *ayn. esr.,* s. 95; "compose- reftoe" yay için bk. G. Montandon, *Traiti d'Ethnologie cultureüe..,* s. 407 vdd.

[390] De Groot, *ayn. esr.,* s. 49; L. Ligeti, *ayn. esr.,* s. 5; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 86; ay rıca, N. Diyarbekirli, *Hun Sanatı,* resim 100.

[391] Bk. Ögel, *Türk Kılıcının Mense ve Tekâmülü,* s. 431-460.

[392]Gök-Türk çağındaki bayraklar için bk. B. Ögel, *Türk Kûkür Tarihi,* s. 205.

[393] M.Ö. 201'de Çin imparatoru Kao-ti'yi kuşatan Mo-tun'un savaş, nizamı böyle idi (doğuda boz at lılar, batıda kır atlılar, kuzeyde yağız atlılar, güneyde dom atlılar) bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 63. Savaşa girecek atların, süvarileri tarafından, kuyruklarının kesilmesi de eski Türklerde yaygın bir âdet idi. *"Çetin savaşlara girmek üzere hazırlanan eder, atlarının kuyruklarını kesip -öldükleri takdir de mezarlarına dikilmez üzere- tuğ yapmak suretiyle kendilerinin fedai olduklarını ilân ederierdt* (A. İnan, *Şamanizm,* s. 198). Zafer için Tanrı'ya eski at kurbanı ile ilgili bir niyaz belgesi olduğu anla şılan bu âdet, sonraları atın kuyruğunu bağlama (düğümleme) şeklinde de devam etmiştir (Bk. *DLT,* I, s. 472).

[394] A. Alföldi, *Türklerde Çifte Krallık,* s. 518; A. v. Gabain, *Renklerin Sembolik Anlamla/%* s. 107-113; ayrıca bk. J. Harmatta, *Szînes lovû nepek,* s. 26-34.

[395] Bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 188.

[396] Liu, *ayn. esr.,* II, s. 499 n. 52; W. Eberhard. *Çin'in ŞirnatKomşuları,* s. 76 vd,

[w] W. Eberhard, *Jyn. esr.,* s. 76; L. Ugeti, *Asya Hurdan,* s. 39; De Groot, *ayn. esr.,* s. 61.

"Turan Taktik? CKurt oyunu"): Büyük çoğunlukla okçu süvarilerden kurulu Türk savaş birlikleri, at dolayısiyle sağlanan sür'at sayesinde[398], ağır hareketli ve sıkı saflar hâlinde kütle muharebesi yapan yabancı ordular karşısında üstünlük kazanıyorlardı. Kendi taktiklerini uygulamak için ordularını daima taamız esasına göre düzenleyen ve eğiten Türklerin savaşında en belirli özellik, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan "baskın" şeklindeki taarruzlardı. Böylece çok kere birkaç saat içinde netice almayı tercih ederlerdi. Uzunca bir süre savaşmak gerektiği zamanlarda Türk birlikleri, aldıkları emri, çarpışmanın ve muharebe sahasının icaplarına göre icrada kendi inisiyatiflerini kullanmakta tam hareket serbestliği içinde mütemadiyen dağılırlar, birleşirlerdi. Bozkır savaş tarzını, görerek tasvir etmelerine rağmen, iyi kavrayamayan Batılı ve Doğulu yazarlara "nizamsız ve telâşlı" gibi görünen bu akıcılık Türk ordularının en büyük avantajı idi. İşte bu prensipler üzerine kurulu Bozkır muharebe usûlünün iki mühim hususiyeti vardı: Sahte ric'at ve pusu. Yâni kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı, çembere almak üzere, pusu kurulan mahalle kadar çekmek ("Kurt oyunu"). *Bu savaş usûlüne, Türk yurdunun kadîm adından dolayı "Turan Taktiki" denilmiştir* . Türkler Bozkır devresi boyunca kazandıkları büyük savaşların çoğunda, üstün bir fiziki gücü ve fevkalâde kuvvetli bir iç organizasyon ve disiplini gerektiren bu taktiki tatbik etmişlerdir (Hattâ daha sonraki çağlarda bile: *1071 Malazgirt, 1396 Nigboiu, 1526 Mohaç* vb.).

Türklerin eskiden beri uygulayageldikleri harp stratejileri iki esasa dayanıyordu: *Keşif seferleri* (yelme) ve *yıpratma savaşları.* Ele geçirilmesi plânlanan ülkelerin önceden küçük müfrezelerle gözden geçirilmesi, bu memleket ne kadar uzak olursa olsun, ilk şart idi ve akıncılar vasıtası ile düzenlenen keşif mahiyetindeki seferler, bazan yıllarca sürerdi (Hunlar tarafından Orta Avrupa'nın zaptı, Oğuzlar tarafından Ön Asya bölgesinin fethi). Müsbet sonuç alınan keşiflerden sonra yıpratma harekâtına girişilirdi. Küçük akıncı müfrezelerinden başka, daha kalabalık seri hareketli kuvvetlerce düşmanın yığınak merkezlerine, mühim yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına yöneltilen bu harekâta, düşman takatsiz düşürülünceye kadar devam edilirdi (Çin'e karşı bitmez tükenmez gibi görünen yıldırma seferleri, Dandânakan ve Malazgirt muharebeleri için hazırlık devreleri). Keşif ve yıpratma seferleri sırasında, hasım tarafın moralini bozmak maksadı ile çeşitli korkunç ve inanılmaz rivayetlerin yayılması da ihmal edilmezdi (bilhassa Avrupa'da Türkler etrafında örülmüş efsaneler).

Türk ülkesini emniyette tutmak ve anî baskınları önlemek üzere, etrafa gözcüler dikerler ve uygun yerlere, erken haber almayı sağlayan, içinde daimî nöbetçilerin bulunduğu *ateş kuleleri {kurgular)* inşâ ederler [1] ve ayrıca hudud boylarında belirli genişlikte, insandan ve askerden arındırılmış arazi bırakırlardı. Bu, Türklerin müdafaa tertiplerinden biri gibi görünmektedir. Mo-tun böyle bir araziyi hasım tarafa vermemişti. Attilâ "Anatolios Barışımda (448) Tuna'nın güneyinde 5 günlük mesafeyi kaplayan arazinin Bizanslılar tarafından boşaltılmasını şart koşmuştu. Macarlarda "gyepü elve" denilen sistem[402] bu müdafaa tertibatının devamı olmalıdır.

'Türk ordulaının *"fırtına sürat?* M-Ö.'ki Çin kaynağı *Shih-chi'de* ve sonra *Sui-shu, Tang-shu* (M. 6. yy.)'da; Lâtin yazarı (M. 4. asır 2. yarısı) A. MarceHinus'da, Bizans tarihçisi Priskos, Got yazarı Jordartes (6. asır) ve Eımcni tarihçisi Mateos'da ve Aristagues'de belirtilmiştir: *Attilâ es Hunjai,* s. 35 vd., B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 523 n. 196; F. Althctm, *ayn. esr.,* s. 116; Liu, *ayn. esr.,* I, s. 122, 430; İ. Kafesoğlu. *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akım,* s. 267 vd.; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 54; *DLT,* I, s. 49; "at Türkün kanadıdır".

' Meselâ, A. Marceilinus: Bk. B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 524 ve Ş. Akkaya, *Eski Alman Destanlarında Attilâ run Akisler^* s. 555 vd.; Çinli Li-yün: Bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 130 ve aş. n. 400. ^ Tafsilât için bk. J. Darkö, *Hadtönenelnu...XXX\',* 7 vdd.; ayn. müell., *Byzantion,* X, s. 443 vdd. Asya Hunharından beri kaynaklarda özelliklen belirtilen bu savaş usûlünün üstelik türlü yabancı kaynaklarda tarifi yapılmıştır: Tabgaç imparatoru T*ai-wu'dan: A. Onat, *5. Asırda Kuzey Çin'de...,* s. 132, *Sui-shu* "dan: Liu, *ayn. esr.,* I, s. 122,430; Çin imparatoru Kao-tsu'dan: *ayn. esr.,* I, s. 43u vd.; Bizans imparatoru Herakleios'dan: J. Darkö, *Turanı hatâsok...,* s. 30-33; İmparator L. Phylosop-hos'dan. *A magyarok elödeirot,* s. 72. Rus *Nestor Kroniki'ndc,* A. HodinkaM *Magyar evkönyvek...,* s. 63- İslâm yazan el-Mes'ûdî'den: Bk. M. Canard. *Extraits des sources arabes,* Bruxelles 1950, s. 35 vd. Turan Taktikinin etraflıca açıklanması: Bizans imparatorları Herakleios (Maurikios) ve L. PhykKophos'un *"Taktika"* adlı eserlerinden naklen bk. Gy. Moravcsik, *Boks Leö...* s. 339-346; ayrıca bk. A. Donuk, *26-30 Ağustos 1922 taarruzu ve Turan taktiği,* s. 450-49$.

Spor

Seferler, devamlı yıpratma ve yıldırma harekâtı arasında, fertleri bir askerlik havası içinde yetişen Bozkır Türk halkına sürekli basanlar sağlayan başlıca hususlardan biri de aynı zamanda savaş hazırlığı vasfında olan daimî spor hareketleri idi. Ata binmek, ok atmak herkesin tabiî meşgalelerindendi. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancük (yırtıcı kuşlarla avlanma) vb. mücadele azmini keskinleştirirdi. Kadınların da iştirak ettikleri çeşitli top oyunları (futbol, golf ve poloya benzer nevileri) Hunlardan beri Türkler arasında oynanmakta olup [3] Gök-Türkler çağında Çin'e de yayılmıştı[404]. Fakat Türklerin, Bozkır'da nisan ve mayıs ayında ilk gök gürlemesi ile başlayan sazlı, türkülü, eğlenceli bahar bayramlarında da tertipledikleri at yarışları ve çeşitli müsabakalar dışında en mühim sporu avcılıktı. Bilhassa binler-

[11] Tonyukuk, str. 34; Gy. Moravcsik, *Bötcs Leö...,* s. 342; G. Clauson,... *Turkbh,* s. 653a.

[12] F. Eckhardl, *ayn. esr.,* s. 41.

[11] B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 513.

[M] W. Eberhard, *Çin Kaynaklanna Göre Türklerde ve Komşularında Spor,* s. 209-215. İslâmî devirdeki yaygın çevgen (çöğen) oyununun aslı bu top oyunları olmalıdır.

cc vahşi ve zararlı hayvanın telef edilmesi ile sonuçlanan sürek avları gerçek bir savaş manevrası mâhiyetini taşıyordu. Çin kaynaklarına göre M.Ö. 62 yılında Hun imparatorunun idaresinde tertiplenen böyle bir sürek avına 100 bin süvari katılmıştı[405]. Diğer bir sürek avında 700 li (aş. yk. 350 kilometrecik bir çevre kuşatılmıştı[406]. Altaylar'da çok eskiden beri bilinen kayakçılık, bazı araştırıcılara pire, oralardan her tarafa yayılmıştır[407].

Türk ordusu = Börii

Böylece daimi savaş egzersizi karakterindeki spor hareketleri dolayısiyle zindeliği, çevikliği yanında muharebede *"yırtıcılığım* koruyan Türk ordularının yerli ve yabancı kaynaklarda *kurtlara* benzetilmesi dikkate değer: *"Tanrı güç verdiği için babam kağanın askeri börü gibi, düşman koyun gibi imi?"**. Meşhur Tabgaç hükümdarı Tai-wu'ya göre *"Kurt sürüsünü andıran TÛrk ordusu karşısında Çin askeri taydan ve düveden farkstz"d* . Diğer taraftan Delhi sultanlığında umûmî telâkkiye göre de *"Türk'ün karşısında Hindu, anlan karşısında ceylân gikT* idi (bk. aş. IV. Bölüm, Kültür: Ordu). Uzun seferler esnasında türhı güçlüklere ve değişik iklim şartlarına kolayca göğüs gerebiîmesi zamanımız araştırıcılarını bile hayrette bırakan Türk ordusu sağlamlığı, kudreti ve silâhlarının üstünlüğü dolayısiyle yabancılar tarafından ilk taklid edilen Bozkır müessesesi olmuştur:

Çin ordusunu okçu süvariler teşkili yolu ile Türk usulünde düzenlemek ve donatmak teşebbüsü önce, M.Ö. 318 tarihli andlaşma sırasında Hunlara karşı askeri gücünü takviye etmek ihtiyacını duyan ve kendisi de Hun tarzında giyinen Chao (Şan-si'de) devleti hükümdarı Wu-ling (M.Ö. 325-298)[411] zamanında görülmüş (General Li-mu'nun çalışmaları), daha sonra, Ch'in imparatoru meşhur Shih-huang-ti (M.Ö. 247-210) devrinde hızlandırılmış (General Mung-t'ien), Han imparatoru Wu-ti(M.Ö. 141-87)'nin kumandanlarından Wei-ts'ing ile bunun yetiştirmesi olup, Hun sisteminde 140 bin kişilik bir süvari kuvveti çıkaran Ho K/ü-ping (M.Ö. 117) tarafından başarıya

** De Groot, *ayn. esr...* s. 202; 1. Zichy, *A magyer östörtenet,* s. 92.

** B. Ogel, *İlk Töies Boylan,* s. 814.

"'Bk. H. Ötekin, *Türkler ve Kayak,* s. 513-516.

**Kıtabeİer 1, doğu, str. 12. bi. aş u. 677; Türk ordusu ceylana benzer fakat savaşta kurtlar gibidir" (bk. İbn'ü-t-Tcivizi. *TM, %* 324). *" R. Grousset, *t Enqx <L Step^* s. 638. AJp-Er Tunga Destanında, *DLT,* 1,188 vd. ^Bk.R.Gîraud.LEmp.^ *Turcs...,* s. 90,97 vd., 181.

4,10. Franke, *ayn. esr.,* I, s. 195.

ulaştırılmıştır . Ho K'ü-ping Turan taktikini uygulayan ilk yabana kumandan olarak bilinmektedir. *Atlı birlikler yolu ile Türk silâhtan, osunda Bozlar Türk süvari elbisesi olan caketı pantolon, Hun başlığı ve çizme de Çin 'e giratf". Sürek avlan da orada göründü ve bu ıslahat ve taklitler Gök-Türfder çağında*
ı ı «414
da devam etti

Orta-doğu ve Batı'ya gelince[415], buralarda yay-ok kullanan süvari birlikleri teşkil etmek ile silâh ve muharebe teçhizatını Bozkır sistemine uydurmak teşebbüslerini adım adım izlemek mümkündür*[16]. Söylediğimiz gibi, ilk reform hareketi Kyros'un gayreti ile Pers ordusunda görülmüş, bunu, büyük Doğu seferinde İran'ın kuzey-doğu bölgesinde Türk Bozkır kültüründeki "Turanlı" topluluklarla karşılaşan Büyük İskender (ölm. M.Ö. 323)'in Makedonya ordusunda giriştiği reform takip etmiştir. Kütle savaşına dayalı ağır techizatlı yanaşık nizam("phalanx" sistemi)'lı kuvvetlere hafif silâhlı ok-çu-süvariler ilâve etmek şeklinde beliren bu teşebbüs, sonra üç kere daha tekrarlanmış ve başlangıçta 'Turanlı" ücretli askerlerin orduya alınması ile gerçekleştirilmeğe çalışılmıştı ki, yeni sistem, Roma ordularının ıslahında da örnek kabul edilmiştir.

Önceleri pek az sayıda ve yalnız resm-i geçitlere katılmak için bir lüks meşguliyetle görevli durumda iken, daha sonra savaşlarda yer alan, fakat yine de attan inerek yaya çarpışan süvarilerin bulunduğu Roma ordusunda, çoğu yabana, ilk "Bozkırh" tipi süvari birliğinin Ceasar (Sezar) zamanında kurulduğu görülmekte ve yapılan incelemelerden sahte ric'at ve pusuya da-

ilzO. Franke, ay/ı. *esr.,* I, s. 195 vd., 343; De Groot, *ayn. esr.,* 37 vdd., 107 vd., 118 vd.; L. *LigcU,Auilâ es Hunjai,* s. 36 vd.; R. Grousset, *ayn, esr.,* s 53 vd.; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 50, 510, 523; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 52,121.

IO P. Pelliot, *TP,* XXIV, 264 vd.; W. Ebcrhard, *Çin'in..., s.* 95; L. Ligdi, *Asya Hunlan, s.* 38; B. Szisz,A *Hunok...,* s. 510; G. Montandon, *ayn, esr.,* s. 336 vd. Liu, *ayn. esr.,* s. 72, 130.

415 İran'da, M.Ö. 6. yy. da bile, süvarilik mevcut değildi, halk ata binmiyordu. Sonra Pers kralı Kyros'un teşviki ile orada okçu-süvari görünmeğe başladı (M.Ö. 6. yy.ın ikinci yansı). Bu, şüphesiz onun -*Şehnâme'âe* hikâye edildiği üzere- başta Afrâsyâb (Tunga Alp Er) idaresindeki Turancılarla uzun mücadelelerinin sonucu idi. Med ordusunda ve Hind kuvvetleri arasında yer alan süvariler ise, ağır silâhlı, zırhlı ve kalkanlı olup, "ata bindirilmiş piyadeden" ibaret idiler. Eski Libya'da yay kullanan asker yoktu. Eski Araplar atı tanımadıklarından, deve sırtında savaşırlardı. Asurlular at üzerinde değil, savaş arabalarında ok kullanırlardı. Eski Mısır, süvari kuvvetlerini, yardımcı askerler olarak, Asya'dan sağlardı. Eski Yunan'da (Atina ve İsparta) yalnız piyade ile kütle savaşı yürürlükte idi. Avrupa'daki Germen kavimleri de okçu-süvari diye bir kuvvet tanımıyorlardı. Bu noktalar Herodotos (M.Ö. 5. yy.), Xenopbon (M.Ö. 4. yy. ortası) ve Takitus (M. S. 2. yy.'ın ilk çeyreği) gibi tarihçiler tarafından belirtilmiştir. Bk. J. Darkö, *Turâni katâsok...,* s. 6 vd. Çinlilerin ve Moğolların atı bilmediklerini yukarıda söylemiştik.

416Tafsilenbk. J. Darkö, *Turâni hatâsok..^* s. 3-40, ayn. *mü&ljnflucnces toumniennes sur l'ivolution de İ'arl militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins,* Byzantion, X, 443-469, XII, 119-147, G. Feher, II. *TTKZ, s.* 316 vd.; L. Bazın, *Les calendriers...,* s. 236.

yalı Turan" Taktiğimin bu imparator tarafından uygulanmak istendiği anlaşılmaktadır. Pompeius'e karşı, Tesarya'da Pharsalus savaşı, (MÖ. 48). Fakat Roma ordusunda ağır piyade yine kalabalıktı ve okçuluk yaygınlaşmış değildi. İkinci büyük reformu yapan imparator Hadrianus (ölm. M.S. 138)'tan sonra, Scptimus Sevcrus (ölm. M.S. 211) ve Gallianus (ölm. 268) zamanlarında orduyu yenileştirme çalışmalarına önemle devam edilerek kurulan, yüksek mevcutlu ve müstakil süvari birliklerinde, nihayet 5. yy. boyunca, hafif tcchizath okçuluk tam üstünlük kazandı. Doğuda İran'da Bozkırh usûlünde savaşan Parthlar ve kuzeyde yine muharebe taktiklerini Türklerinkine uydurmuş olan Got, Vandal, Alanların saldırıları Roma'yı bu yola iyice itmiş buhınuyoı ve A. Marcellinus (M. 4. yy. sonlarıVun kayıtlarından anlaşıldığına göre, bunda Hunlar büyük rol oynuyordu[41] . Artık Roma ordusunda yay bas silâh durumuna yükselmiş[41]*, orduda 10'lu sistem uygulanmağa başlanmış , Bozkır kıyafeti olan caket, pantalon giyimi Batı'da yayılmıştır[420]. Romalılar gömlek giymesini de o sırada Türklerden öğrenmişlerdi[421]. Vaktiyle Romalıların bile tanımadıkları üzengi de, Avrupa'da Avarlarla umumileşmiştir[4] .

Bizans'ta 5. yy. başlarından itibaren tesirini duyurmağa başlayan "Turan* sisteminin 6. yy/da ne kadar etkili hâle geldiğini, ünlü tarihçi Prokopios (6. yy. ortası)'un eserinde okçuluğun büyük savaş değerini, Bizans ordusundakt süvarilerin (çoğunlukla yabana) sert yaylan germekte İranlılardan üstünlüğünü iftiharla belirten satırlardan anlamak mümkündür ki, ona göre, imparator Justinianosun şöhretli generali Belisarios, İtalya'da Gotlarakarşı savaşındaki (537) başarısını yeni taktike borçlu idi . Devrin diğer büyük Bizanslı kumandanı Narses'in 552 yılında yine Gotlarla savaşında Turan taktikini uyguladığı tarihçi Agathias'ın tasvirinden anlaşılmaktadır . Ordu reformları dolayısryle Bizans'a giren Türk gelenekleri arasında giyim tarzı ve saç biçimi de vaıdı. Justinianos devrinden itibaren başkent İstanbul'da Hun, Bulgar, Avar kıyafet ve traşı moda hâlinde idi

[4,?]T»fcilenbk. *).* Darkö, *Tmnini hatâsok .,* s. S-19-

[4W] İngiltere'nin Waks belgesinde Romalıların Hun tarzında yay imalathanesi için bk. A. Alföldi, *Uktek a Hım korszakbâl* ,, SL 22 vd., 90. *** Sonra diğer A^rapa askerî kuvvetlerinde de görülmüştür, bk. B. Ögel, *DTCF Dergisi,* XVIII, 1-2, S.Z262. ^Tafciteft bk. G Fcher,/) *Bolgâr-Törvkâk...,* s. 99 vd. [431]F. *GtcıuuüıAsyarua Üstünlüğü ve Düşkünlüğü,* s. 12.

*[Sİ] U Ligeti,/4 *MagKirsâg Östörtfnete,* s. 59; R. Grousset, *L 'Enıp. d. Steppes,* s. 37. ** Bk. J. Darkö, *ayn,* «^ s 19-22.

[424] Bk. Gy. Moravcsik, *A Hûnok taktikajahoz* s. 277.

[425] Prokopios'dan ve Suidas'îan, bk. B. Szâsz, *A. Hûnok...,* s. 543, n. 104; A. Kollautz, *ayn. esr.,* II, s. 98vdd.

*Bizans'ta, yalnız, Türk ordularının taklidi ile kalınmamış, bizzat imparatorlar tarafindan bu hususta eserler de yazdmtştt. Ordusunda Bozhr sistemine göre köklü reformlar yaparak Sâsânîlere ağır darbeler indirmeğe muvaffak olan (622-624yılları) imparator Herakteios'un "Taktika" adlı kitabında[476], diğer imparator Leon Phylosophos(ölm. 912Yunyme "Taktika" adım taşıyan kitabında , Gök-Türk, Bulgar, Avar, Türk(Macaryierin savaş nizam ve usûlü, silâhlan, teçhizatı -yer yer Bizans ve İran ordulannınkinden farkları belirtilerek- tanıtılmakta ve Bizans ordusu için reform yolları gösterilmektedir***.*

Batıda Roma imparatorluğunun mirasını paylaşan Germen kavimlerinden Gotlar, Vandallar vb. daha önceleri, özellikle Hunlar karşısında, askerî kuvvetlerini Bozkır tipine uydurmak zorunda kalmışlardı. Bu hareket durmadı. Onlar da, Doğu Avrupa'daki İran asıllı topluluklar (Alanlar vb.) ve Roma, Bizans imparatorlukları gibi, Orta-çağm ilk yarısında reformlarını sürdürmüşlerdi. Fakat ordularında okçu-süvari birliklerin üstün duruma yükselmesi 6. yy.'da görüldü. 7. yy.'dan itibaren hafif teçhizattı, müstakil okçu-süvari birlikleri teşkil eden Frankların askerî zaferleri (Poitiers*de Araplara; o zaman hayli zayıflamış Avaralara karşı), bu derin reform hareketleri iie izah edilmektedir. Franklar 9. yy. ortalarında artık ordularını tamamiyle süvariliğe çevirmişlerdi (Dazlak Karol, Henrik, Otto reformları). Böylece gelecek Alman ordulan "Turan Taktiki[M]nin özelliklerini benimsemiş oluyor, dolayısiyle bütün Batı Avrupa silâhlı kuvvetleri İL yy.'a doğru Bozkır Türk sistemine girmiş bulunuyordu[429].

Ruslar daha Kiyef knezliği devrinden (9. yy. ortalan) itibaren Hazar, Peçenek ve Kuman tesirinde; Balkan İslâvları, Tuna Bulgarları aracılığı ile hem eğitim, hem teçhizat (silâh, giyim, tuğ) yönlerinden Türk tarzında askerî güçlerini meydana getirmişlerdir (bk. yk. Tarih. Hazar, Bulgar Hakanlıkları). Cengiz Han da, 1206'da "han" ilânını müteakip devletini teşkilâtlandırırken, önce ordusunu Türk usûlünde düzenlemiş, yâni kuvvet mevcutları değişik kabile ünitesine dayanan eski Moğol âdetini terkederek,

Bu kitabın, yazarı kesinlikle bilinmeyen, fakat imparator Maurikios(582-6Ö2)'a, veya bu imparator zamanında yaşamış Maurikıos adlı birine âit olabileceği tahmin edilen *"StrategUcon"* adındaki harb taktiğine dair eserle ilişkisi (ikisinin aynı eser olabileceği) hakkındaki çeşitli görüşler, bk. J. Darkö, *Turâni hatâsok...,* s. 22-27; Gy. Moravcsik, *Byz, turc,* 1, s. 250 vd.; ayn. müell., *Boks Leö...,* s. 335 vd.

[4Z]~ Bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.,* \, *t.* 238-245; J. Darkö, *Boks Taciikajânak hitelessege,* Budapest, 1915.

[42S] J. Darkö, *ayn. esr.,* s. 27 vd., 34 vd. Ayrıca, L. Phyİosophos'un eserinden, .4 *Magyarok elÖdetröi,* s. 72-77; Gy. Moravcsik, *Boks Leo.,* s. 343.

[IK]Bk. J. Darkö, *ayn. esr., s.* 36-40: G. Fener, *A Bolgâr-Törökök,,* s. 92-96.

on-başısmdan tümen beğine kadar kendi kabilesi Manghol (Moğol) noyanlanndan ve nökorlerinden tâyin ettiği 10'lu sistem üzere büyük ve disiplinli ordusunu kurmuştur[430].

8. ADLİYE (KÖNIIJK)*"

Kamu hukuku açısından niteliklerini, yâni Türk devlet hayatındaki büyük rolünü kısaca tanıtmaya çalıştığımız töre[432]'nin husûsî ve cezaî hükümleri ile esiri Türklerde yargı usûl ve şekilleri hakkında bilgimiz azdır. Yabancı kaynaklarda rastlanan dağınık haberlere göre, suçlar oldukça şiddetli bir şekilde cezalandırılmakta idi: *Adam öldürmenin cezası idamdı; soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktı. Ele geçirilen soyguncu, suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları müsadere edilir, ailesi efradının hürriyetleri kısıtlamrdı. Ciddi bir tehlike ile karşılaşmadıkça ok-yay kullanmak yasaktı. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdü. Zinanın cezası da idamdı. Irza tecavüz en apr suçlardan sayılırdı. Bu da bazan iki taraf arasında uzlaşma olmazsa idamı gerektirirdi Ordudan kaçanlar ve vatana ihanet edenlerin cezası da ölümdü. Hafif suçlular, 20 günü aşmamak üzere hapsedilird?*[3].*

*Eski Türk topluluklarında devlet teşkilâtı kurulu yerlerde ceza işlerinin kesin hükümlere bağlanması, yâni suçun devletçe takibata uğraması, toplulukta "kan gütme" geleneğine yer bırakmıyordu***.*

Adlî teşkilâtın, hükümdarın başkanlığındaki *yüksek devlet mahkemesi Çyargu"* siyâsî suçlarla meşgul) ile hakan adına örfî hukuku (töre hükümlerini) uygulamakla görevli *yargan"\&T*[4] ve maiyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Asya Hur. devletinde tanhu ile sihri bağlantısı olan bazı aile mensuplarının yargıçlık görevi yaptıkları belirtilmiştir[436]. Attilâ kendisine suikast hazırlayan suçlulardan Bigila'yı bir hey'et önünde alenen sorguya

**Bk. *Mofc&ınn Guh Tarihi* s. 134 vd., 143 vd., 149-153.

[451] Eski Türkçe'de "doğru, düz, sadık, âdil" kavramları "koni" kelimesi ile ifade edilmiştir *(DLT,* III,s . 151,237; *KH,* İH, s. 278; £ *US, s* 115). Buna göre adalet, adliye deyimleri "körıilik" ile karşılanabilir (bit. *KB.* beyit, 4363). Kitabe, II, doğu, str. 30'da geçen "küni" (kıskançlık, haset, bk. *EUS,* s. 122, *DLT,* 111, s. 237) kerimesi önceleri "koni" okunarak yanlış mânalandmlmış *{ETY,* IV, s. 62), fakat kitabenin sonraki neşirlerinde bu hata düzeltilmiştir (bk. M. Ergin, *Orhun Âbideleri,* s. 107). Bk- yi- Hükümranlık. Eski Türkçede kanuna töre deniyordu. "Yasa" kelimesinin kanun mânası yoktu (bk yfc. $. 234 n. -75).

^Tafeiten bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 60; B, Szâsz, *ayn. esr..* s. 500; L. Ligeti, *Asya Hunlan,* s. 40 vd.; Lıu, *ayn. esr.,* I, s. 9,41; *İbn Fodlan Seyahatnamesi,* s. 64 vd., 73; A. Kollautz, *ayn. esr.,,* I., s. 42.

*** Bk. *İ* Zicny, *A Magpar âslörtenet,* s. 59.

u* Yargan^yargucı. bk. G. Öauson,.. *Turkish,* s. 963b.

**M Mori. *B&zhrDevietlerJmn....* s. 217.

çekmişti[4] . Gök-Türk "ayguçfsı meşhur Tonyukuk, Kapgan tarafından bu mevkiden uzaklaştırıldığı yıllarda (705-716) yüksek devlet mahkemesi üyeliği (yargan) yapmıştı[438]. İslâm kaynaklarının belirttiğine göre, Hazar hakanlığı başkentinde 7 baş yargucı vardı. Bunlar ikişer ikişer Müslümanlarla, Hıristiyanların ve Musevilerin, biri de İslâvlann ve diğerlerinin dâvalarına bakardı[439]. Yukarıda kuvvetli hukukî cephesini belirttiğimiz eski Türk siyâsî teşekküllerinde herhalde, bilemediğimiz geniş bir adalet mekanizması mevcut bulunuyordu.

O- BOZKIR TÜRK DIEVIJ-TİNİN **KURULUŞ ÖZEUJĞİ**

Buraya kadar ana çizgileri ile görüldü ki, velâyet-i âmme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızhk; hükümranlık karizmaya dayanmakla birlikte töre hükümlerinde ifadesini bulan zımmî anlaşma (kanunî meşruiyet), birleştiricilik, askerî karakter, dinî tolerans, imperium ve besicilik-çobanhk Bozkır devletinin özellikleridir. Bunları tesbit ettikten sonra şimdi esiri Türk ilinin yerleşik ve aşîrî (tribal) devletlerden farklı taraflarını daha iyi göstermek mümkün olacaktır sanırız:

Köylü kültürünün ortaya koyduğu yerleşik devlet, belirli bir coğrafî sahada tek bir sosyo-kültürel merkezin, kendi içtimaî ve hukukî yapısını güçlendirerek, etkisine aldığı araziyi "ülke" hâline getirmesi yolu ile kurulduğu hâlde, Türk devleti, dayandığı Bozkırîı-çoban karakterli kültür gereği olarak, birden fazla sosyo-politik çekirdekler etrafında kümelenmiş soy, boy, bodun dediğimiz topluluk halkalarının, sıkı işbirliğini gerçekleştirecek mahiyette içiçe yer almalarından doğuyordu: Aileler birleşerek soy (urug?) halkalarını, soylar birleşerek boy halkalarını, boylar birleşerek bodun halkalarını oluşturmakta ve iİ bodurdan (ve kısmen, bodunlann yanında boylan) aynı siyâsî kadro içinde toplayıp kenetleyen en büyük halkayı meydana getirmekte idi. Sosyo-politik kümelerin önce kendi aralarında ve sonra büyük il halkası kadrosunda siyâsî, askerî, hukukî işbirliğine[440] geçmelerinde başlıca sebeb şüphesiz kendilerini müdafaa ve huzur içinde yaşama isteği gibi tabiî eğilimlerdi. Fakat, kümelerin bir araya gelerek devlet kuruluşu hâlinde devamlı anlaşmalarını mümkün kılan en büyük faktör, aralannda mevcut kültür ortaklığı idi. Bozkır'da aynı aile yapışma, aynı töre anlayışına sahip, aynı dili konuşan ve ekonomik faaliyetleri aynı veya birbirine çok yakm olan küt-

[417]Piriskos'dan, B. Szâsz, *ayn. esr..* s. 238,244.

[438] *Un, ayn. esr.,* I.a. 17LH, 1.614 n. 957.

[439] D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 93,207.

[440] Eski Türklerdeki toy (raedis) geleneği de *iTdeki küme ve halkaların ortak gayelere ulaşmak için görii§ birliğine yarmalan zaruretinin sonucu olarak görünür.

leler, özellikle korunma ihtiyacının doğduğu ve menfaat birliğinin gerektirdiği zamanlarda kolayca, söylediğimiz "halkalar hâline gelebiliyorlar ve kudretli, dirayetli liderler idaresinde iseler, bu siyâsî kuruluşlarını, tek kumanda altında toplayan askerî güçleri sayesinde sür'atle imparatorluk seviyesine uiaştuabiliyorlardı. Çünkü "en büyük halka" içinde, yâni ilde idarî bütünlüğü ve ülke çapında müşterek aksiyonu (savaş, fetih vb...) sağlayan unsur, 101u sisteme dayalı ordu idi. Böylece ordunun, il'e bağlı halkalara âit bütün asker! güç ve vasıtaları kendi bünyesinde birleştirerek gerekli hizmetlerle görevlendirmesi, ülkede mahallî zorbaların (feodallerin) zuhurunu da engelliyordu. Bu sebeplerle Türk ili, kültürel ve idarî bakımlardan bir "millî" bütünlük arzetmekte idi.

Ancak, merkezi otoriteye bağlı kanat eligleri, küçük hakanlar, yabgular ve şadların idaresi altındaki sosyo-politik kümelerde ana çekirdek durumunda olan Türk ailesinde yozlaşma görüldüğü zaman (Tabgaç ve Bulgar devletlerinde olduğu gibi) Türk topluluğu inhilâl etmekte veya töre sarsılıp ordunun kuvvetten düştüğü yıllarda, "halkalar arası işbirliği bozularak il çözülmekte idi. Fakat bu çözülme devletin tamamen yıkılması demek değildi, zira halkalar ya aynı yerde veya (ülkenin istilâya uğraması, kuvvetli dış baskı yüzünden göç hâlinde) diğer bir bölgede (bazan adlan ve sayıları da değişerek) benzer işbirliğini kurarak aynı il mekanizmasını işletiyorlardı '. *Sosyo-politik kümelerin kültür değerlerinde bir değişiklik olmadığı gibi, çok kere hükümdar aileleri de devam ederdi (meselâ Hunlarda Tuk'o ailesi 540 yıl, Gök- TUrk Aşma âiksi 430 yd, Uygur Yaglakar ailesi 482 yıl* /Cengiz Moğolları hâkimiyetine girinceye kadar/; *Bulgar Dulo ailesi aş. yk 550 yıl* /Çar Asen'e kadar/ vb.). Hâdise, idare birliği, askerî gücü ve töresi ile devlet düzenini tekrar yürürlüğe koymaktan ibaretti. Nitekim tarihte her biri ayrı kuruluş veya başka bir devletmiş gibi görünen Bozkır Türk siyâsî birlikleri arasında âmme (kamu) hukuku anlayışı, töre uygulaması, askerî karakter yönlerinden büyük farklar görülmez. *Bu noktalan gözden kaçıran bazı araştırıcılar, yanılgıya düşerek, hukuk temelinden yoksun sandıkları Türk devletinin şahıslarla kaaim olduğunu, muktedir bir liderin ölümünden sonra "yıkılıp gittiğini" ikri sürmüşlerdir. Bu yanltş hüküm, Bozkır Türk topluluğundaki "sosyo-politik" liûlkatan seçememekten ve onların, devlet idaresinde, ordu kuruluş ve görevlerinde töreye hiçbir fedakârlıktan sakınmıyacak kadar sıkı sarılmalarını anlayamamaktan ileri gelmektedir. Hatânın asıl kaynağı ise$_y$ Bozkır ili ile "yerleşik dcvlefin aynı sosyal ve siyâsî yapıya sahip zannedilmesidir.* Tek sosyo-kültürel çekirdek üzerine kurulan yerleşik devletin bir kere çökünce ne ağır şartlar

*" Bulun Türk tarihinin ortaya koyduğu bu tablo bazı tarihî belgelerde de ifadesini bulmuştur. Bk. De Grooı, *ayn. esr.,* s 82; Tonyukuk, str. 55 vd.

altında toparlanabildiği ve hattâ tamamen ortadan kalktığı düşünülürse, çok çekirdekli sosyo-politik kümelerin işbirliğindeki siyâsi esnekliğin, bozulan devlet nizamını ihya ve devam ettirme bakımından sağladığı emsalsiz avantaj daha iyi anlaşılır. *Bu sebeple tarih boyunca sayısız yerleşik devlet", bir çoğu onu kuran halk ile birlikte, geçmişin karanlıklarına gömülmüş iken, Türk topluluğu, aş. yk üç bin (3.000) yıldanberi, sosyal yapısı, vazgeçemediği hukuk anlayışı (töre) dolayısiyle, daima zinde kalan gücünü iyi değerlendiren liderleri sayesinde siyâsî kuruluşlarını arka arkaya yenileyerek günümüze kadar sürüp gelmiştir.*

Eski Türk ilini, aşiret devleti ("tribaî state") vasfında görenler de çoktur. Bunlar, sadece boy teşkilâtı ile ekonomik faaliyete bakarak bu sonuca varanlardır ki iki siyâsi yapı arasında mevcut şu ayrılıkları fark edememişlerdir: Aşiret devleti denilen tip, sadece baştaki hâkim aile fertlerinin çıkarlarını korumak maksadı ile kurulan bir "nizam"dır ve en büyük özelliği, bütün ülkenin, içindeki insanlarla birlikte, hanedan üyelerinin ortak malı kabul edilmesidir. Yâni bu "devlefte âmme (kamu) hukuku henüz belirginleşmemiş, fert hakları gelişmemiştir. Teb'amn düşünce ve ihtiyaçları ancak hükümdar sülâlesinin menfaatleri ölçüsünde dikkate alınır. Siyâset millî değil, ailevîdir. Savaşlara bile topluluğun ortak gayeleri uğruna değil, âdeta kan dâvası gibi, hâkim sülâlenin öcünü almak için girişilir. Bütün ülke, tasarruf hakkı hanedanın elinde bulunan büyük bir '"malikâne" durumundadır. Orada yaşayanlar hanedan mensuplarının şahıslarına bağlı "yığuY'lardır. Kanun halkın değil, "iktidarın yanındadır. Böyle bir "nizânV'da hükümdar, aynı zamanda en yüksek ruhanî reis (dinî başkan) olarak, topluluk vicdanına da el koyar.

Görülüyor ki, Bozkır devleti hakkında tâ baştanberi yaptığımız açıklamalarda belirdiği üzere, Türk ilinin ne hükümranlık kavramı, ne töre, ne ülke, ne imik, ne de siyaset anlayışları bakımlarından "aşiret devleti" kıaulışu ile hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Türk tarihinde% zorba" iktidardan, keyfî idareden ve ülkenin hükümdar ve ailesine âit özel mülk sayıldığı için hanedan üyeleri arasında bölüşüldüğünden bahsedilmesi, tarihî gerçeklere aykırı, peşin hükümlü, mesnetsiz iddialardan ibarettir,

Bozkır Türk devletinde asıl ve belki en mühim mesele, ilin bütünlüğünü korumak için zarurî kanun mevzuatının, baltan hürriyet temayülü ile ahenk içinde tutulmasını sağlamaktı. Bu, son derece güç bir işti. Töre sınırlamaları ile şahıs hak ve topluluk menfaatlerinin çatışmasını önleyerek sosyal düzeni yürütebilmek yüksek idare kabiliyeti isteyen bir husustu. Devlet başkanının, cesareti ve askerî bakımdan yeterliliği yanında tedbirli, ihtiyatlı ve ileri görüşlü, yâni eski deyimle "hakîm[H] (Bilge) olması da gerekiyordu. Tatbikatta bu, gördüğümüz gibi, Türk ülkelerinde umumiyetle daima yeni şartlara göre

düzenlenen töre'nin tam olarak yürürlükte tutulması, imparatorluk durumunda ise halkı tedirgin etmeyen sosyal ve kültürel alışkanlıkların muhafaza edilerek, ancak huzur bozucu uygulamaların ortadan kaldırılması şeklinde tecelli ediyordu. Törenin tam uygulanmadığı yerde Türk ilinin dağılması; diğer taraftan iî-hâkanhkJann çöküşü anlarında, kendi geleneklerine dokunulmamış olan yabancı kütlelerin birer cemiyet bütünü hâlinde tekrar ortaya çıkması bundan ileri gelmekte idi. Eski Türkçe'nin köklü kelimelerinden olan *HBügt"* sözü[442] *"siyâset ve idarede hatâm** tâbirinin karşılığıdır. Türk ilinde başarıya ulaşan Türk hükümdar, devlet adamı ve hattâ hâtûna "bilge" sıfatının verilmesi, "bilgehVin Türk idarecilerinden istenen başlıca şart olduğunu gösterir[443]. Türklerin uzun tarihî tecrübelerle kazandıkları siyâsî terbiye sayesinde, yabana ülkelerdeki sosyal ve iktisadi güçlükleri yenerek, kütleleri memnun edici siyâsî teşkilâtlar kurmağa muvaffak olmalarının sırrı, Türk Bozkır siyâset anlayışındaki bu *"bilgelik"* kavramında aranmalıdır.

Asya Hunîanndan beri mevcut, bk. De Groot, *Die Hunnen...* s. 55 vd.; B. Ögel, *Doğu Gck-Türtkri Hakkında Notlar, s.* 112. bk. yk. n. 348. ** Türkçüde "hakim" deyiminin diğer bir karşılığı olarak bükü *(DLT,* III, s. 228, 303) veya bögü *İEUS,* s. 49, 56) gösterilmiş îse de, bu kelime, daha geniş bir kavramı ifade etmekte olup, daha ziyade "akilli, mahir" mânalarını vermekledir.

E-DİN

Bozkır Türk halkının dini bir cemiyet değil, daha ziyâde siyâsLfcarakterde bir topluluk teşkil ettiğini ve din adamlarının, yerleşik kültürdekilerde, çöl ve orman kavimlerinde görünenden farklı olarak, Türkler arasında mühim rol oynamadığını belirtmiştik. Ancak bu duruma eski Türk içtimaî hayatında bir inanç sisteminin mevcut olmadığı gibi garip bir mâna verilmemelidir.

I TOTÎiMCtUK MESELESİ

Eski Türklerde totemciliğin mevcut olduğu ileri sürülmüş, delil olarak da kurtun ata tanınması, bu hayvana karşı saygı duyulması başta olmak üzere, 19. yüzyılın 2. yarısında Orta Asya Türkleri arasında tesbit edilen ve totemcilikteki "Mşuringa"yı andıran put-fetişier[444] vb. gösterilmiştir[443]. Re-şid'üd-din, *Câmi'üMevârih* adlı eserinde (14. asrın ilk çeyreği) 24 Oğuz boy'unu sıralarken, her dört boy için bir kuşu[446] "ongon"[447] olarak belirtmektedir. Ancak bütün bunları eski Türklerde totemcilik inancının mevcut olduğuna dair gerçek deliller kabul etmek müşküldür. Çünkü totemcilik sadece, bir hayvanı ata tanımaktan ibaret değildir. Bir inanç sistemi olarak onun sosyal ve hukukî cepheleri de vardır ki, sistemin yaşaması için bu şartların tamam olması icabeder.

Totemcilikte "ana hukuku" câri iken, Türk ailesi esasta, baba hukukunun ağır bastığı "pederi" karakterde idi. Bir klan dini olan totemcilikte mülkiyet ortaklığı olduğu hâlde, Türklerde husûsî mülkiyet büyük rol oynuyor-

444 AlUylıtarda *töz'ter,* Yakutlarda *tartgara'to,* bk. A. İnan, *Tarikte ve Bugün Şamanizm,* s. 2-5,42-47.

445 Meselâ Z. Gökalp, *Türk. Medeniyeti Tanhi,* s. 33-36; Gy. N^metn, *HMK;* s. 68-71; Asya Hunlannda totemcilik iden; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 77,118; Gök-Türklerde keçeden ke silmiş "tanrı" tasvirleri; W. Eberhard, *ayn. csr.,* s. 87, vb.

440 Bk- R Sümer, *Oğuzlar...,* s. 208.

447Türkçe uğur ifade eden "ong" sözünden, totem mânasına, bk. *Gy.* Nemeth, *ayn. esr.,* s. 68 vd. "' Bk. Z. F. Fradıkoğlu, *Türk Aile Sosyolojisi,* s. 254 vdd.; M. TapIamaaoğlu, *Din Sosyolojisi,* s. 63-69.

du. Totem inananda aynı toteme bağlı olanlar birbirleri ile akraba sayılır. Halbuki Türklerde kan akrabalığı vardır. Totenıci klan daha ziyâde "asalak" ekonomi(avcıhk ve devşjrme)'ye dayanırken, Türk ekonomisi hayvan yetiştiricilik ve tanm üzerine kurulu idi (bk. aş. İktisat). Totemci topluluklarda her klanın ata tanıdığı ayrı bir totemi bulunur. Türklerde ise, bütün bir kavmin kutlu saydığı yalnız bir hayvan mevcuttur. Totemcilikte, yalnız hayvanlar değil, meselâ, bir taş parçası, bir ağaç, yağmur suyu vb. totem olabilir, Türklerde *kurtlun* saygı görmesi ise, yüzbinlerce baş sürülerin otladığı Bozkırların korkulu hayvanı olmasından ileri geldiği düşünülebilir ki, bunun temelinde dini bir tasavvur keşfetmek güçtür. Kurt efsanesinin toplayıcı bir vasfa sahip bulunması, klanları birbirinden ayıran ve onları karşı karşıya koyan totemcilik anlayışına aykırı düşmektedir. Klanların fertleri kendi totemlerinin adı île anılırlar. Türkler'de ise her ferdin, her ailenin ayrı adı vardır. Eski Türkler'de [tl]kurt-ata"nm yaşadığı yer kabul edilen mağarada belirli törenler tertiplemek geleneği, kurtun vücudu ile değil, mazisi karanlıklara karışmış eski hâtıranın canlandırılması ile ilgilidir. Nihayet klan, totemine taptığı hâkle, Türklerde kurta tapılmaz. Totemcilikte görülen ve her dokunduğu şeyi kut&allaştıran "mana" telâkkisi de Türklerde olmadığı gibi, totemcilikte ruhun ölmezliğine inanılmadığı hâlde, kâinatı bile ruhlar dünyası olarak bilen eski Türklerde dini inanan temellerinden birini ruhun ebedîliği teşkil eder ve bu sebeple ataların ruhlarına adaklar adanır, kurbanlar kesilirdi. Yukarıda bahsettiğimiz töz(tös)1er de, ataların timsalleridir[449]. Esasen "linguistique* araştırmalar da eski Türk topluluklarında totemciliğin mevcut olmadığım göstermiştir[4]**. Çin kaynaklarında, Büyük Hun tanhusu Mo-tun ailesinin -eğer iddia doğru ise- "Ejder (Luan-t'e veya Hi-lien-te) soyu" diye anılması[451] o çağlarda Çinliler tarafından hükümdar ailelerine, çoğu hayvan olmak üzere, bir takım atalar uydurulması âdeti[4 2] sonucu olmalıdır. Kaldı ki» ejder Çinlilere göre tabiata hükmeden taunlardan biri olduğundan , tıpkı İranlıların Turan* kahramanı Alp Er Tunga'ya Afrasyab[45] demeleri gibi, ejder de Mo-tun ailesine kolaylıkla yakıştırılmış görünmektedir[455].

'Bk A. lju&ᵥ«yn. *esr., %.* 43; A/Pserstcvens, *Les Pfecurseurs de Marco Polo,* s. 253.
ˡBk- *Oy.* NetD&h, *Nrnns eehruaues Turts d'origine totemistiaue,* s. 349-359.
[1] Bk. De Groctt, *ayn. esr.,* ı 53,57; B. Sâsz, *A Hunok..,* s. 27,477, 482; M. Mori, *Bozkır Devletlerinin.^* s. 2ta
W. Eberhard, *Çin Tarihi* s. 65. '
W. Eberhard, *ayn. «/.,* s. 61
'Aslı *Frangrasyan,* Hind-İran savaş tanrısı, bk. I Kafesoğlu, *Tarihte "Türk"Adı,* s. 310. Ancak yukarıdaki Luan-tfe (veya Hî-lien-te) kelimesinin Çince "lung" (ejder) sözü ile bağlantısı da şüphelidir. B. Szâsz'tn bu hususta atıf yaptığı Çin kaynağında (bk. De Groot, *Die Hunnen...,* s. 57) Mo-tun ailesinin adı ile "Lung" arasında bîr ilgi bahis konusu edilmemiştir.

"Ongun" tâbirine gelince, bunda Moğol tesirini sezmek mümkündür. Çünkü bir orman kavmi olan Moğollar, aslında "asalak" ekonomiye bağlı, ailede "ana hukûku"nun hâkim olduğu[456], aynı zamanda, "totem" telâkkisi içinde yaşayan bir topluluk idi[457]. "Ongun" sözünün kökü "ong" Türkçe ise de[458], tâbir olarak "ongon" Türkçe değüdir[459] ve gerçekten de Moğollardan önceki Türk dili vesikalarının hiçbirinde[460] geçmemektedir. *Câmi'üMevâ-*rrt'te Oğuz boylarının "ongonları olarak gösterilen kuşlar da, Moğol tesirinden önceki devirlerde aynı Oğuz boylan listesini veren Kâşgarlı Mahmud'un eserinde (burada Reşid'üd-din'deki damgalar aynen mevcut olduğu hâlde) yoktur[461].

Bununla beraber, eski Türklerde *"karta?* inancının mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Orta Asya'da M.Ö. 2. bin başları olarak tarihlenen Kurat karganı içinde bir kartal pençesine rastlanmış , Kül-Tegin'in büstümle serpuşun ön tarafında kanatlan açık bir kartal kabartması yapılmıştır[463]. Bugünkü çeşitli Asya Türk topluluklannda da kartalın mühim yeri dikkat çekicidir[464]. Yuvasını yalçın kayalar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartalın aynı zamanda avcı kuşlar türünde bulunması, ona bir kutsallık izafesine sebep teşkil etmiş olabilir. Belki de bu sebepten, İlk ve Orta-çağ'lardan itibaren çok yaygın görünen (eski Doğu kavimlerinde, İslâv devletlerinde, Bizans'ta, Batı devletlerinde) Doğu menşeli olduğu kabul edilen hâkimiyet timsâli (devlet arması) kartal tasvirinin[465] Türk menşeden geldiği ileri sürülmüş-

W. Eberhard, *Çin 'in Şimal Komşuları,* s. 45; B. Ögel, *Uygurların Mense Efsanesi,* s. 21; ayn. müell., *Türk Mitolojisi,* s. 56.
' B. Y. Vladimirlsov, *Moğoliann İçtimaî Teşkilâtı,* s. 75 vd, 80 vd.
[a]Ong=uğur, doğru, sağ taraf, bk. *DLT,* I, s. 41; *KB,* III, s. 344; A. *v.Gibzın, AlttürJosche Grammatik,* indeks.
[9] Bk. G. Doerfer, *Die türkisehe uruL.., W* s. 390.
Kitabeler, Uygurca, metinler, *DLT.*
[1] Bk. *DLT,* I, s. 55-58; Ongun kuşların yer aldığı Ebûl-Gaâ (17. anr)*nm *Şecere-i TenHâme'made,* Yazıcıoğlu (15. asır)'nun *Târih-iât-i Setçuk'und*,* ReşkTüd-din'den faydalan)ldığı malumdur.
[2]B. Ögel, *Türk Küttür Tarihi* s. 17.
[3] *Belleten,* sayı 107, resim 11.
* Bk. A. İnan, *Şamanizm,* s. 55, S2, i İS, 136,142.
[9] Bk. A. v. Solovjev, *Les emblemes heraldiaues de Öyzanee et les Slaves,* s. 119-164.
[6] Bk. M. F. Köprülü, *Ülkü,* sayı 41, s. 377. Kartal ve grifon konusunda son araştırmalar için bk. A. Kollautz, *Gesehichte und Kuttur-^* II, s. 227-236. Kartal ile ilgili görüşler, eski kaynaklarda, Hanlarla akraba kavimlerden Macarların tuğra) (kartal türünden bir ava kuş) kökenli sayıldığı ve Atillâ'nın bayrağında kartal (tuğrul?) tasvirinin yer aldığı rivayetleri (bk. B. Szasz, *ayn. ur.,* s. 410, 516) ile de doğrulanmaktadır.

2- SAMANLIK MESELESİ

Bozkırlar sahasındaki din! inançların samanlığa bağlanması âdet hâline gelmiştir. Eski Türk inancının Samanlık olduğu kanaati, geçen asrın 2. yansında Orta Asya Türkleri arasında yapılan araştırmalar neticesinde iyice yerleşmiştir. Gerçekten bilhassa Yakutlarla Altaylılar daha uzun zamandan beri bu inanca bağlı görünmektedirler[467]. Ancak buralarda dünyanın ve insanın yaratılışı ile ilgili rivayetlerden hiçbiri Türklerin kendi düşünce mahsulleri olmayıp, çeşitli dinlerden gelen tesirlerin birbirlerine karışmasından meydana çıkmış bir tasavvurlar örgüsüdür. Meselâ rivayetlerde zikredilen has isimler, birkaçı dışında, hepsi yabancıdır: Kuday, kurbustan, körmös, Maytere, Mangdaşire, Burkan, Matmas vb... Âdem-Havva ve yasak meyve hikâyesini andıran motifler, bâzı tâbirler (mesl. tamu=cehennem), kıyamet, tufan rivayetleri de hep böyledir. Mütehassıslarınca belirtildiği gibi, bu Orta Asya dinî gelenekleri başta Budhizm olmak üzere eski Hind, İran, Yunan, Yahudi efsaneleri ile (belki eski Türk telâkkilerinden bâzı kırıntıların da katıldığı), Moğol devrinde peydahlanan bir takım hikâyelerin birbiri içine girmesinden teşekkül etmiş olduğu için[468] bunlardan Altay, Yakut Şamanlığındaki asıl tasavvuru, yâni Şaman Türkün dinî düşüncesini bulup çıkarmak hemen hemen imkânsız görünmektedir.

Samanlık inancı üzerinde en derin araştırmayı yapmış olan M. Eliade, bütün Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dinî-sihrî hayatın daha ziyâde "Şaman" etrafında merkezîleştiğini, fakat "ŞamarTın dinî faaliyetlerin hepsinde "icracı" durumunda olmadığını, birçok törenlere, meselâ Tanrı'ya kurbanlar sunuluşuna Samanların katılmadığını, ayrıca sihrî-dinî hayat Samanlıktan ibaret olmadığından, her sihirbazın da "Şaman" sayılmadığını ve Samanlıkta hastalara şifâ vericilik esas unsurlardan olmakla beraber, her "medicine-man" (şifâ verici kişi)'ın "Samanlıkla vasıflandınlamayacağını belirttikten sonra, Samanlığı kısaca "extase[M] (yüksek haz heyecanı ile insanın kendinden geçmesi hâli) tekniği diye tarif eder. Bununla beraber, yine ona göre, dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli "extase" hâllerin hepsi de "Şamanik" değildir. Şaman, herşeyden önce, kendi husûsî usûlleri vasıtası ile kazandığı "extase" hâli içinde ruhunun, göklere yükselmek veya yer altına inmek ve oralarda gezip dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hisseden bir "transe" (aşkın) ustasıdır. Bu esnada bir âlet durumuna düşmekten

Tanrıları, kozmogonileri, Şaman elbiseleri, davulları, törenleri ve duaları için tafsilen bk. W. Radloff. *Sibirya'dan,* 11,1., s. 5 vdd.; A. İnan, *Şamanizm,* s. 13,47, 72-150; S. M Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 48-54; *Glaubcnswelt und Folklore der sibirischen Völker,* Bp. 1963; *İA.* mad. *Şamardık* BK. A. İnan, *ayn. esr.,* s. 13,21,25.

uzak, aksine, kendisi ruhları hükmü altına alarak ölülerle, şeytanlarla, cin ve perilerle irtibat kurmağa muvaffak olur. Hastalanan (ruhları çalınan) kimselere şifâ vermesi, ölülerin isteklerini yerine getirerek zararlarını önlemesi, insanların dert ve dileklerini arzetmek üzere gökteki ve yer altındaki tanrıların yanma giderek aracılık yapabilmesi böyle mümkün olmaktadır. Bu hususiyetleri ile ilkel topluluk üzerinde korku ve saygı uyandıran Şaman "insan ruhunun mütehassısı" olarak halk kütlesinin maneviyâtına nezaret eder. Fakat fonksiyonu, diğer umûmî dinî-sîhri itikadiann temsilcileri ölçüsünde geniş kapsamlı değildir. Ruha vasıtasız olarak müdahale etmediği, hastalık (ruhun kaybolması), ölüm veya bir talihsizlik bahis konusu olmadığı veya bir kurban töreninde herhangi bir [M]extase" tekniğinin (göğe veya yeraltına seyahat) yer almadığı hallerde Şaman'a iş düşmez

Görülüyor ki, dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir Bozkır-Türk inanç sistemi olmayan Samanlığın[470] tarihî Türk topluluklanndaki, aşağıda bahis konusu edeceğimiz, Tanrı ve "yer-su" inançları ile bir ilgisi mevcut değildir[471]. Bu ilginin var olabileceği intibaını uyandıran, Türkçe din adamı mânasındaki "kam" ile "Şaman" kelimesinin aynı olduğu yolundaki eski bir iddia da "Şaman" tâbirinin bir Hind-İran dilinde keşfedilmesi ile [472] geçerliliğini kaybetmiş bulunmaktadır. Ancak Türk inana ile Şaman-

[469]Bk. M. Eliade, *Le Chamanisme et ies techniaues archiaues de I'atase,* s. 17-53 vb. Samanlığın dünyanın her yerinde, eski çağların bütün kavimleri ite ilkel topluluklarda mevcut bulunduğu; Orta ve Kuzey Asya Türk ülkelerine sonradan, Asya'nın güney bölgelerinden gelmiş olduğu hakkında, *ayn. esr.,* indeks.

"°*A.* v. Gabain, *Alttürkische literatür, t.* 217; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 42 vd. Halbuki Juan-juanlarda ve Çin'de gerçek Samanlık belirtileri görülmekte îdi (W. Eberhard, *ayn, esr.,* s. 43). Eski Türkçe'de *ruh, can* demek olan *'tm[H]* kelimesinin aynı zamanda nefes manasına gelmesinden (krş. Frans. ruh = spritc, aslı Lâtince smritus- nefes almak; Fars. ruh=rcvan, rüzgâr vb.) ve ölüm hâdisesinin bedenden "un"ın çıkıp gidişi kabul edilmesinden (bk. M. Taptamacıoğlu, *ayn. esr.,* s. 100) dolayı kitabelerde (I, doğu, str. 16) doğrudan doğruya ölümü ifade eden *"uçtu** tabirinin samanlıkla ilgili olmadığı gibi (Kül-Tegin kitabesinde /güney-batı/ ki, aslında okunamayacak derecede yıpranmış olan, fakat son zamanlarda "teng- *in bukar* kelimesinin ilave edilmesi ile tamamlandığı ileri sürülen ibarede /bk. E. Esin, *Büke,* s. 85 n. 57/ de Samanlık mana yer almaz. Buna göre, ibarenin, Şamanik anlayış» yansıtan **A edestial Ftitfu ofthe Sout* /ruhun gökte uçuşu/ olarak açıklanması /E. Esin. *göst. ytr. J* herhalde doğru değildir), "Şonkar boldu" (bk. W. Barthold, *.-Dersler,* s. 14) tâbiri de aynı mânadadır ve üstelik, bir güney tesiridir (bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...,* s. 110; ayrıca bk. B. Munkacsi, *Szongor,* Nyt, sayı 47, s. 309 vd): Nitekim Şiî inancında ruh, kuş şeklinde tasavvur edilmiştir. Mehdi Muhammed b. Hasan, kusun kutsal ruh olduğunu, çocukları koruduğunu, Allah ile imamlar arasında elçilik yaptığım söylemiştir. (Y. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri,* s. 1II). Eski Hind dininde de papağan aynı vazifeyi görür.

[471] Ayrıca bk. W. Scfamidt, *Rassen und Völker...,* H, Luzern 1946, bk. W. Eberhard, *DTCF Dergisi,* V, 3, s. 348.

[472] Bk. M. Eliade, *ayn, esr.,* s. 430; K- H. Menges. *Otiera,* XX1-XXII. s. 549 vdd-, 559 vd.

hk arasında hayret edilecek bir uyumluluk hâsıl olmuş ve bu bilhassa Türklerdeki atalar kültünün, kartal inancının, demirciliğin ve at kurbanının "Şamanik" vasıf kazanmasında dikkati çekmiştir. Esasen Samanlığın en büyük özelliği nüfuz ettiği bölge halkının ruh âlemine bürünme kabiliyetidir. Samanlık, "extase[N], ruhun gezip dolaşması, tanrılarla bağlantı kurması mevzuunda, esiri Türk topluluğunun tabiate atfettiği gizli kuvvetleri istismar etmiş, yavaş yavaş gelişerek, ona yeni unsurlar ekleyerek bütün bir maneviyat âlemini belirli bir kadro içine almayı başararak âdeta bir din sağlamlığı kazanmıştır. Mamafih bu dıştan tesir yalnız eski Türk dinine mahsus değildir. Din tarihçilerine göre eksiksiz her dinde daima bu neviden tesirler, birleşmeler, yenilenmeler görülmektedir.

3- ESKİ TÜRK İNANCI

Bozkır Türkieri'nin inananı şu üç noktada toplamak mümkündür:

a- Tabiat kuvvetlerine inanma

Eski Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı: Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara[473], ağaç, orman, volkanik göL deniz, demir, kılıç vb. Bunlar aym zamanda birer ruh idiler. Ayrıca Güneş, Ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Ruhlar iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Kitabelerde bir de "Umay" denilen tanrıça zikredilmiştir[4 5]. Fizikî çevrede görülen tabiat ânza ve hadiselerinin böyle telâkki edilmesi ("halk dinleri") eski Yunan ve Roma dahil bütün eski kavimlerde umûmîdir, hattâ hayat tarzı üzerindeki tesirlerine göre bu ruhlar ve tanrılar, çeşitli topluluklarda değişik şekilde ehemmiyet taşırlar[476]. Asya Hunları yılın ilk ayında tanhunun sarayında ve ilkbaharda (5. ayda; bizim takvime göre haziran'da) Lung Çeng (Ongın nehri bölgesinde. Karakum şehri?) de, Gök-Türkler ve Uygurlar yine aynı ayda Tamir ırmağı kaynağında ve Hunlar sonbaharda Tailin'de Gök-Tanrı'ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi. Gök-Türklerin, biri ilkbaharda hakan başkanlığında ülke ileri gelenlerinin iştiraki ile büyük törenler tertipledikleri ata mağarasında olmak

' Mağara kültü: Tabgaçlarda (tun-huang), Gök-Türklerde (ata mağarası), Uygurlarda (menşe efsanesi), Bulgarlarda (Madara). [w] Kılıç üzerine yemin, bk. yk. "Andiçme".

' I, doğu, 31; Tonyukuk, 38. Aslı Hind-İran itikadında "Humâ" olan Umay için bk. A. İnan, *..Şamanizm,* s. 35-39.

Bk. H. Freyer, *Din Sosyolojisi,* s. 68 vdd.; bu inançların awmizm=ruhçuluk ve *naturizm*— tabiatçthk olarak izah tecrübeleri için bk. M. Tapİamacıoğlu, *Din Sosyolojisi,* s. 53-63.

üzere, Tanrı'ya, atalara kurban sunduktan üç kutsal törenleri vardı. Hükümdar tanhu, gündüz Güneş'e, gece tolun Ay'a tazim ederdi. Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar teşebbüslerinin isabetini aynı ve yıldızların hareketleri ile kontrol ederlerdi. Tabgaçlarda da ilk ve sonbaharlarda atalara kurban sunulur, tapınak makamındaki taş-ev içinde kesilen kurbandan sonra, civara kayın ağaçları dikilirdi ki, bunlardan kutlu ormanlar meydana gelirdi[477]. Avrupa Hunlarında, çoktan kaybolmuş "savaş tanrısının kılıcı bulunarak Attilâ'ya teslim edilmiş ve bu, Hun hükümdarının dünya hâkimiyetine işaret sayılmıştı

Eski Türklerde ölüm hâlinde yas törenleri yapılır, kırlarda ise, ölünün bulunduğu çadırın etrafında sür'atli atlarla dolaşılır, saçlar kesilir, saç-baş dağıtılır, yüz, kulak bıçakla çizilerek kan akıtılır, ölenin atlan, kuyrukları kesilerek kurban edilir, ayrıca yemek verilirdi. Bu törenlere *"yoğ[%]* deniyordu .

Bizans kaynaklannın kayıtlarına göre, Türkler ateşe de tazim etmekte idiler[480]. Fakat bunun yalnız Gök-Türkler zamanında ve hattâ sadece Batı Gök-Türk bölümünde görülmesinden anlaşılıyor ki, bu, tran-Zerdüştlüğün tesiri olup henüz Türkler arasında yayılmış değildi .

Tabiat ruhlanna Gök-Türk çağında, kitabelerde görüldüğü gibi, yer-su ("yer-sııb")'lar deniyordu. Bu tâbir "yer-suv" şekliyle Uygurlarda da vardı. Yer-sular kutsal ("ıduk") sayılıyorlardı. Kitabelerde yalnız iki yer-sunun adı zikredilmiştir: "Iduk Ötüken"[48*] ve 'Tamıg ıduk baş"[4*3]. Bunlardan ilki, bilin-

[177] De Groot, *ayn. esr.,* s. 60; W. Ebcrhard, *Çin 'in Şimal Komşuları,* s. 76 vd., 80 vd., 94

[m] B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 215 vd., 250.

[179] Kitabeler, I, kuzey-doğu, 1; II, güney, 11-12; Tonyukuk, 31; Menandros'da "DokmV « yog" (Türk lehçelerindeki y~d değişimi), *A Magyarok eiödeirât,* s. 50; Attül için yapılan *yog töreni,* Jordanes'ten, F. Altheım, *Attilâ...,* s. 192 vd.; ayrıca, Uu, *ayn. esr.,* I, t. 42,183, 255; C Mackerras, *The Uighur Empire...,* s. 132 n. 44; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 403 vdd. Bilhassa Gök-Türk çağında Türklerin ölüleri ilkbahar ve sonbaharda gömmelerinin (bk. a* KüKTegin ve Bilgenin cenaze törenleri) Güneş ve Ay kültü ile ilgisi için bk. J P. Rouı, *La reupon âes Turcs de TOrkhun,* s. 207 vd 220 vdd Çeşidi Türk kavimlerinde eskiden beri bilinen ceset mumyalama ve diğer ölü-gömme ölü-yakma âdetleri için bk. J- Jaworski - W. Kotwicz, *Quelqum rtmarauet surlaeo-utumes ftmeraires Tutaues,* s. 255-266; A. İnan, *AUay Dağhnnda Bulunan Eslâ Türk Mezarları,* s. 569 vd " B. Ögei. *Türk Kültür Tarihi* s. 400, indeks

[480] Th. Simokattes'den, Ed. Chavannes, *Documents..,* s. 248; Menandros'dan. *A Magyarok eiödeırâl,* s. 44 vd.; ayrıca bk. Hiuen-Tsang'dan, L. Ugeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 88.

[481] Bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...,* s. 101 vd.

*[2] Kitabeler, I, doğu, 3,23-24, II, kuzey, 6.

[483] Kitabeler, I, kuzey, 1. H, doğu, 29.

eliği gibi, "kağanlık" merkezidir , diğeri de kutsal Tamıg'ın (Tamir suyunun) kaynağıdır[485]. Uygurların ünlü Kutlug-Dağ efsanesindeki kayalık[486] da, millete kudret ve saadet veren ruh olarak, kutsal idi. Buraya, eski Türklerin yağmur» dolu yağdırmak, rüzgâr estirmek için sihrine müracaat ettikleri bildirilen "yada" taşı (yağmur taşı)'nı da ilâve edebiliriz[487]. Aslî Türk kültüründe kendilerine tapmak bahis konusu olmayan yer-sular maddî değil[488] mânevi kuvvet olarak tasavvur edildiklerinden, bunlarla ilgili olarak, eski Yunan'dakine benzer taunlar ve aileleri tarzında mitolojiler teşekkül etmemiştir.

b- **Atalar kültü**

Ölmüş büyüklere tazim, atalara saygı "baba hukuku"nun inanç sahasındaki belirtisi olarak görülmektedir. Bunun, sosyal ve iktisadî şartlar dolayısiyle, eski Orta ve Kuzey Asya kavimlerinde bulunabileceği hakkında din tarihi araştırıcılarının düşünceleri Türkler yönünden tarihî kayıtlarla kesinleşiyor. Yukarıda söylendiği gibi, Asya Hunlan, Tabgaçlar ve Gök-Türkler çok kere kutsal mağaralar önünde atalarının ruhlarına kurban sunarlardı[489]. Atalara âit hâtıraların kutlu sayılması, Türk mezarlanna yapılan tecavüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından da anlaşılıyor. *Attilâ'nın 1. Balkan seferinin bir gerekçesi de Hun hükümdar ailesi kabirlerinin Bizans'ın Margos piskoposu tarafından açılarak soyulması idi* (bk. yk. Batı Hunlan). M.Ö. 79 yılında benzer bir tecavüz hâdisesi tanhuyu Moğol O-Huan'lara karşı savaşa zorlamıştı[4] . MoğoIİan ve Bizanslıları bu hırsızlık teşebbüslerine sevkeden sebep, eski Türklerde ölülerin silâhları, kıymetli eşyası, bazan tam teçhizatlı adan, kadınların mücevherleri ile birlikte gömülmesi idi. Böylece öteki dünyada rahat yaşamalarının sağlandığı düşünülüyordu. Türkler gibi atalar kül-

P. Pcltiot, *Le mont Utuken, enez les anciens Ttırcs,* s. 212 vdd.'de ileri sürülen, Moğol toprak tanrıçası "Elügen* ite Otüken'in bir ilgisi olmamak gerekir, zira Türk inancının aslında toprak tanrıçası yoktur; ancak bölge çok sonraları, Moğol tesiri ile tanrıça itibar edilmiş olabilir. Ayrıca bk. A. v. Gabaın, *Hd. d. O.* V, 1, s. 218; A. Bombaci, *Qutlug Bolsun,* II, s. 18; J. P. Roux, *La reiigion des Tt*rc de i Orkhan,* s. 201.

" Gök-Türklerin her yıl haziran ayında büyük törenler tertipledikleri ve Gök-Tann'ya kurban sundukları yer,bk- Uu»fly«. *esr.,* I, s. 10,458; R. Giraud, *L'Emp, d. Turcs...,* s. 107,192.

** Kars-korum yakınında, bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 82.

[07] Tafaüen bk. A. İnan, Şamanizm, s. 160 vd. Yada-taşı'na Türkçede "kaş" deniyor *(EUS,* s. 170).

*** Kitnekİerin nefiıitere "secde" ettiklerine dair Gerdizî'nin kaydı eğer doğru ise (bk. *Mervezl..,* s. 108) bunun menşei, yakın komşuları olan Fin-Ugorlarda aranmalıdır.

** Uu, *ayn, esr.,* s. 459; W. Schmidt, *Eski Türklerin Dini,* s. 85-88. Ata mağarasında yapılan kurban törenine Batı Gök-Türkleri, daha sonra da her sene, yüksek makamdan bir temsilci göndererek katılırlardı. Ed Chavannes, *ayn. esr.,* s. 15.

[w]De Groot,«m. *esr.,* s. 191; B.Szâsz, *A Ht'tnok,..,* s. 500,520.

tüne sahip diğer kavimlerde bu inanç, ölen bazı kudretli kimselerin ya-n-tanrı sayılmasına kadar ileri gitmiş iken (Meselâ, eski Yunan'da Heroslar) ve bunlar ve diğer tanrılar için insanlar kurban edilirken[491] Türklerde böyle âdetler görülmez[492]. Eski Türkler arasında da insan kurban edildiği intibaını uyandıracak bazı kayıtların, iyi bir araştırma sonucunda, bu mânaya alınabil* mesi için zorlama yoluna gidilmek gerektiği anlaşılıyor: Asya Hunlan için, Çin yılhklanndaki, ölünün "yalanları tarafından 1001er, 1000lerle takip edilmesi" ibaresi yorumlama yolu ile bu neticeye ulaştırılmak istenmiştir[4] . Halbuki, kaynakta hiçbir engel mevcut değilken "insan kurbanından bahsedilmemiştir [94]. Diğer taraftan, Attilâ'nın ölümü ile ilgili olarak Jordanes'in -hâdiseden aş. yk. 100 sene sonra- kütle hâlinde insanların öldürüldüğü hakkındaki haberi de, bu yazarın mensup olduğu Vizigotlarda asırlardanberi mevcut insan kurbanı motifinin tekrarı gibi görünmektedir[4] . Çünkü Attilâ'yı gömenlerin, mezarın yeri bilinmemesi, gizli kalması için öldürülüp gömüldükleri hususu, Türk kültürü telâkkilerinin dışında kalan bîr keyfiyettir. Hem Moğoilarda, hem İndo-Germenlerde görülen bu âdetin hilâfına, Türkler ölenin yeri belli olsun diye kurgan inşâ ederler, mezarların üstüne tüm-

[m] İnsan kurban âdeti için bk. Hind-Avrupa kavimlerinde ve Sâmî kavimlerde: A. Scbimmel; *Dinler Tarihine Giriş,* s 46 vd., 62 vd.. 65,103.160; E Peterich, *Küçük Yunan MUotogyast,* s. 114, 119; W. Eberhard, *TM,* VI1-V1II, s. 174; Moğoilarda. (hattâ, 13. yy.'da bile: Cengiz'in oğlu Tolui'nin *Nümü,* bk. *Moğolların Gizli Tarihi* /Türk. tere/1948, s. 193 vd), Cinslerde ve diğer Uzak-doğu kavimlerinde; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komsutan,* s. 17; M- N. Özerdim, *Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dinî inançlar,* s. 91 vd.; B. Ögei, *Türk Küttür Tarihi,* s. 296 vd.; A. Y. Yakubovskiy, *Altın Onlu ve İnhitatı,* s. 141 vd.; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 61 vd.; İsi avlarda: *İbn Fodlan Seyahatnamesi,* s. 77 vdd.; el-Mes'ûdî, *Murûc.,* I, s. 179; D. M. Dunlop, *ayn, esr.,* s. 99,206; G. Fener, *Ethnog,* XXXIII1927, s. 28 vd.

[m] Ölen Hazar hakanının hizmetçilerinin de öldürüldüğü yolunda İbn Fadlan'm haberi, umumiyetle Hazarlar hakkında gerçeklerle bağdaşması müşkül diğer haberlerinin çoğu gibi (bk, D. M. Dunlop, *ayn. esr., s.* 107-115) doğruluktan uzaktır

[w] Bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komsubm, s.* 76,94.

*** M. Önceye âit Çin yıllığı $-fc"deki, Asya Hunlannda İnsan kurbanı âdetisin mevcut olduğu yorumuna yol açan bu haber, bir hükümdar veya başbuğun ölümü hâlinde onun, yalanlan ve tabileri olan erkek ve kadınlar tarafından (10), 100 ve 1000 kiplik (gruplar olarak) tiftip ediküği (teşyi) şeklindedir (bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 60). Görülüyor ki burana yüzlerce veya binlerce insanın kurban edihne&i gibi gözden kaçmayacak kadar anormal ve esasen hiçbir kaynakta geçmeyen bir hâdise değil, daha ziyade Türk ordu 101u sistemine uygun düzen içinde yapıldığı anlaşılan, cenazeyi teşyi (uğurlama) töreni bahis konusudur (bk. yit Ordu).

[495] F. Altheim, *ayn, esr.,* s. 193 vd. Esasen JordancVin ana kaynağı Priskos'tan şu noktalarda ayrıldığı bildirilmektedir: Attilâ'nın ölümü, imparatorluğun parçalanması, Attilâ'yı kısaca tasvir eden satırlar ve büyük Gaiya savaşı, bk- F. Altheim, *ayn. esr.,* s. 142. Atıla'nın cenaze töreni hakkında Jordanes tararından verilen bilginin Hunlardan önceki devirlere âit kaynaklan için bk. O. M. Helfen, *The Legend ofthe Origin...,* s. 244 vd.

sek yaparlar veya geniş daireler şeklinde taş yığarlar ve hattâ taş heykeller *(balballar)* dikerlerdi. Gök-Türk menşe efsanesinin 2. rivayetindeki[498], mesele ite alâkalı hususlar da tamamiyle başka topluluklardan aktarılarak Türke mâl edilmiş durumdadır, zira eski Türklerde geyik motifi yabana (Htnd-Avrupa veya Uralh?) menşeli olduktan başka (bk. aş. Destan ve efsaneler), deniz tanrıçası da yoktur. Asya Hun imparatoru Kün-çin'in, Yüe-çi hükümdarının altun kaplatılmış kafatasını içki kabı olarak kullandığı rivayeti, keza Bulgar hakanı Krom için benzer bir kayıt[499], Hind-İranhlarda ve Çin'de mevcut (M.Ö. 3. asır, Tsin~Chin devleti zamanında) bir âdetin[500] tekrarlandığını göstermektedir. Esasen ilgili kafatası kültü ("tantrisme") bir güney kültürü mahsûlü olup[501], Asya kavimleri arasında yalnız Moğollar için "tipiktir[302]. İstemi Yabgu'nun "yoğ" töreni münasebeti ile tarihçi Menandros'un eserinde nakledilen 4 kişinin "kurban" edildiği hususu da kesin değildir[901]. Bir Lâtin yazarının Batı Kumanlan arasında gördüğünü söylediği -eğer doğru ise- ölen bîr Kuman büyüğünün yanına "silâhdar"ın da gömülmesi hâdisesi[501] geç devirde (13. asır ortası) bir yabancı tesir olabileceği -zira daha önceleri ve başka yerde rastlanmıyor gibi[505]-, bir Uygur hakanının

•*T4 MÖ Andrunovo küttür çağından ben, bk. B Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 23-25; W. Eberhard, *Çtn Tanhi.* s. 37, üu, *ayn esr.,* 1, s. 42 vb.; E. Tryjarski, *Moğolistan'daki Arkeolojik Eserler,* s. 156-159. resim 9-ÎÛ, *Ibn Fodlan Seyahatnamesi* (trc. R.Şeşen), s. 36; V. BeSevliev, *Proto-Bulgar Dini,* s. 259. Allilİ için yapılan "yog* törenini anlatan Jordanes (bk. B. Szâsz, s. 364)'m tasvirinde hem mezann gizlendiği, hem de mezar üzerine höyük yapıldığı yazılıdır. Bu çelişki ve gömmede Germen ozcUâği için, B. Szâsz, *ayn. esr..* s.368.

*"T R. Gıtaad, *ayn.* «w,v s. i 16, C. Feher, *A Boigâr Törökok...,* s. 30 vdd.; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 296, *W-.* BarthoM, *Türklerde ve Moğollarda Defin..,* s. 540 vd., aynca bk. aş. San'at.

** Liu, *aya* ttr.ı* I, s. 6, W. Eberhaîd, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 86.

*"*Sava^ meydanında yenilerek ölen Bizans imparatoru Nikephoros'un kafatası hikâyesi, bk. V. Bejrvııev, *fyoto&iilgar Dini,* s. 226 Krum Han'ın İstanbul surları önünde insanları kurban ettiği de rivayet edilmiş ise de şüphesiz dogıu değildir, zira bu haber şehrin kuşatılmasından iki asır sonra yazılmış bir esere (Leon Graıronaticos'un kitabı, 11. yy. başlan) daha sonra meçhul biri tarafın-(tan ilâve edilmiştir (bk. A. Kollautz, *ayn. esr..* . H., s. 348).

""W. Eberhard, *Ülhl* sayı 92, s. 190

"* Bk *U Chamamsme...,* s. 3&3 vd., 398 vd.

" Bk- W. Eberhard, *Çm"m Şimal Komşuları,* s. 57. Aslında dinî bir inanca dayanan bu âdetin M.Ö. S. binlerden beri tirad-Avrupalı kavimler arasıda yaygın olduğu hk. bk. A. Kollautz, *ayn. esr.,* II., s. 254*270. Güney Rusya'dan tâ Kore'ye kadar kavimler arasında, İranlılarda, Moğollarda, hattâ bazı *Avrup»!f tada görülen "kafa tasını yasalaştırma" âdeti de Türklerde yoktu. Bk. O. M. Helfen, *Huni and hissung-ntt,* s 238.

w Hâdise Ed. Chavanncs tarafından (bk. *Documents...,* s. 241) kurban gibi alınmış ise de (ayrıca bk. V. Beşeviîcv, *Proto-Bat^ar Dtm,* s. 245 vd). aslında Menandros metninin bu kısmı eksiktir (Bk. *A hfagyanok rtâdcuoi,* s 50), yani gerçek nedir bilinmiyor (L. Ligeti, *Az ismeretlen Belsö-Azsia,* s. 67, Türk-tere. s-72vd).

*" L. Râsonyı, *Tarihte Türidıik,* s. 153.

** Krş. B Ögel, *Türk Ktittitr Tariiti,* s. 297.

ölümü üzerine Çinli hatununun da gömülmesi gerektiğini ileri süren Uygur büyüklerine karşı Çinli prensesin sözlerini kaydeden kaynağın (Kiu Tang-shu) ifadesi de Çinli zekâsını ortaya koyma fırsatını değerlendiren bir kurnazlık olarak görünmektedir[506]; çünkü ne bu hâtûn, ne de o tarihe kadar, 1000 sene içinde, Türklere gelin gelen prenseslerden hiçbiri bu yolla kurban edilmiş değildir. Esasen Türklerde mevcut "leviratus" geleneği dolayısiyle Türk topluluklarında dul kalan kadınlar tek basma çaresiz bırakılmaz, himaye edilirdi . Türk tarihinde bu bakımdan inandır gibi görünen tek haber, Li Kuang-li adlı bir Çinli generalin, hem de Hunlann savaş tanrısına "kurban" edilmesidir[508]. Hunlara sığınmış olan ve yurdundan kaçması Çin hükümeti bakımından tehlikeli sayılan -ve yine Hunlara sığınmış diğer bir Çinlinin onu kıskanması yüzünden- bu kumandan gizli vazifeli bir wu (= yabana rahip)'nun tanhuyu teşviki ile öldürülmüştü. Fakat hemen suç işlediğim anüyan tanhu Tann'dan korkarak, Tann'yı teskin etmek üzere bir sunak (kurban yeri) yaptırmıştır[509]. Demek ki, mesele aslında tamamen siyâsî olup, dinî mahiyette insan "kurban" etme düşüncesine dayanmıyordu. Türkler insan kurban etmedikleri gibi hükümlerini yürüttükleri yerlerde bu âdeti kaldırmağa çalışmışlardır[5] °. Bütün bu delillerden sonra "Gök-Türkierde düşman orduları kumandanlarının kurban edildikleri" yolundaki Barthold tarafından yapılan peşin hükümlü yorumun[511] yersizliği anlaşılır[512].

Eski Türklerde Gök-Tanrı ve atalara kurban olarak hayvan kesilirdi. Hayvan cinsinden de erkekler seçilirdi[513]. En makbul kurban olan at iskeletlerine Bozkır Türk kavimlerine ait mezarlarda rastlanır. Bundan dolayı Asya Hun imparatorlanna âit kurganlarda ve Orta Avrupa'da Hun ve Avar çağı mezarlarında bol miktarda at iskeletleri bulunmuştur[514].

™ Bt C Mackerras, *The Uighur Empire...,* s. 23-25.

Meselâ, aynı gelenek sebebi ile arka arkaya Gök-Türk hakanları ile cvienen Çinli prensesler için bk. Liu, *ayn. esr..* I, s. 85; II, n. 461; ayrıca bk. yk. Doğu Gök-Türk Hakanlığı.

De Groot, *ayn, esr.,* s. 186. (Hun-Türk savaş tanrısı yoktur) *s A. Kollautz, *ayn. esr.,* I, s. 48,292; B. Szâsz. s. 544 n. 142. "* Meselâ, Çin'de, W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 35. *" Bk. W. Barthold, *..Dersler,* s. 13. "Bk. R. Giraud,I,'£rap. *d. Turcs...,* s. 123. [1] Liu, *ayn. esr..* I, s. 458. Th. Sımokaltcs'den, Ed. Chavannes. *Documents...,* s. 248. *"Koyundan koç, deveden buğra, attan aygr"* bk. *Dede Korkut Kitabı,* s. 81. [14] Bk. yk. Bolum IH, n. 35. Atlı mezarlar: Altayiar'da Pazırık mevkiinde ve başka yerlerde. Tafsilen bk. Fr. Hancar, *Das Pfent...* s. 306-321; B. Ögel, *Türk Küttür Tarihi,* s. 62-48; A. Kollaute, *ayn esr.,* H., s. 128 vdd. Aynca bk. "Ant İçme"; W. Eberhard, *Conqueron.^* s. 73.

c- **Gök-Tann Dini**

Bozlar Türk topluluğunun asıl dîni bu idi. Eski çağlarda başka hiçbir kavim ite iştiraki olmayan bu inanç sisteminde Tengri (Tanrı) en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde yer almıştı. Yaratıcı, tam iktidar sahibi idi. Aytu zamanda "semavî* mâhiyeti haiz olup, çok kere *"Gök-Tanrı"* diye anılıyordu. Gök-Tann inananın, toprakla ilgisi olmadığı için, ava, çoban ve hayvan besleyici topluluklara mahsus bulunduğu, bu itibarla menşeinin Asya Bozkırlarına bağlanması gerektiği umumiyetle araştırıcılar tarafından kabul olunmuştur. M. Eliade'ye göre[3] "Orta ve Kuzey Asya toplulukları için karakteristik bk sistem olan "Gök-Tann, R. Giraud'ya göre [16] doğrudan doğruya *"bütün Türklerin ana küftü"* durumundadır.

Gök-Tann itikadının esaslarını eski Çin kayıtlarından, Orhun kitabelerinden ve diğer Türk ve yabancı vesikalardan az çok tesbit etmek mümkün olmaktadır Asya Hun tanhusu Mo-tun MÖ. 176'da Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını kaydederek, asker! zaferlerini önce *"Gök-Tanrı'nın inayeti"* ile kazandığını belirtmiştir[517]; diğer tanhu Kun-çin (M.Ö. 160-126), Çin imparatoru tarafından Î33*dc Ma-i'de hazırlanan tuzaktan kurtulunca *"Tanrı takdir buyurduğu için kendini kuruduğunu** söylemiş, bir başarısını *"Tanrı'nm işi"* olarak açıklamış[5]"; M.S. IV. asır başında bir Hun devleti kuran Liu Yüan(bk. yk.)'ın yiğitliği karşısında genç yeğeni, **Gök~Tanrı bu kişiyi Hunları düşünerek dünyaya getirdi"* demişti. Liu Yüan da Chin prenslerinin birbirleri ile mücâdeleleri karşısında *"Gök'ün iradesine karşı gelinemeyeceğini"* belirtmişti. 328 yılında diğer bir Türk hükümdarı bir başarısı üzerine kollarını semaya kaldırarak *£y *Gök (Tanrı), sana şükürler olsun"* diye duygularını dile getirmişti[519]. Hun tanhusu Ho-han-yeh*in Çin imparatoru ile yaptığı bir andlaşma (M.Ö. 48)*da and içme münasebetiyle, *'Yemininden dönen taraf (Hun veya Çin) Tann'mn cezasını çeksin"* denilmiş . sonra kurban kesilerek and içilmişti. Avar hakanı Bizans ile bir andlaşmasında *Gök-Tann adına* yemin etmişti Gök-Türklerin seferden önce zafer için dua ettiklerini belirten Çin kaynaklanna göre, hakan Tardu 590'da savaşta atından inerek Tanrı'ya niyazda bulunmuştu[522].

[m] *U Oıamarnsme.,.,* s.22 vd, 182.

[st] **L'Bmp. d. Tures..^* s. 101

[HT] BİL De Gıoot, *eyn- esr..* s. 76; Uu, *Kutscha unâ seine...*, s. 119.

***De Grooi- *oyn. e$r.,* ı 97,101.

[5I]* W. Eberhard, *Uu Yüan ** Liu Ts'ung'un Biyografileri,* s. 8; W. Schmidt, *Eski Türklerin Dini,* s. 81

"•DcGroot.am «w, s. 223.

[su] Mcnandros dan nakten A. İnan, *Eski Türklerde And,* s. 279 vd.

Kitabelere göre Tanrı, kâinatın ilk sebebidir, yâni yaratıcıdır[525]. Kitabelerde Tann bazan *"Türk Tengrür*[24]* şekliyle o çağlarda *"millT'* bir Tann olarak görünmektedir: Gök-Türklerin bir "hakanlık*[1] kurması O'nun isteği ile olmuş, hakan, Türklere O'nun tarafından verilmiştir. Yâni Tann, Türk halkının hayatı Üe ilgilenen bir ulu varlıktır[525]. Savaşlarda Tann'mn iradesi üzerine zafere ulaşılır[526]. Türkün ve umumiyetle insanların hayatına Tann vasıtasız müdahale eder. Emreden, iradesine uymayanı cezalandıran Tanrı, bağışladığı kut ve ülüğ(kısmet)'ü lâyık olmayanlardan geri alır[527]. Ulu Tann şafak söktürür ("tan üntürü"), bitkiyi canlandırır. Ölüm de onun iradesine bağlıdır. Tann, cam verdiği gibi, onu isteğine göre de geri alır: *"Kül-Tegin vâdesi gelince öldü* ("kergek buldı"). *Kişi-oğlu ölmek için yaraulmıştir*[52]**: "Kara-yol (kanun, hak) Tanrıdır. Kırılanları birleştirir, yatılanları birbirine ular... İnsan diz çökerek Tanrı'ya yalvanr, kut isterse verir, atlar çoğalır, insanın ömrü uzun olur... Kuzgunun niyazı bile Tann'ya ulaşır..."* . *"İnsanlar fâni, Tann ebedîdir"*[530]. *"Doğru insanı ve yalancıyı Tanrı bilir. Bulgarlar Hıristiyanların (Bizanslıların) iyiliği için çok çakştılar. Onlar bunu unuttu. Fakat Tann biti'* yor"[531].

Türkçede ulu varlık mânasındaki *bayat* (kadîm), *açu* (baba), *idi* (sahip), *ogan* (kaadir), *çalap* (mevlâ) tâbirleri aslında Tonı-Tnın sıfatlan olmalıdır.

Ne kadar dikkate değer ki, geç devirlerde Türkler arasında da yayılan Samanlık eski Türk Gök-Tann inanana dokunamamıştır. Ulu Tann bahis konusu olduğu zaman Samanlığın âdeta "sırıttığını" söyleyen M. Eliade'ye göre[532] Yakutlarda Gok-Tanrı'nın izi olan Tangara Kayra-Han ile Şaman fazla meşgul olmamaktadır.

Türklerde Tanrı düşüncesinde maddî gökyüzünden mânada "ulu varlık"a doğru bir gelişme dikkati çeker. Orhun kitabelerinde Türk kozmogoni-

^Bk. J. P. Roux, *La retigion...,* s. 228.

° Kitabeler, I, güney, 1; II, doğu, 1; Ed. Chavannes £>öcx*«*'Ws. .. s, 248.

[324]Kitabeler, I, doğu, 10, II, doğu, 10.

[525] Kitabeler, I, doğu, 1,11; U, doğu, 10vb;Tonyııkuk,str.3;Ongiıı,oc^he,3;Liu,a)w.eır.(I, s. 52.

[526] Tanhu Mo-tun'un mektubu: Bk. M. Mori. *ReconsidemDon oftke Hsiung-nu State,* s. 23; Kitabeler, I, doğu, 15; II, doğu, 13 vb. Krum Han'ın HambarJy kitabesi,bk, *Byzanrion,* XXVHI, s. 322.

[127] Kitabeler, 1, doğu, 29; 11, doğu, 34-35; Tonyakuk, str. 3.

[528] Kitabeler, I, kuzey, 10.

^*Irkbitig* -9. asırdan kalma Gök-Türkçe fal kitabı- paragraf 71,73,83; bk. *E7Y,* II, s. 85 vdd.

^Bk. G Feher,v4 *Bol&Sr-Törökâkszerepe...;* s. 72.

[511] DirekieT'deki 2. Bulgar kitabesi, bk. G. Fehcr, *ayn. ev.,* s. 73; V. Beşeviiev, *Bytmtion,* XXX, s. 490. [m]*Le Chamanisme...,* s. 168,182.

sini tek cümle içinde açıklayan ibare şöyledir: *"Üze Kök Tengri, asra yağız yir* ***kıhndukîa*** *ikin* ***ara*** *kişi oğh kılınmış..* . Burada Gök-Türk çağında "Kök"ün gökyüzü demek olduğu aşikârdır. O hâlde eski çağlarda, içinde Güneş ve Ay'ın doğuş ve batışı gibi hârikalardan, yıldızların durumuna, dört mevsime, yağmur, kar, rüzgâra, ısınmaya, soğumaya, bitkilerin canlanmasına, kurumasına, hayvanların doğup büyümesine, suların çağlaması ve kesilmesine... kadar herşeyin tam bir düzen ve değişmezlik ve insan aklının kavrayamıyacağı kesin bir ahenkle cereyan ettiğini gördüğü yeryüzünde, herşeyi hükmü altında tutan "semainin Bozkırb tararından Tanrı kabul edilmiş olması mümkündür. Fakat yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere -esasen gök'ün bütün dünyayı kaplaması sebebi ile herhangi bir şekilde (put) tecessüm ettirilmesine de imkân olmayan- Tanrı'nın, zamanla, maddî semada ayn bir manevî kudret balını aldığı anlaşılıyor. Yâni, Tann ebedîliği, "kaadir-i mutlak"lığı yanında, bir selde sokulamayan ve "her yerde hazır" vasfını kazanıyor. Bir Oğuz'un İbn Fadlan(lû. asnr)'a "Rabbinizin karısı var mı?" diye sorduktan sonra. İbn Fadlan ile birlikte tövbe etmesi, Tanrı'nın insan olamayacağını düşündüğünü gösterir. Aynı İbn Fadlan, Oğuzlardan birinin, haksızlığa uğradığı, yahut hoşlanmadığı bir işle karşılaştığı zaman, başını kaldırarak *"Bir Tann"* dediğini nakleder . Ebû Dulaf m da (10. asır 2. çeyrek) Oğuzlarda put bulunmadığını söylemesi manalıdır[535].13. asır Uygurları da Tanrı'nın insan veya başka herhangi bir cisim şeklinde tasvir edilemeyeceğini söylüyorlardı . Demek ki, aslî Türk itikadında anthropomorfizm (putçuluk) yoktu" . Bundan dolayı da aslında putları muhafazaya mahsus yapılar olan tapınaklar *mşh* edilmiyordu. Putçulukta putlann (heykel ve resimlerin) temsil ettikleri kişilerin mânevi güç ile dolu olduğuna inanılmıştır. Türklerde ise manevî gücün tek kaynağı Tanrı idi[538].

Kitabeler, I, doğu. 1; 11, doğu. *2=Üstte mavi gök, aşağıda kara yer Tann* (tarafından) *yaratıldıkta* (zira «al metinde Tengri ayn yazılmıştır).

**Viw *Fadlan Seyahatnamesi,* s. 63.

[w] BİL F. Sümer, *Oğuzlar .,* s. 44.

<J* A. Tıerstevens, *ayn. esr.,* s. 253.

[OT]Eakı Türk dininde pot ite ilgili olarak MÖ. 121'de bir Asya Hun başbuğunun sarayında bulunan ve Huofcınn putu samban, Çin dini mahsulü, ithal malı, mâdeni büyük heykeller için tafsilen bk. K. Shiratori, *On the Tcnitory...* s. 30-52, 61 vd. (bu tür heykel Hunlarda tek örnek olup başka zamanlarda gdrüiıncz)

Dünyayı kaplayan Gök-Tanrı'nın tasviri ve heykeli yapılamayacağı için, bunların muhafazası maksadı ile tapınak msama ihtiyaç görülmeyen Türk inanç sisteminde, Gök-Türk çağına âit bir ttjpmağm varlığından bahsedilmiştir [bk. E. Esin, *Büke,* s. 85 ve n. 53: "The Temple of Kül Tigin *(Kât-Ttpn tapmağtfl.* Gök-Türk topluluğunda Budizmin yaygınlaşıp âdeta resmîlik kazandığı fikrini uyandıran bu araştırmada, iddiaya delil olarak "bark" kelimesi (Ktb. I, kuzey-doğu) gösterilmiştir ki, bu yanlış bir yorumdan başka birşey değildir, "fianfc" sözü Türk tarihi boyunca sadece ev.

Kitabelerin bir yerinde Tann ile "yer" eşit fonksiyon icra eder gibi görünmekle[539] beraber, aslında Gök-Tanrı'nın çok eski zamanlardan beri tek "ulu varlık"ı temsil ettiğine dair deliller vardır. M.Ö.Tri Asya Hunlan devrinde (üstelik 6.-8. asırlarda artık fonksiyonunu kaybetmiş olan-) Güneş, Ay, yıldız tanrılarının (kutsallarının) mevcudiyeti, Gök-Tanrı'nuı, tıpkı semavî dinler (Musevîlik, Hıristiyanlık, İslâmkk)'deki gibi, tek kudret olduğu keyfiyetini gölgelendirmez. Çünkü dinler tarihinde tesbit edilmiştir ki, hiçbir din, hiçbir devirde tek itikad ve amelden ibaret olmamış, "hiçbir Tanrı'ya tek başına itaat edilmemiş" ve Tanrı dâima kutsal sayılan ikinci derecede, yan varlık inançları ile çevrilmiştir (semavî dinlerde Tann=Allah ile beraber meleklere, resullere, kitaplara, azizlere de îman edilir). Türklerde de Gök-Tann yarımdaki: Hun devrinde Güneş, Ay, yıldızlar ve Gök-Türkler çağında, yer (Kitabe Il'de zikredilen 'yir") ve yer-sular böylece kutsallar ("azizler) durumundadır[540]. Dinlerle "ulûhîyet" konusunda araştırmalar yapan W. Schmidt'e göre, "daha Hunlarda tek tanrılığa doğru açık bir gelişme" müşahede edilen Bozkır dininde Tann, Gök-Türkier devrinde mânevi büyük tek kudret hâline yükselmiş bulunmakta idi[5*1]. 7. asır Bizans tarihçisi Th. Simokattes, Gök-Türklerin, kutsal saydıkları ateşe, suya, toprağa tazim ettiklerini, fakat yalnız, yerin göğün yaratıcısı bildikleri Tanrı'ya taptıklarını belirtmiştir[542]. 790larda Tıflis'li St. Abo[543] Hazarlann *"biryaraüct Tanrı"* tanıdıklannı söylemiştir[544]. Hazar başkentine Bizans'tan gönderilen St. Constantin Cyrül (Kyrillos) ile mülakatı sırasında (862'de) hakan, Hıristiyanların Tanrı'nın "üçlü kişiliği"(Trinity)'ne inandıkları hâkle, *kendilerinin (Türklerin) tek Tanrı'ya îman ettiklerini açıklamıştı™. Bulgar Türkleri de yaratıcı, tek Tan-*

mülk, türbe mânalarına gelmiş (bk. *ETY,* IV, s. 186; A. v. Gabain, *AUt Gram.,* t 301; R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...,* s 131; M. Ergin, *Orhun Âbideleri* s. 89; *DLT,* III. s. 333; *Kutad#t-Biu&* beyit, 4536, 4545,4727; *EUS.* s. 33; G. Clauson,,... *Turhsh,* s. 359b) ve hiçbir zaman tapınak yerine kullanılmamıştır. Buna göre "Kül-Tegm barkı" ibaresi ancak Küî-Tegin anıt-kabri (tapmak değil) olarak anlaşılabilir.

[539] *'Yukarıda Tann, aşağıda yer buyurduğu için* Kitabeler H, kuzey, 10.

[540] Bu sebeple V. Thomsen tâ 60 yıl evvel "yer-sub" tâbirim "saints" * azizler diye tercüme etmişti, bk. R. Giraud, *ayn.* «r, s. 104.

[541] W. Schmidt, *Eski Türklerin Dini,* s 77 vd.; bk. yk. n. 533.

[542] Bk. Ed. Chavannes, *Documents...,* &. 248; R. GrousseL *L'emp. d. Steppes,* s. 129; F. AHheım, *Ata-U%* s. 78. [m] Bk. S. Szyszman, *Ou la conversion du rot Khazar.-,* s. 531 a. 8.

[544] Bk. D. M. DunJop,flyn. «^ s. 182.

*" Fr. Dvornik, *Us legendes de Constantin et de Mtthod vues de Byzanee,* Byzantmoslavıca, Supplementa, 1, Prague 1933, bk. A. Zajackowskı, *Khazarian Cıdture.^* s. 302.

*n*ya utamyoHardi* . Burada yanlış bir yorumu önlemek için belirtelim ki, eski dinlerde görülen, sema ile ilgili inançlarda tanrılar (Babü'de Şamas, Palmırde Arso, Azizo, Baolsamin, Mısır'da Amon-re, İran'da Ahura, Hind'de Varuno, Roma'da Mithra vb...) hep Güneş'i, Ay'ı, yıldızlan temsil

O- fîekâr. *ayn.* «r„ , s. 72. Ayrıca "çoban külrürû"nde tek Tann akidesi için bk. J. Deer, *Türk Mil-İetMndt Meşruiyet Hakkı,* s. 498 Bütün bunlara göre, asil Türk İtikadında çok tanrıcı bir düşüncenin yer almayaotği tabiidir. E. Esin tarafından yayınlanan son bir araştırmada ise, Asya Hunları «e Gok-Türklerde (Gök-Tanrı dujroda) kendisine tapılan ve kurban sunulan, Çin kültüründen aktarma , bir "Ejder Tann* ve bir de Hınd'den alınma "Zaman Tanrı" inancının yaşadığı, meselâ Hunİann Kaıt-uı'da, Gâk-Tuıderin ÖtÜken bölgesindeki Tamir ırmağında Ejder törenleri yaptıkları iteri sürütmüş, delil olarak da De Groot *(Die Hunnen...,* s. 59), K. Shiratory *(On the Territoryt..,* a. 27), W. Eberhard *(Lokalkulturen...,* s. 3/11) Liu Mau-Tsai *(Ost-Türken,* I, s. 10 vd. n. 60-61 *)'m* kay ula ı ve ancak takribi çizgilerden ibaret bazı plâstik süslerinin muğlâk yorumlama denemeleri gocleritmiştu (bk E. Esin, *Büke-, the Dragon in earty Turkish Iconography,* s. 82-85 ve n 27, 32. 36,38,47).

Bozkır Türk düşünce ve geleneklerini en saf şekilde temsil eden eski Hun ve Gök-Türk toplutuklanaın dmı ile, MS, 8. yüzyıldan sonraki Iç-Asya Uygur Budizmi belirtilerini birbirine karıştırdığı anbunian arastaıcımn "tc&bıt Vrini açıklığa kavuşturalım:

Asya Hunlarımn inanç ve âdetleri hakkında ilk ve mühim bilgileri veren M.Ö.'si Çin yıllığı *Shjhchi'âc* yutandaki iddiaları doğrulayıcı bir kayda tesadüf edilmemektedir. Bu eserde sadece Hanların yılda 3 defa r«smî toplantı yaptıkları bildirilmiş, fakat, kurban sundukları "varlıklar arasımla "ejder *dcn söz edilmemiştir (bk. De Groot, *Die Hunnen...,* s. 59; K. Shiratori, *On the Tenit&y,.,,* s. 25). Yknİ iddia ana kaynakça desteklenmemektedir. K. Shiratory ile W. Eberhard'ı Hunlaıda "Hyder TatırTnın mevcud olduğunu düşünmeğe sevkeden sebep, *Shih-chi'âcn* çok daha sonra rtazntsntntş *Hov Han shu* adlı yıllıktaki, mânası doğru anlaşılmayan, bir ifadedir. Burada Hun-Sarm setrede 3 defa 'Lıorıg opfer"ltrı olduğu bildirilmektedir ki, bu kayıt M.S. 5. yüzyılda Tabgaç ıdareokıraden Ts'uı Hao tarafından "Ejder için kmban" (Drachenopfer veya "Ejder kalesi") diye yorumlarcruşu Halbuki De Groot, bu Çinli'nin yanlış anladığı Liong (Lung, Long olarak da okutumtirjriir) sözünün gerçekte Çince olmayıp , kuzeyde (Hun ülkesinde) *Ong-Kin* ırmağı bölgesini gö&tereo yakana bîr ad olduğunu (Ong- "kin" ~ Rong- "kin" ~ Liong- "kin". Kelimenin Türkçe aslı : *On$* veya*Öн$,* bk. R- Giraud, *L'Emp. d Tura...,* s. 170; M. Ergin, *ayn. esr.,* s. 105) etraflıca açıklamıştı. (De Groot, *ayn, esr.,* , s. 59, 103,166 vd.; A. Kollautz, *Geschichte und Kultur...,* I., s. 46). ÇSn ytttkUrmdı *Lung-ç'eng* (=Karakum şehri? Zira De Groot'a göre yukarıdaki Çince kelimeyi *Uong~dttv&n* veya *Liong-şehri* diye okumak mümkündür) şeklinde de geçen ismin (bk. W. Eberhatd, *Çin 'm Şımuİ Komşuları,* s. 76) *Ong-kin - Ongtn'* işaret ettiği O. Franke tarafından da benimsenmiştir (bk. E Esin, *Büke,* s. 83, n. 37) Üstelik, Shiratori aynı makalesinde (s.26) Hou-Han ihu'daki habeTİıı ashnda. Hun toplantıları ile Çin Ejder törenleri arasında mevcut paralellik ve cşubğs (cquahty) ortaya koymak mânasını taşıdığını belirtmiş; W. Eberhard ise, kaynak verilerini lopiavajı eserinde Hun "Ejder TanrTdan söz etmeksizin, ancak M.S. 4. yüzyılda Çin'de Kansu'da kurulan küçük Hun devletinin (î. Oıao, 304-329), bir Çin yıllığında "Yatan Ejder" diye tanıtılan başkenti (Gu-tsang şehri) münasebetiyle, Hunlar arasında bir Ejder kültünün varlığını, ihtimal oterak, Beri sürmüştür (bk. *Çin'in Şimal Komşuları, s.* 77). Ayrıca burada, Çin kaynağının, Gatsang şehrine sırf inşâ biçiminden dolayı Çinliler tarafından "Yatan Ejder" adının verildiğini kaydettiği de behruftnişttr. Demek la, gerçekte durum, sanılandan çok farklıdır.

etmiş iken , Türklerin dininde -bunlara ikinci plânda yer verilerek- bizzat gök, Tann sayılmıştır. Gökyüzünün yekpareliği ile tek Tann düşüncesinin ilgisi de açıktır. Gök dinini bütün öteki dinlerden ayıran bu hususiyet» yakanda "Hükümranlık" bahsinde görüldüğü üzere "ilâhî vazife hukuku** anlayışı dolayısiyle "büyük tarihî başarılara kaynaklık eden bu inanç sistemini, Orhun kitabelerinde ifade edildiği gibi, Türklerin "millf dini hâlinde ortaya koymaktadır. Nitekim Tanrı kelimesi de bunu gösterir.

Hele Gök-Türk çağında Türklere mahsus bir Ejder Tanrı'sından bahsedilme*! büsbütün şaşırtıcıdır. Zira ne Çin kayıtlarında, ne de Türk vesikalarında "Gök-Türklerin Tamir ırmağında Ejder Tann'ya taptıkları ve kurban sunduklarına dair bir işaret görülür Liu Mau-Tsai'nin eserinin ne kaynak bölümünde, ne de açıklamasında [bk. *Ost-Türken,* I, s. 10 ve n. 60-61] Gök-Türkler için Ejder Tanrı kaydı yoktur. Türk kitabelerinde atıf yapılan yerlerde de (bk. *Büke,* a. 85, n. 53] Ejder Tanrı değil, 12 Hayvanlı Türk Takvum'nde yer alan "Ejder yılı" bahis konusudur. Bir Batı Gök-Türk grubunun Çin'de verdiği temsilde sahneye bur sarı ejder figürünü çıkarması [bk *Büke,* s. 80, 85] da bir san'at taklidinden ibarettir).

E. Esin varlığını iddia ettiği Türk "Ejder Tanrıca Türkçe "Büke" adını vermiş, (dilimizde cesur, kahraman, alp kişi mânasında olan *büke* [bk- *ETY,* IV. s. 37; *KB,* beyit, 3545, 5523; G. dauson, „. *Turkish,* s. 324b] bu mânasından dolayı "büyük yılan'da ifade etmiş [bk. *DLT,* III, s. 227; *KB,* beyit, 1202, 2354], takat dinî inanç olarak Ejder Tanrı yerine kullanılmamıştır) ve hattâ, X. yüzyılda çok batıda Seyhun boyunda yaşayan Oğuzların "yılan"a taptıklarını ileri sürmüştür (bk. *Büke,* s. 93 ve n. 100). Kaynak olarak gösterdiği İbn Fadlan Seyahatnamesi'nde bahis konusu kavim ise Oğuzlar değil (bk. *Seyahatname,* metin, 203 a. Türk. tere. R. Şeşen, s. 43. Aslına uygun olan bu tercümeye ilâve edilen not ve açıklamalara güvenilemez), Baskınlardır (çok karışık inançlara sahip Baskınlar sonradan Türkleşmiş Urallı bir kavim olarak görünmektedir, bk. yk. Hazar Hakanlığı). "Çoban kültü-ründe tek Tann akidesi için ayrıca bk. J. Deer, 78»* *MiUetlermde Meşruiyet Hakkı,* s. 498.

"Zaman Tanrıca gelince, E. Esin'e göre, Gök-Türk kttâbcierinde sözü edilen (Kitabe I, kuzey 10: *"od tann yasar*)* bu tanrının Türkçe adı "öd" idi (bk. *Büke,,* s. 87). Benzer bir görü? daha önce A. v. Gabain *(Altt Gram...,* s. 322) ve L Bazın, (bk. R Giraud, *L'Emp. d. Tures..,* s. 113; J. P. Roıut, *La religion des Turcs de TOrkhon,* s. 202) tarafından da ortaya atılmış idi ise de, pek dikkate alınmamıştı, çünkü bu, Türkçe bir kelimeye Türklerde mevcut olmayan bir kavramı muhteva yapmak özentisinden başka birşey değildi. Gerçekten "öd* sözü Türkçedc "zaman, vakit, mevsim" mânalarında olup (bk. *ETY,* IV, s. 73; M. Ergin, *Orhun Âbideleri,* s. 109; *DLT,* indeks; *EUS,* s. 146; G. Clauson, *...Turkish,* s. 35a. Ödlek de aslında bu mânadadır). Tanrı" demek değiMîr (Kitabede Kül-Tegin'in ölümü münasebetiyle geçen yukarıdaki ibarenin "zurnam *Tann tâyin ede?* şeklinde mânalandmlması, hem Türk itikadına uygun düşer, nem de metnin bütünleşmesini sağlar. Son kelime olan "yasar'ı "yaşar" olarak okuma denemesi rrâna bütünlüğünü bozmaz. Asya Hun lan nd a ve Bulgarlarda "Savaş Tanrısı" hikâyesi için bk. A. KoUautz, *ayn. esr.,* II, s. 48).

J. P. Roux'nun 1961'de yayınladığı, yukarıda zikredilen incelemesinde de, gerçek Türk dini ile tutarlı bazı tesbîtier görülmekle beraber, Moğolların da dahil bulunduğu bütün "AltaylT kavimler bir kültür özdeşliği içinde mütalâa edüerek, zaman farkı dikkale almmaksızın muahhar bir takım inançlar eski ve aslî Türk dinine uygulanmağa çalışıldığı için, mandjna sonuçlara varılamamıştır.

^ Gök kültünün ne kadar derin etki yaptığını gördüğümüz Çiodc bile asıl rol oynayan unsur Güneş'tir (bk. O. Franke, *ayn. esr^* I, s. 119; II, s. 311).

***Tanrı tâbiri, Başkırtça hariç, bütün Türk lehçelerde ortak kelime olarak mevcuttur**. Türkçe'nin «eme/ tekmelerinden biridir[549]*. Yazılı kaynak olarak** M Öncclri Çin yıllığı Shi-lri'de, imoarator Mo-tun (M.Ö. 209-174)'un unvanları dolayısiyie zikredilen Tanrı" kelimesi Çince'ye "Tien" olarak geçmistir*[51]. Böylece en aşağı 2500 yıllık bir maziye sahip bu Türkçe tâbir sonra Moğolca'ya ve diğer bazı Asya dillerine intikal etmiştir. Eski Sümer dilindeki T&ım'ya yakın bîr mânaya gelen "Dingir" sözü ile münasebeti henüz açıklığa kavuşmamıştır[55]'.

Eski Türic din adamlarına umumiyetle "kam" deniyordu. Türk lehçelerinde bu kelime de yaygındır ve şimdilik ilk olarak Avrupa Hunlannda (5. yy.) görüldüğü bildirilmiştir[354]. Gök-Tann dininin amel (ibadet) şekilleri ve kamları hakkında başkaca btrşey bilinmiyor. Asya Hunlannda ve bazı diğer Türk devletlerinde hükümdarların aynı zamanda baş ruhanî (Şaman) olabileceği düşüncesi[V5] şüphesiz bir tahminden ibarettir. Buna dair bir delil yoktur*[5].

4 DİĞER DİNLER

Tarihte çeşitli Türk kütleleri, bulundukları çevreye göre çeşitli dinlere de girmişlerdir ve bu durum» İslâmiyet hariç, Türk kavimleri üzerinde menfi tesirler doğurmuştur. Avrupa Hunlannın kütle hâlinde Hıristiyanlığı kabul ettikleri söylenemez ise de , Çin'de devlet kuran Tabgaçlar, karşılıklı sosyal intikaller yanında Budizmin de tesiri ile 495 yılından itibaren "millî" unsurları yasak etme neticesinde Çinlileşmişlerdir. Bununla beraber Tabgaçlar Budist san atta yeni bir devir olan "Wei" san'atının geliştiricisi olmuşlar-

[m]BİL G- *Oacrtest^ayn. esr.,* II, s. 578 vd.

" Gy. N&ncth. *tibiü* sayı «8, s. 306. Tanrı kelimesi ile ilgili bazı açıklamalar: P. Pelliot, *TP.* 37, 2*44, 1165-185; bfc. L. Ugeti, *Mastde civtlisation...,* s. 143-146.

"'Bk. De *Gtooi.D* Hunnen... $.* 53 vd.

" Bfc. Koafuchs'uı eseri: *Lun-yU,* Çince baskı, Taipei 1963, s. 232 vd.; H. G. Creel, *Confucius, the Man and* rfw *hfyth,* 1951, bk. *DTCF Dergisi,* XI, 2-4,1951, s. 410,429; ayrıca bk. yk. Hükümranlık.

*[0]Bk-G. Doerier, gtwt *yer:* L. Bazin, *Appartenances linguistuaues...,* s. 134; G. Clauson, *The eariiest T&kâh...,.* s. 184.

*" Bfc. Gy, N6merfe, *ayn. esr.,* s, 306; aya. müell.., *Probleme der Türkischen Uneit,* s. 88 vd.

[m] Ala-kam. Eş-kam. Gy. Nömeth, *Attüâ es Hunjai...,* s. 224. Kam sonraları büyücü ve Şaman gibi m^ıulara germiştir, bk. A. v. Gabain,.4fet *Gram.,* s. 326; *DLT,* I, s. 236, 283, III, s. 157,443.

"Mesela» U Ligeti, *Anilâ ve Hunkm,* s. 40; A. Kollautz, *ayn. esr.,*, II., s. 349 vd.

** Bozkır devresi Türklerin dini için tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini,* 1980, s. 1-67; M. Uydu» ***Turk-isiâm*** *Bütünleşmesi* s. 1-320.

*" Şmıdffik bk. F. Altheim, *Geschichıe der Hunnen,* III, s. 17-42.

dır . Gök-Türkler devrinde Budist rahip-seyyah Hiuen-Tsang'm bütün Batı Gök-Türk sahasını bir budistler memleketi olarak tasvir etmesine rağmen (bk. yk. Baü Gök-Türkleri) gerçekte Türk halkının bu dine karşı direndiği ve II. Gök-Türk devletince Budizmin reddedildiği malûmdur. Ancak Uygurlar zamanında büyük kültür değişikliğine yol açan Maniheizm Türkler arasına ginnis (hakan unvanlarına Gök-Tann yerine "Ay Tengri" ibaresinin eklenmesi[5 9]) ve bilhassa Uygurların Türkistan'daki hâkimiyetleri devrinde iyice yerleşmiştir. Gök-Türk yazısı değiştirilmiş, yerine Sogd menşeli ve tamamen başka karakterde Uygur yazısı kullanılmıştır. Sonra Budizmin de intişar ettiği bu safhada Uygur tarihi artık yerleşik kültür mensubu sayılmak icabeder[560]. Uygurlar bu kültürün de en iyi temsilcilerinden biri olmayı başarmışlardır: Maniheist ve Budist eserlerin Uygur lehçesine tercümesinden doğan zengin bir dinî edebiyat gelişmiştir. Bunların yazmalarından bir kısmı resimli ve ciltli olarak Bin-Buddha mağara tapmaklarında bulunmuş olup, aralarında 10. asır başlarında Gök-Türk alfabesi ile yazılmış kehanet kitabı: *Irk-bitig* dikkati çekenlerden biridir[361]. Uygur alfabesi ile yazılmış *Huastuanift* adlı eser ve Hiuen-Tsang'ın hâl tercümesinin Uygurca'ya mütercimi olan Beş-bahk'lı Singku Seli Tutung[363] tarafından Uygurca'ya çevrilen (10. asrın ilk çeyreği) *Altım Yaruk* (=Altın Işık)[364]ile *Sekiz Yükmek* aynı derecede mühimdirler[566]. Hece vezninde yazılmış ilâhîler[567], Beş-balık, Turfan, Karaşar, Aksu, Yarkent gibi merkezlerde ve "Çöl Pompei*si diye anılan başkent İdikut şehrinde, ayrıca, Toyuk, Mortuk, Bezektik mevkilerinde 1894-1914 yılları arasında birçok Avrupalı bilginlerin yaptıkları kazılarda ele geçen duvar resimleri[568], heykeller vb.[569] Türk medeniyetinin belgeleridir.

5« Yün-kang ve Long-men'de Türk mağara kutlunun devamı mahiyetindeki Btıddha tapınak ve heykelleri, bk. R. Grousset, *L'Empire des Steppes* s. 106 vd.; W Eoerhard, *Toba devrinde Buddhist Kilisesi,* s. 301 vd.; ayn. müell., *Conatteron...,* s. 95.

"*Bk. A. Bombacı, *Quttug Bolsun,* 11, s. 14 vd.

[160] A. v. Gabain, *Das uigurisehe Königsretch von Chot-scho S50-1250.* Berlin 1961, bk. Oriens, XXI-XXII,s. 526 vdd.

[361]*ETY,* II, s. 68-100. Yeni araştırmalar: *Türk Küttüm,* sayı 239, »983, s. 13.

[562] Bugünkü Türkçe'ye tere. 1941; *Türk Kültüm,* ayn. sayı, s. 15. Ayrıca bfc *Açta Theohgia,* Copenhagen 1965.

^Bk.™, V,s.333vd.

[564] Bk. S. Çağatay, *Altun Yarvk'tan İki Parça,* 1945; Ş. Tekin, *Uygur Bilgim Sin&u Seli Tutung'un.^* «. 29-33.

[365] Bk. L. Ligetı, *Saloz Yükmek Yamq,* s. 291-319.

[586] Uygur lehçesinde yazılmış bu devreye âit eserler için ayrıca bk. O. F. Sertkaya, *Uyguna Yeni Yayınlar,* s. 273-279.

[567] Bk. R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s 5-9.

** Eski Türk resim san'atında "Eski Türk tarzı' ve "2. Törk tarar* için bk. E. Esin, **Tûrk'ül>Acem*!er...,* s. 341 vdd.

**Bk.B.Ögel, *Türk KüMür Tarihi,* s.351-364;*L.Rasaoyi,Tarikte "i>>•* ■> - 108vd.

Derîn bir binicilik ve ok atma sevgisi yanında iyi deri işleyen, aynı zamanda mahir mâden (demir, balar, mâden kömürü) işçileri olan ve güzel "çiçekli kumaşlar" imâl eden bu Uygurlar kitap basma tekniğini de biliyorlardı. Bu, Çin'de 8. asrın 2. yansından beri mevcut sanılan "blok" usûlü, yâni bir nevi teksir değil, fakat çağdaş matbaanın esası olan müteharrik ("movable") harf sisteminin uygulandığı baskı idi. V. Le Coq ve A. Grümvedel 1902-1907 yıllarındaki araştırma gezilerinde Turfan'da Uygur dilinde sert tahtadan yapılmış, yüzlerce harf bulmuşlardı. Sonra P. Pelliot (1906-1909) ve S. Oldenburg (1914-1915)*un Tun-huang'da meydana çıkardıktan Türkçe harfler[570] dünyada monotip" matbaa hurufatının en eskileridir

Nihayet Uygur yazısı Moğollar tarafından kullanılmış, Timurlular devrinde resmi tahrirat, Altun-Ordu devletinde "yarhg"lar, 15. asır ortalarına kadar Orta Asya'da ortak yazı olan Uygur alfabesi ile yazılmış ve bu alfabe Mançu ve Kalmuk yazılarının esasını teşkil etmiştir[972].

Bir kısım Türkler de Museviliğe (bk. Hazarlar) ve Hıristiyanlığa girmişlerdi5™. Türk nüfusunun çoğunluk meydana getirdiği sahalarda bir menfi tesiri görülmeyen bu yabana dinler, bu imkânın mevcut olmadığı bölgelerde Türklerin kaybolmalarında rol oynadıkları gibi (Doğu Avrupa'da ve Balkankar'da Hazarlar, Feçenekler, Uzlar, Kumanlar), 1000 tarihinde resmen Hıristiyan olan Macarların Türk kültüründen uzaklaşmaları, 864'den itibaren Ortodoksluğu kabul eden Bulgarların Türklüklerini kaybetmeleri neticesini vermiştir . Esasen bu dinlerin Türk kültüründeki inanç sistemine uymadığı, mahalli nitelikte kalmalarından bellidir. *Yalnız İslâm dinidir ki, Türklerin kadîm inançları Üe birçok bakımdan uygunluk göstermesi doiayısiyle, Türkler arasında yaygm ve Türklüğü takviye eden bir din durumundadır* (aş. bk. Bölüm IV).

'Bk. R. R Aral, *Uygurlar,* s. 99.

[1] 6fc Tto. F. Ckrter» *Ihe tmtntion of Printing...,* &. 102-111, 116 vd.; Th. Bossert, //. *TTKZ,* s. 422426: F. Grenini» *Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü,* s. 41. Ayrıca o tarihlerde (J. Gutenberg'den 400 yıi önce) basılmış metinler için: J. C Risler, *La Civilisation Arabe,* s. 113, 171; A. Mazahcri. *La vie auotidtenne des Musubnanes^.,* s. 261; E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi..*«, fevha, 87.

!Ts&»tc«bk. R R..Vat, Ar *Yatı Numunesi Münasebeti ile,* s. 17-20.

[1] Bibliyografya için bk. L. Rasonyi, *Tarihte Türklük,* s. 318 vd.; W. Barthold, *Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanbk,* s. 47-100; K_ Czegl6dy, *Pseudo-Zacharias on the Nomads,* s. 148. [1] Türkler azasında yabana dîn ve mezhepler ve bunlara âit Türkçe edebî hatıralar hk. toplu bilgi için hk. S. M. Arsal, *Türk Tarihi* we *Hukuk,* s. 44-67; A. v. Gabain, *Der Buddhismus in Zentralasien,* s. 505-510; aya muetl, *V'onsiamischt aUtürkische Literatüre,* s. 207-228.

F-İKTİSADI HAYAT

A- AT VE KOVUN

Bozkır Türk ekonomisinin esasım, yüksek ovalar ve yaylalar olan Bozkır coğrafyasının iklim şartlan icabı, çobanlık ve hayvan besicyiciik teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanlardan -yukarıdan beri Türk sosyal ve kültürel hayatında büyük ehemmiyetini belirttiğimiz- *attan sonra koyun geliyordu.* Tarihi M.Ö. 2500'lerde başlatılan *Afanasyevo kültürü'nâe* koyun kemiklerinin at kalıntıları ile birlikte görülmesine [3] karşılık, Aral gölü Bozkır havalisinin daha önceki kültürünü vasıflandıran, Harezm'deki *Kelteminar kültürü* (M.Ö. 3000)'nde yaban domuzu, geyik ve kaplumbağa kemiklerinin meydana çıkması, fakat koyun ve sığır izine rastlanmaması[576] dikkate değer. Demek ki, koyun ile atın insan hizmetine girmesi zamanlan arasında bir paralellik vardır. M.Ö. 3000 başlarından itibaren Orta Doğu, Mısır ve Doğu Akdeniz bölgesinde tarım, hayvancılık ve mâden kullanılışından meydana gelen kültür birliklerinin geliştiği, fakat halkı "henüz balıkçı ve avcı durumunda olan" Bozkırlarda hayvan besleviciliğe dayalı ekonomi sisteminin, daha sonraları (2500'ler) güneyden gelen tesirlerle başladığı ileri sürülmekte ise de[377], işaret edilen bölgeden kuzeye doğru bir kütle göçü görülmediğinden böyle derin bir kültür tesirinin mevcut olabileceğine ihtimal verilmemektedir[578]. Bunun yanında, ehlî hayvanlar sırasında koyun ile öküz ve domuzun bir arada dikkate alınması herhalde doğru değildir. Bu hayvan kalıntılarının herhangi bir kültür tabakasında yanyana bulunması ile o hayvanların ehlîleştirilme yerleri ve zamanları ayırdedümek gerekir. Meselâ öküz, Bozlar hay-

[575] B. Ögel, *Türk Kültür Tanhi,* s. 17 vd.

*n *B.Ö$e\,ayn.esr.,* s. 15.

^7 *K.3eUmas,ZurHerkun/t..,* s. 13 vd. Aynı yazar, koyun ve keçinin, M.Ö. 6000% doğru İran'da ehlîleştirıldiğini ve az sonra -M.Ö. 4750- zara? ekonomi devrinde öküz ve domuzun meydana çıtlığını da iddia eder, bk. *Les phıs aneiennes chn&aations d'Heveun..., %.* 772.

[5,8] B. *Ögelayn. esr.,* s. 25.

vanı değildir; sulak, verimli, çiftçilik yapmağa elverişli sahalarda oturanlar için ehemmiyetli bîr hayvandır, fakat Bozkırh'nın işine pek varamaz. Bu sebeple öküz, Bozlar iktisadiyatında faktör olarak görünmez[3] . Bütün ağır hareketli, kocabaş hayvanları böyle saymak mümkündür. Domuzun ise, hiç olmazsa ekonomik hayatın başlangıcında, Türk Bozkırları ile alâkası olmamıştır. *Türkler -Avrupa bölgelerindekiter dahil- tarihleri boyunca yâni İslâmiyet'ten önce dahi, hiç domuz beslemedikleri gibi, etini yemekten de hoşlanmamışlardır****. Ehli hayvan besleyiciliğin ilk safhasında domuz, Tunguz ve Moğollara: öküz, inek, manda vb. Îndo-Germenlere; deve çöl kavimlerine; at ve koyun Türklere ait görünmektedir. Bu bakımdan, Afanasyevo-Andronovo kültüründe at ve koyun kemiklerinin bir arada bulunması daha manalı bir duruma girer ve böylece Türk Bozkırlarının başlangıçtaki ekonomik bünyesi de ortaya çıkmış olur. Ayrıca Hun çağına âit Bozkır "hayvan üslûbu" tasvirlerinde öküz, inek, boğa, manda gibi hayvanların ve ehli domuzun yer alması dikkat çekicidir. Tabiatiyle daha geç devirlerde Türk Bozkırlarında at ve koyun sürüleri yanında sığır, katır, deve vb. sürüleri de vardı.

B BESLENME

Bozkifh Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok *at* ve *koyun eti* yenirdi. Prt&kos'un hazır bulunduğu meşhur ziyafette Attilâ yalnız *et* yemişti. Bulgar hükümdarı tarafından Ibn Fadlan'a verilen yemekte de sofrada sadece kızartılmış et vardı '. Bol miktarda et istihsal eden Türkler, bunu uzun müddet muhafaza edebilmek için çok erken çağlarda *konserve* yapmayı öğrenmişlerdi. *Konserve et Çin'e ifiraç edilen başlıca maddelerden idi* [82]. Yahni ve tutmaç sevilen yemekleri idi' \ Tâ Hunlardan beri en ünlü Türk içkisi de kısrak sütünden imâl edilen kımız idi. Bundan hem Çin, hem Batı kaynakları bahseder . Çeşitli içkilerden buğday ve darıdan yapılana Gök-Türkler *begai" diyorlardı. Oğuzlar boza da yapıyorlardı. Sebzeye karşı fazla istek

^Ötan keisroc» de aslında Indo-OermeoocMir, bfc. Gy. Nemeth, *HMK* s. 94.
W. Eberhard, *Eski Çift Kültürü ve Türkler,* s. 21; ayn. müeli., *Tobalann Hayvancılığı,* s. 487; ayn. mürit, ÇuTirt *Şimal Komşu!an*; s. 62,94; A. Kollautz, *ayn, esr,* II, s. 17 vd. *Seyahatname.* &6&
ᵐıB. Szâ&z, m ev, s. 514.
*■ F. Sümer, *Oğuzlar...,* * 3S2 vd.
**M-Ö. Hanlarda De Groot, *ayn. esr^* s. 82; A. Kollautz, *ayn. esr.,* I, s. 31; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komfulen, s.* 65,69,73 vd., 76,86; Avrupa'da B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 27, 515; F. Altheim, *At/ilâ, i.* 193; Bd. Chavannc*. *Oocumenss...,* s. 237; *A Afagyarok elödeivL.,* s. 45.

duyulmazdı. Sütlü dan, peynir, yoğurt aslında Bozkır yemekleri idi. Türk Bozkırlarından dünyaya yayılan yoğurdun (veya kımızın ?) kiraz veya kayısı ile tatlılaştırılması şeklinde hazırlanan ve Çince'de "lo" adı ile geçen bir içki Hunlar arasında yaygındı[585]. Yağ yemesini Çinliler Türklerden öğrenmişlerdi[586]. Uygurlar (Türkistan'da) üzüm yetiştiriyor, pekmez ve şarap (bor) istihsal ediyorlardı.

C GİYİM

Bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi, *koyun, kuzu, sığır, tilki* ve az miktarda *ayı derisi* ile *koyun, keçi, deve yünü* îdi. Eski Türkler bez dokurlar, giyecek için kendir yetiştirirlerdi. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi. Hunlar Çin'e yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi . M.Ö. 1. yüzyıldan kalma, bir Asya Hun hükümdar ailesine âit Noin-ula kurganında 20 çeşit ipekli kumaş (Çin'den ithal) kalıntısından başka, üzerine bir Hun portresi işlenmiş yün kumaş ile aplike süslü keçeler bulunmuştur . *Romalılar keten gömlek giyildiğini ilk defa Hanlarda görmüşlerdi™*[9]. Hazar prensesi Çiçek'in Bizans sarayına gelin gittiği zaman giydiği Türk öpi imparatoriçelik elbisesi Çiçekion (Çiçek adından *f*[90] orada moda olmuştu. Bozkırın "tipik" elbisesi caket-pantalon idi. Süvari en rahat şekilde ancak böyle giyinebilirdi. Yukarıda söylediğimiz gibi (bk. Ordu), bugünkü modern giyinmenin ilk tipi olan bu Bozkır tarzı, Çin'de M.Ö. 4. asırdan, Avrupa'da M.S. 5. asırdan, Bizans'ta 6. asırdan itibaren (-daha önceki devirlere âit heykel, kabartma ve resimlerde görülen bol, uzun ve entari şeklindeki giyinmenin yerini almak üzere-) Türk usûlüne göre yapüan askerî ıslahat neticesinde, dünyaya yayılmıştı (bk. yk. Ordu)[591]. *Başka kavimler kopça kullandıkları hâlde, Türkler düğme kullanırlar ve ceketlerini, Çinliler ve Moğolların aksine, sola açarlardı*[592]. Soğukta ve sıcak havalarda ayrı ayn giyüen pelerinler de kullandıkları anlaşılan Türkler ayaklarına çizme, başlarına börk giyiyorlardı. İleri

[W5]W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s 92.
**B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 515.
[587] W. Eberhard, ayn. *esr.,* s. 77.
** Bk. B. Ögel, *Türk KıiUür Tarihi,* s. 57-60, levha 10.
** F. Grenard, *Asya'nın Üstünlüğü ve Düskuntü&i,* s. 12.
[w] Gy. Moravcsik, *Oıe Herkunft des Worter Tzitzakion,* s. 176. Ayrıca, *Byz turc,* U,*. 264.
[591] B Szâsz, *A Hünok...,* s. 510 vd. Milâd aralarına âit Hun mezarlarından çıkardan caket ve panialon (Türkçesir Bertu/pırt. ve üm), gömlek, çizme ve çoraplar icûı bk. B. ÖgeU *ayn.* «v., a. 58, levha 5, s. 63, levha 6; M.Ö. 5.-4. asra âit Eaik kurganında zrrh- catetli, pantaloniu, çameu Türk prensi: "Altın Elbiseli Adam": bk. N. Diyarbekrıii. *Kazakistan'da Bulunan Eşik Kargam, %.* 295. 298; eski Türk kıyafetleri için bk. N. Atasoy, *Selçuklu Kryafdkri Ürerine Bk Deneme,* s. 111-151.
** W. Eberhard, *ayn. esr.,* s. 95; ayn. müell., *Muahhar Han Deırtnae.^* s. 353-

gelenler, makam sahipleri, daha çok başlıklarının daha uzun ve gösterişli olmasından tanınırlardı Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Avarlar, Hazarlar, Oğuzlar ve Bulgarlara ait vesikalara göre, umumiyetle sakallarını kestiren Türk erkekleri uzun kesilmiş saçtı (Hun tıraşı)[593] ve bıyıklı idiler. Saygı alâmeti, attan inmek, bork ve başlıkları çıkarmaktı[594]. Dizin birini yere koymak suretiyle selâmlamak âdet hâlinde idi: "Hun selâmı"[595].

Ç. ENDÜSTRİ VE Et SANATLARI

Dünyanın en geniş imparatorluklarını kuran Bozkırh Türkler büyük ölçüde ve çağına göre daima yüksek bir harp sanayiine sahip olmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan araçlardan biri demir idi. Demir işleyicilik, madencilikte son safha olarak görünmektedir. Ondan önce *bakır, bronz* ve *altun* işleyiciliği vardı. Bunlardan ük ikisine Taş Devri'ni aşan hemen her kültürde tesadüf ediliyor. Afanasyevo kültür çevresine dahil Minusinsk ve Altay bölgelerindeki buluntu yerlerinde M.Ö. 3000lerden kalma bakırdan yapılmış *bıçak, biz* ve *teBer, küpe* ve diğer süs eşyası ele geçmiştir. İlk Türk merkezlerinden gösterilen Andronovo kültürü çağında ise -bütün Orta ve Kuzey Asya'da ilk defa- altun ortaya çıkmakta idi. Bu devirde "çok kudretli ve zengin bir içtima! hayatın müşahede edildiği" Altayiar'da gerçek bir *"altun endüstrisi"* merkezliği durumu vardı[396]. Buradaki madenciliğin tesirleri, güneyde Tanrı

Eski Türklerde saç biçimi konusu tam açıklığa kavuşmuş görünmüyor. Bazı araştırıcı la rca Türklerin. Çinliler v* T&eililer gibi uzun saçlarını ördükleri ileri sürülmesine karşılık, Türklerin umumiyette stçUrmı kısa kestirdikleri, bilhassa Gök-Türk çağında örgü yapmayıp uzun kesilmiş olarak bıraktıktan belirtilmiş, t» (W. Eberhard. *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 89, 93, 97) ki, bu görüş hakan lşbaıa'nı» bir mektubundan da bellidir (yk. bk İlk Selçuklular da böyle idi, bk. Urfalı Mateos fTürk. teTcJ. *Veknyı-nâme, t.* 48). Diğer taraftan Avrupa Hurdan da saçlarını uzun kestiriyorlar, fakat badanam tepe iusmını tn*ş ediyorlardı (F. Altheim, *Attilâ,* s. 158; O. M. -Heifen, *Huns...,* s. *2%* vd Avarlar ve Bulgarlarda "Hun tarzı"[1] tıraş yaygındı, bk. A. Kollautz, *ayn. esr.,,* II., s. 114). Başka bir fikre göre de Türk topluluklarında halkın saç kestirmelerine karşılık hükümdar ve idareci aumre saçlarım uzun tutuyor, bunlardan hır kısmı ise arkada üç örgü halinde saç bırakıyorlardı (G. Fen*r,/i *Bc^âr* - Tarete*.... s. 37).

Bfc. F*. AUheim. *Gtsckurhte der Hunnen,* s. 258, IV, s. 304; V. Beşevliev, *Dieproto...,* s. 319; G. Feber. *Les numıtmenls...* s. 94; Ayn. müell./t *Bolgâr-Törököh..,* s. 97; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 385; ***tbn Fodlan Seyahatnamesi,* s. 72.

[m] Bk. W. Eberhard, *TU.* VH-VIH, s. 168; *îbn Fadlan..,* s. 71 Bir Bozkırh Türkün nasıl giyindiği hususunda bk. U Ligeti, *Bihnmeyen İç Asya,* s, 43 vd.; Türk devletinde "hânuVun giyinişi için bk. C Mackerras, *The Uitftur Empirt....* s. 117 vd. Eski Türklerde başlıklar (börkler) için bk. W. Radloff, *Sibirya'da** fi, 1. S-15!; B. Ögd, *Türk Kültür Tarihi,* s. 157 vd., 169.

Bk. B ÖgcJ, *Türk Kültür Tarihi* s 23.

Dağlarına kadar hissediliyordu (M.Ö. 2. bin). Çu ve Arpa, Bunna-çap buluntuları hep Andronovo kültürünün izlerini taşıyordu. Bazı Tn-do-Germenci'ler taraûndan bile, madencilik balonundan Hind-Avrupah halk üzerine Altaylı tesiri kabul edilmiştir[597].

Başlıca meslekleri demircilik ve madencilik olan Bozkır Türk topluluğunda mükemmel *kılıç, kalkan, kargı* mızrak, temren* imâl edilirdi. Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altun levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. *Kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok* *ute(sadak)' *lan, zırhlar, tolgalar* çok kere işlemeli altun ve gümüş ile bezenir[598], *madenî tabaklar, maşrapalar, heykeller,* bazıları birer san'at eseri değerinde olarak Türkler taraûndan yapılırdı. Çin'den Tuna boyuna kadar bozkırlara serpilmiş binlerce mezardan bu eserler bol miktarda çıkarılmıştır[5*9]. Ayrıca *kazanlar, ibrikler, kovalar,* içinde yüzlerce insanın barındığı *otağlar, arabalar, at teçhizatı; eyer ve koşum takımları* Bozkır Türk topluluğunda ne kadar kalabalık bir esnaf ve zenaatkâr zümresinin bulunduğunu gösterir. Halıcıları, kilimcileri, debbağları, çizmecileri, çorapçıları, börkçüleri, dokumacıları, terzileri de bunlara üâve etmek lâzımdır; Asya Hun çağında bile, süslenmek için bir nevi kırmızı boya (ruj) kullanan (bu boya Çin'de de moda olmuştu) ve saçlarına güzel kokular süren Türk kadınlarının eskiden beri *gergef* işledikleri Priskos'un kaydından anlaşılmaktadır[600].

Bozkır Türk halkı arasında mahir marangozlar, tahta oymacılar da vardı. Asya Hunları masa, sandalye, koltuk, dolap yapıyorlar[601], karyola ve perde kullanıyorlardı. Bu ev eşyasından çoğunu Çinliler Hunlardan öğrenmişlerdi Debbağlık sanatı da Ruslara Bulgarlardan geçmişti[603]. Eski Türkler elbiseleri için ütü bile kullanmakta idiler .

[w] Bk. A. Berthelot, *UAsie ancienne...,* s. 24 vd.

[m] B. Ögeİ, *ayn. esr.,* s. 165-170. Gök-Türk hakanının aHun zırhı, bk. Liu, *ayn. esr.,* I,a. 81.

[w] Bu hususta neşriyat için bk. Budapeşte'de 2. Dünya Savaşı'ndan önce yayınlanmış, olan *"Archaeoiogia Hungarica"* serisi.

*" B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 237, 513. Dünyanın en eski halısı da Pazınk (Altayiar'da, MÖ. 3- yy.) kurganlarında bulunan Türk halisidir, bk. N. Dryarbekırli, *Hun Sanan,* s. 132, resim 10Z

[a)i] Pazınk kurganlarında ortaya çıkan Hun masalları için bk. B. Ögeİ, *ayn esr.,* s. 63, levha 6.

' Bk. G. Montandon, *TraiU d'Ethnoiogie cultureiie,* s. 162; *Han-shu'&zn* **naklen, B.** Szâsz, *ayn esr.,* s 509; W. Eberhard, *Çin'in Şimal KomsuUm.* s. 95.

*" W. Barthold, *..Dersler,* s. 61.

[604] *DLT,* I, s. 348.

D- ŞEHİR

Eski Türkler, yaz aylan için zaruri olan yaylak hayatı dışında, kışın barınmak özere evler inşâ ediyorlardı. Asya Hunlannın kurban sunmak üzere binalar da yaptıklarını kaydeden Çin kaynaklarına göre, Gök-Türk hakanlarının sağlam meskenlerden kurulu merkezleri vardı[605]. Esasen Türk hükümdarlarının biri yaylaklarda, öteki vadilerde, su kıyılarında olmak üzere iki merkezleri bulunurdu ve ikincisi evlerden kurulu iskân yerleri idi: Mo-tun'un, Long veya Liong veya Lung (=Ongin ırmağı üzerinde) ve Orhun havalisinde (yazlık), tlteriş'in *Çoğay* (yazlık), *Karakum*[606] (kışlık), İste-mi'nin *Ek-dagfa* (yazlık), Işık gölü yanında (kışlık), Tong-Yabgu'nun Tokmak (kışlık), vb... II. Gök-Türk hakanlığı kışlık başkentinin Orhun kitabelerim» bulunduğu yerde şehir hâlinde olması mümkündür[607]. Zira mâhiyetini iyi bildiğimiz bu hâtıraların dağ başlarına, ıssız yerlere dikilmesi bir mâna ifade etmezdi. Bundan başka, kitabelerde zikredilen iskân mahallerinden *Amga-Kurgart* bir kale olmakla beraber, *Toğu-balık* herhalde bir şehir idi[608]. Uygurlar tarafından kurulan (Moyen-çor zamamnda, 747-759) *Ordu-balık* (Kara-balga&un yanında) şehrinin bazı kalıntıları mevcuttur . Hazarların *Bekncer* ve *Semender* adlı şehirlerinden bahsetmiştik (bk. yk. Tarih). Başkent *İtd-Hunbütig* hakkında islâm kaynakları (İbn Rusta, tstahrî, İbn Fad-Uuı, el-Mes*ûdf vb.) geniş bilgi vermişlerdir[61] . İtil Bulgarlarının başkenti ünlü *Bulgur* şehrinin harabeleri bulunmuştur. Tuna Bulgar şehirleri arasında, sarayları ve su tesisleri ile bilhassa iki tanesi meşhurdur: *Pliska* ve *Preslav* (Pereyaslav)[611]. Fakat ne Çinli ve Soğdlulara yaptırıldığı bildirilen diğer bir Uygur kasabası Bay-balık "tan, ne de Doğu Gök-Türklerine âit şehirlerden bir iz kalmamış gibidir. Bunun sebebi, belki eski Türkçe'de şehir mânasındaki TMÜİJİ* sözü ile açıklanabilir. Bu kelime, aslında, "bal-" kökü ile (krş. balçık), bir nevi toprak ifade etmektedir[613]. Demek ki, Türklerin kurdukları kasabalarda binalar daha çok çamur-toprak (kerpiç) ile yapılıyordu. İhtimal senenin ancak bir kısmında kullanılan bu meskenlerin sağlam olmasma pek

** W. Ebcrfeard. *Çm'in Şimal Komplon,* s. 77,87; Kitabeler, *"âb"* (ev) "bark".
^Çmfilenn Lung-ç'eng (Lung şehri) dedikleri Karakum MÖ. 3. yy/dan beri bilinen ilk Türk şehri olmalıdır tac. yk. s. 106 n 334, i. 246 n. 246.
*"Bk. a Ögel, *Tür*Mitolojisi* s 79. ** Kkâbeter, I,
koxev. 5.
■" Bk. B. Ögel» *T&Ht Kültür Tarihi* s. 363, fotoğraf. *MBk. D. M. Duniop, «n. esr, s. 89-115 "'TttBea, G, Fetaer. *A BdgfrTmkök...,* s. 21-31. *ul* Orhun île Selenga'nın birleştiği bölgede, bugün "Bay-bahğın Sume" manastırının bulunduğu yer?
bk. A v. Gabam, Kdk-Tûfklerin Tarihine..., s. 692. ">Çince
tercümesi de böyledir» bk. A. v. Gabain,gâtf. *yer.*

ehemmiyet verilmiyordu. Asya Hunlannın, evlerini *"dövübnüf topraKKuk* yaptıklarına Çin kaynaklarında işaret edilmiştu*'4. Ayrıca, eski Türklerin ahşap meskenler yapmayı tercih ettiklerine dair deliller çoktur. Hazarların evleri hep ahşap[615] olup, yalnız hakan sarayı ile *Şarkel Maksi* taş ve tuğladan yapılmıştı[616]. Volga Bulgarlarının evleri de ahşap idi*[17]. Hattâ eski Türkler, Asya Hunlanndan Batıda Avarlara kadar, şehir surlarını bile ahşap (kalın ağaç kütüklerinden çit şeklinde) inşâ ediyorlardı[618]. Kül Tegin bark'ınm duvarları "sıkıştırılmış" topraktan yapılmış, Uygur hakanı Moyen-çor, Kem ırmağı (Yenisey) üzerinde inşa ettirdiği taht sarayı(Ordu-örgin)·m "çit" ile çevirtmişti[619]. Bulgar şehrinin etrafı da meşe kalaslarla çevrilmişti*[20].

Attilâ'nın Orta Macaristan'daki başkenti, küçük ve büyük sarayları, halka âit evler, askerî garnizonlar, silâh ve erzak depoları ile baştan başa ahşap yapılardan ibaretti . Attilâ'nın ve hanımının gümüş ve altın levhalar kaplı sütunlarla salonlara ayrılmış, tahta oyma süsleri ile bezeli; masalar, iskemleler, dolapların bulunduğu saraylarını anlatan Priskos, bîr de Romalı ustalara yaptırıldığını söylediği hamamdan bahseder. Bu münasebetle zikredelim ki, Türklerde eskiden beri yıkanma yaygın bir âdet idi. Çin kaynaklarında ve İbn Fadlan'da Türk kavimlerinden bazılarında giyilen elbisenin yıpramncaya kadar çıkarılmadığına dair olan kayıtlar mübalâğa sayılmalıdır. Bu esasen beden sağlığı yönünden imkânsız olduğu gibi, yine aynı Çin kaynaklan meselâ bir Hun boyunun (Yüe-pan'lar) fertlerinin günde üç kere yıkandıklarım ve bir nevi "kola" kullanarak, saçlarını temiz ve parlak tuttuklarım yazarlar[622]. Diğer taraftan aynı şekilde İbn Fadlan'ın ırmaklarda hem de ka-dm-erkek bir arada yıkandıklarını bildirdiği İtil Bulgarlarının ve Hazarların hamamları da vardı[624]. Tuna Bulgarları, Hıristiyanlığın kabulünden iki yıl sonra (866'da) Papa Nikolaus I'e başvurarak, rahiplerin onlara haftada

6,4 W. Eberhard, *Ülkü,* sayı 92, s. 172.
*15 A. Zajaczkowski,„4c/. *Oĸ,* XII. s. 300, D. M. Duniop, *ayn. esr.,* s. 92-95
*" D. M. Duniop, *ayn. esr.,* s. 92,186.
617 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s 245.
6ia A. Kollautz, *ayn. esr.,* II, s. 16; G. Fehe>, *LesMonuments...* a. 94; A- Y. Yalcubovskiy,*ayn. esr.,,* s. 11.
619Şine-usu kitabesi, doğu, 8.
00 B *Öge\göst. yer.*
621 Priskos'un geniş tafsilâtı: B. Szâsz, *ayn. esr,* s. 486 vd.; F. Altheim, *ayn. esr^* s. 155; aya müelL, *Geschichte derHunnen,* V, s. 269 vd.
m W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 89; Ayrıca: *DLT,* III, s. 66: Yundu (jıkaadı), Er ton yıkadı: Adam giyeceğini yıkadı.
623 *İbn Fodlan Seyahatnamesi, s.* 73; B. *Ö&\,gS$L yer.*
624 D. M. Duniop, *ayn. esr.,* s. 92.

iki gün (çarşamba, cuma) yıkanmayı yasaklamalarından şikâyet etmişlerdi . Priskos'un bahsettiği hamam da aynı geleneğin bir şahididir. Eski Türklerde yalnız siviller için değil, ordularda da seyyar hamamlar (çerge) vardı ve bu usûl Bizans'a da geçmişti

İdarî rejimlerinde derebeylik (feodalite) mevcut olmadığından ülkelerinde de "şato" tipi yapılara rastlanmayan eski Türkler, nâdir de olsa, surlu şehir de yaptırmışlardır. Meselâ, Hun tanhusu Çi-çi'nin M.Ö. 36'da Çinliler tarafından yıkılan başkenti böyle idi . Ayrıca Hunlar Kan-su'da *Gu-tsang* (Kan-çou) adlı bir şehir kurmuşlardı. Burası Hun başbuğu Liu Yüan (ölm. M.S. 310) zamanında inşâ edilmiş ve inşâ biçiminden dolayı, Çinlilerce "Yatan Ejder şehri" diye anılmıştır[628]. İtil şehrinin 4 kapılı bir suru vardı[629]. Fakat Bozkırlı Türkler umumiyetle surla kapalı şehirlerden hoşlanmamışlar-dır[630], çünkü, kendilerine en tabiî gelen yaşayış tarzına aykırı idi. Bilge Ka-gan'ın memlekette "Çinliler gibi şehirler kurma" teklifini, Türklerin artık "göçebelikten şehirlileşmeğe doğru ileri bir adım ifade eden belirti" şeklinde yorumlama[651] yerinde değildir. Kendi kültürleri ile mağrur oldukları ve o kültürü yaşatmanın gerekliliği şuuru içinde bulundukları bütün vesikaları ile bilinen Gök-Türklerin (meselâ, hakan İşbara'nın mektubu, bk. yk. s. 100), bugünkü Batı medeniyetinin tesiri sonucu olarak üstün saydığımız bir yabancı kültüre (köylü) geçmek gibi bir niyetleri yoktu. Aksi hâlde Türkler bu arzularını Gök-Türkler'den asırlarca önce gerçekleştirebilirlerdi. Tanhu Motun zamanından beri kendilerini, hayat şartlarına ve telâkkilerine uymayan Çin "köylü" kültürüne kaptırmamak hususunda gösterdikleri uyanıklık bunun delilidir . Yukarıda zikredilen Türk şehirleri de "yerleşik" hayat özentisinin mahsûlü değildi. Esasen sadece istek ile de şehir kurulamazdı. Bunun için kesif ziraî kültüre ve dolayısiyle önce köylerin teşekkülüne ihtiyaç vardı. Halbuki, köy grupları biçiminde iskân, Türklerde görülmemektedir. Kaynaklarda Oğuz, Hazar, Peçenek ve İtil-Bulgar ülkelerinde, şehre çekirdek teşkil edecek mânada, "koy" bulunmadığı bilhassa belirtilmiştir[633]. Ne

[625] Bk. G. Fehör, II. *TTKZ,* s. 317 vd.

[626] Bk. Gy. Moravcsik, *Byz. htrc,* II, s. 263; G. Fener,/* *Bolgâr-Törökök,..,* s. 100; *KB,* beyit, 373 (Ey çergüci, gel beni çergüle=Beni yıka, kurtar?).

[7]B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 68 vd. (Kara-kum şehri için yk. bk.)

[628] W. Eberhard, *ÇitVin Şimal Komşuları,* s. 77.

""D. M. Dunlop,a>w. *esr.,* s. 92, **186.**

w⊳Tonyukuk'un sözleri, bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 173.

** A. v. Gabain, *Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış,* s. 643; W. Samolın, *East Türkistan...,* s. 74; Ş. Tekin, *Eski Türklerin Göçebe...,* s. 48 (A. v. Gabain'in izinde). Uygurların İç-Asya'da yerleşik hayata geçmeleri coğrafî şartlar gereği olmalıdır.

[632] Bk. De Groot, *ayn. esr.,* s. 63 vd.; W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 89.

*M *Hudûd...,* s. 312; D. M. Dunlop, *ayn.* **esr.,** s. 93.

Asya, Avrupa Hun topluluklarında, ne Gök-Türklerde Türkler köylü durumunda değillerdi[634]. Bununla beraber, yukarıdakiler gibi, mevcut imkânlar dolayısiyle sonradan şehir halinde gelişen -plânı muayyen eski Roma ordu karargâhlarına benzer- askerî mâhiyette kaleler ve şehir-kale (»hisar. Türkçe: kermen)'ler Türklerde mevcut olmuştur. Meselâ Gök-Türkler çağında, harabeleri hâlâ da görülen *Çargelan, Çumpal, CaUüvar, Atbaş, Sırdakbeg* (veya *Koyungar-başı), Manakeldi* vb. kaleleri[635] Tanrı Dağlan ve daha ziyâde Işık göl dolaylarında sıralanmış olup, stratejik olduğu kadar, İpek-yolu üzerinde bulunmaları sebebi ile ticarî yönden mühim müstahkem mahalierdi. Fergane'de Pençikent'te Gök-Türk devri harabelerinin rastlandığı bölgelerde bunların askerî değerde daha birçok benzerleri bulunuyordu. *Aşpara, Kayında, Şiştübe, Aksu, Ak-tepe, Tölek, Sukuluk, Cul* (veya *Cilank), Çumış, Sarig, Yakaltg* kale-şehirleri ve daha birçok kervansaray ve küçük kasaba, daha eski çağlarda kurulmuş ve Gök-Türk çağında gelişip Karluklar zamanında ehemmiyeti devam eden yerlerdi[636].

Hazarlarda Şarkel kalesi müdafaa için kurulmuştu. Tuna Bulgarlarının *Püska* ve *Preslav* şehirleri de aslında birer kale idi[637]. İtil ve Bulgar şehirlerinin ticarî önemini söylemiştik. Tıpkı buraları gibi birçok Oğuz şehirleri de; *Karacık, Süt-kent, Altun-tepe, Yengi-kent, Çuy-tepe, Savran, Sayram, Karnak, Turtkul-tepe, Cend, Suğnak, İskan, Çardan, Bayır-kum,* vb. 10. asırda kurulmuş, yine yol güzergâhında ve ticarî yönden faal merkezlerdi . Çünkü ticaret meselesi Bozkır Türk devletinin üzerine eğildiği bir siyaset çizgisi idi.

E-TİCARET

Türk devletleri komşu milletlere umûmîyetle başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. Asya Hunlan, Gök-Türkler, Uygurlar Çin ile; Batı Hunlan da Bizans ile bu esaslarda ticaret andlaşmalan yapmışlardı. Türklere Çin'den pirinç, ipek, ipekli kumaş, hububat; Roma ve Bizans'tan da diğer ihtiyaç maddeleri gelir, Türkler de onların eksiklerini tamamlardı. "Kuzeyi güneye, doğuyu batıya bağlayan muazzam Avrupa Hun imparatorluğu" kudretli teşkilâtı sayesinde dünya ticarî faaliyetlerine canlılık kazan-

Ash Farsça *kûy* olan köy kelimesi de Türkçe'ye sonradan girmiştir. *35

Tafsilât için bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* s. 173-176. ^*Bk.İA. mzd. Karluklar.*

G. Feh£r, *Les monuments...,* s. 41,51. "' B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 334-341; F. Sümer, *Oğuzlar...,* s. 37-42; eski Türk şehirleri ve **mmarl** *ozc&rk* leri için tafsilen bk. E. Esin, *Ordug* s. 135-215.

dırmıştı. Margos (434) ve Anatolios (447) andlaşmalarının bazı maddeleri Bizans-Hun ticarî münasebetlerinin tanzimi ile ilgili idi[639]. Çin-Hun sınır kasabalarında cereyan eden ticarî faaliyetlere Çin büyük önem verirdi[640]: 734 tarihli andlaşma ile Ling-çu'daki So-fang şehrinin ortak pazar yeri olmasına **karar** verilmişti[641]. Orhun kitabelerinde de devletin sağlamlığı ve halkın refahı için ticaretin ehemmiyeti belirtilmiştir[642].

Fakat Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtaları da vardı ki, bunların başında, Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında nihayete eren meşhur *İpek-yolu* kervancılığı geliyordu. Daha I. Gök-Türk devleti kurulduğu zaman İstemi-Anûşîrvân ittifakı sonucunda Ak Hun-Eftalit devletinin yıkılmasına ve sonra da İran'a karşı Türk-Bizans andlaşması gibi milletler arası çapta siyâsî münasebetlere sebep olan (yk. bk.) bu yolun geçit yeri olan İç-Asya bölgesi, tâ Hunlardan Uygur hakanlığının sonuna kadar aşağı yukarı 1000 sene müddetle, Türk ve Çin siyasetinin hâkim olmak istediği bir ana hedef vasfını taşımıştı. Türkler karşısında Çin, İpek-yolu transitini kendi elinde tuttuğu müddetçe müdafaada kalmayı tercih etmiş, Türkler de Çin'e sık sık yaptıkları baskı ile onu zayıf durumda tutup İç-Asya'da Türk hükmünü yürütmek istemişlerdir. Hunlar ve I. Gök-Türkler zamanında gerçekleşen bu maksat, 9. asrın 2. yarısında Doğu Türkistan'da Uygurların, Batı Türkistan'da Türgişlerin ve bilhassa Karlukların kurdukları siyâsî teşekküllerle tekrarlanmış, nihayet 751 Talaş (Taraz) savaşını Karlukların desteği ile İslamların kazanması, Çin'in Batı Asya ile ilgisini kesmiştir ki, bu da yukarıda açıkladığımız İç ve Batı Asya'da Uygur, Karluk, Oğuz şehirleri ve ülkelerinin bayındırlığını meydana getirmiştir. Bilindiği gibi, Hazar Devleti de Çin, Orta Asya, Yakın Doğu ile Doğu ve Orta Avrupa ve İskandinavya arasındaki kıt'alararası yolların kavşak noktasındaki mevkii ile temelleri ticarî-siyasete dayanan bir devletti ve İtil nehrinin Hazar denizine döküldüğü yerdeki başkent Han-balık şehri ile daha sonra Volga Bulgarlarının başkenti Bulgar şehri bu hususta baş rolü oynamıştı.

Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibirya-Altay-lar-Sayan dağlan üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşan yol da canlı bir

P. Vaczy, *Hunlar Avrupa'da,* s. 82,124.
[640] İ. Zichy, *Magyar östörtenet,* s. 60; B. Szâsz,/! *Hıinok...,* s. 505-509; 550-600 arasında Çin-Türk ticaret münasebetleri için tafsilen: H. Ecsedy, *Trade and War...,* s. 131-180. Hunlarla Çin arasında yapılan ticaret anlaşmalarına dair bir kayıt MÖ. 198'den; Asya Hun, Gök-Türk, Uygur devletlerinin Çin imparatorluğu ile ticarî ilişkileri için tafsilen bk. Ö. İzgi, *Orta Asya Türk Devletlerinin...,* s. 91-106. Liu.öyn. *esr.,* I, s. 176, 227.
[642] Kitabeler, I, güney, 8, II, doğu, 25,41.

ticarî faaliyete sahipti. İpek-yoiu'na kuzeyden paralel uzanan **bu yola** *"Kürk-yolu"* denilmektedir . Buranın asıl ticaret malı, sincap, **sansar, tilki,** samur, kakam, kunduz, vaşak vb. kürkleri ve bunlardan imâl **edilen eşya** (sahtiyan, caket-pantalon, ayakkabı, çizme vb.) idi. **Ballıca tüccarlar da** Ogurlar (Bati Türkleri) ile onlardan bir kol hâlinde gelişen **Bulgar Türkleri** idi. Karadeniz kuzeyi düzlüklerinden Balkanlar'a giden Tuna **Bulgarları** bu defa Orta Avrupa-Bizans yolunun hâkimleri olarak iktisaden yükselmişler ve o devir Balkanlar'ı ve Doğu Avrupa'sının en işlek ve zengin şehirlerini kurmuşlardı[644]. Eski Türkler uzunluk ölçülerine *"ağ"* (veya çıg), ağırlık ölçülerine "li/gü" diyorlardı .

F- TARIM, MÂLÎYE

Ogur Türkleri aynı zamanda iyi çiftçi idiler. Kendilerini Doğu Türklerinden (Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Oğuzlar) ayıran başlıca vasıf da, tacirlikleri yanında, bu yaygın ziraat kültürüne bağlı oluşlarıdır (bk. yk. Tarih). Bununla beraber, Doğu Türklerinin de elverişli bölgelerde ziraatle de meşgul oldukları görülüyor[646]. Bozkırlar sahasının çoğunluğunu otlaklar teşkil etmekte ise de, tarıma elverişli yerleri de vardı. Meselâ Çin kaynaklarına göre Hunlar *buğday, darı* ekip biçiyorlardı[647]. Bir Çin yıllığı, şiddetli soğuk yüzünden bir sene Hun topraklarında ekin ermediğini yazar[648]. Yine agnı kaynaklar bir *Hun buğday cinsi* ile bir *Hun fasulyasından* bahsederler . **Altay** ve Sayan dağlarında hububat ziraatinin en az 3 bin yıldan beri yapıldığı, arkeolojik kazılara dayanılarak ileri sürülmüştür[650]. Gök-Türklerde her ailenin ekip biçtiği, suladığı arazisi vardı[651]. Kapgan Kagan'm Çin ile yaptığı 696 tarihli andlaşmanın bir maddesi Çin'in Gök-Türklere 3 bin ziraat âleti ile 100 bin "hu" (aş. yk. 1250 ton) tohumluk darı teslim etmesi hükmünü taşıyordu[652]. Bu tarihî bilgiyi arkeolojik kazılar desteklemektedir. Altay bolge-

[Wî] Bk. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 18; ayn. müell., *Az urali Magyar âshaza,* s. 54 vd.
[W4] Bulgarların Preslav Pliska şehirleri için bk. G. Fener, *A Bolgâr-Törökök...,* s. 21-31, A. Mcyen-*dotffayn. esr.,* s. 115, B. Ögel, *Türk Kültür Tariki,* s. 255-275. [643] R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s. 363. *DUT,* III, 128,296. ** W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler,* s. 22; ayn müell., *TM,* **VII-VIII,** s. 169; **P. B- Gokiea**
Khazar Studies..., s. 104.
W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 94.
[648] B, Szâsz, *ayn, esr.,* s. 504.
B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 504, 515. ^Bk. H. Ortekin, *Ülkü,* sayı 60, s. 516, sayı 61, s. 90.
** St. Julien,*Documents historiauessurles Tou-kioue,* JA, 1877, s. 170,175, B. ÖgeJ,м. «т. *•1»
[a2]Uu,a>7i. *esr.,* I, s. 161, 215, 456.

sinde Hunlar zamanında açılmış sulama kanallarına tesadüf edilmiştir[653]. Tötü ırmağından açılan kanal ve bu bölgeye yakın Ak-tura kanalı Altaylar'daki tarımın işaretleridir. Selenga-Baykal gölü arasındaki, İvolgi ve İlmova adlı yerlerde çeşitli *saban demirleri* (Çin'den ithal), *oraklar, değirmen taşları* bulunmuş, *ayrıca hububatı muhafaza etmeğe yarar çukurlar görülmüştür*[654]. Seienga bölgesinde Gök-Türklere âit kurganlarda, *kürek ve pulluklara* rastlanmıştır. Bu çağda da birçok muntazam sulama kanalları açılmıştı. Gök-Türkler zamanında kullanıldığı anlaşılan Tötü kanalının boyu 10 kilometreye yalandı ve o kadar yüksek teknik bilgiye dayanmakta idi ki, Ruslar 1935'te bu kanalı aynen kullanmağa karar vermişlerdi[635]. Bazı Karluk ve Oğuz iskân yerleri de aynı şekilde sulanmakta idi[656].

Bozkır devletinin mâliyesi, mağlûp ve tâbi memleketlerden altın, madenî para veya aynî olarak alınan yıllık vergiler ve hediyelerden başka, halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Asya Hun imparatorluğunda hususî memurlar vergi toplarlardı. Bu memurları koğmak cüretini gösteren Moğol O-huan'lara karşı sol Bilge "elig"i savaş açmıştı[657]. Gök-Türklerde, Hazarlarda, Uygurlarda, Avarlarda ve ihtimal Volga Bulvarlarında herhalde iktisadî ve mâlî işlerle *"Tudun"\aı* meşgul oluyorlardı . Oğuzlar mâliye ve tahsil memurlarına "amga" (veya ımga) diyorlar, devlet hazinesi *"ağdık"* diye anılıyordu[659]. Tahsilat herhalde çok yerde aynî olarak yapılıyordu. Hazarlarda İslâv kavimleri ev veya saban başına bir kılıç veya bir samur derisi (nadiren para), Bulgarlar da ev başına bir samur kürk vergi veriyorlardı[660]. Kumanla-nn büyük gelir kaynaklarından biri de Volga havzası-Kmm (Suğdak limanı) -Karadeniz-Trabzon arasındaki işlek ticaret yolundan sağladıkları vergi ve gümrük resimleri idi[661]. Ayrıca, tabiatiyle, geniş Altaylar bölgesinde demir, Tanrı-Dağlan'nda, Kaşgar-Kuça havalisinde altun, gümüş, bakır, kurşun, kükürt mâdenleri Hunlann ve Gök-Türklerin; Tuna'da Maroş havzasındaki tuzlalar Bulgarların; Kafkaslarda altun ve gümüş mâdenleri Hazarların kontrolü altında idi. Asya Hunlanna âit madenî para çıkmamıştır. Bazı Türk kurganlarında Çin paralan ele geçmiştir. Orta Doğu Hunlanna âit, M.4. asır

Başkaus'da Çuhsman ırmağı yakınlarında bk. B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 88.
Tafsilen bk. B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 89. vd.
B. Ögel, *ayn, esr.,* s. 164.
B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 329, 340.
B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 502.
Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 29, 52; Y. Blaşkoviç, *ayn. esr.,* s. 340; G. Clauson *Turkisk* s 457b.
ETY, IV, indeks; *EUS,* s. 7; *DLT;* s. 128.
D. M. Dunlop, *ayn. esr.,* s. 233; *İbn Fodlan Seyahatnamesi,* s. 75.
A. Y. Yakubovskiy,/l/firt *Ordu ve İnhitatı,* s. 7,14 vd.

ortalarında basılan paralar Sâsânî parası taklididir . Esasen o çağlarda Türklerde tedavül edilen para olarak, üzeri hükümdann resmî mühürü ile damgalı ipek veya pamuk parçası (kamdu) kullanılıyordu[663]. Mâdeni **Türk** parası ("Yarmak") Gök-Türkler (Türgişler) çağında **görünmektedir.** Bazısında Türk geleneği uyannca damgalar da görünen bu paralardan bir kısmı -yabana ülkelerle ticarî faaliyet daha çok Sogdlular aracılığı ile yapıldığı için-Sogd harfleri ile Türkçe, bir kısmı Sogdca yazılıdır[664].

Bk. K. Czegledy, *Nomâd nipek...,* s. 64.
Av. Gabain, *Kök-Türklerin...,* s. 693; *DUT,* **1,418; W. Barthold,**... *Dersler,* s. **106** vd.
Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 217. n. 2; *ETY,* II, s. 169; B. Ögel, ***ayn, esr., t Î94.***

G- EDEBÎ KÜLTÜR VE SAN'AT

A- DESTANLAR VE EFSANELER

Türk Bozkır hayatının -sonsuz mücadelelerle dolu- hâtıralarını taşıyan bu çok zengin edebiyat nevinde kurttan türeme, gökten inen ışıktan olma[665], *"Bozkurt", "Kutlu-dağ"* vb. efsaneleri Türk halkının ızdırap ve iştiyaklarını dile getiren motifler olarak görünür. Türklerin Avrupa kollarında (Hun, Ogur-Bulgar, sonra Macar) geyik de üstün kudretle donatılmış olarak rehberlik vazifesini yapar[666].

Kurt Türk efsanelerinde merkezî bir rol oynamaktadır. Gök-Türk hükümdar sülâlesi olan Aşına ailesinin atası bir dişi kurt idi[6] . 6.-7. yüzyıllarda Türk halk çevresinde kurt-ata inancı çok yaygındı. Taşlar ve mâdenler üzerine bunu tasvir eden kabartmalar yapılıyor[668] ve Gök-Türk hakanları, atalarının hâtırasma hürmetten, otağlarının önüne altun kurt başlı tuğ dikiyorlardı. Böylece kurt-başh sancak hakanlık alâmeti olmuştu[669]. Ancak bu telâkki çok eski bir Türk geleneğinin devamı idi. M.Ö. Asya Hunlarında, hattâ o tarihlerde Batı Türkistan'da oturan Wu-sunlarda kurttan türeme efsanesi ve dişi

Bk. B. Ögel, *Uyguriann Menşe Efsanesi,* s. 17-24; ayn. müell., *Türk Mitolojisi,* s. 73-86. "*Sihirii Geyik",* bk. Gy. Moravcsik, *Byz. turc.* I, s. 39; ayrıca tafsilen bk, B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 569-583. Ancak geyik motifi, bu efsanenin Avrupa Hunlarından çok eski ve yabancı bir geleneğe dayandığını göstermektedir, bk. O. M. -Helfen, 77ıe *Legend ofthe Origin ofthe Huns,* s. 244. Çin kaynaklarındaki rivayetler, ata-kurdun yaşadığı yer sanılan mağarada her yıl yapılan resmî törenler, bk. Liu, *ayn. esr.,* 1, s. 5 vd, 40; Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 15. Tafsilen bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 18-28; ayrıca bk. yk. 485 ve aş. n. 682.

[1] Bk. Bugünkü Moğolistan'da Bugut mevkiinde, 578-580'lerden kalma, kitâbeli mezar taşı, bk. S. G. Kljstorny - A.V. Livsic, *The Sogdion Inscription of Bugut...,* s. 71 ve resim 3. Yukarı Volga üzerinde Şamara (Kuybişef) bölgesinde ele geçen "Maklaşeevo atlısı" (7.-8. yy.'dan, A. H. HaÜkov, 1971) ile, Özbekistan'da bulunan kurt'a binmiş, kollan ve bacakları kesik insan figürleri (8.-9. yy.'dan, G. A. Pugaçenkova, 1966. Cambul müzesinde), bk. D. Velieva, *Bulgar Sanatı Sayfalarından,* s. 48 vd. 'Bk. Ed. Chavannes,*ayn. esr.,* s. 49 n. 220, Liu, *ayn. esr.,* I, s. 59,181.

kurt tarafından verilen süt ile beslenme inana yaşıyordu[670]. Aynı efsane Tabgaçlarda da vardı. Tabgaç ülkesinde *"kurt dağları", "kurt nehirleri"* ve kurt dağına âit bir sunak bulunuyordu[671]. Uygurların diğer bir menşe efsanesi, bunları da kurta bağlıyordu [2]. Türklerle kurtun efsanevi ilgisi İslâm ve Süryânî kaynaklarında da akisler bulmuştu[673]. Kaynaklarda Avrupa Hunlarından *"Kuzey Kurtları"* diye bahsedilmesi ve Hun-Kurt (=Hunwulf: Skir kralının kardeşi) gibi isimlerin görülmesi de[674] Batı Hunlarında kurt geleneğinin izleri olsa gerektir[675]. Batı (Bulgar) Türklerinde kurt kelimesinin özel ad olarak da kullanıldığı anlaşılıyor [6].

Kurt'un Türkçe'de diğer adı *börfûiı* ve bu kelime Orhun kitabelerinde, Uygurca vesikalarda, *DLTde* ve *Oğuz Kağan Destanında* geçer. Çin kaynaklarında "Fu-li" şekli ile yer adı, şahıs adı, kavim soyadı vb. olarak çok zikredilir. Ünlü Tabgaç hükümdarı Tai-wu(424-452)'nun lâkabı Fu-li veya Fo-H (= Böri) idi. Gök-Türk hakanlığının hassa ordusu mensuplarına da "Fu-li" deniyordu[677]. Türkler arasında kurta verilen büyük ehemmiyet asnmızm başlarına kadar devam etmiştir[678]. Etnoloji ilmine göre kurt motifi Türkler için "tipik"tir, yâni başka kavimlerde görülmeyen bir etnografik belirtidir[679], Eski Çin kaynaklarında bile Türk asıldan olmayan bazı kavimler "kurttan türeyenlerden değildir" şeklinde ayırdedilmiştir[680].

Türk edebiyatına Moğollar zamanında tesbit edilmiş şeklinden intikal ettiği için bizde Moğolca adı ile ("Ergene-kon") tanman destan da Moğol

[u,u] Çang K'ien'nin notlan (M.O. 138-126), bk. De Groot, *ayn esr.,* s. 29 vd.; W. Eberhard, *Çin'in #-mal Komşuları,* s. 91,104; B. Ögel, *göst. yer.* [A71] W. Eberhard, *ayn. esr.,* s. 88; Ayn. müell., *DTCF Dergisi,* I, 2, s. 22 vd. [çn] W. Eberhard, *ayn. esr.,* s. 73. [6:3] Gerdizî bk. G. Kuun, *KSz,* II, s. 2; *Mücmet'üt-Tevarih va'l-kısas,* s. 105, Süryânî Mihael, *. 153,

155. [h7]*0. M.-Helfen,*Archaistic Namesof the Hiung-nu,* s. 259; P. Vâczy,//ımtor*Avrupa'da,* s. 74. [67s] Kırım üzerinden Hazar başkentine giden (860'larda) St. Kyrillos'ın yolda rastladığı Bulgar (b*gr-i)*lann "kurt gibi" bağırdıklarını söylemesi (bk. O. Pritsak, *Yowar und kâwar,* s. 387) de îlgı çekicidir. Orta Avrupa'da Avar çağma âit yer adlarında da "Kurt tepesi", "Kurt suyu" vb. gibi yerler için bk. A. Kollautz, *ayn. esr.,,* II., s. 352. [OT]* Meselâ Kuvrat = "Kur-ı-t" bk. yk. Büyük Bulgarya; Kuridakhus = Kurt+ak=Kurtçuk: 440larda

Akatir hükümdarı, bk. O. M. - Helfen, *CAJ,* XI, 4, s. 286. [477] Liu, I, s. 9,181,460; Chavannes, *ayn. esr., s.* 220 n. 3. Bk. yk. Ordu, s.276. [678] B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 44-51; A. İnan, *TM,* II, s. 134; hattâ

zamanımızda Anadolu'da: M.

Eröz, *İş ve Düşünce,* sayı 247, s. 28 vd. ™*"Kurt efsaneleri yalnız Gök-Türkler için değil, bütün Türkler için tipiktir",* W. Eberhard, *Çin'in **Şimai***

Komşuları, s. 73, 87; aynca yk. n. 408, 409; buna karşı bk. İ. Trencsenyi- VValdapfel, *Dana* rnaos-za...,* s. 37-68; Aynca bk. G. Clauson, *Turks and Wobfts,* s. 1-22.

Bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 67,91.

devri tarihçisi Reşîd'üd-din tarafından Moğollaştırılmış Gök-Türk Bozkurt Destanından başka birşey değildir[681].

Türk destanlarında kurt, ayrıca yol gösteren, buhranlı anlarda imdada yetişen bir varlıktır[682]. Uygurların *"Kutlu Dağ** efsanesinde[683] kurt, ülkeye bereket ve saadet getirdiğine inanılan kutlu bir kayanın Çinlilere verilmesinden sonra, uğursuzluk çöken memleketin açlığa mahkûm olması üzerine kendilerine yeni yurt arayan Uygurlara rehberlik etmişti[684]. Batıda (11. yy. sonu) Kumanlarda yardımına başvurulduğuna dair kayıtlar bulunan kurt [5]un rehberlik rolü de M. 2. asır ortalarına kadar geri gitmektedir. *IVei-shu'daki* bilgilere göre, M. 160-170 yılları arasında, yerlerinden ayrılmağa mecbur kalan Tabgaçlann ataları (Hunlar. İhtimal M. 160'lara doğru Kuzey-Hun topraklarını istila eden Sien-pilerin şiddetli baskısı ile ilgili, bk. yk. Asya Hunları) "garip yaratılışlı" bir hayvanın rehberliğinde yolsuz dağlardan aşabilmişlerdi. Göçü T'ui-yin adlı bir başbuğ (Herhalde -Bulgar Hakanları listesi'ndeki- Avitokhol'un oğlu veya akrabası, bk.yk. Büyük Bulgarya) idare etmişti ki, Çince olmayan bu ad Türkçe'de "bir yandan diğer yana geçen" mânasındadır[686]. Gök-Türklerdeki *kuıt=Aşına[68]* adı da (şimdiye kadarki okunuşları: Asena, Zena, Aşina vb.) aynı efsane ile ilgili olarak, Türkçe "Aşan" şeklinde de açıklanmıştır[688]. Hunlar tarafından kurulan 2. Chao devleti (328-352, bk. yk. Asya Hunları) tanhusu, taştan bir kaplan heykelinin, arkasında 1000 kurt ve tilki olduğu hâlde, harekete geçtiğini gördüğü zaman, "taş kaplan"m Tanrı'nın emri ile kendisine sefer istikametini göstermekte olduğunu söyleyerek savaşa hazırlanmıştı . Burada rehberlik görevini yapan taş heykelin aslında kurt olması kuvvetle muhtemeldir, zira kurt sürüsü, kaplanı değil, Türk geleneğinde "kök-böri"[690] veya "gök yeiefc" denilen yaşlı ve tecrübeli kurtu[6 l] takip eder. Esasen Türkler için "tipik" olduğu belirtilen kurt ile ilgili -Moğollar ve diğer Asya kavimleri arasındaki- efsane, masal ve hikâyelerden başka eski Roma'nın, Remus-Romulus efsanesi ve Ortaçağ İtalya'sında, Papa Leo, St. Lupus efsaneleri[692]nde vb. Türk tesirine yıllarca önce işaret edilmiştir[693]. Daha sonraki geniş araştırmalarda da, Yunanistan'dan Finlandiya'ya kadar bütün Avrupa ve ayrıca Amerika, Hindistan masal ve hikâyelerinde kurt'un, tıpkı Türklerde olduğu gibi, iki fonksiyon (ata ve rehber) icra ettiği anlaşılmış, neticede, "köpek mitolojisinden daha eski olan kurt mitolojisinin" Prehistorik çağlarda Orta Asya'dan dünyaya yayıldığı kanaatine varılmış[694], son olarak, başta eski Roma kültüründe olmak üzere dünyadaki kurt mitolojisini ayrıntılı biçimde inceleyen A. Alföldi tarafından Roma'daki dişi kurt efsanesi ve Luperkale (ata mağarası) törenlerinin Asya Bozkırları menşeli olduğu ve "savaşçı çobanlar"dan, Etrüskler aracılığı ile baba hukukuna dayalı devlet anlayışı ile birlikte, Batıya intikal ettiği ortaya konmuştur[695].

En büyük ve kadîm Türk destanı olarak eski Türk devlet gelenekleri ve sosyal davranışlarını yansıtan "Oğuz Hakan" Destanı'nda [6] Bozkurt, semavî ı§ık ve geyik bir arada görülmektedir. Oğuz, mücadele ettiği canavara karşı geyiği yem olarak kullanmış, gökten bir ışık demeti içinde inen kız *ûe* evlenmiş ve yine gün ışığından peydahlanan Bozkurt öncülüğünde dünya fütuhatına çıkmıştır[697]. Bulgaristan'da Madara'daki ünlü kaya kabartmasında hey-

[1]J. Marquart, P. Pelliot, A. Alföldi, F. Köprülü'nün bu husustaki tesbitleri için bk. *Tarih Dergisi,* sayı 8, s, 129; A. İnan, *Türk Destanlarına Genel Bir Bakts,* s. 200. Destan üzerinde açıklamalar: B. Ögel, *Türk Mitolojisi* s. 59-71. Moğollarda aslında kurt değil, köpek kültü mevcut olmuştur, bk. B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 561-565, 573 vd.; W. Eberhard, *ayn. esr.,* s. 48, 51,53.

Gök-Türk menşe efsanesinde kurt, besleyip büyütmek istediği 'Türk" çocuğunun düşmanlar tarafından öldürüleceğini anlayınca onu kucağına alıp ilâhî bir güç ile uzaklara sıçrayarak, ot ve çayırla kaplı ve demir dağlarla çevrili, yüzlerce "V genişliğindeki bir ovaya ulaştırmıştı (Liu, *ayn. esr., I, S.* 5; B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 23). Anlaşıldığına göre eski Türk dağ ve mağara kültleri (bk. yk. Bölüm III, Din) de bu inançta yer almakta idi, bk. P. B. Golden, *Khazar Studies...,* s. 105, n. 326.

[683] Atâ Melik Cuveynl'den ve *Yüan-shi'âen* naklen bk. B. Ögel, *ayn, esr.,* s. 11,81 vd.

[1184] Ayrıca Süryâni Mihael, *göst. yer.*

[as] L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* s. 139.

[686] Bk. P. A. Boodberg, *The Language ofthe T'o-pa Wei,* s. 180 vd. Kelimenin Türkçe asıl tök + (veya tük +) = dökmek, dışarıya çıkarmak; bk. *ETY,* IV, indeks: *EUS,* s. 249.

*[7] Aşına=(Eski Türk-Moğol) - şraga~çinga~'çina (Çince'deki şekli, A-shi-na)~ çino= kurt, bk. O. Pritsak, *İA.* cüz, 58, s. 252b. Kurt mânasında "Çi-nu" kelimesinin M.S. 4. yüzyıl sonlarına doğru bir Hun boyunun adı olarak geçtiği söylenmiştir, bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 82, 157; G. Doerfer, *ayn. esr.,* I, s. 174,317.

""P. A. Boodberg, *göst. yer.* Eskiden aşmak fiilinden "Aşan", şahıs adı olarak kullanılıyordu: *EUS, s.* 23.

[689] W. Scbmidt, *Eski Türklerin Dini,* s. 82.

[W0]Kök=boz (Kök-bört=Boz-kurt), bk. P. Pelliot, *TP,* XXVII, 1930, s. 288.

[m] B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 42.

[092] Bk. De Guignes, *Huntann, Türklerin... Tarih-i Umûmîsi,* II, s. 271; S. Eckhardt, .dflttf *esHunjoi s.* 162.

**Bk.7MH,s. 132 vd.

*** Bk. F. Kretschmâr, *Hundstammvater und Kerberos,* Stuttgart 1938, bk. W. Ruben, *Beüeten,* sayı 17-18, s. 172 vdd.

[W]A. Alföldi, *Die Struktur...,* s. 107-133.

"* Oğuz kelimesinin, aslında şahıs adı olmayıp 'Türk boylan" manasına gekiifi yukarıda belirtilmişti (bk. Sosyal Yapı: Boy). Fakat kökleri M.Ö. asırlara kadar giden Türk kültür gelerteidenmn hayalî bir Türk büyüğünün yaptıkları etrafında örgülenmesinden başka birşey olmayan bu destanın kahramanı "Oğuz Han" uzun müddet tarihî bir şahsiyet sanılarak, başta *Mo-iun* olmak üzere, tarihin sayılı Türk ve Moğol devlet adamları ile özdeşleştirilmeğe çalışılmıştır (bk. **B- Ogel,** *Tmrk* ***Mttokyt-si,*** s. 10 vd.).

[m] Bk. *Oğuz Kağan Destanı,* İstanbul 1936, Uygurca ve Farsça Oğuz Destam hakkında geni* açıklamalar, B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 128-208.

betti bir süvari biçiminde gösterilen Krum Han'ın yanında normal büyüklükteki kurt tasviri[6] herhalde Türk Bozkurt geleneğinin taşa işlenişinden diğer bir örnek olmalıdır. Yukarıda söylediğimiz gibi, Gök-Türkler çağında hakanlık belgesi olan altun kurt başlı sancak geleneği Uygur devrinde de devam etmiştir[699]. Ancak, 14. asra doğru yazıya geçirilmiş olduğu bilinen Oğuz Kağan Destam'nda yer alması tabiî sayılmak gereken geyik ve semavî ışık motiflerinin gerçekte Bozkır-Türk kültürünün aslî unsurlarından olmadığı, bunlann daha ziyade yabancı (İskit veya Fin-Ugor ?) kavimlerinden ve Maniheizm vb. gibi dinler aracılığı ile batıdan Türklere geçtiği anlaşılmaktadır[700]. *Fakat kurt motifi, çobanlık ve besicilikle olan sıkı ilgisi dolayısiyle Bozkırlı ve yukarıda belirtildiği üzere, doğrudan doğruya Türktür. Bundan dolayı, hâlâ çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında söylenen masal ve halk hikâyelerinde hem ata, hem de kurtarıcı-rehber vasıfları ile Bozkurt, bütün Türklerce kutlu sayılmış ve Türklüğün millî sembolü payesine yükselmiştir.*

Eski Türk destanlarından biri de efsanelere kansan ünlü kahraman Tunga-Alp-Er ile ilgilidir. Şâir Firdevsî(ll. asır)'nin *Şehnamesi*n&eki* İran-Turan mücadelelerinde Afrasyab diye anılan bu Türk başbuğunun hâtırası asırlarca Türkler arasında yaşamış, Gök-Türklerde, Uygurlarda adına "yoğ"lar tertip edilmiş[7] „ bazı büyük Türk hükümdar aileleri (Kara-Hanlılar, Uygurlar, Selçuklular) kendilerini ona bağlamışlardır[702]. Türklerin Bozkır hayatını anlatan diğer meşhur bir destan da "Alp'lar devrinin tipik kahramanı" Manas'ın destanıdır[703]. Eski Oğuz Destanlarından bir parça kabul edilen "Dede Korkut" kitabı da Bozkır Türk topluluğunun, teşkilât, sosyal bünye, örf ve geleneklerini aksettirmesi itibariyle edebiyatımızda mühim yer tutar[704].

Başlıcalarını zikrettiğimiz destanlar ve efsaneler eski Türklerde canlı bir halk edebiyatının varlığını ortaya koyar. Unutmamak gerekir ki, Türkçe

Bk. G. Feh6r, *A Bolgâr-Törökök...,* levha 12 ve 16; V. Beşevliev, *Die protobulgarischen Inschriften,* levha 1, 2. Aynca yk. bk. Tuna Bulgar Devleti.

Uygur tasvirlerinde kurt başlı tuğlar için bk. E. Esin, *Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü,* s. 104, resim 1, 2. Hattâ, 16. asra âit bir minyatürde, bk. N. Diyarbekirli, *Hun Sanatı,* resim 170. Bk. L. Ligeti, *Attilâ Hunlanmn Menşei,* s. 9. vd.; I. Trencsenyi - VValdapfel, *Danae mitosza...,* s. 37-68; B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 73 vd. R. N. Frye - A. Sayılı, *Selçuklulardan Evvel..,* s. 120 vd.

İ. Kafesoğlu, *Tarihte "Türk" Adı,* s. 308 vdd. Hattâ bazı Hind-Türk sülâleleri (bk. *Türk Dünyası Araştırmaları,* sayı 24, 1983, s. 165 vd.) Tunga-Alp-Er (veya Alp-Er-Tunga), M.Ö. asırlarda Kang-kü (Çu-Mâveraünnehir) bölgesinin Türk başbuğu olarak görünmektedir (bk. yk. Türklerin Yayılmaları).

Bk. A. İnan, *Manas Destanı Üzerinde Notlar,* s. 125-159; *Manas Destanı* (Türkiye Türkçesi'ne çeviren A. İnan), İstanbul 1972. Aynca tafsilen B. Ögel, *ayn. esr.,* s. 495-547. Neşr. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* 1958.

Türk tarih akışının zarurî bir sonucu olarak, aralıksız belki iki bin yıl süresince, Kuzey-batı Çin'den Avrupa ortalarına kadar uzanan sahada konuşulan bir dünya dili durumunda idi. Elbette zengin edebî mahsûller verecekti. Nitekim Priskos, Attilâ tarafından Bizans elçilerine verilen ziyafette Hun müzisyenlerinin refakatinde Hun halk türkülerinin söylendiğini yazar[705]. Yas törenlerinin lirik matem şiirleri olan "sagu'lar da Türk halk edebiyatının mühim bir kolu idi. Attilâ'mn ölümü üzerine Hun kopuzcuları tarafından terennüm edilen ve Büyük İskender hakkındaki ağıtlarla bile kıyaslanamayacak güzellikte olduğu Th. Mommsen ve F. Altheim gibi tanınmış araştırıcılarca belirtilen ünlü mersiyenin Lâtince tercümesi Jordanes(6. asır)[s]ın eserinde bulunmaktadır[707]. Çin yıllıklarında Asya Hunlanna âit 4. yüzyıldan (M.329) kalma 2 mısralık Türkçe bir manzume zaptedilmiştir[708].

Bozkır çağı Türk edebî mahsûllerinin yazarlarını tesbit etmek» vesika eksikliğinden dolayı çok güç olmaktadır. Ancak bir-iki isim biliniyor ki, bunların başında Orhun kitabelerinin (731-735) metnini hazırlayan Yolhg Tegin gelmektedir °9. Bir görüşe göre de, kendi kitabesinin metnini bizzat kaleme aldığı ileri sürülen Tonyukuk, Yolhg Tegin'den önce yer almakta ve Türk edebiyatının şahsiyeti malûm ilk siması kabul edilmektedir[71] . Adı bizce bilinen ilk Uygur şâiri Aprınçor-Tegin'dir[711]. Bunlara ilâveten, Kâşgarh Mahmud'un bahsettiği, Bozkırlı Türk şâiri Çuçu[712] zikredilebilir.

B-YAZI

Kendilerine âit yazıları olduğunu kesinlikle bildiğimiz Türk topluluğu, Orhun'da 8. asrın ilk yansından kalma kitabeleri ile Gök-Türklerdir (kitabelerin Danimarkalı V. Thomsen tarafından çözülüşü: 25 Kasım 1883). Fakat Türklerin daha önceki çağlarda da yazıları vardı. Zira, yazının icadı sebeplerinden biri devlet idaresi olduğuna göre, çok geniş sahalara yayılmış büyük Türk imparatorluklarını yazı olmaksızın idare etmek hemen hemen imkân-

** B. Szâsz, *A Hunofc..,* s. 241; F. Altheim, *Attilâ...,* s. 157. **

Bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* I, s. 241.

Mersiyenin Fransızca ve Almanca tercümeleri ve açıklamalar için bk. F. Altheim, *Attilâ...,* s. 194 vdd.; ayn. müell., *Geschichte der Hunnen,* I, s. 240 vdd.; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 364. [708] L. Bazin, *un texte proto-turc du 4e siicle...,* s. 208-219. Bu metin üzerinde münakaşalar için bk. *i*

Benzing, *Ph. T. Fundamenta,* 1,1959, s. 686 vd.; aynca bk. M. Özerdim, *The Poems ofdu Turk&ı Peopte, who mled in Northern China in 4-Sth. Century, A. D.,* s. 261-296.

Kitabeler, I, güney-batı, son str. II, güney-batı, son str. [?1Q] Bk R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...,* s. 59,154; L. Bazin, *Ph. T. Fundamenta,* U. s. 209; L. Baao, *Us calendriers...,* s. 207. [711] Fakat şiirleri, Maniheizm ile ilgilidir, bk. R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s. XX ve 14-21-[ll2]*hk.DLT,* III, s. 238.

sızdı. Ne kadar yazıktır ki, eski Türk kültür yadigârlarından çoğu gibi, yazılı vesikalar da Bozkırların fırtınalı girdabında kaybolup gitmiştir. Nitekim kaynaklarda bunu doğrulayan bazı işaretlere tesadüf ediliyor. Gök-Türklerden önce Ak-Hunlann yazılan vardı ve bu, Gök-Türklerinki gibi idi[713]. Bizanslı tarihçi Prokopios'a göre (6. asır) Ogur boylan kendi yazılannı da kullanırlardı [u]. Ogurların yazıyı bildikleri, dillerinde (sonradan Macarca'ya geçen şekli ile) "ir+"[715] kelimesinin bulunmasından da bellidir. İstemi Yabgu'nun 568 yılında Bizans imparatoruna yolladığı mektup "İskit" (Türk) yazısı ile yazılmıştı[716]. Ta-po Kağan (572-581) için Çince bir budizm kitabı (Nirvâna-Sutra)'nın Türkçe tercümesi yapılmıştı[717]. Hazar Hakanlığında ve Avrupa Avar hakanlığında Türk yazısı da kullanılmıştı[718]. Priskos, hâtıralarında (5. asır ortası), Hun kâtiplerin ayn bir yazı ile hazırladıkları metinleri Atillâ'ya okuduklarını söyler ki, bu, F. Altheim'e göre, Avrupa Hunlannm kendi yazılanmn mevcut olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Orhun alfabesine nisbetle daha az bir gelişme kaydetmiş olan Tuna Bulgarları yazısı[720] bu Hun yazısının bir devamından ibaretti ve demek ki, 4. asırda Avrupa'ya gelen Hunlar yazılarını da birlikte getirmişlerdi[721]. Asya Hun yazısı oldukça yaygın görünüyor. Çin yıllıklarında şöyle haberler vardı: *"Uygurların ataları Kao-kü'ler Çince yazarlar, fakat Hunca da yazarlardı... Klâsikleri Hun dili ile okurlardı..."*". Buna rağmen daha sonraki devirlere âit bazı Çin yıllıklarında Hunlann yazısı olmadığına veya Gök-Türklerin yazı bilmediklerine dair ha-

[7,1]Hiuen-Tsang -7. asır ilk yansı-'dan, bk. B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 520. B. Szâsz, *göst. yer.*

["s] Türkçe ve daha ziyade Kâşgarh'nın *(DLT,* III, s. 59) Oğuzca dediği lehçede yaygın "yaz+" sözünün R Türkçesi'ndeki şekli.

[716] "En caraeteres scythiques", ("İskit harfle riyle"=Orhun harfleriyle Türkçe), bk. ed. Chavannes, *Documents...,* s. 235; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 62. bk. yk. Bölüm II, n. 268. Bizans kaynağın da (Menandros'da) "İskit'lerden maksat Gök-Türklerdir, bk. *A Magyarok clödeiröt,* s. 44 (kaynak Sogdlardan ayrıca bahseder); Gy. Moravcsik, *Byz turc..* I, s. 236 vd.

[717] Liu, ayn. *esr.,* I, s. 461, 465; A. v. *Gabain, Ph. T. Fundamenta,* II, s. 178. Gök-Türk hakanı K'i-min tarafından imparator Yang-ti'ye gönderilen 607 tarihli mektup herhalde Türk yazısı ile idi. Bk. M. Mori, *Ch'htnin Hakanın...,* s. 371.

[718] Gy. Nemeth, *HMK,* s. 207; P. B. Golden, *Hazar Dili,* s. 147; ayrıca M. İ. Artamonov'a göre (bk. *Tarih Araştırmaları Dergisi,* III, s. 223) Mayatskiy kazılarında ele geçen keramik parçalan ve tuğla lar üzerinde görülen yazılar. Avar yazısı (Orhun harfleriyle) Macaristan'da dört satırlık kitabe, bk. A. Kollautz, *ayn. esr.,*, II, s. 12 vd.

[lv] F. Altheim,y4ff//â..., s. 59,137; ayn. müell., *Hunnische Runen...,* s. 287; ayn. müell., *Geschichte der Hunnen, İ,* s. 283; ayrıca bk. A. M. Scerbak, *Les inseriptions...,* s. 287. F. Altheim, *Geschichte...,* I, s. 260.

F. Altheim, *ayn. esr.,* s. 59; aynca bk. ayn. müell., *Hunnische Runen...,* Halle 1948; B. Szasz, *A. Hunok...,* s. 521. Tabgaçlarda Türk yazısı (bitig kelimesi), bk. A. Röna-Tas, *A Magyar...,* s. 272. Kafkaslarda bulunmuş Türk yazılı kitabeler için bk. A. M. Scerbak, *ayn. esr.,* s. 283-290. [722] W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 98.

berler Türklerin Çince okuyup yazma bilmedikleri şeklinde anlaşılmalıdır[724]. Nihayet son haberden aşağı yukan 40 sene kadar önceki yine bir Çin kaydında Gök-Türk yazısından bahsedilmiştir[725]. Son yılarda Asya'da yapılan mühim keşiflerle Orhun-Türk yazısının Milâd'dan Önce'ki çağlardan kalma bazı örnekleri ortaya konmuştur. Işık gölü civarında 1970'de açılan Eşik kurganı(Altun elbiseli adam'ın mezan)'nda ele geçen bir gümüş çanak içindeki Orhun alfabesi ile yazılı iki satırlık kitabe M.Ö. 5-4. yüzyıllar olarak tarihlenmektedir[726]. Ayrıca Tann-Dağlan'nda Kurday mevkiinde M.Ö. *2.* yüzyıla âit Türk yazısı ile (5 harfli) diğer bir kitabe bulunmuştur[727]. İlerideki kazılar ve araştırmalar bu örnekleri çoğaltacağa benzemektedir.

Gök-Türk yazısının nereden çıktığı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu yazının menşei ile ilgili başlıca görüşler şunlardır: *İskandinav "run"lan* (A. O. Heikel, 1892), *Ârâmî* (V. Thomsen, 1896), *Ârâmî-İranî* (O. Donner, 1896), *eski Türk damgaları* (N. N. Aristov, 1896 - N. G. MaUitskry, 1896), *Ârâmî-Türk damgaları* (N. D. Sokolov, 1904), *Ârâmî-İskandinav "run"lan* (W. Radloff, 1908), *Sogd yazısı* (R. Gauthiot, 1911, Fr. Altheim, 1949, S.G. Klyaştorniy, 1958), *Türk damgaları-Ârâmî-Sogd-Pehlevî karışımı* (E. D. Polivanov, 1925), *Pehlevîyazısı* (H. Jensen, 1925), *Parth - Pehlevîyazısı* (J. G. Fevrier, 1948), *Aramı- "Armazigue" karışımı* (Fr. Altheim, 1951, 1962), *Ârâmî yazısı* (H. Pedersen, 1962), *Ârâmî-Sogd karışımı* (K. H. Menges, 1969), *Sogd-Grek karışımı* (G. Clauson, 1970) vb.[728]. Görüldüğü üzere araştırıcıların büyük çoğunluğu Türk yazışma Sâmî (Ârâmî) veya bir İn-do-İranî menşe bulmak gayretindedir. Yazıdan başka, hatta Gök-Türk hakanlığında "resmî dil"in Sogdca olduğunu îma edebilenler bile çıkmıştır[729]. Ancak menşe meselesinde 80 yıldan beri hâlâ bir görüş birliğine varılamaması, ileri sürülen "buluş"ların pek inandırıcı olmadığım belirtmeye yeter.

W. Eberhard, *ayn. esr.,* s. 76; Liu, *ayn. esr.,* \ s. 359,363.

[m] Bk. H. Ecsedy,^rf. *Orient,* XXI, s. 160, n. 39.

[725] Liu, *ayn. esr.,* I, s. 10; II, s. 520 n. 215.

[726] Bk. N. Diyarbekirli, *Kazakistan'da Bulunan Eşik Kurbanı,* s. 298, 303, levha 14; *Belleten,* sayı 131, 1969, s. 427.

N. Diyarbekirli, ayn. *esr.,* levha 13, resim 14.

[7*] Bk. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* I, s. 114 vd.; B. Ögel, *DTCF Dergisi,* XVII, 1-2» s. 270 vd.; L Bazin, Ph. T.Fund, II, s. 206; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* s. 25 vdd.; L. Borin, *ayn. esr.,* s. 103.

^ Meselâ S. G. KJyastorny - A. V. LivSiC, *The Sogdian inseription ofBugut,* s. 80 vd. Bu tür ciddiyet, ten yoksun ifadeler sonra bazan tehlikeli görüşlere de kaynak oluyor. Meselâ Bizans tarhiçisı Menandros'da "İskit harfleri" (= Türk alfabesi) ile Türkçe yazıldığı belirtilen, İstemi Yabgu'nua mektubunun (bk. yk. not: 716) sırf bu temelsiz iddiaya dayanılarak Sogd yazısı ile ve Sogd dilinde yazılmış olması gerektiği hükmüne varılmaktadır, bk. H. Akira, *Historicai Studies on CmtmiAst* in Japan,* s. 4.

Sebepleri de şunlardır: Türk harfleri *"runique"* (çentme, oyma) vasıf taşır ve Doğu'da İranlılar, Çinliler, Hindliler vb. bu çeşit harf kullanmamışlardır. Ârâmî alfabesi ve ondan neşet eden diğer yazılar da (Pehlevî, Parsı, Armazique, Sogd vs.) "runique" değildir. Karakter yönünden Türk yazısına yakın düşen tek alfabe Batı'daki eski Germen "run'larıdır ki, bu ikisi arasında da "ne tarihî, ne linguistique bir ilgi yoktur"[730]. F. Altheim araştırmalarda[731] Ârâmî menşeli yazılan Türk yazısı ile karşılaştırmış ve ancak 10 kadar harfin birbirine benzer olduğunu ileri sürebilmiştir. Sonra, Ârâmî yazılarındaki 22 harfe karşılık Orhun alfabesinde 38 harf vardır. Bundan dolayıdır ki, Türk yazısının Ârâmî alfabesine veya bir İranî yazı aracılığı ile aynı alfabeye dayandığında ısrar edenler bu temel alfabenin daha o çağda Türkler tarafından Türk dilinin fonetiğine uygun gelecek şekilde ıslah edilip geliştirildiğini söylemektedirler[732]. Fakat yine de mesele kesin olmaktan uzaktır. Çünkü meselâ, Türk yazısına doğrudan model olduğu tahmin ve iddia edilen Pehlevî ve "Armazique" yazı vesikaları en erken Milâd sıralarına indiği hâlde (Batı'da Germen runları da ancak M.S. 2. asra kadar gider) Türk yazısına âit vesikalar, yukarıda söylendiği üzere (Kurday, Eşik kurganları), M.Ö. IV. asra kadar geri gitmektedir. Türklerin "değnekler üzerine çentik (oyma, biçme)'ler yapmak" veya "ok ucu ile balmumu üzerine" işaretler çizmek suretiyle muhabere ve resmî vesikalarım tesbit ettiklerine dâir Çin yıllıklarında kayıtlar bulunduğunu[733] belirttikten sonra, Türk yazısının menşeini yine Türk çevresinde aramanın en mâkûl yol olduğunu hatırlatalım[7 4]. Nitekim bu yönden bir kısım araştırıcılar eski Türk damgalarını düşünmüşlerdi. Aynı açıdan bazı yeni tecrübeler de yapılmaktadır[735].

Fr. Altheim, *Attilâ eties Huns,* s. 55; L. Kwanten, *Imperial Nomads...,* s. 27, 307. ***Atillâ** et les Huns,* s. 54-60; *Das erste auftreten der Hunnen...,* s. 30 ve levha 10 (bk. B. Ögel, *göst. yer.);* F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* I, s. 285.

Bk. L. Bazin, *ayn. esr.,* s. 206; F. Altheim, *Attilâ .,* s. 60; T. Tekin, *ayn. esr.,* s. 27 vd. Türk yazısının ancak 6. asrın 2. yarısında "İstemi zamanında, ticari maksatla ve yabancılar tarafından icat" edilebileceği ileri sürülerek, Türk harflerinin hemen tamamını Sogd ve Grek harflerine benzetme zorlamaları için bk. G. Clauson, *The Origin ofthe Turkish "Runic" Alphabet,* s. 51-76. Bk. Liu, *ayn. esr.,* I, s. 41; W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* s. 86.

Bk. R.R. Arat, *Bir Yazı Numunesi Münasebeti ile,* s. 17; Türkçe'de yazı, harf, kitap mânalanndaki "biti(g)" sözünün Çince "pi" > *piet (fırça!)'den geldiği görüşü (bk. A. v. *Gabzin, Altt. Gram.,* s. 303; ayn. müell., *Ph. T Fund,* II, s. 173; L. Bazin, *ayn. esr.,* s. 252) inandırıcı olmaktan uzaktır (bk. O. N. Tuna, *TDAY,* 1957, s. 75 n. 13; A. İnan, *TM,* III, s. 298). Önce, Türk yazısı aslında fırça ile değil, çelik kalemle sert maddeler üzerine kazılan (oyulan, biçilen) bir kitabe yazısıdır. İkincisi Çince'de fırça mânasına gelen pi *(pit) sözü Uygur lehçesinde yaşamış (£1/5, s. 157), fakat mânada ve fonetikde (p~b gibi) bir değişikliğe uğramamıştır. *Biti(g)* kelimesi Türkçe bit (>biç)+mek fiilinden isim olmalıdır (kelimenin Moğolca'ya geçmiş şekli de "6/f/(g)"dir). Bk. A. CaferoğUı, *ayn. esr,* s. 116-124.

Batı'da bazı küçük farklarla, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Macarlar (Sekeller) tarafından da kullanıldığını gördüğümüz Orhun alfabesi Asya'dan etrafa yayılarak -çeşitli bölgelerdeki izlerine, vesikalarına göre- Uzak Doğu'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada, çeşitli kütleler arasında ortak bir yazı vasfını kazanmış görünmektedir[736] (eski Türklerde kitap basma tekniği için bk. yk. Diğer dinler).

O EĞİTİM

Eski Türk devletlerinde teşkilâtını oldukça ayrıntılı şekilde bildiğimiz kuruluş, gördüğümüz gibi, ordu idi. Fakat çok geniş sahalara yayılmış Türk ve yabana kütleleri idare edebilmek için devletin şüphesiz başka kuruluşları da vardı. Meselâ, hayli yüksek sayıda sorumlu kişi, vazifelerine göre, yukarıda "2'li Teşkilât" bölümünde sıraladığımız bir sürü unvanlar alarak, mühim idarî makamlar işgal ediyorlardı. Aralarından çoğunun basan üe görev yaptıkları, Türk devlet mekanizmasının muntazam işleyişinden anlaşılan bu makam sahipleri, herhalde, yönetim prensiplerini ve uygulama yollarım öğreten belirli bir eğitim sisteminden geçirilmekte idi. Yine idare ile ilgili olarak kitabelerimizde belirtildiği üzere, bütün Türk siyâsî kuruluşlarında uygulamaya konulan "halkı beslemek ve giydirmek" işinin ülke ölçüsünde yürütülmesi, büyük bir "dağıtım" şebekesinin varlığını gösteriyor ve bu muazzam sosyal faaliyetin husûsî surette yetiştirilmiş kimselerin kontrolünde cereyan etmesini zarurî kılıyordu.

Üçüncüsü, eski Türk takviminin (Gök-Türk çağında) ıslah edilişi ile bilhassa yazının yaygınlaştırılmış olması gibi durumlar oldukça geniş bir eğitim-öğretim teşkilâtının mevcudiyetini ortaya koyan sağlam delillerdi. Yalnız o zaman için değil, nesiller boyunca tarihten ibret alınması düşüncesi ile taşlara kazılarak, meskûn mahal meydanlarına dikilen kitabeler, Türk topluluğunda kalabalık bir okur-yazar tabakanın bulunduğuna işaret etmekte idi. Bunlara ayrıca, başta at terbiyesi olmak üzere, türlü cinsten hayvan yetiştiricilik, bakım, hastalıklardan koruma veya tıbbî müdahale., usûllerini öğreten

Bu yazı ile yazılmış, kitabeler ve diğer vesikalar -keşfedenler, okuyanlar, yayınlayanlar- hakkında toplu bilgi için bk. H. N. Orkun, *ETY,* I-IV, 1936-1941; G. *Feh6ı,A Bolgâr-Tomkök **Szerept** es mûveltsege,* Bp. 1940; L. Bazin, *La litterature epigraphujue turaue ancienne,* Ph. T- **Fund,** U, s. 192-211; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* indeks; T. Tekin, *ayn. esr.,* s. 7-20; Messcrschımdi ve Sn*hlenberg'den 50 yıl kadar önce eski Türk kitabelerinden bahseden ilk Baülı oriyanuiıst Ntcotaıt Milescu adlı bir Romanyalı diplomattır, bk. Gh. I. Constantın, *The First Mention of the Yenesei old'Kirgfiiz Inscriptions,* Turcica, II., s. 151-158. Eski Türkçe'nin yazıldığı **diğer alfabeler** >5ogd, Mani, Brahmi, Tibet vb./ için bk. A. v. Gabain,/4/tt. *Schereibkultur...,* s. 171-191.

uzmanların ve savaşçı bir millete çeşitli silâh, giyim, yiyecek hazırlayan onbinlerce zenaatkârın yetiştirilmesi de ilâve edilmelidir. Gerçi bunlardan bir kısmı pratik şekilde ustahk-çıraklık tarzında öğretilebilirdi, fakat Türk dilinin ses tonlarına uygun fonetik bir alfabenin ortaya konması, astronomi, okur-yazarlann artırılması gibi doğrudan doğruya teorik alanlarda düzenli bir eğitime de ihtiyaç olduğu aşikârdı[737].

Fakat esefle belirtelim, bu eski Türk sosyal ve kültürel kuruluşları hakkında aydınlatıcı bilgilere sahip bulunmuyoruz. İdari unvanların bile ayrı ayrı fonksiyonları tamamen tesbit edilememiştir. Bu hususların kesinliğe kavuşması yeni ele geçecek epigrafik ve arkeolojik malzemeye bağlı kalmaktadır.

Ç- SANAT. MÜZİK

Her kültürün olduğu gibi Bozkır kültürünün de kendine mahsus bir san'at anlayışı vardır ve bu anlayış birçok eserler vermiştir. Eski Türk kavimlerinin tahta oymacılığı ve mâden işçiliği hakkında sırası düştükçe açıklamalarda bulunmuştuk. Üslûp bakımından Bozkır san'atı; hayat şartlarına uygun olarak ve hayvanlarla yakın ilgisinin tesiri ile kemer tok?lan, kılıç, hançer kabzası, diğer süs eşyası ve at koşum takımı gibi taşınabilir malzeme üzerine işlenmiş, pars, kaplan, kurt, yırtıcı kuş, geyik, at, koyun, keçi vb. hayvanların birbirleri ile mücadeleleri motiflerinden meydana gelen *"hayvan üslûbu"* ("animal style") mahsûlleridir[738]. 518 yılında Kuzey Hindistan'da Ak Hun-Eftalit hükümdarı Mihiragula'yı ziyaret eden Çinli Song-Yün[739], 569'da İstemi Kagan'ı Tanrı Dağları'ndaki Altun-dağ (Ak-dağ) mevkiinde ziyaret eden Bizanslı elçi Zemarkhos[740] ve 629 senesinde Batı Gök-Türk hakanı Tong-Yabgu'nun misafiri olan Budist rahip Hiuen-Tsang[741] vb.'nin eski

Eski Türklerin "pozitif bilgiye verdİKİeri ehemmiyet *Kutadgu-Bilig'âe* (58. bâb.) belirtilmiştir. Meselâ orada "Bilgilinin uyuması, bilgisizin ibadetinden daha iyidir" *{KB,* b. 3225) ve "Cahil kişi boş bir kalıptır, bilgilinin yeri gök'ün de üstündedir" *(KB,* b. 2452) gibi fikirler yer almıştır. Sonra *DLT'âe* (I, s. 427) geçen *"Kut bclgüsi bilig"* (kudretin belgesi bilgidir) Türk ata-sözü 900 yıl önce yazıya geçmiştir.

Eski Türk san'atı eserleri için tafsilen bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi,* 1962; Hun devri için, N. Diyarbekirli, *Hun Sanatı,* İstanbul 1972. Hayvan üslûbunun Orta Asya'dan Doğu'ya ve Batıya yayıldığı; N. Diyarbekirli, *ayn. esr.,* s. 8; ayn. müell., *Eşik Kurganı,* s. 292-301; ayrıca W. Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 69; (ayrıca bk. yk. İskit Nazariyesi). Ayrıca bk. yk. n. 57. Bk. R. Grousset,*L'EmpiredesSteppes,* s. 113.

'Ed. Chavannes, *Documents...,* s. 233-238; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 59-73. Ed. Chavannes, *ayn. esr.,* s. 193 vd.; L. Ligeti, *ayn, esr.,* s. 87 vdd.; N. Togan, *Hüen-Çang'a göre.,.,* s. 31 vdd.

Türklerin altun ve gümüş gibi kıymetli mâdenlere tatbik ettikleri san'at motifleri ve hükümdarların otağlarına, örginlerine (tahtlarına) ve Türk topluluğunun taşıdığı zevk inceliğine dair müşahedelere dayanan hâtıra-notlan ziyadesiyle ilgi çekicidir.

Fakat eski Türklerin Kül Tegin ve Bilge Hakan anıt-kabirleri nevinden bazı mimarî eserlere de sahip oldukları biliniyor. Her iki âbidenin inşasında» duvarlarına kahramanın savaşlarını canlandıran tasvirlerin yapılmasında Çin'den gönderilen saray san'atkâr ve ressamlarının emeklerinin geçtiği kesindir. Bunu hem Çin kaynaklan, hem de kitabeler belirtmektedir *. Çin imparatoru bu âbidelere Çince birer kitabe de ilâve edilmesini arzu etmişti[7] \ Ancak ölülerin hâtıralarım ve zaferlerini anmak için kitabe dikilmesi ve san'atkârane yapılar inşâ edilmesi o çağda Türkler için bir yemlik değildi. Nitekim aynı Çin kaynakları (Çou-shu, Sui-shu) Gök-Türk devletinin daha başlangıcında (553 yılında) umûmî bilgi verirken şu açıklamayı yapıyorlardı: "*... Kabir üzerine bina inşâ ederler, bunun duvarlarına ölünün şahsını ve hayatta iken katıldığı savaşlardan sahneleri renkli olarak resimlerler.,. Mezarlara Ölünün kimliğini bildiren yazılı işaretler dikerler..."*[4]. Türk büyüklerinin hâtıralarının gelecek nesillerde muhafaza edilmesi için kitabeler yazıldığı hususuna , Bulgar hakanı Omurtag Han'ın (814-831) Tırnova kitabelerinde de temas edilmiştir [45]. İlgili tâbirlerin Türkçe oluşları da bunu gösterir: *Bengütaş* (âbide, anıt), *Bitigtaş* (kitabe), *Bark* (anıt-kabir), *Bedizci* (süslemeci: ressam, nakışçı veya heykeltıraş) vb. Ancak Kül Tegin ve Bilge "bark'ları mahvoldukia-rı (veya ilmî kazılar henüz yapılmadığı) için mimarî ve süslemede Çin ve Türk unsurlarını ayırt etmek imkânsızlaşmakta, Bozkır güzel san'atlaruun bu sahadaki hususiyetleri ortaya konamamaktadır. Şimdilik büdiğimiz, Orhun'da, uzun ömürlü bir hayvan olduğu için ebedî hayatın sembolü sayılan kaplumbağa biçimindeki kaide üzerine dikilmiş kitabenin bulunduğu yerde, 1958'de yapılan kazıda ortaya çıkarılan Kül Tegin'in çok güzel yontulmuş mermer büstü ile "Orta-çağ Türklerinin yaptıkları plastik ürünü" olarak gösterilip artistik değeri ileri sürülen taş yontma bir insan başı , bazı hayvan (kaplumbağa, koç vb.) heykelleri ve kaba bir kadın heykelidir. Kül-Tegin'in büstü, gerçekten Türk çehresini saf biçimi ile gösteren bir

^"Kitabeler, I, güney, 11-12, II,kuzey, 14; Liu,*ayn. esr.,* I, s. 179,229. [7]" Bu Çince kitabelerin tere. için bk. *ETY,* I, s. 27-30,80-84.

[744] Liu, *ayn. esr.,* I, s. 10, 42; R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...,* s. 116; Ed. Chavannes, aya ör, s. 117, 177 (7. yy. ilk yansından).

[745] G. Fehe>, *A Bolgâr-Törökök...,* s. 34, 76; ayrıca bk. V. Beşevliev, *Dk protobulgarischen Ituckriften...,* s. 87.

[746] Bk. L. Jisl, *Belleten,* sayı 107, s. 408, resim 11.

Bk. E. Tryjarski, *Moğolistan'daki Arkeolojik Eserler,* s. 160, resim 12.

san'at eseridir. Bulgaristan'daki Krum Han'ın Bozkurt'lu, tuğlu, eli bardaklı kaya kabartması da bu eski geleneğin devamı kabul edilmelidir. İnsan şeklinde çok kaba yontulmuş, hantal taşlar olan balballarıı ise san'at eseri saymak doğru olmaz. Bunlar kabirde yatanın, hayatta iken savaşta öldürdüğü ve öteki dünyada kendine hizmet edeceğine inanılan kimseleri temsil eden dinî mahiyette işaretlerdir. Bu İnanç Bulgar Türklerinde ve Macarlarda da görülür . Orta Asya - Tuna arası bozkırlarında bol sayıda tesadüf edilen, ön taraftaki sağ ellerinde birer bardak[749] tutar şekilde yontulmuş "taş-nine'lerde de bir san'at endişesi bahis konusu olmasa gerektir .

Bozkır Türklerinde renkli taş ve gümüş kakmacılık, kuyumculuk, halı ve kilim dokumacılığı, gergef işçiliği ve otağcılığın çok ileri olduğunu ve san'at değeri yüksek eserler verdiğini de kaynaklarımızdan öğrenmekteyiz (bk. yk. El San'atları).

Eski Türk topluluk hayatında müziğin mühim bir yeri vardı. Yukarıda Priskos'a dayanarak büyük müzikli ziyafetinden bahsettiğimiz Attilâ, sefer dönüşünde başkente girerken, saflar hâlinde dizilmiş güzel giyimli Hun kızlarının söyledikleri Hun şarkıları ile karşılanmıştı[751]. Attilâ, Burgond kralına bir Hun orkestrası göndermişti[752].

Çin kaynakları 28 çeşit Hun halk türküsünden bahsetmişlerdir. Çinliler Asya Hun çalgılarından olup M. Ö.'ki asırlarda Çin'de de yayılan bazılarını *K'ung-hou, Bi-li, P'i-p'a, Ku-sie* vb. adları ile zikrediyorlar[753]. Bunlar telli, nefesli ve darbe sazlan idi. Aynca Türklerde askerî mızıka (=tuğ./yk. bk. Hakanlık Belgeleri/. Bando, mehterin ilk şekilleri) yaygındı. Gök-Türk, Uygur bandolarında şüphesiz davul (kövrüg) başta olmak üzere, çeşitli borulu çalgılar da bulunuyordu. Eski Türkler söyledikleri besteye *ir* (veya yır), sazlarla çalınan melodiye *küg* diyorlardı[754]. Daha sonraki zamanlarda ordugâhlarda, hakanlar huzurunda bu küg ve ırlardan her gün 9 tanesinin icrâı gerekirdi. Bu hâkimiyet alâmetlerinden idi[755].

G. Feher, *ayn. esr.,* s. 38 vd.

And İçme töreninde kullanılan kutsal bardak. Bk. G. Fener, *ayn. esr.,* s. 36 vd. [750] Balbal (sın), taş-nine ("baba")'ler hakkında türlü görüşler için bk. W. Kotvvicz - A. Samoilovitch, *Le monument turc d'lkhe-khuchotu,* s. 86-91; W. Kotwicz, *Les tombeaux dits "Kereksur" en Mongolie,* s. 1-11; W. Barthold, *Türklerde ve Moğollarda defin merasimi meselesine dair,* s. 515-559; E. Tryjarski, *ayn,esr.,* s. 156-163.

F. Altheim, *ayn. esr.,* s. 155.

F. Altheim, *ayn. esr.,* s. 157; B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 241. TO B. Szâsz, *ayn. esr.,* s. 514;W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 70; ayn. müell., *Orta ve Garbi Asya Halklan,* s. 174 vd. ™ Bk. R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri,* s. XV, vd., 413,416, "* M. F. Köprülü, *MTM,* II, 4, s. 61-68.

Türk müzik âletleri arasında Çinlilerin Hyu-pu (veya K'ung-hou, K'ong-heou) adı ile zikrettikleri *kopuz*[756] Bozkır Türk folklorunda çok mühim yeri olan bir çalgı idi. Destanlar, kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, acı tatlı hâtıralar, saz şâirleri tarafından kopuz çalınarak söylenirdi. **Asya** Hunlanndan beri bütün Türkler arasında en çok tanınmış olduğu anlaşılan bu basit, fakat tatlı sesli saz "kopuz, kobuz" adı ile Uygur metinlerinde ve *DLT'dz* geçer[757]. Türklerin bulunduğu her yerde mevcut olan kopuz, atalarımızla birlikte Mısır, Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya'ya da girmiş ve oralarda "koboz, kubos, kobzo, kopuş" vb. gibi adlar altında, çok sevilen sazlardan biri olmuştur[758]. Bozkır-Türk tarihi boyunca arkeolojik vesika olarak bize intikal eden müzik âleti, bilindiği üzere, Macaristan ve komşusu ülkelerde ele geçen üç adet Avar tipi çifte kavalıdır

D- ZAMAN HESABI (TAKVİM)

Eski Türklerde zamanın hesaplanması işi de tabiatiyle Bozkır kültürünün izlerini taşımakta idi. Eski Türk takvimi, her biri bir hayvan adı ile anılan "12 yıllık" devre esasına dayanıyordu. Yılların adlan şöyle idi: 1. Yıl *stçkan* (fare), 2. *Ud* (sığır, öküz), 3. *Pars,* 4. *Tabışkan* (tavşan) 5. *Lu* (ejder), 6. *Yılan,* 7. *Yunt* (at), 8. *Koy* fkoyun), 9. *Biçin* (maymun), 10. *Takagu* (tavuk), İL A, 12. 7b/ıguz(domuz)[7] . Bir yılda 12 ay vardı. Aylar birinç (birinci) ay, ikinç, ücünç ay vb. diye adlandırılmıştı. Bir gün 12 kısım sayılıyor ve her kısma "çağ" deniyordu[7] \ Yıl **365** gün, 5 küsur saat itibar edilmekte idi. Günün başlangıcı gece yarısı idi. Yılbaşı 22 Aralık (kışın gündüzün uzamaya başladığı ilk gün) idi[762]. Aslında Ay yılına dayandığı söylenen bu *"12 Hayvanlı Türk Takviminin* Gök-Türkler zamanında Güneş yılma çevrildiği anlaşılmaktadır.

* Bk. P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Gengis Khan,* s. 182; Ö. İzgi, *ayn. esr.,* s.6 ve o. 58.
"EUS, s. 179; *DLT,* I, s. 19,365.

[38] Tafsilen bk. A. Caferoğlu, "Cihan Edebiyatında Türk Kopuzu", *Ülkü,* sayı 45, s. 209-215. sayı 48, s. 411-426; ayn. müell., *Milletlerarası Kültür Sözlüğündeki Bazı Türkçe Unsurlar,* s. 25-43; aynca bk G. Doerfer.III.s. 535 vdd. ^Bk. D. Bartha,D(> *avarische Doppelschalmei in jânoshida,* AH, XIV; A. Kollautz.<nm. *».,, H-,s. 25 vdd.

Bu isimlendirmelerde bölgelere göre, -yine aynı hayvanı belirtmek üzere- **ban** değı^ıJdikicr görülür (konı=koyun, lagzın=domuzgibi).

Çağ kelimesi eski Uygur vesikalarında geçer, bk. R. R. Arat, *Eski Türk Şiâ%* s. 373.

O. Pritsak'ın tesbitine göre, bk. E. Esin, *Büke,* s. 84 n. 49.

Menşei çok eski olması gereken ve Çinlilerle müşterek olmasına rağmen, hayvanlarla yakın ilgisi sebebiyle esasta Çin geleneğine aykırı düştüğü için, Türk menşee dayanması kuvvetle muhtemel bulunan bu takvim[7] , 12 yılın S katı 60 yıllık devreleri ile de, Gök-Türklerde, Uygurlarda, Batı Türklerinde (Bulgarlar) ve muhakkak ki daha önceleri Hunlarda[764] kullanılmış olup, hem zaman, hem coğrafî bakımlardan çok yaygın bir sistem gibi görünmektedir. Gök-Türkçe kitabeler, Uygur kitap ve hukukî vesikaları, Tuna Bulgar kitabelerinden bazıları ve "Bulgar hakanları üstesi", hattâ Manas destanındaki bazı hâdiseler bu takvimle tarihlenmiştir. İslâm kaynaklarında, 14.-15. asırlarda 'Tarih-i Türkî" veya "Sâl-i Türkân" adı ile anılır. Bu eski Türk takvimi, son zamanlara kadar Orta Asya'da, bilhassa Kırgızlar arasında kullanılmıştır[765].

'Tafsilen bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 292 vd.

W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 77; P. A. Boodberg, *On the Use of the Animal Cycle among "Turco-Mongols*",* s. 243-253.

Tafsilât için bk. O. Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi,* İstanbul 1941; R. R. Arat, *Eski Türklerde Tarih Zabtı,* s. 329-337; ayn. raüell-, *Eski Türk Şiiri,* s. 419; O. Pritsak, *Die sogcnannte bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren,* s. 74-77, 184-202, 234-239; ayn. müell., *Die Bulgarische Fürstenliste...,* Wicsbaden, 1955; A. v. Gabain, *Alttürkischc Datierungsformen,* s. 191-203, Türk. tere. *Eski Türklerde Tarih Zabtı Şekilleri,* s. 1-14. Eski Türk takvimi ve bazı Türk kitabelerinin tarihlenmesi için bk. L. Bazin, *Les calendriers Turcs anciens et medievaux,* Lille 1974 (bu eserin tanıtılması: O. F. Sertkaya, *Türk Kültürü,* sayı 194, Aralık 1978, s. 73-82).

L. Bazin*in aslında büyük emek mahsulü olan bu hacimli kitabında -takvim karşılaştırılmaları dışında kalan- kısımlarda bazı dikkat çekici "yorum"lar bulunmaktadır. Şöyle ki:

1-Araştırıcı, tarihte, Türk" kelimesini resmî devlet adı olarak kullanan Gök-Türkleri (M.S. 6. asır) "İlk Türkler olarak tanımakta (s. 157), onlardan önceki (meselâ, Asya ve Avrupa Hunlan, Tabgaçlar, Ogurlar, Sabarlar vb..) ve onların dışında kalan (meselâ sonraki Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlar, Hazarlar vb..) Türk kavimlerini, sadece "Turcophone" (=Türk sesli= Türkçe konuşan)'lar olarak göstermektedir (Aslen Fransız olmadıkları hâlde, Fransızca konuşan Kuzey Afrikalılar ve Kongolular gibi). Zaten Batı ilim dünyasında, şüphesiz siyâsî görüşten kaynaklanarak, Türkler arasında "Turk(ish) ve Turkic" ayırımı yapılmakta idi, şimdi buna L. Bazin vasıtası ile bir de 'Turcophone" problemi ekleniyor. Biz adlarını saydığımız ve daha birçok -kendi özel adları ile de anılan- Türk topluluklarının yalnız dil açısından değil, kültürün diğer unsurları (din, örf-gelenek, san'at, ahlâk vb.) bakımından da tarih boyunca iştirak hâlinde olan millet bütünlüğü teşkil ettiklerini artık redde imkân yoktur kanaatindeyiz. Tarih boyunca bütün Türk'leri sinesinde toplayan bu kültüre "Bozkır kültürü" diyoruz ki, anlaşılan değerli araştırıcımız bunun henüz farkında değildir. 12 Hayvanlı Takvim'in asıl temeli de işte bu kültüre dayanmaktadır.

2-Araştırıcı, "12 Hayvanlı" Takvim'in Çin menşeli olduğu üzerinde o derecede ısrar etmektedir ki, hemen her iki sahifede tekrarladığına göre, bu takvim, başta Türk" (Gök-Türk)'lere, sonra da diğer Turcophone "tara Çin kültürünün derin tesiri sebebiyle, Çince'den tercüme edilerek aktarılmıştır (s. 153-157,166,243, 770). İddianın gerekçeleri şunlardır:

a-Türkler, 6. asırdan önce bu takvimi bilmiyorlardı, (s. 143 vdd, 152): İlk öğrenip kullandıkları yıl M.S. 584 (Hakan İşbara zamanı)dir.

Bu görüş doğru ise, acaba daha önceki Asya Hun, Avrupa Hun, Tabgaç, batıda Sabar vb. gibi Türk devlet ve imparatorlukları "takvimsiz" nasıl idare edilebilmişlerdir? Bu sebepledir ki, tâ Ed. Chavanes /1906/*dan beri birçok ilim adamı bu takvimin bir Türk icadı olduğu fikrinde bulunmuşlardır Zira, yıl adlarının yüzde 90'ı Türkçe'dir ve Bozkırlı için hayvan adlarının kullanılması kadar tabiî birşey olamaz. Eski Türk'ün dininde, san'atında ve ekonomisinde o kadar etkili olan hayvan, onun zaman hesabında da ön planda yer almıştır. Adları geçen hayvanlarla, yerleşik Çinli'nin ne ilgisi olabilir? 12 Hayvanlı Takvim, tabiatiyle çeşitli Türk kütlelerine göre ve zaman içinde değişikliklere de uğramıştır. Bazı Türk takvimlerinde lu (ejder), lagzin (domuz) vb. yabancı adların görülmesi bu kabildendir ve esasa tealluk etmez. Burada mühim olan husus hayvan isimlerinin kullanılmasıdır. O hâlde gerçek, bu takvim sisteminin Türkçe'den Çince'ye çevrilerek orada da kullanılmağa başlanmış olmasıdır. İki kavim arasındaki kültür farkı da bunu teyid eder.

b- L. Bazin'e göre Türklerin M. 6. asır sonlarında Çin'den aldıkları bu takvim, Çin'de daba Milâd sıralarında malum bulunuyordu. Hunlar ile Çinlilerin yakın komşuluğu ise, M.S. 48lerde başlamış (s. 156), zaman hesabı ile birlikte, genel olarak Çin kültürel tesiri o tarihlerden itibaren gittikçe koyul aşmıştır.

Bu iddianın isbatı için araştırıcının gösterdiği en mühim delil bir Çinli papazın 1885 senesinde neşredilen eseridir (s. 154 vd.). Halbuki Türklerle (Asya Hunlan) Çin arasında dinî, sosyal, askerî vb- çeşitli ilişkilerin zikredilen tarihten 400 yıl önce görüldüğü, yine Çin yılhklannca tesbit edilmiştir. 12 Hayvanlı Türk Takvimi de o asırlarda Çin'de etkisini göstermeğe başlamış, sonra orada resmîleşmiştir /tabiatiyle önceleri oldukça başka bir mahiyette olarak/ (bk. yk. Asya Hunlan).

o- L. Bazin'e göre, Tuna Bulgarlanna âit belgelerde (Çatalar kitabesi ve Bulgar hâkanlan listesi) 12 Hayvanlı Takvim'in görülmesi, Asya'daki Moğol Avar (Juan-juan) tesirine bağlanmalıdır (s. 709, 771-774), zira Bulgarlar çok batıda yaşadıklarından Çin kültürel etkisini düşünmük müşküldür (Halbuki, önce, Bulgarlar bu takvimi Moğollardan öğrenselerdi, yıl adları Moğolca olurdu! Kaldı ki, Türkçe konuşan Avrupa Avarlan Moğol değil, Kafkaslar kuzeyi-Volga havalisinde oturan Türk zümreleri idi (bk. yk. Avar hakanlığı). Araştırıcının da kabul ettiği üzere bu kadar batıda Çin kültürel etkisinden söz edilemeyeceğine göre, bu takvim, Milâddan Öncelü asırlardan beri Türklerin kullan a geldikleri bir sistemdir.

3- Araştırıcının bu takvim münasebetiyle bazı yersiz ve yanlış hükümler de ileri sürdüğü görülmektedir:

a- Türklerin M. 6. asırdan önce yazılan olmadığı (s. 85) /tabiî doğru değil/.

b- II. Gök-Türk hakanlığının Çin tâbiiyetinde bulunduğu (s. 167) /tabiî doğru değil/.

c- Uygur hakanlığının keza Çin'e bağlı olduğu (s. 772) /tabiî doğru değil/.

ç. Batı Hunlannda Attilâ'nın ölümü (453) üzerine, yerine oğlu İrnek'in geçtiği (s. 678) / tabiî doğru değil/.

d- Büyük Bulgarya hükümdan Kurt (Kovratos)'un Bizans eğitimi gördüğü ve 19 yaşında Hıristiyan olduğu, (s. 652,680,682).

O hâlde 635'de dini, dili ve kültürü ile halis Türk Bulgar devletini acaba nasıl kurabilmiştir? O devletin devamı olan Volga=İtü Bulgar devleti de nasıl İslâmiyet i kabul etmiştir?

e- "Yıl" kelimesi, Moğolca imiş (s. 70, 774); 10.000 sayısının Türkçe adı "tümen"* de, tranî menşeli imiş (s. 82). Bütün Türk lehçelerinde ortak ve 2500 yıllık Türkçe kültür kelimesi Taım* sözü bile, Çince'den alınmış (s. 303) /Tabiî hiçbiri doğru değil/:

Bu iddia ve yorumların Türkler gibi bir göçebe kavimden medeniyet izi beklenmez" (a. 85,156, 770) kanaatına dayandığım ("...Nous ne voyons pas bien, pour nötre part, comment ces "Barfcares du Nord" nomade pasteurs, auraient pu inventer â eux seuls un cycle astrologique—", *Lts caiendrsen...,* s. 156; "Les Sinologues considerent que le Cycle des Douze Animaux n'est pas dorigme f*op> rement chinoise... Mais, en, tout cas, ce n'est pas du câte" turc que doit 6tre reehershee Pongrae du Cycle animalier..", *ayn. esr,* s. 770), bu türlü ön-yargı (prejug£)Iann ise gerçek ılım yotianm tıkadığını belirtmek isteriz.

H- DÜŞÜNCE VE AHLÂK

Eski Türklerin Bozkırlar coğrafyasında, at ve demir üzerine kurulu, kendilerine has bir kültür ortaya koydukları herhalde anlaşılmış bulunuyor. Fakat bu, demirin ve atın mevcut olduğu her yerde böyle bir kültürün doğup gelişeceği mânasına gelmez. Nitekim sonraki asırlarda, hem de aynı coğrafî bölgede, her iki unsura sahip olan başka kavimler farklı kültür tiplerinde yaşamağa devam etmişlerdir. Çünkü bir kültürün meydana gelmesi için yalnız maddî imkân ve iktisadî faktörler kâfi değildir. İnsan unsuru da bunda etkili olur. Aynı şartlar içinde yaşayan çeşitli toplulukların kültürlerinde görülen farklar, insan gruplarının sosyal telâkki ve psikolojilerindeki ayrılıktan ileri gelir. Buna göre de, Bozkır kültürünü ortaya koyan Türklerin kendilerine mahsus bir düşünce sistemi ve ahlâk anlayışına sahip olmaları gerekir ki, bu, müsbet ilim yönünden şöyle açıklanabilir:

Eski Türke at, insan ruhunu okşayan iki beşerî imkân sağlamıştır: Biri, at üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi, ikincisi atın sür'ati sebebi ile kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiyakının tatmini. Bozkırlı Türkler tarihte bu hususları gerçekleştiren ilk topluluk olarak görünür. Birincisi, yâni üstünlük duygusu üniversel devlet anlayışının desteği ile eski Türkte, O. Menghin'in ifadesi ile "beylik gururu"("herrenstolz")[766]nu uyandırıyor, ikincisi de geniş ufuklara hükmetme arzusunu kamçılıyordu. Bunu fiiliyat sahasına çıkarmak için gerekli araç ise elde idi: Demir.

Hükmetme isteği aslında bir iç-güdü olup her insanda şuur-altı bir kuvvet olarak yaşar. Bu iç-güdünün aynı zamanda ilk fırsatta başkalarını sömürmek için de bir vasıta vasfı taşıdığını dünya tarihi gösteriyor. *Bazı milletleri istismarcılık yoluna sürükleyen husus, onlarda "beylik gururu"nun eksikliğedir. Beylik gururu, sadece öğünme vesilesi olan basit bir psikoloji değildir. Onun, Gök-Tann'dan kaynak alan üniversel devlet telâkkisinin gereği olarak, asıl özelliği, karşılık beklemeden koruyucu olmasıdır . Bu ise hüküm akına alınmış insanları sevmekte temellenir. İnsan sevgisinden doğan koruyuculuk, adalet, hürriyet ve eşitlik düşüncesini getirmiştir. Türk devletlerinde görülen töre prensipleri (bk. yk Halk-Kün) böylece daha açık bir mâna kazanmaktadır. Türklerin tarihte çeşitti kavimleri idare etmekte gösterdiği başarıların sebebini burada görmek mümkündür ve muhakkak ki, Türkler insan psikolojisini en iyi tanıyan, anlayan ve bu sahada Antik-çağ medeniyetinin temsilcilerini bile çok geride bırakan bir millettir. Buna Türkün "gerçekçilikti de denebilir. Beylik duygusu+insansevgisi+gerçekçilik şeklinde özetlenebilecek olan eski Türk düşüncesinin esaslarını ahlâk prensibi yapmış, yâni hayatında düstûr edinmiş insana eski Türkçe'de "alp" denirdi[768]. Türkçe'de er, erkek, cesur kişidir, fakat* [H]öto[H7W] *yiğit insan demektir. Cesareti ile mücadele ruhunu geliştirici "ad verme" ve "and içme"[771] gibi gelenekleri "alp"lığın devamını sağlayan eski Türk topluluğunda debdebe, gösteriş ve servete değer verilmez, yalancılıktan da şiddetle nefret edilirdi[772]. Devletlerarası siyâsî andlaşmalarda bile sadece söz verilmekle yetinibnesi ve bu sözün başka topluluklarda/d yazılı taahhüdlerden de üstün bir sağlamlık taşıması, eski Türkün bugün de milli gelenek hâlinde devam eden "söz namustur" telâkkisini ahlâkî bir meziyet olarak ortaya koymaktadır.*

Türklerin dikkat çekici ahlâkî bir özelliği de "utangaç" bir millet oluşudur. Yukarıdan beri sırası geldikçe zikredildiği gibi, yerli (kitabeler) *ve Çin* (Shi-ki, Ts'ien Han-Shu,Sui-Shu) *ve Bizans* (Priskos, Menandros, Tactica'lar), *Lâtin* (Marcellinus) *vb. yabancı kaynaklara göre Türkler savaş meydanında değil, rahat döşekte ölmekten, hattâ ihtiyarlayıp hastalanmaktan utanırlardı. Esir olmak, köle durumuna düşmek, kadınlarının düşman eline geçmesi büyük utanç kaynağı idi. Şatafat içinde yaşamaktan, böbürlenmekten, başarıları dolayısiyle Öğünmekten ve öğülmekten; verdikleri sözü yerine getirememekten, yalan söylemekten utanırlardı.* Utanma hissi, Antik-çağ düşüncesine dayalı Batı anlayışındaki gibi bir ruhî zaaf değil, insana daima kendini kontrol etme imkânını sağlayan bir psikolojik mekanizmadır. Eski Yunan telâkkisinde yalancılık, hırsızlık mubah görülmüş, haksızlık yapmak bir kudret belirtisi; ve cesaret,

AE, XLII,s.35,299.

Tarihçe ünlü Türk konukseverliğinin kaynağını da bu "koruyuculuk" psikolojisinde aramak doğru olur ki, yabancıların öve öve bitiremedikleri bir millî gelenek halinde yerleşmiştir. **Para,** yiyeeefc ve değerli eşya dağıtmak olan "saçı" saçmak âdeti de Türklerde aynı geleneğin başka bir beîâtıs'

dir. Tafsilen bk. S. Koca, 'Türk Karakterinin Sembollerinden, Tuz ve Ekmek", *MWt Küttm Oapsi,* sayı 10,1977, s. 67 vdd.
™*ETY,* IV,s.7;££/S, s. 21.
Hemen bütün Türk lehçelerinde mevcuttur, bk. *İA. mĞ.Alp,*
[710] Şartlan için bk. *Dede Korkut Kitabı, s.* 81 vd.
[771] G. Fener, *Ethnografia,* 38, Bp. 1927, s. 21 vd.; A. İnan, *Eski Türtdenie ve folklora** ***And,*** *, ***719*** vdd.; ayn. müell., *Dede Korkut* ***Kıtabı'nda*** *Eski İnanç ve Gelenekler,* s. **146** vd., **149** »d.
[772] Bk. Türk-şad'ın Bizans elçisine hitabı, *A Magyarok elödeirâl* s. 49. Ayrıca bk. yk. SyasS faalrçct

"faziletlerin başı kabul edilmiş, fakat insanda utanma denilen bir ruhî prensibin mevcudiyeti hatıra getirilmemiş idi. *Buna karşdık eski Türk ahlâkında, cesaret yanında ve belki ondan da üstün olmak üzere, kötülükten koruyucu, başkalarını aldatmaktan, vicdanın yerini kurnazlığa terk etmekten alıkoyucu ve imana namuslu, vekaarlı bir hayat düzeni bağışlaydı "utanma" duygusu en büyük fazilet sayılmıştır. Bu ahlâkî özellikleri dolayısiyle Türkler hakka saygılı, doğruya hürmetkar olmuşlar ve meşru devlet idaresine bağlılıkları™ ile uzun ve çok meşakkatti göç hareketlerinde bile bozulmayan töre(kanun) 'nin disiplin anlayışı içinde "nizamcı" bir cemiyet teşkil etmişlerdir.* Bu nizam keyfiyeti, bilhassa 10'lu sisteme dayalı askeri teşkilât ruhundan kaynak alan çeşitli siyâsî ve sosyal müesseselerin kuruluş ve işleyişinde görünüyordu (bk. yk. Ordu). *Türk düşüncesinde mühim yeri bilinen "otoriter devlet" telâkkisinin iki dayanağından biri töreye sıkıca bağlılık ise, biri de devlet kuruluşlarının işleyişine damgasını vuran bu nizamcılıkta dikkatli ısrardır.*

Türk ahlâkındaki nizam Türk diline de yansımıştır. Dil, milletleri birbirinden ayırdedici başlıca kültür unsuru olduğuna göre, Türkçe'nin, başka dillerden farklı bir bünyeye sahip bulunması tabiîdir. Bu farklılık, Türkçe'deki -kısır ve haşin Bozkır ikliminin şartlarını belgelercesine- kısa, fakat mâna yüklü ve sert sesler sıralanması yanında, birbirini takip eden vokaller uyumunda (ahenk kaidesi), kelime köklerine eklerin muntazam bir dizi hâlinde ilâvesi ile gelişen söz üretiminde ve daima özne+nesne+fiil tertibi ile şekillenen cümle kuruluşundaki düzgünlükte ortaya çıkmaktadır.

Ünlü dilci Max Müller'in, "Türkçe'nin grameri şekilde hayret verici güzelliktedir. Fiil, isim vb. gibi unsurlarda görülen uyarlık ve intizam, bütün kollan ile Türk dilinin bünyesinde mevcut açıklık ve sadelik, insan zihninin, ruhunun dil yapısında ne kadar yükselebileceğini gösterir"[774] diyerek belirttiği bu özelliklere, başka dillerde konuşmağa başladıktan sonra hatıra geldikçe yeni fikirler kaüştmlmasma yardımcı durumundaki cümle içi bir takım bağlantı ekleri benzerlerinin Türkçe'de yer almamış olması ilâve edilebilir ki, bu da dilimizde doğru bir cümle kurabilmek için konuşmadan önce iyice düşünmek gerektiğini, ihtar eden bir zihnî disiplin belgesidir.

Kendini ifade etme konusunda böyle açık, düzenli, kesin ve sâde bir dili ortaya koyan kültürün sahibi nizamcı ve gerçekçi Türk kafası vehimlerden, hayâle dalmaktan hoşlanmamış, nazarî ve metafizik konularla meşgul olmamıştır. 11. asırda yazılan ünlü Türk siyaset kitabı *Kutadgu-Bilig* bile, yalnız

Bk. O. Pritsak, *UAJnb,* XXVI, s. 195.
Bk. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* I, s. 22. Türkolog W. Bang da aynı görüşte. Bk. *Fındütoğlu Armağanı,* s. 20.

zihinde mevcut nazariyatın bir ifadesi değil, Türk topluluğunda tatbik sahası bulunan hak, adalet, devlet kavramlarının açıklanmasıdır [5].

Böylece eski Türkün fiilen yaşanan faal hayata karşı duyduğu tutkunluk ile gerçekçiliğin tabiî bir sonucu olan, yalnız görülene inanmak eğilimi Türk düşüncesini "mantık ve bilgi teorilerinden" ziyâde ahlâk (davranış) ve devlet felsefesine sevketmiştir. Türk devlet felsefesi de devletin, nazariyelerle değil, topluluk eğilimlerine uymakla idare edilebileceği gerçeğine dayanır. Türk düşüncesi, özellikle, bu orijinal cihetleri ile Hind, Sâmî ve Grek düşünce sistemlerinden ayrılmaktadır: Hind düşüncesi en iyi dayanağını Budizm'de bulurken; "mucize" inancı ile beslenen Sâmî düşünce, insan idraki üstünde bir takım meçhuller dünyası kabul ettiği kâinatta hâdiseleri çözmek üzere "insan-üstü kudretle donatılmış" velîler çıkarırken; Antik-çağ düşüncesi de ancak sağladığı menfaat ölçüsünde değer verdiği dünyanın sırlarını öğrenmek için akıl'ı tek yol sayan filozofların ve tabiatı iyi taklit edebilen sanatkârların zuhuruna imkân hazırlarken; *Türk düşüncesi daha çok "millet sevgisi, Tanrı korkusu, doğruluk" ilkeleri ile belirlenen devlet adamı, teşkilâtçı ve idareci yetiştirmiştir* [6]. Demek ki, Türk düşüncesi temelde [17]beşerî ve pratik"tir. Çin'de ise önce bu Türk düşüncesi hâkim olmuş, sonraları Budizm'in tesiri ile Hind düşünce tarzı ağırlık kazanmıştır

Türk devlet adamlarının, bütün Türk topluluklarında ortak düşünceyi temsil etmek üzere, hassasiyet gösterdikleri bazı noktalar olmuştur ki, bunlardan biri, uğruna ülkeyi bile terketmeyi göze aldıkları siyâsî istiklâldir; diğeri de, dağınık Türkleri toplamak suretiyle soy birliğini kurmak olarak görünmektedir, Türk devletlerinde, idarede yabancı müdahalesine yol açmamak, yabana kültür tesirlerini asgari derecede tutmağa çalışmak, dış kültür unsurlarını ancak Türk devleti menfaatine uygun düştüğü nisbette değerlendirmek, gerçekçi Türk siyâsî davranışının (Türk millî siyasetinin) izleri durumundadır. Nihayet, iktisaden, çok kere tarım mahsûlleri bol topraklara ve oraları işleyen "köylü" topluluklara muhtaç olduğu için akından akma koşmak zaruretinde kalan, askerî vasıftaki "Bozkır devleti"nin ortaya koyduğu Türk düşüncesi, aralıksız hareketler arenası hâlindeki eski Türk tarihinde iş (action) ve-

Bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri,* s. 1-38.
Yukarıda sırası geldikçe belirtilmiş olduğu üzere Milâddan Önceki çağlardan beri mevcut ve çoğu hâlâ dilimizde yaşayan şu en eski Türkçe sözler, düşünce kavramları bakımından Türk kültürünün karakterini çizmeğe yeter: *Tanrı, kut, il, ordu, tuğ, demir, at, su.* vb. [m] W. Eberhard, *Eski Çin Felsefesinin Esasları, s.* 266 vd.; aslında "köylü" kültürü îte bağfaımıı Çso düşüncesinden çok farklı olan Türk düşüncesinin Konfüçyus aracılığı üc Batıda, *Aydmİanma* devri (18. asır) üzerindeki büyük tesiri için tafsilen bk. H. G. Creel, *Confucius, she Man and* sfcf *Myth.* London 1951, bu eserin geniş şekilde tanıtılması: M. Özerdim, *Konfuçyanizm ve Ban Demokrasisi,* s. 395-430.

tiresi ile birleşince, "ilâhî vazife hukûku"na dayalı cihan hâkimiyeti fikri gelişmiştir. Devlet teşkilâtında doğu-batı (sağ-sol) tarzındaki yansımasından da görüldüğü üzere ve kaynaklardaki ifadesi ile *"Güneş'in doğduğu yerden battığı yere kadar*** insanları törenin himayesine almak şeklinde belirlenen bu büyük "dünyayı yönetme ülküsü"nün destanlarda, efsanelerde[778] ve yazılı eski vesikalarda yer almış silinmez izleri vardır[779]. Görülüyor ki, yukarıda tanıtmağa çalıştığımız ve bugün "yiğit" dediğimiz "alp" tipini[780] ideal insan kabul eden kadîm Türk kültüründe, ideal "cemiyet" tipi, görüldüğü üzere, âdeta bir destan havası içinde akıp giden Bozkır hayatının gereği, çok düşünen yaşlılardan ziyâde, beylik gururuna sahip, güçlü ve dinamik fertlerden kurulu topluluk olarak belirmektedir. Tarih yapmak, fakat yazmamak gibi bir karakter ifadesi bunun sonucu olsa gerektir.

Buraya kadar kısa ve mümkün mertebe kesin hatları ile açıklamağa çalıştığımız ve toy, yoğ, and-içme, ad-verme[781], tahta çıkış, Bozkurt, kurban vb. gibi kendine mahsus törenleri ile de âdeta bir kült vasfını taşıyan Bozkır kültürünün, göçebe, asalak ve "köylü" kültürlerden farkları anlaşılmıştır sanırız. Bu farklar, görüldüğü gibi en belirgin şekilde, ifadesini "halka hizmet" esasında cemiyeti töreye sadakat duygusu ile çevreleyen Türk devlet anlayışında bulmuştur. Her devlet kendini meydana getiren kültürün en yüksek seviyedeki sosyal belirtisidir. Türk devleti de, şimdiye kadar iyice bilinmeden, peşin hükümle söylendiği gibi "şuradan, buradan toplanmış maceracı güruhların zorbalığı ile ayakta duran bir kuruluş değil, tersine, en küçük cemiyet birliğine, yani aileye varıncaya kadar nizam ve teşkilâta bağlı"[782] ve temel prensipleri insan sevgisi; şahsiyeti ezici müdahalelerden annmışhk; töreye güvenme iyimserliğinden doğan şevk ile daima canlı, hareketli bir hayat; inanç ve vicdan hürriyetinin sağladığı manevî huzura sahip bir sosyal mekanizma idi. Bunlar hep bir arada dikkate alınınca görülüyor ki Türklerce

Oğuz hakanın "Güneş'i bayrak, 'gök'ü otağ" ilân etmesi; ve Türk hâkimiyet belgesi olan "Altın yayın doğudan batıya kadar ulaşması" bk. *Oğuz Kağan Destanı,* str. 96-102, 316-319; Alp Er Tun-ga'nm "acun beyi" (= dünya hükümdarı) sayılması, bk. *DLT,* I, s. 41; III, s. 41 vd. Kâşgarlı'nın haritasında Türk ülkesinin dünyanın merkezi gösterilmesi, Uygur hakanı Buku'nun rüyası, Cuveynî, *Târih-i Cihângusâ,* I, GMSNS, s. 42; Oğuz hakanın bütün dünyayı fethettikten sonra, dünya idaresini düzenlemesi, tafsilen bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 202 vdd.

[m] Bk. yk. Hükümranlık - Cihan Hâkimiyeti: *KB,* "Beyler dünyayı düzenlemek için işbaşına getirilmiştir" (beyit, 4009); "Doğudan batıya il tutan beg nerede?" (beyit, 4717). Bir tahlil denemesi, bk. M. Kaplan, *Türk Destanında Alp Tipi,* s. 204-213.

[781] Bk. "Bogaç Han"ın ve Bamsı-Beyrek'in ad almaları, M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* 1969, s. 13 vd., 55 vd. Türklerde yavrulara ad-verme törenleri, bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 155, 235, 316. Türklerde çocukluk adı, yetişkinlik (kişiliğini kazandığı zamanki) adı, hükümdarlık adı (unvan, lakap) için bk. G. Clauson, *The Name Uygur,* s. 146 vd. Bk. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 44.

Bozkırlarda geliştirilen bu kültür, insanın en tabiî eğilimlerini en iyi şekilde temsil eden bir idrak ve davranış bütünüdür. İlk-çağlarda yerleşik medeniyetlerin kaynağı ve itici gücü olmuş, insanlığa "hukuk" ve "sür'at" kavramları gibi fevkalâde değerler vermiş, besicilik yolu ile engin bir ekonomik faaliyet ortaya koymuş, 2500 yıllık "Demir çağı"nı açmış ve tarihî devirlerde "Huang-ho vadisinde Han'lar Çin'ini, Ön Asya'da Arab sultasını, Akdeniz'de ihtiyar Antikite'yi iradesi altına almayı başarmış olan bu kültür"[783], eski beşerî değerlerini çoktan kaybedip soysuzlaşan Bizans'ı da tarihe gömmüştür. Ayrıca yakından incelendiği zaman, bilhassa devlet anlayışı, kamu hukuku, askerî teşkilât ve siyâsî ahlâk alanlarında Türk kültüründen derin tesirler alan Çin'in, Orta-doğu, Balkanlar ve Orta Avrupa topluluklarının nasıl değiştiği ve oralarda ne kadar ferah bir yaşama ortamının geliştiği görülür.

Son olarak, bir noktayı daha belirtelim: Şimdiye kadar eski Türk kültürü üzerinde yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunda, yanlış bir hükümle, herhangi bir İlk-çağ veya Orta-çağ devleti imiş gibi telâkki edilen Türk siyâsî teşekküllerinde daima başka topluluklara âit devlet anlayışı ve sosyal görüntülerin tam paralelleri veya taklitleri (şüphesiz yabana topraklarda Türk hâkimiyeti içinde devam edegelen yerli örf ve âdetler hariç) aranmış ve eski Türk devletinde yabancı cemiyet ve siyâsî kuruluşlara mahsus bir takım müesseseler, gelenekler vb. keşfine çalışılmıştır. Eğer bunlar, her milletin maddî-mânevî cepheleri ile ayrı bir kültürden doğduğu gerçeğini inkâr etmek gibi tarihe sakat bir açıdan bakmanın neticesi değilse, yâni Türk milletine en aşağı 3750 yıldan beri süreklilik sağlayan orijinal bir kültürün (hattâ geniş bölgelere yayılmış ve bazı yabancı kavimleri de içine alan bir "Türk kültür çevresinin)[784] mevcut olabileceğini peşinen red alışkanlığından kaynaklanmıyorsa o takdirde, yukarıdan beri sıraladığımız Türk devlet ve topluluğu için karakteristik vesikaların, -aksi görüş iddiacıları tarafından- ilmî olarak açıklanması lâzım gelir.

[783] B. Szâsz,y4 *Hunok...,* s. 494; ayrıca bk. yk. n. 57

™ Bk. *AE,* XU1, s. 284; *A Magyarsâg östörtenete,* s. 38; W. Eberhard. *Corufurron and~, s.*

*^lğl^^09f^l0^Mi tfj^dl^' ^^^^^^^^ a»?3bwfaa- ^fsi;:fis^31..^^^

"t0.%İMX^km^m ±&m& tef'*h^.^iğhmwk^v^}^*

TiE3tfHQyti6nSr

>.i
iâ: o:

IS|^|fcWW^

*3M"Â lnîi£*A 'JUZhifAf.n. M*

■ **f^'^'îli** !VÌtt&îâ& -54r.r**L- -lî^V-^H^
cs&îtfÇKV: **ster** ? -v r**t?** **\=*A*>** **îT-**
•- **fte** İ?- .^3.'3Sy^Stİ*-^>£^iSî:--îi
i'Î.âi'"-. TV : *****t-n*A>:.-^-î"?** **^>:r.f^'*ri;**
t> 5 **s-öîjı*-v-*f iK^-'.-':** ^J>*45* **ri**
***:Îi»Y** İ **^Mi-Î^ÎHÎv" »^vf fJ?S^**
>"İftJ-*('

.■■■■- *Ti* ■ f Sgi^jf ^s^Ş^!

*t8^0P}$y itı:'-v'4İ-k*8 m}:testere f&?<-?.*

Ji *' |İ* îtfj

M^^if?^

^ v^işi>- îte .fai^y^"*^î;^#s^î*

İSLÂM-TÜRK DEVRESİNDE
TÜRK KÜLTÜRÜ*

Türk tarihinin bu safhasında kurulan siyâsî teşekküller artık tam Ur *"Bozkır ili"* sayılmaz. Sosyal durum, iktisadî hayat, idarî ve askerî yönlerden olduğu gibi, dil, edebiyat, san'at itibariyle de Türkler yeni bölge ve kültür şartlarının gereklerine uymuşlar, dolayısiyle eskisinden oldukça farklı bîr hüviyete bürünmüşlerdir. Bu şartlardan biri, İslâmiyetin dünyevî fâaliyetleri de kadrolayan kitabî bir din olması, diğeri de yerli halkın, Islâmî akide ve müesseselerle birlikte, eski İran (Sâsânî) geleneklerinden bir kısmını yaşatmakta devam etmesidir. Türkler, yukarıda defalarca işaret edildiği gibi, davranışlarını çevrenin siyâsî, sosyal ve kültürel durumuna göre ayarlamakta mahir kimseler olduklarından, idarelerindeki bölgelerde Müslüman kütlelerce alışılmış ve onları tedirgin etmeyen gelenek ve kuruluşlara müdahale etmemişlerdir. Bu itibarla: Sosyal tabakalaşmanın devamı, halk dili Farsça ile Kur'an dili Arapça'nın konuşma ve yazışmada, edebiyatta, dinî ve ilmî eserlerde kullanılması, Türk idareciler tarafından İslâmî isimler, unvanlar, lâkaplar alınması, mevcut hükümet teşkilâtının muhafaza edilmesi, devleti koruma hizmetine yerli unsurların iştirak ettirilmesi ve İslâm inanç ve ideallerinin devlette üstün bir manevî güç durumuna yükselmesi bu Türk siyâsî teşekküllerinin özellikleri olmuşlardır.

Fakat bu Türk devletleri tam bir *"İslâm devleti"* de değildir. Aradaki farklar temelde ve özde olduğu için mühimdir. Türk-İslâm devletinin islâm

Burada 14. yüzyıla kadar olan İslâm-Türk devlet ve topluluklanndaki Türk kültürünün, İslâm çevresinde gösterdiği gelişmelere kısaca temas edilmiştir. Ancak Türk aydınlarmca oldukça iyi bilindiği ve ihtiyaç hâlinde *"İslâm Ansiklopedisi" nden* ve diğer çeşitli Türkçe yayınlardan çok geniş bilgi edinmek mümkün bulunduğu için bu devre hakkındaki tarihî malumat tekrarlanmamış, sadece bazı mühim yeni bibliyografya verilmiştir. Buradaki açıklamalarımıza dayanılarak M- asırdan sonraki Türk-İslâm siyâsî kuruluş ve topluluklarında devam eden millî kolonin sosyal, askerî, iktisadî, dinî, hukukî yanlan ile kolayca tesbit edilebileceği kanaatindeyiz.

devletinden ayrıldığı noktalar özellikle, *hükümranlık anlayışı, devlette askerî karakter, dinî davranış, toprak rejimi* ve *sosyal haklarda* belirir. O hâlde bu Türk devletleri İslâm dininin hâkim bulunduğu ülkelerde mevcut "kültür çevresi" değerlen ile Bozkır Türk siyâsî, sosyal, hukukî örf ve geleneklerinin birbiri ile kaynaştığı, kendine has karaktere sahip teşekküllerdir.

Bu kaynaşma tabiatiyle pek kolay olmamış, uzunca bir geçiş merhalesini gerektirmiştir. Türklerin tek tek veya küçük aileler hâlinde Hilâfet hizmetine girmeleri bir yana bırakılırsa, ilk İslâm-Türk siyâsî kuruluşu olan Ka-ra-Hanhlar zamanı bu [H]geçiş"in devlet seviyesindeki devresini teşkil eder. Gerçekten Orta Asya'da halkı yüzde yüze yakın Türk asıllı bir sahada kurulduğu için siyâsî, içtimaî ve hukukî yönden Türk olan bu devlet, dînî açıdan tslâmiyeti temsil etmekle, Türk-İslâm cemiyet tipine doğru köprü vazifesini görmüş bulunuyordu. Gelişme Selçuklularla tamamlandı. Önceki Gazneli devletinde bu sonuç alınamazdı, çünkü yabancı etnik kütle üzerinde ancak ince bir tabaka meydana getiren ve İslâm dünyasının kenarında faaliyete geçen Gazneli idarecilerinin, bir yandan yerli unsura dayanmak mecburiyeti, diğer taraftan siyasetlerinin daha çok dışa (Hindistan'a) dönük bulunması onları böyle bir imkândan yoksun bırakmıştı. Halbuki Selçuklu devleti Müslüman ülkelerin ortasında kurulmuş ve bütün siyâsî, iktisadî, dinî icraatı doğrudan doğruya bu memleketlerin meselelerine, Türk ve yerli müslüman halkın arzu ve ihtiyaçlarının tatminine yönelmişti. Böylece, bilhassa bahis konusu "kaynaşma"^ gerçekleştirmek suretiyle Türk-İslâm devlet ve cemiyetini meydana getirmeği başaran Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanı[1], sonraki bin yıllık tarihe damgasını vuran bir "büyük" çağ vasfını taşımaktadır.

[1] Bu kaynaşmayı 11. asrın 2. yansından itibaren topluluk hayatının her safhasında; devlet anlayışı, teşkilâtı, dil (bk. *DLT),* ekonomik faaliyet vb. görmek mümkündür

1- HÜKÜMRANLIK

A- UMÛMİ DURUM

Kara-Hanlı devletinde *"arslan han"* unvanlı "büyük hakan" ülkenin doğusunu, onun yüksek hâkimiyeti altında *"buğra han"* unvanlı diğer bir han da batıyı idare ediyordu. Buğra han'lar *tamgaç* (tafgaç, tabgaç) han unvanım da kullanıyorlardı. Sonra '7//g"(elig)'ler ve *"tegin"* diye anılan şehzadeler geliyordu. Sonuncular arasında *yınal-tegin, yıgan-tegin* gibi kademeler vardı. Teginlikten iligliğe, sonra buğra han'hğa ve nihayet arslan hanlığa yükselmek suretiyle memleketi idare eden hanedan üyelerinden kendilerine vazife verilenler, bölgelerinin merkezlerinde (Balasagun, Özkend, Kâşgar, Sayram, İlâk, Buhara vb.) bir miktar askerî kuvvet bulunduruyor ve merkezî hükümetin izni ile kendi adlanna para bastırıyorlardı. Başkentte hakanlara vekâlet edenler *erkin, sağun* vb. gibi unvanlar alırlardı. Başında, Kâşgarlı'ya göre , halk arasından yetişmiş "vezzV'lere verilen *"yuğruş"* unvanlı bir zatın bulunduğu bir devlet meclisi vardı. Bu hey'et ile hakan arasındaki irtibatı *tayangu* sağlar, memleket içi ve dışı yazılı münasebetler *bitigci* tarafından, mâlîye işleri *ağıcı* tarafından düzenlenirdi. Hattâ eski *"üge"* unvanı bile devam etmekte idi[5]. Hâtûn da hakan kadar söz sahibi idi[6]. Görülüyor ki, Kara-Hanlı devletinde idare Bozkır ilinin devamı mâhiyetinde idi. Yalnız teşkilâtın üst kademelerinde, eski *"hakan"* yerine *arslan han, yabgu* yerine *buğ?a*

[2] *DLT,* III, s. 41.
[J] Bk. M.F. Köprülü, Eski Türk Unvanlarına Âit Notlar, *THİTMec.* II, s. 25-28, Aimanca'aı, J3G&İ Suppl. 1939,s.327-344.
Hâcib, ulu hâcib, bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahiar Devleti Tarihi,* s. 158 n. 99; G. ClausûH, ~. *Tut*
^ *kish,* s. 570a. * Bk. Abû'l Fazl Bayhakî, *Târih-i Bayhaki,* neşr. Ganî-Fayyâz, Tahran 1324. s. 496;

G. Doerfcr, «e

haidsche und...,l. s. 157.

Bk. *KB,* beyit, 109; Nizâmül-mülk, *Siyâset-nâme,* neşr. M. A. Köymen, Ankara 1976, s, İM »A

han, şad yerine *ilig* (yüig, elig) *han* gibi bazı ıstılah değişikliği olmuştu. İslâmî açıdan görülen yenilikler de, İslâm devletinde meşruiyetin şartı olarak, hükümdarlığın halife tarafından tasdiki; ülkede halife adına hutbe okutulması; parada halifenin adının yazılması; bir de hakanın başı üzerinde "çetr"[7] taşınması idi. İslâmiyeti ilk kabul eden Satuk Buğra(Abd'ül-Kerim)'dan itibaren hanlar Müslüman isim ve lâkapları almağa başlamışlar, fakat *"sultan"* unvanım ancak 13. yüzyıla doğru kullanmışlardır.

Kara-Hanlı devletinde hükümranlık, esasta, Bozkır ili meşruiyet prensibine dayanıyordu. 1070 yılına doğru Kâşgar'da yazıldığı bilinen ünlü siyaset kitabı *Kutadgu-Bilig'de* bu husus belirtilmektedir. Şeriat, Hilâfet gibi islâm devletinin temel unsurlarından, *Knr'an'dan*> hadisten ve dinî-hukukî İslâm müesseselerinden bahsedilmeyen ve ahalinin bir İslâm cemiyetinden ziyâde Türk topluluğu vasfında tanıtıldığı bu eserde meşruiyet, eski Türk *"kut"* ve *"töre"* telâkkilerine dayandırılmıştır[8].

Daha ziyâde mahallî bir İslâm devleti durumundaki Gaznelilerde, hükümdarlığı Hilâfet makamınca tasdik edilen ve halifeden çeşitli lâkaplar alan Mahmud, ihtimal *"sultan"* unvam ilk tevcih edilen hükümdar olmuş[9], sonra bu tâbir bütün İslâm devleti başkanları tarafından resmî unvan olarak kullanılmıştır. Ancak siyâsî gelişme yönünden Selçuklu imparatorluğunun devamı olup, şeklen de olsa onun yüksek hâkimiyetinde birer idarî otorite vasfını muhafaza eden atabeylikler ve daha ziyâde Türk unvanlarının taşındığı Anadolu Türkmen beyliklerinde "sultan" unvanı mevcut olmamıştır ki, bu da, bütün Orta Doğu bölgesinde yayılmış çeşitli siyâsî kuruluşların, bu arada Anadolu Selçuklu kolunun, meşru hükümranlığım kendi üzerinde taşıyan Büyük Selçuklu imparatorluğunun oynadığı merkezî rolü ortaya koyar.

Selçuklular başlangıçta eski Gök-Türk devlet anlayışı ve teşkilâtının uygulayıcısı olan Oğuz-Yabgu devletinin izinde idiler. Başta *yabgu* vardı. *İnal* (İnel), *ymanç, inançu* ve *bey* unvanlı hanedan üyeleri onun etrafında idarî sorumluluğa iştirak etmekte idiler. Fakat Horasan'a geçişlerinden sonra değişiklikler belirdi. Gerçekten, 1040 Dandânakan (Taş-rabat) savaşının çok mühim bir neticesi olarak, Horasan'a Selçuklu yerleşmesi, Türk-İslâm devlet ve cemiyetinin teşekkülünde en tesirli hâdise vasfında görünmektedir. Nişâpur, Merv, Serahs, Tus ve Belh gibi büyük iskân mahallerini (şehirleri

Sırmalı kadifeden, şemsiye, hâkimiyet alâmeti idi, bk. F. Köprülü, *ayn. esr.,* s. 26. [8] Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, "Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *TED,* sayı 1, 1970, s. 11-27. Bilindiği üzere, hükümranlığı Tanrı bağışı kabul etmekle birlikte töre hükümleri ile sınırlayan bu anlayışın eski Hind-İran telâkkisi ile bir ilgisi mevcut değildir bk. *ayn. esr.,* s. 27 vd. Münakaşası için bk. C. E. Bosworth, The Litulature of the Early Ghaznavids", *Oriens,* XV, 1962, s.222vd.

ve civar köyleri) içine alan Horasan kıt'ası, aynı zamanda kırlık sahalarının genişliği ve otlakları ile Bozkırh nüfusu en iyi şekilde barındıracak bir ülke durumunda idi. Ayrıca Türklerin kalabalık koyun, sığır, at sürülerinden elde ettikleri mahsûller de, şehirli ve köylü ihtiyaçlarını karşılaması ve yerli el sanatlarına ham madde teşkil etmesi itibariyle bölge iktisadiyatını tamamlayacak mahiyette idi. Böylece Selçuklu kütlelerinin asıl göç sebepleri olan yer darlığını ortadan kaldırıp geçim sıkıntısını gideren Horasan, üstelik, Orta-çağ dünya ticaretinin belli başlı noktalarından biri olarak da büyük değer taşıyordu. Bilhassa ana yolların birbiri ile kavuştuğu Nişâpur şehri, dolayısiyle strateji yönünden de çok ehemmiyetli idi. İslâm Doğu'nun seçkin idare, edebiyat ve ilim adamlannı yetiştiren zengin kültür merkezî Horasan, saydığımız bu özellikleri yüzünden, civar devletler arasında (Kara-HarüYlar, Sâmânîler, Gazneliler) şiddetli rekabet mevzuu olmakta ve Selçuklular için de şüphesiz erişilmesi gerekli ana hedef sayılmakta idi. Bunu teşvik eden diğer bir husus da, Horasan ahalisinin kısmen Türk oluşu idi. Selçuklulardan önce de burada Türkler yaşamakta idiler. Esasen tanınmış Arap yazan el-Câhiz (ölm. 869) ile el-Birûnî(ölm. 1051)'nin kayıtlarına göre, Horasanlılarla nehir (Ceyhun) ötesindeki Türkler arasında umûmî telâkkiler ve yaşayış bakımlarından büyük fark yoktu. İşte bu iktisadî, askerî, kültürel ve kavmî hususiyetleriyie Horasan kıtası, Selçuklu devletinin sağlamlaşmasını temin etmiş ve sonra asırlarca sürecek Orta-doğu Türk hâkimiyetinin karakterini çizmiştir.

Sosyal ve fikrî hayat itibariyle "yerleşik" kültür değerlerinin yaşadığı şehir ve kasabalarında İslâm Hilâfeti'nce temsil edilen Doğu-İslâm inanç ve davranışlarının hüküm sürdüğü, aynı zamanda, açıklamağa çalıştığımız geniş imkânlar dolayısiyle bu kültürün boyuna geliştirildiği Horasan çevresinde Bozkırlardan gelen Selçukluların devlet kurabilmeleri ancak İslâmiyetin ve mahallî hususiyetlerin değerlendirilmesi ile mümkündü ve binlerce yıllık bir idarecilik geleneğine sahip Selçuklu başbuğları da bunun farkında idiler. Nitekim İslâmda ve Türkde ortak telâkki olan adalet ve nizam saygısı daha 1038 yılında, Tuğrul Bey'in öncüsü sıfatı ile Nişâpur'a gelen ibrahim Yınal'm konuşmasından anlaşılmakta idi. Yınal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen asayişsizlik "küçük adamların işi" idi. Fakat artık "âdil padişah" Tuğrul Bey'in idaresi sayesinde kimse nizamı bozmağa cesaret edemeyecekti . Tuğrul Bey Nişâpur'a gelince, meşhur kadı Sâid'in tavsiyelerini dinledi ve işlerin düzenlenmesini Ebu'l-Kaasım'ul-Kevbânî adlı yerli bir idare adamına havale etti. Bu zatın ilk Selçuklu veziri olarak gösterilmesi ve arkasından diğer yerli vezirlerin iş başına getirilmeleri ile de beliriyor ki, Horasan'da yeni

Bk. *Târih-i Bayhakî,* s. 552.

bir Türk-İslâm devletinin temelleri atılmakta idi. Tuğrul Bey "sultan" unvanım almış, İslâm ad ve lâkapları kullanmağa başlamış, Oğuz *"yabgu"* unvanı yerine *"melik"* tâbiri geçmiş ve hükümetin, çevre örneğine göre teşkilâtlandırılmasına girişilmişti.

a- İslâm Amme (kamu) hukukunda değişiklik

Fakat bu devletin, hilâfet merkezine uzaklıkları yüzünden aynı bölgelerde meydana çıkan Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler gibi Müslüman-İranlı devletlerden çok farklı yanlan vardı. Aşağıda açıklayacağımız Türk özellikleri dışında, bu fark başta hükümranlık anlayışında görülüyordu: Bilindiği üzere, İslâmiyette devlet başkanı (halife), Allah'ın elçisi (resul) olan Peygamberimize vekillik ettiği için "bütün Müslümanların başı" (Emîr'ül-mü'minîn) diye anılır ve o, insanların dünya ve âhiret bütün işleri dahil, kâinat nizamının, Allah kelâmı(Âur'an)·nın emir-nehiyleri (şeriat) dairesinde idaresinden sorumlu bulunurdu. Halbuki Türk hükümdarı Tanrı bağışı "kut" yolu ile yalnız yeryüzündeki insanları idare etmekle vazifeli idi. İşte hâkimiyet anlayışındaki bu ayrılık İslâm tarihinde ilk defa Büyük Selçuklu imparatorluğu çağında ortaya çıkmış ve Türk hükümdarları dünyayı idare etme salâhiyetini halifeye devretmeyerek kendi uhdelerinde muhafaza etmişlerdir. Daha önceki İslâm devletlerinde, hattâ Gaznelilerde bile, devlet başkanları "islâm halifesine bağlı birer Müslüman emir (kumandan, idareci)" durumunda iken ve halifenin yüksek otoritesini tanıyarak her türlü icraatta dinî çerçeve içinde kalmağa, dünya meselelerini de şeriat hükümlerine göre yürütmeğe gayret ederlerken, Selçuklu sultanları hürmette kusur etmedikleri halifeyi sadece muhterem bir vatandaş addediyorlar ve hilâfet başkenti Bağdad'a Türk imparatorluğunun sade bir şehri gözü ile bakıyorlardı. Bozkır Türk devletlerinde vicdan hürriyeti şeklinde, hattâ Kara-Hanlılarda meşruiyet prensibi olarak görülen, dünya işlerinin dinden ayrı tutulmasından ibaret bu eski Türk geleneği halife el-Kaaim Bi'emrillah'ın para ve erzak tahsisatım artırmakla yetinen Sultan Tuğrul Bey'in saltanat meselelerini kendi üzerine alması ile fiilen yürürlüğe konmuştu[11]. Böylece İslâm âmme hukukunda çok mühim bir değişiklik meydana gelmişti ki, halife ile sultanı, biri dinî, Öteki dünyevî olmak üzere birbirine denk iki baş kabul eden bu yeni anlayışa göre, Türk hükümdarı artık "halifeye bağlı bir Müslüman emîri" değil, takat saltanatın gerçek sahibi ve dünya işlerinden tek sorundu şahıs idi[12]. Yalnız şeriat ile meşgul olan halifeler ise, merkezî hükümet tarafından kendilerine verilen araziden geçim ve gelirlerini sağlıyorlardı ve hattâ zaman zaman halifenin sultan tarafından tanınması gerekiyordu[13]. Abbasî halifesinin dünya işlerinden uzak tutulması hususunun Selçuklulardan önce Buvey-hîler idaresinde tatbik edildiği, dolayısı ile halifenin bu yeni anlayışa yabana olmadığı görüşü meseleyi açıklamaya kâfi değildir. Sünnî Abbasî hilâfeti ilkelerini yürürlükte tutmayacağı tabiî olan Şiî Buveyhî devleti başkanının, gerçekte, İslâm âmme hukukuna göre, bir "emîr"i durumunda bulunduğu Mısır'daki Şiî Fâtimî halifesinin direktiflerinden harice çıkamayacağı unutulmamalıdır[14]. Şüphesiz ne Buveyhîler, ne de diğer İslâm devletleri İdildik" diyebileceğimiz bu kavram ile ilgili bir fikrî esasa sahip değildiler. Selçuklularda ise, normal dinî tolerans sınırlarının çok üstünde bir prensip olarak görünen bu tatbikat, Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da Hilâfet sarayında ihtişamlı bir tören ile halife tarafından "Dünya Hükümdarı" ("Doğu'nun ve Batı'nın Hâkimi") ilân edilmesi (20 Ocak 1058) ile meşruiyet yönünden tescil edilmiş oldu. Bundan dolayı Sultan Melikşah medenî hukuka ait yeni kanunlar çıkarabiliyordu[15]. Ülkeye geniş ölçüde vicdan hürriyeti getiren bu prensip, bir yandan ilim, fikir ve edebiyat sahalannda serbest gelişmeye daha çok imkân vermiş, bir yandan da İslâm memleketlerindeki çeşitli, mezhep, tarikat mensupları ile gayri-müslim unsurların (Zımmî'lerin) İslâmî hukuk kaidelerine tâbi olmak mecburiyetini hafiflettiği için, devlet sınırlan içindeki kalabalık Hıristiyan, Süryânî, Pavlikyan, Musevî teb'anın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardım etmiştir. Bu durum özellikle 12. yüzyıla doğru Orta-doğu siyâsî haritasında dikkati çekecek kadar belirlidir. Selçuklulardan önceki Doğu-İslâm dünyasında: Mâveraünnehir ve Horasan'ın bir kısmında Sâmânîler, Sîstan'da Saffârîler, Fars'da Şebânkâre, Curcân havalisinde Sîmcurîler ve Ziyârîler, Mâzenderan'da Bâvendîler, Rüstemdâr'da Pâdûspânîler, Nihavend'de Hasenveyhîler, İsfahan'da ve Hemedan'da Kâkûyîler, Şirvan'da Şirvanşahlar, Erran'da Şeddadîler, Derbend'de Hâşimüer, Kuzey Suriye'de Hamdânîler, Musul'da Ukaylîler, Diyarbakır ve Meyyâfâri-

[11] Bk. W. Barthold,... *Dersler,* s. 95,98; Ziya Gökalp, bk. K. N. Duru, *Ziya Gökalp,* İstanbul 1949, s. 105; J. Risler, *ayn. esr.,* s. 22Z

[12] Yeni durumun İslâm hukuku ile uzlaştırılması bakımından Nizâm'üI-müÜVün ve GazzalTtün düşünceleri için bk. A. K. S. Lambton, *The intemaİ Stnıcture ofthe Saljuq Empire,* **The** Cambridge History of Iran, V, 1968, s. 206-212.

[13] Bk. İbn'ül-Esîr, *el-Bâhir,* nşr. A. A. Tulaymat, Kahire 1963, s. 50; İbn'üJ-Adîro, *Zubdehui-HMK* 11, neşr. S. ad-Dahhân, Beyrut 1954, s. 250.

[14] Buveyhî'Ier devrindeki durumu Abbasî hilâfeti açısından teVile çalışan ünlü hukukçu el-Mâverdî'nin görüşü için bk. A.K.S. Lambton, *ayn. esr.* s. 206.

[15] *Et-Mesâil'ül-MeUksahiye'den* 5 maddelik kısım için bk. Muhammed b. Nttâm'tf-Huseynî, *el-Vrâza...,* nşr. K. Süssheim, Mısır, H. 1326, s. 69 vd., türk. tere. *MTM.* II/5, s. 249 vd.

kîn'de Mervânîler, Haleb'de Mirdâsîler, Hille'de Mezyedîler ve Bağdad ile Irak-ı Arab'da Buveyhî'ler gibi birbirine karşı cephe almış mahallî hükümetlerin siyâsî düşmanlıkları ve aynı zamanda türlü inanç ve mezheplerin halk arasında meydana getirdiği münaferete karşılık, Selçuklu imparatorluğunun geliştiği zamanlardaki siyâsî ve* manevî birlik *Kutadgu-Biligûtid* Türk bey'i (hükümdarı) hakkındaki tavsifin[1] en iyi ifadesidir. Tarihî kaynaklarda çoğu *"Es-Suüân'ül-Âdtf"* diye anılan Türk devlet başkanları, hak ve adalet "kanunlarım" yürütmekte oldukları için türlü din, mezhep ve telâkkiye bağlı kütleler huzur içinde günlük hayatlarını devam ettiriyorlardı. İmparatorlukta ve diğer Türk-İslâm siyâsî teşekküllerinde -halkın dinî duygularının tahriki ile meydana gelen Babaî isyanı (1239) ile istilâcı Moğollara karşı direnme gayretleri dışında- görülen bazı iç mücadele hareketleri, bilindiği üzere, bilhassa şehzadeler arasında beliren iktidar yarışmalarının sonucu idi. Türk hükümranlığındaki "kut" prensibi dolayısiyle de halk bu gibi meselelerle fazla ilgilenmiyordu.

Buna karşılık, Selçuklu imparatorluğu parçalandığı zaman, idarenin zafından faydalanarak eski dünyevî iktidarı tekrar kurmak isteyen halifelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında[18] ve bilhassa halife En-Nâsır li-dînillah (1179-1225)'m Harezmşahlar imparatorluğunun çöküşü, İslâm-Türk ülkelerinin Moğol istilâsı altına düşüşünde oynadıkları menfi rol hatırlanmağa değer. Diğer taraftan Mısır Türk sultanı Beybars, Abbasî ailesinden birini (el-Mustansir BiTlah) hilâfet tahtına oturtmuş (1261), Delhi sultanlığında da aynı "lâik" görüş yürürlükte kalmıştır. Alâ'üd-din Kalaç bunu "devlet ile şeriat ayrı şeyler olup, biri hükümdara, diğeri kadı ve müftîlere âit şeylerdir" şeklinde ifade etmiştir . Netice olarak, Türklerin İslâm dünyasına getirdiği bu prensip, yâni âmme menfaatlerini korumakla vazifeli devlet otoritesinin herşeyden üstün olduğu düşüncesi, Osmanlı dahil bütün Türk-İslâm devletlerinde hâkim olmuştur .

[16] Bu küçük hanedanlar için umûmî bilgi, bk. C E. Bosworth, *The Political and Dynastic History of the İranian Woria* The Cambridge History of Iran, V, 1968, s. 23-41.

[17] *KB,* tere. R. R. Arat, 1959, s. 31,36,68 vd., 112, 126.

[18] Bk. *İA.* mad. *Selçuklular,* IV, 2.

[19] Bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi,* s. 249 vdd.

[20] *Târih-i Firûzsâhî'den* bk. Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi,* 1,1946, s. 310.

[21] Burada kısaca belirtmek gerekir ki, Türk tarihinin parlak bir merhalesini teşkil eden Osmanlı im paratorluğunda saltanat ile Hilâfet tek şahısta birleştiği zaman dahi, bu prensibe riayete devam edilmiştir. Padişah aynı zamanda *halife* olmasına rağmen din işlerinde ilk hüküm "Bâb-ı Meşihat" (Şeyhülislâmlık) tarafından verilirdi. Hilâfet ile saltanatın birleştirilmesinden doğan durum eski Türk hükümranlık anlayışına bir dönüş manzarasını vermektedir. Meselâ Kanunî Süleyman Ka nunnâmesinin gerekçesinde ileri sürülen görüşler (şimdilik bk. *Kubbe-AUı Akademi Mecmuası,* yıl 7, sayı 1, Ocak 1978, s. 73), meselâ yukarıda tarihî vesikalarını zikrettiğimiz Gök-Türk çağı hü kümranlık düşüncesinin hemen hemen aynıdır.

Hükümranlık bahsinde sultan zevcelerinin durumu da dikkat çekicidir. İslâm âmme hukukunda yeri olmayan hâtûnların Türk-İslâm devletlerinde, eski Türk geleneği icabı otoritelerini yürütmeğe çalıştıkları görülür. Meselâ Tuğrul Bey (hâtûnu Altuncan) ve Alp Aslan'ın hâtun(Seferiye)'lanmn bu sultanlar üzerindeki etkileri kaynaklarda belirtilmiştir[22]. Sultan Melikşahm zevcesi, Kara-Hanh prensesi, Celâliye (Terken) Hâtûn da devlet idaresinde çok tesirli idi. Siyâsî temasların bazan önce bu hâtûnla yapılarak olgunlaştırıldığı olurdu. Kaynaklar bu hâtun'un ayrı bir divanı (hükümet) bulunduğunu da kaydederler[23]. Fakat bu yönden Harezmşah Alâ'üd-din Tekiş'in hanımı ve Alâ'üd-din Muhammed Harezmşah'ın annesi, Kanglı prensesi, Terken Hâtûn bilhassa mühimdir: Ayrı dîvan'ı, ayn sarayı vardı ve sultanın emirleri bu hâtûnun imzası olmadan geçerli sayılmıyordu. Harezmşah Mu* hammed, iktidarının sonlarına doğru, Semerkand'a çekilerek başkent Gürgenc'i ona bırakmak zorunda kalmıştı[24].

C- CİHAN HÂKİMİYETİ

Bozkır Türk devlet başkanının vazifelerinden sayılan *"cihanı idare etme"* düşüncesi Türk-İslâm devletlerinde de yaşamakta idi. Oğuz Kağan Destanından ve Uygur hükümdar ailesinin menşei efsanesinden başka, Batı Hun imparatoru Attilâ, Hun başbuğu Uldız, Gök-Türk sınır kumandam Türk-şad haklarındaki tarihî vesikalarda ve Orhun kitabelerinde görülen ve *"Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar"* dünyanın, töreye göre, Türk hükümdarı tarafından idare edilmesi ülküsü olan eski Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi[25] Selçuklu çevresinde bütün canlılığını muhafaza ediyordu. Kâşgarb Mahmud şöyle demektedir: *"Tanrı devlet güneşini Türklerin burcunda doğdurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devletleri onun saltanatı etrafında döndürmüş, Türkleri yeryüzünün hâkimi yapmıştır"*[26]. Peygamberimizin, *"Benim **T6rh** adında bir ordum vardır"* dediğini nakleden Kâşgarh[27]'ya göre, *"Türk?* adı

[22] Sıbt İbn'ül-Cevzî, *Mir'ât'üz-Zaman,* neşr. A. Sevim, Ankara 1968, s. 75; IbıTûl-AdSm, *Bug*< at-Talab...,* nşr. A. Sevim, Ankara 1976, s. 26. Bk.*İA.* mad.*Melikşah.*

[24] İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi,* s. 205-214. Selçuklu ve Harezmşahlar devrinde hatunla ra Terken" denilmesi, onların hükümranlık hukukuna ortak sayıldıklarını gösterse **gerekik** (bk. *DLT,* I, s. 376,441; *KB,* beyit, 109), ayrıca bk. yk. Bölüm III, n. 311.

[25] Bk. Bölüm III, Hükümranlık; ayrıca tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, Türk Fütuhat Felsefe»-/ ***TED,*** sayı 2,1971, s. 3-16.

[26] *DLT,* I, s. 3.

[27]Dt7',I,s.354.

Tanrı tarafından verilmiştir . O zamanın umumî efkârında yaygın olduğu anlaşılan bu düşüncenin siyâsî sahalarda da yankıları görülmekte idi. Tuğrul Bey'den sonra, yine halife tarafından *"Doğunun ve Batının hâkimi"* ilân edilen Büyük Sultan Melikşah (25 Nisan 1088) ölümünden az önce Bağdad'da topladığı harb meclisinde Mısır'ın ve bütün Mağrip kıt'asının zaptını planlıyor, oğlu Sultan Sencer de halifeye gönderdiği 1133 tarihli mektubunda *"Ulu Tann'nm lûtfıı ile cihan padişahlığına yükseldiğini"* yazıyordu. Diğer taraftan Muhammed Harezmşah, Suriye, Mısır ve civarının zaptım tasarlıyordu.

Yeni fethedilecek ülkelerin çeşitli bölgelerine gönderilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesi de cihan hâkimiyeti ülküsünün tatbikatından idi. Oğuz destanındaki ok motifi, Uygur efsanesinde kardeşlerin belli bölgelere sevk edilmesi, Gök-Türk kitâbelerindeki, zaptı düşünülen istikamete prensler tâyini ile ilgili kayıtlarla, Selçukluların Dandânakan savaşının hemen arkasından toplanan mecliste fütuhat yönlerinin ve buralarda vazife alacak başbuğların seçilmesi arasında bir aynilik mevcuttur. Ayrıca Selçuklu idaresi tarafından şuurlu bir şekilde batıya, Bizans sınırlarına yığılan ve son derece ehemmiyetli tarihî sonuçlar veren Türkmen göçlerinin [9] mümkün kıldığı Malazgirt muharebesi ve Anadolu'nun fethi de aynı ülkünün zafer halkalarından biridir.

Bilindiği üzere, bütün insanlığa şâmil olan semavî dinler (Musevîlik, Hıristiyanlık, İslâmiyetyden herbirinin gayesi de cihana yayılarak dünyayı kendi îtikad sistemi kadrosuna almaktır. Ancak Türk cihan hâkimiyeti ile bunlardaki telâkki arasında yine esastan bir fark vardır: İnsanların kardeşliği ve hak eşitliği her dinin kendi iman şartlan ve amel kaidelerine bağlanmakta ve meselâ İslâmiyet veya Hıristiyanlık dışında kalanlar ikinci dereceden insanlar sayılmakta iken, Türk anlayışında, Gök-Türk kitabelerinde açıkça ifade olunduğu üzere[30], yeryüzünde mevcut insan cinsi bir bütün sayılıp, topluluklar arasında sosyal, kültürel, dinî herhangi bir kademe kabul edilmeyerek herkese eşit hak ve adalet tanınmaktadır. İslâm devletlerinde fethedilen ülkeler İslâm dinine döndürülmeğe ve Kuran dili Arapça'nın yayılmasına çalışıldığı ve bu, bir vazife olduğu hâlde, Türk-İslâm devletlerinde çeşitli din ve mezhepten kütlelerin, geleneklerine müdahale edilmeksizin yaşamalarının sağlanması, Selçuklulardan itibaren bütün Türk-İslâm siyâsî teşekküllerinde görülen Türk hükümranlığında cihan hâkimiyeti prensibinin özelliği mahiyetindedir.

[M] *DLT,* I, s. 351.
[29] Bk. *İA.* mad. *Selçuklular,* III, 8.
[30] Bk. Kül-Tegin, doğu, str. 1, Bilge, doğu, str. 2.

Bununla beraber, İslâm çevresindeki Türk hâkimiyetinin daha 11. asırdan itibaren İslâm ve Türk kültürlerinin birbiri ile kaynaşması sonucunu vermeğe başladığını hatırlattıktan sonra, belirtelim ki, İslâmiyet başlıca manevî dayanak hâline gelmiş, Türk devletlerince bu dinin yayılması için büyük emekler harcanmıştır (bk. aş. Dinî Hayat). Bilhassa Hıristiyanlık dâvası ile savaşan Haçlı ordularının ülkeyi ağır tehditlere mâruz bırakması karşısında Türk idarecileri de tabiatiyle İslâmî inanç ve duyguyu ilk plânda tutmuşlardı. Böylece, yukarıda açıklanan prensip esasta aynı kalmakla beraber, Türk-İslâm çevresinde bir telâkki düzenlenmesi olmuş, yâni eski Türk *"mülk ve millet"* (erkinlik için, kün için) prensibi ile sonraki *"din ve devlet"* (din için, devlet için) düstûru arasmda denge kurulmak suretiyle yeni bir düşünce terkibi ("din-ü devlet, mülk-ü millet") meydana gelmiştir ki, bu, bilindiği üzere, fütuhatı Hıristiyan dünyasına dönük son Osmanlı imparatorluğunda gelişiminin doruk noktasına ulaşmıştır.

Ç- ÜLKENİN TAKSİMİ" MESELESİ

İslâm-Türk devletlerinde kendilerine bir bölgenin idaresi verilen hanedan üyeleri *"melik"* diye anılırlardı. Bunlar imparatorluk başkentindekine benzer bir hükümet kuruluşuna, dolayısiyle ayrı "vezir"lere, ayrı askerî kuvvetlere sahip olmakla, halife, sultan ve kendi adlarına *hutbe* okutmakla, *"nöbet"* çaldırmakla ve izne bağlı olarak para bastırmakla beraber, merkezdeki sultan tarafından temsil edilen yüksek iktidarı tanırlar, savaşlarım ve siyâsî temaslarını, imparatorlukça düzenlenen ana siyaset çerçevesinde yürütürlerdi. Aksi hareket edenler takibata uğrardı. Melikler değiştikçe veya bölgelerinde daralma veya genişleme oldukça vazife, yetki ve sahalarına âit fermanların sultan tarafından yenilenmesi lâzımdı. Veliahdlik müessesesi "Bozkır" devresinden beri (babadan oğula, oğul sabî ise, kardeşe) devam etmekle birlikte, hanedan mensupları aileden intikal eden "kuf'un kendilerinde de mevcut olduğu ("karizmatik veraset" bk. yk. III. Bölüm, Veliahd) düşüncesi ile yüksek iktidarı almak gayretine girişirlerdi ki, huzursuzluklara yol açan bu mücadeleler sonunda tahta fiilen sahip olanın gerçek "kut" ile donatılmış bulunduğu inana ile onun etrafında toplanırlardı. Böylece gerçekleşmiş bîr düzene karşı direnenler "âsî" sayılarak te'dibine çalışılırdı. Bu itibarla Kara-Hanhlarda, Selçuklularda ve Harezmşahlarda sık görülen taht kavgalarının mekanizması yanlış anlaşılmamalı ve istikrarlı devlet nizamının kurulduğu zamanlarda çeşitli bölgelerin başında bulunan hanedan üyeleri, yüksek iktidara bağlı melikler olarak, imparatorluğun idaresinde ve fütuhatta ortaklaşa mes'uliyet taşıyan idareciler sayılmalıdır. Nitekim Sultan Metfkşah'm vefatı (1092) ile merkezde iktidar boşluğu hâsıl oluncaya kadar impa-

ratorlukta hükümranlık zedelenmemiş, devlet bütünlüğü bozulmamıştır. Hattâ bir nesil sonra bile Sultan Sencer (1119-1157) Anadolu Selçuklu hükümetini hukuken kendine bağlı düşünmüş , Dânişmendli beyi Gazi'nin "melik" unvanını tasdik etmiş[32] ve *meselâ Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan II, 1185 de ülkesini 11 oğlu arasında güya "bölüştürdüğü" hâlde Anadolu 11 devlete ayrılmamıştır.* Ancak, tıpkı Bozkır İlinde olduğu gibi, merkezî iktidar ortadan kalktığı veya istiklâlin kaybedildiği zamanlarda parçalanma görülmektedir. İslâm dünyasında 4 Selçuklu devleti, Doğu Anadolu Türkmen beylikleri ve atabeylikler, merkezî iktidar zaafa uğrayıp çöktüğü için meydana gelmişler, sonraki Anadolu beylikleri de Anadolu Selçuklu devletinin Moğol tahakkümü altına düşmesi üzerine bu istilâcıları uzun müddet tanımağa razı olmayan uc Türkmenleri tarafından geliştirilmişlerdir; tıpkı 630 yılında Çin hâkimiyetine giren Gök-Türk devleti içinde, kendi başlarına devletler kurmağa girişen Uygurlar, Hazarlar, Oğuzlar, Karluklar, Türgişler ve Bulgarlar gibi.

Yalnız Hindistan'da ve Mısır'da durum biraz farklı görünmektedir. Delhi sultanlığı(1206-1413)'nda idare başına birbiri arkasından birkaç aile gelmiş, Mısır devleti(1250-1382)'nde de kabiliyetli şahsiyetler ordunun tasvibi ile sultanlığa yükselmiş ve ancak Kalavun'dan sonra devamlı bir hanedan kurulabilmiştir. Bunlar herhalde, birinin Türkistan'dan diğerinin Kıpçak bozkırlarından devamlı olarak gelen kuvvetlerle beslenmesinin sonucu devlette yeni yeni güçlerin meydana çıkmış olması ile açıklanabilir. Nitekim Tolunlulâr (875-905) ve Akşidliler (935-969) böyle bir ikmâl desteğinden mahrum oldukları için ömürleri kısa sürmüş, buna karşılık Selçukluların ilk devirlerinde çok kalabalık Türkmen kütlelerinin batıya akışları[33] burada Türk devletinin istikrarını sağladığı gibi, Anadolu'nun çabucak Türkleşmesini mümkün kılmış; fakat Orta Asya'da Timur iktidarının kurduğu baraj yüzünden, ikmâlsiz kalan Delhi sultanlığında hâkimiyet yabancılara geçmiştir. Mısır'da ise gittikçe azınlıkta kalan Türk unsuruna karşılık bilhassa Çerkeslerin çoğalması iktidarın değişmesi sonucunu vermiştir.

*[!] Bk. M. A. Köymen, *Bıiyitk Selçuklu İmparatorluğu,* II, 1954, s. 402. [32]
Bk. *İA.* mad. *DanişmendUler.*
Yalnız Anadolu'ya 550-600 bin civarında, bk. M. H. Yınanç, *Anadolu 'nun Fethi,* 1944, s. 174 vd.

2-TEŞKİLÂT

İslâm-Türk devletlerinde makam ve memuriyet adlarından ve vezir Nizâm'ül-mülk'ün *"Siyâsetnâme"sindtn* anlaşıldığına göre, hükümet teşkilâtı ve ordu kuruluşunda, esas itibariyle İslâm-İran geleneğini devam ettiren Gazneli Türk devleti Selçuklulara ve dolayısiyle sonraki bütün Türk-İslâm siyâsî teşekküllerine örnek olmuş durumdadır. Bununla beraber, Selçuklu devrinde *atabey*[34]*, subaşı, çavuş, tuğra, ulag, cufga* vb. gibi teşkilâtla ilgili Türkçe terimler yaşamıştır. Ayrıca beyleri daima Türk unvanları taşıyan Türkmen beylikleri dışında, Türkistan'ın devamlı tesiri ile Delhi sultanlığında, hiç olmazsa terim olarak Türk unvanları uzun müddet görülmüştür. Meselâ eski *yabgu"* tâbirinin yerine geçen *"melik"* sözü umumiyetle Hindistan'da *"han"* unvanı ile karşılanmış ve *"yugruş"* unvanı da muhafaza edilmiştir. Fîrûzşah'ın babası *"Melik Yuğruş"* diye anılıyordu.

A- HCKCMDAR VE SARAY

Devlet teşkilâtının en mükemmel şeklini almış olduğu Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında sultan (Melikşah, Sencer, Büyük Sultan -Es-Sultân-ül-A'zam) adına ülkenin her tarafında hutbe okunur, para onım adına bastırılır, fermanlara, *"büyük dîvan"* (merkezî hükümet) kararlarına onun isminden ibaret tuğrası çekilirdi. Sultan, Türkçe adı yanında bir Müslüman adı da alır, saltanatın Hilâfet'çe tasdiki münasebeti ile halife tarafından verilen lâkapları kullanırdı. Savaşlarda ve gezilerde başı üstünde **çe&"* tutulur ve daima beraberinde bulunan muzika takımı ("nöbet") günde 5 namaz vaktinde nöbet çalardı. Melikler ancak 3 nöbet çağırabilirlerdi. Yalnız, imparatorluğunun çok genişlediği devirde kendisinin "Iskender-i Sânr (2. İskender) diye anılmasını münasip gören Harezmşah Sultan Alâ'üd-din Mu-

Â4. mad. *Atabey;* ayrıca A. K. S. Lambton, *ayn. esr.,* s. 239-244.

hammed, 5 nöbeti meliklere ve tâbi hükümdarlara tahsis ederek şahsı için günde 2 defa (güneş doğarken ve batarken) çalınmak üzere *"Zü'l-Karneyn nöbeti"* ihdas etmişti. Sultanlar, haftanın belirli günlerinde devlet erkânını ve kumandanları kabul eder, halkın şikâyetlerini dinler, kadıları tâyin, iktalan tevzi, tâbi devlet başkanlarının hükümdarlıklarım, meliklerin idareciliklerini tasdik ve devlete karşı işlenen suçlarla meşgul yüksek mahkeme(dîvan-ı mezâlim)'ye[35] başkanlık ederdi.

Doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olan saray (dergâh, bârgâh) şöyle teşkilâtlanmıştı: *Hâcibler* (hâcib'ül-huccâb, hâcib-i buzurg), *çubdâr'laı* (değnekçiler), *silâhdar'laı, bayrakdar* (emîr-i alem), *câmedar* (elbise muhafızı), *şarabdar, taştdar* (âbdar), *emîr-i çaşnigîr, emîr-i ahûr$_y$ vekil-i hâs* (sultan dairesi halkı nâzın), *serhenk, nedimler, muhasipler.* Bu vazifelilerin hepsi hükümdarın en güvenilir adamları arasından seçilirdi.

B-HÜKÜMET

"Dîvân-ı saltanat" (büyük dîvân) denilen hükümet, başında *"sahip dîvân-ı saltanat veya dîvân-ı a'lâ"* (veya hâce-i buzurg) unvanlı vezirin bulunduğu *"dîvân-ı vezarete* bağlı olan 4 dîvân(bakanhk)'dan kurulu idi: 1- *dîvân-ı tuğra* (devletlerin bazılarında, dîvân-ı inşâ, dîvân-ı risalet: İç ve dış yazışmalar), *2- dîvân-ı istifa* (mâlîye. Halktan tahsil edilen vergilerdin toplandığı "harç" /masraf/ hazinesi ile has araziden ve tâbi hükümetlerden alınan vergi, hediye vb. âit "asıl" /ihtiyat/ hazineyi idare eder ve devletin umûmî gelirlerini düzenler), 3- *dîvân-ı arz'ül-ceyş* (harbiye), 4- *dîvân-ı işrâf* (umûmî teftiş). Burada, askerî ve adlî işler dışındaki bütün devlet memurları ve muamelâtının tamamen müstakil bir "işrâf kuruluşu ile kontrol altında tutulması dikkate değer.

Taşra ise, büyük dîvâna bağlı ve merkez şehirlerinde birer *"şıhne"* (askerî vali) bulunan eyâletlerle, melikler idaresindeki bölgelere aynlmıştı. Her şehir ve kasabada mülkî idareden sorumlu bir *"arma",* mâlî işlere bakan bir *"âmiT,* halk tarafından seçilen bir *"reis"* ve belediye işlerini murakabe eden bir *"muhtesip"* vardı. Çeşitli vazifelerle bütün ülkeye yayılmış naipler, vekiller, kâtipler, tahsildarlar vb. hayli kabarık yekûn tutardı. Ayrıca imparatorlukta *Hpeyk"\ex* ve *"perendelerden* kurulu çabuk haber alma teşkilâtı, muntazam *ulag* (posta) şebekesi, askerî ve ticarî bakımdan önemli yollarda karakollar ve asayişin daimî korunması gerekli yerlerde *"ribât"* (tahkimli

[35] Bk. A. K. S. Lambton, *ayn. esr..* s. **227.**

*" Tafsilen, A. K. S. Lambton, *ayn. esr.,* s. 248-256.

han)'lar, *"münhî"* diye anılan gizli istihbarat memurları hükümet teşkilâtını tamamlayan unsurlardı[37].

C- ADLİYE

Adliye şerl yargı, örfî yargı olarak ikiye ayrılmıştı. Kadılar şer*î dâvalara bakarak, başlarındaki *"kadVl-kudât"* (kadılar-kadısı, baş kadı) merkezde (Selçuklu devrinde Bağdad'da) mahkeme başkanlığı yaptığı gibi, bütün kadıları da kontrol ederdi. Tereke, hayrat işleri ve vakıfların idaresi, vakfiyelerin tanzimi de kadılara aitti. Hanefî ve Şâfiî fıkhı (hukuku) esaslarına göre muamele yürüten kadıların hükümleri kesindi, bozulamazdı. Ancak bir kadının bilerek yanlış verdiği bir hüküm, diğer birkaç kadı tarafından imzalı açıklamalarla sultana arzedilirdi. Örfî ve kanunî meseleleri hâl ile vazifeli ayn mahkemeler vardı. Başında *"Emîr-i dâd"* veya *dâdbeg(adsdet* bakanı)'in ve taşrada bunun naipleri ve inzibat memurlarının bulunduğu bu teşkilâtın üstünde, ağır siyâsî suçlar sultanın başkanlığındaki mahkeme: *dîvân-ı mezâlim* (veya Türkçe *yuvuluk'us-sultarif^de* hükme bağlanırdı. Eyâletlerde *vezir,* vilâyetlerde *vali,* nahiyelerde *"reî$** ikta arazisinde *ikta* sahibi hükümdarın temsilcileri idiler. Ordu mensuplarının dâvaları *"kadıasker"lev* tarafından görülürdü. Mısır'da Sultan Beybars bir yenilik yapmış, 4 Sünnî mezhep için ayrı ayrı kadıların başına 4 ayrı "kadî'l-kudât" tâyin etmişti ki, bu da şerl yönden adalete işaret sayılmıştı. Burada belirtilmesi gereken nokta, adalet işlerinden sorumlu şahısların büyük dîvân veya eyâlet dîvânlan ile yâni hükümet ile ilgileri bulunmamasıdır. Böylece herhangi bir siyâsî veya idarî baskıya mâruz kalmaksızın adaleti yürütmek mümkün olmakta idi.

Kısaca açıklamağa çalıştığımız bu hükümet teşkilâtı, bazı ufak farklarla ve yer yer isimler değişmekle birlikte, fonksiyonlarını birbirine yakın şekilde devam etmek üzere, Osmanlılara kadar Türk-İslâm devletlerinde, hattâ Orta-doğu Moğol teşkilâtında mevcut olmuştur. Değişiklik bilhassa Mısır'da görülmektedir. Sultan Beybars zamanında *kâtib'us-sır, nakîb'ül-cüyûş, devadar* gibi yeni vazifeliler tâyin edilmiş ve En-Nâsır Muhammed (ölm. 1309) tarafından mühim bölgeler *"Nâib'üs-saltana"* denilen umumî valilerin idaresine verilmişti. Maksat bütün icra yetkisini sultanın elinde toplamaktı. Hattâ aynı sebepten, bir aralık vezirlik de kaldırılarak bu vazife üç daireye ayrf-

Saray, merkez ve taşra teşkilâtı için tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan MeÜksah* ***devrinde...,*** S. 143-155; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğugtten urut Horezmsahs, IÖ$&-I231$_f$* Wie*a-den 1964, s. 15-59; A. K. S. Lambton, *ayn. esr.,* s. 257-268; A. K. S. Lambton, (Tur*, tere), "At*-betû'I-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", *Belleten,* 147,1973, s. 365-3W. * Bk. *Nesevt, Sîret,* nşr. O. Houdas 1891, s. 167, H. Horst, *ayn. esr., s.* 92 vd. Tâbir **ihtimal** Yawul=uslandırmak'dan bk. *DLT.* III, s. 80.

mıştı. Sonra yine asıl idare, nüfuzu vezirden de ileri bir ehemmiyet kazanan *üstâd'üd-dâr'a* geçmişti.

Ç- OIU>L"

Kara-Hanlı, Türkmen beylikleri ve başlangıçta Anadolu Selçuklu orduları Türklerden kurulu idi. Gazneli ordusunda yerli unsur büyük çoğunluk teşkil ediyordu. Çünkü, esasen yabancılara dayanmak zorunda olan Sultan Mahmud'un zengin ve putperest Hind racalarına karşı tertiplediği meşhur seferleri için kalabalık ve koyu Müslüman askerlere ihtiyacı vardı. O sırada Horasan'da yaygın olan Kerrâmîlik mezhebi taraftarlarından çok faydalanan Mahmud, aynca, İslâm ülkelerine adamlar göndererek *"gaziler"* toplatıyor ve sefer zamanlarında kendiliklerinden katılanlar *("mutavvia"* = gönüllüler) ile kuvvet sayısı büyük rakamlara yükseliyordu. Bunlar yalnız ganimetten pay almakta idiler. Fakat Suttan Mahmud'un, Selçuklulara da örnek olan *"hasse"* ordusu çeşitli etnik unsurlar arasından devşirilip husûsî terbiye ile yetiştiriliyordu* . Büyük Sultan Melikşah zamanında Orta-çağ'ın en büyük askeri gücü hâline gelen Selçuklu orduları; çeşitli kavimlerden seçilerek tören ve protokolda özel saray terbiyesine tâbi tutulmuş ve doğrudan doğruya sultana bağlı *"gulâmân-ı saray"* , seçkin kumandanların eğitimi altında, her ân savaşa hazır hasse ordusu; meliklerin, şıhnelerin ve devlet erkânının askerleri ve sipahilerden kurulu idi. Ayrıca tâbi hükümetlerin yardımcı kuvvetleri vardı. Künyeleri dîvân defterlerinde kayıtlı gulâmân-ı saray, yılda dört kere maaş *ÇbisigânF)* alırdı. Sultanlarla birlikte seferlere katılan veya ağır te'dip darbelerine memur edilen şıhnelikler, umûmî valilikler yapan *Bozan, Porsuk, Aytegin, Savtegin, Aksıngur* gibi Türk asıldan kumandanlara bağlı hasse ordusu efradı iktâ sahibi idi. *Siyasetnâme'de* Gazneli usulü hasse ordusu kuruluşunun faydalarını sayıp döken vezir Nizâm'ül-mülk'ün sultanlarla soydaşlıklarından dolayı Türkmenlerden de bir grubun alınmasını tavsiye etmesinden ' büyük çoğunlukla yabancılardan teşkil edildiği anlaşılan hasse ordusu efradından herbirine imparatorluğun çeşitli köşelerinde "iktâ" araziler verilmişti. Böylece, hareket hâlinde iken bu efradın gittiği bölgedeki iktâından maaşını alması sağlanıyordu. Türkmen beylerinin bazan serkeşlik yapabilmelerine[42] karşılık, gulâmân-ı saray ve hasse ordusu mensuplarının

Bk. *İA.* mad. *Selçuklular,* V, 4; C. E. Bosworth. "Ghaznevid Military Organisation", *Der İslâm,* XXXV, s. 37-77, XXXVI, s. 4-37.

Bu Gulâmân (tekili gulâm=delikanlı) hukukî ve sosyal açıdan "Memlûk" durumunda olup, köle değildirler (bk. yk. Kuman-Kıpçaklar: Mısır Türk Devleti; ayrıca, Bölüm II, n. 803; III, n. 133).

41 Bk. *Siyâsetnâme,* neşr. A. Halhali, Tahıan 1310 §. fasıl, 26.

42 Meselâ, Sultan Melikşah'a karşı Artuk Bey ve Ebu'1-K.aasım, bk. İ.Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devlinde...,* s. 51, 57.102-105.

sultana kayıtsız şartsız bağlılıkları dikkate değer. İmparatorluğun her tarafına dağılmış ve yine kendilerine ayrılan iktâ topraklarından geçimlerini we donatımını sağlayan süvari kuvvetleri *("sipâhiyân")* de çok kalabalık idi.

Selçuklu devri teşkilâtında yapılan mühim yenilik de bu askerî iktâ îdi. Bu, bir toprak bağışı değildi ve kolayca "malikânece dönüşen malum İslim iktâından da farklı idi. Bir sorumluya emanet edilen arazi, iyi işletildiği, iyi bakıldığı sürece de *"mukta"ındz* kalıyor, aksi hâlde en geç üç yıl sonra ondan alınıp orduya asker besleyen lâyık birine veriliyordu. Böylece bir taraftan, mevcudu çok yüksek orduların devlete külfet yüklemeden beslenme ve donatımını mümkün kılan, diğer yandan, verim ölçüsünde vergi artacağı için ikta sahiplerinin de gayreti ile memleketin zengin ve mâmur hâle gelmesine yardım eden, bu Selçuklu ikta usûlünün aslında eski Türk *"miri"* toprak hukukunun yeni şartlara uydurulması olduğu sanılmaktadır[43]. Bunlardan başka, gerekince halktan ücretli asker(/ıa$er)de toplanırdı. Selçuklu ordularına, devletin başından sonuna kadar, büyük fetihler yapan, bilhassa uc (sınır)'larda kendi beylerinin idaresinde vurucu kuvvet olarak emsalsiz hizmetler gören Türkmenleri de ilâve edersek eski Türk 10'lu sistemi üzerine kurulu büyük Selçuklu askerî gücü^'nün azameti ve devletin askerî karakteri iyice ortaya çıkmış olur.

Delhi sultanlığında ordu, Kalaçlar çoğunlukta olmak üzere, Türktü ve Hindistan'da askeri başarıların epeyce kolay elde edildiği anlaşılıyordu. Sultan Balaban'ın ifadesi ile *"7-8 bin Türk atlısı, 200 bin Hindu askerinden uslun"* idi[45]. Şâir Husrev-i Dihlevî (ölm. 1325) de *"Türkün karşısında Hindu, arslanın karsısında ceylân gibidir"* diyordu[4] . Sultanlığın son zamanlarında Orta Asya'dan Türklerin gelişi çok seyrekleştiği için ordu ikmâlini yerlilerden yapmak gerektiğinden zayıflamış olan iktidar nihayet yabancılara intikal etmişti.

Harezmşahlarda yerli kıt'alar yanında ordunun asıl vurucu çekirdeğiıiı Kanglı, Kimek ve Kıpçak-Uran gibi Bozkırlı Türkler meydana getirmekte idi. Bu kuruluş Sultan Tekiş zamanında (1172-1200) başlamış, hanımı Terken Harun'un akrabaları sıfatiyle Harezmşahlar topraklarına alan eden Bozkırlı unsurların çoğalması ile gittikçe artarak, oğlu Alâ'üd-din Muhammed'in asıl dayanağı olmuştu. Ancak Harezmşaha büyük bir imparatorluk

ö İkta sistemi, tafsilen, H. Horst. *ayn. esr.,* s. 60-87; *İA.* mad. *İkta;* A. K S. Larobion, aj». «. «■ *t* 230-239.

41 Bk. İbn'ül-Adîm, *Bugyat at-Talab,* nşr. A. Sevim, Ankara 1976, s. 67, metin, s. 27.

J5 Bk. Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi,* I, s. 348.

* M. E. Elliot-Dowson, *The History oflndia...,* **III,** s. 561, Y. **H.** BayuT,#Mf. ***ver*** **HusrcvinTfok** ordusunu öven bir şiiri *(Nuh Sipihr* adlı eserinden) ile *Hazâin'ül-fütuh'unĞ&n* bir **parça rçi«** ***bk.*** E. Mercii, "Emir Husrev-i Dihlevî", *Türk Kültürü Araştırmalar* XVI, 1-2,**1978**; s. **192** vd.

kazandıran bu ordunun daha ziyade Terken Hâtûn tarafım tutması ve bundan da mühim olmak üzere, yerli halk ile bir türlü kaynaşamaması Sultan Muhammed'in Moğollar karşısında perişan düşüp devletini kaybederek bütün Orta Doğu'nun Moğol baskısı altına girmesini kolaylaştırmıştı[47].

Mısır'da ise ordunun Kıpçak Türklerinden teşkiline büyük ehemmiyet verilmiş, bundan dolayı Sultan Kotuz, Beybars ve Kalavun'un anayurdu olan Kıpçak Bozkırı (Deşt-i Kıpçak) ile bağlantının korunmasına dikkat edilmişti. Oradan Türk gençlerinin deniz yolu ile Mısır'a gelmelerini sağlamak için Bizans ile anlaşmalar yapılıyordu. Elbette Kıpçak Bozkırı ve Kafkaslar havalisinden getirilen gençlerin arasında İslâvlar, Rumlar ve özellikle Çerkeşler de vardı. Ancak bunların garnizonları ayrı idi. Türkler Nil nehri üzerinde bir adada oturuyorlar ("Memâlîk-i Bahriye"), diğerleri Kahire kalesinde ("Memâlîk-i Burcîye") ikamet ediyorlardı. Eski "Gulâmân-ı saray"a benzeyen "Memâlîk-i sultaniye"mn dışındaki iktalı orduya "cünd'ül-halka" denirdi. Sultan Kalavun zamanında ülkede yeni bir arazi yazımı yapılarak elverişli topraklar 24 parça(kırat)'ya bölünmüş, bunun 4'ü has sayılmış, 10'u cünd'ülhalka efradına ayrılmış, gerisi de kumandanlara verilmişti. Kumandanların besleyip savaşa hazır tuttukları ve onların adlarını kendi "nisbe"leri olarak kullanan (meselâ, Zahirî, Barsbayî, Demirtaşî gibi) efrat *"memâlîk-i ümerâ"* diye anılıyordu. Eyâletlerde sipahiler ve ayrıca savaş zamanında orduya katılan "mutavvia" (gönüllüler) da vardı. Cünd'ül-halka'da Türkler iktaları şahıslarına aldıkları hâlde, diğer askerler kumandan ve reisleri aracılığı ile ikta'dan faydalanıyorlardı.

Donanmaya gelince, burada Gazneli Sultan Mahmud'un İndus'da Cat diye anılan yerli kütlelere karşı hazırlattığı nehir filosu ile Selçuklularda, Süleyman-şah'ın İznik'deki vekili Ebu'l-Kaasım'ın Kius limanında (Gemlik körfezi) inşasma başlattığı (1087'lerde), fakat derhal Bizans tarafından imha edilen küçük çaptaki deniz kuvvetleri anılmağa değer. Fakat bu İslâm-Türk devletleri çağında en kuvvetli ve Bizans ile boy ölçüşecek donanmayı İzmir Beyi Çakan inşa ettirmiş ve Mısır 'Türk Devleti" de kuvvetli donanmaya sahip olmuştu. Özellikle, ordusunu devrin en üstün silâhları ile donatan Sultan Beybars zamanında Akdeniz ve Kızıldeniz'de geliştirilmiş tersanelerde çeşitli gemiler yapılıyordu[4] . Selçukluların da Alanya ve Sinop'ta tersaneleri vardı.

[47] Tafsüen bk. İ. Kafesoğlu, *Hartzmsahlar Devleti Tarihi,* s. 91-101, 210,221,265 vd.
[48] Bk. î. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde...,* s. 103,107-112.
[49] Tafsilen bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal,* 1941, s. 327-472.

3-HALK VE TOPRAK

Türk idarecileri yerli ahalinin işlerine ve yaşayış tarzlarına doğrudan doğruya müdahale etmedikleri için Türk-İslâm devletleri zamanında sosyal durum umumiyetle eski devir görünüşünü muhafaza etmişti. Devlet memurlukları çoğunlukla irsîliğe dayanmakta olup[50], iktidar değişmelerinde dahi çok kere aynı ailede kalıyor; mâlî bakımdan çeşitli eyâlet ve merkezlerde, daha ziyade mahallî şartlar ve gelenekler gözönünde tutuluyordu. Şehirlerde, idari makam sahibi olmanın veya mâlî gücün sağladığı imkânlar dolayısiyle, nüfuz kazanan büyük aileler devam ediyordu[51]. Köylerde dihkân'lar da bu neviden idi. Nüfuzlu diğer bir zümre de din adamları idi. Bunlar her tarafta yaygın Hanefî, Şafiî mezheplerindeki halk üzerinde, seyyid'ler ve şerifler ise bilhassa Bağdad, Basra ve Bahreyn bölgelerinde kalabalık olan çiller üzerinde çok tesirli bulunuyorlardı. Şehir ve kasabalarda orta ve küçük tüccarlar, esnaf, dükkâncı, küçük sanat erbabı, ayrı ayn loncalar teşkil etmişlerdi. Ahali umumiyetle Hanefî, Şafiî "reis"Ierin ve Şiîler "nakuVlerin etrafında toplanmış olup, büyük merkezlerde işsiz-güçsüz takımı da kendi aralarında teşkilâtlı hâlde idiler. Savaş zamanlarında "mutawia[M] veya *haşer" olarak orduya katılan bu sonuncular rûu/'ler, ayyâr'lar, *settâr> \zt* vb. gibi türlü isimler altında, sûfiyâne bir hayat yaşıyorlardı. Ova, kır, tarlalarda çalışan köylü ise, topraklarının has veya ikta durumuna göre, devletin himayesinde geçimini sağlamakta idi. Köylüler hukukî yönden şehir ahalisi kadar har olup, ellerindeki topraklara, işleyebildikleri müddetçe veraset yohı ite sahip olduklarından, karın tokluğuna çalıştırılan işçi durumunda değildiler.

Kalabalık Türk kütlelerinin de Orta-doğu ve Akdeniz bölgesinin sosyal ve iktisadî şartlan içinde gittikçe köylüleşerek yerleşik tarza yatkmlaşoğ?

Meselâ, NizânVül-mülk'ün ailesi için bk. Höndmîr, *Düstıa^ul-vüzerâ,* oe$r. S. Nefisi, T*br«* 1317ş.s. 149-167,187 vd. [51] Meselâ, Bayhak şehri için bk. İbn Fındık, *Târih-i Bayhak,* nşr. A. Behmenyâr, Tahran *îMT^* *e Buhara'da Âl-i Burhan, bk. *İA.* mad.

Türk-İslâm devletlerinde ev, bahçe, ağıl gibi emlâk özel mülkiyete dahil idi ise de, tarım arazisi ve ormanlar -Bozkır İli'indeki otlak ve yaylaklar gibi- devlet malı idi. Ülke arazisi has, iktâ, haracı olmak üzere 3'e ayrılmış, saraya ait haslar dışındaki topraklar, ikta arazisi olarak ordu mensupları arasında bölüştürülmüştü. Buralarda kasabalardan en küçük iskân yerlerine kadar vergiye tâbi nüfus ile herkesin vergiye tâbi varlığı kayıd ve tesbit edilerek, serî ve örfî vergiler hâlinde tahsilat yapılırdı. Has ve harâcî topraklardan elde edilen para devlet hazinesine yatırılır, ikta arazisinin vergileri de ikta sahiplerine ödenirdi.

İktalarda çalışan "reâyâ" (köylü, çiftçi)'dan alınacak vergi nisbeti, bölgesine, istihsal maddesi cinsine ve verim derecesine göre, her yıl divân defterlerinde belirtilmek üzere, *"büyük dîvân"* tarafından tesbit edilirdi. İkta sahipleri bu belirli miktarda vergi ("mâl-i hak")'den fazlasını alamazlardı. Aşırı talepler hâlinde veya reayanın mülküne el uzatıldığı veya aile dokunulmazlığına tecavüz edildiği zamanlar, köylü ve çiftçi "büyük dîvân"a ve hattâ doğrudan doğruya sultana şikâyet edebilir, ikta sahibinden büsbütün hoşnut değilse başka yere göçebilirdi' . Mısır'da En-Nâsır Muhammed diğer arazi arasında ikta'ın da yıllık gelirlerini "misâl" denilen senetlerle tesbit ettirmiş, böylece köylüye baskı yollarını daha da kapatmış ve bu, Mısır Türk Devleti'nin sonuna kadar devam etmişti.

Büyük Selçuklu imparatorluğu çağında başlamış olduğunu belirttiğimiz askeri ikta usulü Türk-İslâm topluluklarının askerî olduğu kadar idarî ve hukuki en sağlam temellerinden birini teşkil ediyordu. Anadolu Selçuklu devletinde Moğol istilâsı yüzünden düzen bozulunca ikta arazilerinin *"yurtluk"* (mülk) hâline getirilmesi, yâni *"mîrî*"* toprak rejiminin soysuzlaşması, ordunun dağümasını sonuçlandırmış, iktasız kalan sipahilerin çıkardığı huzursuzluk devletin çökmesinde başlıca sebep olmuştur [3].

Türk-İslâm devletlerinde, Bozkırh Türkün köylü kültürüne doğru kayışında başlıca âmillerden olan iktisadî duruma gelince, Türklerin meydana getirdiği siyâsî istikrar ve kudretli orduların gözcülüğünde işleyen muntazam teşkilât, ticaret yollarının korunması, Orta Asya-Doğu Avrupa arasında ve yine Uzak Doğu-Hindistan-Akdeniz limanlan-Avrupa arasındaki ticarî faaliyeti hızlandırmış, devletlere büyük mâlî destek sağlamıştı. Türk devlet ve imparatorluklarında malzeme, donatım, savaş âletleri bakımlarından tam ve kalabalık orduların çıkarılması, bayramlarda, düğünlerde, resmî ziyafetlerde, kaynaklarımızın işaret ettiği ihtişam ve büyük masraflar refahı ve zen-

[52] Bk. Nizâm'ül-mülk, *Siyâsetnâme,* fasıl, 5, 38; Türk tere. M. A. Köymen, Ankara 1982, s. 41,170.
** Bk. O. Turan, Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *Belleten,* sayı 47, 1948, s. 554; *İA.* mad. *Kılıç Arslan, IV.*

ginliği; aynı zamanda halk arasında geçim darlığından doğan bîr hareketten bahs edilmemesi iktisadî dengenin varlığım gösterir. Bu hususlar bastırılan paralardan da anlaşılmaktadır. Selçuklu imparatorluğunda Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Sencer altın para bastırmışlar, Kirman Selçuklu meliki Kavurd'un parası *("Nakd-i KavıtrdF)* 1.5 asır sonra dahi değerini korumuştur. ErbiFde Gök-börü bile altın para bastırmıştı. Bu yönden Selçuklu devrinin parlak çağı olan Sultan Melikşah zamanında devlet gelirleri yekûnu bugünkü hesapla belki trilyonları aşkın bulunuyordu. Bilhassa Haçlı seferlerinin sarsıntıya uğrattığı Anadolu ve Suriye iktisadiyatının, istilacı Haçlı ihtirası hızını kestiği tarihlerde canlanması ve Anadolu'nun kıt'aiar arası transit merkezi olmak bakımından büyük değerini takdir ederek askeri, ticarî siyasetlerini bu esasa göre ayarlayan Selçuklu sultanları sayesinde memleket çok daha güçlü olarak kalkınmış ve Türkiye, mazisinde belki en refahlı devrini yaşamıştır. Altın para bastıran Sultan Kılıç Arslan II ile yüksek seviyeye ulaştığı görülen iktisadî gelişmeyi geniş imar faaliyetinden ve yazılı vesikalardan başka, yurdu baştan başa kaplayan kervansaraylardan da anlamak mümkündür. O tarihte Anadolu nüfusunun büyük çoğunluğunu meydana getiren Türkler an'anevî besicilik dışında, esnaf, zanaat sahibi, nakliyeci, işçi vb. olarak bütün ekonomi hayatına katılmışlar, bunun neticesinde vaktiyle dar surlar içinde birer kaleden ibaret olan kasabalar büyümüş, genişlemiş ve Konya, Amasya, Tokat, Kayseri, Erzurum, Harput, Ankara; sahillerde Samsun, Sinop, Antalya vb. şehirler, kapalı çarşıları, camileri, medreseleri ve imarethane, dârüşşifâ, hastahane gibi kültürel ve sosyal tesisleri ile birer merkezî Türk-İslâm beldesi hâlinde yükselmişler, bunlardan Aksaray, Kırşehir, Alâiye (Alanya) ve Türkçe adlar taşıyan daha birçokları Türkler tarafından kurulmuşlardır.

Bu Türk-İslâm devletlerinde iktisadî faaliyetin doğrudan doğruya Müslüman Türklere intikalinin başka mühim bir sebebi de Abbasî halifesi En-Nâsır li-dinillah'ın rehberliğinde bütün İslâm ülkelerinde kurulmasına çalışılan ve son derecede düzenli ve disiplinli olarak yürütülen loncalar tarzındaki Ahilik teşkilâtıdır. Gayri-Müslimlere kapalı olan bu teşkilât, Müslüman meslek erbabına bir nevi imtiyaz sağladığından, bir yandan Türklenn şehir iktisadiyatına girmelerini kolaylaştırmış, diğer taraftan çeşitli sanat ve iş kollarında çalışan, fakat loncalar dışında kaldıkları için türlü zorluklarla karşılaşan gayri-Müslim unsurun kendiliğinden büyük ölçüde islâmlaşmasını sağlamıştır. Çünkü, bilindiği üzere, Anadolu'nun Türkleşmesinde nasıl baskı, göçürme ve öldürme yoksa, İslâmlaşmasında da siyâsî ve idari herhangi bir zor kullanma bahis konusu değildir .

Tafsilen bk. *İA.* mad. *Selçuklular,* VI, 1,2.

4- DİNÎ HAYAT

A- DİN SİYÂSETİ

Daha 9. yüzyıl ortalarında Balasagun dolaylarında 10 bin hanelik Türk (Türkmen=Karluk) kütlesinin Müslüman olması ile başlayan Türklerin Orta-doğu'da etkili bir siyâsî güç hâlinde belirdikleri devirde bölge kültür çevresinin en mühim unsuru şüphesiz din idi. İslâmın yerine getirilmesi gerekli vecibeleri arasında bashcası da bu dini yaymaktı. Esasen "cihâd" anlayışı Türklerin fütuhat felsefesine uygun düşüyor, fâtih ruhlarını okşuyordu. Bu sebeplerle, Kara-Hanlılar yalnız Mâveraünnehir'in eski kültür merkezleri Buhara ve Semerkand'da değil, daha doğuda Kâşgar ve dolaylarında İslâmiyet! yaygınlaştıran kuruluşlar meydana getirdikleri gibi, bu uğurda mücadelelere de girişiyorlardı. 11. yüzyılın ikinci yarısında İli-Yama ırmakları arasında yaşayan Gayri-Müslim Basmıl, Yabaku boylan ile çarpışmışlardı[5] . İç-Asya'nın dağlık bölgelerinden gelen kalabalık Türklere de, İslâmlaşmaları için, hanlık arazisinde yer verilmişti. Kara-Hanlı idarecileri bu bakımdan daha ziyade Uygurları hedef almakta idiler, zira Maniheist ve Budist olan bu Türk topluluğunu ihtida ettirilmesi gerekli "zındık"lar olarak görüyorlardı[5] . Gaznelilerde devlet-halk birliğini sağlayan hemen biricik unsur İslâmiyet olduğu için, Müslümanlık tarafı ağır basan bu Türk devletince Afganlar ve Gurlularla yapılan çetin savaşların gayesi onları îslâmiyete kazanmaktı . Ayrıca Rafızî Karmatîlerle de mücadele eden Gazneliler en büyük başarıya

[55] *DLT,* III, s. 281.

[56] Tafsilen bk. T. Banguoğlu, "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,* 1958, s. 87-113.

[57] Sultan Ma hm ud'un İç-Asya Uygur devleti ile münasebet kurmak için onların İslâmiyeti kabul et mesi gerektiği hakkında Uygur hanına mektubu için bk. *Minorsky-Mervezî,* s. 21; ayrıca tafsilen, Ö. fzgi, "Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *Tarih Ens. Dergisi,* sayı 7-8, 1977, s. 11 vd.

şüphesiz Kuzey Hindistan'da ulaşmışlardı: Sultan Mahmud'un 17 Hind seferi (1001-1027) ile İndus-Pencâb havalisine götürdüğü İslâmiyet, sonra oğulları ve Delhi Türk sultanları vasıtasiyle daha yaygınlaştırılmış ve bu, bugünkü Müslüman Pakistan devletinin temeli olmuştur. Kalaç ailesinden Alâ'üd-din Muhammed(1296-1316)'in gayretleri ile İslâmiyet Dekkan'a kadar uzanmış bulunuyordu. Anadolu'nun fethinde de, Bizans elindeki toprakların "küffar"dan kurtarılması lüzumu gibi bir "cihâd" havasına giriş, Türk başbuğlarının vazifelerini kolaylaştırmıştı. İslâmiyet-Türklük mânevi birliğinin sağladığı, hem Türkün kudret ve şanını yükseltmek, hem İslâm dinini yüceltmek gibi bir gaye ortaklığında gelişen bu yeni ruh, Haçlı ordularınla bütün gayretlerini sıfıra düşürdükten başka, Moğol istilâcılığını da kendi İslâmî-Türk muhtevasında eritmiş ve bilindiği üzere, 1000 yıl müddetle Türk-îslâm devlet ve topluluklarının ana siyaset çizgilerinden birini tesbit etmiştir.

B- SÜNNÎLİK'ŞİÎLİK

İslâm kültür çevresinde Türkler, daha ziyade Şiî eğilimli İranlılarla temas kurmalarına rağmen, büyük çoğunlukla Sünnî idiler. Çünkü İranî geleneklerle ilgisi az olan Sünnîlik, aynı zamanda Türk düşüncesine uygun düşen bir aklîliği ihtiva ediyordu. Türkler, Sünnîliğin dört kolundan biri olan *"Hanefîlik"i* benimsemişlerdi. Sebebi de, bu mezhebin insanda iradeyi tanıyarak ilâhî emrin akıl yolu ile delillendirmeyi caiz görmesi ve bazı hukukî esasların, Türk asıldan geldiği sanılan Semerkandh *Ebû Mansûr'ul-Mâturidî* (ölm. 944) tarafından Mâveraünnehir Türk çevresinde işlenmiş bulunması idi[58] ve dolayısiyle Hanefiliğin, İslâmî hukuk nizamını zaman ve şartların icaplarına uydurmayı mümkün kılmak vb. yönleri ile gerçekçi ve tatbikî yanı yüksekti. Türk devlet anlayışı açısından pek tatminkâr olan bu duruma ilâveten, Abbasî halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri İslâm-Türk devletleri ite hilâfet arasındaki münasebetleri iyice kuvvetlendiriyordu. Bundan dolayı Selçuklu başbuğlarının Horasan'da siyaset sahnesine çıkışlarını Abbasî halifesi ilgi ile karşılamış ve onlarla sür'atle temas kurma imkânlarını aramıştı. Tuğrul Bey'in Nişâpur'a birinci girişinde (1038) halife el-Kaaim tarafından

Selçuklulara gönderilen elçi, kaynaklara göre, Türkmenlerin tahribat yapmamalarım tenbih vazifesi almış ise de, tahribatın bütün memlekette esasen

[58] Bk. M. T. Tancî, "Abû Mansûr al-Mâturîdi[H], *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* I-Il, 1958, s î-12; H. Z. *(fr* ken, *İslâm Düşüncesi,* 1946, s. 68,92; A. Vehbi Ecer, "Ebû Mansur **el-Mâtüridi,"** Afiöf *&&& Dergisi,* sayı 10,1977, s. 28-33.

süregelmekte olduğu bir sırada halifenin davranışındaki gerçek maksat aşikârdı. Nitekim Selçuklu fütuhatı ilerleyip yeni devletin kudreti bütün İran'da hissedildiği ve korkuya kapılan Şiî Buveyhî'lerin Bağdad'da ve civarında baskıyı artırdıkları zaman bizzat halifenin Selçuklu sultanını Bağdad'a davet etmesi de bunu gösterir. Böylece Şiîlik ve kolları ile mücadele, Selçuklu siyasetinin temel prensiplerinden biri olarak belirmiş oluyordu.

Burada Şiiliğe cephe alma ile devletteki "dinî tolerans" prensibi arasında bir çelişki bahis konusu değildir. Çünkü daha ortaya çıktığı anlardan itibaren siyâsî vasıf kazanmış olduğu bilinen Şiîlik, 11. yüzyılda Fâtımîler tarafından, bu Şiî devletin maddî-mânevî desteği ile Sünnî İslâm memleketlerini karışıklığa düşürmek için, en kuvvetli silâh olarak kullanılıyordu. Irak ve Güney iran'ı ellerinde tutan Şiî Buveyhîler (932-1055) Abbasî halifelerini tahakkümleri altına almışlardı ki, bu durum, büyük çoğunluğu sünnî olan Doğu-İslâm ahalisini ziyadesi ile tedirgin etmekte idi. Üstelik iktidardan faydalanarak aynı ülkelerde Şiîliğin yayılması için kesif faaliyette bulunulması, akîde itibariyle Şiîlerle uzlaşması güç Sünnî çevrelerde mevcut endişeyi büsbütün artırıyordu. Devrin ünlü Buveyhî kumandanı Arslan'ul-Besâsîrî her zaman Fâtımîlerle işbirliği yapabilen aşırı bir Şiî idi ve İran'ın hemen her tarafında çeşitli adlar altında birçok Rafızî (bazı bakımlardan Sünnîlik inancından farklı düşünen) zümreler faaliyet hâlinde bulunuyorlardı. *Tanınmış yazar Abd'uf Kaahir Bağdadî (ölm. 1038)'ye göre, bu tür mezheplerin sayısı 70'den fazla idi.* Halk yönünden en büyük ıztırap kaynaklarından biri olan bu ayrılığa son vermek üzere Buveyhî devletini ortadan kaldıran Sultan Tuğrul Bey'in, Bağdad'da törenle *"Doğu ve Batı hükümdarı"* ilân edilmesi, aynı zamanda, bu dinî siyasetin Hilâfet'çe de resmen tasvibi demekti. Fâtımîleri Doğu'dan el çektiren Selçukluların başarısı, tabiatiyle Sünnîliğin de zaferi olmuş ve artık Selçuklu idarecileri İslâm dünyasını Sünnîlik bayrağı altında birleştirmeyi başlıca gayelerinden saymışlardır. Tuğrul Bey'den sonra Sultan Alp Arslan, bir yandan Mekke ve Medine'de kendi ve Abbasî halifesi ei-Kaaim adına hutbe okutur, Bağdad'da ve diğer mühim merkezlerde kurdurduğu Nizamiye medreseleri yolu ile bilgi ve düşünce yönünden Sünnîliği kuvvetlendirirken, bir yandan da Fatımî devletini yıkmağa hazırlanıyordu. Suriye'deki Türkmen birliklerinin ileri harekâta devamlarını emretmiş olan Sultan Melikşah ise, yine Fatımî propagandası ile desteklenerek *"Dâvet-i Cedide"* sloganı altında yürütülen Bâtınîliğin başı olup Kazvin civarında kayalıklarda meşhur Alamut ("Kartal yuvası") kalesini ele geçirerek o bölgede korkunç bir yeraltı faaliyeti ile Selçuklu imparatorluğunu içinden çökertmeğe çalışan Hasan Sabbah'a karşı şiddetli mücadeleye atılmış ve son

günlerinde Mısır'ın zaptını plânlamıştı[59]. Türk-İslâm hâkimiyeti için bu derecede hayatî ehemmiyet taşıyan Şiîliğin ve taraftarları bir katiller şebekesinden ibaret bulunan Bâtınîliğin[60] yok edilmesine yönelen bu Selçuklu siyaseti, düşünce, teşkilât ve siyâsî gaye bakımlarından bu Türk imparatorluğunun devamı durumundaki Eyyubîler tarafından takip edilerek başarıya ulaştırılmış ve Salâh'üd-din Eyyubî, Fâtımîleri yıkarak (1171) kendi Sünnî devletini kurmuştur. Mısır "Türk Devleti" sultanları da aynı izde yürümüşlerdir. Bâtınîliğin kollarından İsmâilîlik ile mücadele eden Aybeg ve Kotuz'dan sonra, Bağdad Abbasî halifesinin 1258'de Moğol Hulâgü tarafından öldürülmesi üzerine, aynı aileden el-Mustansir-bi'llah'ı, Kahire'de halife ilân eden (1261) Sultan Beybars ile âdeta resmiyet kazanan bu siyaset Osmanlıların sonuna kadar devam etmiştir. Aynı siyasetin diğer Selçuklu devletleri, Harezmşahlar, Delhi sultanlığı, Türkmen beylikleri ve atabeylikler tarafından da yürütüldüğü malûmdur. Beğteginli'lerden Gök-börü de bu yönden dikkat çekici bir gayret sarfetmiştir. *ErbiVde birçok dinî ve sosyal müesseseler* ***kuran,*** *kendisi de sayılı mücahidlerden olan Gök-börü, Peygamberimizin doğumu (Mevlid) 'nu, müslümanlar arasında tam kaynaşma sağlayacak* ***şekilde, halk*** *kütlelerinin katıldığı umûmî şenlik olarak kutlama usulünü ilk defa* ***ülkesinde*** *tatbik etmiştir ki, bu tarz mevlid törenleri sonra bütün İslâm* ***memleketlerinde*** *âdet hâline gelmiştir*[61].

C- DİNÎ BİLGİLER

Islâm-Türk devletlerinde İslâmî ilimlerin gelişmesi için çok emek harcanmıştır. Kara-Hanh'lar zamanında özellikle Buhara ve Semerkand şehirleri ile Gazneliler zamanında Gazne ve Hind Türk sultanlığında Delhi şehirleri, müderris, vaiz, hatip ve medrese talebelerinin başlıca merkezleri idiler. Daha önceki devirde bilhassa Mâveraünnehir İslâm-Türk kültür çevresi tanınmış Türk bilginleri yetiştirmeğe başlamıştı. Meselâ, büyük, mezheb kumcusu *Ahmed b. HanbeV'm* "üstad" dediği *Abd'ullah b. 'i-Mübârek'H'Türkî* **(ölm.** 798) ünlü bir hadis bilgini olup aynı zamanda tefsirci ve gramerci idi[62]. 9. asrın ortalarına kadar ilk hadis ve megazî bilginlerinden Tarhan oğlu

Bk.İ4.mad. *Melikşah.*

Suikastlarla öldürdükleri devlet adamları için bk. Hamdullah Müstevli, *Târih-i Güzide,* I, **CMS,** 1910, s. 517 vdd. Tarihte Bâtınî hareketleri için bk. B. Lewis, *The Assassins, A RadicatSea tn islam,* London 1967. Tafsilât için bk. *İA.* mad. *Kök-Böri.* "* Bk. Ez-Zehebî, *Tezkirerüt-Huffâz,* I, Haydarabad 1334h. s. 250 vd., C **Brockebnaan,** ***GAL*** *Suppl* I, s. 256.

Ebûl-Mu'tamir Süleyman ile oğhı Ebû Muhammed'ül-Mu'tamir Türk asıllı idiler[63].

İslâm dünyasında büyük fıkıh, hadis, kelâm, tefsir bilginlerinden çoğu Türk hâkimiyeti devrinde, bilhassa Selçuklu çağında yetişmişti. *Risale-i Kuşeyriye* müellifi büyük sûfî Ebû'l-Kaasım'ül-Kuşeyrî (ölm. 1072) ve oğlu, *Et-Teysîr* adlı tefsirin müellifi Ebû Nasr Abd'ur-Rahîm, Şafiî fakihlerinden ve Bağdad Nizamiyesi hocalarından Ebû İshak Şîrazî (ölm. 1083), birçok eser yazan Ebûl-Me'aK Cuveynî (ölm. 1085), İslâm âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bağdad Nizamiyesinin rektörlüğünü yapmış olan Gazzalî (ölm. 1111), ikinci Şafiî diye anılan Fahr'ül-İslâm Abd'ül-Vâhid (ölm. 1108), büyük hanefî fakîhi ve kaadi'l-kudât el-Hatîbî (ölm. 1079), fakîh, hadisçi ve ünlü sûfî Abd'ullah'ül-Ensarî (ölm. 1108), eserleri medreselerde el kitabı olarak okunan tefsirci ve gramerci Alî'l-Vahidî (ölm. 1076), fakîh, filozof, şâir olup eserlerinden bir kısmı Türkçe'ye çevrilmiş bulunan Ayn'ül-kudât'ul-Hemedanî (ölm. 1130), Sultan Sencer devrinin mezhepler tarihi *(Kitab'ül-Müei v'en-Nihel)* yazarı Muhammed'üş-Şehristanî (ölm. 1153), *Mesâbih'üs-Sünne* müellifi Begavî (ölm. 1116) vb. ile Harezmşahlar romanından meşhur *Keşşaf* müellifi Zemahşerî (ölm. 1143), devrinin ünlü kelâma ve filozofu Fahr'üd-din Râzî (ölm. 1209), Eyyubî'ler devrinde Seyf üd-din Amidî (ölm. 1233) vb... hep asırlarca İslâm ilim ve fikir hayatında tesirleri görülen şahsiyetlerdir. Haçlı seferleri ile Moğol istilâsı dinî eğitim bakımından bir durgunluk devri getirdi ise de, XIII. asır sonlarından itibaren bilhassa Anadolu'da büyük din adamları ve sûfîler yetişmiştir. Bunlardan *Envâr'üt- Tenzil* yazarı Kaadi el-Beyzâvî (ölm. 1291), bir kısmı mantık, bir kısmı kelâma dair olan *MetâU'ül-Envâr* adlı eserin yazan Sirâc'üd-din Ürmevî (ölm. 1283) ve felsefî kelâm hareketini canlandıran, aynı zamanda astronom Kutb'üd-din Şîrâzî (ölm. 1320) aynı geleneği gelecek nesillere aktaranlar olarak kayda değer simalardır.

Fakat Sünnîliği bu kadar himaye eden ve kendileri birer samimî Müslüman olan Türk hükümdarları ve devlet adamlarının mutaassıp kimseler oldukları samlmamahdır. Onlar millî gelenekleri icabı din açısından çok müsamahalı idiler. Kara-Hanlılar, bilindiği gibi, Türk örfünü devam ettirmişler; Harezmşahlar, Delhi ve Mısır sultanları, devlette millîliklerini korumada titizlik göstermişler, Türkmen beylikleri de bu yönden ortaya koydukları hassasiyetle Selçukluları örnek almışlardı. Tuğrul Bey'in Bağdad'da taç giyme töreninin hâtırası olarak kabartma tasvirli bir altın madalyon hazırlanması[64],

[a] Bk. el-Câhiz, *Menâkib Cund'ul-Hilâfe ve Fezâil'ul-Etrâk,* Türk. tere. R. Şeşen, 1967, s. 30.
[64] Bk. İ. **Artuk,** "Abbasî'ler Devrinde Sikke", *Belleten,* sayı 93,1960, s. 36 vdd.

Selçuklu devri kabartma heykel sanatının mahsulleri , Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın gayri-Müslimlere karşı babaca davranıştan, Sultan Senoer'in huzurunda cereyan eden dinî-felsefî sohbetler, Kılıç Arslan I/in Süryânilere ve Ermenilere müsamahakâr davranışı, Hıristiyanları hoş tutan ve Malatya'da Süryânî patriği ile *Kitâb-ı Mukaddes* üzerinde münakaşalara girişen, Konya'da bahçelere mermer heykeller diktiren Kılıç Arslan H'nin ve saray kapı ve duvarlarını insan resimleri ile, Konya surlarını kabartmalarla süsleten Alâ'üd-din Keykubâd I'in; Sultan Keyhusrev II vb gibi, insan tasvirli paralar bastıran Türkmen beylerinin[66] vb. durumları Türk idarecilerinin ne kadar serbest düşünceli olduklarını göstermeğe yeter.

Ç- SÛFÎLİK

Bu itibarla Türk-İslâm devletlerinde safîlere de hoşgörülü davranılmış, hele bunların büyüklerine saygı gösterilmiştir. Sûfîlik, o çağda kuvvetli bir cereyan hâlinde idi. Devrin anlayışı içinde "Çoklukta Birlik" veya "Varlık Birliği" ("Vahdet-i Vücud") diye ifadelendirilen ve hususî mânası ile canh-cansız herşeyin tek varlık olan Allah'da birleştiği, kâinatın Allah'ın belirtilerinden ibaret olduğu; hikmet, akıl, bilgi ve adaletin O'nun manevî kudretinden doğduğu, en mükemmel yaratık olan insanın Allah'ın cüz'ü (küçük bir parçası) bulunduğu, "gerçek'in akıl aracılığı ile değil, ancak sımr tanımaz his yolu ile kavranabileceği görüşü olan sûfîlik, Hindistan, Akdeniz ve Orta Asya fikir cereyanlarının birleşme noktası Türkistan ve bilhassa Horasan'da en canlı çevresini bulmuş ve bu durum 11. asırdan itibaren Türk-İslâm ülkelerinin türlü tarikatlar içinde çalkalanmasına yol açmıştı. Mü'minlere kesin şart ve kaideler hâlinde birçok vecîbeler yükleyen Kitap (Kur'an)'dan ziyade duyguyu geçerli saydıkları için medreseye cephe alarak raksı ve musikîyi ön plâna çıkaran ve zaviyelerde, hankahlarda ruhanî bir hava içinde yaşayan sûfîler (şeyh ve dervişler), İslâm dogmatizmine uymakta güçlük çeken Bozkırlı Türkmen kütleleri üzerinde etkili oluyorlardı. Aslında da, kitabî din öğretimi ile vazifeli medreseler daha lâyıkı ile kuvvetlenemediği için dinî bilgiler sûfîlik telâkkileri ile oldukça kanşık bir şekilde yürümekte idi. Yukarıda adlarını saydığımız tanınmış din bilginlerinden çoğu aynı zamanda sûfî idiler. Bunlar İslâmî akidelerle sûfîlik arasındaki çelişkiyi yumuşatmağa çalışıyorlardı. Başarıya ünlü kelâmcı *GazzaU* (ölm. 1111) ulaştı. İslâm dünyasında *Fârâbî* (ölm. 950) ile canlandığı bilinen Eski Yunan felsefî düşüncesine karşı, dinî felsefenin çeşitli konularında yazdığı kitap ve risalelerinde sağlam

[65] Bk. *Sanat Tarihi Ytütğt,* IV, 1971, s. 122 vd.
[66] Bk. Butak, 11-13. *Yüzyıllarda Resimli Türk Paralan,* İstanbul 1950, Ek 1-Z

man tıka dayalı ikna edici delillerle uzlaştırmağa muvaffak olduğu kelâm tasavvuf yolu ile Gazzalî[6] asırlarca İslâm dünyasının aydın çevrelerinde çok tesirli olan İslâm sûfiliğinin esaslarını kurmuştu. Bir yandan Haçlı ordularının sarsıntıya uğrattığı, bir yandan da Bâtınî hareketlerinin yıpratmağa koyulduğu İslâm manevî birliğini tehlikeden korumak için, bu yeni sûfîlik anlayışı iie İslâm dünyasında her türlü yıkıcılığa göğüs gerebilecek bir ruhî huzur sağlamak maksadını güden büyük mütefekkirin düşünceleri o tarihte bir hayatî realiteye de uygun düşüyor, bir sosyal ihtiyaca cevap veriyordu. Büyük çoğunluğu Sünnîlik çizgisinde olarak sûfiyâne görüşlerin teşkilâtlanmasından ibaret tarîkatler aynı mânevi sükûnu temine çalışıyordu.

Türk-İslâm devrinde Rifâîlik^'ten başka dört büyük tarikat bilhassa toplayıcı vasıflan ile mühim idiler: Abdülkaadir Gîlânî (ölm. 1166) tarafından kurulup Hindistan'a ve İspanya'ya kadar yayılan *Kaadırîlik,* Harezmşahlar zamanında Şeyh Necm'üd-din Kübrâ(ölm. 1221)'nın kurduğu *Kübrevîlik,* Anadolu'da Muhyiddin İbn'ül-Arabi (= Şeyh-i Ekber /En büyük üstad, manevî lider/, ölm. 1240) tarafından kurulan *Ekberîlik* arasında bilhassa ikincisi, eski Türk "alp"lık telâkkilerini yansıtan "melâmetî" fikirleri ile Türk psikolojisini oldukça kavrayan esaslar ihtiva ediyor ve Anadolu'da, anlayış bakımından daha çok İran sûfiüğine yatkın *"Mevlevî'lik"e* temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarikat olan *Yesevîlik;* Türkistan'da Yesi şehrinden Hâce Ahmed Yesevî (ölm. 1166) tarafından kurulmuş olup, tarikat dili de Türkçe idi (Yesevî'nin *"Hikmet"\en).* Bozkırlı Türkler arasında çok sevilen Hakim Süleyman Ata (ölm. 1186), sûfihğe dâir eserleri ile tanınmış bir Yesevî idi. Yesevîlik Türkistan'dan ve kuzey bozkırlarından başka, Altun-ordu sahasında, Afganistan'da, Horasan bölgesinde yayılırken, bir yandan da Mâveraünnehifde *Nakşbendüik* (kurucusu Bahâ'üd-din Nakşbend, ölm. 1389) ve Anadolu'da *Bektaşîlik* ve benzeri tarîkatlerin ortaya çıkışlarını hazırlamıştı. Türk sûfiliğinin İran sûfiliğinden daha yaygın ve başarılı oluşu onun özelliğinden ileri gelmekte idi. Tasavvuf! davranışı "sanatkârane bir dünya görüşü'ne geçiş sayarak, dolayısiyle mücadeleye sırt çevirerek, onu kavimler, devirler üstü bir düşünce tarzı kabul eden İran sûfiliğine karşılık, Türk sûfiliği insanı, doğru ahlâkı ve ruh temizliğini gaye edinmiş ve bu gayesini, kadîm Türk düşüncesinin karakteri gereği olarak, vatan ve ülkü fikirleriyle kaynaştumıştı. Bu sebepledir ki, Türk sûfiliğinin temsilcileri ve taraftarları yurt müdafaasında, smır boylarında ve fütuhatta büyük hizmetler görmüşlerdir.

[67] *İA.* mad. Gazzalî: H.Z Ülken, *İslâm Felsefesi Tarihi,* 1957, s. 322-389; ayrıca, İ.A. Çubukçu, *Gazzalî'de Şüphecilik,* Ankara 1964. s. 62-107.
** *İA.* mad. *Rıfat;* Kurucusu Ahmed Rıfaî, olm. 1183; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* 1966[2], s. 174,227.

Böylece Bozkır Türk "alp"lan, Horasan'ın ruhanî atmosferinde "baba", "abdal" gibi deyimlerle anılan Türk şeyhlerinin rehberliğinde "alp-eren"ler olarak, savaş ülkesi Anadolu'da da "gazi"ler sıfatı ile vatanî vazifelerini yapmış* lardır. Ancak, bir kere, Anadolu'da dinî duygulan siyâsî istismara vasıta kılınarak tahrik edilen Türkmenler devlete başkaldırmalardır .

Babalar ve abdallar halk velîleri idiler ve zihniyetleri basit bir İslâm! cila altında gelişen Rafızî telâkkilerinden oluşmuştu. Tabiatiyle Horasan'a inen Türk kütleleri üzerinde, İslâmî akideler yanında eski İran'ın Maniheizm, Mazdekizm, Zerdüştlük gibi dinî kalıntıları ile birleşerek yeni bir mezhep hüviyeti kazanmış olan Şiîliğin de tesirleri olacak idi. Sünnîliğe aykırı inanca eğilim bilhassa halk velîlerinde hissediliyordu. Eski Türk davranışı kadrosu içinde ortaya çıkan bu Rafızî dervişler Türkmenler arasında seviliyor, sayılıyor, hattâ, birer Sünnî Müslüman olarak İslâm birliğinin koruyuculuğunu yaptıklarını, Şiîlik ve kolları cereyanlarla mücadele ettiklerini bildiğimiz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları ve diğerleri) tarafından da yadırganmıyorlardı. Meselâ Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah zamanlarında Baba Tahir Uryân, Ebû Saîd Ebu'1-Hayr[70] vb. bu türden ve itibarlı kimselerdi. Harezmşahlar devletinde bir Âhu-pûş, hükümdarlar nezdinde halkın sözcülüğünü yapacak kadar tesirli idi. Mısır'da benzer bir sûfî olan Şeyh Hızır'a sultanlar tarafından saygı gösterilirdi.

Böylece Türk-İslâm devletlerinde bir yandan aydınlara hitap etmek, diğer taraftan halkı temsil etmek üzere gelişen ve yayılan sûfîlik her iki cephesi ile Anadolu'da da mevcut olmuş ve bilindiği gibi burada, Türkmen babalan yanında, İslâmî ilimlere vâkıf derin kültürlü sûfîler (Muhyiddin Arabî, CelâPüd-din Rumî vb.) büyük rol oynamışlardır[71]. Türkmen beyliklerinde de tasavvuf! eserler yazılmıştır.

Sûfîlik Delhi Türk sultanlığında da kuvvetli idi. Ferîd'üd-din Mes'ud (ölm: 1265) ile bunun halefi "Mahbûb-ı İlâhî" (Allah'ın sevgilisi) diye anılan Nizâm'üd-din Evliya (ölm. 1325) ve şair Hasan Dihlevî (ölm. 1327) devrin şöhretli sûfileri idiler. Hindistan'da bu cereyan Hind düşüncesini değiştirecek kadar etkili olmuştu: Eski canlılığını kaybederek şeklîliğe boğulmuş Brahmanizme karşı içten ve gerçek ibadete üstünlük veren Bakhti hareketinin 14. asırdaki kuvvetli müdafaacısı Ramanand'ın şu fikirleri İslâmî sûfîlik inancını yansıtmakta idi. "Herşeye hâkim olan Tanrı, herşeyde mevcut olan bir kudrettir". 15. asırda, insanların eşit olduğunu ileri sürerek, "kast" siste-

[69] Baba İshak'ın idare ettiği "Babaî" isyanı 1239, bk. *İA.* mad. *Selçuklular,* VI, 3. °
İA. bu maddeler. [71] Bk. *İA.* mad. *Selçuklular,* VI, 3.

mini redde doğru hamle yapan Benares'li Kebîr de şöyle diyordu: "Kalb temizliği Ganj'da yıkanmaktan daha mühimdir... Hindlilerle Türkler aynı topraktan yapılmış çanaklar gibidir". Türk soylu Nizâm'üd-din Evliyâ'nın düşüncelerine çok yakın olan bu görüşler sonraki Sikh inanana esas teşkil etmiştir. Karmatîler elindeki Multan bölgesinin devlete kazanılmasında çok hizmetleri geçen sûfüerîn oradaki türbeleri arasında en güzellerinden biri, Şeyh Rükn'üd-din için, Gıyâs'üd-din Tuğluk tarafından yaptırılmıştı[72].

[72] **Tafsilen bk-** Y. H. **Bayur,** *Hindistan Tarihi,* I., s. 351-359.

5-FELSEFE VE ILIM

İslâm felsefesinin, biri eski Yunan felsefesine, diğeri sûfîliğe dayalı olarak iki yanlı bir gelişme takip ettiği ve her iki cephesinde de Türk düşüncesi ile ilgili bulunduğu görülmektedir. Türklerden önce İslâm dünyasında Kelâm münakaşaları içinde yetişmiş ünlü sûGler vardı, fakat bunlar mahalli ve münferid kişilerdi. Sûfîliğin asıl, belirli görüşler etrafında merkezüeşerek, serbest tarikatlar hâlinde teşkilâtlanması, daha ziyade dinî ve fikrî tolerans çağı olan Türk-İslâm idaresi devrinde vukûbulmuştu. Diğer taraftan Halife el-Me'mun zamanının (813-833) büyük tercüme faaliyeti ile İslâm zihniyetine nüfuza başlayan Yunan felsefesi tam başarısını Türklere borçlu idi. Çünkü karakteri madde, ölçü, mantık ve faydacılık olan Yunan düşüncesi, temelinde peygamberlik ve mucizelerin yattığı "Sâmî" düşünceden kaynak alan İslâm düşüncesinden ziyade, gerçekçi Türk düşüncesine yatandı. Bundan dolayı Yunan felsefesi, İslâm fikir hayatında ilk hakikî temsilcisi olarak *Fâ-râbî* (ölm. 950)'yi bulmuştu[73]. Seyhun nehri kıyılarında Oğuzların Karacuk (Fârâb) şehrinde doğan Uzlug oğlu Muhammed Fârâbî metafizik, fizik, astronomi, mantık, psikoloji, siyaset vb/ye dâir yazdığı 160 kadar kitap ve risalesi ile Aristoteles'in hemen bütün fikirlerini en iyi açıkladığı için *"Mua!Hm-i Sân?* (2. öğretmen) lâkabı ile tanınmış, Batı'da *"Al-Pharabius"* diye şöhret yapmış ve eserlerinden çoğu daha o asırlarda Lâtinceye çevrilerek yüksek dereceli okullarda ders kitabı olmuştu.

Fârâbî'nin felsefe ile dini (akıl ile iman'ı) uzlaştırma konusunda açtığı çığır İbn Sina ile Doğu'da ve Hıristiyan ilâhiyatçısı Aquino'hı Thomas (öfan. 1274) ile Batıda takip edilmiş; onun ulûhiyet, akıl, sübût ve feyz nazariyeleri İslâm kelâmcıları çevresinde ve İspanya'da Meymunî ve İbn Rüşd (öhn. 1198) aracılığı ile Batı Hıristiyan felsefesinde tesirini uzun müddet duyurmuştur. Siyaset mevzuunu inceleyen Fârâbî'nin "hürriyefi izah tara da çok

[73] Fârâbî'nin rolü için bk. R. Walzer, *The Rise ofislamk Philosophy,* Orien*» **IH, 1,1950»**

ilgi çekicidir: "Doğru düşünen ve düşündüğünü yapmak iradesine sahip olan bir insan hürdür. Hem doğru düşünmüyor, hem iradeden mahrum bulunuyorsa benimi (hayvan gibi)'dir. Doğru düşünüp de iradesi yok ise o, köledir. İlim ve felsefe ile meşgul kimselerden bazıları kölelikte öteki insanlardan geri kalmazlar. Buniann bilgilerinden fayda gelmeyeceği gibi, kendileri de diğer ilim erbabı için utanç sebebi olurlar"[74].

Diğer büyük filozof ve tabib *İbn Sina* (ölm. 1037)'nın, Mâveraünnehir Türk-İslâm kültür çevresinde yetişmesi ve felsefî bilgisinin esaslarını Fârâbi'den alması İslâm-Türk kültürünün yüceliğini gösterir. Tıp, mantık, fizik, tabiiyat, ahlâk, din felsefesi vb. sahalarında 220 civarındaki eseri ile ilim ve fikir dünyasına yenilikler getiren İbn Sina (Batı'da Avicenna), İslâm'ın en büyük filozoflarından ikincisi olarak Doğu'da ve Batı'da çok tesir yapmış, kitapları Lâtinceye çevrilerek öğretim kuruluşlarında okutulmuştur[75].

Fârâbf nin açıp tbn Sina'nın geliştirdiği yeni felsefî İslâm-Türk düşüncesi yolunda ilerleyenler, hattâ onu daha da kuvvetlendirmeğe çalışanlar (Yahya b. Adiyy, Ebû Süleyman Sicistanî, Ebû Hayyân Tevhîdî, Ebû'l-Ferec b. Tayyib; fizikçi İbn Heysem; astronomlar: İbn'ün-Necîb'ül-Vâsıtî, Ömer Hayyâm gibi) olduğu gibi, Fahr'üd-din Râzî, Muhyid-din Arabî, İbn Rüşd ve Gazzâiî vb. büyük şahsiyetler de aynı "ekol"den feyz almışlardır. Ancak buniann yeni felsefeyi olgunlaştırmağa ve yaymağa muvaffak olamadıkları, üstelik Gazzâiî ile Muhyid-din Arabi'nin, bu müsbet felsefenin başka mecraya sürüklenmesinde başlıca rol oynadıkları görülmektedir. Böylece yeni düşünce gelişme hızını kesmiş ve yerini gittikçe sûfîliğe bırakmağa mecbur olmuştur. Bilhassa Gazzâiî müsbet felsefeye karşı mücadeleyi en iyi veren mütefekkir idi. Onun meşhur*"Tehâfüt'ülFelâsife"* (Filozofların Yıkılışı) adlı eseri Râzî'nin tenkidlerine uğramış ve özellikle İbn Rüşd'ün kaleminde şiddetli bir direnç ile karşılaşmış *^TeMfüt'üt-TehâfüP^TshkîuVün* Yıkılışı) ise de, siyâsî ve sosyal çalkantılar içinde bocalayan Doğu'da Gazzâiî sûfîliğinin tesiri azaltılamamış, halk kütleleri tarafından benimsendiği bilinen çeşitli Rafızî telâkkiler de yüksek din felsefesi seviyesinin büsbütün düşmesine yol açmıştır. Neticede sufîlik bir dinî-fikrî hamle olmaktan çıkarak, istikbalin keşfi, "esrar perdesi"nin kaldırılması ve kehanet gibi akıl-dışı bir takım uygulamalar hâline gelmiş ve artık her şeyh ve dervişten kerametler beklenir olmuş-

[74] Tafsilen bk- *İA.* mad. *Fârâbî;* A. Sayılı, "Fârâbi ve Tefekkür Tarihindeki Yeri", *Belleten,* sayı 57, s, 1-64; ayn. müell., "Fârâbî ve »im\ *DTCF Dergisi,* VIII, 4, 1950, s. 437-440; A. Ateş, *Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası,* Fârâbî Tetkikleri, İstanbul 1950, s. 175-192; A. Mieli, *La science Arabe,* Leiden 1939, s. 94 vdd.; H. Z Ülken, *İslâm Felsefesi Tarihi,* 1957, s. 119-180.

[75] Bk. *İA.* mad. *İbn Sina; Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler,* 1937; A. Mieli, *ayn. esr.,* indeks; H. Z. Ülken, *ayn esr.,* s. 301.

tur. Bu durum da müsbet düşünme melekesinden mahrum bıraktığı, aynı zamanda makbul dinî terbiyesini yozlaştırdığı kütleleri hakikatlerden ve ilmî anlayıştan uzaklaştırmış, ayrıca dinî bilgileri gittikçe kalıplaştıran medrese ile dergâh (tarikat ocağı) arasında sürüp giden kavgalar da, önceki asırların gümrah aklî düşünce ve ilim hayatını âdeta tüketmiştir.

Bu itibarla İslâm-Türk toplulukları tarihinde müsbet ilim konusunu iki devrede ele almak icabetmektedir: 12. asır ortalarına kadar olan ilk devrede, felsefede olduğu gibi -ve aşağıda görüleceği üzere- dünyaya rehberlik edecek bir kudret gösteren ilim, daha sonra silinip gitmiştir denebilir.

Türk-İslâm çevresinde müsbet ilim yine Fârâbî ile başlar. *"İhsâ'ül-ulûm"* adlı kitabı ile ilimleri tasnif eden Fârâbî'nin bu eserinin Lâtince tercümesi, Batı'da aynı zamanda Gundisallinus(ölm. 1157)'un kitabına esas olmuştu. Fârâbî ayrıca Euklides'in geometrisini de şerh etmişti. Matematik ilminin Doğumdaki başlıca temsilcilerinden olan Abd'ullah'üt-Türkî (9. yy.) ile "JB-*iâb'ül-Cebr ve'l-Mufcabele"* yazan, İbn Türk'ül-Cîlî'yi de (10. yy.) burada zikretmek lâzımdır . Matematik bilginlerinden biri de Harezmli Ebû Reyhan'ül-Bîrûnî(ölm. 1051)'dir. Gazne Türk sarayında yaşayan ve Sultan Mahmud'un yanında Hind seferlerine katılan, ihtimal Türk asıllı, El-Bîrûnî'nin, eserlerinde "âyef'lerle Yunan filozoflarının sözlerini bir arada zikretmesi dikkate değer. Ona göre, ilmin ilerlemesi için, serbest düşünebilmek şarttır ve "İnsanların düşünüş ve inanışları başka başkadır. Mâmuriyet (medeniyet) de bu çeşitlilikten doğar". Açık zihniyeti ile çağdaş bir ilim adamı hüviyetinde beliren El-Bîrûnî çeşitli bilim dallarında 110'dan fazla eser yazmıştır. *"İs-rihrac'ül-Evtar fi'd-Dâire"* adlı eserinde çember yayları ve kirişler hakkında yeni teoremler koymuş, *"Tasdik'us-Suver^inde* geometrik iz-düşüm usûllerini incelemiştir. Geometrinin sadece pergel ve cetvel kullanmak suretiyle halli mümkün olmayan iki klâsik meselesi üzerindeki buluşları "Bîrûnî Problemleri" diye anılmıştır. *"Tahdîdu Nihayet'il-Emâkin"* adlı kitabı ise, matematik coğrafyanın incelenmesine dâirdir ve bazı trigonometrik meseleler de burada açıklanmıştır. El-Bîrûnî, "Dünya tarihinin Arkhimedes, Leonardo ve Leîbniz tipindeki ilim ve entelektüel dâhilerinden" kabul edilmektedir .

Astronomide, yıldızlardan geleceğe âit hükümler çıkarmak gayretlerinin (İlm'ün-Nücûm) yersizliğini açıklayan FârâbFye göre, gökyüzü varlık ve hâdiselerinden insanların akıbetlerini keşfetmek mümkün değildir: Arr Be Güneş arasına Ay'ın girmesi ile vâki olan Güneş tutulması gibi bir gök hâdi-

^b Bk. A. Sayılı, *Abdülhamid İbn Türk'ün "Katısıkdenklemlerde MantıkiZarûrttier* Adlı Yanst * Z»-manın Cebri* (İngilizce'si ile birlikte), Ankara, TTK Yayınları 1962. [77] Tafsilen, *İA* mad. *Bîrûnî;* ayrıca A. Sayılı, "Bîrûnî", *Belleten,* sayı 49, s. 53 89.

sesinin yeryüzünde meselâ bir hükümdarın ölümü ile bağlantılı olduğunu sanmak "aceb'ül-acâib" (saçmaların saçması) birşeydir. Fârâbî'ye göre, her hâdisenin bir sebebi vardır: "Tesadüfler bizim sebebini bilmediğimiz hâdiselerdir". İbn Sînâ Hemedan rasathanesinde çalışmış, el-Bîrûnî ise, *"Ta-rüı'ül'HbuTmde* Arz'ın bir yılda Güneş etrafında döndüğünden bahsetmiş, *et-Kanun'ul-Mes'ûdtföazncli* sultanı I. Mes'ud adına yazılmıştır)'sinde Arz'in buudlarını, Gazne-İskenderiye arasındaki enlem ve boylam dairelerini tesbite çalışmıştır. Dokunduğu her mâdeni altuna çevirdiği iddia olunan Tüozof taşfna ve hayatı uzatan veya edebîleştiren "iksîr"e inanmadığını, bunların birer hayal olduğunu belirten İbn Sina'dan sonra, yine el-Bîrûnî *"el-Cemâhir fi Marifet'ü-Cevâhir"* adlı eserinde[78] ilk defa özgül ağırlık hususunda mühim neticelere varmış, icad ettiği bir piknometre ile 16 maddenin özgül ağalığını hakikate yakın şekilde ölçmüştür.

İslâm-Türk dünyasında hekimlikte *İbn Sînâ* ilk plânda gelir. Kendisi Batı'da *"Tababetin hükümdarı"* diye anılır. Bîrûnî'nin *"Kitab'üs-Saydele"si* eczacılığa dairdir. îbn Bedir'in *"En-NâsırFs* ünlü baytarlık kitabıdır.

Eskiden İslâm dünyasında coğrafya, daha ziyâde, bir müşahede bilgisi durumunda iken, bunun ilim hâline gelmesi Türk-İslâm çağında olmuştur. ei-Birûnî, Sultan Mahmud ile birlikte gittiği Hindistan'ın tarihini, örf ve âdetlerini tesbit ettiği *"Tahkik ma Kl-Hind"* adlı eserinde bu kıt'anın coğrafyasına dâir geniş bilgi vermiş, hattâ İndus vadisinin aluviyonla dolan eski bir deniz kalıntısı olduğunu söylemiştir. *"Tahdîd'ül-Emâkin"inde* ise Hindistan, Afganistan ve Harezm hakkındaki jeolojik tesbitlerini kaydetmiştir.

Filoloji bahsinde Arap dilinin en iyi sözlüklerinden biri kabul edilen *"Es-Sihâh fi'l-Luga"* veya *"Sifiâh-i Cevheri"* adlı eserin yazarı İsmail Cevheri (ölm. 1002), kaynakların bildirdiği üzere, Fârâb'lı bir Türktü[80].

Bu devirde birçok tarih kitabı yazılmıştı. Fakat bunlardan çoğu maalesef bize kadar gelmemiştir. 9. asırda yaşamış ve isimleri el-Câhiz'de geçen[81] Beşşâr'üt-Türkî, Tarban'ur-Ravî, Sabbâh b. Hakan gibi Türk asıllı tarihçilerden başka, yalnız adlannı bildiğimiz eserlerden bazıları şunlardır: Kılıç Tamgaç Han İbrahim adına Mecd'üd-din Muhammed tarafından yazılan *Tarih-i Mülûk'ül-Hâniya* (Kara-Hanhlar Tarihi), *Târih'ül-Kısas* (Ebû Nasr Ahrned'ül-Buharî tarafından, Kara-Hanhlar tarihi), el-Bîrûnî'nin *Kitâb'ul Musâmere fi Ahbâr-i Harezm, Tarüı-i Eyyâm-i Sultan Mahmud, Ta~ rih'ül-Mübeyyize vel-Karânıite, Et-Tahzîrmin KıbeUit-Türk, Tenkih'üt-Tevârih*

[79] Bk. Ş. Yaltkaya "EbuY-Reyhan'ın Bir Kitabı", *TM,* V, 1936, s. 1-26. [79] *Tahdid NihâyâVat-Amâkin,* neşr. M. Tancî, Ankara, 1961. [K] Bk. *MTM.* 1,1331, *%.* 131, n. 2; C Brockelmann. *GAL.* [81] Bk. *Fezâıl'ül-Etrâk...,* s. 30 vd.

adlı eserleri", Ebu'l-Fütûh Abd'ül-Gaafir'in yazdığı *Târih-i Kâşgar,* Ebû Hafs Ömer'in yazdığı *Tarih-i Semerkand,* Ebû Muhammed Harun'un *Târih-i Horasan* Gaznelilere dâir Ebû Ya'la Bayhakî'nin *Sîret-i Mes'udiye'si,* Ebû'l-Hasan Heysem'in tarihi... Eserleri bize kadar gelen tarihçiler arasında Gazneliler devrinden *Zeyn'ül-Ahbâr* müellifi Gerdîzî, Gazneli Sultan Mahmud'un büyük tarihçisi ei-Utbî, Gaznelilerin Selçuklulara karşı Horasan harekâtını günü gününe zaptetmiş olan, *Târih-i Bayhakî* müellifi Ebû'1-Fazl Bayhakî, Delhi Sultanlığında eserini Kutb'üd-din Aybeg zamanmda tamamlayan Fahr'üd-din Mübârekşah (?) *Tabakat-ı Nâsıri* adlı tarihini Şemsiye ailesinden Nâsır'üd-din Mahmud adına kaleme alan kadı Minhâc Sirâc'üd-din Cûzcânî, Tuğluk ailesinden Muhammed'in ve sonra Fîrûzşah'ın tarihçisi, *Târih-i Fîrûzşahî* yazarı Türk soylu Ziya'üd-din Baranı (ölm. 1360), *Tâc'ül-Me'âsir'in* müellifi Muhammed b. Hasan Nizamî, anılması gereken şahsiyetlerdir.

Kara-Hanlı ülkesinde Türkçe manzum olarak yazılan *Kutadgu-Biiig,* Türk devlet düşüncesi, kanun anlayışı, hâkimiyet telâkkisi ve siyaset görüşü bakımlarından şüphesiz bir şaheserdir. Bu kitap Balasagunlu Has Hacîb Yusuf tarafından Kâşgar'da 1070'e doğru, Uygur harfleri ile yazılmış ve Buğra Han (Ebû Ali Hasan)'a takdim olunmuştur[83]. Uygur harfleri ile Türkçe manzum diğer bir kitap da Yüknek'li Ahmet adında bir Türk'ün *Emîr-i DM* (Adalet Bakanı) Muhammed Bey namına hazırladığı *Atabet'üi-Hakayik'dır*[84] ki, zaman itibariyle *Kutadgu-Bilig'den* biraz sonra yazılan ve daha ziyâde bir nasihat-nâme olan bu eserde İslâmî tesirin hayli koyulaştığı görülmektedir. Batı Kara-Hanlı hükümdarlarından II. Mes'ud (ölm. 1178) adına da *"Agrâz'üs-Siyâse fiİlm'ir-Riyâse"* adlı bir siyaset-ahlâk kitabı yazılmıştır.

İslâm dünyasında öğretim ve eğitim bakımından Selçuklu imparatorluğu çağının bir dönüm noktası olduğu bilinir. Daha önceleri dağınık ve husûsî şekilde yapılan öğretim, ilk defa Sultan Alp Arslan zamanında programa bağlanmış ve devlet himayesi altına alınmıştır. Selçuklu devletini bu ciddi kültür faaliyetine sevkeden sebeplerin başında, ana siyaset icabı, Şiîlik ve diğer Rafızî düşüncelerle mücadele geliyordu. Başlangıçta fakîhler ve bilginler için tahsisat ayırmak, zâhidler için imaretler açmak yolu ile devlete bağlı manevî kuvvet cephesi meydana getirmeğe çalışılırken, büyük ilim ocakları olan medreselerin kurulması ile imparatorluk ölçüsünde kadrolanan öğretim düzenine girildi. Böylece tanınmış ilim ve fikir adamlarını sinesinde top-

" Bk. *İA.* mad. *Birimi.* [w] *KutadgH-Bilig, neşr.* ve bugünkü Türkçe'ye tere R. R. Arat, I» metin, 1947, *\U* tere 199* İU.

1979, indeks; İ. Kafesoğlu, *Kutadgu-Bilig ve Küttür Tarihimizdeki Yeri,* 1980, S-1-48-[84] R. R. Arat, metin, tere açıklama, *Edib Ahmed b. Mahmud YükneM AtabelviHakaytk,* 1951; A Caferoğlu, *Ph. T. Fundamenta* II, 1964, s. 270 vd.

layan, maaşlı müderrisleri (profesörleri), aylık ve erzak tahsisatı alan öğrencileri ile meccani öğretim yapan, ders programlan tesbit edilmiş ve zengin kütüphaneler ile donatılmış en yüksek öğretim müessesesi olarak medrese İslâm dünyasında Sultan Alp Arslan tarafından kuruldu (1066). Bağdad'da 60 bin dinar(altun)?a inşa edildiği rivayet olunan *"Nizamiye"* adlı bu medreseye çarşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmişti. Dinî bakımdan Hanefî ve Şafiî fıkıhlarını öğreten Bağdad Nizamiyesi, ilim ve fikir hayatında mühim rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, buradan çıkan gençler memleketin selâhiyetli şahsiyetleri olarak yüksek makamlar işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda Isfahan, Nişâpur, Merv, Belh, Herat, Tus, Basra, Âmul gibi merkezlerde birer benzeri kurulan Bağdad Nizâmiyesi'nin ders konulan ve programları, esas itibariyle, bütün İslâm ülkelerinde ve Osmanlılar dâhil, Îslâm-Türk devletlerinde asırlarca takip ve tatbik edilmiştir.

Nizamiye medreselerinde dinî bilgiler yanında, felsefe (kelâm), filoloji (Arap dili ve grameri) ve matematik (riyaziyat, hey'et) vb... gibi ilimler de okutulduğu için ve Avrupa'da benzer müesseseler daha geç tarihlerde kurulmuş olduğundan, Bağdad Nizamiyesi yeryüzünde ilk üniversite sayılmaktadır[8] . Daha sonra Selçuklu devletlerinde, Harezmşahlarda, atabeyliklerde, Türkmen beyliklerinde, Hind?de ve Mısır'da sultanlar, devlet adamlan ve hâtûnlar tarafından, aynı esaslarda yürümek üzere kurulan medreseler sayılamayacak kadar çoktur. Medreselerin devletin sivil idare kadrosuna memur yetiştirmesi itibariyle de büyük ehemmiyeti vardı.

Selçuklu devrinde tabipler, belâgatçiler yetişmiş, matematik ilmi de yüksek bir seviyeye ulaşmış ve daha çok edebî hüviyetiyle tanınan meşhur Ömer Hayyâm (ölm. 1131), Muhammed Beyhakî gibi kuvvetli temsilciler bulmuştu. Bunlar mahrûtat, geometri ve zîc bahislerinde mühim eserler yazmışlardır. Aynca 476 (1074-1075) senesinde bir rasathane kurularak incelemeler yapılmış, Ömer Hayyam, Ebü'l-Muzaffer İsfizarî, İbn NecuVul-Vâsıtî gibi yüksek astronomlar *"Tarih-i MellkT** (veya *"Târilı-i CelâlT* veya *"Takvim-i Melikşatâ')* denilen bir takvim tertiplemişlerdi ki, bu takvim bugün kullandığımız Gregorien (Milâdî) takviminden daha doğru hesaplara dayanıyordu. Sultan Sencer adına bir zîc yazan el-Hâzinî, 1115 yılında sabit yıldızların yerini Merv şehrinin boylam dairesine göre tesbit etmişti .

[w] Bk. A. Talaş, *La madrasa N'uamiyya et son histoire,* Paris, 1939; H. Z. Ülken, *İslâm Düşüncesi,* 1946, s. 357; *The legacy of İslam,* 1952, s. 241 vd.; J. C. Risler, *La civilisation Arabe,* Paris 1955, s. 79; M. A Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri l, Üniversiteler,* SAD, 1973, s, 75-125. [86] Bk. *İA,* mad. *Selçuklular,* VI, 4; A. Sayılı, *The Observatory in islam* Ankara, 1960, s. 160-166, 177 vd.

Bütün Türk hükümdarları gibi Selçuklu sultanları da tarih bilgisinin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Böylece Selçukluların menşeinden bahseden *Melik-nâme* (1058 yıllarında), İbn Hassûl'un tarihi, *Rtsâk-i Melikşâhiye* adlı eser, Ebû Tâhir-i Hâtunî'nin *Târih-i Âl-i Selçuk'u,* şâir Mu'izzî'nin *Siyer~ü Fütûfiat-i Sultan Sencer'i,* Hemedânî'nin *Ünvân'üs-Siyer* ibn Fmdık'ın *Afeşârib'üt-Tecârib* aynı müellifin *Zînet'ül-Küttâb* Sultan Sencer adına yazılan *Mefâhir'ül-Etrâk,* Sultan II. Tuğrul adına yazılan *AcâUh'ül-Mahlûkat* adlı coğrafya kitabı, bunlardan başka İmâd'üd-din Isfahanı, İbn'ül-Cevzî, Sıbt İbn'ül-Cevzî, Ravendi vb. tarihçilerin eserleri hep bu çağın mahsulleridir. Fakat Moğol istilâsı sırasında bunlardan bazdan maalesef kaybolmuştur.

Diğer taraftan "Fahr-i Harezm (Harezm'in öğüncü)" dîye anılan ve *"Mukaddimet'ül-Edeb"* yazarı Zemahşerî (ölm. 1144) ile *"Zahvre-i Harezmşahîye"* adlı büyük tıp kitabının müellifi hekim İsmail Curcânî (ölm. 1137) Harezmşahlar devrinin başlıca ilim ve fikir adamlarıdır. Harezmşahlar devrinde de şüphesiz pek çok eser yazılmış bulunuyordu. Fakat bu devletin kültür yönünden en yüksek seviyeye ulaştığı bir çağda Moğollardan yediği öldürücü darbe, yalnız bu imparatorluğu yıkmakla kalmamış, aynı zamanda tâ Îç-Asya'nın uzak Almalıg, Kayalıg gibi şehirlerine kadar yayılmakta olan İslâm-Türk kültürünü de söndürmüş ve bütün imparatorluğu süsleyen medenî eserleri de mahvetmişti[87]. Muhammed Nesevî'nin Harezmşah Celâl'üd-din'e tahsis ettiği çok mühim eseri[881]nin dışında sadece adlan bilinen birçok tarih kitabı ele geçmemiştir. Harezmşahlar devrinin nadir yadigârlarından ikisi, Moğollardan kaçmağa muvaffak olan edebiyat tarihçisi Kays-ı Râzî'nin *"El-Mu'cem fî Meâyir'i Eş'âr'il-Acem"* ile aynı müellifin Türk dili bakımından mühim Kanglı dili lügati *(Tibyân'ül-Lûgat'it-Türkî alâ Lisân'il-Kanghyâk* .

Türkmen beyliklerinde, Anadolu'da Âmid (Diyarbakır), Meyyâfarikîn (Silvan), Mardin gibi şehirler Artuklu'lar zamanında birer kültür merkezi olmuşlardı. Fahr'üd-din Kara Arslan (ölm. 1167) adına, Ebû Ali's-sûfî tarafından *Urcûze fî Suver'il-Kevâkib'isSâbite* (yıldızlara dair); Necm'üd-din Alpı (ölm. 1176) adına Kemâl'üd-din Ebû Salim tarafından *İkd'ül-Ferid;* Melik el-Mes'ûd (ölm. 1231) adına, Zeyn'üd'din Cevheri tarafından *ei-Muhiâr fi Keşfîl-Esrar(sM\ik);* Mahmud(KaraArslan'ın torunu)adına, Ebû'l-İzz'ül-Cezerî tarafından *Kitab fî Ma'rifet'il-Hiyel ve'l-Hendese* (mekanik, matematik); İmâd'üd-din Kara Arslan (Harput Beyi) adına İslâm tasavvuf tarihinin

[*7] Bk. Yakut, *Mu'cem'ül-büldân,* nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig **1924**;**,** 1, **249,** II, **480** «d. **IIL** 2H, **IV.** 403. [w] *Stret'üs-Sultan CelâTid-din,* nşr. ve **Fransızca tere. O. Houdas, Paris 1891,1895.** [w] Bk. M. F. Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar,* İstanbul **1934, «■ 15SI62.**

meşhur simalarından Suhreverdi-i Maktul tarafından *Elvâh'ul-İmâdîye;* Necm'üd-din Mansûr adına, Abd'ül-Kaadir Râzî tarafından *RavzaVül-Fusehâ* vb. gibi eserler yazılmış, büyük şâir Nizamî "Hamsesinin ikincisi olan *Mahzen'ül-Esrar* Mengücük'lü Fahr'üd-din Behrâmşah (ölm. 1225)'a ithaf etmiş, yine tanınmış bilgin, tarihçi ve tabip Abd'ül-Lâtif Bağdadî (ölm. 1231) birkaç yılını, Menğücüklü şâir Alâ'üd-din Dâvud IFnin sarayında geçirmiştir. Artuklular çağında yetişen ve *"Târih-i Meyyâfârikîn"* adlı ünlü kitabının bir kısmını Artukhılara tahsis eden Meyyâfârikîn'li İbn'ül-Ezrak[90] (ölm. 1181'den sonra) da Artukiu Beyi Temir-taş (ölm. 1154)'ın yanında bulunmuştu. İslâm Ortaçağının en büyük tarihçisi kabul edilen İbn'ül-Esîr (ölm. 1231) atabeyler çağında üstün bir kültür hayatma ulaştığı anlaşılan Cizre (bugün Mardin'in ilçesi)'de doğmuş ve Musul'da yetişmişti. Onun büyük *e&znel-KâmÜfi't-Tarih'Ğzn* başka *"el-Bâhir: Musul Atabeyleri Tarihi"* çağın en güvenilir kaynaklarından biridir ,

Türkmen beyliklerinde Dânişmend Gazi Ahmet Beğ'in hayat ve savaşlarını anlatan, destanı mahiyetteki ünlü *"Dânişmendnâme"*[92] den sonra, atabeyler ve Mısır Türk hükümdarlan için yazılan tarih kitaplarının başlıcaları şöyle sıralanabilir: *Küâb'ür-Ravzateyn fi Ahbâr-i Devleteyn* (Ebû Şâme tarafından, Atabey Nûr'üd-din Mahmud ve Salâh'üd-din Eyyûbı için), *Er~Havzai'ut-Tâhir fi Sîret'il-Melîk'iz-Zâhir* (İbn Şeddâd tarafından, Sultan Beybars için), *Ed-Dürret'üs-Semîn fi Sîret'in-Nûr'id-dîn* (İbn Kadi Şohbe tarafından, Nur'üd-din Mahmud için) *Dürret'ül-Eslâk fi Devlet'il-Etrâk* (Mısır Türk Devleti Tarihi), İbn Abd'üz-Zâhir tarafından, *Sultan Kalavun'un* ve *Beyhan'ın* hal tercümeleri. Tarihçiler arasında aslen Türk olanlar da vardı: *"Durer'üt-Tîcân*[1]* adlı eserin yazarı Aybeg oğlu Ebû Bekir (ölm. 1331) *"Mecma'ım-Nevâdir"* yazarı Karatay, ayrıca Aydoğdu Kara-Sungurî vb...

Mısır'da bu devirde birçok Türkçe eser-tercüme kaleme alınmıştır. Mısır sultanlığında konuşulan Türkçe'ye (-Anadolu Selçukluları, atabeylıkler ve Harezmşahlar ülkesinde kullanılan, Farsça ve Arapça kelime ve terimlerin kanştiği Türkçe saf sayıimadığı için-) "hâlis Türkçe" ("Et-Türkî'1-hâlis") diyorlardı. İşte bu Türkçe ik yazılan eserler, Kıpçak bozkırları ile Mısır ve Suriye arasında Türk kültür birliğinin korunmasında da faydalı oluyordu: Berke Fakîh: *Jrşâd'ül-Mülûk ve's-Selâtin* (1378'den, fıkıh kitabı, tercüme). Ayrıca *Kitab'ul-Fıkh bî-Lisân'it-Türfd, Kitâb-ı Mukaddime* (Ebu'l-Leys'in fıkıh kitabı, tercüme), *Kitâb fi İlm'in-Neşşâb* (okçuluğa dair, tercüme), *J5-tâb'ül-Hiyal* (atlara dair, tercüme).

[90] Tafsüen bk. A. Savran, "İbn ai-Azrak, Hayatı, Eserleri ve Kaynaklan" *Atatürk Üniversitesi Edebi yat Fakültesi Araştırma Dergisi,* 8,1978, s. 95-107.

[91] Bk. *İA.* mad. İbn'ül-Esîr; M. Şemsettin [Günaltay], *İslâmda Tarih ve Müverrihleri,* İstanbul 1342, s. 147-160; M. Şerafeddin [Yaltkaya]. *İbn'üt-Esîr'ler,* İstanbul 1322H.

* Tafsilen bk, *İA.* mad. *Selçuklular,* IV, 4.

Bununla beraber Mısır Türk ülkesinde Oğuz lehçesi ile de kitaplar yazılıyordu: Meselâ Erzurumlu Darîr'in eserleri: *Yusuf ve Züleyha* (1366'dan), *Sîret'ün-Nebî* (tercüme), *Fütûh'uş-Şâm* (1392'den, tercüme). Ayrıca: Şerif Hasan: *Şehname tercümesi* (14. asır), Balıoğlu İbrahim: *Hikmetnâme* (manzum ansiklopedi, 14. asır) vb.[93].

Mısır Türk kültür çevresinde dikkati çeken bir husus da bu devirde orada birçok Türkçe-Arapça lügat kitabının hazırlanmasıdır. Bu, şüphesiz hâkim zümre olan Türk dilinin yerli aydınlar tarafından öğrenilmesi gayesini güdüyordu: İbn Mühenna (13. asır sonu): *Hifyet'ül-İnsan* ve *Helbet'ül-Lisân* (neşr. A. Battal, 1934); Ebû Hayyân: *Kitab'ul-İdrâk tîLisân'U-Etrâk* (1313'den neşr. A. Caferoğlu, 1931); *el-Efâl fi Lisân'il-Etrâk, Zuhr'ül-Mülk fi Nahv'it-Türk, Ed-DürreVül-Muzîye fi Lûgat'it-Türkîye;* Fahr'ud-din Muhammed (ölm. 1313, Salur boyundan): *Kavâid'u Lisân'it-Tûrk,* Aiâ'üd-din Bilik (Kıpçak): *Envâr'ül-Muzîye;* Muhammed'ul-Ba'lî (ölm. 1302): *el-Umdet'ül-Kavîye fi Lûgat'it-Türkîye;* Cemâl'ud-din Türkî (14. asır): *Kitâb Bulgat'ül-Müştâk fi Lûgat'it-Türk ve'l-Kıfçak; Tercüman-ı Türkî* ve *Arabi* (1345'den, yazarı meçhul)[94] vb. Bu eserlerden çoğu bugün maalesef kayıptır.

Bk. J. Eckmann, 'The Mamluk-Kipchak Literatüre", *CAJ,* VIII, 1963, s. 308-319; Ay». mûrtU "Memlûk Kıpçakcasının Oğuzlaşmasına dâir", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,* 1964, s. 35-41. Bk. *İA.* mad. *Kıpçak,* s. 716; A. İnan, "13-15. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkraen ve **Kıpçak** lehçeleri ve "Halis Türkçe", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,* 1953, s. 53-71; A Caferojju, *Türk Dit T+-rihi,* II, İstanbul, 1958, s. 196 vd.; A. Zajacıkowski, Türk. tere "Yeni bulunmuş. Arapça-Kıpçakça bir sözlük", *Türk Kültürü Araştırmaları,* VI, 1969, s. 181-196.

6-EDEBİYAT

Bu İslâm-Türk devletlerinde edebiyat ve şiir büyük gelişme göstermiştir. Iran edebiyatının sayılı şâirleri: Unsur!, Farruhî, Ascadî, Minûçihrî, Gaza'irî vb. Gazneli Mahmud'un himayesinde yetişmişlerdir. Bugünkü edebî Farsça'nın temelini atan, meşhur *Şehname* şâiri, Firdevsî de bunlar arasında idi»[5].

Stndbadnâme yazarı, Zahîr-i Semerkandî, Kara-Hanlı Kılıç Tamgaç Han'ın İnşâ Dîvanı reisi idi. O devirde Farsça yazan şâirlerin en büyüklerinden biri olup şiirlerinde birçok Türkçe kelime kullanan Sûzenî-i Semerkandî, Kara-Hanhlar sarayının saygı değer siması idi ve o, eski Uygur dilinin İslâm tesiri altmda Karluk, Yağma, Çiğil gibi Türk boylan lehçeleri ile karışmasından meydana gelen *Kara-Hanh Türkçesi* (Kâşgarlı Mahmud buna *"Hâkaniye"* diyor) ile de -Minûçihrf nin dediği gibi- şiirler yazıyordu. Türk dilinin Hindistan'da gittikçe yayıldığını söyleyen Fahr'üd-din Mübarekşâh, tarihinde Türkçe mısralar kaydetmişti .

Delhi sarayında da şâirler, bilhassa Alâ'üd-din Kalaç devrinde -Gaznelilcr ve Selçuklularda olduğu gibi- "Mevâcib-i şâ'irî" (şairlik ödeneği) alırlardı. Sultan Balabanın oğlu Muhammed'in işrâf dîvanı reisi şâir Fahr'üd-din Lûbekı, Hindistan'ın "Sa'dTsi denilen Hasan Sencerî ve Taşkent'li şâir Bedr'üd-din, sultanlar ve beylerden himaye görüyorlardı. İslâm Doğunun en büyük şâirlerinden biri olan Emîr Husrev Dihlevî (ölm. 1325) Türk'tü, anası da Balaban'm Ariz'üi-Memâlik (Harbiye bakanı) olan Timur-han'ın kızı idi. Türk olmakla övünen Dihlevî, Sultan Balaban, Alâ'üd-din Kalaç ve Gıyâs'üd-din Tuğluk devirlerini dile getirmiş ve sonuncu adına bâr [%t]*Ham$e** yazmıştı. Güzel eserlerinden biri de, Alâ'üd-din Kalaç'ın oğlu Hızır Han ile racalardan birinin kızının hakikî aşklarını konu edinmişti[97].

Hind-Türk hükümdarları eski Hind eserlerinin tercümelerine de, yardım etmişlerdi. Bunlar arasında en mühimi, *"Kefile ve Dimne"* diye tanınan ahlâk kitabı *"Pançatantra"nm* Gazneli sultanı Bahrâm-şah (ölm. 1157) adına Farsça'ya tercümesidir[98]. Sonra Gıyâs'üd-din Tuğluk'uk münşî(kâtib)'lerinden Muhammed Sadr Abdûsî Hind masallarını *"Besâtîn'ül~Üns"* adı ile Farsça'ya ve Kalaç ailesinin son yıllarında Mübârek-şah'ın sarayında şâir Ziyâ'üd-din Nahşebî *"Tûtî-nâme"yi* Sanskritçe'den Farsça'ya çevirmişlerdir.

Şiir ve edebiyat sahasında büyük ilerlemeler kaydedilen Selçuklu devrinde bilhassa Fars edebiyatı çok gelişmiştir. Türk sultanlarının maddi, manevî himayeleri sayesinde İran edebiyatının en seçkin simalan bu çağda yetişmişlerdi: Ömer Hayyâm, Enverî, Mulzzî, Lâmil Cürcanî, Ebûl-Meâlî Nahhâs, Ebû Tahir-i Hâtunî, Ebîverdî, İbn'ül-Habbâriye, Azrakâ. Diğer taraftan Arap edebiyatında mühim bir mevkî tutan Bahera (ölm. 1072) ve ünlü *el-Ahkâm'us-Sultaniye* müellifi Kaadî'l-kudat el-Mâverdî (ölm. 1051) vb... bu devrin şahsiyetleridir. Fikir hayatı ve edebiyat yönlerinden gerek atabeylikler, gerek Türkmen beylikleri büyük gelişme içinde idiler. Fars edebiyatının tesiri altında bulunan İldenizliler ülkesinde Gence'li Nizâmı (ölm. 1214?), Hâkanî (ölm. 1199?) ve Salgurlu beyliğinde Sâ'dî (ölm. 1292) gibi İran edebî dilinin en büyük üstadlan yetişmişti .

Bu devirde Türk edebiyatı, bilindiği gibi, Anadolu'da gelişmiştir. Malazgirt zaferinden beri eski Oğuz menkıbelerini, bozkırların destan! konular ile süslenmiş kahramanlık hikâyelerini kopuz çalarak söyleyen Türkmen halk şâirlerinin, 12.-13. yüzyıllar Anadolu'sunun gaza ve feth ruhuna uygun İslâmî geleneklerini (Ebû Müslim, Hz. Hamza, Hz. Ali etrafında örülen efsaneler vb.) Türkçe terennümleri ile başlayan bu edebiyatta *Dânişmendnâ-*

[83] Bk. *İA.* mad. *Ftrdevsi; Mahmud Gaznevî;* Y. Müctehidî, *Hakim Farruhî-i Sistanî'nin Hayatı,* İstanbul 1966.

* *Târih-i Mübarekşâh,* nşr. E. D. Ross, London, 1927, s. 44-46. Bu eser ve müellifi hakkında mühim bir tenkid yazısı, bk. M. Diriöz, *Türk Kültürü,* sayı 215-216. 1980, s. 265-281.

"[7] Bk. M. Wahid Mirza, *The Ufe and Works of Amir KHusmu,* Calcutta 1935; N. M. *ÇHix* **"Amir** Xusraw-i Dihlavi'nin Eserlerinin Yazma Nüshaları", *Şarkiyat Mecmuası** **V, 1964, s. 7l-Mî** & Mercii, *Emir Husrev-i Dihlevt,* s. 186-193.

* Bk. *İA.* mad. *Ketîte ve Dimne;* son Türkçe tere. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1W].

[99] Tafsilen bk. J. Rypka, *Poets andProse Writers ofthe tate SaljuqandMongolPeriods,* The **Cambnrf-**ge History of İran, s. 530-605.

*me** , Battal Gazi destanı, Sarı *Saltuk menkıbesi*[101] vb. gibi mahsuller yanında, Yesevî şâirlerinin tesiri ile sûfiyane Türk edebiyatı çığırı açılmıştır. Aynı zamanda Sultan Veled aracılığı ile Gülşehrî'yi ve Âşık Paşa gibi klâsik Türk şiirinin temsilcilerini hazırlayan bu çığırda, ünlü Türkmen şâiri Yunus Emre (öirn. 1320) asırlarca erişilmesi mümkün olmayan bir şahikaya yükselmiştir[102].

[100] Ş. Akkaya, "Kitab-ı Melik Danı$mend-Gazr, *DTCF Deresi,* VIII, 1-2, 1950, s. 131-144. Ne§r. ve Frans. tere İ. MAlikoff, *La geste de Melik Danismend,* Paris, I-II, 1960.

[101] F. İz, *Saltuknâme* (neşr). Harward 1974-1976. Sarı Saltuk ve Türbesi hakkında tafsilen bk. M. Kiel, *The Türbe of Sarı Soluk...,*

[102] Tafsilen bk. *İ4.* mad. *Selçuklular,* VI, 4; M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* 1966², & 219-307; Z. Korkmaz, "Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin Kurulusundaki Yeri", *Türkoloji Dergisi^* V, Ankara 1973.

7- GÜZEL SAN'ATLAR VE İMAR FAALİYETLERİ

Ortaçağ Türk hâkimiyeti devrinde san'at ve imar faaliyetini gösteren ve aralarında çoğu şaheser vasfını taşıyan mimarî, kitabe, hat, tezhib, süsleme, minyatür, çini, halı ve kilim gibi san'at eserlerini burada saymağa elbette imkân yoktur. Kaynaklarımızın ve Nâsir-i Husrev(ölm. 1061)'den itibaren son zamanlara kadar birçok seyyahın görüp yazdıkları üzere, Çin sınırlarından Akdeniz'e, Oğuz Bozkırlarından Hindistan ortalanna ve Mısır'a kadar uzanan geniş coğrafya üzerinde güzel ve çok kere renkli yazılı, dahîlen ince tezyinatlı, bazıları çini kaplı saray, cami, mescid, imaret, han, hamam, dârüşşifâ, medrese, hankah, türbe, künbet, şadırvan, çeşme, sebil, kale, sur, ribât ve

mezar sandukasından binlercesi mevcuttur. Biz burada yalnız, Türklerin bu çağda san'at dünyasına getirdiği şu mühim yenilikleri hatırlatacağız: Medrese mimarîsi (Bağdad Nizamiyesi), medrese cami mimarisi (Sultan Melîk-şah'ın İsfahan'daki Mescid-i camii), tuğla künbet mimarîsi ve çift kubbe inşâatı (Merv'de Sultan Sencer türbesi, Nahçıvan'da -İl-Deniz'in zevcesinin türbesi); üstüvanî, bazan yivli yüksek ve ince minare tipi, "demet sütun", "baklavalı sürün başlığı", "sivri kemer", pencerelerin katlar hâlinde sıralanması, "Türk üçgenleri" (kubbe mimarîsinde), dikdörtgen veya beş köşeli mihrab. Yazıda; "Selçuklu sülüsü, neshî ve kufisi". Kitap resmi ve minyatürde; "Selçuklu üslûbu" vb.

Anadolu Türkmen paralarındaki tasvirlerin de gösterdiği gibi, sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da taç giyip kılıç kuşanması münasebetiyle, bu törenin hâtırası olarak hazırlanan tasvirli altun madalyon ve Rey*de saray hayatını canlandıran stuk panodaki kabartma, Selçuklu devri san'atının nadir örnekleridir. Uygur Türk müziği ile sıkı alâkası bilinen Oğuz musikîsi, **daha** sonra Mâveraünnehir, Azerbaycan ve Anadolu'da üç kol hâlinde gelişmiş ve Türklerin nüfuz ettikleri yerlere kadar yayılmıştır ki, bu Türk musikîsinin nazariyatı hakkında birçok eser yazılmıştır[1] .

Bk. *t A.* mad. *Selçuklular,* VI, 4.

Bütün bu Türk devletlerinde taş işçiliği (meselâ hemen bütün Anadolu'da bir "ekol" halinde gelişen Ahlat taş işçiliği), kuyumculuk, kakmacılık, bakır işçiliği, zırh, kemer, kalkan, minalı cam imalâtı; keramik; yünlü, pamuklu, kadife dokumacılığı, halıcılık ve döküm san'atı en zarif mahsûllerini vermişlerdi. Bunlar hâlâ Türk ve dünya müzelerinin gözde eserlerini teşkil eder'[3]

Mısır'da Fustât yakınında yeni bir şehir (el-Katâî) kurdurmuş olan Tolun-oğlu Ahmed ayrıca çeşme, hamam, su bendi ve İslâm dünyasında ilk defa, yoksul ve fakirlerin parasız tedavi edildiği bir devlet hastanesi yaptırmıştı (873). Buna bağlı bir de eczane vardı. Yine onun Fustât'da inşâ ettirdiği *"Toluniye"* Camii İslâm san'aîına Türk zevk ve üslubunu katan ünlü bir eserdir. Oğlu Humârveyh'in, salonları hükümdar ailesi mensuplarının heykelleri ile süslü, duvarları altın yaldızlı sarayı ile Kur'an sûreleri biçiminde tarhlanmış bahçesi meşhurdu. İslâm dünyasında bahçe kültürü ve çiçekçilik önce burada görülüyordu. Yine tarihte ilk olarak Sâmerrâ'da Türkler tarafından kumlan hayvanat bahçesinin daha mükemmeli bu devirde Mısır'da tesis edilmişti[105].

Kara-Hanıı hükümdarları Mâveraünnehir, Kâşgar, Balasagun bölgelerinde cami, medrese, türbe, yol ve köprüler, ayrıca zengin vakıflarla desteklenen ribâtlar yaptırmışlardı. Arap tarihçisi el-Mukaddesî yalmz İsfîcâb (Sayram) bölgesinde 2700 ribât bulunduğunu söyler ki, rakamdaki mübalâğa yine ricatların o zamanki ehemmiyetini göstermeğe yarar. Şems'ül-mülk Nasr Han'ın Buhâra'da inşa ettirdiği köşkler, bahçeler, havuzlar, korularla süslü idi. Ayrıca bir de hayvanat bahçesinin bulunduğu "Şemsâbâd" sitesi ile, 1068 yılında yaptırılan muhteşem mihrabh *Buhara Ulu Camii* çok meşhurdu. Sarayının mermerleri, yaldızlan, altundan çiçek ve çubuk tezniyatı el-Utbî tarafından medhedilen Sultan Mahmud devri Gazne'si pek mâmur, süslü ve yine Sultan Mahmud'un *Leşker-i Bâzar* sarayı muhteşem idi. Gazneli devletinin diğer şehirleri de yüksek mâlî güç sayesinde imâr edilmiş, güzelleştirilmişti.

Hind sultanlığında Aybeg zamanındaki Delhi yanına Alâ'üd-din Kalaç, Sîri kasabasını; Gıyâs'üd-din Tuğluk, Tuğlukâbâd kasabasını; Muhammed Tuğluk Cihânpenâh kasabasını; Fîrûz Tuğluk, Fîrûzâbâd kasabasını ilâve etmişler, böylece Delhi 5 şehrin bir araya geldiği muazzam bir belde olmuştu. Celâl'ud-din Fîrûz Cemne nehri üzerinde bir yeni-şehir yaptırmıştı (1290). Eski Delhi'de Kutb'üd-din Aybeg'in başlatıp İltutmuş'un tamamlattığı *Kutb*

TaftÜen, O. Aslanapa, *Türk Sanatı,* III, İstanbul 1972-73,

TafeÜen bk. A. Metz, *Di* Renaissanct des Islama,* 1922, Türk. tere. *Ülkü,* sayı 50, s. 126, sayı 77, s. **440 vdd.,** sayı 79, s. 30 vd.; E. Esin, *"Türk M-Acem'lerin,.., s.* 328.

Minör Müslüman Türkler'in Hindistan'da bir zafer âbidesi idi . Ayrıca burada *Kuvvet'ül-İslâm Camii* ile Sultan Râziyye'nin yaptırdığı türbeler bulunmaktadır[107]. Bahçe kültürü Hindistan'a da Türkler tarafından sokulmuştur.

Bütün bu eserler, kalıntılarından anlaşıldığı üzere, birer gerçek san'at eseri heybetinde idi. Türkler başka yerlerde olduğu gibi, burada san'at ve mimarîye kendi damgalannı vurmuşlardı.

Bu Türk devletlerinden kalma kaleler, surlar -veya eski hisar ve beden tâmiratından başka- saraylar, camiler, medreseler, türbeler, mezar sandukaları, hastaneler, kervansaraylar, ribâtlar, köprüler, su yolları vb/den bir kısmının harabeleri hâlâ mevcuttur. Bu imar faaliyetinin en iyi delilleri pek çoğu elde bulunan kitabelerdir. Şiddetli Moğol tahribatına uğrayan Harezmşahlar ülkesi dışında (başkent Gürgenç'te, Moğol istilâsından sonra yalnız iki eser ayakta kalmıştı: Eski saray üe Sultan Tekiş'in türbesi), bütün bu memleketler Türkler zamanında meydana getirilen eserlerle dolu idî: Şîrâz, Nahçıvan, Tebriz, Salgurlu'lann ve İl-Denizlilerin; Musul, Halep, Şam, başta Nûr'üd-din Mahmud olmak üzere Zenginlerin; Erbil Beyteginlilerin; Tercan Saltuklulann; Erzincan, Kemah, Divriği Mengücüklü'lerin; Kayseri, Sivas, Tokat vb. Dânişmendli'Ierin; Mardin, Diyarbakır, Silvan, Harput, Hasankeyf vb. Artukluların; Kahire, İskenderiye, Dimyat vb. "Türk Devleti"nin eserleri ile süslenmişti. Bu ülkelerde zamanımızda bile tarihî yapıların çoğu o çağın hâtıralarıdır ve umumiyetle Selçuklular tarafından ortaya konanlardan daha kalabalık ve daha san'atkâranedir. Adları geçen şehirler Türk san'at özelliklerini taşıyan ulu camiler, künbedler ve medreseler vb. ile tam bir Orta-çağ Türk beldesi manzarasını asırlarca muhafaza etmişlerdir.

*

* *

İslâm çevresinde kurulan ve Türk-İslâm kültürünün gelişmesine büyük ölçüde hizmet ettiğini gördüğümüz devletlerde, buraya kadar temas edilenler; İslâm âmme hukukunda görülen değişiklik, tasavvuf! mahiyetteki davranış ve inançların yayılmasında tesiri olan düşünce hürriyeti, felsefe ve dinî hukuk mevzûundan ziyade siyâsî ahlâk sahasında eserlerin yazılmasını sağlayan gerçekçi düşünüş, eski Türk boy siyâsî teşkilâtının devamı durumunda olan "beylik" idareleri vb...'nin dışında diğer Türk kültür unsurlarının da yaşadığı şüphesizdir. Bu yönden anadil Türkçe başta gelir. Kara-Hanlıiarda

[,06]Tafsilen bk. Narşahî, *Târih-i Bahânı,* nşr. Ch. Schefer, 1892, s. 27 vdd-, 49; Y. **H. Bayur.^** «r,

[117] Tafsiİen bk. W. Haig, *The Monuments of Müslim India,* The Cambndg* History **of İmli*. IH,** 1965, s. 568-640.

devlet, halk dili ve edebî dil Türkçe idi. Gazneli saraylarında Türkçe konuşuluyordu[108]. Harezmşahlarda sarayda ve orduda hâkim dil yine Türkçe idi. Sultan Alâ'üd-din Muhammed, halifenin elçisi ile konuşurken kendisinin Türk olduğunu ve Arapça bilmediğini söylemişti[109]. Delhi sultanlığında idareci tabaka ve ordu mensupları tarafından Türkçe konuşulduğunu Fahr'üd-din Mübarekşah'a atfedilen eser ve Türkçe tâbirler göstermektedir[110]. Selçuklu'larda da durum böyle idi. Sarayda ve her tarafa dağılmış, büyük yekûnlara yükselen Türk askeri kuvvetlerinin her yerde konuştukları dil Türkçe idi. Bu itibarla, bu devir İslâm-Türk devletlerinde "devlet dili"nin bazılarında Arapça, bazılarında Farsça olduğu hakkındaki iddialar fazla değer taşımaz. Zira ancak son asırlarda millî devletlerin teşekkülü ile ortaya çıkan "resmî dil" anlayışını Orta-çağlarda aramak doğru değildir. O devirlerde gerek yazışma, gerek konuşma dilinin tâyininde başlıca faktör halk kütlesi idi. İran sahasında ve Arap memleketlerinde idareyi Türkçe ile yürütmek mümkün olamazdı. Buna göre, Türklerin daha önceleri gelişmiş edebî dili ve kendi yazıları olduğu hâlde o çağda İslam dininin tesiri ile Kur'an dili olduğu için yaygın Arapça ve halk çoğunluğunun anadili olan Farsça yanında Türk dilinin devletler ölçüsünde umûmîieşmemiş olmasını tabiî karşılamak gerekir. Diğer taraftan, Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında Türkçe'nin ehemmiyetini gösteren vesikaların başlıcası 1074 yılında Bağdat'ta Kâşgarh Mahmud tarafından yazılan *Dîvanü Lûgat-it-Türk'ûiir* ki, müellif bu kitabını Türk olmayanların Türkçe öğrenmek ihtiyaçlarını karşılamak üzere yazdığını kaydeder. Bu eserde işaret edilen *"Türk dilini öğreniniz, çünkü Türklerin saltanatı uzun sürecektir"* mealindeki bir "hadîs" de devrin dikkate değer bir telâkkisini ifşa eder. Türk sözünün "olgunluk çağı" mânasına geldiğini söyleyen Kâşgarb Mahmud'un ortaya koyduğu üstünlük hissi, İbn Hassûl gibi devlet adamları, Saa'lebî ve Gazzî gibi şâirler tarafından da ifade edildiğine göre, o zamanki Türk topluluğuna hâkim bulunan hamleci ruh iyice anlaşılır. Nitekim Türk nüfusun kesafet kazandığı Anadolu'da bu ruh büsbütün canlanmış. Yunus Emre başta olmak üzere birçok büyük şâirler ve edîbler yetişmişti. Konya'da Türkçe için ferman çıkaran (1277) Karamanoğlu Mehmed Bey gibi siyâsî temsilciler de bulan anadil, yazı ve konuşma dili hâline gelmiştir

•"CE Boswoflh,/4 *Turco-Mongol Pmctice amongst the earfy Ghaznevids,* CAJ, VII, 4, 1962, s. 239.

"* Bk. İ. Kafesoğiu, *Harezmşahiar Devleti Tarihi,* s. 218.

[110] Büyük şâir Husrcv-i Dihlcvi Türkçenin yaygınlığını "dünyada hükümdarlardan çoğunun Türk olmasına bağlar, bk. E. Mercii, oyn. *esr.,* s. 191. A. Schimmel, "Hindistanda Türk Dili ve Edebiyatı", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sayı 24,1983, s. 165-172.

'"Tafeilen bk. *İA.* mad, *Selçuklular* VI, 4.

Bunun dışında, eski Türk örf ve âdetlerinden çoğu bu Türk devletlerinde devam etmekte idi. Meselâ Türklere "köpeğe benzer" bir hayvanın rehberlik yaptığı şeklindeki rivayet[112] eski Bozkurt efsanesinin Türkmenler arasında yaşadığını gösterdiği gibi, Selçuklu resmî yazılarında, sultanın tuğrasında, paralarda, çetr üzerinde görülen ve Sultan Tuğrul Bey'in talebi île imparator K. Monomakhos tarafından İstanbul'daki câmi'in mihrabına hakkettirilen ok ve yay, eski bir geleneğin devamından başka birşey değM. Eski Gök-Türk ve Hazar hakanlıklarında mevcut olup Selçuklu teşkilâtında da pek mühim bir yer tutan atabeylik müessesesi[113] ve kadına devlet işlerinde rol verilecek kadar itibar edilmesi, İslâm-Doğu dünyasına Türklerin getirdiği idarî ve sosyal yeniliklerdendi.

Orduda kalabalık süvari birliklerinin teşkili, sağ-sol taksimatı, büyük savaşlarda tatbik edilen *"Turan taktiki"* hep Bozkır kültürünün İran sahasındaki Türkler tarafından yaşatılan değerleridir ve bunlar ufak farklarla tâ Osmanlı devrinde de görülür. Yine eski Türk geleneklerinin devamı olan yoğ, leviratus, sultanların devlet ileri gelenlerine ve halka toylarda umûmî ziyafetler vermesi [u], bu ziyafetler sonunda tabak, kaşık vesairenin yağmalanması[115] eski Türk hâkimiyet anlayışında "devlet malında halkın hissesi vardır[11] kavramının belirtisi durumunda idi. Çeşitli renklerde ve biçimlerde bayraklarla birlikte tuğ kullanılması, sürek avları; Harezmşahlarda, Delhi sultanlığında Mısır'da yaygın olan top ve çevgen (çöğen) oyunu, Sultan Tuğrul Bey'in son evlenişi münasebetiyle Bağdat'taki düğünde Türk şarkıları söylenirken bizzat oynadığı ve Barthold'a göre[116] Ruslara geçmiş olması muhtemel Türk raksı, askeri kıyafet ve Türk unsur arasında Türk töresi hükümlerine göre yürütülen örfî hukuk hep Orta Asya'dan intikal ederek Türk-İslâm dünyasında yüzyıllarca yaşayan kültür hususiyetleri idi.

Doğu Anadolu beyliklerinde hükümdarlar, Artuklu, Mengücüklü, Saltuklu vb. kitabelerinde görüldüğü üzere, *alp, kıtlug, inanç, ulug, toğrul inanç yabgu, alp tuğrul, tegin* vb. gibi Türkçe unvanlarla anılıyor ve paralarına kendi boy damgalarını vurduruyorlardı. Bu beylikler, herhalde batıda Anadolu Selçukluları ve doğuda Harezmşahlara nisbetle millîliklerini daha iyi koru-

" Bk. Süryânî Mihael, Fransızca tere. J. B- Chabot, *Chronique...,* III, s. 153,155.

[111] Gürcü devletinde de kraliçe Thamara zamanında (1184-1213) Türkçe "Atabeğ'lik adı ile bir makam ihdas edilmişti, bk. M. Brosset, *Histoire de la Georgie,* I, 1849, s. 474.

Büyük Selçuklu veziri Nizâm'ül-mülk'e göre (bk. *Siyâsetnâme,* fasıl, 36, *Ender kkan nihAden-ipâdişâh)* hükümdar yemeğine sadakatleri belli olanların gelmemesi önemli değildir, fakat etekikna gelmeleri mecburidir (ayrıcı bk. *TM,* XII, s. 250)

"**DLT,* III, s. 438, bk. A. İnan, "Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler", *T&kKütsün* ve Araştırmaları,* IIUV-V-VI, 1969, s. 151 vd.; F. *Sümtr, Oğıtdar...,* s. 401.

'"[6]Bk. Barthold, *...Dersler,* s. 97.

makta idiler. Ancak, Türklük şuurunun kuvvetli tutulmasını sağlayan ilmî, edebî sahadaki faaliyetlere imkân hazırladıklarını bildiğimiz Mısır idarecileri kendilerini Türkmenlerden de üstün sayıyorlardı. Orada yalnız orduda değil, halk atasında da atlı sporlar, avcılık, çevgen oyunu gibi Bozkır geleneklerî devam ettiriliyor, çok kere "töre" hükümleri yürütülüyor ve devlet doğrudan doğruya *"Türk"* adım taşıyordu *ÇEd-Devlet'it-Türkîye").*

Bütün bu Türk'İslâm devletlerinde Türklere yabancılar tarafından yüksek vasıfta, üstün insanlar gözü ile bakılmış ve Türklerin kabiliyet, güzellik ve şecaatleri öğülnrüştûr[11] .

[117] Bk. Meselâ, el-Câhiz, İbn Hassûl, Zemahçerî, Mübarekşâh?, el-Ömerî..., ayrıca şairler için bk. Ş. Yaltkaya, Türklere Dâir Arapça Şiirler", *TM.,* V . 1936, s. 307-326; t. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...** s 193 vd; ayrıca bk. O. Doerfer, *ayn. esr.,* II, s. 487.

BİBLİYOGRAFYA

(I., II. ve ili. Bölümler)

Abû Hayyân, *Kitab al-idrâk li-lisân al-Atrûk,* neşr. A. Caferoğlu, İstanbul, 1931

Ahmetbeyoğlu, A., "Avrupa Hunlannın 'Sihirli Geyik' efsanesi, *IH.D.Yüdız Armağanı)* İstanbul, 1995.

Ahmetbeyoğlu, A., *Grek Seyyahı Priskosa (Y.asır) göre Avrupa* **Hunlan,** İstanbul, 1995.
Akira, H., "Historical Studies on Central Asia in Japan",;4c/. *Asiatica,* 34, Tokyo, 1978.
Akkaya, Ş., "Eski Alman destanlarında Attilâ'nın akisleri", *DTCF Dergisi,* U, 4,1944.
Alföldi, A., *Menschen die Geschichte maehten I.* Wien, 1931. [Rodhen ve Ostrogorsky tarafından yayınlanan ciltte, s. 229-234]
—, "Leletek a Hun korszakböl...," *AH.,* IX, 1932.
—, *Magyarorszâ nepei es a Römai birodalom,* Budapest [KJncsestâr], 1934.
—, "Türklerde Çifte Kıraihk", //. *TTKZ,* İstanbul, 1943.
—, Altheim, *Die Struktur des voretruskisehen Römerstaates,* Heidelberg, 1974.
F. Altheim, *Hunnische Runen,* Halle, 1948.
— *,Attila et les Huns,* Paris, 1952.
—, F. Stiehl, R. *Das erste aufireten Hunnen...,* Baden-Baden, 1953.
—, *Geschichte der Hunnen,* Berlin, I, 1959, II. 1960, III, 1961, IV - V, 1962.
Arat, R. Rahmeti, "Eski Türklerde tarih zabtı", //. *TTKZ,* İstanbul, 1943.
—. "Türk şivelerinin tasnifi", *TM,* X, 1953.
—, "Bir yazı numunesi münasebeti ile", (Af./[7]. *Köprülü Armağanı),* İstanbul, 1953. —,
İA. mad. *Karakalpaklar,* 1953.
—*M-* mad. *Karhıklar,* 1953.
—, *İA.* mad. *Kıpçak,* 1954. —,
IA. mad. *Kırgızistan,* 1954.
—, Der Herrschertitel "!duq qut", *UAJhb,* XXXV, 1964.
—, *Eski Türk Şiiri,* Ankara, 1965.
— , "Uygurlar", *Türk Kültürü Araştırmaları,* XVI, 1-2, 1978 (Yazarın vefatından çok sonralan öğrencileri tarafından derlenmiştir). Ardel, A.. *İA.* mad. *Sahra,*
1964. Arsal, S. M., *Umumî Hukuk Tarihi,* İstanbul, 1945. —, *Türk*
Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947. —, *Milliyet duygusunun sosyolojik*
esastan, İstanbul, 1955. *AMagyarokelödeiröUsahonfoglalâsrâl,* Budapest,
1958 (Kaynak kitabı). Aslanapa, O., *Türk Sanatı,* MI, İstanbul, 1972-
1973.

Attûa ve Hurdan, bk.Attila es Hunjai (müşterek).
Autla es Hun)at., Budapest, 1940. (Türk. tere.),/4/rı/a *veHunlan,* İstanbul, 1962.
Bala, M.. *İA.* mad. *Gürcistan,* 1948.
— *JA.maĞ.İİ-Deniz,* 1951.
Balkan, K., "At kültürü ite ilgili M. Ö. 14. yüzyıldan Nippur'da bulunmuş Akatça metinler", *DTCFöerpsiT\Xjh2,\9S\.* Bartaru, N.S., *Resimli Türk Edebiyatı,* I» İstanbul, 1971.
Banescu, N^ Le premter habitat de la horde d Asparuch dans la region du Danube, *Byzantion,* XXVIII, 1958. Bang, W., "Zu den kökrürkisehen
İnschriften", *TP.* VII, 1896. Banguoğlu, T., "Uygurlar ve Uygurca
üzerine", *TDAY,* 1958. —»"Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine",
TDAY, 1959.
Barhebraeus, *{Ebû'i-Farac İbn'ûl-İbri),* (Türk. tere) *Tarih-i Muhtasar'ud-düvel,* İstanbul, 1941.
Bartha, D-, "Die av&hsche Doppeiscbalmei in Jânoshida",^//, XIV, 1934. Barthoİd, W., "Die historiche Bedeutung der alttürkischen Inschriften", bk. *A TİM,* 1897. —, "Die alttürkischen İnschrifien und die arabisehen Ouellen", *bk. ATİM,* II. Folge, 1899. —»(Türk. tere.), "Orta Asya'da Moğol fütuhatına kadar Hıristiyanlık", *TM,* 1,1925.
—, *EL mad. Atmak* 1962*.
—, *Orta <4sya Türk Tarihi hakkında dersler,* İstanbul, 1927.
—, (Türk, tere.)» *IMuğ Bey ve Zamanı,* İstanbul, 1930.
— , (Türk. tere.), Türklerde ve Moğollarda defin merasimi meselesine dair", *Belleten,* sayı 43, 1947.
— , *Turkestan down to the Mongol İnvasion,* GMSNS, 1968 .
—, *El.* mad. *Toghuzoghuz.* 1974².
—, *El.* mad. *Tûrks.* 1976-79*. Baştav. Ş., "Sabır
Türkleri", *Belleten,* sayı 17-18, 1941.
Bazin, İ-, "Un texte proto-Turc du 4 e sidele: Le distique Hiong-nou du Tsin-chou"', *Oriens,* I, 2. Î94S.
—, "Recherches surles parlers To-pa\ *TP.* XXXIX, 4-5,1949.
—, "Notes sut le* mors "Oğuz" et Türk", *Oriens,* VI, 2,1953.
—,*Appatienances Imguistiaues..., Cahiers d'Histoirc mondiale,* \, 1, Paris, 1953.
—. "Le Turcologie, Bılan Provisoire". *Diogene,* sayı 24, Paris, 1958.
—, "La fatterature epigraphique turque ancienne", *Ph. T. Fund,* II, 1964.
— , "Le nem propre d^orame 'Qorqut'"; Discussion 6tymologique, *UAJhb,* XXXVI, 3-4, 1965.
—. *L'Antiauue meconnue du titre turc Cavui, Actes du T congres international des Etudes Bal-caniaucs et Sud-Est europSenne,* Softa, 1968.
—. *l,es calendriers Turcs anekns et m£dievaux,* Liile, 1974.
Benzİng, J., *Einfuhrung in das Studium der altaischen Phihlogie und Turkologic,* Wiesbaden, 1953.
—/Das Hunniscbe, Donaubolgarische und Wolgabolgarische", *Ph. T Fund,* 1,1959.
—/DasTahuwaschische%//fc *d. Or.,* V, 1, Lciden, 1963.
—, "Die tsehuvvasehisehe literatür", *Ph T Fund,* II, 1964.
Berthelot, A., *L'Asie ancienne centrale etsud-orientale, d'apres Ptolimie,* Paris, 1930.
Beaevliev, V., (Türk. tere). "Proto-Bulgarlann dini". *Beüeten,* sayı 34,1945.
— , "Les mseriptions protobulgares", *Byzantion,* XXV-XXVII, 1955-1957, XXVIII, 1958, XXIX- XXX, 1959-1960.

—, *Dieprotobulgarisehen İnschriften,* Berlin, 1963.
Blaşkoviç, Y., "Çekoslovakya topraklarında eski Türklerin izleri", *(K R. Arat için),* Ankara, 1966. Boba, \.,*Nomads, Northmen, andSlavs,* Wiesbaden, 1967.
Bombacı, A., "Qutlug Bolsun", *UAJhb,* 1,36,3-4,1965, II, 38,1966.
— , "On the ancient Turkish Title Eltâbâr", *Proceedings of the ÎKth. Meeting of the PIAC,* Nap-les, 1970. —, "Qui etait Jebu Xak'an?", *Turcica,* II,
Paris, 1970.
— , "The Husbands of Princess Hsien-li Bilgâ", *Studia Turcica,* Budapest, 1971. (Türk. tere. *TDED,* XXI, 1975).
— , "On the ancient Turkish Title 'Sad'", *Gururajamanjarika Studi Onore di G. Tucci,* Napoli, 1974. —, "On the ancient Turkish Title Sadapi't", *UAJhb,* 48,1976, Boodberg,
P.A., "The Language of the To-pa Wei", *HJAS,* 1,1936. —, "On the Use of the
Animal Cycle among Turco-Mongols'", *HJAS,* II, 1938. —, "Three Notes on the Tu-
chüeh Turks", *Semüic and Oriental Studies,* XI, 1951. Bossert, Th., Tabı sanatının
keşfi", II, 77X2, İstanbul, 1943. Bosvvorth, C.E., "The Titulature of the early
Ghaznavids", *Oriens,* XV, 1962. —, "A Turco-Mongol praetice amoıgst the early
Ghaznavids", *CAJ,* VIII, 4,1962. Brockelmann, C, *Histoire despeuples et des Etats islamiaues,* Paris, 1940. Boresset, *M., Histoire de la Georgiel,* St. PĞtersbourg,
1849. Buluç, S., *İA.* mad. *Samanlık,* 1968.
Brutzkus, J., (Türk. tere), "Eski Kiev'in Türk-Hazar menşei", *DTCF Dergisi,* IV, 3.1946.
Caferoğlu, A., Tukyu ve Uygurlarda Han unvanları", *THİT,* 1.1931. —, "Cihan
edebiyatında Türk kopuzu", *Ülkü,* sayı 45,1936, 48,1937. —, "Türk onomastiğinde At
kültü", *TM,* X, 1953. —, *Türk Dili Tarihi,* I, 1958, II, 1964, İstanbul. —, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* İstanbul, 1968.
—, "Milletlerarası Kültür sözlüğündeki bazı Türkçe unsurlar", *TDAY,* 1969. Cahen, CI., *Le probleme itniaue en Anatolie, Cahiers d'Histoirc mondiale,* Paris, II, 2,1954. Carter, Th. F., *The Invention ofPrinting in China and us spread westward,* New York, 1925. Chalandon, F., *Essai sur le regne dAlezis I. Comnine (1081-1118),* Paris, 1900. Chavannes, Ed., *Documents surles Tou-kiue (Turcs) occidentaux,* PĞtersbourg, 1903.
— , *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaıoc,* P&ersbourg, 1903. *{Docu ments.* ..'nın ilâvesi).
—, "Les pays d'occident d'apres le VVei Lio", *TP.* II. 2.1905.
Cheng, F. T., *China moulded by Confucius,* London, 1947.
Christensen, A., *L'İran sous les Sassanides,* Copenhague, 1936 (1972^).
Clauson, G., A Note on qapqan,/R45, 1956.
—, "The Ongin Inscription", *JRAS,* 1957.
—, "The Case against the Altaic Theory", *CAJ,* II, 3.1957.
— , "The earliest Turkish Loan VVords in Mongolian", *CAJ,* IV, 3,1959.
—, "Türk, Mongol, Tungus", *Asia Majör.* N.S. VIII, 1,1960.
—, "The Name Uygur", *JRAS,* 3-4,1963.
—, "Turks and NVolves", *Studia Orientalia,* XXVIII, 2, Helsinki, 1964.
—, "The Origine of the Turkish 'Runic' Alphabet", *Acı, Or.* XXXII, Uyden. 1970.
— , "Some Notes on the Inscription of Tonuquq", *Studia Turcica,* Budapest, 1971, (Törit. tere. TM. XVIII, 1976).

— ,*An Etymological Dktionary ofFn>thirteenth Century Turkisch,* Oxford, 1972.
OrfUnos-Tentborey, N., (Türk. tere.), 'Ön-Asya'da demir", *Ülkü,* sayı 63,1938.
Comncna, *A-,AIcdad* (İngilizce tere), London, 1964[2].
Constantin, Oh. 1,, The first Mention of the Yenesei old-Kirghiz Inscriptions: The Diary of thc Rumaman TVavefler to China Micolaie Milescu (Spathary) - 1675", *Turcica II,* Paris, 1970.
Cuisenier, J, "Parenti et organisation sociale dans le domain turc", *Annales,* 27,4-6,1972.
Oıveyıü, Arâ Melik., *Tarik-i Cihânguşâ* /, 1912, II, 1916, GMS.
Czegledy, K., "A koraî Kazar tört^nelera forrâsainak kritikâjâhoz", *Mgy. Tud. Akad, Közlemin-yek,* XV, 1^2,1960.
—, "A Kûnok crcdetfröT, *MNy,* XLV, 1949.
— ,*Zurmcschheder Handschrift von İbn Fadlan's Reisebericht\/Jcf. *Or.* I, 2-3,1951.
—, (Türk. tere.), "Yıttavar Unvanı", *TM.* IX. 1951.
—, "Kaukazusİ Kûnok, Kaukâzusi Avarok", *Studia Ântujua,* II, 1-2, Budapest, 1955.
—, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A. D"., *Act. Or.* XI, Budapest, 1960.
—, "Ğbgay-^ıızı, Qara-qum, Kök-öng\/la *Or.* XV, Budapest, 1962.
—, *Nomââ nepek vândoriâsa napkelettöl napnyugatig,* Budapest, 1969.
—, "Pseudo-Zacharias on the Noraads", *Studia Turcica,* Budapest, 1971.
•— , *On the mımericai Coraposition of the ancient Turkish Tribal Confederations", *Act. Or.* XXV, Budapest, 197Z Çağatay, S., *Codex Cumanicus* sözlüğünün basılışı dolayısiyle", *DTCF Deresi,* II, 5,1944.
— ,*Aİtun Yaruk'un ifa parça,* Ankara, 1945.
—, *Türk Lehçeleri Örneklen,* Ankara, 1963.
Çantay. H. B., *Kur*ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim,* II, İstanbul, 1953.
Darkö, J., Bö!esL«> *Tacticajanak hiteiessege,* Budapest, 1915.
—, Turanı hatâsok a gorog römani hadügy fejiödeseben, Hadtörtenelmi Közlemenyek", XXXV, 1-2, Budapest, 1934.
— , "İnfroences Touraniennes sur 1'eVoIution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantms", *Byzannon,* X, 1935, XII, 1937. Dccei, A., *İA.* mad. *Dobruca,* 1945. -, "Le probleme de la cotonisation desTurcs seidjoukides dans la Dobrogea au 13e stecle", 7a-*rih Araştırmaları Dergisi,* VI, 1968. *Dede Korkut Kitabı,* neşr. M. Ergin, Ankara, 1958,1969[2] (1000 Temel Eser). Deer. J., *Magyarmüvelö törtinete,* Budapest, 1940.
—, (TürİL tere), Türk milletlerinde meşruiyet hakkı", *Ülkü,* sayı 102,1941.
—, (Türk. tere), İstep Kültürü", *DTCF Dergisi,* XII, 1-2, 1958. De Groot. *M., Die Hunnen dervorchristlichen Zeitf,* Berlin-Leipzig, 1921.
— ,, *Die Westlaende Chmas in der vorchristlichen Zeit, II,* Berlin, 1926.
Demirciojfctu, H., "Etnoloji ve Tarih', *DTCF Dergisi,* 3,1943.
Deny, J., "Unc inseription en langue proto-bulgare decouverte â Preslav", *Revue des Etudes Byzantines,* V, Bucarest, 1947. Dietcrich, E. L., "Oaraer (Qaraiten)", *Hb. d. Or.* VIII, 2,1961. Dietrich. IC, *Byzantmische Queüen zur Laender und Völkerkunde II,* Leipzig, 1912. Diyarbekirii, N., *Hun Sanatı,* İstanbul, 1972.
—, "Kazakistan'da bulunan Eşik kurganı", *Edebiyat Fak 50. Yıl Armağanı,* İstanbul, 1973.
Doeıfer, G., "Die gagausisehe Literatür",*Ph. T. Fund.,* H. 1964. —, "Geschichte Mittclasien" adlı eserin tenkidi", *Oriens,* XXI-XXI, 1971.
—, *Türkische und mongolisehe Elemente Un Neupersischen,* I-IV, Wiesbaden, 1965-1975.
Donuk, A., Türk devletinde hakimiyet anlayışı", *TED,* sayı X-XI, 1981. —, "26-30 Ağustos 1922 ta'arruzu ve Turan taktiği", *TED,* sayı XII, 1982. —, "Çeşitli Topluluklarda ve eski Türklerde aile", *Tarih Dergisi,* sayı XXXIII, İstanbul, 1982. —, "Eski Türk devlet teşkilâtında 'Yabgu' unvanı ve tarihi gelişmesi", *Türk Kültürü Araştırmaları,* Ankara, 1983 (F.K. Timurtaş Armağanı). —, *"Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimlef,* İstanbul, 1988. —, "On Dilli, Bizans", *TK,* sayı 257, Ankara, 1984. Dujcev, I., (bk. *Annales de VInstitut Kondakov,* X, Praha, 1938). Dunlop, D. M., *The History oftheJewish Khazars,* Princeton, 1967 . —, "A New Source of Information on the Battle of Talaş or Ailakh", *UAjhb,* 36,3-4,1965. Duru, K. N., *Ziya Gökalp,* İstanbul, 1949.
Eberhard, W., "Çin kaynaklarına göre Türklerde ve komşularında spor", *Ülkü,* sayı 87,1940. —, "Çin kaynaklarına göre Orta Asya'da At cinsleri", *Ülkü,* sayı 92,1940. —, "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine kronolojik bir bakış", *Belleten,* sayı 16,1940. —, "Türk kavimleri hakkında Çince vesikalar II, III", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi,* 1942. —, *Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un biyografileri,* Ankara, 1942. —, "Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbî Asya halkları", *TM,* VII-VHI, 1942. —, *Çinin şimal komşuları,* Ankara 1942. —, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *DTCF Dergisi,* 1,4,1943. —, "Toba'lar etnik bakımdan hangi zümreye girerler?" *DTCF Dergisi,* 1,2,1943. —, "Eski Çin felsefesinin esasları", *DTCF Dergisi,* II, 1,1944. —, "Birkaç eski Türk unvanı hakkında", *Belleten,* sayı 35,1945. —, Toba'lann hayvancılığı", *Belleten,* sayı 36,1945. —, Tuba'larda ziraat", *Belleten,* sayı 37,1946. —, Tuba'larda köle usulü", *Belleten,* sayı 38,1946. —, "Toba Devrinde Buddhist Kilisesi", *DTCF Dergisi,* IV, 1,1946. —, *Çin Tarihi,* Ankara, 1947. —, "Şato Türklerinin kültür tarihine dair", *Belleten,* sayı 41,1947.
—, "Bugünkü Avrupa'da Etnolojinin esas cereyanları", *DTCF Dergisi,* VI, 1-2.1948.
—, "The foundafion of Sha-t'o Power in North-China", *(Z.V. Togan Armağanı),* İstanbul. 1955.
—, *Das Toba- Reich Nordchinas,* Leiden, 1949.
—, *Conquerors anda Rulers. Social Forces in Medieval China,* Leiden, 1952.
Eckhart, F., (Türk. tere), *Macaristan Tarihi,* Ankara, 1949.
Eckhardt, S., *EfsanedeAttila,* bk. *Attila ve Hunlan,* İstanbul, 1962.
Ecsedy, H., "Uigurs and Tibetans in Pei-Ting 790-791 A. *D.,"Act. Or.* XVII, Budapest, 1964.
—, "Old Turkic Titles of Chinese origin", *Act. Or.* XVIII, Budapest, 1965.
—, Trade and War Relations between the Turks and China in the Second, half of the **Vlth.** Century", *Act. Or.* XXI, Budapest, 1968. Egami, N., "The K'uai-t'i, the Tao-yü and the Tan-hsi, the Strange domestic Animals of the Hsiung-nu", *ToyoBunko,* sayı 13, Tokyo, 1951. El-Câhiz., (Türk. tere), *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri,* Ankara, 1910. Eliade M., *Le Chamanisme et les teehniques archaıques de l'extase,* Paris, 1951. El-Mes'ûdî, *Kitâb'üt-Tenbih ve'Mşrâf,* Leiden, BGA, VIII, 1894. —, *Murûc'uz-Zeheb,* I, II, Kahire, 1367 h. (1948). Enoki, K., "Sogdiana and the Hsiung-nu", *CAJ,* 1,1,1954. Eröz, M., (bk. *İş ve Düşünce,* sayı, 247, İstanbul, 1964).

— *Jiaisot sosyolojisine başlangıç,* İstanbul, 1973.
Em, A. S^ Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar", *Belleten,* sayı 53,1950.
Esin, E^ The Horse in Turkic Art", *CAS,* X, 3-4,1965. —, "Orduğ: Türk bakan şehri", *Tarih Araştu-malan Dergisi,* VI, 1968. —, 'Alp şahsiyetinin Türk sanatında görünüşü", *TürkKültürü,* sayı 70,1968. —, -Türk'ül-Aeem^, *Sanat Tarihi Ydlığt,* V. 1973.
—, "Büke. The Cosmic **Significance** of the Dragon in early Turkish Iconography, *Cultura Tür-de*,* V-VU. 1978. Fener, G., "A Madanu lovâs szikladorabonnü...," *Ethnographia,* Budapest, XXXVIII, 1927. —, *Dür İnschrifi des Reiterrelieh von Madara,* Sofia, 1928. —, "Les monuments de la cuiture protobulgare et leurs relations Hongroises", *AH,* VII, 1931.
—,*A Botgâr-Törokök szerepe is mâveltstge,* Budapest, 1940.
—, Türko-Bulgaur. Macar ve bunlarla akraba milletlerin kültürü", //. *TTKZ* İstanbul, 1943.
Fetttefe. N>, *Die MetaJkunst der Landnehmenden Ungarn", *AH,* XXI, 1937.
—, (Türk, tere), 'Hunlann arkeolojik hâtıraları", *bk. Attila ve Hunlan,* İstanbul, 1962.
Fmdıfcofto, ZJ% "Türk aile sosyolojisi*. *Hukuk Fakültesi Dergisi,* İstanbul, 1946.
—, *İçtimaiyat II, Metodoloji nazariyeleri,* İstanbul, 1961.
Fmdîkoğlu Armağım (Kolicktif), İstanbul, 1977.
Franke, O., *Geschichte des chinesisehen Reiches,* Berlin, 1,1930, II, 1936.
Freyer, H.. Çağatay, T., (Türk. tere.), *Sosyolojiye Giriş,* Ankara, 1962.
—, (Türk- tere.), *Din Sosyolojisi,* Ankara, 1964.
—, (Türk. tere), *İçtimai Nazariyeler Tarihi,* Ankara, 1968.
Frîze, W. R, "Zur Bedeutung der Awaren für die slawishe Ausdehnungsbevvegung im frühen Mittelaiter", *Ztkschnft fuer Ostfonchung,* sayı 3,1979. Frye, R. N,, - Saydı, A.. "Selçuktu'lardan evvel Orta-Şarkta Türkler", *Belleten,* sayı 37,1946. Frye, R. N., "Somc early haman Titles", *Oriens,* XV, 1962. Gabain, A. *v.,AJUiürkische Grammatik,* Leîpzıg, 1941.
—. "Hun-Türk münasebetleri", *ti TTKZ.* İstanbul, 1943. —, (Türk. tere.), 'Kok-Türklerin tarihine bir bakış", *DTCF Dergisi,* II, 5,1944. —, "Hunnisch - Türfcische Beziehungen", (2. *V. Togan Armağanı),* İstanbul, .1955. —/DcrBuddhismusinZentraiasien\//t.rf. *O.* VIII, 1,1961.
— , VUttûrkisehe literatür", *Hb. d. O.* V, \, 1963.
—,'Vorislajmschc aJttürkische Literatür," *Hb. d. O.* V, 1,1963.
—, (Türk. tere), "Eski Türklerde tarih zabtı şekilleri", *Atatürk Üniversitesi Yıllığı,* 1963.
—, "Alrtürki&che Schreibkultur und Druckerei", *Pk T. Fund,* II. 1964.
— , "Komanische Literatür", *Ph. T. Fund,* JI. 1964.
—, (Türk. tere.) "Renklerin sembolik anlamları", *Türkoloji Dergisi,* III, 1, Ankara, 1968.
GertBzû *Zeyn 'ul-ahbâr* (neşr. G. Kuun),/CSz, ü, 1901. G62&, N., *Magyar törtenet* İ, Budapest, 1896.
Gibb, H.A.R., (Türk. tere.) *Orta Asya'da Arab fütuhatı,* İstanbul, 1930.
Giraud, R-, L'Eropire des Turcs celestes, Paris, 1960. —, *L'lnscnption de Bâin-Tsokio,* Paris, 1961.
Glaubens^th und Folklore der stbınschen Völker, Budapest, 1963 (müşterek).
Gobıneau. Comte de.,*L'EssaisurVinegalite" des raceshumaines,* Paris, 1855.
Golden, P. B., "Hazar Dili", *TDAY,* 1971.
—, "Khazar Studies." *An histohco-phihlogical inauiry into the Origins of the Khazars,* I (inceleme), II (kaynak yazmaların fotokopileri), Budapest, 1980.

Gombocz, Z., "Die bulgarisch - türkisehen lehnwörter in der ungarisehen Sprache", *MSFou* XXX, 1912. Göbl, R., *Documente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und İndıen,* VViesbaden MV, 1967. Gökalp, Z., *Türkçülüğün Esasları,* İstanbul, 1339(1923). —, *Türk Medeniyeti Tarihi,* İstanbul, 1341 (1924) —, "Örf nedir?" bk. *Ziya Gökalp* (Ankara Kitabevi yayım, 1939) Gökberk, M., *Kant ile Harder'in Tarih anlayıştan,* İstanbul, 1948. Grtgoire, H., "Glozel Khazar", *Byzantion,* XII, 1937. Grenard, F., (Türk. tere), "Satuk Boğra Han...," *Ülkü,* sayı 74-83,1940. —, (Türk, tere.), *Asya'nın üstünlüğü ve düşkünlüğü,* İstanbul, 1941. Grousset, R., *Histoire de VExtrime-onent,* Paris, 1929. —, *L'Empire des Steppes,* Paris, 1941. —, *L'Empiredu Levant,* Paris, 1946. Grönbech, K., *"Codex Cumanicus.* Monum. Lingua." *Asia Mairois* I, 1936, II, *Komanisches Wörterbuch,* Kopenhagen, 1942. —, "The Turkish System of Kinship," *Studia Orientalia* I, Pedersendicata, 1953.
— , "The Steppe Region in VVorld History", *Act. Orientalia Copenhague),* I, XXIIMI, XXIV, 1959; III, XXV, 1960. Güiensoy, T., "Altay dillerindeki akrabalık adlan üzerine notlar", *TDAY,* 1973-74, Ankara. Güvenç, B., "Kültür sınıflaması denemeleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşerî ilimler Dergisi, U, X,* 1971. Györfty, Gy., *Tanulmânyok a Magyar dliam eredeteriîl,* Budapest, 1959. —, "Die Rolle des 'Buyruq' in der alttürkischen Gesellschaft", *Act. Or.* XI, Budapest, 1960. —, "Monuments du lexique petche"n6gue",^c/. *Or.* XVIII, Budapest, 1965.
— , "Sur la question de Tötablissement des Petch£negues en Europe",-4rt. *Or,* XXV, Budapest, 1972. Haddon, A. C, *The VVanderings ofPeoples,* Cambridge, 1911. Halasi, K. T., "Die mameluk-kiptschakischen Sparchstudien", *KCsA,* III, 1,1940. —, A Magyarsâg Kaukâzusi törtdnete. *(bk.A Magyarsâg östörtenete,* Budapest, 1943).
— , "Philologica I", *DTCF Dergisi,* V, 1,1947.
Halikov, A. H., (Türk. tere.). *"Kazan ne zaman ve nerede meydana gelmiş?*[0] *Kazan* (dergi), sayı 19, Ankara, 1977. Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide,* I, GMS, 1910.
Hamilton, J. R., *Les Ouighours â L'ipoque des Cinq Dynasties d'apres les documents chmois,* Paris, 1955.
— , "Toquz-Oguz et On-Uygur", *JA.,* CCL, 1,1962.
Hancâr, F., *Das Pferd in praehistoriseher und früherhisitorischer Zeit,* Wien, 1955.
Hannestad, K., "Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie centrale aux 5e et 6e siecles", *Byzantion,* XXVII, 1957. Hansen, G., "Zur sogdisehen İnschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", *JSFou,* 44,1930. Harmatta, J., "Szmes lovü nöpek", *MNy,* 42,1946.
—, "F. Altheim - R. Stiel'in yazısı" (tanıtılması), *Studia Antiqua,* II. 4. Budapest, 1955. —, "İrano-Turcica"Mc/. *Or.,* XXV, Budapest, 1972. Haussig, H. V., Theophylaktos Excurs über die skytischen Völker", *Byzantion,* **XIII, *195A****
— , "Die Quellen über die zentralasiatisehe Herkunft der europaeischen **Awaren\ *CAJ,*** U, J. 1955.

—, "İndogermamsche und altaische Nomadenvötker im Grenzgebiete İrans", *Historia Mundi,* V, 1957.
Head, C, "On the Date of Justinian H's Restoration", *Byzantion,* XXXIX, 1970.
Heooirtg, W. R, The Date of ihe Sogdian ancient Letters", *BSOAS,* XII, 3-4,1948.
—, "A ftmtt to the Kbagan of the Aq-Aqatâran\ *BSOAS,* XIV, 3,1952.
Hermann, A., *Die alten Seidenstrassen zmschen China und Syrien,* Berlin, 1910.
Hermann, P. M., (Türk. tere.), "Uygurlar ve yeni bulunan soydaşları", *TDED,* II, 1-2,1947.
Hırtn, F, üeber Wolga Hunnen und Hiung-nu, *SPAW,* II, 2,1899.
—, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *ATIM,* II, Folge, 1899.
—, "Hunnenforschungen˙, *KSz,* II, 1901.
—, The StoTy of Chang K*ien. China's Pionier in Western Asia", *Jour. Amer. Or. Soc.* 1917.
Ho'rvith, T., "Az Üttöi e*s kiskörösi Avar temet<5",4//, XIX, 1935.
Horvith, T. -Gallus, S-, *Vnpeupte cavalierpe*scythique en Hongrie,* Budapest, 1939.
Huan, W„ *Apa Qaghan, Founder of the Western Turkish Khanete", *Social Sciences in China,* III, *• Beijtng, I9S2.
Huâåd'ul-Âletru The Regkms of fhe World".,4 *Persian Geography,* 372 A. H. 982 A. D. İngilizce tere. ve açıklamalar: V. Minorsky, *GMSNS,* 1937.
Humbach, H^ *Baktrische Spmchdenkmaeter,* VViesbaden, 1966.
fod Fadian, (Türk. tere), ı - "İbn Fadlan Seyahatnamesi", *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Ankara, I, 1,1954.
2 - Şekeri, R.ı *İbn Fazlan Seyahatnamesi,* İstanbul, 1975..
İbn HaMûn, (Türk. tere). *Mukaddime, i,* İstanbul, 1954 (Şark-İslâm klâsikleri serisinde).
nn'iâ-teiuEl-Kâmil fi't-Tanh, Kahire, I, IV, 1348 h., VIII - X, 1353 h.
Öm'üî-Fakirt, *Küâb al-Boldân, BGA,* Leiden, 1885.
İnan, A., Türk Riayetlerinde Bozkurt'[1], *TM,* II, 1926.
—. "Orun ve Ülüş meselesi*, *THÎî,* 1,1931.
—.* Altay Dağlarında bulunan eski Türk mezarları", *Belleten,* sayı 43,1947. ~.
"Göçebe Türk boylarında evlâttık...," *DTCF Dergisi,* VI, 3,1948.
—. "Eski Türklerde ve folklortla and", *DTCF Dergisi,* VI, 4,1948.
—, Türk destanlarına genel bir bakış". *TDAY,* 1954.
—, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara, 1954.
—, Tîirk etnolojisini ilgilendiren birkaç Terim-Kelime üzerine", *TDAY,* 1956.
—, "Manas Destanı üzerine notlar", *TDAY,* 1959.
—, "Dede Korkut KitabTnda eski inanç ve gelenekler", *Türk Kültürü Araştırmaları,* VI, 1969.
İvanov, P. P., (Türk, tere). "Karakalpaklann tarihine dair materyaller", *Ülkü,* sayı 65-66, 1938.
tzgt, Ö- *The Itmerary ofWang Yen-te to Kao-ch'ang 981-984,* Hanvard University, 1972 (Doktora tezi).
—, "Kuruluş devrinde Uygurların Kitan'lara tesirleri...," *Tarih Ens. Der.* sayı 7-8,1977.
—, "Ona Asya Türk devletlerinin Çin ile ticareti", *TED,* sayı 9,1978.
İzzet, M., *Milliyetçilik nazariyeleri,* İstanbul, 1969[2].
Jaworski, J. -Kotwicz, W-, "Oukrues remarques sur les coutumes fune>aires Turques", *RO,* IV, 1928.
Jeumar, K-, *Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften", *Arch. fiir Völkerkunde,* II, Wien 1948.
—, "Les plus anetennes c»vilisations d'eleveurs des steppes d'Asia centrale", *Cahiers d'Histoire mondiale* 1,4, Paris, 1954.
—, *Diefrühen Steppenvölker,* Baden Baden, 1964.
Jirmunsky, V. M., (Türk tere), "Sır-Derya boyunda Oğuzlara dair izler", *Belleten,* sayı 99,
JısI, L., "Kül-Tegin anıtında 1958'de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçlan". *Belleten* sayı 107,1963.
Kafesoğlu, İ., "Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını", (Af. *F. Köprülü Armağanı),* İstanbul, *V9Sk*
—, Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi", *Tarih Dergisi,* sayı 8,1953. —, *Harezmsahlar Devleti Tarihi,* Ankara, 1956.
— , "XII. Asra kadar İstanbul'un Türkler tarafından muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dervişi* III, 1957. s
—, Türkmen adı, mânası, mâhiyeti", (7. *Deny Armağanı),* Ankara, 1958.
—, "A propos du nom Türkmen'", *Oriens,* XI, 1-2,1958. —, *İA.* mad. *Selçuklular,* 1964.
— , The State Parliament among Ancient Turks", *Studia Turcologica. Memoriale Aleâi Bombacı Dicata,* Napoli, 1982. —, Tarihte Türk* adı", *(R. Rahmeti Arat için),* Ankara, 1966.
— , "Kutadgu-Bilg ve kültür tarihimizdeki yeri", *TED,* İstanbul, sayı 1, 1970, 1980[2] (Küftür Bak. Yay.).
—, "Türk Fütuhat felsefesi ve Malazgirt muharebesi", *TED,* sayı 2,1971.
—, "Eski Türk Dini", *TED,* sayı 3,1972,1980[2] (Kültür Bak. Yay.).
—, "Anadolu Selçuklu devleti hangi tarihte kuruldu", *TED,* sayı X - XI, 1981.
— , "Yanlış kullanılan Türk kültür terimlerinden birkaç örnek: Ulus, Yasa, Kurultay" *TED* sayı XII, 1982.
—, Türk Bulgarların tarih ve kültürüne kısa bir bakış", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmalın Dergisi,* 10-11,1983.
Kaplan, M., "Türk destanında Alp tipi", (*Z. V. Togan Armağanı),* İstanbul, 1955.
Karaman Iıoğlu, A. F., Silik "sözü üzerine", *(R. Rahmeti Arat İçin),* Ankara, 1966.
—, "Kutadgu Bilil'in diline ve adına dair", *Türk Kültürü,* sayı 98,1970.
Kâşgarlı Mahmud, *Divân-ü Lûgât-it-Türk,* (neşr. ve türk. tere. B. Atalay). MV, Ankara, 1939-1944. Kırzıoğlu, F., *Kars Tarihi,* I, İstanbul. 1953. Kiel, M., "The Türbe of Sarı Saltık at Babadağ-Dobrudja", *Güney-Doğu Avrupa Araş. Yılltğ^* 6-7, İstanbul, 1978. Klyaştorniy, S. G., (Türk. tere), "Orhun âbidelerinde Kengü'nün kavmi yer adı". *Belleten,* sayı 69,1954. —, (Türk. tere), "Yaksart-Sırderya", *Türk Dili,* sayı 37, Ankara, 1954.
— , "A propos des mots Sogd "Bârçâkâr Buqaraq ulys" de l'inscription de Kul Teghin*, *CAİ* III, 4,1958. —, "Sur les colonies sogdiennes de la Haute Asie", *UAJhb.* XXXII1-2,1961.
— , (Türk. tere), "Orhun yazıtlarına göre Orta Asya milletlerinin Araplara karşı mûcadefderine dair", *Belleten,* sayı 104,1962.
— , LivSic\ V. A., "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Act. Or.* XXVI, I, Budapest 1972. Kmosko, M., (Türk. tere), "Araplar ve Hazarlar", *TM,* III, 1935. Kniezsa, İ., "Nyelvgszet *6s* östörtSnet", bk.^4 *Magyarsâg östörtinete,* Budapest. 1943. Kollautz, A. - Miyakawa, *H., Geschichte und Kultur eines Vötkervandefungszeitichen Semadenvolkes; Die Jou-Jan der Mongolei und dieAwaren in Mitteleuropa,* I-JI, Ktegenfurt, 1930,
Koppers, W., (Türk. tere.). "Cihan tarihinin ışığında İlk Türklük ve ilk İnAvGcrmenlik*, *Befleten,* sayı 20, 1941.

Kortepeter, C. MM "The Origins and Naturc of Turkish Povver", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* VI, 1966. Kossânyi. R, (Türk. tere), "X].-XU. Asırlarda Uzlar ve Kumanların tarihine dair", *Belleten,* sayı 29,1944 Kotwicz, W-, 'Les ıotnbeaux dits 'Kereksur* en Mongolie", *RO,* VI, 1929.
Kcocateki, T., "D» aehesten Emaenhnungen der Türken in der arabisehen Literatür", *KCsA,* 11,1-2,1926. —, "DobrucaMa Türk etnik unsurlar*, Ankara *(TDK),* 1942. Kozmin. N. N^ (Türk. tere), "Orhun âbideleri muharriri 'Atisi' lakaplı Yollug Tekin ve sınfî mensubiyeti*, *TM,* V, 1936. Köprülü, M.F., Türk edebiyatının menşei", *MTM,* H, 1331 (1916). —. "Semînariuın Rondakovianum", *Ülkü,* sayı 41,1936. ~, *Eskî Türk unvanlarına âit notlar", *THİT,* Mec, Ii, 1939. ~, "Prota-Buigar hukukuna dair notlar", *THİT,* Mec, II, 1989,1983[2].
— ,A4.road^l94L -~,
£4.mad-XtoHM941.
—, "Aîtun Ordu'ya Âit yem araştırmalar", *Belleten,* sayı 19,1941.
—ι "îsl&m âmme hukukundan ayrı bir Türk hukuku yok mudur?" //, *TTKZ,* İstanbul, 1943, İ983[2].
— , "Türk ve Moğol sülâlerinde hanedan azasının idamında kan dökme memnuiyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* I,1944,19S3[2].
—. *İA.* mad. *Balaban,* 1943.
— ,£4,matLS&bç, 1948.
—, *İslâm ve Türk hukuk tarihi orastsrmalan ve Vakıf müessesesi,* İstanbul, 1983 (ilgili bazı makalelerin 2. baskısı).
Kösemihai, M. Ş^ *Sosyoloji Tarihi,* İstanbul, 1955.
—< Türkiye'nin düzeni üzerine*, *Sosyoloji Dergisi,* sayı 21-22,1969.
Koymen, M., Hsiung-nu'lann Tu-ku kabilesi, *DTCF Dergisi,* III, 1,1944.
Köy men, M. A-, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* II, Ankara, 1954.
—, **Atp* Arslan zamanı Türk toplum hayatı", *SAD,* IV, 1972.
Kraöer L-, *Principles and Structures in theOrganization of the Asiatic Steppe-Pastoralists", *$outhxe\tern Journal af Anthropology* II, 1, Aibuquerque (USA), 1955.
—, *Peoptes of Central Asia,* The Hague, 1963.
KrarcJzaiov. D-, "Les reliefs du cavalier Thrace et la tradition problömatique de l'histoire Protcbulgare", *Byzantion,* XXXIX, 1970.
Kurat. A- N-, "Eski Slavcadaki Türkçe sözlere dair", *TM.* IV, 1934.
—, *Çaka, knur ve yakınındaki adafarm Türk hâkimi,* İstanbul, 1936.
—, *Peçenek Tarifti,* istanbul, 1937.
—, "Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı zaptı", *DTCF Dergisi,* II, 5,1948.
—, ***Rusya** Tarihi,* Ankara, 1948.
— *M. mzd. Bulgar,* 1944.
— ."Gok-Türk Kağanlığı", *DTCF Dergisi,* X 1-2,1952.
—, "Pansiavizra', *DTCF Dergisi,* XI, 2-4,1953.
—, "Hazarlara âit bir kitabın tanıtılması". *Tarih Araştırmaları Dergisi,* III, 1965. ~, *W - XVllL yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri,* Ankara, 1972. *KuiadguBilig* I (ney.). 1947,11 (bugünkü Türkçeye çevirme), 1959, Ankara (R. R. Arat), III, İndeks, İstanbul, 1979.

Kutluay, Y., *İslâm ve Yahudi mezhepleri,* Ankara, 1965.
Kwanten, L., "Imperial Nomads",^ *History of Central Asia,* 500-1500. Pennsytvania. 1979.
Laszlö, F., "A kagân es csalâdja", *KCsA,* III, 1,1940.
—, (Türk. tere), "Dokuz-Oğuzlar ve Gök-Türkier", *Belleten,* sayı 53,1950.
Le Coq, A. v., "Ein manichaescher Buch-Fragment aus Chotscho", *V. Thomsen Festschrift,* Berlin, 1912. Lewicki, T., "Un peuple iranien peu connu: les *Arsiya ou *Orsiya, *Hungaro-Turcica",* Budapest, 1976. Lewis, B., *İslâm I. Politics and War.* New York, 1974. *Meşveret, TED.* sayı XII. 1982. Liangtao, W., "The Origin and Designation of the Qarakhanids", *Social Sciences in China,* III, 4. Beijing, 1982. Ligeti, L., (Türk. tere.), "Kırgız kavim isminin menşei", *TM,* 1,1925. —, "Az urali Magyar özhaza", bk. *A Magyarsâg östörtinete,* Budapest, 1943. —, *Az İsmeretlen BelsoAzsia,* Budapest, 1940. (Türk. tere.): *Büinmiyen İç Asya,* Ankara, 1946. —, "Mots de civilisation de Haute Asie en transeription chinoise",v4ct *Ör. I,* Budapest, 1950ı —, (Türk. tere), "Asya Hunlan", bk. *Attila ve Hunlan,* İstanbul, 1962. —, (Türk. tere.), "Attila Hunlannın menşei", *bk. Attila ve Hunlan,* İstanbul, 1962. —, "Autor du 'Sakiz Yükmek Yaruq"\ *Studia Turcica,* Budapest, 1971. Litavrin, G. G., "A propos de Tmutorokon", *Byzantion,* XXXV, 1965. Liu, Mau-tsai., *Die chinesisehen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* /-//, Wiesbaden, 1958. — , *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom* 2 *jh. bis zum 6. jh. n. Chr. t,* VViesbaden, 1969. Lot, F, Les *invasions Barbares,* Paris 1942. Lowie, R. H., *The History of Ethnological Thcory,* London, 1938. Macartney, C.A., On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sûrth Century, *BSOAS,* XI, 2 1944. Mackerras, C, "The Uighur Empire 744-840", *According to the T'ang Dynastic Histories,* Canberra, 1968. Mannerheim, C.G.E., "A Visit to the Sarö or Shera Yogurs", *JSFou,* XXVII, 191Z Maenchen-Helfen, O., "Huns and Hsiung-nu", *Byzantion,* XVII, 1945. —, "The Legend of the Origin of the Huns", *Byzantion,* XVII, 1945. —, "Archaistic Names of the Hiung-nu", *CAJ,* VI, 4.1961. —, "Akatir", *CAJ,* XI, 4,1966.
Marquart, J., *Die Chronologie der alttürkischen İnschriften,* Leipzig, 1898.
—, *Die osteuropaeische und ostasiatisehe Streifzüge,* Berlin, 1903. —, *Überdas Volkstum derKomanen,* Berlin, 1914.
Maslovv, A. H., A Theory of Human Motivation, *Pyschological Review,* 50. İllinois, **1941.** MazahĞri, *A., La vie ouotiâienne des Musulmanes au Moyen-Age,* Paris,-I951. McGovern. W. M., *The Early Empires of Central Asia,* Chapdl Hül-North Carouna, **1939.** McNeill, W. H.,/4 *WoHd History,* New York, 1967. Menges, K. H., 'The Oriental Elements in the Vocabulary of the Russian Epos\ *the İgor Tak,* New York, 1951. —, 77ıe *Turkic Languages and Peuples,* Wiesbaden, 1968. —, "Etymological Notes on some Pâclnak Names", *Byzantion,* XVH, 1945. —, "Altaic Elements in the Proto-Bulgaren Inscriptions", *Byzantion,* **XXI, 1951.**

— , *A Nete on the Compound Titles in the Proto-Bulgaren İnscriptions, Byzantion, XXI, 1951-
—-, "On »ome Lcanwords from or via Turkic in old-Russian", *{F. Köprülü Armağanı),* İstanbul, 1953
—. *AJtajncne Kulturvörter im Slavischen", *UAJhb.* XXXIII, 1-2,1961.
MeagmnfO., "Die wcltgeschİchtfiche Rolle der ural-altaischen *Völktf ,AE,* 42,1929.
McrçiK E-. "Ebüfctegin'in Pendnâmesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* VI, 1-2,1975.
Mcrvezi, *Şertfüz-Zamân, Tabâyi'ui-Hayavân,* nşr. ing. tere. ve açıklama:
V. Msnorsky, "Marvazi, On China, the Turks and İndia", (/ *G. Fund. XXII),* London, 1942.
MeyendorfF, A^ Trade and Communıcatıon in Eastren Europe A. D. 800-1200", *Travei and Tntveüersofth* MiddleAges.* London, 1968.
Mκ$. A., *La selence Arabe,* [Buna, "İslâm Medeniyeti" adı verilebilir], Leiden, 1939.
Mıkkola, JL "Die Chronologie der türkisehen Donau-Bulgaren",y5/'o«, XXX, 1915.
Minorsky, V., Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS,* XII, 1948.
—. *İA,* mad. *Turan,* 1976.
—, •Addema to the Hudûd ai-ÂlanT, *BSOAS,* XVII, 2,1955.
MoğoHarm Gizli Tarihi (Türk. tere.), Ankara, 1948.
Mofttandon, G.. *L'Olog6n£9e culturelle", *Traite d'Ethnologie (cyclo-) culturelle et dErgologie $eystcmatsque,* Paris, 1934.
Moravcsik, Gy.. "A Hunok taktikâjâhoz", *KCsA,* I,4,1924.
—, "Die Herkunft des worter Tzitzakıon'" *Sem. Korut* IV, 1931.
—, *Byzantinisehe Humanisten über den Volksnamen 'Türk'", *KCsA,* II, 1. 1932.
— . 'Abaris. Priester von Apo!lon", *KCsA,* I, Erg. Bd. 2,1936.
—. **ByzafUin0turcica l-II,* Budapest, 1942-1943 (1958[2]).
—. "Bölc* Le£ Taktikâja, rnind Magyar törteneti forrâs", *Szazadok,* 85, Budapest, 1951. Mori, M-, Th*?-rmn Hakanın Çin imparatoruna gönderdiği mektubun üslûbu üzerine", (Bk. ft *R. Arat İçin).* Ankara, 1966.
— , "Recansideration of the Hsiung-nu State". *Açta Asiatica,* XXIV, Tokyo, 1973.
—, (Türk. tere.) *A-shih-te Yüan-chen ve Tonyuquq", *İslâm Tetkikleri Dergisi,* V, 1-4, 1973. —, *Kuzey Asya'daks eski Bozkır devletlerinin teşkilâtı", *TED,* sayı 9, 1978. Munkâcsi, B^ Szongor, *Syt. Közlemenyek,* 47, Budapest, 1929. *MûcmeTüt-tevârih ve't-ktsas,* nş/. M. Ramazanı, Tahran, 1318 h. Mülîer F W K., "Uigurica", *\l.APAW,* 1911.
— , *Zwei Pfahlinschnften aus den Turfan", *APA W,* 1915.
Neroeth, Gy (J).. "Die türkisch-mongolische Hypothese", *ZDMG,* LXVI, 1912. —, "Der Vüftsname Türk'", *KCsA,* H, 4,1927. —, "A Türk nepneV, *hWy,* XXIII, 1927.
— ,*A honfolato Magyarsâg kialakulâsa,* Budapest, 1930.
—, *Die Inschhften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos,* Budapest, 1932.
—, "Kobrâı es Esperüch\ *MNy,* XXVIII, 1932.
—, "A Szetelyek eredete", *Szazadok,* LIX, 1935.
—, "A Hiung-nuktöl az Oszmanlı nyeivtanig", *MNy,* XXXIII, 1937.
—, 'Das Voik mit den scheckigen Pferden", *KCsA,* I, Ergaenzungsband, 1938.
—, {Türk. tere), 'Türklüğün eski çağı", *Ülkü,* sayı 88 ve 90, 1940.
—, "Dtc Volksnamen quman und qun", *KCsA,* III, 1940.
— , *ProHeme der rürktsehen urzeir, *BOH,* V; 1942-1947.
—, **(Türk.** tere.),, *Macar Oyma yazısı,* Ankara, 1948.

—, (Türk. tere), "Peçenek ve Kumanlann dili, Türk Dili", *Belleten,* sayı 14-15,1951.
—, (Türk. tere), Hunlann dili, bk. *Attüa ve Hunlan.* İstanbul, 1962.
—, (Türk. tere), Hunlar ve Macarlar, bk. *Attila ve Hanları,* İstanbul, 1962.
—, "Noms 6thniques Turcs d'origine totemistique", *Studia Turaca,* Budapest, 1971.
— , "Der Volksame 'Karluk' und seine semantisehe Gruppe", *Açta Lmguistica,* XIX, 1-2, Budapest, 1972. *Oğuz Kağan Destanı,* nşr. W. Bang - R. Rahmeti, İstanbul, 1936.
Onat, A., V. *Yüzyılda kuzey Cinde kurulan Hsia Devleti* (basılmamış Doç. tezi), Ankara, 1977. *Orhun Âbideleri,* nşr. M. Ergin, İstanbul, 1970 (1000 Temel Eser). Orkun, H. N., *Eski Türk yazıtları,* İstanbul, 1,1936, II, 1939, III, 1940, IV, 1941. Ortekin, H., 'Türkler ve kayak", *Ülkü,* sayı 60.1938.
Ögel, B., "Gök-Türk yazıtlarının Apunmlan ve 'Fu-lin* problemi", *Belleten,* sayı 33,1945.
—, "Sekel'lerin ataları hakkında", *Belleten,* sayı 36,1945. —, "Uygurların mense efsanesi", *DTCF Dergisi,* VI, 5,1948. —, "İlk Töles Boylan", *Belleten,* sayı 48,1948.
— , "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve siyasî sınırlan hakkında bazı problemler", *DTCF Dergisi,* VI, 4,1948. —, Türk kılıcının menşe ve tekâmülü", *DTCF Dergisi,* VI, 5,1948. —, "Şine-usu yazıtının tarihi önemi", *Belleten,* sayı 59, 1951. —, "İslâmdan önceki Türk Devletlerinde Timar sistemi", IV, *TTKZ,* 1952. —, "Doğu Gök-Türkleri hakkında notlar", *Belleten,* sayı 81,1957. —, *İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi,* Ankara, 1962. —, "Über die alttürkischen Schad (Sü-baschi) - Würde, *CAJ,* VIII, 1,1963. —, "Sino-Turcica", *Cengiz Han ve Çin'deki hanedanın Türk müşavirleri,* Taipei, 1964. —, *Türk Mitolojisi,* Ankara, 1971.
Özerdim, M., "Konfüçyanizm ve Batı demokrasisi", *DTCF Dergisi,* XI, 2-4,1953. —, "The Poems of the Turkish People, who ruled in Northern China in 4-5th Century, A. D.," *Belleten,* sayı 86,1958. —, "Çin dininin menşei meselesi ve dini inançlar", *Belleten,* sayı 101,1962. —, "Chou'lar ve bu devirde Türklerden gelen 'Gök-Dini'", *Belleten,* sayı 105,1963.
Pais, D., "A propos de p'^tymologie de l'ethnique 'Ogur'\ *Studia Turcica,* Budapest, 1971.
Patkanoff, S., "Über das Volk der Sabiren", *KSz,* 1,1900. Pelliot, P., "Kao-tch'ang. Qoco, Houo-tchou et Qara-Khoja",X4, 1912. —, "La fille de Mo-tsche'o Qaghan et ses rapports avec Kül-Tegin", *TP,* XV, 1915. —, "L*Origine de Tou-kiue, nom chinois des Turcs", *TP.* XVI, 1915. —, "La theory, des quatres fils du Ciel", *TP.* XXII, 1923.
— , "Le mont Utuken ehez les anciens Turcs", *TP.* XXVIII, 1929.
Pelliot, P. -Hambis, L., *Histoire des campagnes de Gengis Khan,* Leiden, 1951.
Percheron, M., *Les Conpuerants dAsie,* Paris, 1951.
Peterich, E., (Türk. tere), *Küçük Yunan MUologyası,* İstanbul, 1959.
Pitt-Rivers, A, *TheEvolution ofCulture,* Oxford, 1916.
Planhol, X. de., "Noirs et Blancs: Sur un contraste social en Asie centraIe",X< 255,1,**1967.**
Poppe, N., "Die jakutisehe Sprache", *Hb. a\ O.,* V, 1, Leiden, 1963.
Poppe, Jr. N., (Türk. tere.) "Rusçadaki Türkçe kelimelerle ilgili çalışmalara bir bata*. *Tirk Dünyası Araştırmaları,* sayı 24,1983.
Porphyrogennetos, K., "De Administrando Imperio, II" *(Commentary, K J Jenkmsy* Low*n. 1962. Pritsak, O., *İA.* mad.*Karaharûdar,* 1953.

—, "Karachankfcsche Strcrtfragen, 1-4, *Oriens,* III, 2,1950.
—, "Stammcnnamen uııd Trtulaturen der altaischen Völker", *VAJhb,* XXIV, 1-2,1952.
—. "Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu", (Af. *F. Köprülü Armağanı),* İstanbul, 1953. —, "Die sogenamtte Bulgarische Förstenliste und die Sprache der Protobulgaren", *VAJhb.,* XXVI, 1-4,1954. —, "Eine altaisd» Bezeîchnung fûr Kiew", *Der İslam* XXXII, 1,1955.
—, *Die buigarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren,* Wiesbaden, 1955. —, "Oara, Studie *zw* Torfciscben RechtssymboHk", *(Z. V. Togan Armağanı),* İstanbul, 1955. —, "Xwa, der Vo&sname der Hsiung-nu", G4/, V, 1,1959.
— , "Büigaro-Tschuwaschica, Acht Noten zu den Wolga-BuIgarischen Grabinscriften des 13-J4ihs*. *VAJhb.* XXXI, 1959.
—, "Der RhOHmsmus und Lambdaizmus", *UAJhb,* XXXV, 1964.
—, "YOWB> und Kâwar*, *UAJhb,* XXXVI, 1965.
—, Trom the Sabırs to the Hungarians", *Hungaro-Turcica, Studies in Honour of J. Nimeth,* Budapest, 1976. Pröhle. V,, "Balkanscfae Studien", *JCSz* XV-XVI, 1914.
Pıiüeyttaak E. O., "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *UAJhb.* XXVIII, 1-2,1956.
—. The Consonanta! System of Oîd China", *Asta Majör,* 1962. Radloft W,, *Das Kudatİat bitik* /, Petersburg, 1891. —, *Attsürkische msekriften der Mongotei,* Petersburg. 1897; II. Folge, 1899. ~-, (Türk. tere), *Sibirya'dan* /, 1,1954, II, 1,1956, İstanbul. —, *WörterbucK* I, The Hague, 1960[2] Rassovsky, D., Polovetsi, *Sem. Kond.* VI1-X1,1935-1940.
—, (Türk. tere), "Esti Rus tarihinde Karakalpaklann rolü", *Ülkü,* sayı 57, 59,1937-1938.
Rasonyi, L, "Baszaraba", *MNy,* XXIX, 1933.
— . "L'Origme de Basaraba*, *Ostmiit, europ. Bibi III,* Budapest, 1935.
—. Tuna havzasında Kumanlar", *Belleten,* sayı 11-12,1939.
—, Töreli adatok a Magyar etymoîogiai szotârhoz". *Nyt. K.* 51. Budapest, 1941.
—, "Sur quekjues categories de noms de personnes en Turc", *Açta Linguestica,* III, 3-4, Budapest, 1953. —. "Lcsrrorns de nobre *tem* raarroponymie turque", *Act, Or.*, Budapest, XII, 1 -3,1961. —, "Lesnoms de personnes irnp£ratifs ehez les peuples turques", *Act. Or.* XV, 1-3,1962. —, "Kurnan özel adlan", *TKAY,* HI-VI, 1969. —, *Tanhte Turkiük,* Ankara, 1971.
— , The Psychology and Categories of Name giving among the Turkish Peoples", *Hungaro-Turcica,* Budapest. 1976.
Ravendi., *Râhat'us-Sudûr,* nşr. M. ikbal, *GMS,* 1921. (Türk. tere. MI, Ankara, 1957-1960).
RisJer, J.C., *La civiUsation Arabe,* Paris, 1955 [Buna, "İslam Medeniyeti" adı verilebilir].
Ritter, H., "Zum test von İbn Fadlan's Reisebericht", *ZDMG,* 1942.
Röna-Tas, A, "A Magyar-Bolgâr-Török enntkezes jellege" *{Magyar östöneneü tanulmânyok,* Budapest, 1977).
Rom, J. P., "La religion des Turcs de l'Orkhon des Vlle et Vllle siöcles", *Revue de İ'Histoire des religıons,* sayı 161,1962.
Ruben, W., "Milâttan bin sene evvel Asya içlerinden muhaceret eden Hindistan'ın en eski demircileri arasında",//. *TTKZ,* İstanbul, 1943.
—, *Budhizm Tarihi,* Ankara, 1947.
Rundgren, F., Teyze und Çiça, Bemerkungen zu den türkisehen Venvandtschaftsnamen" *Oriens,* XV, 1962. Samoilovitch, A., "Le monuments turc d'Ikhe-khuchotu", *RO,* IV, 1928.
Samolin, W., "Hsiung-nu, Hun, Türk", *CAJ,* III, 2,1956. —, "A Note on Kidara and the Kidarites", *CAJ,* II, 4,1957. —, *East Türkistan to the 12th. Century,* The Hague, 1964.
Schimmel, A., *Dinler Tarihine giriş,* Ankara, 1955. Schmidt, W., *Der Ursprungdes Gotteside,* X, 3, Freiburg, 1949. —, (Türk, tere.) "Eski Türklerin Dini", *TDED,* XIII-XIV, 1965-1986. Schubert, J., "Zum Begriff und zur lage des Ötükân", *UAJhb,* XXXV, 1964.
Schweinfurth, R, "İstanbul Suru ve Yaldızlı Kapı", *Belleten,* sayı 62,1952. Shafer, R., "The Earliest Huns", *UAJhb.* XXXVII, 1966. Shiratori, K., "Sur POrigine des Hiung-nu", *JA,* 1,1923. —, "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and his Metal Statues for He>-aven-worship", *Toyo Bunko,* sayı 5, Tokyo, 1930. Sertkaya, O.F., "Uygurca yeni yayınlar" *TDED,* XXII, 1977. —, "Orta ve Eski Çağlarda Türklerin takvimleri", *Türk Kültürü,* 194,1978. Sinor, D., (Türk. tere), "Oğuz Kağan Destanı üzerinde mülâhazalar", *TDED,* IV, 1-2,1950.
— , "Un voyageur du treizieme siecle: Le Dominicain Julien de Hongrie", *BSOAS,* XIV, 3. 1952.
—, "Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples", *CAJ,* X, 3-4,1965.
Smith, G.E., "in the Beginning", 77ıe *Origin of Civilisation,* New York, 1928.
—, *Human History,* London, 1934.
Sobernheim, *İA.* mad. *Kalavun.* 1952.
Solovjev, A. V., "Les embtemes h£raldiques de Byzance et les Slaves", Sem. Kond. VII, 1935.
Sorokin, P. A., *Sociological Theories of Today,* New York, 1966.
Sorokin - Toynbee., (Türk. tere), *Sosyal değişmeler üzerine denemeler,* Ankara, 1964.
Spengler, O., *Der Untergang des Abendlandes,* Heidelberg, 1922.
Stein, Au., *White Huns and Kindred Tribes in the History of the İndian northwest Frontier,* Bombay, 1905.
Sümer, *F.,İA.* mad. *Kimek.* 1954.
—, "Oğuzlara âit destani mahiyette eserler", *DTCF Dergisi,* XVIII, 3-4,1961.
—, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları,* Ankara, 1967.
Süryani Mikhael., (Fr. tere), *Chronique de Michel le Syrien,* İÜ, Paris, 1905.
Szasz, B., "A Hünok tört£nete",y4/ri/a *nagykirâty,* Budapest, 1943.
Sz£kely, Gy., "Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe - XIIe si&les, The Müslim East", *Studie in Honour of. J. Germenus,* Budapest, 1974.
Szyszman, S., "İstanbul Karaylan", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* III, 1957.
— , "DĞcouverte de la Khazarie", Annales: *Economies, sociites, civilisaaons,* sayı 3, Paris, 1970.
— , "Oü la conversion du roi Khazar Bulan a-t-elle eu lieu?", *Hommages 6 A. Ikt-pont-Sommer,* Paris, 1971.
Scerbak, A. M., "Les inseriptions inconnues sur les pierre de Khoumara (au Caueasc du Nord) et le probleme de Talphabet runique des Turcs occidentaıa*, *Act Or.* XV. Budapest, 1962.
Şenel, A., *Eski Yunan'da siyasal düşünüş,* Ankara, 1968.
Şeşen, R, "Eski Araplara göre Türkler", *TM,* XV, 1968.

S&nanov *t,* "UEtymologie du nom 'Bulgar", *KSz,* IV, 1,1903.
Tatlgren, A. E., "Some North - Eurasian Sculptures", *ESA,* XII, 1938.
Taplamacıoğlu, M., *Din Sosyolojisi.* Ankara, 1961. Taşağd, A-,G<5*-
7*u*/er, Ankara, 1995.
Tekin, Ş., "Mani dininin Uygurlar tarafından Devlet dini olarak kabulü", 77X47, 1962, —,
"Uygur bilgini Smgku Seli Tutung'un bilinmtyen yeni bir çevirisi üzerine", 77X4 Y; 1965. —,
"Metinlere dayanarak Eski Türklerde göçebe (= Ötüken) ve şehir (- Hoçu) medeniyetlerinin tahlili". *Edebiyat Fakültesi Arattırmaları* (Erzurum), sayı 3,1972. Tekin,*tnA Grammarof Orklıon Turlcie,* Bloomington, 1968. Tekindağ, Ş., *İA.* mad. *Kutuz.* 1955.
Tezcan, S-, 'Eski Türkçe Buyla ve Bağa sanları üzerine", 77X4 Y, 1977. Thomsen, KM "Dîe Sprache der gelben Uiguren und das Salarisch", *Ph. T Fund,* 1,1959. Thomsen, VM "İnscriptions de TOrkhon d£chiffrĞes", *MSFou,* V, 1896.
— ,Turcica,MSrott, XXVII, 1916.
—, (Türk. tere.), "Moğolistan'da Türkçe kitabeler", *TM,* III, 1935.
TTrtiry. J., "A. Khazar Isa* raeltösâgrör, *KSz,* IV, 2,1903.
Tjescnhauscn, W.G., (Türk, terc.),^/n/ıoni« *Devleti tarihine âit metinler,* İstanbul 1941.
Togan, R, "Hüen-Çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* IV, î-2,1964. Togan, 2. V^ "İbn Fadlan's Reisebericht*\ Leipzig, *ZDMG,* 1939 (1968²). Tosun, M., "Sümer dili ile Türk dili arasında karşılaştırma", *Atatürk Konferanstan IV,* Ankara,
1973. Toynbee, A. *h,A Study ofHisiory* (Abridged Ğdition),
London, 1962.
— , "Sorokin'in Tarih Felsefesi", bk. Sorokin - Toynbee, *Sosyal değişmeler üzerine denemeler,* Ankara, 1964.
Trencscnyi - waidapfel, I., "Danae* mitosza keleten es nyugaton", *Studia antiqua,* III, 1-3, Budapest, 1956.
Tryjarski, E., "A Nole on the Relations betvveen the Pechenegs and Poland", *Studia Turcica,* Budapest, 1971.
-, (Türk. tere). "Eski Türklerin Moğolistan'daki arkeolojik eserleri üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları,* XVI, 1-2, 1978.
Tsai VVen-shen, *IJ-Te-yü'nün mektuplanna göre Uygurlar,* Taipei, 1967.
Tserstevens, A., *Les precurseurs de Marco Polo,* Paris, 1959.
Tuna, Ö. N., "Bazı imlâ gelenekleri, bunlann metin incelemelerindeki önemi ve Orhon yazıtlarında birkaç açıklama", *TDAY,* 1957.
Turan, O., *12 Hayvanlı Türk takvimi,* İstanbul, 1941.
—, "İlig unvanı hakkında", *TM,* VU-VIU, 1942.
—. Türkân değil, Terken*, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi,* I, Ankara, 1944.
—, *Eski Türklerde Ofc'un hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belleten,* 35,1945.
—, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İstâm medeniyeti,* Ankara, 1965.
—, *Doğu Anadolu Türk Devletleri,* İstanbul, 1971.
Turhan, M., *Küttür Değişmeleri,* İstanbul, 1951.
Tümertekin, E., "Anadolu'da demir ça|ı hakkında", *Tarih Dergisi,* sayı 8, 1953.
—, *Beşeri ve İktisadi Coğrafyaya Gins,* İstanbul, 1962.
Urfalı Mateos., (Türk. tere), *Vakayiname,* Ankara, 1962.
Uydu, M., *Türk-İslâm Bütünleşmesi,* İstanbul, 1995.
Vâczy, P-, (Türk. tere), "Hun'lar Avrupa'da", bk. *Attila ve Hunlan,* İstanbul, 1962.

Vâmbery, A.,^4 *Magyarok eredete,* Budapest, 1882.
—, *Der Ursprung der Magyaren,* Leipzig, 1882.
— *,A Törekfaj,* Budapest, 1885 [Almancası, *Das Türkenvolk,* Leipzig, 1885]
Vasiliev, A. A., (Türk. tere.) *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, İstanbul, 1943.
Velieva, D., (Türk. tere.), "Bulgar sanatı sayfalarından", *Kazan,* sayı 21,1978.
Vladimirtsov, B. Y., (Türk. tere.) *Moğollann içtimai teşkilâtı,* Ankara, 1944.
Ware, J. R., "VVei shpu on Buddhism", 77>. XXX, 1933.
VViIson, C. E., "The Vali Alexander", *Asia Majör* (F. Hirth Anniversary Volume), London, 1923. VVittek, P., "Les Gagaouzes, 'Les gens de Kaykâus'", *RO,* XVIII. 1952.
Yakubovskiy, A. Y., (Türk. tere.), "İbn-i Bibi'nin 13. asır başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara karşı yaptıkları seferin hikâyesi", *DTCF Dergisi,* **XII,** 1-2, 1954. —, (Türk. *tere), Altın Ordu ve İnhitatı,* İstanbul, 1955. Yıldız, H. D., "Talaş Savaşı hakkında bazı düşünceler", *Edb. Fak. 50. Yıl Armağanı,* istanbul,
1973. Zajaczkowski, A., "Lehistan arazisinde Türk unsurları", *Türklük Mecmuası,* sayı 6,1939. —, *Karaims in Poland,* Warszaw, 1961. —, "Khazarian Culture and its İnheritors",-4c/. *Or.* XII, 1961 (Türk. tere.): "Hazar Kültürü ve
Vârisleri", *Belleten,* sayı 107,1963. Zambotti, P. L., *Les origines et la diffusion de la civÜisation,* Paris, 1949. Zichy, İ., "Le voyage de Sallâme, I'İnterpr&e â la mouralille de Gog et de Magog", *KCsA,* 1, 3,
1922. —, *A steppek reği lovâsnomâdjai,*
Budapest, 1936.
—, "Az eurazıâi lovâsnomâd mûvelts^g kerdes^hez", *Budapesti Szemie,* 1936. —,
Magyar östörtenet, Budapest (Kincsestâr), 1939-

İNDEKS

Her millet maddî imkânları ve mânevî değerleri ile bir kültür bütünüdür. Bir millet yaşamakta ise, onun bir kültürü olacaktır. Biz de takriben 4000 yıllık tarihe sahip Türk milletinin kültürünü araştırdık. Asya bozkırlarında gerçekleştirilen bu kültürü çeşitli cepheleri ile belirtmeğe çalıştık. Kültür unsurlarının da zamanın ve çevrenin şartlarına uygun bâzı değişiklikler gösterdiği, fakat ana vasıflarını dâima koruduğu gerçeğinden hareket ederek yaptığımız iş, bütün yönleri ile Türk milletince ortaya konup geliştirilmiş kültürün çatısını kurmak ve onun yüzyıllarca karakterini muhafaza eden özelliklerini tesbit etmek gayretinden ibarettir.

Prof Dr. İbrahim Kafesoğlu

ISBN 975-437-236-5

9 789754 372366